STANFORD J. SHAW - EZEL KURAL SHAW

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MODERN TÜRKİYE

Cilt 2

Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu

1808 - 1975

bazıları
kitap
sever

TARİH DİZİSİ

BU DİZİDE ÇIKAN DİĞER KİTAPLAR:
OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MODERN TÜRKİYE - I *S. Shaw*
KAN DEFTERİ (Türkiye'de Mafialaşmanın Kökenleri IV) *Murat Çulcu*
DÜŞMÜŞ OCAĞA YANIYOR (Türkiye'de Mafialaşmanın Kökenleri III) *Murat Çulcu*
SİKKESİZ SULTANLAR (Türkiye'de Mafialaşmanın Kökenleri II) *Murat Çulcu*
HER SAKALDAN BİR KIL (Türkiye'de Mafialaşmanın Kökenleri I) *Murat Çulcu*
MARJİNAL TARİH TEZLERİ *Murat Çulcu*
DERİN SUÇUN KÜRESEL OTORİTESİ (Türkiye'de Mafialaşmanın Kökenleri V) *Murat Çulcu*
ÇANAKKALE 18 Mart 1915 *Murat Çulcu*
ÇANAKKALE 1915 – Boğaz Harekâtı *Murat Çulcu*
BOĞAZLAR MESELESİ ve ÇANAKKALE *Murat Çulcu*
AYRINTILARDA SAKLI TARİH *Murat Çulcu*
Zito VENİZELOS (Sevr'den İzmir'e) *Murat Culcu*
ZEYBEKLİK VE ZEYBEKLER TARİHİ *Ali Haydar Avcı*
ATÇALI KEL MEHMET İSYANI *Ali Haydar Avcı*
SÖMÜRGECİLİK TARİHİ *Raimondo Luraghi*

kitap
deyince

Çatalçeşme Sokak No: 54 K:2 34110 Cağaloğlu / İstanbul
Tel.: (0212) 526 89 17 - 526 89 18 Fax: (0212) 526 89 19
e-mail: bilgi@eyayinlari.com www.eyayinlari.com

STANFORD J. SHAW
EZEL KURAL SHAW

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MODERN TÜRKİYE

- II -

Çeviren
Mehmet HARMANCI

OSMANLI İMPARATORLUĞU
VE
MODERN TÜRKİYE
- II -

STANFORD J. SHAW
EZEL KURAL SHAW

Kitabın Orijinal Adı
HISTORY OF THE OTTOMAN EMPIRE
AND
MODERN TURKEY - II

Kapak Film ve Grafik
Ebru Grafik

Baskı ve Cilt
Özener Matbaası

Üçüncü Basım
2010

ISBN 975-390-160-7
ISBN 975-390-158-5 (Takım)

Sertifika No: 10763

STANFORD J. SHAW
EZEL KURAL SHAW

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MODERN TÜRKİYE

- II -

YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

Yazarların İkinci Baskıya Önsözü 9

Önsöz 11

Kısaltmalar 15

I. Çağdaş Osmanlı Reformlarının Başlangıcı,
II. Mahmut Çağı 1808-1839 25

II. Modern Reform Çağı:
Tanzimat 1839-1876 86

III. Tanzimatın Sonu:
II. Abdülhamid'in Hükümdarlığı, 1876-1909 216

IV. Jön Türk Dönemi, 1908-1918 328

V. Türk Bağımsızlık Savaşı, 1918-1923 403

VI. Türkiye Cumhuriyeti, 1923-1975 441

Ekler 512

Kaynakça 517

Dizin 543

YAZARLARIN, İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZÜ

Reform, Devrim ve Cumhuriyet'in ikinci baskısı birçok yararlı öneriyi de içerecek şekilde, bazı yanlışların düzeltilmesine olanak vermiştir.

Bu arada, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumlarına ve özellikle İmparatorluğun son yarım yüzyılı süresince çektikleri ıstıraplara yeterince yer vermediğimizi, bunun da Osmanlı kaynaklarına fazla dayanmamız sonucu olduğunu ileri süren Ermenilerin de yorumlarını kaydetmiş bulunuyoruz.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini yazarken, Osmanlı kaynaklarına başvurmamızdan ötürü özür dileyecek değiliz. Çok uzun bir süredir Osmanlılar üzerinde, onların kaynakları hiç kullanılmadan yeterince araştırma yapılmış, bunun sonucunda da önemli saptırmalar ve yanlışlar ortaya çıkmış bulunmaktadır. Örneğin Fransa'nın tarihi yalnızca İtalyan ve İngiliz gözlemlerine dayanılarak yazılsaydı, metodolojik bakımdan dengeli ve sağlam bir yapıt olarak kabul edilemezdi. Biz ise, Kaynakça'dan açıkça belli olduğu gibi aynı zamanda Osmanlıların dışındaki birçok kaynaktan da yararlanmış bulunmaktayız.

Ermeni halkının, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında çok büyük acılar çektiğini kimse yadsımakta ya da yadsımayı amaçlamakta değildir. Biz bunu, Osmanlı tarihi çerçevesinde kalmak şartıyla, açık olarak belirtmekteyiz. Gözden kaçmış olabilecek bir husus varsa, o da Ermenilerin başlarına gelenlerin, yalnızca *onların* başlarına gelmiş olmadığıdır; olanlar, imparatorluğun tüm tebasını, Türkleri de, Yunanlıları da, Ermenileri de, Arapları da, Yahudileri de, diğerlerini de kapsayan genel bir trajedinin parçasıdır. Bütün bu topluluklara, o dönemden kâbuslu anılar miras kalmıştır.

Çeşitli uluslardan oluşan bir toplumun, bir dizi amansız ve yıkıcı istilalara, terörist saldırılarına, milliyetçi isyanlara, katliamlara ve bunların misillemelerine, açlık ve hastalık salgınlarına uğraya uğraya çökmesinin, toplumun içindeki tüm unsurları etkileyen feci sonuçlarıdır bu anılar.

Müslümanlar da, Müslüman olmayan topluluklar da, içlerinden hem kurban verdiklerini, hem de caniler çıktığını görmüşlerdir.

Bu konuda, Ermenilerin de, başkalarının da duyarlılığını anlayışla karşılıyoruz. Ne var ki, herkes için en yararlısı, tüm kaynakları önyargılara ya da önceden oluşturulmuş kavramlara bağlı kalmaksızın incelemektir. Yeni araştır-

malar, yeni bilgileri getirdikçe bu yapıtın da diğerleri gibi değişiklikler gerektireceği kuşkusuzdur. Ancak ayrı ayrı, araştırmacıların tüm ilgili kayıtlara başvurarak, konulara kendilerine göre ağırlık verip yorumlarını sunmalarıyla açık seçik bir resim belirebilecektir. Gerçeğin değişik yanları da, okuyucunun tüm yorumları inceleyip kendi sonuçlarını kendisinin çıkarmasıyla ortaya çıkacaktır.

Stanford J. Shaw
Ezel Kural Shaw

ÖNSÖZ

On dokuzuncu yüzyıl boyunca, Osmanlı İmparatorluğu sürekli bir reform çabasına sahne olmuştur. Geleneksel Osmanlı toplumunun uzun zamandır korunan ve saygı gösterilen kurumları, Avrupa toplumunun, düşüncesinin ve devlet örgütünün etkisiyle yerlerini yeni kurumlara bırakmışlar ya da Osmanlıların gereksinim ve koşullarına uyacak biçimde değişikliğe uğramışlardır. Bu süreç içinde, devletin eli, Osmanlı geleneklerinin izin verdiği sınırlardan çok öteye uzanarak, yaşamın her alanına girmiş; özerk olan dinsel, ekonomik ve sosyal gruplara egemen olmuştur. Yeni, modern, batılılaşmış bir yönetim bürokrasisi eski yönetici sınıfın yerini almış, gücünü tüm imparatorluğa yaymış ve geleneklerin hüküm sürdüğü çağlarda görülmemiş bir otokrasiyle ülkeyi yöneten çok karmaşık bir devlet örgütü meydana getirmiştir.

Modern Osmanlı reformları, daha sonraki değişikliklerin temelini atan Sultan II. Mahmut (1808-1839)'un hükümdarlığının son on yılı içinde başlar. II. Mahmut'un eserleri, oğulları l. Abdülmecit (1839-1861) ve Abdülaziz (1861-1876)'in hükümdarlıklarını kapsayan Tanzimat dönemi sırasında Mustafa Reşit Paşa, Âli Paşa ve Fuat Paşa gibi yetenekli devlet adamlarının önderliğinde yaygınlaştırılmış ya da kısmen tamamlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda reform, karmaşık bir süreçti; her çözüm yeni sorunlar yaratmıştır. Yeni yasa ve uygulamaların yürürlüğe girmesi, çeşitli nedenlerle yavaşlamıştır. Birincisi, imparatorluk çok çeşitli öğelerden oluşan ve çok geniş bir alana yayılan, iletişim olanakları hayli yetersiz olan bir topluluktan oluşuyordu. İkincisi, reformcuların deneyimsizliği ve Avrupalı emperyalist güçlerin, görece daha az gelişmiş bir imparatorluğu zedelemek pahasına kâr etme hırsı ve açgözlülüğü, geçmişten miras kalan bir dizi ekonomik sorunun devam etmesine ve daha da büyümesine yol açmıştır. Üçüncüsü, Tanzimatın sonucu olarak ortaya çıkan toplumsal ve siyasal reform istekleri, bu dönemin önderlerinin mümkün olduğu kadar çabuk ve etkin bir biçimde modernleşme arzusuyla çelişmekteydi, onların arzuladıkları modernleşme hızı, bir demokratik sistemde kaçınılmaz olan ödünler ve gecikmelerle bağdaşacak gibi değildi. Dördüncüsü, Osmanlı azınlıklarının içindeki, Rusya ve daha az ölçüde diğer Batılı güçler tarafından beslenen milliyetçi unsurlar özerklik ya da bağımsızlık isteminde bulunuyorlar, bu emellerini Osmanlı dominyonlarındaki

gelişigüzel tedhiş hareketleriyle ve Avrupa'yla Amerika'daki Müslüman karşıtı propagandalarıyla sahneliyorlardı. Nihayet, Avrupa'daki güç dengesini korumak kaygısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaktan çekinen büyük güçler, kendi çıkarlarına Osmanlıların iç işlerine müdahalelerde bulunuyorlardı. Osmanlı reformcuları kendilerini ve programlarını bu ve başka zorluklara uydurmakla birlikte, düşmanlarının kendilerini rahat bıraktığı kısacık süre içinde bütün bu sorunları çözmelerine yetecek deneyim, bilgi ve güçten yoksundular.

Tanzimat reformları, yetkisini halktan alan hükümet şeklini öngören demokrasi ilkesinin yaygınlaştırılmasıyla koşut gelişmişse de, ne gariptir ki, bu reformları tam olarak gerçekleştiren II. Abdülhamit'in (1876-1909) otokratik yönetimiyle sonuçlanmıştır. Onun tahttan indirilmesini izleyen kısa bir demokrasi döneminden sonra haleflerinin değil, Jön Türk rejiminin liderlerinin önderliğinde otokrasiye bir dönüş olmuştur (1908-1918). Birçok alanda reformları sürdüren Jön Türkler, hazırlıksız imparatorluğu I. Dünya Savaşının bataklığına sürüklemişler ve uğranılan yenilgiler ve felaketler son çöküşü hazırlamıştır. İyi niyetle girişilen fakat her zaman iyi yönetilmeyen ve uygulanmayan, kendisinden olduğu kadar başka yerlerden de kaynaklanan sorunlarla engellenip duran Osmanlı reformları, imparatorluğu çağdaş Avrupa toplum ve kurumlarına yakınlaştırmışlar, fakat ayakta tutamamışlardır. Ne var ki, Mustafa Kemal Atatürk ve ondan sonra gelen liderlerin önderliğinde, imparatorluğun enkazı üzerinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin de temelleri atılmıştır.

Modern Osmanlı ve Türkiye tarihi birçok kez yazılmış, ancak daha çok Avrupalı kaynaklarda bulunan malzemelere dayanılarak ve Avrupalıların emel ve önyargılarına göre şekillendirilmiştir. Ancak son yıllarda bu tarihi Türk kaynaklarına dayanarak yazma eğilimi başgöstermiştir. Batılı ve Türk kaynaklarını bir araya getirirken, yazarın Osmanlı arşiv ve kütüphanelerinde yaptığı araştırmanın sonuçlarını da buna eklemek ve tarihi kendi çerçevesi içinde, önyargısız anlatmak, bu çalışmanın amacı olmuştur.

Bu çalışmaya II. Dünya Savaşı sonundan bu yana başlamış olan küçük bir öncü araştırmacılar grubunu burada şükranla anmak istiyoruz: İstanbul Üniversitesinden Ömer Lütfi Barkan, Ankara Üniversitesi'nden Cavit Baysun, McGill Üniversitesi'nden Niyazi Berkes, George Washington Üniversitesi'nden Roderic Davison, Chicago Üniversitesi'nden Halil İnalcık, Wisconsin Üniversitesi'nden Kemal Karpat, Ankara Üniversitesi'nden Enver Ziya Karal, Hacettepe Üniversitesi'nden Ercüment Kuran, Princeton Üniversitesi'nden Barnard Lewis, Boğaziçi Üniversitesi'nden Şerif Mardin, Princeton Üniversitesi'nden Lewis V. Thomas ve İstanbul'dan İsmail Hakkı Uzunçarşılı.

Ayrıca, Midhat Sertoğlu, Turgut Işıksal ve Başbakanlık Arşivi'nden Rauf Tuncay'a; Topkapı Sarayı Arşiv müdür ve personeline, İstanbul Belediye Kü-

tüphanesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Beyazıt Genel Kütüphanesi, Milli Kütüphane ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, British Museum, Kamu Arşivleri Bürosu (Londra), Milletler Topluluğu İlişkiler Bürosu (Londra), Oxford Bodleian Kütüphanesi, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi; Quai d'Orsay Arşivleri, Archives Nationales, Savaş Bakanlığı Arşivleri, Chateau da Vincennes ve Bibliothegue Nationale (Paris); Haus-, Hof-, und Staatsarohiv ve Ulusal Kütüphane (Viyana); Harvard Üniversitesi Harry Elkins Widener Kütüphanesi, Princeton Üniversitesi Firestone Kütüphanesi, California Üniversitesi, Los Angeles Kampusu Araştırma Kütüphanesi müdür ve personeline özel teşekkür borçluyuz. Avrupa diplomatik tarihinin iki uzmanına da, önyargısız tutumları ve Türkiye tarihiyle ilgili gerçekleri ortaya çıkaran araştırmalarıyla bize esin kaynağı olduklarından dolayı teşekkür etmek istiyoruz: Harvard Üniversitesi'nden William L. Langer, ve Northwestern Üniversitesi'nden Leften Stavrianos. Nihayet, Cambridge University Press'in New York'taki büro personeline ve özellikle Colin Jones, Rhone Johnson, Claire Komnick ve Richard Holliok'e bu eseri meydana getirmemizde bize yaptıkları yardımlardan ötürü teşekkürlerimizi sunmak istiyoruz.

Osmanlı tarihinin araştırılması, transliterasyon ve yer adlarının imlası açısından olağanüstü karmaşık sorunlar içermektedir. Osmanlı Türkçesi Arap alfabesiyle yazıldığından, Latin alfabesine çevrilmesi, çevirmenlerin diline göre değişiklik göstermektedir. Örneğin bugünkü Türkçede "c" harfiyle sağlanan ses, İngilizcede "j", Fransızcada "dj" harfleriyle verilebilmektedir. Bu arada ayrı ayrı kentlere ve hatta tüm eyaletlere verilen adlar, Batı dillerinde Edirne yerine Adrianople, İstanbul yerine Constantinople, İzmir yerine Smyrna olarak kalmıştır, istikrar ve doğruluk açısından bu eserde bu tür isimler çağdaş Türkçede yazıldığı gibi yazılmıştır. Osmanlı tarihleri, miladi tarihe ancak hangi takvimin kullanıldığı belliyse çevrilmiş, Arapça'daki al- öneki en yaygın Türkçe kullanımına uyacak şekilde çevrilmiştir. Ne var ki çağdaş Türk ortografisinin de zamanla değişmiş olduğuna değinmek gerekir.

Los Angeles, California,
Ocak 1977

Stanford J. Shaw
Ezel Kural Shaw

KISALTMALAR

Ahmad	Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914,* Oxford, 1969.
Ahmet Midhat	Ahmet Midhat, *Zübdet el-hakayik,* İstanbul, 1295/1878
Allen and Muratoff	W. E. D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921,* Cambridge, 1953.
Arapyan	Kalost Arapyan, *Rusçuk âyanı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları,* çev: Esat Uras, Ankara, 1943.
Aristarchi	G. Aristarchi Bey, *Legislation ottomane, ou recueil des lois, reglements, ordonnances, traités, capitulations, et autres documents officiels de l'Empire Ottoman, 7* cilt., İstanbul 1873-1888.
Asım	Ahmet Asım Efendi, *Tarih-i Asım,* 2 cilt, İstanbul, tarih yok.
Ata	Tayyarzade Ahmet Ata, *Tarih-i Ata, 5* cilt, İstanbul, 1292-3/1875-6.
Atatürk Söylev	Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 4 cilt,* Ankara, 1945-1964.
Atatürk TTB	Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri,* Ankara, 1964 (bir öncekinin IV. cildi) Atasağun Y. S. Atasağun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası. 1888-1939.* İstanbul, 1939.
Bayar	Celal Bayar, *Ben de Yazdım,* 8 cilt, İstanbul, 1965-1972.
Bayur, *Kâmil Paşa*	Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa - Siyasi Hayatı,* Ankara, 1954.
Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*	Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi,* 3 cilt, 10 kısım, Ankara, 1940-1967.
Berkes	Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey,* Montreal, 1964.
Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*	Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921).* I, Ankara, 1959.
BVA	*Başvekâlet Arşivi. Başbakanlık Arşivi,* İstanbul. Daha fazla bilgi için bk. S. J. Shaw, "Ottoman Archival Materials for the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: The Archives of İstanbul," IJMES, 6 (1975), 94-114. Başvurulan ve değinilen koleksiyonlar: Bab-ı Âli Evrak Odası; Buyuruldu; Cevdet Askeri; Cevdet Dahiliye; Cevdet Maliye; İrade, Meclis-i Mahsus; İrade, Meclis-i Vâlâ; İrade, Dahiliye; Kanun-u Kalemiye; Maliyeden Müdevvere; Meclis-i Tanzimat; Mesail-i Mühimme; Teşkilat-ı Devair; ve Yıldız.

Cebesoy, *Hâtıralar* — Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hâtıraları*, I, İstanbul, 1953.

Cebesoy, *Siyasi hâtıraları* — Ali Fuat Cebesoy, *Gnrl. Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hâtıraları, 2* cilt., İstanbul, 1957-1960.

Cemal Paşa, *Hatırat* — Cemal Paşa, *Hâtırat, 1913-1922,* İstanbul, 1922 (Aynı zamanda Djemal) Pasha, *Memoires of a Turkish Statesman, 1913-1919,* New York, 1922, ve Cemal Paşa, *Hatıralar,* İstanbul, 1959 olarak da yayınlanmıştır.)

Cevat — Ahmet Cevat, *Tarih-i Askeri-i Osman'ı, I - Yeniçeriler,* İstanbul, 1297/1880; Fr. çev. G. Macridès, *Etat Militaire Ottoman depuis la Fondation de l'empire jusqu'à nos jours; Tpme l Livre 1: Le Corps des Janissaires,* İstanbul, 1882, II. cilt, 2. ve 3. kitaplar III. Selim'in askerî reformlarını içermekte olup, müsvedde olarak İstanbul Üniv. Kütüphanesinde TY 4178'dedir. II. cilt, 4. kitap II. Mahmut'un askeri reformlarını; III. cilt 5. kitap ise Abdülmecit'ten II. Abdülhamit'e değin askerî reformları içermekte ve aynı kütüphanede, TY 6127 de müsvedde olarak bulunmaktadır.

Cevdet[1] — Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet,* 1. baskı 12 cilt, İstanbul, 1270-1301/1854-1883.

Cevdet[2] — Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet. Tertib-i Cedit,* 2. göz. geç. baskı, 12 cilt, İstanbul. 1302-1309/1884-1891.

Cevdet Askeri — BVA'da askerî konulardaki vesika koleksiyonu.

Cevdet Dahiliye — BVA'da içişleriyle ilgili vesika koleksiyonu.

Cevdet Maliye — BVA'da malî konularla ilgili vesika koleksiyonu.

Cevdet, "Maruzat" — Ahmet Cevdet, "Cevdet Paşa'nın maruzatı," TTEM, 14, no. 1 (78), 1 Kânunusani 1340/ 1924, s. 52-57, no 2 (79), 1 Mart 1340/1924, s. 109-120, no. 3 (80), 1 Mayıs 1340/1924, s. 186-192. no. 5 (82), 1 Eylül 1340/1924, s. 300-306, 15, no. 7 (84), 1 Kânunusani 1341/1925, s. 55-72, no. 10 (87), 1 Temmuz 1341/1925, s. 269-292, no. 11 (88), Eylül 1341/1925, s. 366-56, no. 12 (89), 1 Teşrinisani 1341/1925, s. 402-414, 16, no. 14 (91), 1 Mart 1926, s. 117-132, no. 15 (92), 1 Mayıs, 1926, s. 165-190, no. 16 (93), 1 Temmuz 1926, s. 220-233.

Cevdet, *Tezakir* — Ahmet Cevdet, *Tezakir,* haz. Cavid Baysun, 4 cilt, Ankara, 1953-1967.

D — *Defter.* Topkapı Sarayı Müzesi arşivlerindeki defter koleksiyonu.

Danişmend — İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* 4 cilt, İstanbul, 1947-1961; 5 cilt olarak aynen basım, İstanbul, 1971-1972.

Davison — Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire,* 1856-1876, Princeton, 1963.

Der Saadet Nüfus — Bab-ı Âli, Nezaret-i Umur-u Dahiliye, Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi, *Ba-İrade-i Senni-ye-i Cenab-ı Padişahı icra*

	olunan tahrir-i sabık yoklaması mucibince der saadet ve bilad-ı selesede mevcut nüfusun istatistik cetvelidir, İstanbul, 1302/1886-7.
Devereux	R. Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament,* Baltimore, 1963.
Dodd	C. H. Dodd, *Politics and Government in Turkey,* Manchester, İngiltere, 1969.
Düstur[1]	*Düstur,* cilt I, İstanbul, 1863, (aynen basım) 1865, 1872; cilt II, İstanbul 1873; cilt III, İstanbul, 1876; cilt IV, İstanbul, 1879. *Düstur Zeyil,* 4 cilt, İstanbul, 1879-1884, *Düstur Birinci Tertib.* cilt IV-VIII, Ankara, 1937-1943. (Osmanlı kanunları, 1883-1908).
Düstur[2]	*Düstur: Tertib-i Sani,* 11 cilt, İstanbul, 1329/1911-28 (Osmanlı kan. 1908-1922).
Düstur[3]	*Düstur: Tertib-i Salis,* 41 cilt, Ankara, 1921-1971 (Türkiye Cumhuriyetinin yasaları 1920 1970).
Düstur[4]	*Düstur: Dördüncü Tertib,* 3 cilt, Ankara, 1961 (1960 ve 1961'de MBK tarafından yayınlanan yasalar).
Düstur[5]	*Düstur: Beşinci Tertib,* (Türkiye Cumhuriyeti tarafından yayınlanan yasalar) Ankara, 1961'den sonra.
Du Velay	A. Du Velay, *Essai sur l'Histoire Financière de la Turquie,* Paris, 1903.
E	Evrak. Topkapı Sarayı Müzesi, vesika koleksiyonu.
Edib, *Memoirs*	Halide Edib, *The Memoirs of Halide Edib,* Londra, 1926.
Edib, *Turkish Ordeal*	Halide Edib, *The Turkish Ordeal,* Londra, 1928.
Edib, *Turkey Faces West*	Halide Edib, *Turkey Faces West,* Londra, 1936.
El[1]	*The Encyclopaedia of islam,* Leiden, 1913-1938.
El[2]	*The Encyclopaedia of islam: New Edition,* Leiden, 1954'ten bugüne.
Ergin, *Belediye*	Osman Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediye,* 5 cilt, İstanbul, 1914-1922.
Ergin, *Maarif*	Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi, 5* cilt, İstanbul, 1939-1943.
Esat, *Tarih*	Mehmet Esat Efendi, *Tarih-i Esat Efendi, 2* cilt, müsvedde, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde. TY6002, TY6003, TY6004 ve TY6005; cilt 1 ayrıca Süleymaniye Kütüphanesinde Esat Efendi koleksiyonu, Y2084. I. cilde yapılan atıflar, Süleymaniye Kütüphanesindeki nüsha, II. cilde yapılan atıflar İ.Ü. Kütüphanesindeki nüshaya aittir.
Esat, *Zafer*	Mehmet Esat Efendi, *Üss-ü Zafer,* İstanbul, 1243/1827, 2. bas. 1293/1876; Fr. çev. Caussin de Perceval, *Précis his-*

	torique de la destruction du corps des janissaires par le Sultan Mahmoud en 1826, Paris, 1833.
Farhi	David Farhi, "The Şeriat as a Political Slogan - or the 'Incident of the 3 ist Martch'" *Middle Eastern Studies, 1* (1971), 275-316.
Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet*	Fatma Aliye, *Cevdet Paşa ve Zamanı,* İstanbul, 1332/1914.
FO	Foreign Office Archives, Public Record Office, Londra.
Goloğlu, *Erzurum Kongresi*	Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi,* Ankara, 1968.
Goloğlu, *Sivas Kongresi*	Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi,* Ankara, 1969.
Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*	Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet, 1920,* Ankara, 1970.
Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*	Mahmut Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru, 1921-1922,* Ankara, 1971.
Goloğlu, *Cumhuriyet*	Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti, 1923,* Ankara, 1971.
Goloğlu, *Devrimler*	Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri, 1924-1930,* Ankara. 1972.
Goloğlu, *Tek Partili*	Mahmut Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet, 1931-1938,* Ankara, 1974.
Gökbilgin	M. Tayyip Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan,* İstanbul, 1957.
Griffeths	M. A. Griffeths, "The Reorganization of the Ottomao Army Under Abdülhamid II, 1880-1897," yayınlanmamış doktora tezi, University of California, Los Angeles, 1966.
Hershlag[1]	Z. Y. Hershlag, *Turkey: An Economy in Transition,* The Hague, 1968.
Hershlag[2]	Z. Y. Hershlag, *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East,* Leiden, 1964.
Hershlag, *Challenge*	Z. Y. Hershlag, *Turkey: The Challenge ol Growth,* Leiden, 1968.
Heyd, *Foundations*	Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp,* Londra 1950.
Heyd, *Revival*	Uriel Heyd, *Revival of Islam in Modern Turkey,* Kudüs, 1968.
Heyd, "Ulema"	Uriel Heyd, "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II," *Scripta Hierosalymitana,* IX (Kudüs, 1961), 63-96.
Hovannisian, *Republic of Armenia*	Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia,* cilt L, *The First Year, 1918-1919,* Berkeley ve Los Angeles, 1971.
Hovannisian, *Road to Independence*	Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918,* Berkeley ve Los Angeles, 1967.

HTVD	T. C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi,* Ankara. 18 cilt, 68 fasikül, 1510 (vesika), 1951 - 1969.
Hurewitz, *Diplomacy*[1]	J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record,* 2 cilt, Princeton, N. J. 1956.
Hurewitz, *Diplomacy*[2]	J. C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record, Second Edition, Revised and Enlarged.* Cilt I, *European Expansion, 1535-1914,* New Haven, Conn., 1975.
IA	T. C. Maarif Vekâleti, *İslâm Ansiklopedisi,* İstanbul ve Ankara, 1940'dan bugüne.
İhsaiyat-ı Maliye	Devlet-i Aliye-i Osmaniye, Maliye Nezareti, *İhsaiyat-ı Maliye, Varidat ve Masarif-i Umumiyeyi Muhtevidir,* 3 cilt, İstanbul, 1327-30/ 1911-4.
IJMES	*International Journal of Middle East Studies,* cilt I, (1970) den bugüne.
İnal	İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar,* 6 cilt, 14 kısım, İstanbul, 1940-1953.
İnalcık, *"Sened"*	Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu," *Belleten,* 28 (1964), 603-622.
İnalcık, *"Tanzimat'ın uygulanması"*	Halil İnalcık, "Tanzimat'ın uygulanması ve sosyal tepkileri," *Belleten,* 28 (1964), 623-690.
İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar*	Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi,* Ankara, 1943.
İstatistik-i Umumi	Devlet-i Osmaniye, Nezaret i Umur-u Ticaret ve Nafia, İstatistik-i Umumi İdaresi, *Devlet-i Aliye-i Osmaniyenin Bin Üçyüz Onüç Senesine Mahsus İstatistik-i Umumisidir,* İstanbul, 1316/1898.
IY	T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye İstatistik Yıllığı.*
Juchereau, *Histoire*	A. Juchereau de St. Denys, *Histoire de l'Empire Ottoman depuis 1792 jusqu'en 1844,* 4 cilt, Paris, 1844.
Juchereau, *Révolutions*	A. Juchereau de St. Denys, *Les Révolutions de Constantinople en 1807-1808, 2* cilt, Paris, 1819.
Kâmil Paşa	Kâmil Paşa, *Tarih-i siyasi, Devlet-i Aliye-i Osmaniye;* 3 cilt, İstanbul, 1325-1907-9.
Kansu	Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, I,* Ankara, 1966.
Karabekir	Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz,* I, İstanbul, 1960.
Karabekir, *Enver Paşa*	Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı,* İstanbul, 1967.
Karabekir, *Esaslar*	Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizin Esasları,* İstanbul, 1951.

Karal, OT	Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi,* cilt V-VIII, Ankara, 1952-1962.
Karpat, *Social Change*	Kemal Karpat, *Social Change and Politics in Turkey: A Structural-Historical Analysis,* Leiden, 1973.
Karpat, "Social Themes"	Kemal Karpat, "Social Themes in Contemporary Turkish Literatüre," *Middle East Journal,* 14 (1960), 29-44, 153-168.
Karpat, *Social Thought*	Kemal Karpat, *Political and Social Thought in the Contemporary Middle East,* Londra, 1968.
Karpat, "Society"	Kemal Karpat, "Society, Economics and Politics in Contemporary Turkey," *World Politics,* 17 (1964), 50-74.
Karpat, *Turkey's Politics*	Kemal Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System,* Princeton, N, J. 1959.
Kaynar	Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat,* Ankara, 1954.
Kili, *Constitutional Developments*	Suna Kili, *Turkish Constitutional Developments and Assembly Debates on the Constitu-tions of 1924 and 1961,* İstanbul, 1971.
Kili, *Kemalism*	Suna Kili, *Kemalism,* İstanbul, 1969.
Kılıç Ali, *İstiklâl Mahkemesi*	Kılıç Ali, *istiklâl Mahkemesi hatıraları,* İstanbul, 1955.
Landau	Jacob M. Landau, *Radical Politics in Modern Turkey,* Leiden, 1974.
Langer. *Diplomacy of Imperialism*	William L., Langer, *The Diplomacy of Imperialism,* New York, 1956.
Levy	Avigdor Levy, "The Military Policy of Sultan Mahmud H, 1808-1839" yayınlanmamış doktora tezi, Harvard University, 1968.
Lewis	Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey,* Londra ve New York, 1961, 2. baskı, 1968.
Lewis "Baladiyya"	Bernard Lewis, "Baladiyya" E.I[2], I, 972-975.
Lütfi	Ahmet Lütfi, *Tarih-i Lütfi,* cilt I-VIII, İstanbul, 1290-1328/1873-1910; cilt IX-XIII, 1846-1876 yıllarını içermekte ve yalnız müsvedde halinde Türk Tarih Kurumu'nda bulunmaktadır. MS 531/1-7, 5032-4, ve 4812 ve İstanbul Arkeolojik Müze, MS 1340-1345, 1349.
Mahmut Celâleddin, *Mirat-ı Hakikat*	Mahmut Celâleddin, *Mirat-ı Hakikat, Tarih-i Mahmut Celâleddin Paşa,* 3 cilt, İstanbul, 1326-7/1908.
Mears	E. G. Mears, *Modern Turkey: A Politico-Economic Interpretation with Selected Chapters by Representative Authorities,* New York, 1924.

MEJ	*Middle East Journal*, Washington, D.C., 1, (1947) den bugüne.
Midhat, *Mirat-ı hayret*	Midhat Paşa, *Mirat-ı Hayret. Sultan Abdülatiz Han Merhumunun Esbabı Hal'i haz.* Ali Haydar Midhat, İstanbul, 1325/1909 (Midhat Paşa'nın anılarının II. cildi.)
Midhat, *Tabsira-i ibret*	Midhat Paşa, *Tabsira-i İbret. Midhat Paşa, Hayatı Siyasiyesi, Hidematı, Menfa Hayatı,* haz. Ali Haydar Paşa, İstanbul, 1325/1909. (Midhat Paşa'nın anılarının 1. cildi).
Miller	William Miller, *The Ottoman Empire and Its Successors, 1801-1927,* Londra, yeniden basım, 1966.
Mondros Mütarekesi	Tevfik Bıyıklıoğlu, *Türk İstiklâl Harbi, Cilt I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı,* Ankara, 1962.
Muahedat Mecmuası	*Muahedat Mecmuası, 5* cilt, İstanbul, 1294-98/1877-81.
Mufassal Osmanlı Tarihi	[Midhat Sertoğlu] *Resimli-Haritalı Mufassal - Osmanlı Tarihi,* cilt V, İstanbul, 1962, ve cilt VI, İstanbul, 1963.
Mühlmann	C. Mühlmann, *Deutschland und die Türkei, 1913-1914,* Berlin, 1929.
Muhtar, *Rusya Seferi*	Ahmet Muhtar *Paşa, 1244 (1828) Türkiye Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi, 2* cilt., Ankara, 1928.
Niyazi	Ahmet Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi yahut tarihçe-i İnkilâb-ı kebir-i Osmaniyeden bir sahife,* İstanbul, 1326/1910.
Noradounghian	Gabriel Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'empire ottoman,* 4 cilt, Paris, 1897-1903.
NUC	National Union Committee (metin hk. dizine bk.)
Nutuk	Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk,* 3 cilt, Ankara, 1960-1961.
Orhonlu, "Kaldırımcılık"	Cengiz Orhonlu, "Meslekî bir teşekkül olarak kaldırımcılık ve Osmanlı şehir yolları hakkında bazı düşünceler," *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* 1, (1972), 93-138.
Orhonlu, "Kayıkçılık"	Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Türkleri devrinde İstanbul'da kayıkçılık ve kayık işletmeciliği," *Tarih Dergisi,* 16 (1966), 109-134.
Orhonlu, "Mimarlar"	Cengiz Orhonlu, "Osmanlı teşkilatında hassa mimarlar," *Tarih Araştırmaları Dergisi,* I, (1963), 157-202.
Özalp	Kâzım Özalp, *Milli Mücadele, 1919-1922, 2* cilt, Ankara, 1971-1972.
Pakalın, *Son Sadrâzamlar*	Mehmet Zeki Pakalın, *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller, 5* cilt., İstanbul, 1940-1948.
Pakalın, *Tanzimat Maliye*	Mehmet Zeki Pakalın, *Tanzimat Maliye Nazırları, 2* cilt, İstanbul, 1939-1940.
Pakalın, *Tarih Deyimleri*	Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 3* cilt, İstanbul, 1946-1955.
Quataert	Donald Quataert, "Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908," yayınlanmamış doktora tezi, University of California, Los Angeles, 1973.

Reed	Howard A. Reed, "The Destruction of the Janissaries by Mahmud II in June 1826," yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1951.
RG	*Resmi Gazete*. Ankara, 1920'den bugüne.
Robinson, *Developments*	Richard N. Robinson, *Develepments Respcting Turkey,* 4 cilt, New York, 1954-1957, (Türkiye'yle ilgili olayların kronolojisi, 1954-1957).
Robinson, *Investment*	(Richard N. Robinson). *Investment in Turkey: Basic Information for United States Businessmen,* Washington, D.C. 1956.
Robinson, *Republic*	Richard N. Robinson, *The First Turkish Republic,* Cambridge, Mass., 1963.
RPP	Republican People's Party (metindeki değinmeler için dizin'e bakınız).
Sait Paşa, *Hâtırat*	Sait Paşa, *Sait Paşanın Hâtıratı,* İstanbul, 1328/1912.
Salname	*Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye,* Resmî Osmanlı Yıllıkları.
Schlechta-Wssehrd	Ottokar von Schlechta-Wssehrd, *Die Revolutionen in Constantinopel in den Jahren 1807 und 1808,* Viyana, 1882.
Selek	Sabahattin Selek, *Milli Mücadele, Anadolu İhtilâli, 2* cilt, Ankara, 1963-1965.
Shaw, "Archival Materials"	Stanford J. Shaw, "Ottoman Archival Materials for the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: The Archives of İstanbul," IJMES, 6 (1975), 94-114.
Shaw, *Betvveen Old and New*	S. J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire Under Sultan Selim III, 1789-1807,* Cambridge, Mass., 1971.
Shaw, *Empire of the Gazis*	S. J. Shaw, *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808,* New York ve Londra, 1976.
Shaw, *"Established* corps"	S. J. Shaw, "The Established Ottoman Military Corps Under Sultan Selim III," *Der islam,* 40 (1965), 142-184.
Shaw, "Origins"	S. J. Shaw, "The Origins of Ottoman Military Reform: The Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III," *Journal of Modern History,* 37 (1965), 291-306.
Shaw, "Origins of Representative Government"	S. J. Shaw, "The Origins of Representative Goverment in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils, 1839-1876," *NearEastern Round Table, 1967-1968",* haz. R. B. Winder, New York, 1969, s. 53-142.
Shaw "Ottoman Legislative Councils"	S. J. Shaw, "The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement before 1876," IJMES, l (1970), 51-84.
Shaw, "Ottoman Tax Reforms"	S. J. Shaw, "The Nineteenth Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System," IJMES, 6 (1975), 421-459.

Shaw, "Promise of Reform"	S. J. Shaw, "A Promise of Reform: Two Complimentary Documents," IJMES, 4 (1973), 359-365.
Shaw, "Yıldız"	S. J. Shaw, "The Yıldız Palace Archives of Abdulhamit II." *Archivum Ottomanicum, 3* (1971), 211-237.
Shaw (E.K.), "Midhat Paşa"	Ezel Kural Shaw, "Midhat Paşa, Reformer or Revolutionary?" yayınlanmamış doktora tezi, Harvard University, 1975.
Skendi	Stavro Skendi, *The Albanian National Awakerang, 1878-1912,* Princeton, 1967.
Söylemözoğlu	Kemali Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler,* İstanbul, 1939.
Speech	Mustafa Kemal, *A Speech Delivered by Ghazi Mustafa Kemal, President of the Turkish Republic, October 1927,* Leipzig, 1929.
Stavrianos	Leften Stavrianos, *The Balkans Since 1453,* New York, 1958, 2. baskı, 1963.
Şanizade	Mehmet Ataullah Şanizade, *Tarih-i Şanizade, 4* cilt, İstanbul, 1290-1/1873-4.
Şimşir	Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), Cilt I. Nisan 1919-Mart 1920. Atatürk in British Documents (1919-1938), vol. I, April 1919-March 1920,* Ankara, 1973.
Tanzimat	T. C. Maarif Vekâleti, *Tanzimat.* I (yalnız bu cilt yayınlanmıştır), İstanbul, 1940.
Tar. Ves.	*Tarih Vesikaları,* no. 1-18, Ankara, 1943 - 1961.
TBMM, *Zabıt Ceridesi*	T. C. Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Zabıt Ceridesi,* Ankara, 1921'den bugüne.
Testa	Baron Ignatz de Testa, ve *Recueil des traites de la Porte ottoman avec les puissances etrangeres depuis 1536...* 11 cilt, Paris, 1864-1911.
Tevetoğlu, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*	Fethi Tevetoğlu, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar,* Ankara, 1971.
Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist*	Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetleri,* Ankara, 1967.
IKS	Topkapı Sarayı Arşivleri ve Kütüphanesi, İstanbul.
TÖEM	*Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası,* 77 sayı, İstanbul, 1326-38/1908-19.
Trumpener	Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918,* Princeton, N.J., 1968.
TTEM	*Türk Tarih Encümeni Mecmuası,* TOEM'in devamı, no. 78-101, İstanbul ve Ankara, 1921-1930.
Tunaya	Tarık Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952,* İstanbul, 1952.

Türk İstiklâl Harbi	Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, *Türk İstiklâl Harbi, 6* cilt, Ankara, 1962-1968.
TV	*Takvim-i Vekayi,* no. 1-2119 (1831-1878), 1-283 (1890-1), 1-4608 (1908-1923).
Uzunçarşılı, *Alemdar*	İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu, Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa,* İstanbul, 1942.
Uzunçarşılı, *Kapukulu*	İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları, 2* cilt, Ankara, 1943-1944.
Uzunçarşılı, *Merkez*	İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı,* Ankara, 1948.
Uzunçarşılı, *Saray*	İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı,* Ankara, 1945.
Uzunçarşılı, *Yıldız*	İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi,* Ankara, 1967.
Vakayi-i Enderun	Hızır İlyas Efendi, *Vakâyi-i Letâif-i Enderun,* İstanbul, 1276/1859.
Von Moltke, *Bulgaria*	Helmuth von Moltke, *The Russians in Bulgaria and Rumelia in 1828 and 1829,* Londra, 1854.
Von Moltke, *Zustânde*	*Helmuth von Moltke, Briefe über* Zustaende *und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839,* Berlin, 1841.
Walsh, *Residence*	Robert Walsh, *A Residence at Constantinople,* 2 cilt, Londra 1836.
Weber	F. G. Weber, *Eflgles on the Crescent: Germany, Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance, 1914-1918,* Ithaca, N.Y, 1970.
Webster	D. E. Webster, *The Turkey of Atatürk: Sociat Process in The Turkish Reformation,* Phil-delphia, Pa., 1939.
Weiker, *Political Tutelage*	Walter Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and Its Aftermath, Leiden,* 1973.
Weiker, *Revolution*	Walter Weiker, *The Turkish Revolution, 1960 - 1961. Aspects of Military Politics,* Washington, D.C., 1963.
Yalman, *Turkey*	Ahmet Emin Yalman, *Turkey in My Time,* Norman, Okla., 1956.
Yalman, *World War*	Ahmet Emin (Yalman), *Turkey in the World War,* New Haven ve Londra, 1930.
Yalman, *Yakın Tarihte*	Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim,* 4 cilt, İstanbul, tarih yok.
Young	George Young, *Corps de droit ottoman; recueil des codes, his, règlements, ordonnances et actes les plus importants du droit interieur et d'ttudes sur le droit coutumier de l'Empire ottoman, l* cilt, Oxford, 1905-1906.
Zabıt Ceridesi	Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusan, 1293/1877* 2 cilt, İstanbul, 1940-1954.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ OSMANLI REFORMLARININ BAŞLANGICI II. MAHMUT ÇAĞI, 1808-1839

29 Mayıs 1807'de III. Sultan Selim tahttan indirilmiş, Nizam-ı Cedit ordusu dağıtılmış ve padişahın Osmanlı İmparatorluğu'nu modernleştirme çabaları engellenmişti. Osmanlı yönetici sınıfı arasında gericilik yine almış yürümüştü. Halefi IV. Mustafa'nın kısa süren hükümdarlığında (1807-1808) Yeniçeriler ve yandaşları eski düzene karşı çıkmak cüretinde bulunan herkesi ortadan kaldırmaya çalıştılarsa da, bunda başarılı olamadılar. Selim'i destekleyenlerden hayatta kalanlar Tuna âyanı Alemdar Mustafa Paşa'nın liderliğinde toplanarak III. Selim'i kurtarmak ve reformlarını yeniden uygulamaya koymak için birleştiler. Alemdar Mustafa Paşa ordusunu İstanbul'a getirdi, ancak asker saraya giremeden III. Selim öldürüldü. Alemdar Mustafa Paşa ve destekleyicileri amaçlarını gerçekleştirmek için tahta III. Selim'in amca oğlu II. Mahmut'u (1808-1839) geçirdiler (28 Temmuz 1808). Selim'le birlikte sarayda kapalı kalmış bulunan Şehzade Mahmut'un da onun reformcu fikirlerini büyük ölçüde paylaştığı biliniyordu.(1)

Sultan Mahmut zamanla III. Selim'den daha güçlü ve daha başarılı bir reformcu olduğunu ortaya koydu. Uzun yıllar hükümdarlık etti ve Yeniçeri ordusunu ancak 1826'da dağıtabildi. Böylece tutucuların askeri güçlerini ellerinden almış oluyor, eski kuruluşları yıkıp yerlerine çoğunlukla Batı'dan ithâl edilen yenilerini geçirerek Osmanlı reform hareketini yeni bir yola oturtuyordu.

II. Mahmut'u III. Selim'den ayıran özellik nedir? İkisi de bir arada büyümüşlerdi. Aynı geleneksel saray eğitimini almışlar, düşüncelerini gerçekleştirme alanına dönüştürecek pratik deneyimleri kazanmak için pek az fırsat bulabilmişlerdi. Ne var ki, II. Mahmut Sultan Selim'in zayıflıklarının ve kararsızlıklarının sonuçlarına tanık olmuştu. Aynı zamanda Nizam-ı Cedit programının getirdiği sınırlı reformların bile ne denli başarılı olduğunu görmüştü. Sultan Mahmut'un hükümdarlığının daha ilk başlarında şunları görebildiği anlaşılmaktadır: (1) Reform hareketinin başarılı olabilmesi için reformların yanlızca bazı askeri unsurları değil, tüm Osmanlı kurumlarını ve toplumunu kapsaması gerekir; (2) reforma uğrayan kurumların çalışabilmesi için tek çare, yerlerine geçtikleri kurumların ortadan kaldırılmasıdır, böylece eskiler bu işlerliği bozamazlar; (3) harekete başlanılmadan önce reformlar çok dikkatle planlanmalı ve gerekli destek sağlanmalıdır. II. Mahmut'un ilerki yıllardaki reform politikasının belkemiğini bu görüşler oluşturmaktadır.

Alemdar Mustafa Paşa'nın Sadrazamlığı, 28 Temmuz - 15 Kasım, 1808

II. Mahmut hükümdarlığına kendisini iktidara getiren Alemdar Mustafa Paşa'nın hakimiyeti altında başlamıştı. Alemdar Mustafa Paşa, Osmanlı devletinde iktidarın doruğuna yükselen ilk taşra âyanıydı. Kendisi geleneksel Osmanlı düzeninin bir ürünü olduğu için reform kavramı da bu kalıplar içinde kalıyordu. Bir taşra âyanı olmasına karşın, iktidara geldikten sonra, hiç olmazsa kendisinin ve arkadaşlarının Bulgaristan'daki güçlerinin sürdürülmesinin tek yolunun imparatorluğun Rus yayılmacılığı karşısında direnmesine bağlı olduğunu anlamış ve böylece merkezi hükümetle bir çıkar birliğini benimsediğini ortaya koymuştur. İlk olarak III. Selim'in reformlarının muhaliflerini ortadan kaldırmaya girişmiştir. Alemdar Mustafa Paşa'nın ordusu reformculara III. Selim'in hiçbir zaman sahip olmadığı bir güç verdiğinden, isyancı askerler ya sürgün edilmişler ya da öldürülmüşlerdi. Tutucular, Yönetici Sınıf kurumlarından atılmışlar, yerlerine yeni liderliği ve reformları benimsemeye hazır kişiler getirilmişti.

Sened-i İttifak

Alemdar Mustafa Paşa'nın yükselmesi taşra âyanının görmezlikten gelinemeyeceğini kanıtlıyordu. Bunların muhalefeti Nizam-ı Cedit'in yok edilmesine katkıda bulunmuştu; reform hareketini yeniden baltalayabilirlerdi. Bu yüzden onların reformları benimsemeleri için Alemdar kendi kişisel prestijini kullanmak zorunda kaldı, önemli âyanı İstanbul'a, imparatorluk sorunları üzerinde genel bir görüşmeye çağırdı. Belki de o dönemde büyük bir ölçüde bağımsız ve bölünmüş olan âyan ondan başka hiç kimse başkente getiremezdi. Ama o bunu da başardı. Anadolu'dan Karaosmanoğlu ve Çapanoğlu gibi güçlü hanedanların liderleri geldiler. Selim'in en güçlü destekleyicilerinden olan Karaman valisi Kadı Abdurrahman Paşa, belki de toplantıya katılanlara gözdağı vermek için, yeni düzene göre yetiştirilmiş 3000 askeriyle gelmişti. Rumeli âyanının en önemlileri de geldiler. Ama gelmeyenler de vardı. Arnavutluk ile kuzey Yunanistan'ı elinde tutan Yanyalı Ali Paşa bir temsilci önderliğinde küçük bir askeri birlik gönderdi. Alemdar Mustafa'nın bölgede rakipleri olan Bulgar âyanı da Alemdar'ı kendi aleyhlerinde güçlendirecek bir hareketten kaçındılar. Kısa bir süre sonra Mısır'ı imparatorluğun en güçlü eyaleti haline getirecek ve daha sonra II. Mahmut'a karşı iki kere sefere çıkacak olan Mehmet Ali de aynı yolu seçmişti. Daha uzak Arap ve Anadolu eyaletlerinin âyanı ve valileri İstanbul'a zamanında yetişecek durumda değillerdi, ancak bunlar da taşradaki Yeniçeri garnizonlarının üzerlerindeki baskısını azaltacak her girişimi desteklemeye hazır bulunuyorlardı.[(2)] Padişah tarafından 29 Eylül

1808'de yazlık Kâğıthane köşkünde kabul edilen bu Rumeli ve Anadolu âyanı daha sonra kendi aralarında Alemdar Mustafa Paşa'nın ileri sürdüğü reformları görüşmek üzere toplandılar. Bu görüşmelerin sonunda 7 Ekim 1808'de *Sened-i İttifak* imzalandı.

Bu senedi imzalayan âyan ve eyalet valileri padişaha bağlılıklarını belirtiyorlar, sadrazamı onun mutlak temsilcisi olarak kabul etmeye söz veriyorlardı (1. ve 4. madde). Osmanlı vergi düzeni tüm imparatorlukta, bütün eyaletlerde uygulanacak, padişaha ait olan gelirlere el konulamayacaktı (3. madde); buna karşılık da padişah adil ve eşit vergiler salmaya söz veriyordu (7. madde), imparatorluğun geleceği ordunun gücüne bağlı olduğu için âyan da kendi eyaletlerinde asker toplama işinde yardım etmeye söz vermekteydi. Yeni ordu 'tartışmalarda ortaya çıkan yeni düzene uygun' (2. madde) olarak örgütlenecekti; bunun kesin ayrıntıları belirtilmemişti. Âyan kendi eyaletlerinde âdil bir yönetim sağlayacaktı (5. madde). Ayrıca birbirlerinin toprağına ve özerkliğine saygı gösterecekler, birbirlerinin verdikleri sözleri tutmasında tek tek ve birlikte kefil olacaklar, reformlara karşı muhalefet çıktığında merkezî hükümeti destekleyecekler, bir başkaldırı olduğu takdirde padişahın iznini istemekle zaman harcamadan İstanbul'a yürüyeceklerdi (6. madde). Böylece bu anlaşma belgesinde belirli bir askeri reform programı olmamasına karşın, tartışmaların yönü ve maddeler, Selim'in Nizam-ı Cedit ordusunun hazır bulunanların tam desteğiyle yeniden kurulacağını gösteriyordu. Bazı kaynaklar Alemdar Mustafa Paşa'nın eski askeri birlikler için de öneriler ileri sürdüğünü kaydederler. Bunların içinde atamalarda düzensizliklere son verilmesi, bekâr askerlerin kışlada yaşamaları, aylık alabilmek için herkesin eğitim görüp disipline girmesi ve hatta Avrupa tipi silâhlar kullanılması da bulunduğu söylenirse de, son belgelerde bu planlar yer almamaktadır.[3]

Bazı yazarlar bu belgeden Osmanlıların Magna Carta'sı, hükümdar ile âyan arasında yazılı bir anayasa denilebilecek bir anlaşma, diye söz ederler. Vergi konusunda padişahın yetkisini sınırlamak, hükümet ile padişah arasında bir ayrım yapmak, sorumluluk ve yükümlülüklerin karşılıklılığı hükmünü getirmek gerçekten de meşrutiyetçiliğe atılan adımlardır. Ancak kendi egemen gücünü sınırlamak istemeyen padişah bu belgeyi imzalamaktan kaçınmıştı. Sonunda âyandan da yalnız dördü belgeyi imzalamış, diğerleri hükümete yardıma, adil yönetime ve birbirlerini kollamaya söz vererek kendi bağımsızlıklarını sınırlayacaklarını görünce memleketlerine dönmüşlerdi. Magna Carta'nın aksine bu *Sened-i İttifak* daha sonraları Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyetçilik davasını ilerletmekte kullanılmamıştır.[4] Böylece pek sınırlı bir etkisi ve önemi olmuştur.

Segban-ı Cedit Ordusu

Alemdar Mustafa Paşa âyanın desteğini kazandığına inandığından ya da yakında kendisine karşı çıkacaklarından korktuğundan Sened-i İttifak'tan hemen sonra, muhaliflerini ürkütmemek için dikkatli ve gizli bir şekilde Nizam-ı Cedit'i yeniden canlandırma hareketine girişmişti. Bu yeni kuvvetin çekirdeğini Kadı Abdurrahman Paşa'nın toplantıya getirdiği, hızlı ateş eden tüfeklerle donatılmış 3000 kişilik ordu oluşturuyordu. Buna eski Nizam-ı Cedit ordusundan geri kalanlar ile Karaosmanoğlu ve Çapanoğlu liderlerinin getirdikleri askerler katıldılar. Levent Çiftliği ve Üsküdar'daki eski Nizam-ı Cedit kışlaları onarılıp yeni birliklere verildi (3 Ekim 1808). 5000 gönüllü bunlara katıldı, ayrıca yeni asker alınması için imparatorluk topraklarına buyruklar çıkarıldı. Yeniçerilerin tepkisini önlemek için yeni orduya Nizam-ı Cedit adı verilmemiş, bunlar kapıkule ordusunun artık var olmayan Segban birliğinin adını almışlar ve *Segban-ı Cedit* diye anılmışlardı.(5) Sadrazam bu yeni birliğe komutan olarak eski bir Nizam-ı Cedit subayı olan Süleyman Ağa'yı atamışsa da, askerî lider aslında Kadı Abdurrahman Paşaydı. Ayrı bir maliyesi olmamakla birlikte, ulemaya adı çekici gelen yeni bir Kutsal Savaş işleri Bakanlığı *(Umur-u Cihadiye Nezareti)* gerekli geliri toplamak üzere kurulmuştu. Kurulurken 100 bölük ve 3 tümenden oluşan 160.000 kişilik bir ordu düşünülmüşse de, ilk anda bu birlik er ve subay olarak 10.000 kişiden oluşmaktaydı.

Diğer Askeri Reformlar

Donanmanın yeniden düzenlenmesi Alemdar Mustafa'nın lalası ve yakın danışmanı Abdullah Ramiz Efendi'ye verilmişti. Abdullah Ramiz Efendi yeteneksiz kişileri donanmadan atmış, eski gemileri ıskartaya çıkarmış, yenilerini tezgahlamaya başlamıştı, isyan ve fesat merkezine dönüşmüş olan Galata kışlası kapatılmış, denizciler tersanede ya da gemilerinde yaşamak zorunda bırakılmışlardı.(6) Alemdar Mustafa, Yeniçeri birliklerinde de reforma kalkıştı. Memuriyet satışını yasakladı, kıdeme göre terfi düzenini yeniden canlandırdı, tüm Yeniçerilerin disiplin ve eğitim görmeleri zorunluluğunu getirdi. '*Esame*' adı verilen Yeniçeri ulufe cüzdanlarının gelir getiren bir şey olmaktan çıkıp bir hizmet karşılığı olması için kaldırılmasına çalıştı.(*) Ancak politikacı olan II. Mahmut binlerce kişinin gelirini birdenbire kesmenin bir başkaldırıya neden olacağından korkuyordu. Bu yüzden bu cüzdanların de-

(*) Ölen Yeniçerilerin cüzdanları iade edilmediği için bunların binlercesi başkalarının elindeydi ve bu kişiler cüzdan sahibi yaşıyormuş gibi aylık almaktaydılar.

ğerlerinin yarısına satın alınarak ortadan kaldırılmasını emretti. Cüzdanlarını kendi istekleriyle vermeyenlere herhangi bir tazminat ödenmeyecekti.[7]

Tutucuların Tepkisi

Bu önlemler padişaha ve sadrazama karşı tutucu muhalefetin ortaya çıkması sonucunu doğurmuştu. Yeni orduda hizmete çağırılanlar ya da eski ordudaki arpalıklarını kaybedenler bu ayrıcalıkların ellerinden gitmesine öfkelenmişlerdi. Yeni orduya verilen adlar eski orduyu ve halkı aldatamamıştı, bu yeni ordunun varlığından rahatsız oluyorlardı. Mevkilerinin gücüne ve büyük kentte yaşamaya alışkın olmayan Alemdar Mustafa Paşa ve arkadaşları kısa sürede padişahı ve ilk başta kendilerini destekleyenleri yabancılaştıracak derecede küstah ve yıkıcı bir tutum içine girdiler. Alemdar Mustafa Paşa sanki gerçek hükümdarmış gibi davranıyor, tartışma ve onaylama formalitelerine girmeden emirler yayınlıyor. Sultan Mahmut'un itirazları karşısında kendisinin yerine, Kırım Hanlığı'nda hak iddia eden ve o sıralarda İstanbul'da yaşamakta olan Selim Giray'ı geçirmeyi dahi düşünüyordu.[8]

Alemdar Mustafa ve arkadaşları tımarlara ve yöneticilerinin haklarını kanıtlayan belgeler gösteremedikleri vakıf mallarına el koyarak, mevkilerinden yararlanıp büyük servet sahibi olmuşlardı. İstanbul halkının büyük bir çoğunluğu sadrazamın askerlerinin sokaklarda başıboş dolaşıp ev dükkân demeden talan etmelerinden yakınıyorlardı. Alemdar Mustafa Paşa sonunda sözünü sakınmaması, kabalığı ve yanına çıkan herkesi korkutup hakaret etmekten aldığı zevkle çevresini yabancılaştırmıştı.[9]

Alemdar Mustafa Paşa'nın Düşürülmesi ve Gericiliğin Zaferi

Ordusu, özel muhafızları ve bir bölümü henüz silâh altına alınmakta ve eğitimde olan Segban ordusu Alemdar'ı İstanbul'da en güçlü kişi durumuna getirmişti. Düşmanları Bulgar âyanını aleyhinde kışkırtarak Ekim ortalarında Rusçuk'a saldırmalarını sağladılar. Alemdar memleketindeki durumunu korumak için askerlerinden çoğunu oraya gönderip yerlerine Rumeli'den işsiz dağ köylülerini getirtti. Sadrazamın yeni kuvvetleri İstanbul'da seleflerinden daha çok talan edip efendilerini gerektiği gibi koruyamadılar.[10] Sonunda Segban-ı Cedit askerlerinin Ramazanın son gecesi (14 Kasım 1808) oruçlarını zamansız bozmaları Alemdar'a karşı bir isyan hareketini başlattı. Bu olaya tanık olan Yeniçeriler derhal kışlalarına koşup tüm birliği ayağa kaldırdılar. Bir yandan da sadrazamın kendi ocaklarını dağıtacağı yalanını yayıyorlardı. Ertesi sabah isyancılar bayram nedeniyle kapıları açık olan Bab-ı Âli'ye girip Alemdar ile muhafızlarını yakınlardaki küçük bir baruthaneye sığınmak zorunda bıraktılar. Yeniçeriler baruthanenin damından girecekleri sırada ya bir kaza sonucu

ya da Alemdar Mustafa Paşa tarafından barut fıçıları patlatıldı. Alemdar ve adamlarıyla birlikte dışardaki birkaç yüz yeniçeri öldü.[11]

İstanbul yine muzaffer isyancı askerlerin eline düşmüştü; isyancılar padişahtan yeni bir sadrazam ve yeni bir ağa isteminde bulundular. Böylece II. Mahmut da kısa bir süre önce III. Selim'in düştüğü duruma düşmüştü. Ancak dersini almış bulunuyordu, ödünlerin isyancıları şımartacağını, daha çok şey istemeye yönelteceğini ve sonunda tahtından olup yerine sarayın içinde ve dışında yandaşları olan devrik IV. Mustafa'nın geçirileceğini biliyordu. Bu yüzden istekleri kabul edeceği yerde Ramiz Paşa ile Kadı Abdurrahman'a askerlerini saraya getirmeleri için haber gönderip zaman kazandı (15 Kasım). Ondan sonra isyancıların isteklerini reddetti. Yeniçeriler saraya saldırınca şimdi güçlenmiş olan saray birliği tarafından püskürtüldüler. II. Mahmut, IV. Mustafa'nın idamını emrederek isyancıları taht adayından yoksun bıraktı.[12]

Bundan sonra büyük bir çatışma başladı. Yeniçeriler esnaf ve kentin başıboş takımının desteğini kazanarak saraya Ayasofya yönünden saldırıp suyunu kestiler (16 Kasım 1808). Yeni Segbanlar saray dışına saldırıyla bunlara karşılık verdilerse de, henüz tam olarak örgütlenmiş ve eğitilmiş olmadıklarından, saldırganların sayıca üstünlükleri karşısında çemberi yaramadılar. Haliç'teki donanma yeniçeri kışlaları ile saray çevresindeki askerleri topa tuttu. Ancak bunun sonucunda çıkan yangınlarda Sultan Ahmet, Ayasofya ve Divan Yolu mahalleleri büyük zarar gördü, binlerce sivil öldü.

Yeniçeri liderleri kazanamayacaklarını ve en iyisinin uzlaşma olduğunu anlamışlardı. Bağışlanmalarına karşılık padişaha bir *Sened-i İtaat* imzaladılar. Ancak hâlâ Segbanlara karşı olan küçük rütbeli yeniçeriler ile IV. Mustafa'nın idamını hazmedemeyen diğerleri Sultan Mahmut'un tahttan indirilmesini isteyerek anlaşmayı bozdular. II. Mahmut segbanlarının yardımıyla sarayı savundu. Aracılığı üstlenen ulema, Osmanlı hanedanının ortadan kalkmasının tek seçeneği olan yeni bir uzlaşma görüşmesine isyancıları razı etti. Çözümü en güç sorun segban birliklerinin geleceğiydi. Uzun tartışmaların sonunda 17 Kasım'da varılan bir anlaşmayla segban birlikleri dağıtıldı. Ancak askerlerin İstanbul'u canlarına kastedilmeden terk etmeleri ve padişahın saraya sığınan destekleyicilerini yeniçerilere teslim etmemesi de koşullar arasındaydı. Çıkmazı sona erdirmek için ödün vermekten başka çare yoktu.[13] Fakat isyancılar anlaşmaya uymadılar. Segbanlar anlaşma uyarınca silâhsız ve üniformasız olarak saraydan çıkarlarken dışarda bekleyenler üstlerine saldırdı, diğerleri de kışlalara saldırarak içerdekileri öldürdüler. Reformları destekleyen âyandan bir bölümü de, içlerinde Ramiz Paşa ile Kadı Abdurrahman olmak üzere öldürülmüşlerdi. Gericiliğin bir kez daha kazandığı görülüyordu. Ancak II. Mahmut reformlara devam etmek kararlılığını yitirmeyerek tahtta kalmıştı. Çıkarları tehdit edilen eski ordu ortadan kaldırılmadan yenisinin etkili bir biçimde kurulamayacağını ve reformların yalnız askerleri değil Osmanlı kurumlarının ve

toplumunun tümünü kapsaması gerektiğini anlamıştı. Deneylerinden aldığı bu dersleri gerçekten de daha sonraki hükümdarlık yıllarında uygulayacaktı.[14]

Hazırlık Yılları, 1808-1826

1808 Kasımının bu çok önemli olayları bir yıl önce III. Selim'i tahttan deviren ihtilâl kadar kesin değildi. Savaş koşulsuz teslimle değil uzlaşmayla sonuçlanmıştı. Bu yüzden II. Mahmut da, IV. Mustafa gibi isyancı liderleri karşısında çok güçsüz kalmış değildi. Ancak temel egemenlik unsurlarının da elinde olmadığı kuşkusuzdu. Eyâletler, kendisine karşı yükümlülüklerini reddetmiş olan âyanın egemenliğindeydi. Orduyu yenileştirmenin ilk adımı olduğu kadar kişisel bir güç aracı olarak da kurulan yeni segban birlikleri elden çıkmıştı. Tek askeri güç, daha baştan beri reformlara karşı çıkan ordudan oluşmaktaydı. Ancak II. Mahmut bunalım süresince III. Selim'in kararsızlığı ve zayıflığıyla taban tabana zıt çok büyük bir kararlılık ve ısrar, inandığı politika için savaş verme konusunda bir isteklilik göstermişti. Bundan sonraki 18 yıl boyunca kendisine bağlı bir asker ve devlet adamı kadrosu yetiştirir ve bir kere daha aldığı derslere uygun olarak hareket edeceği günü beklerken bu deneyimleri kendisine çok yardımcı olmuştur.

Askerlik Kurumunun Düzenlenmesi

Segban-ı Cedit ordusunu kaybeden II. Mahmut'un ilk işi imparatorluğu düşmanlarına, özellikle hâlâ savaşın devam ettiği Rusya'ya karşı korumak için güçlü bir orduya sahip olmak amacıyla geleneksel orduyu canlandırmak olmuştu.

Yeniçeri ve Sipahilerin geleneksel yönetmeliklerine uymaları, tayin ve terfilerin rüşvet ve politika yerine yeteneğe göre yapılması, eğitim ve hizmet görmeyenlerin askerlikten çıkarılmaları için fermanlar yayınlandı. Ancak Segban Ordusu dağıtıldıktan sonra bunların etkin bir biçimde uygulanması beklenemezdi. Yeniçeriler yine disiplinsiz, kötü eğitim görmüş, güçsüz silâhlarla donatılmış bir topluluk olarak Avrupa'nın yeni ordularıyla başa çıkmaktan çok eski düzenin savunulmasında işe yarayabilirlerdi. Feodal Sipahiler şimdi kırsal bir aristokrasiye dönüşmüş, tımarların çoğu büyük toprak sahibinin eline geçmişti. Bunlar, zaten çoğunlukla özerk taşra âyanı ve yandaşlarından oluşmaktaydı. Ancak padişah daha önce reformlardan yararlanan ve şimdi disipline girmeyi ve kuvvetlerinin çoğaltılmasını kabule hazır olan diğer eski birlikleri canlandırmakta daha başarılı olmuştu. III. Selim'in hükümdarlığının sonlarına doğru güçlü bir savaş gücüne dönüştürülen Topçu ve buna bağlı *Top Arabacı* birlikleri (4910 ve 2219 kişi) bunların arasındaydı.[15] II. Mahmut bu birliklerin komutanlıklarına kendi adamlarını getirdi. Askerin aylığını artırdı,

yeni teçhizat ve daha iyi kışlalar verdi, pek sessiz bir biçimde güçlerini iki katına çıkardı. 1826'da 10.000 topçu ile 4.400 arabacıdan oluşan bu ordu yeniçerilere karşı etkin ve padişaha bağlı bir denge unsuru oluşturuyordu.(16) II. Mahmut Batı ölçülerine göre eğitilmiş ve örgütlenmiş 1.000 kişilik bindirilmiş bir topçu birliği de kurmuştu. Ancak bu birlik 1812'de Ruslar tarafından yenilgiye uğratılıp büyük bir kısmı yok edilince, yeniden kurulduğu zaman padişaha sadık bir özel muhafız kıtası görevini üstlendi.(17)

İmparatorluğa yönelik dış tehditler askerî düzene önem verilmesini gerektiriyordu. II. Mahmut, 12 yıl boyunca çeşitli memuriyet görevlerinde bulunan Kaptan-ı Derya Mehmet Hüsrev Paşa (Mehmet Ali'den önceki son Mısır valisi) önderliğinde donanmayı da yeniden inşa edip modernleştirdi (22 Aralık 1811-2 Mart 1818; 9 Aralık 1822-9 Şubat 1827). Yeni savaş gemileri özellikle Bab-ı Âli'nin Yunan ayaklanmasına yanıtı olarak yapılmıştı. Ege Adalarının Rum denizcileri yerine Müslüman denizciler askere alındılar, gerekli disiplini ve ağır eğitimi sağlamak için de bunlara yüksek aylıklar ve iyi çalışma koşulları sağlandı.(18) Rus savaşı sona erdikten sonra Tuna filosu da İbrail, Silistre, Rusçuk ve Vidin üslerinde modernleştirildi.(19) II. Mahmut'un hükümdarlığının ilk yıllarından başlayarak imparatorluk sınırlarındaki kaleler onarıldı, düşmana karşı koymaya istekli yeni sınır garnizonları oluşturuldu.(20) III. Selim tarafından Azadlı'da kurulan baruthane ve tophaneler yeniden düzenlendi ve yabancı teknisyenlerin yardımıyla modernleştirildi. II. Mahmut'un adamları buralarda bulunan asker ve subayların padişaha bağlı ve ağzı sıkı kişiler olmasına dikkat etti.(21) Son olarak da, Avrupa'dan yeni toplar, tüfekler ve hafif silâhlar satın alınıp günü geldiğinde padişahın hizmetinde açıkça kullanılmak üzere sarayda ve başka yerlerde depo edildi.(22)

Padişahın özel muhafızları kendisine güven verdikçe, o da yeniçerileri reform için elinden geleni yapıyor, kendi adamlarını komutanlıklara getiriyordu. Otoritesine açıkça karşı çıkan ya da diğer askeri önlemlerine itiraz eden er ve subaylar cezalandırılıyor, sürgüne gönderiliyor, bazan da gizlice öldürülüyordu.

Kıdemli subayların yerlerine sarayın etkisine daha açık ve padişahça daha güvenilir bulunan daha ast rütbedeki subaylar getiriliyordu.(23) Yeniçeri ocaklarının ağalığına yükselen (26 Şubat 1823) Hüseyin Ağa'nın desteğini de II. Mahmut böyle sağlamıştı. Silâhtar Ali Paşa'nın himayesinde yükselen Hüseyin Ağa hamisinin sadrazamlığından (10 Mart - 13 Aralık 1823) yararlanarak ordudaki muhalifleri kovma, zorunlu emeklilik ve sürgün yollarıyla temizleyip başarı kazanınca Padişah kendisini vezir rütbesi ve paşalıkla ödüllendirdi. Hüseyin bundan sonra Ağa Hüseyin Paşa ya da yalnızca Ağa Paşa olarak II. Mahmut'un hükümdarlığının sonuna kadar en ileri gelen askerlerden biri oldu.(24) Bu sert politikalar orduda muhalefeti uyandırınca II. Mahmut, Ağa Paşa'yı komutanlıktan alıp (Ekim 1823) Bursa ve İzmit valiliğine atadı. Bunun yanı sıra Boğaziçi kalelerinin komutanlığını da kendisine verip başkentin ya-

kınındaki bu önemli güçlerin güvenilir ve yetenekli bir subay kumandasında olmasını sağladı.[25]

Ağa Hüseyin'in Yeniçeri ocağından ayrılması II. Mahmut'un subayların desteğini aramasının sonu demek değildi. En üst rütbenin boşalması güvenilir adamlarının ordu içinde yeni mevkilere gelmesi sonucunu doğurdu. Bunların arasında Eylül 1825'te yeniçeri ocaklarının son komutanı olan Celâleddîn Mehmet Ağa bu mevkiinden yararlanarak padişaha yardımcı olup yeniçeri birliklerinin sonunu hazırladı.[26] Donanma Tophanesi'nde bir subay olan Pabuççu Ahmet de buradaki ve Haliç'teki kayıkçılarla hamalları örgütleyip padişahın emrine verdi, karşılığında çeşitli donanma kademelerinde bulunduktan ve yeniçeriler ortadan kaldırıldıktan sonra Kaptan-ı Deryalığa getirildi (24 Ekim 1828 - 13 Ocak 1830).[27] Ancak bunlar temel olarak politik çabalar olup orduyu disipline sokma ya da ıslah etme politikasına dönüştürülememişti. Ordu yine eskisi kadar yeteneksizdi, Yunan isyancılarına karşı başarısızlığı sürüyor, en küçük bir kışkırtmada İstanbul sokaklarında karışıklıklar çıkarıyor, taşradaki birlikler de bölge yöneticileri ve halkına düşmandan daha çok dert çıkarıyordu.[28]

Siyasal Güç Çatışması

Sultan Mahmut kendi evinin efendisi olamadığı için gücünü yaygınlaştırmada ve reformları gerçekleştirmede ağır davranıyordu. Yönetici sınıfın gerçek gücü, yerleşmiş kurumların liderlerinin ellerindeydi. Bunlar da, Osmanlı hanedanından yerine geçirebilecekleri bir başkası bulunsaydı Padişah'ı tahttan indirmekten çekinmeyeceklerdi.

II. Mahmut'un hükümdarlığının ilk yirmi yılında Osmanlı kurumlarının politik gücü bir tek noktada toplanmıyordu: Şeyhülislam, ulema sınıfının başındaydı; yeniçerilerin ve diğer birliklerin ağaları askeri fraksiyonların başını çekiyorlardı, reis ül-küttap da her zamandan daha güçlü olan kalemiyeyi temsil etmekteydi. Padişah oyunu elinden geldiğince ustaca oynamaya çalışıyor, atamaları kâh bir kâh diğer fraksiyondan yapıyor, muhaliflerini kendilerine bir destek sağlayacak kadar uzun bir süre mevkilerinde bırakmıyor ve bu arada da önemli mevkilere kendi adamlarını yavaş yavaş yerleştirerek onların güçlerini azaltıyordu.

Zamanın tutucu liderleri arasında en etkili ve en uzun ömürlü olanı ulema sınıfından ve Galata'daki Galip Dede mevlevi dervîşhanesine bağlı bulunan Mehmet Sait Halet Efendi'dir (1761-1823). III. Selim'in hükümdarlığında Paris'te Osmanlı sefirliğini yapan Halet Efendi bu uzun süren hizmeti (1802-1806) sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Batı türü yeniliklere karşı muhalefetinden vazgeçmemiştir. İstanbul'a dönünce III. Selîm'in tahttan indirilmesini sağlayan tutucu koalisyona katılmıştır. Ancak İngiliz yanlısı olması yüzünden IV. Mustafa'nın devrilmesinde ve Alemdar Mustafa Paşa'nın kısa süreli egemenliğinde Kütahya'da sürgünde bulunuyordu. Bu yüzden ilk yıllarında

II. Mahmut'a hizmet olanağını bulmuştur. Bağdat Memlûk lideri Süleyman Ağa'nın uzun hükümdarlığına son verip Irak'ta doğrudan doğruya Osmanlı egemenliğini kurması (1810) kendisine padişahın lütfunu kazandırmış, önce *kethûda-ı rikab-ı hümayun*'luğa getirilmiş sonra *Divan'ı Hümayun*'a nişancı olarak atanmış (10 Eylül, 1815), böylece Sultan Mahmut'un yakın siyasal ve askeri danışmanı olmuştur. Halet Efendi, Sultan Mahmut'un yabancı düşmanlara ve âyana karşı askeri seferlerinin düzenlenmesinde yardımcı olmuşsa da, tüm modernleştirme çabasının ve özellikle yeniçeri ordusunun düzeltilmesine karşı çıkmıştır. Bu nedenle tutucu liderlerden oluşan politik bir koalisyon da kurmuştur. Sultan Mahmut'un taşra âyanını zayıflatma isteğini desteklemesi de, eyaletlerdeki büyük rakiplerini ortadan kaldırarak yeniçeriler ve ulema arasındaki dostlarını güçlendirme amacını gütmekteydi.[(29)]

Halet Efendi'nin başlıca muhalifleri Batı ve İslam kültürlerinin en iyi öğelerini kendisinde toplamış olan Reis ül-küttap Canip Mehmet Besim Efendi (1817-1821), Kaptan-ı Derya Mehmet Hüsrev Paşa ve belki de zamanının en büyük liberali olan Mehmet Sait Galip Paşa'ydı (1763-1829). İstanbul'da doğmuş olan Galip, kalemiyyede yükselmiş, *Amiens Barışı*'yla (1802) sonuçlanan görüşmeler için Paris'e III. Selim'in özel elçisi olarak gönderildiğinde ün salmıştı. Galip Paşa'nın padişaha sunduğu rapor onun reform çabaları üzerinde çok etkili olmuştu.[(30)] Galip Paşa bundan sonraki on yıl içinde kalemiyyenin en etkin lideri olmuş, üç kere reisliğini yapmıştı (Ekim 1806 - Temmuz 25,1807; Nisan 16,1808 -Temmuz 1811; ve Ocak 22 -Temmuz 1814), II. Mahmut'u tahta geçiren Rusçuk Yaranı arasındaydı. Alemdar Mustafa'nın reform çabalarını destekliyordu; dürüstlüğüyle saldığı ün ve isyancıların kalemiyye üyelerinin düşmanlığını kazanmak istememeleri nedeniyle öldürülmekten kurtulabilmiştir.[(31)] Halet Efendi'nin Yanyalı Ali Paşa'ya karşı seferini (1820), bu sefer sonunda Ali Paşa'nın ölmesini ve Yunan isyanının başlamasını (Mart 1821) bahane olarak kullanan Galip Paşa sonunda Halet Efendi'nin azlini ve sürgüne gönderilmesini (Kasım 1822) sağlamış, ondan sonra da onu sürgünde boğdurtmuştur.[(32)]

Halet Efendi'nin ortadan kaldırılması II. Mahmut'a politik grupları ve kişileri daha kolaylıkla oynatma gücünü sağlamıştı. Sadrazamlığa getirilen Deli Abdullah Paşa'ya (10 Kasım 1822 - 10 Mart 1823) Halet Efendi'nin hükümetteki yandaşlarını ayıklama görevi verildi. Bu görevini tamamladıktan sonra da Yeniçerileri denetimdeki başarısızlığı ileri sürülerek o da azledildi[(33)], yerine geçen Silâhtar Ali Paşa (10 Mart - 13 Aralık 1823) Yeniçeri ocaklarının kilit noktalarına padişaha bağlı adamlar geçirdi ve Şeyhülislamın padişahın reform hareketlerine fazla kuvvetli bir tepki göstermemesini sağladı[(34)] Dışişlerindeki deneyimiyle Yunan isyanının yarattığı sorunları çözmekte yararlı olacağı umulan Galip Paşa, onun yerine sadrazam olmuştu (13 Aralık 1823 - 14 Eylül 1824); aynı zamanda padişaha yeniçeri ocaklarını dağıtacak bir plan hazırlan-

masında da yardım edeceği düşünülüyordu.[35] Galip her iki görevi de şevkle yüklendi. Yunanlıları bastırmak için Mehmet Ali'nin ordusunun müdahalesini sağladı, daha önce bu ordunun yeniçerileri yenilgiye uğratmış olmasından yararlanarak halk kütlelerini bu kurumun artık imparatorluğu kurtaramayacak derecede kokuşmuş olduğuna inandırdı. Galip diğer kapıkulu ocaklarına da padişahın adamlarını yerleştirip yeniçerilerin kesin olarak kaldırılacağı gün için hazırlıklarını tamamladı. Ancak yeniçerilerle hesaplaşma zamanı geldiğinde kendisinin kalemiyye sınıfından olduğu için orduyu yönetemeyeceği düşüncesi Galip'in azledilip yerine Benderli Selim Mehmet Paşa'nın getirilmesi sonucunu doğurdu (14 Eylül 1824 - 1828). Benderli, Suriye ve Libya' da, daha sonra da Ruslara karşı çarpışmış olduğu için askeri deneyime sahipti ve daha önce de kısa bir süre sadrazamlıkta bulunmuştu (28 Mart-30 Nisan 1821).[36] Bu yöneticiler geçidi, padişahın gelişmekte olan siyasal süreç üzerinde giderek artan egemenliğini ve fırsat bulur bulmaz kendi denetimini kurmak azmini yansıtıyordu.

Mehmet Ali'nin Mısır'daki Reform Hareketleri

II. Mahmut'un İstanbul'da yapmak istediği her şey, Mısır vilayetinde çok daha başarılı gözüken bir reform faaliyeti çerçevesinde yapılıyordu. Padişah da 1826'dan sonra bunu hem model hem de özendirici bir unsur olarak benimsemişti. Bu modernleştirme faaliyetinin başında on dokuzuncu yüzyıl Orta Doğu tarihinin en ünlü reformcusu olan Mısır'ın Osmanlı valisi (1805-1848) Mehmet Ali bulunuyordu. Mehmet Ali, Mısır'ı yüz yıldan fazla yönetecek bir hanedanın da kurucusudur. Mehmet Ali'nin karşılaştığı sorunlar II. Mahmut'unkileri andırıyordu. Üç yüz yıldır Osmanlı İmparatorluğu'nun temel kurumlarını paylaştıklarından, önlerindeki sorunlar da birbirlerine bağlıydı; bu yüzden bulmaya çalıştıkları çözümler de öyle oldu. Ne var ki, II. Mahmut dikkatli davranmak zorundayken Mehmet Ali reformlarını daha çabuk ve kesin olarak başarabilmişti. Bunun nedeni, Fransa'nın Mısır seferi (1798-1801) ve sonunda Osmanlı yönetiminin tekrar kurulmasıyla, eski yönetici sınıfın ve muhaliflerin ortadan kaldırılmasıydı. Fransızların Mısır'dan çıkmalarından sonra ülkedeki Memlûk, Osmanlı ve İngiliz kuvvetlerinin varlığı, ülkeye Osmanlı ordusunun Arnavutluk ve Bosna birliğinin lideri olarak giren Mehmet Ali'nin çeşitli işgalcilere karşı halkın çıkarlarının ve padişahın haklarının savunucusu olarak gözükmesini sağladı. Halkın isteğiyle vali ilân edildi (14 Mayıs, 1805); padişahın temsilcisi Mısır'a gidip de orada Mehmet Ali'nin ne derece desteklendiğini görünce bu valiliği onayladı.

Mehmet Ali vali olur olmaz ilk iş olarak birbirlerine muhalif kişilerden oluşan politik yelpazedeki yerini sağlamlaştırdı. İlk çözümü İngilizlerin koruması altındaki Muhammet Elfi Bey liderliğindeki Memlûk muhaliflerine karşı

yerli ulemanın, esnafın, tüccar loncalarının, padişah ile Osmanlı garnizonunun desteğini sağladı. Yeni vali İstanbul'a karşı parasal yükümlülüklerini yerine getiriyor ve aynı zamanda sarayda rüşvet yedirerek, İngiliz sefirinin kendisini Selânik'e atandırma çabasını boşa çıkartıyordu (1806).

Mehmet Ali bundan sonra Memlûkleri yenilgiye uğratıp ordularını dağıtarak durumunu sağlamlaştırdı. Bunu padişah ve Mısır halkı adına yapmıştı. Osmanlıların Rusya ile yeniden savaşa başlamaları üzerine (1806 - 1808) İngiltere Mısır'ı bir daha işgale kalkıştıysa da, Mehmet Ali bu yabancı tehdit karşısında ülkeyi birleştirdi. 1 Mart 1811'de geri kalan Memlûklerden çoğu öldürüldü. Mehmet Ali'nin Arnavut ve Bosnalı askerleri Arabistan'daki Vahhabilere karşı (1811-1812) padişahın isteği üzerine çıktıkları seferde başarılı olunca Mehmet Ali İstanbul ve Kahire'de prestij kazanmıştı. Memlûklerin el koydukları bütün mallarını geri vererek Mısır ulemasını yatıştırdı, hükümet politikasında kendilerine bir söz hakkı vermek için Fransızların başlattıkları danışma kurullarını sürdürdü. Tüm otoritenin kendi elinde toplanması için büyük rüşvetler vererek istediğini elde etti. Bu arada Osmanlı egemenliğini tanımayı ve yıllık vergi ödemeyi sürdürüyordu. Arabistan'da Vahhabilere karşı (1818-1820) ve Yunan isyancılarına karşı asker de gönderdi.

Ancak Mısır'da başlıca siyasal rakiplerini uzlaşma ya da ortadan kaldırma yoluyla etkisizleştirirken, bir yandan da uzun sürecek egemenliği boyunca yapacağı reformlara başlayarak kendi bağımsız güç temellerini oluşturmaktaydı. Bunlar arasında modern bir ordu ve yalnız kendisine bağımlı merkezî bir yönetim, reformlarını gerçekleştirmek için ülkenin ekonomik zenginliğinin geliştirilmesi, yarım bir hanedanlık düşüncesinin yayılması, ailesiyle yandaşlarını, kendisini ve haleflerini desteklemeleri için yeni ve sürekli bir soylular sınıfı düzeyine yükseltmesi sayılabilir.

İlk adımı ülkedeki askeri rakiplerine karşı kullanabileceği bir ordu kurmak oldu. Bunu, emri altındaki Osmanlı askerlerini modernleştirerek, Fransız ordusundan kaçanları zenci kölelerden bir birliğin başına geçirerek, harekatı yönetmek için Memlûk ve Yunan subaylarını kullanarak, Avrupa silâh ve taktiklerini öğretmek için Fransız danışmanlar getirterek (Ağustos 1815) yaptı.[37] Ancak Osmanlı askerlerinin yeni yöntemleri kabul etmek istememeleri bu çabasını boşa çıkarmıştı. Mehmet Ali bunun üzerine istediği güç ve bağımsızlığı ancak yeni bir ordu oluşturmakla kazanacağını düşündü. Bunu yaratmanın tek amacı Mısır'daki egemenliğini sürdürmek istemesi olsaydı kendisini Osmanlı deneylerine göre örgütleyip geliştirmesi yeterliydi. Ancak kendisinin daha başka emelleri, belki de tüm Osmanlı İmparatorluğu'nu ele geçirip kendi liderliğinde diriltmek amacı olduğu anlaşılmaktadır. Böylece ordusunu ilk, yıllarında tanık olduğu Mısır'daki İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin modeli üzerine kurdu. Aynı zamanda Nizam-ı Cedit'ten de yararlanmış ve ordusuna *Nizamiye* (düzenli) adını vermişti. Nizamiye ordusu askerleri için ilk başlarda Kaf-

kasya'dan beyaz ve Sudan ile Orta Afrika'dan zenci köleler getirterek eski Memlûk düzenini yeniden başlattı. Ne var ki, kısa bir süre sonra aklındaki modern ordunun bu unsurlarla kurulamayacağını anlamıştı. 1823'te ne Osmanlılar ne de Memlûkler tarafından kullanılmayan bir kaynağa, Mısır köylülerine döndü; zorunlu askere alma düzenini kurdu. Böylece köle için dışarı bağımlı olmaktan kurtulmuş ve istediği kadar askere kavuşmuştu ama bu sert askere alınma düzeni sonunda Mısır tarımcılığı altüst oldu, ayaklanmalar başladı. Yeni ordunun komutanları olarak Avrupa'dan yüzlerce subay ve teknik uzman getirtti. Mısırlıları eğitmek için askerî ve teknik okullar kurdurdu, bir bölümünü de öğrenim için Avrupa'ya gönderdi. Avrupa standartlarına uygun askeri malzeme üretimi için fabrikalar açıldı. Mehmet Ali kısa bir sürede yeteneğini Yunanistan, Arabistan, Suriye, Anadolu ve Mısır'da kanıtlayan büyük ve etkin bir piyade gücüne kavuşmuştu. Piyadenin bu başarısı kendisini modern bir topçu ve istihkâm birliği (1824-1828) ve III. Selim'in hükümdarlığında İstanbul'da eğitim görmüş bazı Osmanlılarla Avrupalıların öğretim yaptıkları bir mühendishane kurmaya yöneltti. Kale yapımı, ulaşım, yol yapımı ve mayın döşeme için bir birlik kuruldu. Akdeniz ve Kızıldeniz'de birer modern filo yaptırıldı, Avrupa modellerine uygun atlı birlikleri 1830'ların başında kuruldu.

Mehmet Ali bu yeni ordusunu beslemek için devraldığından daha üretken bir eyâlete ihtiyaç duyuyordu. Kaynakların etkili bir biçimde kullanımı için devlet kapsamı Osmanlıların geleneksel anlayışı dışına taşırıldı. Tarım ve sulama yöntemlerini düzenlemek için yabancı tarım uzmanları getirtildi. Pamuk, şeker, pirinç ve çivit gibi yeni ürünler ülkeye tanıtıldı, uzman ve silâh alımı için gerekli parayı sağlamak üzere dış-alım ve satım başlatıldı. Köylülerin bu yeni ürünleri üretecek sermaye ve teknik bilgileri olmadığından devlet pek çok alanda kapitalist oldu, büyük topraklar aldı, tohumluk sağladı, köylüleri işçi durumuna indirdi. Diğer yandan Mehmet Ali'nin hastane ve klinikler kurdurtması, veba belasını sona erdiren karantina düzenini başlatması, Clot Bey adında bir Fransız doktorunun yönetiminde yerli doktor yetiştirecek tıp okulları kurması yüzünden pek çok köylünün yaşam koşullarında bir iyileşme göze çarpıyordu. Mehmet Ali yeni ve modern bir vergi düzeni de getirerek tahsildarların mükelleflere ulaşabilmesi için yeni yollar yaptırttı, her servet kaynağı ile vergi yükümlülüğünün kayda geçmesi için yeni bir kadastro araştırması yaptırttı.

Mehmet Ali Mısır sanayi ve ticaretini geliştirip gerektiği zamanlar devlet fabrikaları kurarak yeni gelir kaynaklan oluşturdu. Avrupalı sanayici ve tüccarlar özel teşebbüs için gerekli sermaye ve teknik bilgiyi sağlamak için ülkeye yerleşmeye çağırıldı. Bunların oluşturdukları güçlü bir yabancı kolonisi yeni hanedan ve soylularla birleşerek 1952 ihtilâline kadar ülkenin politik ve ekonomik yaşamının büyük bir bölümünü tekeline aldı. Mehmet Ali bir ticaret

filosu da kurarak padişaha görünüşte bağlılığına karşın Avrupa uluslarıyla doğrudan doğruya diplomatik ve ticari ilişkilere girdi.

Ancak bu ekonomik başarının bir de bedeli vardı. Mısır ekonomisinin Batıya yönelmesi dünya pazarlarına bağımlılığını arttırmış ve Avrupa'daki ekonomik değişimlerin etkisine maruz bırakmıştı. Yabancılar Mısır ekonomisini denetimleri altına almış, düzenliyorlardı. Yönetilen sınıfın büyük bir bölümünün bağımsızlık ve girişimcilikleri kentlerde ve kırsal kesimlerde ortadan kaldırılıyor, yerli halkın en alt düzeydekiler dışında ekonomiye katkıları yok ediliyordu.

Bu programları uygulamak ve yeni servetin devlet hazinesine olduğu kadar hükümdar ve ailesine kaydırılması için modern bir yönetim düzeni de getirilmişti. Mehmet Ali genellikle, Fransız sistemine göre kurulmuş etkin, mutlakiyetçi ve merkezi bir hükümet kurma amacını geliştirmek için o zamana kadar kısmen özerk olan mültezimlerin yerine aylıklarını hazineden alan memurlar atayarak kendisinin doğrudan doğruya denetimi altına almış oldu (1806-1814).

Çiftliklerin verimliliğini sağlamak için kendi ailesiyle yönetici sınıfın diğer üyelerinin büyük toprak sahipleri olmalarını özendirdi. Böylece oluşturulan Türk - Çerkez aristokrasisi hanedan için güçlü bir destek oluşturup yabancı tüccarlar ve bankerlerle ülkenin denetiminde söz sahibi oldu. Mehmet Ali yeni aylıklı bürokratları yetiştirmek için laik okullar kurdurdu, Avrupalı öğretmenler getirtti. Ayrıca kendi denetimi altında otoritesini tüm ülkeye yayan bürokrasinin gücünü artırmak için yeni bir yasa düzeni de yarattı.

Bu girişimleri sırasında diğer Osmanlı reformcularından çok daha aşırı bir şiddete başvurmuş ve gelenekleri önemsememiştir. Reformlarına karşı çıkmaya kalkışanlar acımasızcasına bastırılmıştır. Köylüler ve işçiler etkin bir hükümetin kendilerinden eski düzende olduğundan daha çok vergi alma gücüne sahip olduğunu görmüşlerdi. Vergilere, zorunlu askerliğe ve hükümet denetimine karşı çıktıkları zaman yeni ordu hemen müdahale edebiliyordu. Ulema sınıfı ile lonca liderleri güçlerini kaybettiklerini anlayıp harekete geçmeye kalkıştıklarında sindirilmişlerdi. Hükümetin İslam kurumlarına doğrudan doğruya el koyması Ezher Üniversitesi'nde reform kisvesi altında gerçekleştirilmişti (1820-1830). Sonuç olarak etkin bir devlet ve ordu ortaya çıkmış, ancak bu, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ülkenin gücünü tüketecek bir bedele mal olmuştu.

Rusya ve İngiltere ile Savaşın Sona Erdirilmesi

II. Mahmut, Mısır valisinin bu gösterişli başarılarından etkilenmişti, ancak iç siyasal güçlüklerin yanı sıra dış düşmanlarla ve imparatorluğun büyük bir bölümünün denetimini ele geçirmiş olan âyanla uğraşma zorunluğu kendi hareketlerini sınırlıyordu. Osmanlı tarihinin on dokuzuncu yüzyıl başlarının en

önemli görüntülerinden biri de II. Mahmut'un büyük reformlarına başlamadan önce bu dış ve iç sorunları başarıyla çözmesidir.

Tilsit'teki Rus-Fransız anlaşmasıyla (14 Haziran 1807) taraflar Osmanlı İmparatorluğu'nu kısmen bile olsa bölerek Avrupa'nın sorunlarını çözüme kavuşturmayı kararlaştırmışlarsa da, önce İngiltere, sonra da Fransa güç dengesinin korunması için Ruslar'ın İstanbul ve Boğazları denetim altında bulundurmalarının doğru olmayacağına inandılar. özellikle Bonaparte bu konuda öylesine titizleniyordu ki, karadan Hindistan'daki İngilizlere saldırma planını bile bir yana atıp dikkatini Avrupa'ya çevirdi. 1808 Ekimi'nde Erfurt'ta görüşlerini Çar Alexandr'a kabul ettirtti. Fransa Rusya'ya Osmanlı imparatorluğu ile savaşında Tilsit'te söz verdiği gibi yardım edecekti (savaş 1806'dan beri devam etmekteydi) ancak iki yeni koşul getirmekteydi: Osmanlılar Avusturya ya da başka bir Avrupa devletinden destek görürlerse yardım edecekti; Rusya Prenslikleri ele geçirirse her iki devlet de İstanbul ve Boğazlar da içinde olmak üzere imparatorluğun kalan bölümünün bütünlüğünü garanti edeceklerdi. Müttefikler arasındaki ilişki bundan sonra zayıfladı ve Napolyon'un 1812 sonlarındaki ünlü Rus seferiyle sonuçlandı, İngiltere'nin *Tilsit Anlaşması* ve sonrasına tepkisi Osmanlılarla savaşı sona erdirmekte acele davranmasına yol açtı; II. Mahmut Boğazlar ve İzmir abluka altına alınınca barışı kabul etti. Çanakkale'de *Kale-i Sultaniye* Barışında (5 Ocak 1809), İngiltere Mısır da içlerinde olmak üzere işgal ettiği tüm Osmanlı topraklarından çekilmeye söz verdi; buna karşılık padişah da İngilizlere eski kapitülasyonlarla verilen ayrıcalıkları yeniden tanıdı.

İngiltere Osmanlılar'ın barış zamanında Boğazlar'ın tüm yabancı savaş gemilerine kapalı tutulması önerisini kabul edince bu durum ilk kez uluslararası yasalara girmiş oldu. Osmanlı İmparatorluğu'na bir Fransız saldırısı olduğu takdirde İngiliz donanmasının Ege ve Adriyatik kıyılarıyla Avusturya ve Rusya sınırlarında Osmanlı savunmasına yardımcı olacağı konusundaki gizli anlaşma maddeleri de çok önemliydi, İngiltere, Rusya ile barış yaptığı takdirde padişahın toprak bütünlüğünü sağlayacak bir Osmanlı-Rus barışını sağlamaya çalışacağını da belirtiyordu.[(38)] Böylece Avrupa güçleri arasındaki bu rekabet II. Mahmut'un düşmanlarını etkisizleştirmiş, kendisini avantajlı bir duruma sokmuştu.

İngiltere'nin Ortadoğu'nun diplomatik sorunlarına böylece doğrudan doğruya karışması Fransa ile Rusya'nın işine gelmemişti. İngilizler bunun hemen ardından daha önce Fransa'nın elinde olan Yunan Adalarını işgal de etmişlerdi. Bu arada Osmanlı - Rus savaşı sürüp gidiyordu. Ruslar Prenslikleri bırakma konusunda verdikleri söze uymak istemiyorlar ve Fransız yardımına karşılık Avusturya, Bonaparte'a düşmanlık gösterirse bu ülkeye saldırmak için yeni sözler veriyorlardı. Çar'ın temsilcileri Osmanlılarla Yaş'ta yaptıkları görüşmelerde Besarabya ile Kafkasya'daki önemli kaleleri istediler. Padişah konuşma-

lara son verdi, Rusya ile Fransa arasındaki gerginlik arttı. Osmanlı direnişine karşın Ruslar Tuna kaleleri olan İsmail'i (Aralık 1809) ve İbrail'i (Ocak 1810), sonra da Bulgaristan'a girip Rusçuk, Niğbolu ve Yerköy'ü aldılar (Ağustos - Eylül), Balkanları aştılar. Rus yardımıyla yüreklenen Sırp milliyetçileri Kara Yorgi'nin liderliğinde Osmanlıların özerklik önerilerini reddettiler. Böylece Belgrat'ta Yeniçeri zorbalığına karşı başlayan isyan hareketi Rus ve Fransızların Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölümlerinde gelecekteki durumlarını tehlikeye atmamak için çok büyük yardım yapmamalarına karşın tam bir bağımsızlık savaşını dönüştü.

Osmanlı - Rus mütareke görüşmeleri de, saldırılar da sürüp gidiyor, Ruslar bir Fransız saldırısı tehdidi karşısında barış isteneceğini umuyorlardı. Ancak Çar'ın Dniester'in güneyinde aldığı toprakları elde tutmak istemesi yüzünden Osmanlılar barış görüşmelerini reddettiler. Yetenekli fakat yaşlı sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın yerine Laz Ahmet Ağa geçip de (15 Nisan 1811) Çarlık kuvvetlerinin başına da Mareşal Kutuzoff getirilince durum Osmanlıların aleyhine döndü. Kutuzoff Rusçuk yakınlarında Osmanlı ordusunu dağıttı, sadrazamı ateşkese zorlayıp Bükreş'te görüşmeye oturmak zorunda bıraktı (Ocak 1812). Ancak, bu sıralarda Napoleon Bonaparte da ünlü Rus istilâsına başlamıştı (Haziran 1812). Padişahın askeri güçsüzlüğüne karşın Çar Osmanlıların koşullarını kabul ederek barışa razı oldu. Aleksandr, *Bükreş Muahedesi*'yle (28 Mayıs 1812) Eflâk ve Buğdan'ı Osmanlılara veriyor, Rusya'ya yalnızca Besarabya kalıyordu. Çar Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkasya' da elde ettiği bütün toprakları da iade etmekteydi. Ancak Osmanlılar da Sırp özerkliğine saygı gösterecekler ve savaştaki rollerinden dolayı Sırpları cezalandırmayacaklardı. Ruslar ticari durumlarını yeniden elde etmişlerdi, padişahın topraklarındaki Hıristiyanları koruyacaklar, konsolosluklar açabileceklerdi. Böylece isyanlar başlatabilecek ve padişahın egemenliğini içten kemirecek duruma gelmişlerdi.[39]

Balkan Âyanının Bastırılması

Bükreş Barışı ve Napoleon'un Rusya seferi II. Mahmut'a soluk aldırmıştı. Padişah bu süreyi değerlendirerek vilayetlerdeki hükümet otoritesini güçlendirme yoluna gitti. Mümkün olan durumlarda âyan sayısı barışçı yollarla azaltıldı. Resmi bir memuriyeti olan bir âyan ölünce bu memuriyeti mirasçılarına değil de İstanbul'dan gelen yeni memurlara kalıyor, âyanın akraba ve yandaşlarına imparatorluğun başka yerlerinde görevler veriliyordu. Bu önlemler başarısız olduğu takdirde de Osmanlı ordusu, genellikle beklenilmedik ve şaşırtıcı bir sonuçla kullanılıyordu. Bu yöntemlerle Trakya, Makedonya, Tuna kıyıları ve Eflâk'ın büyük bir bölümü âyandan temizlenip 1814-1820 arasında yine doğrudan doğruya Osmanlı denetimine geçti.

Sırp İsyanı

Sırbistan ve Yunanistan'daki âyanın bastırılması, buralarda çeşitli aşamalarda milli ihtilâller ve bu yüzden de halk desteği bulunduğu için, daha güçtü. Rus savaşının sona ermesiyle Hurşit Ahmet Paşa Osmanlı Ordularını Prensliklerden Sırbistan'a kaydırdı. Kara Yorgi merkezileştirme politikası ile, başlarda bağımsızlıklarını kazanmak için onu destekleyen âyanı ve yağmacıları kendisinden uzaklaştırmıştı. Osmanlılar Niş, Vidin ve Bosna'dan Sırbistan'a girince ordusunu kolaylıkla dağıttılar (7 Ekim 1813), ülkenin büyük bir bölümünü işgal ettiler. Kara Yorgi Habsburg topraklarına sığınmak zorunda kaldı. Osmanlı yönetimini kabul eden Sırp âyanı bölgelerinin prensleri *(kneze)* ilân edildiler. Kara Yorgi'nin rakibi olan Miloş Obrenoviç bölge halkının baş eğmesini sağladığı için merkezî Sırbistan'ın Şumadya bölgesinin büyük *knez*'i olarak ödüllendirildi. Ancak yurttaşlarından çoğu hâlâ Kara Yorgi'nin liderleri olduğunu ileri sürerek direniyorlardı; böylece modern çağlara kadar devam edecek aile kavgası başlamış oldu. Sırplar yeni onarılan yeniçeri garnizonlarına saldırıyorlar, yeniçeriler de daha önce Sırp isyanının başlamasına neden olan kötü yönetimle bunlara karşılık veriyorlardı. Sonunda Miloş başa geçti ve 1815 yılının Paskalyadan önceki Pazar günü ikinci Sırp isyanını başlattı. Ancak Miloş kendini padişahın vasali gördüğü ve kendi denetiminde bütün Sırbistan'ı birleştirip Osmanlılara bağlı kalmak istediğinden bu gerçek bir bağımsızlık hareketi değildi. Avrupa'daki olaylar da kendisine yardımcı oldu; Bonaparte Waterloo'da yenilince Ruslar Osmanlılara karşı yeni hareketlere girecek duruma gelmişlerdi. II. Mahmut, Miloş'u tüm Sırbistan'ın knez'i olarak kabul edip Sırpların kendi milli meclis ve orduları olmasına rıza gösterdi. Osmanlılar Belgrat valisi ve tımarlarında yerleşmiş bulunan Sipahiler ve askeri garnizonlarla temsil ediliyorlardı (Ocak 1816). Miloş, Osmanlıların yeni bir Rus müdahalesi korkusundan yararlanarak Osmanlı egemenliği altında tam bir özerkliğe doğru yavaş adımlarla ilerliyordu. Osmanlı egemenliği 29 Eylül 1829 tarihli Edirne Anlaşması ile resmileştirildi. Padişah Miloş'u Sırp prensi olarak kabul ediyordu. Bütün Osmanlı garnizonları ve tımar askerleri ülkeden çıkacak, yerlerine yalnızca sınırlardaki bazı kalelerdeki askerler kalacaktı. Sırplar vergilerini yıllık toplamlar halinde ödeyecekler, Osmanlı memurları vergi tahsil edemeyeceklerdi.

Anadolu Âyanının Bastırılması

Bu sırada Hurşit Ahmet Paşa da, Balkanlarda gayet başarılı olan aynı yöntemle Anadolu âyanını da baskı altına almış bulunuyordu. Trabzon valisi 1812 ve 1813 yılları yazları boyunca Karadeniz kıyısındaki belli başlı âyanı ortadan kaldırdı. Çapanoğlu Süleyman Bey'in ölümüyle (1814) yöresel valiler ailesi

arasındaki bölünmelerden yararlanıp iki yıl boyunca Çapanoğlu'nun Kuzeydoğu ve Doğu Anadoludaki topraklarını işgal ettiler. 1816 başlarında Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'nın ölümü Saruhan ve Aydın çevresinde aynı işlemin tekrarlanmasını sağladı. Ancak burada Çapanoğlu topraklarında olduğundan çok fazla kan dökülmüştü. Böylece 1817 sonunda Anadolu'nun yaklaşık olarak tümü yine doğrudan doğruya merkezî denetim altına alınmıştı.

Arap Âyanının Bastırılması

Uzak Arap vilayetlerinde doğrudan doğruya Osmanlı yönetiminin yeniden ihya edilmesi daha güç ve daha az başarılıydı. Arabistan'daki Suudi/Vehhabi isyanı ancak Mısır'dan Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın getirdiği büyük ordunun yardımıyla bastırılmış, Abdullah ibn Suud Eylül 1818de teslim olmuştu. Mısırlılar Necd ve Hicaz'ı ele geçirdiler, ancak çok uzak bölgeler denetimleri dışında kaldı (1818-1820). Bu doğrudan doğruya Osmanlı egemenliği sayılamazdı, ancak yine de Suudilerin ve destekleyicilerinin güney Irak'a saldırıları kesilmiş, padişah memnun olmuştu. İbrahim Paşa'nın Mısır'a dönmesinden (1822) sonra yarımadadaki Mısır varlığı zayıfladı, Suudiler Turki ibn Abdullah ibn Muhammed ibn Suud'un (1823-1834) liderliği altında Necd'de ordularını ve devletlerini yeniden kurdular.[40] Suriye'de Halep valisi bölünmüş olan Yeniçeri garnizonunu değiştirerek kuzey Suriye ve Elbistan'daki âyanın büyük bir bölümünü ortadan kaldıran seferlere çıktı (1815-1820); ancak bu arada II. Beşir Lübnan dominyonunu büyük bir Suriye prensliği haline getirmiş, güneydeki âyanın yerini almış ve on yıl sonra Mısırlıların gelişine kadar (1831) rakipsiz bir yönetim kurmuştu. Irak'ta Memlûkler arasındaki karışıklıktan yararlanan Halet Efendi, Büyük Süleyman Paşa'nın öldürülmesini sağladı (1810). Ancak buradaki Memlûkler Osmanlıların doğrudan doğruya yönetimine girmeyecek kadar güçlüydüler. Bir dizi zayıf rakip birbirini eledikten sonra Davut Paşa başa geçip yirmi yıl süreyle Memlûk üstünlüğünü kurdu (1813-1828). Onun ölümünden sonra da Osmanlı egemenliği kurulana kadar ülkeyi aşiretler yönettiler. Osmanlılar vali olarak ünlü reformcu Midhat Paşa'yı buraya atayınca (1869-1872) tam olarak hükümran olabildiler. Bağdat' taki Memlûklerin yanı sıra kuzeydeki Kürt aşiretleri, Arabistan'dan saldıran Mün tafık ve diğer bedevi aşiretleri ve İran'ın Kaçar hanedanı hükümdarlarının müdahalesi de Osmanlıların Irak'taki yönetimlerini tehdit ediyorlardı.

İran'la Savaş

İran savaşının nedeni on sekizinci yüzyılda olduğu gibi İran'ın güçlülüğü ve saldırganlığı değildi. Rus saldırıları karşısında güçsüz kalan İran batıdaki komşusundan toprak alarak bu kayıplarını gidermek istiyordu. İran bu sırada

Kaçar hanedanının (1794-1925) egemenliği altına girmişti. Halen tahtta Feth Ali Şah (1797-1834) bulunuyordu. İngiltere, Rusya ve Fransa Şah'tan yanaydılar. Bonaparte İngilizlere Hindistan'da saldırmak için İran'ı bir üs olarak görüyordu. İngiltere ise hem Fransızları engellemek, hem de Rusların İran Körfezi yoluyla açık denizlere açılmalarını önlemek istiyordu. 1798'de İngilizler Kaçar hanedanına Afganistan'ı denetimlerine alma olanağını verince İran'da ilk adımı attılar. Ruslar 1800'de Gürcistan'ı fethedince İngilizler Sir John Malcolm'u İran'a gönderip Fransa ya da Rusya ile savaşa girdiği takdirde silâh ve para yardımı yapacaklarına söz verdiler. Buna rakip bir Fransız heyeti de 1806'da İran'a Kafkasya ve Hindistan'ı ele geçirmesinde destek olacaklarını belirtti. Fransa'yla *Finkenstein Anlaşması* imzalandı (Mayıs 1807). Bundan sonra bir Fransız askeri heyeti İran ordusunu eğitti. Ancak Tilsit'ten sonra Bonaparte İran'a duyduğu ilgiyi kaybetmişti. Feth Ali Şah Fransızların yerine İngiliz danışmanları çağırdı ve bu İngiliz üstünlüğü modern çağlara kadar devam etti. Ancak İran ordusunun büyük bir bölümü hâlâ aşiret ordusu biçiminde olduğundan İngilizlerin yapacak pek bir şeyleri yoktu. Kafkasların geri kalan bölümünü istilâ eden (12 Ekim 1815) bir Rus ordusu İranlıları Aras'ta püskürttü ve İran politik yaşamında gelecek yüzyıla kadar sürecek olan Rus - İngiliz üstünlük çatışması başlamış oldu.

İngilizler Feth Ali'nin ordularını yeniden kurmaya çalışırlarken Ruslar da II. Mahmut'un iç ve dış sıkıntılarından yararlanması, Ruslara kaptırdığı topraklar karşılığında Osmanlılardan toprak alması için Şah'ı özendiriyorlardı. İranlılar Bağdat ve Şehrizor bölgelerine saldırılar düzenlediler. Ardı arkası gelmeyen sınır olayları sonunda II. Mahmut İran'a savaş ilan etti (Ekim 1820) ve Erzurum valisi olan eski gözdesi Hüsrev Paşa'yı kuzeydeki ordunun başına getirdi. Güneydeki harekâtı da Bağdat Memlûkleri yürüteceklerdi. Ancak harekâttan başarılı, çıkanlar iranlılar oldu. Bir orduları Bayezit'i ele geçirip (Eylül 1821) Erzurum'a yürürken, bir diğeri de Bitlis'i alıp kendisine sığınan âyanın yardımıyla Diyarbekir'e yürüdü. Ancak kolera salgını istilâcıları iyice kırmış ve barış istemek zorunda bırakmıştı. Erzurum anlaşmasıyla (28 Temmuz 1823) eski barış koşulları yeniden kabul edildi. İran tüccarları ve hacılarına padişahın topraklarına girme izni verildi. Yunancı isyancılarla baş etmek zorunluluğu çıktığından İran'ın sınır bölgeleri hakkındaki bir iki istekleri de kabul edildi. Erivan ve hatta Tebriz'in (1827) Ruslar tarafından işgali İranlıların Osmanlılara karşı bir daha harekete girmelerini önledi. Şah, Araş nehrini yeni sınır kabul ederek Ruslara büyük savaş tazminatı ödemek zorunda kaldı (1828).

Yanyalı (Tepedelenli) Ali Paşa ve Yunan İhtilâli

Ortodoks milleti içinde uzun zaman korunmuş olan Yunan etnik duygusu imparatorlukta önemli bir siyasal ve mali güç kazanmış olan İstanbullu zen-

gin Fener Rumlarının başarılarıyla da ifadesini bulmuştu. *Karlofça Antlaşması* (1699) Osmanlıların Avusturya ve Habsburg İmparatorluğu'yla ticari ilişkilerini sürdürmesini sağlamış, Yunanistan da Akdeniz'in Orta Avrupa'yla ticaretinde zengin bir aracı haline gelmişti. Osmanlıların 1774 ve 1794'te Rusya ile yaptıkları anlaşmalarla Boğazlar yalnız Rusya ve Avusturya'nın ticaret gemilerine açılmakla kalmayıp padişahın Yunanlı tebasının Rus bayrağı altında kendi gemilerini işletebilecekleri de belirtilmişti. Fransız ihtilâli savaşları sırasında Fransız ve İngiliz filolarının savaşta olmalarından yararlanan Yunan tüccarları kendi filolarını geliştirmişler ve Osmanlıların Avrupa ile deniz ticaretinin önemli bir bölümünü ele geçirmişlerdi. Bütün bunlar Yunanistan'da sanayi ve tarımın canlanmasına yol açmış bulunuyordu. Yunan tüccar sınıfının zenginleşmesi ve dış ülkelerde Yunan ticaret kolonilerinin büyümesi Yunanlıları Osmanlılardan daha çok Avrupalı çalışma ve düşünce bilincine yaklaştırmış, ihtilâl ve bağımsızlık kadar milliyetçilik düşüncelerini de yayan siyasal liderler yetişmişti.

Yunanlıların pek çoğu bu yeni refaha kavuşmuş olarak Osmanlı İmparatorluğu içindeki durumlarından memnundular. Ancak Yanyalı Ali Paşa ile Padişah arasındaki çatışma bir ihtilâl zemini hazırlamış ve 1814'te Kırım'da yaşayan Yunanlı tüccarlar tarafından kurulan gizli derneklerden *Philiki Hetairia* (Dostlar Derneği)nin faaliyetlerini kolaylaştırmıştı. Bu dernek Fener Rumlarının ileri gelen ailelerinden birine mensup olan Aleksandr İpsilanti liderliğinde Osmanlı imparatorluğu içinde taraftar bulmuştu. İpsilanti öğrenim görmek için gittiği Rusya'da kalıp Rus ordusunda hizmet görmüştü. Bu sıralarda Rusya hareketi açık olarak desteklememekteydi; Yunanlıların çoğu da daha önceki isyan hareketlerinde Rusların ihanetlerini henüz unutamamışlardı. Ancak İpsilanti'nin Rus ordusundan olması ve diğer bir Fenerli işadamı Capodistrias'ın Çar'ın yakın bir danışmanı olması derneğe Rus müdahalesini vaadederek millet topluluğunun ve bazı liderlerin desteğini sağlamıştı.

İpsilanti ilk olarak Eflâk ve Buğdan halkını padişaha karşı kışkırtıp kendisinin Yunanistan'da hazırladığı ihtilâlin Osmanlıların gözünden saklanmasını sağladı. Rusya'da topladığı bir Yunan birliği başında Prut nehrini geçip Buğdan'a girdi, Yaş'a doğru yürümeye başladı (6 Mart 1821). Ancak Prensliklerdeki kötü yönetimin kaynağı Osmanlılardan çok kendi Fenerli akrabalarından kaynaklandığı için bölgede kendisine pek katılan olmadı. Hatta soylulara karşı kendi köylü isyanını başlatmakta olan Eflâkli köylü Tudor Vladimirescu bile İpsilanti'ye katılmamıştı. I. Aleksandr bunu duyunca çok kızdı, İpsilanti'yi ordusundan attı, yardım göndermedi ve hatta padişahın saldırıyı karşılamak için Buğdan'a asker yollamasına izin verdi. İpsilanti'nin birliği dağıtıldı (7 Haziran 1812), kendisi Macaristan'a kaçtı. Bu hareket, Yunanistan'da bir etkisi olmamasına karşın Prensliklerde milliyetçi bir hareketi başlattı. Bu hareketin sonunda Fenerli Rumların egemenliği son buldu, bir Romen birliği ve bağımsızlığı hareketi başlatıldı.

Bu arada *Philiki Hetairia* Yunanistan'da başarıyla hücre kurmaya başlamıştı. Bunu Fenerlilere karşı bir manivela olarak kullanmak isteyen Ortodoks milleti liderleri de derneğe yardımcı oluyorlardı. 1820' den önce karşılarındaki en büyük engel Yanyalı Ali Paşa'ydı. Ali Paşa Arnavutluk'ta gücünü pekiştirdikten sonra Yunanistan'a, hatta Mora'ya girmişti. İstanbul'da hâlâ etkin olan ve belki de Fenerlilerin sözlerine kanan Halet Efendi padişahın *Hetairia*'yı önemsemeyip bütün dikkatini Ali Paşa'yı altetmeye vermesini sağladı. Böylece başlayan olaylar zinciri batı Balkanlarda milliyetçilik hareketini bastıracak son gücü de yok etmek yolundaydı. Ali Paşa ile oğulları resmi görevlerinden alındılar, kendilerine karşı deniz ve kara seferleri hazırlandı (Nisan 1820) Ali Paşa'nın İstanbul'daki dostları kendisinin bağışlanmasına çalıştılar. Ancak Ali Paşa sonunda Halet Efendi'nin üstün çıkacağını tahmin ettiğinden kendi savunmasını hazırladı ve Yunan milliyetçilerinden yardım istedi (23 Mayıs 1820). Yunan milliyetçileri Ali Paşa'nın dostluğundan yararlanarak kendilerine binlerce taraftar buldular. Bab-ı Âli, Ali Paşa'yı isyancı ilân etti, Osmanlı askerleri topraklarını işgal ettiler, kendisi Yanya'da kuşatmaya alındı (Ağustos 1820). Kuşatma bir yıl sürdü, sonunda kıtlık başladığı için padişahın kendisini bağışlayacağını sanarak teslim oldu. Halet Efendi anlaşmayı kabul etmedi, Yanya'daki bölge komutanı Hurşit Ahmet, Ali Paşa'yı 24 Ocak 1822'de öldürterek uzun egemenliğine son verdi.[41]

Ali Paşa ölmüş, Osmanlı ordusu İstanbul'a dönmüştü. Artık Yunanistan'da *Hetairia* ile taraftarlarını bastıracak bir güç kalmamıştı. Osmanlılar daha Yanya kuşatmasındayken milliyetçiler 1821 Mart'ı sonlarında Mora'da isyan ettiler. Bir ay içinde Ege Adalarının çoğu isyancılara katıldı, hareket Korent Kanalının kuzeyine yayıldı. Bu sıralarda hareket merkezi bir yönetim ya da koordinasyondan yoksun yöresel başkaldırmalar halindeydi. Mora, Atina, Teb ve Missolonghi 1822 yazında düştü. Osmanlılar kuzeyden inip Makedonya ve Tesalya'daki isyanları bastırdıktan sonra Atina ve Korent'i aldılar. Ancak halkın muhalefeti karşısında daha güneye, Mora'ya inemediler. Bu durum üç yıl sürdü. Osmanlılar imparatorluğun diğer bölgelerindeki Rumlara karşı genel bir baskı hareketine giriştiler, pek çoğunu hükümet memurluklarından attılar, isyanı destekleyen Rum patriğini astılar. Bu andan başlayarak Avrupa dinsel bağnazlığı çirkin kafasını ortaya çıkardı, masum Müslüman köylülerinin öldürülmeleri hiç göze alınmadan Müslümanların kendini savunma önlemleri Avrupa'ya Müslüman Vahşeti'nin örnekleri olarak ilân edildi.

Mora'da toplanan iki millet meclisinde (Ocak ve Aralık 1822) Yunanistan bağımsızlığı ve yeni anayasa ilan edildi; bir Fenerli olan Aleksandr Mavrokordatos Yunanistan Cumhuriyetinin ilk başkanı olarak seçildi. Ancak gerçek güç isyancıların elindeydi. Bunların arasında bulunan örgütlenmiş toprak ağaları, tüccarlar ve armatörler Osmanlı denetiminden tam olarak kurtulmuş bir devletten daha büyük kârlar bekliyorlardı. 1823'te aralarında iç savaş başlamıştı,

ancak Osmanlılar Mora'ya giremediler. Bu durum İstanbul'da yeniçeriler ve diğer eski ordu birliklerine duyulan genel tatminsizliği arttırdı. II. Mahmut kendisine hâlâ bağlı olan ve o sıralarda oğlunun Vahhabiler'e karşı başarılı seferleri yüzünden İstanbul'da prestij kazanmış olan Mısır valisini yardıma çağırdı.

Mehmet Ali Paşa Yunanistan'a müdahale etme düşüncesini kabul edebilirdi: Hem padişahına bağlı bir vasal olduğunu kanıtlamak istiyordu, hem de kendi Arnavut kökeni nedeniyle Yunanistan'da kendi egemenliğini kurmak kendi çıkarına olacaktı. Ayrıca isyanın ortalığı karıştırması yüzünden Mısır'ın Ege ile ticareti bozulmuş bulunuyordu. Mora ve Girit valiliğine atanması için söz aldıktan sonra padişahın çağrısını kabul etti. İbrahim Paşa Girit'e getirdiği 17.000 kişilik orduyu oradan Mora'ya taşıdı (Şubat 1825). İsyancıları bastırdı, ülkenin içine doğru ilerledikçe ortalığı yakıp yıktı. Bu sırada Osmanlılar da kuzeyden saldırılarını sürdürdüler, uzun bir kuşatmadan (30 Nisan 1825 - 23 Nisan 1826) sonra Missolonghi alındı. Yunan ihtilâli bastırılmış, Yanyalı Ali Paşa ölmüş, Sırplılar sindirilmişti. II. Mahmut imparatorluğunun büyük bir bölümünde merkezî denetimi elde etmiş bulunuyordu.

Vaka-i Hayriye'nin Perde Arkası

Daha önce de gördüğümüz gibi padişah askeri birliklerde kilit noktalarına kendi adamlarını yerleştirerek Yeniçeri ocaklarını ortadan kaldırmaya hazırlanıyordu. Yeniçerilerle işbirlikleri geçmişin reform çabalarını boşa çıkaran ulemanın desteğini kazanmak için de uğraşmaktaydı. Padişaha bağlı ulema sınıfından olanlar yüksek mevkilere getiriliyor, kendisine karşı olanlar ise ya yerlerinden alınıyor ya da sürgüne gönderiliyordu. II. Mahmut ulemayı elde etmek için dinsel törelere ve geleneklere de aşırı bir özen gösteriyordu. Yeni camiler yaptırıyor, vakıflar kuruyor, tüm Müslüman çocukların belirli bir yaşa kadar medreselere devamını şart koşuyor ve bunları yerine getirmek için yerel imamlara yetki veriyordu. Şeyhülislam Mekkizade Mustafa Asım Efendi padişahın planlarına uymakta duraksayınca yerine sultana daha bağlı ve daha çalışkan olan Kadızade Mehmet Tahir Efendi getirildi (26 Kasım 1825 - 6 Mayıs 1828).[42]

II. Mahmut kitleleri yanına çekmek için yalnız halkın doğal önderi olan ulema arasında çalışmakla kalmayıp Osmanlı tarihinde eşi görülmemiş bir propaganda kampanyasına da girişti. Kendi kararlılığını, azmini ve bilgeliğini vurgularken, yeniçerilerin Yunanistan ve İran seferlerinde kanıtladıkları gibi, imparatorluğu savunmada yetersiz olduklarını gösterdi, onlarla modern ve etkili Mısır ordusu arasındaki zıtlığı ortaya koydu. Mehmet Ali Paşa'nın Bab-ı Âli'ye gelmek istediğine inanılacak olursa durum hemen hareketi gerektiriyordu.[43]

1826 yılı kış ve baharı boyunca padişah en yakın danışmanlarıyla zamanı geldiğinde yapacağı reformlar için son planları oluşturdu. Bazıları Yeniçeri ocaklarında modern askeri birlikler kurulmasını önerdilerse de, Ağa Hüseyin buna karşı çıkarak küçük rütbeli subayların ve erlerin çoğunun işbirliğini sağlayamayacaklarını ve tek çözümün ocağın ortadan kaldırılması olduğunu söyledi. Yeniçeri ağası ve baş yardımcıları da kandırılarak ve rüşvetle bu yola çekildiler.(44)

Eşkinciyan Ocağının Kurulması

Üst rütbeli yeniçeri subaylarının işbirliğini sağlayan padişah, yönetici sınıfın yüksek memurlarını toplayıp imparatorluğu kurtarmak için askerî modernleşmenin gerektiğini savunan bildirisini imzalattı.(45) Bundan sonra sadrazam Kethüdası Osmanlı reformlarındaki temel değişikliği belirten bir tüzük okudu. Padişah yeni ve ayrı bir askeri güç yerine reformun Yeniçeri Ocağının içinde yapılacağını açıkladı. İstanbul'da bulunan 51 Yeniçeri Ocağının her birinin en yetenekli 150 kişisinden *Eşkinciyan Ocağı* adı verilen seçkin bir birlik kurulacaktı.(46) Bunlar yeniçeri kışlalarında kalacaklar, hafta içinde arkadaşlarıyla eğitim görecekler, fakat bir gün de kentten uzakta, Kağıthane ve Davutpaşa'da tüfek ve Avrupa taktikleri eğitimi göreceklerdi. Ancak bunlar da geleneksel yeniçeri emir ve komuta zincirine bağlı olacaklar, terfiler kıdeme göre yapılacaktı. Bu birlik aylığını *İrad-ı Cedit* gibi ayrı bir yerden değil de *Hazine-i Amire*'den alacak, askerlere çekici gelmesi için erata daha yüksek aylık ödenecekti.(47) Birlik için gerekli ek ödenek varolan vergi düzeni modernleştirilerek ve zamanı gelince iltizam düzeni ortadan kaldırılarak sağlanacaktı. Böylece tüm gelirler hazineye girmiş olacaktı. Otuz yıl sonra Tanzimat döneminde benimsenecek bir tutumun temelleri daha o zamandan atılmış oluyordu.

Yeni birliğe hemen asker alımına başlandı. 12 Haziran'da bölüklerin her birinin temsilcileri İstanbul'da Et Meydanında devletin ileri gelen kişileri önünde silâhlarını, üniformalarını ve subaylarını aldılar. Subaylar arasında Nizam-ı Cedit'in sağ kalmış iki üyesi de bulunuyordu. Tüfekler dağıtıldı, eğitim başladı.(48)

Yeniçeri İsyanı ve Vaka-i Hayriye

Yeniçerilerden henüz bir haber çıkmamıştı. Daha önce padişahı desteklemeye söz vermiş olanlardan bazıları gizlice daha kurulmamış olan yeni birliği yok etmek için ayaklanma planları yapmaya başlamışlardı. II. Mahmut ellerinde "esame" bulunduran binlerce esnafın korkularını gidermek için bunları yaşamlarının sonuna kadar kullanabileceklerini bildirdi ise de muhalefeti pek yatıştıramadı. Bunun üzerine kendisine bağlı kalan ve bir dereceye kadar

modernleştirilmiş eski birlikleri uyardı. Bunlar Topçu birlikleri ile Boğaziçi'ni koruyan garnizondu. Padişahın korkuları boşuna değildi. 14 Haziran gecesi, yeni birliğin eğitime başlamasından iki gün sonra, yeniçeriler çorba kazanlarını ters çevirerek isyana başladılar. Ertesi gün kendilerine aylıklarını kaybedeceklerinden korkan ya da en geleneksel kurumlardan birinin yenileştirilme çabasının kendilerini rahatsız ettiği binlerce esnaf katıldı, isyancı grupları kente yayıldılar. *Eşkinciyan Ocağını* destekleyenlerin evleriyle Bab-ı Âli yağma edildi. Sadrazam buna karşılık olarak sadık askerleri çağırdı, hükümet ve ulemanın ileri gelenlerinin padişahı desteklemek üzere Topkapı Sarayında toplanmalarını istedi. II. Mahmut Beşiktaş sarayından koşup gelerek isyancıların yeni birliğin kaldırılması isteklerini kesin bir dille reddetti. Peygamberin bayrağı ortaya çıkarıldı, kente yayılan haberciler müminlerin isyan eden yeniçerilere karşı saldırıya katılmalarını istediler. Padişah hazırlığını gerçekten de tam yapmıştı. Bozulmuş yeniçeri ocağına karşı din ve gelenek temellerine dayanarak ılımlı bir reform hareketini başlatmış kişi olarak halk kendisini tutunca yeniçerilerin yapacak şeyleri kalmamıştı, isyancılar hemen Et Meydanı'ndaki kışlalarına çekildiler, kışlanın çevresi sarıldı. Top ateşiyle kışla kapıları kırıldı, askerler içeri girdiler. Eğitim alanında ele geçen isyancılar öldürüldü, kışla ateşe verildi, içerde kalan herkes yandı (15 Haziran 1826). Kalan yeniçerilerin bulunması için imparatorluk çapında bir araştırma yapıldı. Yeniçeri ocağı ertesi gün ortadan kaldırıldı. Ancak daha önce söz verildiği üzere ellerinde 'esame' bulundurup da askerin kötülüklerine karışmamış olanlar yaşamlarının sonuna kadar aylıklarını almaya devam ettiler. Taşradaki yeniçeriler çoğunlukla ne yapacaklarını bilememişler ve direnme göstermeden dağıtılmışlardı, İzmit, Vidin ve Edirne'de direnişe kalkanlar ya sürüldüler ya öldürüldüler. Ancak genellikle eski yeniçeriler halk arasına karışıp ortadan kayboldular.

Yeniçeri ocağının ortadan kaldırılması o kadar pürüzsüz ve muhalefetle karşılaşılmadan başarılmıştı ki, padişahla danışmanları bununla ilgili diğer kurumlara karşı yürümeyi de kararlaştırdılar, ilk olarak ilk çağlardan beri ocağa manevi destekle birlikte halkın yakınlığını sağlayan Bektaşi dergâhları kapatıldı, İstanbul'da Bektaşi büyüklerinden bazıları öldürüldü, binaları yıkıldı (10 Temmuz 1826). Tüm imparatorlukta da dergâhlar kapatıldı, bektaşi dervişleri dağıtıldı, mülklerine el konulup bunlar cami, medrese, kervansaray, hastane gibi işlerde kullanılmak üzere ulemaya verildi. Ancak tarikat yasadışı olarak yaşamını sürdürdü. II. Mahmut'un ölümünden sonra canlandı, diğer derviş tarikatleriyle birlikte gelişti, sonunda Türkiye Cumhuriyeti tarafından kapatıldı. Bektaşilerin ardından yine yeniçerilerle bağlantıları olan, isyanda rol almamalarına karşın bir karışıklık yatağı olan *yamak*'lar ve diğer küçük birliklere el atıldı. Topçu ocağı, yamakların Boğaz kalelerini koruma görevini üstlendi. Genç yeniçerilerin eğitildiği acemi oğlan birlikleri de kaldırıldı.

Son olarak da, yönetici sınıfın başlıca gruplarının desteğini sürdürmelerini sağlamak için II. Mahmut bol bol armağanlar dağıttı, yönetici sınıfın ölen üyelerinin mülklerinin hazineye devredilmesini öngören eski geleneği kaldırdı, yeniçeri ağasının eski sarayını şeyhülislama resmi makam evi olarak verdi. Şu ya da bu nedenle bazı homurdananlar olmasına karşın padişahın hareketleri pek tepki uyandırmamıştı.[49]

II. Mahmut'un yeniçeri ocaklarını kaldırmasına o günden sonra *Vaka-i Hayriye* (Hayırlı Olay) adı verildi. Bu gerçekten de Osmanlı tarihinde önemli bir olaydı. İlk kez eski bir kurumu ortadan kaldırarak bir reform yapılmış, yeni kurumların artık çağı geçmiş uygulamalarla kösteklenmesine izin verilmemişti. Eski yönetici sınıfın öteki dalları da başlıca askerî dayanaklarından yoksun kalmışlardı. Bu yüzden ilerki, yıllarda II. Mahmut'un örneği askerlik dışındaki alanlarda uygulandığında, eski düzenden çıkarları olanlar buna eski Osmanlı reform girişimlerini altüst eden şiddet ve güçle değil de, yalnız sözle karşı çıkabilmişlerdi.

Yeni Reformcular

Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından önceki yıllarda II. Mahmut neredeyse gizli denecek bir biçimde yönetici sınıfın yüksek mevkilerini kendisine bağlı, çalışkan ve reformları uygulamada kararlı genç Osmanlılarla doldurmuştu. Hükümdarlığının geri kalan on üç yılında bu gençlerden pek çoğu ileri gelen kişiler olarak ortaya çıktılar, kendi aralarında sık sık rekabete girmelerine karşın, padişaha bağlılıktan ayrılmadılar. Padişah da imparatorluğunu modernleştirme çabasında elinden geleni yaptı ve bu yolda Osmanlı politikasının en önde gelen kişisi oldu.

Eski reformculardan pek çoğu Kalemiyye sınıfından çıkmışlar, fakat iç entrikalar nedeniyle meslekleri yarıda kalmıştı. Bunların arasında en önemlisi Galip Efendi'nin himayesi altında yetişmiş olan Mehmet Sait Pertev Paşa'dır (1785-1837). Mehmet Sait Pertev Paşa önce reis ül-küttap (1827-1830), sonra sadrazam kethüdası (1831-1836) olmuş ve bu makam 'umur-u mülkiye nazırlığı'na (içişleri bakanlığı) çevrilince de (Mart 1836) burada kalmıştır. Ancak rakibi Akif Paşa'nın (1787-1845) entrikaları sonunda nazırlıktan atılmış ve kısa bir süre sonra da (Kasım 1837) öldürülmüştür. Akif Paşa, Pertev'in ardından Kalemiyye'nin büyük makamlarını işgal etmiş, 1832-1835 arasında reislik, sonra da dışişleri bakanlığı yapmış ve Pertev Paşa'nın entrikaları sonunda görevinden atılmıştır. Pertev Paşa'nın ölümünden sonra içişleri bakanlığına getirilen Akif Paşa (1837) bir süre sonra Pertev Paşa'nın yandaşlarının oyunlarına kurban gitmiştir. II. Mahmut'un sonraki yıllarında bu ikisinin yerini alan kişi, ikisinin de yetiştirmesi olan Mustafa Reşit Paşa oldu (1800-1858). Onların yardımlarıyla Kalemiyye'de yükseldi, Rus ve Mısırlılarla konuşmalar-

da Pertev Paşa'nın yanında bulunarak padişahın beğenisini kazandı. 1832'de *amedi,* sonra Paris'e sefir (1834-1835, 1835-1836) ve Londra sefiri (1836-1837), sonunda da dışişleri bakanı oldu (1837-1839). Mustafa Reşit Avrupa'nın büyük güçleriyle gayet ağır koşullar altında süren konuşmalarda imparatorluğu temsil ederken bile Osmanlı reform hareketinin gerçek önderi olmuştur. Yanında önemli sayıda insan yetiştirmiş, bunlarla kalemiyye ve yönetici sistemin içine tam anlamıyla girmiştir. Bunda öyle başarılı olmuştu ki, yetiştirdikleri, ustalarının ölümünden çok sonra bile yüzyılın sonuna kadar iktidarda kalmışlardır.

Askerlik alanındaki önderlik ise, Mısır'dan Fransızları çıkaran sefer sırasında Ağa Hüseyin'in kethüdası ve Mehmet Ali'den önce Mısır'ın son Osmanlı valisi olan eski savaşçı Hüsrev Paşa'daydı (1756-1855). II. Mahmut'un ilk hükümdarlık yıllarında Hüsrev Paşa Anadolu'da âyanla, Mora'da Yunanlı isyancılarla savaşmış, kaptan-ı deryalığı sırasında (1811-1818) donanmayı modernleştirmiş, sonunda Halet Efendi ile rekabeti yüzünden görevinden alınmıştı. Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra yeni ordunun ikinci komutanlığını üstlenmiş ve Reşit Paşa gibi kendi adamlarını yetiştirip bunları eski Osmanlı geleneğine uygun olarak askerliğe ve hükümete sokmuştur.

Son olarak da, imparatorluktaki Müslüman kültür ve din önderlerini kapsayan ilmiyye kurumunda II. Mahmut, 1821 ve 1822 yıllarında şeyhülislam olan Yasincizade Seyyit Adb ul-Vehhab Efendi aracılığında çalışmıştır. Yasincizade Halet Efendi'nin düşüşünden sonra yine şeyhülislamlığa getirilmiş ve 1823'den 1833'e kadar bu görevde kalmıştır. Yerine Halet Efendi'nin rakiplerinden bir başkası, 1818-1819 ve 1823-1825 arası şeyhülislam olan Mekkizade Mustafa Asım gelmiştir. Mekkizade de bu görevde II. Mahmut'un halefi Abdülmecit döneminde, 1846 yılında ölene kadar kalmış, bu süre içinde ulema sınıfının padişahın reform girişimlerine açıkça karşı çıkmalarını önlemiştir.

Yeni Ordu

Yeniçeri ocağının ortadan kaldırılması yeni bir ordunun kurulmasını gerektiriyordu. Eşkinciyan Ocağı da yeniçeri ocağının bir parçası olduğu için onunla birlikte yok edilmişti. 16 Haziran 1826 tarihli ferman yok edilmiş askeri birlikleri ortadan kaldırırken onun yerine geçecek yeni ordunun da temellerini atıyordu. *Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye*'nin serasker adı verilen komutanı Ağa Hüseyin Paşa'ydı. Boğaziçi kalelerinin ve İstanbul'un dokuz kulesi (Yedi Kule, Galata Kulesi ve yeniçerilerin eski gözlem kulesi)nin denetimi kendisine veriliyordu. Ayrıca herhangi bir karşı çıkışı önlemek için İstanbul polisinden istediği kadar polis alabilecekti. Üç gün içinde 1500 kişilik bir alay Süleymaniye Camii'nin önünde eğitime başlamıştı. Bundan kısa bir süre

sonra yeni ordu Bayezit'teki eski saraya nakledildi. Burası imparatorluğun sonuna kadar *Bab-ı Serasker* (Başkomutan Karargâhı) oldu; ayrıca III. Selim'in ordusunun bulunduğu yerler olan Davut Paşa, Levent ve Üsküdar'da kışlalar inşa edildi.[50] Bir hafta sonra birkaç küçük ayrıntı dışında Nizam-ı Cedit örnek alınarak yeni ordunun tüzüğü yayımlandı. Hepsi İstanbul'da bulunacak olan ve başlangıçta 12.000 kişiden oluşan ordu 8 alaya (tertip) bölünecek, her birinin başında bir binbaşı bulunacaktı. Her alayın 12 topu ve 12 piyade bölüğü olacaktı. Özel durumlarda yetenek göze alınacak, ancak esas olarak terfiler kıdem esasına göre yapılacaktı. Eskiden daha çok başkalarına satılan 'esame'ler yerine bordrolara göre aylık verilecek ve aylık almak için herkesin orada bulunması gerekecekti. Askerler 15 ila 30 yaşları arasında olacaklardı. Silâh altına alınma süresi 12 yıldı, bundan sonra isteyen emeklilik aylığı almadan istifa edebilirdi. Emeklilik aylığı ancak yaşlılık ya da görev başında sakatlanma durumlarında söz konusuydu. Her bölüğe başında bir imamın bulunduğu bir din okulu verilmişti. İmam erlere din eğitimi verecekti.[51]

Bu yeni askeri birliğe ordu adı verilmişti, komutanının da serasker adını alması padişahın ilerde imparatorluğun bütün savaşan gücünü bunun içinde toplama niyetinde olduğunu gösteriyordu. Ancak o an için askeri hiyerarşi içinde yalnızca yeniçerilerin yerini almıştı, diğer birlikler eskisi gibi bağımsızdılar. Seraskerin Boğaz kaleleri ve İstanbul polisiyle artmış olan sorumluluklarına karşın makamı siyasal güç de yüklenmiş ve daha sonraları gerçek bir Savaş Bakanlığı'na dönüşmüştür. Tüzükte idari ve ikmal konularını denetleyecek bir *nazır*'dan da söz edildiğinden Mansure ordusunda seraskerin yetkisinin ne olduğu ilk başlarda pek kesin değildi. Ancak mali konularda sürtüşmeler çıkınca Ağa Hüseyin nazırlık makamına ast rütbede memurlar getirdi ve seraskerlik en üst makam olarak kaldı.[52]

Aynı yılın yazında yeni ordu İstanbul'da başarılı olunca padişah bazı valilere vilâyet alayları yetiştirmeleri için ferman çıkardı. Bunlardan her biri İstanbul'dan gönderilen subayların denetiminde aynı biçimde örgütlendiler. Binbaşılar askeri konularda doğrudan doğruya seraskere, idarî ve bölgesel politika sorunlarında valilere karşı sorumluydular; ordunun silâhı, teçhizatı ve aylığı İstanbul'dan geliyordu.[53] On sekizinci yüzyıldan beri devam eden Askerî Mühendishane her alay için gerekli istihkâmcıları yetiştirmek için genişletildi, Bab-ı Serasker'de ordu istihkamcılarını örgütleyip tayin edecek ve denetleyecek bir mühendishane bölümü kuruldu. Bir süre sonra yetenekli gençleri çekmek için asker aylıkları artırıldı. Ek ulaştırma birlikleri kuruldu. Batıdan esinlenerek alay bandoları oluşturuldu. İlk başlarda ünlü besteci Donizetti'nin kardeşi Giuseppe Donizetti uzun yıllar İstanbul'da kalarak imparatorlukta Batı türü müziğin gelişmesini sağladı (1828-1856).

Hiç kuşkusuz yeni bir ordunun yaratılmasının pek çok sorunu vardı. Cesur ve yetenekli bir asker olmasına karşın Ağa Hüseyin yeni yöntemleri tam olarak

benimseyemiyordu. II. Mahmut bu yüzden daha 1801'de Mısır'da İngiliz ve Fransız kuvvetlerini görüp modernleşmeyi benimseyen ve kaptan-ı deryalığı sırasında donanmayı modernleştiren Mehmet Hüsrev Paşa'ya döndü. Hüsrev Paşa, Ağa Hüseyin yerine 8 Mayıs 1827'de seraskerliğe getirildi ve yeni orduyu hükümet içinde ve dışında savunacak mali ve politik gücü olması için de Anadolu beylerbeyliği ile daha küçük bölgelerin sancak beyliklerini de üstlendi.[54] Mehmet Hüsrev Paşa'nın enerjik yönetiminde Mansure ordusu ihtilâl sonrası Fransız ordusu örnek alınarak modernleştirildi. Temel birlik olan tabur sekiz piyade bölüğünden oluşturuldu. Üç taburdan oluşan alayların başına bir miralay iie bir kaymakam getirildi.[55] Kısa bir süre sonra İstanbul'da 10 ve vilayetlerde 21 yeni taburda 27.000 asker bulunuyordu. Başlıca, subaylar Hüsrev Paşa'nın köleleriydiler. Yeni ordunun içtüzüğü ulemayı huzursuz kılmamak için mümkün olduğu kadar örtülmeye çalışıldıysa da, ulema neler olup bittiğini çok iyi biliyordu, bu yüzden 'gâvur' icatlarının etkisini dengelemek için her kışlaya bir imam atanmasını sağladılar.[56]

Eski Kapıkulu Ordusunda Reform

Eski ordunun arta kalan birliklerinde de bir dereceye kadar reform yapılmıştı. Sultan Mahmut Avrupa hanedanlarında olduğu gibi seçkin bir muhafız kıtası istiyordu. Bunun için, uzun süredir saray ve çevresini korumakla görevli Bostancı birliklerini alıp yeni subaylar ve erler ekleyerek *Muallem Bostanıyan-ı Hassa* ya da kısa adıyla *Hassa* birlikleri biçiminde örgütledi.[57] Birliğe Topkapı Sarayında bir kışla ve eğitim alanı verildi. Kısa bir süre sonra Topkapı Sarayıyla birlikte Dolmabahçe ve Beşiktaş saraylarını koruma ve İstanbul iskelelerinin devriye görevlerini üstlendi. Bu birliğe de imamlar atanmıştı, ancak bunlar şeyhülislam yerine imparatorluk kitaplığı müdürü tarafından atanırlardı ve ona karşı sorumluydular. Hassa birliklerinde hizmet, aylıkların yüksek olması ve saray ya da hükümette yüksek mevkilere gelme olasılığı bulunduğu için çok önemliydi.[58]

Padişah Mansure ordusuna paralel olarak Batı türünde yeni bir atlı birlik de kurmak istiyordu, ancak yüksek maliyeti ve bu yeniliğe karşı doğacak muhalefeti önlemek için bunu İstanbul'da kurmamaya karar verdi. Böylece yeni Süvari Alayı Tuna kıyısında Silistre'de üstlendi. Bu bölgenin ünlü atlarının yanı sıra Dobruca'daki Tatar göçebeler arasında yeterli derecede süvari de bulunuyordu. Alay Mansure ordusunun bir bölümü olarak üç gruptan oluşuyordu: Dobruca'lı Türk ve Tatar atlıları ve yüzyılın başlarında Rus ilerlemesi karşısında Tuna'nın karşı yakasına itilmiş olan Hıristiyan Kazaklar. Her etnik grup kendi saflarındaki boşlukları doldurmak zorundaydı; vergi bağışıklığına karşılık köylerden büyüklük ve refahlarına göre belirli sayıda at ve binici vermesi isteniyordu. Osmanlılar vasallerinin Hıristiyan askerlerini seferlerde yedek kuvvet

olarak kullanmışlar ve Rum denizcileri donanmada görev almışlarsa da, Hıristiyanların Osmanlı kara ordusunda yer alıp ellerine silâh verilmesi ilk kez oluyordu. Belki de Silistre gibi uzak bir yerde olduğundan bu o zamanlar pek dikkati çekmemişti.

Bundan bir süre sonra İstanbul'da da hem resmi törenlerde atlı gerektiğinden, hem de Hüsrev Paşa'nın Mansure piyadelerinin savaş oyunlarında atlılarla birlikte eğitim yapmalarını istemesinden II. Mahmut burada da düzenli bir süvari alayı kurdu. Yeni alay Silistre'deki eşi gibi Mansure, ordusuna bağlıydı, ancak gerçek bir Mansure birliği gibi topçusu (1 Şubat 1827) olup 1582 erattan oluşuyordu.[59] 1827 yazında süvari alayı, eratın yarısı Yunanistan'da savaşa gönderilebilecek kadar örgütlenmiş ve eğitilmişti. 1827 sonlarında her iki alay da Calosso adında bir İtalyan yüzbaşısının emrinde eğitildi. Calosso, Fransız eğitimini ve yeni savaş düzenlerini gösterdi. Her iki alay da Rus savaşında yararlı oldular. Kazaklardan bir bölümü savaş alanını terk edince padişah da savaş sonuna kadar geri kalanları Anadolu'ya gönderdiyse de, savaştan sonra yine Silistre'ye gönderilip orada hizmet gördüler.

Geleneksel Osmanlı topçu birlikleri *Topçu, Arabacı, Lağımcı* (mayıncı) ve *Humbaracı* (havan topçusu) olarak bölünmüştü. Bunların tümü de on sekizinci yüzyılda önemli bir ölçüde modernleştirilmişti. III. Selim Topçu ve Arabacı birliklerini yeniden düzenlemiş (1793), Prusya tarzında eğittirmişti. Para ve ikmal işleri tek bir müfettişe bağlıydı, birliklerin ağaları yalnızca askerî otoriteye sahiptiler. II. Mahmut, III. Selim'in örgütünü 1827'ye kadar bozmadan bunların sayılarını ve etkinliklerini arttırmaya çalıştı. Kendisi yalnızca yeni bir alay bindirilmiş topçu ilave edip orduyu 14.000 topçu ile 4.414 top arabacıya çıkarmıştı. Bunlardan yarısı Boğaziçi'nde ve İstanbul'da, yarısı da vilayetlerdeydi. Topçuların Vaka-i Hayriye'ye büyük katkıları olduğu için II. Mahmut bunlara dokunmamış, askeri amaçlar için Mansure ordusuna bağlamış ve Mansure ordusu örgütlenirken de İstanbul'un korunmasında kullanmıştı.[60] Topçu ve Top Arabacı nazırı şimdi hem birliğin hem de bunlara bağlı dökümhane ve fabrikaların askerî ve yönetici subayı olmuştu. Birliklerin ağalarıyla yalnızca disiplin ve askeri yöntem konularını paylaşıyordu, ağalar artık ancak ismen komutandılar. Bindirilmiş topçu ve top arabacı birlikleri padişahın hizmetindeki en modern ve etkili topçu askerleriydi. Bunlar eski birliklerle imparatorluğun çeşitli yerlerine dağıtılma yerine İstanbul'da toplanmışlardı ve doğrudan doğruya sadrazama karşı sorumlu subaylar emrinde modern savaş düzenini uygulamaktaydılar.[61]

1827'de yapılan en büyük değişikliklerden biri de bindirilmiş ya da yaya tüm topçunun düşmana karşı ortak bir harekat için hazır olmak üzere Mansure taburlarıyla ortak eğitim yapmaları zorunluğuydu. Masrafları azaltmak için birlik katipleri azaltılırken teknik konular için de sivil uzmanlar sağlandı. Ancak uygulamada askeri değiştirmek pek olanaklı olmadığından la-

ğımcılar ve Topçular eskisi gibi disiplinsiz kalmıştı; Osmanlı topçusu hem malzeme hem insan gücü bakımından imparatorluğun başlıca Avrupalı düşmanlarının düzeyinin altındaydı.[62]

Diğer kapıkulu birlikleri de II. Mahmut'un hükümdarlığının ilk yıllarında baştan aşağı elden geçirilmişlerdi. Daha önce Yeniçerilerin silâh ve cephanesini nakletme görevini üstlenmiş olan Cebeciyan birlikleri dağıtılıp ordunun tüm savaşan güçlerinin askeri teçhizatını sağlayıp nakledecek yeni bir *Cebahane Ocağı* kuruldu.[63] Cebecibaşı hem yönetici hem teknik başkandı, kendisine teknik yardımcılar ya da hükümet taahhütleri almış ve kendi dükkânlarında ya da silâhhanede çalışan bağımsız zanaatkarlar yardım ederlerdi. Bu yeni birlik Mansure piyadesine silâh ve cephane bakımı için gerektiğinde yeni bölümler eklenecek biçimde kurulmuştu. Benzer yönetmeliklerle eski Çadırcı birlikleri *Mehterhane* birliğine dönüştürüldü ve buna sefer sırasında araç ve gereci ordu kamplarına taşıma görevi verildi (17 Ekim 1826). Ancak ordunun çeşitli ihtiyaçlarını Mehterhane, Cebeciyan ve birliklerin ikmal kollarının karşılaması verimi düşürüyordu. Devlet fabrikaları daha verimli olmaya başlamışlardı, ancak bir süre sonra özel zanaatkarlar teçhizatın büyük bir kısmını sağlar oldular ve ordunun ihtiyacını karşılamak, giderek pahalı olan ithalâta bağımlı hale geldi. Bu sorun Tanzimat'a ve daha sonralara kadar sürdü gitti.[64]

Tımarlı ve Başıbozuk Gruplarının Yeniden Düzenlenmesi

II. Mahmut tımarları ve başıbozuk grupları ilk fırsatta kaldırmak istiyordu, ancak Avrupa'da yeni bir savaş tehlikesinin belirmesi üzerine bunları hiç olmazsa Mansure ordusu tam olarak kurulana kadar canlandırıp kullanmanın gerekeceğini düşündü. Hüsrev Paşa padişahı kandırarak tımarlı sipahinin Mansure ordusunun bir kolu olarak yeniden düzenlenmesi emrini çıkarttı. Tımar sahipleri gelirlerini bırakmayacaklar, ancak hizmet görenler modern askeri örgütlenmeyi ve eğitimi kabul edeceklerdi (24 Şubat 1828).[65] Mansure ordusunda olduğu gibi temel birim bir binbaşı komutasında 889 er ve subaydan oluşan taburdu. Zeametleri tayin ve yönetme tabur sekreterliğinin göreviydi. Bu sekreterlik her kişinin tımar gelirinin rütbe ve görevine uygunluğunu denetlerdi. Tımarlı subaylar tımarlarının getirdiği gelirden yükseğini gerektiren rütbelere yükseldikçe farkları hazine tazmin ederdi. Ancak hiçbir tımar sahibi yılda tımarından 3500 kuruştan fazlasını toplayamazdı, bu miktarın üzerindeki paralar tımar düzenindeki harcamalarını karşılamak üzere hazineye gönderilirdi. Bütün tımar sahipleri teftiş görürlerdi; çağırıldıkları zaman taburlarına gitmeyenlerin tımarlarına el konulurdu. Tımar sahipleri barışta dönüşümlü olarak aktif hizmet görürlerse de savaşta hepsinin görevleri başına gitmeleri gerekirdi. Zaman ilerledikçe çağırıldıkları zaman hizmete gidemeye-

cek durumda olan ya da gitmek istemeyen tımar sahipleri kendi yerlerine birinin alınması için hazineye *cebeli* denilen bir bedel ödemeye başladılar.[66] Ancak uygulamada tımar sahiplerinin yeni düzenlemeleri kabul etmeleri, askerlik yapmaları ya da yerlerine bir bedelli göndermeleri çok aksamaktaydı. 1828 sonunda yalnız iki tabur tam mevcutluydu. İki tanesi de henüz hazırlıklarını tamamlayamamıştı. Bu, o zaman var olduğu sanılan 30.000 tımar sahibinin pek azının hizmet etmeye hazır ya da istekli olduğunun bir kanıtıydı. II. Mahmut birliğin dağıtılmasından başka çözüm kalmadığını görüyordu.[67]

Tımar sahiplerinin vermedikleri hizmet genel olarak yörük diye adlandırılan Rumeli'de yerleşmiş göçebe Türklerden sağlanabiliyordu. Çoğunluğu Makedonya'ya yerleşmiş bu grup çok eski zamanlarda *Evlâd-ı Fatihan* adıyla örgütlenmişti.

Göçebe erkekler altışar kişilik gruplara bölünmüştü, bu gruplardan her biri içlerinden birini askere gönderir, karşılığında da toplulukları devlet vergilerinden affolunurdu. Bu düzen sonunda ordu her an 1000 kişilik bir kuvvet sağlayabiliyordu. Ancak on dokuzuncu yüzyılda bu düzen de bozulmuş, topluluklar hizmet yerine özel vergiler ödemeye başlamışlardı. II. Mahmut bu birlikleri de canlandırıp modernleştirdi (11 Mart 1828). Söz konusu köyler birliğe her biri 814 kişilik dört tabur oluşturacak asker verecekler ve bunların geçimi için de hazineye 1.2 milyon kuruş ödeyeceklerdi. Bu durum insan ve para olarak yükümlülüklerini önemli bir ölçüde artırmıştı, ancak ne var ki, Fatihân'ın bulunduğu bölgelerdeki Müslüman olmayan köylerden de aynı katkıda bulunmaları istendiğinden tek tek köylerin yükümlülükleri hafiflemiş oluyordu. Bu birlikler orduya yardımcı olmanın yanı sıra köylerin asayişini de sağlayacaklardı. Artık Mansure ordusunun bir parçası sayıldıklarından serasker in yetkisi altına giriyorlardı. Askere alınan köylüler eskiden olduğu gibi dönüşümlü olarak orduya katılıyorlarsa da, köylerinde kaldıkları zaman da düzenli olarak eğitim görüyorlardı. Savaş sırasında hepsi askere gitmekle yükümlüydüler. Sürekli askerlik yapmadıkları için Mansure askerinden daha düşük olan aylıklarını bunlar da hazineden alırlardı. Dört tabur gerçekten örgütlenmiş ve ikisi 1828' de Rus cephesine gönderilmişti. Ancak bunların savaşa gerçek katkıları konusunda bir bilgiye sahip değiliz.[68]

Deniz Kuvvetlerinde Reform

III. Selim Osmanlı donanmasını modernleştirme hareketini başlatmıştı, ancak Hüsrev Paşa'nın kısa süren kaptan-ı deryalığı dışında II. Mahmut'un hükümdarlığının ilk yarısında deniz kuvvetleri ihmal edilmişti. Adam kayırma yine başlamıştı, onarım ve yapım sıfıra düşmüş, donanmanın geri kalan tekneleri çürümüştü. 15.000 er ve subayla on tekne, III. Selim son yıllarındaki sayının yarısına bile erişemiyordu. Ancak Mehmet Hüsrev Paşa'nın Mansure

ordusunun başına getirilmesinden sonra II. Mahmut, Hüsrev Paşa'nın yetiştirmesi olan Topal İzzet Mehmet Paşa'yı kaptan-ı deryalığa getirdi (1827-8). İzzet Mehmet Paşa deniz kuvvetlerini canlandırmak için büyük bir düzenlenme çabasını başlattı (22 Eylül 1827).[69] Daha önce olduğu gibi en üst düzeydeki atamalar siyasîydi: Kaptan-ı derya ve ikmal ve mâli konuları yöneten *Tersane Emini* gibi. Ancak bunların altında başlarında kalyonlar katibi bulunan sürekli ve profesyonel memurlar bulunmaktaydı. Kalyonlar katibi üst makamlara teknik konularda tavsiyelerde bulunuyor, onların emirlerini donanmanın gerçek ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde uyguluyordu. III. Selim tarafından yaratılan temel hiyerarşi korunmuş, ancak yetenekli insanlar için çekici olacak biçimde aylıklar artırılmıştı. Bundan böyle yalnız *Mekteb-i Bahriye* mezunları kaptan olabileceklerdi. Yeteneksizler ayıklanmış, kalan 3000 kişi üç tümene ayrılmıştı. Bunlardan 4200'ü reis (denizci), 3000'i topçu ve 800'ü de tüfenkçi (deniz piyadesi)ydi. Çeşitli rütbelerdeki subayların karada ve denizde yetki alanları belirlenmişti. Bahriye Mektebi mezunları komutanlığa getirilmeden önce pratik eğitim göreceklerdi. *Mühendishane-i Bahri Hümayun* da genişletilmiş ve yetenekli subay yetiştirilmesi için eğitim programı modernleştirilmişti. Donanma cephanesi de modernleştirilmiş, hırsızlığın önlenmesi için sıkı bir güvenlik sistemi kurulmuştu. Güneydoğu Anadolu'dan düzenli gelmesi sağlanan keresteyle her yıl iki savaş gemisiyle diğer küçük gemilerin yapılması programa alınmıştı. Daha önce imparatorluğun donanmasında hizmet eden Rum denizcilerin yerine Müslüman denizciler sağlanması için Karadeniz ve Suriye kıyılarına çağrılar yapıldı. Ancak böylesine köklü değişikliklerin etkili olması için uzun zaman geçmesi gerekirdi; bu yüzden 1829' da Navarin'de felâkete uğrayan filo temel reformlarını henüz tamamlayamamıştı.

İç Sorunlar

Daha 1826 kışında ordunun gelişmesi yavaşlamış ve çeşitli sorunların sonucunda muhalefet baş göstermişti. İstanbul'daki salgın hastalık Mansure kışlalarına da yayılmış, ağır can kaybı verilmişti. Nedeni bilinmeyen pek çok yangın kentin eski bölümünü ve bu arada Bab-ı Âli binalarını da kül etmişti (31 Ağustos 1826). Hükümet, ordu ve reform için gerekli ek fonları sağlamak üzere daha önce yüksek rütbeli memurlar tarafından dini amaçlar için yönetilen bütün Vakfı Hümayunları almış ve bunları yeni *Nezaret-i Evkaf* kanalıyla yönetmeye başlamıştı. Bu yeni bakanlık bütün fazla paraları genel giderler için kullanılmak üzere hazineye devredecekti. Böylece hazine yeni parasal kaynaklara kavuşmuş oluyordu ama yüzlerce ulema da emekliliklerini kaybetme durumunda kalıyorlardı. Ayrıca parasal güçleri iyice azalan ulema şimdi yalnızca Mekke ve Medine kentlerini desteklemek için kurulan vakıfları denetimleri altında tutabiliyordu.[70] İltizamlardan yararlananlar da aynı yıl içinde

benzer bir tehditle karşı karşıya kalmışlardı: Büyük iltizamlara el konulacak ve bunlar Mansure ordusunu mali açıdan desteklemek için kurulmuş yeni bir askeri maliyeye *(Mukata'at Hazinesi)* verilecek ve onun tarafından yönetileceklerdi. Aynı şey donanma için de yapılmış. Tersane Hazinesi kurulmuştu.[71] *Rüsümat-ı Cihadiye* (Kutsal Savaş Vergisi) adında yeni bir vergiyle dükkânlardan ve pazarlardan elde edilecek paralar da askerî maliyeye aktarılacaktı.[72] Son olarak da, padişahın sağ kalan yeniçeri ocağı üyelerine yaşam boyu aylık verileceğini söylemesine karşın, başvuranlardan çoğunun tutuklanması ya da öldürülmesi üzerine geri kalanlar bu haklarından vazgeçmeyi yeğlemişlerdi. Pek çok kişinin de yeniçerilerin temizlik hareketinde haksız yere yakalanmaları imparatorluk çapında bir korku ortamı yaratmıştı.[73] Sonuç olarak padişaha ve reformlarına karşı yalnız eski yeniçeriler ve tutucular arasında değil, ulema, esnaf, tüccar ve hatta padişahın parasal ve askerî politikalarından şu ya da bu şekilde etkilenen eski reform taraftarları arasında bile muhalefet başlamış oldu.

Yeni bir ordu kurmanın gerçekten büyük sorunları vardı. Yeterli sayıda eğitim görmüş subay bulmak olanaksızdı. Mehmet Ali Paşa, Mısır'daki yeni ordusunu ancak Albay Sève'nin daha önce 500 subay yetiştirmesinden (1816-1819) sonra kurabilmişti. Ancak Osmanlılar böyle bir kaynakları olmadan orduyu modernleştirmeye kalkıştılar, sonuç olarak komutanlıklara pek çok yeteneksiz kişi geldi, eski orduyu bozan kayırmacılık başladı.[74] Padişah bu sorunu çözümlemek için kendi sarayında *Enderun-u Hümayun Ağavatı Ocağı*'nda Mansure ordusu için seçkin gençlerden oluşan bir birlik yetiştirmeyi düşündü. Böylece geçmişte pek çok yeniçeri ve nazır üreten eski *gulam* düzenini yeniden ihya etmiş oluyordu. Yönetici Sınıfın sarayda eğitim gören oğullarıyla kendi 250 kölesini bu birliğe yazdırdı. Bunlar Mansure ordusu örneğine göre, eski Nizam-ı Cedit subayları, Yüzbaşı Calosso (şimdi Rüstem Bey adını almıştı) ve Donizetti tarafından yetiştirildiler.[75] Birlik kısa zamanda 400 kişi oldu. Buradan mezun olanlar yer boşaldıkça orduya girip hızla yükseldiler ve kısa zamanda subayların çoğunluğunu oluşturdular. Bunlar belirli bir düzen ve disiplin sağladılarsa da padişahın saray okulu mezunlarına gösterilen ilgi Mansure ordusunun diğer subayları arasında bir huzursuzluk nedeni oldu. Saray birliği üyelerinden çoğu askerî eğitimden çok saray yaşantısına ilgi duymaya başladılar. Disiplin ve yetenekleri bu ölçüde azaldı, orduda düzen unsuru yerine düzensizlik unsuru oldular. Sonunda bu birlik 1830 Mayısında kaldırıldı.[76] Avrupa devletleri Yunancı isyancıların lehine müdahaleye hazırlanırken ve Mehmet Ali de pek yakında saldıracağı padişahın ordusunu güçlendirmeye pek hevesli olmadığından II. Mahmut yabancı subay da bulamıyordu.[77]

Tek çözüm Müslüman Osmanlıları subaylık için gerekli askerî teknik eğitimden geçirmekti. Mansure ordusuna kabul yaşının altında olan gençler için

eski Acemi oğlan birliğinin kışlasında bir Talimhane kuruldu. Burada öğrencilere din, zanaat ve piyade eğitimi dersleri verildi. 15 yaşına geldiklerinde er, ya da yetenekliyseler, onbaşı veya katip olarak orduya alındılar.[78] Sarayda da padişahın yeni Hassa birliklerine giren köleler ve yüksek sınıf oğlanları için buna benzer bir okul açıldı.[79] Mühendishanelerin genişletilmesinin yanı sıra Mart 1827'de bir Tıbhane açıldı.[80] Ancak bu okullara alınan öğrenci sayısı sınırlıydı, öğrenciler hazırlıklı değildiler ve öğretim zayıftı. Gelişme çok ağır oluyor ve sonuçlar orduyu Yeniçerilik kaldırıldıktan sonra başa geçen yeteneksizlerin elinden kurtarmaya yeterli olmuyordu. Bu yüzden 1828 sonunda Osmanlı ordusunda 50 tabur vardı. 30-35 bin subay ve erden oluşan bu ordu esas olarak Mansure ve Hassa kuvvetlerinden meydana gelmekteydi. Ayrıca tımarlı sipahi, topçu ve başıbozuk olarak da 20.000 kişi kadar vardı ki, bunların örgütleri, disiplinleri, liderlikleri ve eğitimleri konusunda hâlâ kuşkular bulunuyordu.[81]

Yunan İhtilâli

Yeniçeri ocağının kaldırılmasını izleyen yıllarda iç sorunların yanı sıra II. Mahmut'un dış düşmanları da kendisine soluk aldırmıyorlardı. Çar Alexandr' ın ölümünden sonra 1825 sonlarında tahta çıkan l. Nikola amacına varmak için güce başvurmaktan kaçınmayan bir hükümdardı. Mehmet Ali Paşa'nın güçlenmesinin kendisinin Mora ve Girit üzerinde beslediği emellere bir engel oluşturduğunu düşünüyordu. İngiltere de Bab-ı Âli'yi açıkça desteklemekten kaçınarak Yunanistan'da bir anlaşma oluşturma çabasındaydı. Rusya 17 Mart 1826'da padişaha bir ültimatom gönderip *Bükreş Anlaşması* koşullarına uyularak (1812) Sırbistan'a özerklik verilmesini ve Prensliklerin ayrıcalıklarının yeniden tanınmasını istedi. II. Mahmut, İngilizlerden gelen baskının da etkisiyle Rus isteklerini kabul edip *Akkerman Anlaşması*'nı imzaladı (7 Ekim 1826). Buna göre Rusların Kafkasya'da egemenlikleri kabul ediliyor, Rus ticaret gemilerine Boğazlar da içinde olmak üzere bütün Osmanlı sularından serbestçe geçme hakkı tanınıyordu.[82] Ancak Rusya, Osmanlılara Yunan isyancıların isteklerini kabul etmesi için baskı yapmaya devam ediyor ve bunun için İngilizlere ortak bir müdahele öneriyordu. İngilizler Rusya'ya Ortadoğu'da yararı dokunacak bir hareketten kaçınıp, Metternich'le birleşerek; II. Mahmut'u Rusya'ya bir müdahale fırsatı verilmemesi için ortak arabuluculuklarını kabule zorladılar.

İstanbul'da Akif Paşa'nın başında bulunduğu güçlü bir grup padişahın reformlarını destekliyor, ancak yabancı müdahalesine karşı çıkarak kaybedilen toprak ve prestijin yeniden elde edilmesi için II. Mahmut'u Rusya'ya savaş açılması için sıkıştırıyordu. Mehmet Hüsrev Paşa, Sadrazam Selim Paşa, Galip Paşa ve diğerleri ise imparatorluğun Ruslarla başarılı bir savaş yapacak insan

gücü ve kaynaktan henüz yoksun olduğunu ileri sürerek arabuluculuk önerilerinin kabulünü öneriyorlardı.[83] Padişah önceki grubun önerilerini kabul etti. Dış güçlere Yunanistan'ın yasal hükümdarının kendisi olduğunu ve isyancıların bastırılmaları gerektiğini bildirdi. Yunanistan'daki müttefik Osmanlı ve Mısır ordularını harekete geçirdi, Haziran 1827'de Atina ele geçirildi. Buna karşılık İngiltere Londra'da Fransa ve Rusya ile yeni bir anlaşma imzaladı (6 Temmuz 1827). Anlaşmaya göre her iki taraftan biri arabuluculuğu kabul etmezse müdahale edilecekti. II. Mahmut direnişini sürdürünce müttefik donanması Doğu Akdenize girip Çanakkale Boğazı ile Mora'yı abluka altına alıp Osmanlı ordularının ikmal yollarını kesti (Eylül 1827). Donanmalara Osmanlılar ya da Mısırlılarla savaşa girmemeleri talimatı verilmişti. İbrahim Paşa ile askerlerini Mora'ya getirer Mısır gemileri Navarin'de demirlemiş bulunan Osmanlı donanmasına katıldılar. Navarin de Ekim başlarında ablukaya alındı. Müttefikler Osmanlıları açık denizde savaşa zorlamak için Zanta'ya çekildilerse de Osmanlılar limanı terk etmediler. Sonunda 20 Ekim'de müttefik savaş gemileri sözde İbrahim Paşa'nın Mısır'a dönmesini sağlamak amacıyla limana girdiler; ancak asıl amaçları savaş açmaktı. Kendilerine doğru gelen bir Osmanlı savaş gemisini görünce müttefik gemileri yoğun bir topçu ateşi başlattılar; üç saat içinde 57 Osmanlı ve Mısır gemisi batırıldı, 8000 asker ve denizci öldürüldü. Müttefiklerin bundan sonra kendilerinin limana girmelerine karşı koyduklarını ileri sürerek Osmanlıları suçlamaları Bab-ı Âli'nin yüzyılın sonuna kadar Avrupa ile olan ilişkilerinde nasıl bir tutumla karşılaşacağını ortaya koyuyordu!

Navarin baskını bütün ilgililer için çok önemli sonuçlar doğurmuştu. Yeni Osmanlı filosu tümüyle batırılmış, İbrahim Paşa'nın Mısır'dan malzeme ve asker getirmesi önlenmiş, Yunanlı isyancılar kesin bir zaferi garanti etmişlerdi. Bir bakıma, daha sonra Osmanlı içişlerine karışarak yüzyılın geri kalan bölümünde imparatorluğu emperyalist ellerin bir kuklası haline getiren Avrupa müdahalesi için bir örnek de oluşturulmuş oluyordu.

İngiltere ile Fransa Navarin Baskınının Osmanlıları arabuluculuklarını kabule zorlayacağını sanmışlarsa da tam aksi olmuştu: Akif ve Pertev Paşalar, Akkerman Antlaşmasına rağmen, padişahın uzlaşmaya karşı direnmesi için baskı yapmışlar, tüm Müslümanların Ruslara ve Yunanlılara karşı silâh altına alınmasını (Ocak 18), Boğazların tüm yabancı gemilere kapanmasını (5 Şubat 1828) sağlamışlardı. İran'la uzun süren savaştan kurtulmuş (1827) olan Çar artık uzlaşma istemiyordu. Aksine bu durumdan yararlanıp Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak emelini gerçekleştirmek peşindeydi. II. Mahmut'un bu kararlığı karşısında I. Nikola savaş ilan etti (28 Nisan 1828). Orduları bir hafta sonra Buğdan'a, Kafkasya'ya ve Doğu Anadolu'ya giriyorlar, Akdeniz filosu da Yunan isyancılara silâh ve cephane taşıyordu. George Canning'in ölümünden sonra (8 Ağustos 1827) yerine geçen Wellington Dükü'nün kararsız bir insan olması İngiltere'yi hareketten yoksun bırakmıştı. Dük, Rusların Ortadoğu'da

ilerlemelerinden korkmasına karşın Ruslarla işbirliğini bozacak hareketlerden kaçınıyordu.

Rusya ile Savaş

Yeniçeri ocakları dağıtılmış, donanma batırılmış, Mansure Ordusu'nun eğitimi de henüz tamamlanmamıştı. Başarılı bir direniş yapılması olanağı yoktu. Ağa Hüseyin Paşa'nın komutasındaki Balkan orduları çoğunlukla Tatarlar'dan ve tımarlılardan oluşuyordu. II. Mahmut vasali olan Cezayir'den gemi almak istediyse de, onlar da Fransızların imparatorluğun o bölümünü işgal etme kampanyalarının ilk adımı olarak abluka altında bulunuyorlardı. Mehmet Ali Paşa padişahın yardım isteklerine para önerisiyle karşılık verdi, daha sonra da kendisine Anadolu'da bir valilik verildiği takdirde asker yardımı yapabileceğini de bildirdi.[84] Askerleri sınırlarda beslemek için bir ikmal düzeni kurulmuştu, ancak gönderilen malzemenin çoğu yolların kötülüğü, yerel memurların fırsatçılıkları yüzünden gecikiyordu. Diğer yandan da, Rusların saldırıya hazır 100.000 askerleri vardı. Üç kol halinde Prensliklere yürüdüler, önca İbrail'i (16 Haziran) alıp Dobruca'ya girdiler. Diğer bir kol Silistre'ye saldırdı; üçüncü kol da, Rusçuk'tan Vidin'e kadar Tuna boyundaki Osmanlı garnizonlarını uğraştırarak savunma hareketi yapıyordu (11 Ekim 1828).[85] Osmanlılar merkezî Bulgaristan'da nisbeten başarılıydılar: Hüsrev Paşa Silistre ile Şumnu'yu savunmasının ana üsleri olarak geliştirmiş, şiddetli saldırılara dayanıyordu. Ruslar da doğuda başarılı olmuşlar, Karadeniz kıyısından ilerleyerek Anapa ve Ahıska'yı almışlar, bölgedeki Ermeni halkının yardımından yararlanarak Doğu Anadolu'ya girip Kars'ı ele geçirmişlerdi (Temmuz 1828). *Ermeni Sorunu* denilen olayın başlangıcı budur. Bu sırada müttefikler Mehmet Ali Paşa'nın Mora'dan askerlerini çekmesini (Ekim 1828) ve kilit mevkileri Kapodistrias'ın liderliğindeki yeni Yunan hükümetine bırakmasını istediler. Londra'da imzalanan üçlü anlaşmayla, Ege'de Volo'dan batıda Girit'e kadar ve bazı Yunan adalarını kapsayan, küçük fakat özerk bir Yunan devleti kurulacaktı. Devletin başında padişahın seçtiği bir prens bulunacak, prenslik babadan oğula geçecek, ayrıca devlet imparatorluğa yıllık vergi verecekti. İngilizlerin yeni devlette Rusların üstün duruma geleceklerinden korkması yüzünden verilen toprak ve bağımsızlık pek sınırlı tutulmuştu.

Hüsrev Paşa 1828'de pek çok yerde gayet sağlam direnişler gösterebilmişti, ancak bir yıl sonraki savaş artık bir felâketler zinciriydi. Yeni askerlerden çoğu genç ve acemiydiler. Müttefiklerin sürekli ablukasından doğan kıtlık ve veba salgını yüzünden çok yüksek bir ölüm oranı vardı. 1829 yazı geldiğinde Osmanlı direnişi kırılmıştı. Ruslar Balkan Dağları geçitlerinden indiler, Şumnu'ya uğramadan üç gün süren bir kuşatma sonunda (19-22 Ağustos) Edirne'yi aldılar.[86] Anadolu'da da Erzurum'u almışlar (8 Temmuz 1829), Trabzon'a doğ-

ru yürüyorlardı. Atlı birlikleri daha batıya bile varmışlardı.[87] Oyun sona ermişti, dehşet içinde kalan padişah Avrupalı güçlerin aracılığını istedi.

Edirne Antlaşması

Rusya şimdi Osmanlı İmparatorluğu'nun tümünü işgal edebilecek durumdaydı. Ama bu girişime düşmanları kadar Avrupalı dostları da karsı çıkacaklarından bunu yapmadı. Çar, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunmasından yanaydı, ancak ileride Rus etkisinin yayılmasını engelleyemeyecek ya da bir Rus saldırısına karşı koyamayacak ölçüde zayıf olmalıydı. *Edirne Antlaşması*'nda (14 Eylül 1829) toprak konusundaki maddeler sert, ama beklenildiği kadar kötü değildi. Rus askerleri Prenslikler, Dobruca ve Bulgaristan da içinde olmak üzere Prut güneyinde işgal ettikleri yerlerden çekileceklerdi. Ancak Çar Tuna Halici'ni denetimi altına alıyor ve Tuna boyunca ticaret yapma hakkına sahip oluyordu. Osmanlılar ne Tuna ne Prut boyunca kale yapamayacakları için Rusların yeni bir savaş durumunda Osmanlı topraklarına girmeleri kolaylaşıyordu. Rusların doğudaki kazançları daha fazlaydı: Padişah Rusların Kafkaslar, Gürcistan ve İran'dan alınmış olan Nehcivan ve Erivan'ı ellerinde tutmalarını kabul ediyordu. Buna karşılık Ruslar da, Erzurum, Kars ve Bayezit'i geri vereceklerdi. Ruslar bu anlaşmaya dayanarak hiçbir zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmamış ve antlaşmada adı bile geçmeyen Çerkezistan'ı da denetimleri altına aldılar. Sırbistan, Yunanistan ve Prensliklerin Rus koruması altında özerkliklerini sağlayan maddeler de çok önemliydi. Ruslar diğer Avrupa devletleri yurttaşlarının Osmanlı İmparatorluğu'nda yararlandıkları kapitülasyon haklarından da yararlanacaktı. Osmanlı İmparatorluğu on yıl içinde Rusya'ya 400 milyon kuruş savaş tazminatı ödeyecekti. Bu, o zamanlardaki yıllık bütçesi bunun yarısına ancak erişen bir devlet için çok ağır bir yüktü. Daha sonraları bu miktar Yunanistan'a toprak ödünleri verilerek indirilmişse de yine de devlete çok ağır bir yük olmuştur.[88]

Birinci Mısır Savaşı, 1831-1833

Rusya ile savaşın sona ermesi ve Yunan Sorunu'nun çözümlenmesi II. Mahmut'un askeri ilişkilerinin ve toprak kayıplarının sonu olmamıştı. Yabancı güçler 1830'da Yunanistan'ın tam bağımsızlığını kabule zorlamışlar, iki yıl sonra da Sisam ve Kiklad adalarının Yunanistan yönetiminde özerk bir prenslik olmasını sağlamışlardı. Fransızlar 5 Temmuz 1830'da üç yıllık bir ablukadan sonra Cezayir'i işgal edip ülkeye yayılarak padişahın bu en önemli Kuzey Afrika topraklarını elinden almışlardı.

Padişah II. Mahmut bundan kısa bir süre sonra da (29 Ağustos) özerk Sırbistan devletine tanınan ayrıcalıkları genişletmek zorunda kalmış, Miloş Ob-

renoviç'in hükümdarlığının babadan oğula geçmesini kabul etmiş, Vidin ve Bosna eyaletlerinden altı bölge daha vermişti. Ve bunların üstüne de Mısır valisiyle bir savaşa girmişti. Mehmet Ali Yunan İhtilâli'nden hayli saygınlık kazanarak çıkmış, ancak padişaha yardım için yaptığı masrafların karşılığını alamamıştı. Yunanistan'ın bağımsızlığı ödül olarak yönetimini istediği toprakları elden kaçırmasına neden olmuştu. Suriye'yi istemiş, kendisine Girit önerilmişti. Ancak Mehmet Ali de Yunan İhtilâli'nden beri isyan halinde olan ve kendisine, alacağı gelir ve vergilerden daha pahalıya mal olacak olan bu valiliği geri çevirdi. Müttefikler, kuvvetlerini Yunanistan'dan çekmesi için kendisini zorladıkları zaman bu isteği Padişah'a danışmadan yerine getirmişti. Rusya ile savaşta daha önce söz verdiği üzere asker göndermek yerine Kuzey Arnavutluk'taki dostlarını padişaha karşı ayaklanmaları için kışkırtmıştı. Bunun üzerine II. Mahmut, Suriye Valisine bir Mısır saldırısına karşı hazırlıklı olmasını bildirdi. Mehmet Ali mektubu ele geçirince Suriye valiliği isteğinin reddedildiğini anladı ve haklı bir tazminat olarak gördüğü şeyi almak için harekete geçti. İleri sürdüğü nedenler pek önemsizdi: Osmanlılar savaş sırasında Suriye'ye kaçan 6.000 fellâhı geri vermemişlerdi ve Akkâ valisi savaşa katkısı yüzünden Mehmet Ali'ye borcunu ödemeyi geciktirmişti. İbrahim Paşa karadan ve denizden Suriye'ye yürüdü. Kısa bir sürede Gazze. Yafa, Kudüs ve Hayfa'yı, ardından da bir kuşatmadan sonra Akkâ'yı aldı (16 Kasım 1831 - 27 Mayıs 1832). Lübnan emiri II. Beşir el Şihabi'nin yardımıyla Suriye'nin geri kalan bölümü, Sayda, Beyrut, Trablus ve son olarak Şam da İbrahim Paşa'nın eline geçti (18 Haziran 1832).

Osmanlıların buna tepkisi epey gecikti. 1832 Mart'ında II. Mahmut resmen Mehmet Ali ile oğullarını isyancı ilân etti, görevlerinden azletti, o sıralarda Edirne valisi olan Ağa Hüseyin'i onlara karşı sefer düzenlemekle görevlendirdi. Ancak İbrahim Paşa bu arada savunma hatlarını pekiştirmiş, yerel destek bulmak için Araplara kendi kendilerini yönetim sözü vermişti. Osmanlı orduları sonunda Suriye'ye girince yabancı istilâcı olarak karşılandılar. Modern Mısır ordusu Temmuz başlarında Antakya ve İskenderun arasında Belen'de ve, Humus'ta yaptığı iki savaşta Osmanlıları yendi. Mehmet Ali Paşa bunun üzerine oğlunun ilerlemesini durdurdu. Daha fazla kan dökülmeden yabancı güçlerin aracılığıyla ya da doğrudan doğruya padişahla uzlaşmaya girip Suriye'nin tümünü almak istiyordu. Ancak II. Mahmut direndi; İngiltere de yardım isteğini geri çevirmekle birlikte Mehmet Ali Paşa ile anlaşmasında ısrarlı değildi. Stratford de Redcliffe'in bir İngiliz-Osmanlı ittifakı sağlamaya çalışmasına ve Palmerston'un Osmanlıların Ruslara başvurmalarını önlemek için çareler aramasına karşın İngiltere içte seçimlerle, dışta Belçika ve Portekiz sorunlarıyla uğraşmaktaydı. Avusturya, müttefiki Rusya'yı desteklemek zorundaydı, Rusya da Osmanlı İmparatorluğu'nda etkinliğini artırmasına yarayacak olayların gelişmesini bekliyordu.

II. Mahmut Mehmet Ali Paşa'ya karşı hazırladığı yeni ordunun başına Sadrazam Reşit Mehmet Paşa'yı getirdi. Bu sırada diplomatik çabalar boşa çıkın-

ca, İbrahim Paşa ordusunu Kilikya'dan Anadolu yaylasına soktu, burada Padişah'a şu ya da bu nedenle karşı çıkanların desteğini sağladı ve 21 Kasım'da Konya'yı işgal etti. Reşit Mehmet Paşa Mısırlıların Suriye'deki ikmal yollarını kesmek istediyse de İbrahim Paşa ordusunu Konya'dan çıkartıp Osmanlıları dağıttı (21 Aralık). Böylece bir tek darbede Anadolu'nun tam işgali için yolu açmış oluyordu. Bu arada Mehmet Ali Paşa da hâlâ padişahın sadık bendesi rolünü bırakmıyor ve yalnızca Suriye'de hakkı olanı elde etmeye çalıştığını söylüyordu.

Osmanlıların Konya'da uğradıkları bu felâket, Çar Nikola'yı Rus ilerlemesine Osmanlılardan daha iyi karşı koyacak güçlü bir yeni Ortadoğu devletinin kurulmasını engellemek için bir şeyler yapmaya itti. İngiliz ve Fransızların somut bir yardım önermemeleri üzerine Sultan Mahmut Çar'a başvurdu. Rus birliklerinin gelişlerini düzenlemek için 25 Aralık'ta bir Rus askeri heyeti İstanbul'a geldi. Kahire'deki Fransız ve İngiliz temsilcileri bu gelişme üzerine Mehmet Ali Paşa'ya Suriye valiliğini garanti edecek bir anlaşma yapması için aracı oldular. Ancak İbrahim Paşa bu arada yine ilerlemiş, Kütahya'yı işgal ederek (2 Şubat 1833) padişahtan Bursa'da kışlamak için izin istemişti. II. Mahmut şimdi gerçekten korkmuştu; buna tepki olarak bir Rus donanmasının Karadeniz'den ve bir Rus ordusunun Prensliklerden gelmesini kabul etti. Donanma 20 Şubat'ta Boğaziçi'ne geldi ve Rus askerleri Hünkâr İskelesi'nde çadırlarını kurdular. Fransız ve İngilizler bu durum karşısında iyice telâşlanmışlardı. İstanbul'daki sefirleri padişahı Rusları geri göndermeye ve bir anlaşma temeli olmak üzere Kilikya dışında Suriye'yi Mehmet Ali Paşa'ya vermeye razı ettiler. Aynı zamanda Mehmet Ali Paşa'yı da işbirliğine yanaşmazsa kıyılarını ablukaya almak ve Fransız askeri desteğini çekmekle tehdit ettiler (21 Şubat 1833). Ancak bu baskıya karşı İbrahim Paşa'nın ilerlemesi Mehmet Ali Paşa'yı daha çok şey istemeye yöneltmişti, padişah isteklerini yerine getirmezse İstanbul'a yürüyeceği tehdidini de savurdu (9 Mart 1833). Ruslar İstanbul'u savunmak için gerekli askeri zamanında getiremeyeceklerini belirtince II. Mahmut İbrahim Paşa'nın askerlerinin geri çekilmeleri halinde Mısır'ın bütün isteklerini kabul edeceğini söyledi. Bu sırada da Rusların askerlerini Büyükdere'ye çıkarmalarını istedi. Böylece İbrahim Paşa sürpriz bir saldırı yaparsa İstanbul'u savunabileceklerdi. Rusların İstanbul'a ayak basmaları (5 Nisan) özellikle ulema ve halk arasında İstanbul'da büyük karışıklıklara neden oldu. Ne kadar düşman olsa da Müslümanlara karşı dinsizlerin kullanılmasını onaylamıyorlardı. Ancak Rusların varlığı İbrahim Paşa'yı daha geniş emeller beslemenin yararsızlığına inandırmıştı. Kütahya'da başlayan yeni konuşmalarda padişahı genç âmedi Mustafa Reşit Efendi (daha sonra Paşa) temsil ediyordu. Sonunda 29 Mart 1833'te anlaşmaya varıldı: İbrahim Paşa'ya Şam ve Halep valilikleriyle Adana muhassıllığı veriliyordu. Bu son ödün padişahı çok öfkelendirmişti, Mustafa Reşit'in idamını emretti, ancak temsilcisinin siyasal yandaşları onu bu kararından caydırdılar. Mehmet Ali Paşa'nın Mısır ve Girit

valilikleri onaylanıyor, İbrahim Paşa'ya da Cidde valiliği veriliyordu. Böylece Arap dünyasının büyük bir bölümünü denetimleri altına almış olmaktaydılar. İbrahim Paşa kısa bir süre sonra Anadolu'dan çıkınca bunalım sona ermiş bir görünüme büründü.

Hünkâr İskelesi Antlaşması

Ne var ki, Çar Nikola Osmanlılar ile Mısır arasındaki bu doğrudan doğruya anlaşmadan memnun kalmamıştı. Rus üstünlüğünü süreklileştirmek ve İstanbul'daki geleneksel Fransız ve İngiliz etkinliğini azaltmak istiyordu. Padişahın daha önce bir Mısır saldırısı olasılığına karşılık istediği savunma ittifakı için yetenekli diplomatı A.F. Oriov'u İstanbul'a gönderdi. Sonunda Hünkâr İskelesi'ndeki Rus kampında imzalanan Osmanlı-Rus anlaşması (8 Temmuz 1833) Çar'ın emellerinin büyük bir bölümünü kapsıyordu. *Edirne Anlaşması* onaylanmıştı. Her iki taraf sekiz yıl içinde birbirlerinin topraklarına saldırılırsa yardım edeceklerdi. Bu yardımın kapsamı ve maliyeti daha sonraki konuşmalarda belirlenecekti. Ruslar gizli bir maddeyle Osmanlı yardımına ihtiyaçları olmadığını belirtiyorlar, ancak padişahtan savaş sırasında Çanakkale Boğazı'nı düşman gemilerine kapatacağına söz vermesini istiyorlardı. Böylece İngiltere, Fransa ya da başka bir düşmanlarının deniz saldırısından kurtulacaklardı.[89]

Bu antlaşma da Bab-ı Âli'nin daha önce İngiltere, Fransa ve Rusya ile imzaladığı anlaşmalardan daha fazla bir şey taşımadığı gibi Boğazlar konusundaki maddeleri de savaş zamanında uluslararası su yolları konusunda genel kabul gören uluslararası yasanın maddelerini bir araya toplamaktan ileri gitmiyordu. Ancak Palmerston'la Paris ve Berlin'deki meslektaşları antlaşmayı Çar'ın gözüyle ve onun emelleri ışığında görüp bunun Rusya'ya İstanbul'da özel bir mevki tanıdığı ve ilerki yıllarda çıkacak bunalımlarda müdahale hakkı verdiğine inandılar. Bu korkuların boşuna olduğunun sonradan kanıtlanması; Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı 'dostlarının' öğüt ve yardımlarını istemesi ve kabul etmesi bile Fransa ile İngiltere'yi içine düştükleri Rus korkusundan kurtaramamıştı. Rusların eline geçmesini önlemek için Osmanlı İmparatorluğu'nu yaşatmaya kararlıydılar, bu yüzden Mehmet Ali Paşa veya başkasının, Rusların yararına olacak bir güç boşluğu yaratmasına karşı, çıkıyorlardı.

İçeride Yeni Huzursuzluklar

Yeniçeri ocağının kaldırılmasından bu yana ilk kez olarak büyük dış bunalımların çözüme kavuşturulması II. Mahmut'u iç reformlara dönme olanağına kavuşturmuştu. Ancak Mısırlıların karşısında uğranılan yenilgi ve dost olduklarını ileri süren güçlerin hareketleri hükümdarlığının geri kalan yıllarında içte muhalefeti arttırmıştı. Reform çabalarının ve savaşların yarattığı ekono-

mik ve mali sıkıntılar da büyük boyutlara ulaşmıştı. Anadolu, Bosna, Makedonya ve Irak'ta çıkan isyanlar ordunun zayıf olması nedeniyle ancak kısmen bastırılabilmişti. Bunlara ek olarak, reformlara karşı tarafsız kalan ve çoğunluğunu küçük makamlarda olanların oluşturduğu ulema da yenilgilerin nedenini reformlarda buluyor, padişahın dinsizce tutumlarından ve başkentte yabancıların bulunmasından yakınıyordu. II. Mahmut'un huzursuzluğu bastırmak için Mansure Ordusunu kullanması tatminsizliği arttırmaktan başka bir işe yaramıyordu.[90]

Osmanlı Basınının Başlangıcı ve Yeni Bilinçlenme

Bütün bu güçlüklere karşın II. Mahmut savaşlardan reformların daha ateşli taraflısı olarak çıkmış, reformların yalnız askeri alanda değil tüm Osmanlı yaşamına yayılması gerektiğine inanmıştı. Hükümdarlığının son altı yılında kısmen uygulanmış olsa bile, daha sonra gelecek Tanzimat Çağı'nın temelini ve modelini oluşturan bir program geliştirmişti.

Sultan Mahmut saray dışındaki yaşamla da ilgileniyordu. Sarayın dışına çıkıp imparatorluğun gerçek sorunlarını görmeye, fermanlarının nasıl uygulandığını, yabancıların yaşantısında ulemayı böyle ayağa kaldıran şeyin ne olduğunu görmeye başladı. Yalnız kitap değil düzenli gazete de yayınlayan bir Osmanlı basınını geliştirerek ufukları genişletmeye çalıştı. İstanbul'da 1796, İzmir'de de 1824'ten beri Fransızca gazeteler yayınlanıyordu. Ancak bunlar çok sınırlı yabancı topluluklarla kısıtlı olup, değil geniş halk kitlelerine yönetici sınıf üyelerine bile ulaşamamaktaydı. II. Mahmut tebasını aydınlatmak, onlara muhaliflerinin tepkisini uyandıran reform çabalarının yanı sıra imparatorluk içinde ve dışında neler olduğunu bildirmek, onları çağdaş Avrupa uygarlığına katmak istiyordu. Mehmet Ali Paşa'nın *Vekayi-i Mısriyye* gazetesi 1829'da yayınlanmaya başlamıştı. İki yıl sonra 25 Temmuz 1831'de ilk Osmanlıca gazete olan *Takvim-i Vekayi* yayınlandı. Hükümet tarafından haftalık olarak yayımlanan gazetede çıkarılan yasalar ve fermanların yanı sıra imparatorluğun içinde ve dışındaki olaylar da konu ediliyordu. Aynı gazetenin Fransızcası olan *Moniteur Ottomane* da imparatorlukta yaşayan Avrupalılara ilginç gelecek haberleri vermekteydi.[91] Bunlardan Türkçe olanı 5000 ve Fransızca olanı 300 adet basılıp yalnızca yüksek memurlara ve yabancı elçiliklere dağıtıldığı halde okuru ve etkinliği çok daha genişti ve böylece ileriki yıllarda önemli bir Osmanlı basınının gelişmesine yol açmış bulunuyordu.

Reformcular

II. Mahmut hâlâ eski planlarını biçimlendirmede kendisine yardımcı olan kadroyla çalışıyordu: İçişlerinde Pertev Paşa, dışişlerinde Akif Paşa, silâhlı kuv-

vetlerde Hüsrev Paşa ile Halil Rıfat ve Sait Mehmet Paşalar; ve son olarak da, hariciye nazırlığındaki ilk döneminde (1837-1838) pek çok alanda reform programları hazırlayıp Padişah'ı bunları uygulaması için ikna eden Mustafa Reşit Paşa, Sadrazamlardan Reşit Mehmet Paşa (1829-1833) ve Mehmet Emin Rauf Paşa (1833-1839) genellikle siyasal aracılar olarak iş görüyorlar, Osmanlı hükümet yaşamında her zaman görülen fraksiyon çatışmalarında ve tartışmalarda yer alarak çatışan çıkarları dengelemeye çalışıyorlardı. II. Mahmut ve halefleri III. Selim'in rakipleri birbirlerini denetleyebilecekleri yerlere atama politikasını gütmüşlerdir. Böylece padişah hepsini dengede tutup kullanabiliyor idiyse de, bu süreç reformcular arasındaki bölünmeyi daha da derinleştirmiştir.

Merkezi Hükümet

II. Mahmut'un merkezîleşmeyi artırma isteği en başta İstanbul'daki merkezi hükümetin yapısında belirli değişiklikler gerektiriyordu. Sarayda ve Bab-ı Âli'de yerleşmiş bir yöneticiler ve kalemiyye bürokrasisi askerlerin ve dinî sınıfların geleneksel gücünün yerine geçmeliydi. III. Selim'in reform politikaları sonunda, bir zamanlar Osmanlı hükümet yaşamının merkezi olan Divan-ı Hümayun yerini büyük bir ölçüde Bab-ı Âli'ye bırakmıştı. Bab-ı Âli, iç ve dış işlere ayrılan alt bölümleriyle sadrazam ve reis ül-küttap tarafından yönetilmekteydi. Divan-ı Hümayun'un da var olmasına karşın bu ikisi arasında kesin bir yetki ve görev sınırı yoktu. Yönetimde uzmanlaşmış bilgi ve etkinlik ihtiyacı nedeniyle II. Mahmut merkezî hükümeti görevleri itibariyle bakanlıklara bölme sürecini başlattı. Yasama ve yürütme görevleri ayrıldı. Ancak bu süreç içinde sarayla Bab-ı Âli arasında yirminci yüzyıla kadar sürecek bir iktidar çatışması da başlamış oldu.

İlk olarak yürütme görevi ele alındı. Serasker (başkomutan) ve kaptan-ı derya bir süreden beri bakanlıklara eşdeğer bir görev yapıyorlardı. Bu kez görevlerini daha verimli olarak yapabilmeleri İçin kendilerine gerçek bakanlık kuruluşu verildi. *Sadaret kethüdası* makamı içişleri Bakanlığı'na dönüştürüldü (buna ilk olarak 1836'da *Umur-u Mülkiye Nezareti,* daha sonra Pertev Paşa azledilince de *Nezaret-i Dahiliye* denildi). Ancak bakanlık 1838'de sadrazamlığa bağlanınca bu makamda oturan kişinin bakanlar arasında önceliğini koruyup yeterli yönetim yetkisine sahip olması için bu unvanı korumasına dikkat edildi.[92] 11 Mart 1836'da reis ül-küttaplık makamı *Nezaret-i Hariciye*'ye dönüştürüldü; ilk bakan Pertev Efendi'nin çalışma alanına içişleri reformlarını da katmasıyla bu durum yüzyılın sonuna kadar böyle sürdürüldü. Bab-ı Âli'de, katiplerin sadrazam ve reis ül-küttap adına iç ve dış işleri yürüttükleri *Amedi kalemi* şimdi iki bakanlık arasında bölünmüştü.[93] Bab-ı Âli'nin *Çavuşbaşı* ve *Tezkereci* kalemleri *Nezaret-i Deavi* sonradan da *Nezaret-i Adliye* adını aldı. Silâhlı kuvvetlerin giderek artan masrafları için artık devlet gelir-

lerinin çoğunu toplayan *Mansure Hazinesi* (ya da Mukata'at Hazinesi) eski *Hazine-i Amire* ve *Darphane Hazinesi*'nin mali görevleri de yüklenerek *Nezaret-i Umur-u Maliye*'ye dönüştürüldü. Bağımsız bir mâli organ olarak tek başına kalan *Ceb-i Hümayun* (Sultan Hazinesi) bile bazı gelirleri bakımından bu yeni bakanlığa bağlıydı.(94) Bab-ı Âli dışında da, şeyhülislama Süleymaniye Camiinin yanındaki eski Yeniçeri Ağası karargâhı kendi bölümünün merkezi olmak üzere verildi. Şeyhülislam artık ilmiyye sınıfının lideri ve baş müftülük gibi geleneksel görevlerinin dışında eskiden Anadolu ve Rumeli kazaskerleri tarafından yönetilen tüm yargı düzeninin başına getirilmişti. Böylece *Bab-ı Meşihat* (Şeyhülislam Makamı) yönetim örgütünün merkezi oldu ve ulema hiyeyarşisi de diğer bakanlıklardakilerle paralel ve benzer olarak geliştirildi.(95) Mısır savaşından önce, Kutsal Kentler dışındaki tüm vakıfları yönetmek üzere kurulan Evkaf Nezareti, *Darphane-i Amire*'ye bağlandı, böylece tüm vakıf gelirleri bir bölümde birleştirildi ve Vakıf Nezareti hükümet düzeninde ikinci önemli hazine oldu.(96)

Özellikle dış ticaret Hariciye Nezaretine bağlandığı için iktisat bir bakanlık oluşturacak derecede önemli sayılmıyordu. Fakat 1838'de sonradan *Meclis-i Nafia* adını alan bir *Meclis-i Ziraat* ve Ticaret kuruldu. Tarım, sanayi, iç ticaret ve kamu hizmetlerini geliştirecek programlar önerecek bu meclis daha sonraları Dışişleri Bakanlığı'nın yönetimine verildi.(97) Bir yıl sonra görevleri iç ticaretin gelişmesini belirleyecek derecede düzenlenince de, yapısında tarım, kamu hizmetleri ve ticareti yönetecek ayrı meclisler olduğu halde *Nezaret-i Ticaret* biçiminde kuruldu.(98)

Son olarak da, sadrazamın eski zamanlardaki padişahın mutlak temsilcisi olması yerine diğer vezirlerin faaliyetlerini düzenlemede daha çok rol aldığı için unvanı resmen (her ne kadar genel kullanımda değilse de) baş vekil oldu. Diğer bakanların unvanları da vezir ya da nazırdan vekil'e dönüştürüldü. Ancak bunlar baş vekil tarafından değil de padişah tarafından atanıyorlar ve ona karşı sorumlu bulunuyorlardı. Bu sınırlamalar içinde *Meclis-i Hass-ı Vükela, Meclis-i Hass* ya da *Meclis-i Vükela* adı verilen ve baş vekilin başkanlığında bir kabine kuruldu. Bu kabine bakanlıkların yürütme görevlerini koordine edecek, böylece bir 'hükümet' politikası oluşturacak ve Osmanlılar açısından daha da önemlisi; yasama önerileri hazırlayıp padişaha sunacaktı.(99) Bu çalışmaların merkezi olan ve ahşap binaları çok kere yanan ve yüzyıl sona ermeden birkaç kere daha yanacak olan Bab-ı Âli, sadrazam ve Divan-ı Hümayun dışındaki bazı önemli bakanlıkları da kapsayacak biçimde yeniden inşa edildi.

Bu sırada yasama ne durumdaydı? Tüm yasaların padişahın adına ferman olarak, ya da önemli konularda, onun imzasıyla Hatt-ı Hümayun olarak yayınlanmadan görüşüldüğü Divan-ı Hümayun sistemi kapsamlı ve karmaşık yasama konularında yetersiz kalıyordu. Ne yeni kabinenin ne de bakanların her

öneriyi ayrıntılarına kadar inceleyecek zaman ve uzmanlıkları vardı. Bu ihtiyacı karşılamak için Mustafa Reşit Paşa'nın önerisiyle padişah 1838'de bir dizi danışma meclisi kurdu. Eski ve yeni değerli memurlardan oluşan bu meclisler hem yeni yasama önerilerini gözden geçirecekler hem de yenilerini önereceklerdi. *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye* sarayda toplanarak devlet ve toplumun 'hayırlı düzenlenmesi' (tanzimat-ı Hayriye) yoluyla 'düzenli ve yerleşmiş' bir devlet yaratma amacına yönelik çalışmalar yapacaktı. Tanzimat adını alan reform hareketi adını böylece bu meclisi kuran fermandan almıştı. *Dar-ı Şurayı Bab-ı Âli* de Bab-ı Âli'de toplanarak askerlik yasaları dışındaki diğer yasama işleriyle uğraşacaktı. Askerlik işleri 24 Mart 1838'de Bâb-ı Serasker'de toplanan üçüncü meclis olan *Dar-ı Şurayı Askeri*'ye bırakılmıştı. Meclisler, zaman zaman padişahın da katılmasıyla haftalık olarak toplanmaya başladılar. Meclis üyeleri ilk başlarda resmi görevlerini yürütürken bu toplantılara katılıyorlardı, ancak sonraları tüm zamanlarını meclislerde geçirmelerine izin verildi. Bir süre sonra yalnız kendilerine verilen konuları görüşmekle kalmayıp, aksine bir talimat olmaması nedeniyle önemli saydıkları konuları da görüşmeye başladılar. Böylece bakanların ve işlevsel bölümlerin alanlarına resmen giren konulara müdahaleye başladılar. Meclislerin bulgu ve önerileri Meclis-i Vükela'nın onayına sunulan mazbatalar olarak hazırlanıyordu. Meclis-i Vükela gerekli bulduğu değişiklik isteklerini ve görüşlerini bu mazbatalara eklemekteydi. Yine de yeni yasama sürecinin başında padişah vardı. Ancak sadrazamın artık kendini tümüyle Bab-ı Âli'ye vermesi üzerine padişahın özel kalem müdürü olan *baş katib-i şehriyari* gereken bakan ve meclislerin görüşlerini padişaha ileten baş memur oldu. Bu baş katip padişahın kararını da belgenin sonuna eklerdi. Bundan böyle tüm padişah emirleri ferman yerine irade adını aldı. Hatt-ı hümayun deyimi de eskiden olduğu gibi yalnızca padişahın mührünün basıldığı belgeler için kullanıldı.

1835'te yönetici sınıf bürokrasisi yeniden üç grup halinde düzenlendi. Eski Saraylı ve Kalemiye sınıflarının birleşmesinden oluşan *Kalemiye* sınıfı, *Seyfiye* (askeri) ve *İlmiye.* Buna ek olarak her grubun çeşitli düzey ve rütbeleri eşitlik yaratmak üzere yeniden düzenlendi. Tablo 1.1'de görüleceği gibi serasker şeyhülislam ile sadrazama eşit rütbede oldu. Artık herkes rütbesine göre aylık alıyordu, böylece modern çizgilerde bir bürokratik yapı tamamlanmıştı.[(100)] Bir zamanlar Kalemiye sınıfının en üstünde olan *hacegan* rütbesinin on dokuzuncu yüzyılda atamalarla çok şişirilmiş olması nedeniyle en üst yöneticilikten en ast yöneticilik rütbesine indirilmiş olması ilginçtir. Kültür reformları memurların bürokrasi saflarına 18 yaşından önce girmelerini önlediğinden çeşitli devlet bölümlerinin daha önce sürdürdükleri eğitim hizmetleri her büyük bölümde kurulmuş olan yeni yabancı dil okulları dışında, kaldırılmıştı. Genellikle *Tercüme Odası* adı verilen bu okullarda geleneksel olarak Rumların yaptıkları, ancak Yunan İhtilâli'nden sonra resmi görevlerinden uzak-

laştırıldıklarından yerlerine genç Osmanlılar çevirmen olarak yetiştirilirlerdi. Bu tercüme odalarının ilki ve en önemlisi 1833'te Hariciye Nezaretinde kurulmuş olanıdır. Burası yalnızca diplomat ve eğitilmiş bürokrat kaynağı olmakla kalmayıp imparatorluğun geri kalan yıllarında ortaya çıkan yeni aydın sınıfın da kaynağı olmuştur.(101)

II. Mahmut bu hükümet dairelerindeki bürokrasi düzenine de el atmıştı. 1834'te yüksek yönetici ve kalemiye memurlarını ağır politik ve toplumsal baskı altında bırakan her yıl yeniden atanma geleneğini değiştirmiş, sonra da tümüyle kaldırmıştır. Yine daha önceden resmi gelirin büyük bir miktarını oluşturan geleneksel ücret *(bahşiş)* yerine düzenli bir aylık sistemi getirmiştir. Böylece memurlar hem daha az rüşvet almaya fırsat bulacaklar, hem de kendi yarı özerk gelir kaynakları olduğu zamandan daha çok bir merkezi denetim altında bulunacaklardı. Ancak bu söz konusu memurlar yeni aylıkları karşısında eski ücretlerinden kolay kolay da vazgeçemediklerinden bahşiş terimi ilk kez bu yıllarda modern rüşvet'in karşıtı olmaya başladı.(102)

II. Mahmut son olarak da, memurların mallarına keyfi el konulup cezalandırıldıkları eski düzeni değiştirip yerine söz konusu memurun rütbe ve mevkiine bakılmadan belirli suçlara belirli cezalar verilmesini öngören bir *ceza kanunnamesi* çıkardı.

Böylece yeni bürokratlar seleflerinin kendilerini mutlak bir efendinin kölesi durumuna düşüren güvencesiz bir durumdan kurtulmuşlardı. Cumhuriyet döneminde de devam edecek olan çok yüksek derecede mutlakiyetçi bir Os-

Tablo 1.1. Tanzimat döneminde unvan ve rütbe

Serasker	Şeyhülislam	Sadrazam
Müşir ve vezir	Sadr-ı Rumeli (Rumeli kazaskeri)	Rütbe-i evvel
Ferik	Sadr-ı Anadolu (Anadolu kazaskeri)	Rütbe-i sani, sınıf-ı evvel
Mirimiran	İstanbul payesi (İstanbul kadısı)	Rütbe-i sani, sınıf-ı sani
Miriliva Miralay	Haremeyn mollası payesi Bilad-ı Erbaa mollası payesi (Dört belde mollası: Edirne, Bursa, Şam ve Kahire)	Rütbe-i salis, sınıf-ı evvel Rütbe-i salis, sınıf-ı sani
Kaymakam ya da alay emini Binbaşı	Mahreç mollası payesi İstanbul müderrislik payesi	Rütbe-i rabi Divan-ı Hümayun hacegânı

manlı bürokrasinin temeli atılmıştı. Ancak diğer yandan kanunname bürokratik gücün sınırlarını da çiziyordu: Resmi satın almalarda mevkiinden yararlanıp kâr sağlamak, resmi görevlere akraba ve dost atamak ve rüşvet almak yasaklanmıştı.(103) Bu yeni düzeni işletmek için gerekli, eğitim görmüş ve kendini görevine adamış bürokratları sağlamak amacıyla II. Mahmut'un yeni laik okulların açılmasında oynadığı rol çok daha aşağıda incelenecektir.(104)

Vilayetler Yönetimi

II. Mahmut'un vilayet yönetiminde amacı adil bir vergilendirme ve yönetim düzeni kurabilmekti. Geçmişin *örfi* ve *ihtisap* vergileri yerine düzenli nüfus sayımları ve kadastro yazımlarıyla kişinin ödeyebileceği vergiyi salma yoluna gidildi. Mısır ve Arabistan'ın dışında tüm imparatorluğun 1831-1838 arasında nüfus sayımı yapıldı. Vergilendirme ve askerî amaçlarla yalnız ailelerin erkek reisleri sayımına gidildiyse de sayımda taşınır ve taşınmaz mallarla dükkânların ve fabrikaların değerleri de saptandı. Böylece kentte de kırsal bölgede de adil bir vergilendirmeye gidilecekti.(105)

Bunun hemen ardından yayımlanan yeni talimatnamelerle mültezimlerin yerine merkezî hükümetin aylıklı *muhassıl*'ları (toplayıcı) geçti. Valiler ve diğer taşra memurları yasalara uygun adil bir yönetim göstereceklerdi. İlgili İstanbul bakanlıklarından gönderilen ve onlara karşı sorumlu yarı bağımsız malî ve askerî memurlar geçmişte tebânın maruz kaldığı mutlak ve sınırsız kötü yönetimi engellemekle görevlendirildiler. Şimdi valiler yerine İstanbul'a karşı sorumlu olan vilayet garnizonları memur ve halkın yasalara saygı göstermesini sağlayacak, soyguncuların, âyanın, bedevilerin ve bunlar gibilerinin kötülüklerini sona erdirip güvenliği yeniden kuracaktı.(106)

Bu yeni uygulamalar önce Hüdavendigar (Bursa) vilayeti ile Gelibolu sancağında yürürlüğe konuldu. Bunlar yeni düzenin modelleri olacaktı.(107) Emirlerin iletilmesini, memurların denetlenmesini ve vergilerin toplanmasını sağlamak için II. Mahmut ilk düzenli posta hizmetini kurdu, gerektiği yerlerde özel posta yolları yaptırttı, eski yolları onarttı, postacılar için yollarda düzenli ve belirli durak yerleri *(menzil)* kurdurttu. Bu menziller önce İstanbul - İzmir, sonra İstanbul-Edirne arasında ve daha sonra da tüm imparatorluk çapında kuruldu.(108) Halkı denetim altında tutmak ve on sekizinci yüzyıl ile daha öncesinde malî ve toplumsal dengeyi altüst eden kitle göçünü önlemek için bir pasaport düzeni kuruldu. Bu, yalnız yurt dışına çıkacak tebâ için değil, padişahın topraklarında bir yerden bir yere gitmek isteyen yerli halk ve yabancılar için de geçerli oldu. Bu yolculukları yapmak isteyenler yerel polis müdürlüğünden İçişleri Bakanlığı tarafından çıkartılan bir izin belgesi *(mürur tezkeresi)* alıyorlar ve yolda gerektiği yerlerde bunu gösteriyorlardı. Belgeyi taşımayanlara ağır cezalar verilmekteydi. Daha ilerki yıllarda genel nüfus

sayımı için tüm nüfusun kayıtlı olması ve kimlik cüzdanları verilmesini gerektirecek düzeninin ilk adımıydı bu.

Bu reformların bir bölümünün ilk başlarda yalnızca Bursa ve Gelibolu ile sınırlı olmasına karşın verilen aylıklar karşılığı vergi toplayacak ve yasaları adilce uygulayacak yeterli sayıda bürokrat bulunamadığı için hükümet mültezimleri ve emirleri dinlemeyen bürokratları tahmin ettiği sürede kaldıramadı. Böylece reformlar ağır bir hızda gerçekleşme yoluna girdi. Ancak II. Mahmut'un atılımları ileriki yıllarda imparatorlukta yer alacak olan taşra reformlarının çekirdeğini oluşturdu.[(109)]

Askerlik

Ordusunun Konya'da yenilmesi üzerine dehşete kapılan II. Mahmut bir daha böyle bir şeyle karşılaşmamak için orduyu modernleştirmeye karar verdi. Askerî projelerinin planlanmasında ve uygulanmasında doğrudan doğruya kendisi rol aldı, kışlaları, eğitim alanlarını, kaleleri, okulları ve fabrikaları ziyaret etti, askeri birlikleri denetledi, hatta zaman zaman karavanalarından da tattı.[(110)] II. Mahmut, yüzyıllardır istilâ ya da dinlenme dışında başkent dışına çıkan ilk hükümdardı. 1829'da cepheye asker ve malzeme naklini denetlemek için Silivri'ye gitti.[(111)] 1831 Haziran'ında cephe tahkimatını incelemek için Gelibolu ve Çanakkale'ye gitti[(112)]. 1837 Nisan'ında da Doğu ve Kuzey Bulgaristan'da bir aylık yolculuğa çıkıp Şumnu, Varna, Silistre ve Rusçuk'a uğradı.

II. Mahmut askerî reforma, yeniçeriler ortadan kaldırıldıktan sonra girişilen merkezi örgütlenmeyi genişletmekle başladı. Seraskerin gücünü arttırmak için nazırlık makamı kaldırıldı, yerine malî ve ikmal konularında yardımcılıktan başka bir görevi olmayan bir katip getirildi. Nazırın malî gücü Maliye Nezaretine verildi.[(113)] Hüsrev Paşa seraskerlik gücünü diğer birliklere de yaymaya başlamış, eski kölelerinden en yeteneklilerini komutanlıklara getirmiş, Mansure ordusu komutanlığının saygınlığından yararlanarak Rus savaşı boyunca bir savaş bakanı gibi görev görmüştü. Savaştan sonra unvanı *Asakir-i Mansure-yi Muhammediye Seraskeri* ve *Dersaadet Muhafızı* olarak değiştirilip doğu ve batı cephelerinde ordu komutanlıklarına atanan diğer seraskerlerden ayrıldı. Böylece Mansure ordusu komutanı ve diğer bütün orduların da baş nazırı oluyordu.[(114)] 1838'de bütün savaşan birlikler Mansure ordusuna bağlandı, diğer bağımsız birlikler, fabrikalar ve depolar yine onun denetiminde olmak üzere üç grupta toplandı:

1. Hassa ordusunda padişahın özel muhafızları *(Hademe-i Rikab-ı Hümayun), Mehter-i Hümayun, Tıbhane-i Amire ve Mekteb-i Hayriye* bulunmaktaydı.
2. Tophane'de Topçular, Top Arabacıları, Lağımcı birlikleriyle garnizonlar, silâh depoları ve *Mühendishane-i Berr-i Hümayun* bulunmaktaydı.

3. *Mühimmat-ı Harbiye* bölümünde ise ordunun yiyeceğini, çadırlarını, hafif silâhlarını ve barutunu sağlamakla görevli bütün birlikler vardı.

Böylece serasker artık gerçekten başkomutan olmuştu; ordunun adı da Mansure'den *Asakir-i Muntazama*'ya çevrildi, böylece askerî reform tamamlanmış oldu. Seraskerlik artık bakanlıklardan biri olarak kabul ediliyor, başkomutan olarak serasker de rütbece sadrazam ve şeyhülislama eşit oluyordu.(115)

Donanma hâlâ kaptan-ı derya komutasında ayrı bir birim oluşturuyordu. Eskiden bağımsız olan tersane eminliği şimdi ikmal ve askeri konularda bağlı müdürlüklere verilmişti. Kaptan-ı derya'ya da, yönetim ve siyasal konularda yardımcı olarak sivil bir müsteşar atanmıştı. Kaptan-ı derya askeri görevleri yüklenir olmuş, zamanla bakanlığı gerçekten bu müsteşar yönetmeye başlamıştı.(116)

Mukata'at (sonraları Mansure) *Hazinesi*'nin 1826'da kurulmasından ve on yıl sonra Maliye Nezaretine dönüştürülmesinden ardından ordunun parasal sorunlarını düzene sokma çabalarına girişildi. Bu askeri hazineye daha ilk baştan önemli gelir kaynakları sağlandı. Bunlar yalnızca daha önce Hazine-i Amire ve Darphane tarafından denetilen mukata'aları değil, Cihad vergilerini, yeniçerilerin ve taraftarlarının el konulan mal mülkleri ve el konulan tüm tımarları kapsıyordu. Ancak harcama seraskerin elinde olduğundan bu makam yalnızca gelir toplamakla kalıyor, verimsizlik ve zarar artıyordu. II. Mahmut bu sorunu çözümlemek için askeri masrafları düzenlemek üzere bir *Masarifat Nezareti* kurdu (Haziran 1830). Ancak nazır ve altındakiler aylıklar, yiyecek, giyecek, ikmal malzemesi ve diğer şeylerin alınmasından sorumlu tutulana kadar bu Nezaret etkili olamadı. Daha teknik askeri görevler seraskerlik dairelerine bırakılmıştı. Donanma seraskerin denetimi dışında kalıyordu, ancak yapısı gereği ve ikmal dairelerinin nezaretle yakın işbirliği yapması nedeniyle zaman ilerledikçe bütün askeri satın almalarda tasarruf sağlanabiliyordu.

Mansure Hazinesi o sıralarda en büyük devlet hazinesiydi. Darphane Hazinesi çok arkadan ikinci olarak geliyor, Hassa Hazinesi de ismen mevcut bulunuyordu. Ancak ordu giderek daha çok para harcadığından ve yeniden düzenlenmiş maliye sistemiyle sivil hazinelerden daha etkin olduğundan II. Mahmut pek çok gelir kaynağını buraya aktardı. Son olarak Masarifat Nezareti amirine defterdar unvanı verildi. Hassa Hazinesi kaldırıldı, bunun kalan gelirleri Darphane Hazinesine verildi. Darphane Hazinesinin yöneticisine de Mansure Hazinesi yöneticisinin eş rütbesi verilince devlet maliyesi, askeri ve sivil işler için olmak üzere iki hazinede toplandı (Kasım 1834). Ancak Darphane Hazinesine devlet gelirlerini aktarma işlemi sürdürülmekteydi. 1838 Şubat'ında bu yeni bir Maliye Nezaretine dönüştürülünce, darphane eski sikke basma ve dağıtma görevine döndü. Ordu Hazinesi devletin merkezi maliye organına dönüşmüş, böylece yeni askeri gücün imparatorluğun tüm gelir kaynaklarına yüklediği yükün ağırlığı kanıtlanmış oluyordu. Bundan kısa bir süre sonra Masarifat Nezareti ortadan kaldırılıp bunun görevlerini Maliye Nezare-

tinin çeşitli daireleri yüklenince (Nisan 1839) son adım da atılmış oldu. Ancak Maliye Nezaretinin Mansure Ordu Hazinesi temeline dayanmakla birlikte devlet hazinesini de kapsadığı unutulmamalıdır. Bu Hazine de, yalnız ordunun değil bütün devletin giderlerini karşılama, durumundaydı ve hatta II. Mahmut'un hükümdarlığının son yıllarında devlet bütçesinin % 70'ini almasına karşılık askeri giderleri kısmak zorunda da kalmıştı(117).

Üst kademedeki bu yeni örgütlerin altındaki çeşitli askeri hizmetler de yeniden düzenlenip modernleştirildi. Her biri 3.500 subay ve erden oluşan piyade alayları yeni ordunun yönetim birimleri oldu. 65.000 kişiye çıkartılan ordunun 11.000'ini Hassa muhafızları oluşturuyordu.(118) Piyade ve topçu birliklerine bağlı olan süvari birlikleri giderek azalan askeri değerler de göz önüne alınarak daha uzun vadede genişletildi ve güçlendirildi. Tımarlardan çoğuna el konuldu, kalanlar taşra süvarisini destekleyecek biçimde düzenlendi, tımar gelirlerinin toplanması yeni esaslara bağlandı, tımar askerlerinin her zaman vilayet merkezlerinde eğitim ve disiplin altında olmaları sağlandı. Sahipleri bizzat hizmeti reddettikleri takdirde zeametlere el konuldu. Yerel komutanlar altında eyalet alaylarını geliştirmek için çaba gösterildi, düzenli orduda henüz görülmeyen bir yerel gurur duygusu uyandırılmaya çalışıldı. II. Mahmut'un hükümdarlığının sonunda eyalet süvarisi 6.000 subay ve erden oluşuyordu, ancak bunlar genellikle eğitimsiz ve kötü bir komuta altındaydılar.

Topçu birliklerinde de, bağımsız birlikler kaldırıldı, eskiden tımar ve zeametlerle desteklenen makam sahipleri kadroya alınıp aylığa bağlandılar. Birleştirilmiş birlikler o zamanın Fransız modeline uygun olarak altı alay halinde toplandılar. Temel birim kendi topçusuna ve ulaşım araçlarına sahip batarya idi. 1833'te Prusyalı uzmanların gelmesiyle topçu hafif havan topları temeline kurulmuş daha oynak Prusya biçimine kaydırıldı, her bin piyade askerine üç topluk genel bir standard uygulandı. Ancak Osmanlılar o yıllarda Avrupa'da topçuluk biliminde yer alan hızlı gelişmeye ayak uyduramadıkları gibi, birçok birlikte en kısıtlı reform çabalarına bile direniyorlardı.(119)

II. Mahmut'un hükümdarlığında askerî alanda kaydedilen diğer bir ilerleme de, 1833'ten sonra gerçek bir askeri yedek milis kuvvetinin *(redif)* kurulmasıydı. Padişah bu konuda genel bir onay kazanmak için ısrarlı çaba gösterdi, savaş sırasında geçmişte olduğundan daha hızlı ve etkin bir biçimde eğitilmiş asker grubunun sağlanabilmesi yanında bunun halkın kendi güvenliğini sağlayacak bir örgüt olduğunu belirtti. Milis sistemiyle askerler önceden taranacak ve eğitilecekler, böylece savaşa hizmete en hazır ve uygun olanları, o da her köyün ihtiyacı ve kapasitesi göz önüne alınarak gönderilecekti.(120) İstanbul ve başlıca vilâyet merkezlerinde yapılan toplantılardan sonra genel onay alındı ve 8 Temmuz 1834'te redif milis yasası ilan edildi.(121) Bütün eyaletlerde redif taburları oluşturuldu, bazı bölgelerde Müslüman nüfusu az olduğu için buralarda birkaç küçük sancak birleştirildi, sonunda 57.000 kişilik

40 tabur toplandı. Redif erleri 23 ila 32 yaşları arasındaydılar. Evlenmelerine izin veriliyor, başlarında yerel âyan bulunuyordu. Bunlar valiler tarafından seçilip onay için Bab-ı Âli'ye başvuruluyordu. Bu birlikler yılda iki kere Nisan ve Eylül aylarında valilerin ve nihayet seraskerin genel denetimi altında düzenli eğitim için toplanıyorlardı. Aylıkları düzenli askerlerin dörtte biri kadardı, ancak hizmete alındıkları zaman aynı aylığı alıyorlardı.[122]

Redif taburlarının örgütlenmesi hızla ilerledi. 1836'da 32 redif taburu vardı. Ancak bu kuvvetlerin, merkezî hükümet tarafından kendi özerkliklerini sınırlamak için kullanılacağından korkan bazı âyan yüzünden yer yer muhalefet görülmekteydi. II. Mahmut ise bunun tam aksinden korkuyor, bu örgütün âyan ile vilayet memurlarını kendisinin idari reformlarının merkezileştirilmesine karşı güçlendireceğinden korkuyordu. 1836 Eylülünde redif düzenini genişletmek ve merkezî denetime daha doğrudan doğruya bağlamak için yeni bir düzenlemeye girişti.[123] Örgüt şimdi düzenli ordu modeline göre değiştirilmişti, taburlar 800 subay ve erden oluşuyordu. Her vilayet bir yerine üç tabur verecekti. Böylece toplam güç, 120 taburda 100.000 kişi olacaktı. Vilayet taburları da müşir rütbesi verilen Osmanlı devlet memurlarının başkanlığında bölgesel alaylar olarak yeniden düzenlenince taşra âyanının güçleri azaltıldı. Bu alaylar Rumeli'de Edirne, Niş ve Şumnu' da ve Anadolu'da Bursa, Konya, Ankara, Aydın, Erzurum ve Sivas'ta bulunuyorlardı. Ayrıca hem Anadolu hem Rumeli'de redif süvari birlikleri örgütlenmişti[124], bunlar daha ileri bir eğitim görmek için yılda bir kere İstanbul'a getirilirlerdi.

Yine de ciddi sorunlar eksik değildi. Âyan yeni düzenden hoşnut olmayıp işbirliğini kesmişti. Asker alınması önemli ölçüde azalmıştı. Asker kaçakları çoğalmıştı. Redif kuvvetleri düzenli ordudan artan tüfek ve toplarla silâhlandıkları için pek eksik bir eğitim görüyorlardı. Ne var ki, redif bile büyük bir ilerlemeydi. Daha sonra Tanzimat döneminde kurulacak eyalet orduları için temel atılmış bulunuyordu. Yerel güvenlik kuvvetleri güçlenmişti. Âyanın ve eyalet yetkililerinin güçlerini denetimi altına almak için bir başlangıç yapılmış ve tarihinde ilk kez olarak imparatorluk eksik eğitim görmüş de olsa, orduya yardımcı olabilecek yedek bir güce kavuşmuştu.

Yeni örgütlenmede eski ikmal ve silâh sorunları ne ölçüde çözümlenmişti? Yiyecek ve diğer gerekli maddeler şimdi Seraskerlik içindeki askeri bir komisyon tarafından sağlanıyordu. Tayınlar merkezî olarak satın alınıyor ve sonra İstanbul kışlalarının her biri için *vekilharç*lara dağıtılıyordu. Taşra askerleri için yiyecek de Bab-ı Serasker tarafından sağlanan parayla valiler tarafından yerel olarak satın alınıyordu Her düzeyde zimmete para geçirmek görülüyorsa da bu yeni düzende askerler eskiden olduğundan daha çok besleniyorlardı.

Yeni ordunun çeşitli ihtiyaçları da imparatorlukta ilk modern fabrikaların kurulmasını başlattı. 1827'de üniforma, ayakkabı gibi eşyayı üreten bir *Dikimhane-i Amire* kuruldu. Gerekli kumaşı üretmek için Üsküdar ve İzmir' de

kumaş fabrikaları açıldı. Tunus valisinin yardımıyla İzmir'de bir *Feshane* kuruldu (1835). Top, havan topu, araba, mayın üretimi ve onarımı için başlıca kuruluş olarak ortaya çıkan Tophane en yeni maden alaşımı tekniklerini kullanarak Osmanlılara geçmiştekinden çok üstün malzeme sağladı. Dolmabahçe'de tüfek, tabanca, süngü, balta, mızrak üreten modern bir silâh fabrikası *(Tüfenkhane)* vardı. 1830'da Bakırköy'de ve 1838'de Yeşilköy'de kurulan *Baruthane-i Amire* geçmiştekinden daha güvenilir bileşikler üretiyordu. Önemli ilerlemeler olmuştu ama genel beceri ve kalite eksikliği Bab-ı Âli'yi yine de hükümdarlığın sonuna kadar Avrupa'dan dış alıma bağımlı kılıyordu.[125]

Yabancı Danışmanlar

II. Mahmut ve danışmanları Avrupa askeri kuruluşlarının üstünlüğünü kabul etmekle koşullandıkları için Rusya karşısında aldıkları yenilgiden pek sarsılmamışlardı. Ancak Mehmet Ali Paşa gibi bir Müslüman liderine yenilmek çok daha başka bir konuydu. Padişahı Mısır'da başarıyla kullanılan yabancı danışmanlara duyulan ihtiyacı kabule zorlayan da bu durum oldu. Mısır valisine yaptığı yardımlardan dolayı Fransa'ya başvurulmadı; Rusya ile olan uzun işbirliği sonucu olarak İngiltere'ye de yeterli güven duyulmuyordu. Ayrıca padişah böyle bir yardımı kabul konusunda herhangi bir gücün tek denetimi altına girmek istemiyordu. Ancak ilke bir kere kabul edildikten sonra bir devletin aşırı etkinliğini önleyebilmek için yardım kaynakları çoğaltıldı. Çeşitli güçlerin imparatorluk yararına kullanılması için aralarındaki rekabetten yararlanma şeklindeki eski Osmanlı politikası izlendi.

Yabancı danışmanların bir kısmı Osmanlı subaylarının kişisel eğilimlerine uyarak ülkeye geldiler. St. Petersburg'a özel bir görevle giden (1834) Hassa muhafızları komutanı Ahmet Fevzi Paşa ülkeye dönerken Rus subayları getirmişti. Rakibi Serasker Hüsrev Paşa da İstanbul'daki Mansure piyade birliğinin başına eğitim için Rus Teğmen Cavaloff'u getirdi (1834). Padişahın umduğu gibi açıkta kalmak istemeyen diğer güçler de yardım önerilerinde bulundu. 1835'te İngiltere sınai ve askeri malzeme yardımı yaptı, İngiliz mühendis ve işçileri tesis kurmak ve bakımını yapmak üzere, İngiliz subayları 1836' da Osmanlı istihkamlarını yeniden düzenlemek ve kurmak için geldiler. Ancak II. Mahmut'un kuşkuları onların bu katkılarını sınırlı tutuyordu. Padişah hâlâ, daha önceleri Ortadoğu'da çıkarı olmayan bir devletten yardım aramaktaydı; sonunda Avrupa'da askerî bir üne sahip yeni bir güç olan Prusya'da karar kıldı. 1833'den 1839'a kadar çeşitli Prusya heyetleri Osmanlılara danışmanlık yaptılar, üstün subaylar yetiştirerek diğer güçlerin heyetlerinden daha çok ilgi çektiler, saygınlık kazandılar. Bab-ı Âli'ye yardım eden Prusyalıların içinde en becerikli genç bir teğmen olan Helmuth von Moltke'ydi. Moltke daha sonraları mesleğinde ilerleyerek Avrupa'nın en ileri gelen askerlerinden biri ola-

caktı. Von Moltke ile diğer heyetlerin çoğu teknik konuları ele aldılar, sınır bölgelerinin haritalarını çıkardılar, istihkamlar için önerilerde bulundular, fabrikaları modernleştirdiler, piyade ve süvari birliklerinde örnek tabur ve takımlar yetiştirdiler, Osmanlı asker ve subaylarına en son silâh ve taktikleri öğrettiler. Ancak Prusyalıların bile başarıları sınırlıydı; bunun nedeni az sayıda olmalarından çok Osmanlıların hayran olup saygı duydukları yabancı kâfirlerin önerilerini kabul etmek istememeleriydi. Bunun dışında Prusyalılar da Avrupalıların Müslümanlara karşı duydukları horgörüyü paylaşmaktaydılar. Bunlar da imparatorluktaki Batılılar ve azınlıklarla birlik oluyorlar, onlarla birleşip ev sahipleriyle alay ediyorlar, ortaya çıkan anlayışsızlık ve düşmanlığın büyük bir bölümünü kendileri yaratıyorlardı.(126)

Belediye Kuruluşları

II. Mahmut Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçek belediye yönetiminin yaratılması sürecini de başlatmıştır. Geleneksel Osmanlı düzeninde kentlerde hükümet fonksiyonu ve denetimi pek sınırlıydı. Kent memurları kent işlerine hükümet için yaptıkları resmi görevlerin gerektirdiği ölçüde karışırlardı. Belediye, iktisadî yaşamın gerçek düzenleyicileri ve denetleyicileri olan loncalarla işbirliği yaparak, İstanbul'da ve diğer büyük kentlerde muhtesip hazineye ait pazar vergilerini salma ve toplama görevi gereği, pazar fiyatlarını ve ağırlıklarını düzenlerdi. *Şehir emini* inşaat ve sokak tüzüklerinin uygulanmasını sağlar, kamu binalarını inşa ve onarım görevinin gereği olarak su ve yiyecek ikmali işlerini örgütlerdi. İstanbul'da polis ve itfaiye görevlerini kışlalarının çevresindeki bölgelerden sorumlu olan askerî birlikler üstlenmişlerdi. Daha küçük kent ve kasabalarda polislik görevi kadılara yardımcı olmak üzere vali tarafından atanan yerel subaşının elindeydi. Bunun dışında modern toplumların kent yönetiminin içerdiklerine benzeyen çoğu görevler loncalar ve milletler tarafından yapılırdı. Milletlerin kendi mahkemeleri, okulları, hastaneleri, yaşlı ve sakatlar için bakımevleri ve mahalleler için parayla tutulmuş özel polisleri bulunuyordu. Bu özel kuruluşlarla hükümet memurlarının çalışmaları arasında tek ortak kişi Müslüman mahallelerinde ya da köylerinde *kethüda,* Müslüman olmayanların bölgelerinde de *kocabaşı* adını alan millet başkanlarının yardımcılarıydı. Ancak bunların yetki alanları ve görevleri de çok sınırlıydı.

Kent yönetiminin bu geleneksel yapısının gerçek bir beledî yönetime dönüşmesi II. Mahmut'un hükümdarlığında, belirli bir planın parçası olarak değil de, çoğu kendi reformlarının sonucu olan çeşitli sorunlara tepki olarak gerçekleştirildi. Kente belirli görevleri olan memurlar ve gruplar atandı. Böylece İstanbul'un asayişini geleneksel olarak yüklenmiş Yeniçeri ve Bostancı ocaklarının kaldırılıp bu görevin Mansure ordusuna aktarılmasıyla başkentte bir karargahta *(tomruk)* 150 profesyonel polis *(kavas)* ve 500 profesyonel olmayan

seymenden oluşan özel bir polis birimi oluşturuldu. Burada polisler dışında polis mahkemeleri de bulunuyor ve yasalara karşı gelenler *çavuş*lar tarafından yargılanıp cezalandırılıyorlardı (1826).(127) Bu örgüt Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ilk ayrı polis kuvvetinin temeli olmuştur. Mansure ordusu Yeniçerilerin İstanbul'daki yangınları söndürme görevlerini de üstlenmişse de 1828'de merkezi hükümet tarafından kentin kilit noktalarında bir dizi itfaiye istasyonları *(harik tulumbaları)* kuruldu ve buralara bu iş için özel yetiştirilmiş sivil *tulumbacı*lar yerleştirildi.(128) Yeni ordunun masrafı ile Rus savaşı giderlerini karşılamak için dükkan ve pazarlara salınan yeni *rüsum-u cihadiye* de muhtesibin basit pazar düzenleme görevinden daha geniş yetkileri olan gerçek bir kent memuruna dönüşümünü sağladı. Ancak eski unvanı *ihtisap ağası*na dönüştürüldü (3 Eylül 1826).(129) İhtisap ağasına yalnız loncaları değil kent dışından gelip düzenli bir işi ve evi olmayanları da denetleme yetkisiyle, kentin tüm halkını tek bir makamın kapsamına alma olanağı verilmişti. Ancak Mansure ordusunun komutanı olan seraskerin polisi denetlemeye devam etmesi, yetkisini sınırlamaktaydı. Bundan kısa bir süre sonra II. Mahmut'un vergi ve askere alma amaçları için başlattığı yeni sayım yapısının bir gereği olarak imparatorluğun her kentinde her Müslüman ya da Müslüman olmayan mahalleye birer *muhtar* ya da *kâhya* atandı. Bunlar İstanbul'da ihtisap ağasının yetkisi altında ilk başta halkı saymak sonra da giyim nizamnamelerini yerine getirtmekle yükümlüydüler. Bunlar merkezî hükümetin ilk temsilcileri olarak; devletin, lonca ve milletlerin gücüne ilk başta yardımcı olmasına, daha sonra da onların yerine geçmesine olanak tanıdılar.(130) Mahallelerinin sayım kayıtlarını elde bulundurarak yetkilerini genişlettiler, tüm değişiklikleri kaydettiler, kent dışına çıkmak için artık gerekli olan izin belgelerini verebilmek için mahalle sakinlerini tanıdılar, yeni vergi düzeninin temelini oluşturan mal mülk kayıtlarını tuttular. Bir süre sonra mahallelerin dinî, iktisadî ve toplumsal çıkarlarını temsil eden *ihtiyar heyetleri* de bunlara yardımcı olunca merkezî hükümet sürecinde gerçekten halka dayanan bir unsur ortaya çıktı.(131) İstanbul'da şehir eminliği kaldırıldı, kamu binalarının inşası ve özel binaların denetlenmesi işi padişahın baş mimarına *(mimar başı)* verildi. Mimar başı imparatorluk binaları müdürü *(ebniye-i hassa müdürü)* unvanı aldı. Böylece ihtisap ağası ile mahallelerdeki yardımcıları İstanbul'da ve diğer büyük kentlerde hükümetin başlıca belediye memurları oldular.(132) Bu yapı 1839'dan sonra Tanzimat döneminde yaratılan gerçek belediyelerin temelini oluşturmuştur.

Eğitim

Ordu ve idaredeki reformların genç Osmanlılara görevlerini yapmak için gerekli bilgiyi verecek bir eğitim düzeninin geliştirilmesine dayanması gereki-

yordu. Temel sorun, milletler tarafından denetlenen ve ulemanın din okullarının Müslüman eğitimini tekeline almış olduğu, geleneksel eğitim düzeniydi. Ulema da gerek hükümdar gerekse tebâ üzerindeki etkisini sürdürmek için bu ayrıcalığını korumaktaydı. İmparatorluğun geleneksel kuruluşlarının gücünü zayıflatmış olan aynı ihmalciliğin sonunda, Müslüman okulları artık iyi bir eğitim veremiyorlardı. Daha yüksek teknik okullarda okumak isteyen genç Müslümanlara aritmetik, bilim ve yabancı dil öğretilmesi zorunluğu vardı. II. Mahmut geleneksel İslam okul düzeni yerine laik bir eğitim düzenini açıkça getiremezdi. Ulemanın bunu kabul etmeyeceğini biliyordu. Buna çözüm olarak Müslüman okullarını olduğu gibi bırakıp ayrıca yeni bir laik eğitim düzenini getirmeyi planladı. Böylece Osmanlı eğitim düzeni ikiye ayrıldı, ayrı felsefe ve programları izleyen iki ayrı düzen birlikte var oldu. Türkiye Cumhuriyeti tarafından sona erdirilene kadar yüz yıl boyunca Osmanlı toplumunu bölecek olan durumun temeli böylece atıldı.

Ancak laik düzene nereden başlanacaktı? II. Mahmut ulemanın muhalefetini önlemek için ilkokul düzeyinde mekteplerden başlama yerine ilmiye mesleğini seçmeyen mektep mezunlarını ele aldı. Genellikle 12 ila 16 yaş arasında olan bu gençlere teknik okullara girmeleri için gerekli bilgileri verecek özel okullar açtırttı. Süleymaniye ve Sultan Ahmet Camilerinde genç Müslüman erkekleri için iki Rüştiye açıldı. Burada askeri teknik okullara gitmek isteyenlere temel dilbilgisi, tarih ve matematik öğretiliyordu. Hükümet dairelerine girmek isteyenler için *Mekteb-i Maarif-i Adliye* (Adlî, padişahın lakabıydı) ve *Mekteb-i Maarif-i Edebiye*'de Arapça, Fransızca, coğrafya, tarih, siyasal bilimler ve matematik dersleri veriliyordu. Bab-ı Âli'de halen hükümet hizmetinde olan ve modern, laik bilgilerle makamlarında yükselmek isteyenler için bir *Mekteb-i İrfaniye* açıldı.[(133)] Böylece 1839'dan sonra tüm düzeylere yayılacak laik eğitim düzeninin temelleri atılmış oldu.

II. Mahmut yüksek teknik okulları da canlandırıp genişletmiştir. Mühendishane-i Bahri-i Hümayun ve Mühendishane-i Berri-i Hümayun on dokuzuncu yüzyılda ancak ismen varlıklarını sürdürüyorlardı. Bunlardan birincisi 1821 yangınından sonra bir daha yapılmamıştı, ancak hâlâ küçük bir öğretmen ve öğrenci kadrosu bulunuyordu. II. Mahmut ilk adım olarak Mehmet Ali'nin örneğini izleyerek ordusu için subay ve okullar için öğretmen sağlamak için öğrencileri Avrupa'ya göndermeye başladı (1827). Yeni *Tıbhane-i Amire'ye* ek olarak 1832'de bir *Cerrahhane* ve 1839'da Galatasaray'daki eski saray okulunda bir *Mekteb-i Şahane-i Tıbbiye* kuruldu. Ancak malzeme, ders kitabı olmadığı ve Müslümanların insan vücudunu kesme konusundaki isteksizlikleri yüzünden ilerleme çok ağır ve güç oluyordu.

1828'de bir Yahudi dönmesi olan Hoca İshak Efendi Mühendishane-i Berri-i Hümayun (Askeri Mühendislik Okulu) eğitim programını değiştirdi, öğretim standardını yükseltti ve II. Mahmut'un hükümdarlığı sonunda öğrenci sayısını

iki yüze çıkardı. Deniz Mühendislik okulu da Heybeli Adasındaki yeni binasına taşınmıştı. 1836'da yeni orduya alay bandoları yetiştirmek üzere bir *Müzika-i Hümayun Mektebi* kuruldu. Son olarak da orduda eğitilmiş subay eksikliğinin süregelmesi üzerine II. Mahmut yeni bir *Mekteb-i Ulum-u Harbiye* (Askeri Bilimler Okulu) kurdu. Bu okul Hassa Muhafızları komutanı Namık Paşa'nın özendirmesi sonunda ve Hüsrev Paşa'nın istekleri aksine kurulduğu için seraskerin işe karışmamasını sağlamak üzere Hassa komutanlığı emrine verildi. Derslere 1830'da Maçka'da başlandı, üç yıl içinde 200 öğrenci kaydedildi.[134]

Böylece II. Mahmut'un hükümdarlığı sonunda toplam 1000 öğrencisi olan birkaç tane yüksek teknik okul öğretim yapmaktaydı. Ancak bunların etkinliğini sınırlayan sorunlar pek çoktu. Binaları küçük ve yetersiz olduğundan okullar sürekli olarak taşınıyorlardı, araç, gereç ve kitap yok gibiydi, öğretmenlerinin bir kısmı işlerine bağlı ve yetenekli, ama pek çoğu yeteneksizdi. İlerlemeleri genellikle politik oyunlar altüst ediyordu. Ülkedeki birkaç yabancı danışman daha çok askerlik alanında gerekli olduklarından okullara fazla zaman ayıramıyorlardı. Öğrencilerin pek azı yüksek öğrenime hazırlıklı olduklarından hazırlanan geniş programlara karşın okullar hâlâ matematik, tarih ve coğrafya gibi temel bilgileri vermek zorunda kalıyorlardı. II. Mahmut'un hükümdarlığı böylece duraklamalı da olsa Osmanlı laik eğitimini başlatmıştır. Bunun yaygınlaşması ve başarılı bir hale gelmesi Tanzimat reformcularının daha sıkı çabaları sonunda olacaktı.

Osmanlı Toplumunun Uyanışı

II. Mahmut'un hükümdarlığı yalnızca Batıya karşı yeni bir bilinçlenme ve hayranlık değil, imparatorluğun yaşaması, teknolojik açıdan ilerlemiş bir Avrupa'ya karşı ayakta durabilmesi için geleneksel Osmanlı tutumunun değiştirilmesi gerektiği duygusunu da uyandırmıştı. Osmanlılar artık Batıyı horgörmeye devam edemeyeceklerdi. Böylelikle giyimlerinden dillerine, düşüncelerine hatta eğlence biçimlerine kadar yaşantılarının çeşitli alanlarına yayılan bir değişiklik dönemi başladı.

II. Mahmut bu yolda da önderliği alarak 1815'te eski Topkapı Sarayından çıkıp Dolmabahçe'de yaptırılan daha modern saraya taşındı. Burası yüzyılın sonlarında Sultan Abdülaziz Yıldız'daki saraya taşınana kadar padişahın resmi ikametgâhı oldu. Dolmabahçe Sarayında Batı stili kanepeler, masalar, iskemleler, eski sarayın divan ve minderlerinin yerini aldı. II. Mahmut Avrupalı bir hükümdar gibi giyinmeye başladı, sakalını kısalttı. Batıdan uyarladığı şapkaları, uzun ceketleri, pantolonları giymeye başladı. Seleflerinin halktan uzak yaşamlarına karşılık (III. Selim bile kılık değiştirerek İstanbul sokaklarına çıkardı) halk içinde görünmeye başladı; genellikle Avrupa stili bir faytonla İstanbul'u

dolaşırdı: Zaman zaman durumu gözleriyle görmek için vilayetlere de gidiyordu. Batı elçiliklerinde verilen davetlere, konserlere, opera ve bale gösterilerine giden ilk hükümdar oldu. Donizetti'nin yardımıyla Batıdan müzisyen getirtip Hassa müzisyenlerini Avrupalı konuklarına konserler verecek bir askeri bando haline dönüştürdü.

Padişah bir kez daha *Meclis-i Vükelâ* toplantılarına katılmaya başlamıştı, yeri geldiğinde hemen fikrini belirtiyor, ayrıca giyim ve davranışlarıyla bakanlarına örnek oluyordu. Kısa bir süre sonra bakanlar, bürokratlar ve subaylar da redingot ya da Batı stili üniforma ve pantolon giymeye başladılar. Daha önce Mansure Ordusu'nun şapkası olarak kabul edilen fes, modern erkeğin şapkası oldu, geleneksel Osmanlı toplumunda bir insanın dinini, rütbesini ve sınıfını belirleyen sarık kalktı. 1829'da, toplumun hemen her katında kabul edildikten sonra, modern giyim askerler ve bürokratlar için olduğu gibi sivil erkekler için de yasayla zorunlu hale getirildi, sarık ve cübbe ancak çeşitli milletlerin din görevlilerinin giyebilecekleri eşya oldu. Padişah Fransızca öğrenmeye de başlamıştı, aradan çok geçmeden dairelerin tercüme büroları ve yabancı dil öğreten okullar yeni seçkinler grubuna girmek isteyen gençler tarafından dolduruldu. Osmanlılar ile yabancılar arasında ilişkiler sıklaştı, bundan her iki taraf da çok yararlandı. Ancak bütün bunlar bir değişim isteğinin dış görünüşüydü; ulemanın çıkarı bulunan alanlarda yaygınlaştırılması çok güçtü. Din kurumu temel olarak hiç bir değişikliğe uğramayıp Osmanlı toplumunda tutuculuğun en büyük kalesi olarak kalmaya devam etti. Ne var ki, öteki alanlarda olduğu gibi burada da durumunu zayıflatacak ilk adım atılmıştı.[135]

İkinci Mısır Bunalımı

II. Mahmut'un ölümünden hemen önce Mehmet Ali Paşa'nın yeni zaferleri hükümdarlığı felâketli bir sona getirmiştir. Yeni çatışma yalnızca Mısır valisinin suçundan doğmamıştı. II. Mahmut askeri reformlara başlayınca Mehmet Ali Paşa'yı sindirip Suriye'nin bir kısmını geri alabileceğine inanıyordu. İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston, Fransa'ya bağlılığı yüzünden Mehmet Ali Paşa'ya karşı bir tutumdaysa da, İstanbul'daki reformların orduda gerçek bir yenileşmeyi başlatmadıkça Mısır'a karşı bir saldırının felâket olacağını söyleyerek padişahı önlemeye çalışıyordu. Ruslar da, çatışma sonunda II. Mahmut da, Mehmet Ali Paşa da üstün çıksa imparatorluktaki durumlarını koruyamayacaklarına inandıklarından yeni bir savaşa karşıydılar. Ancak II. Mahmut'un gücenikliği ve Mehmet Ali Paşa'nın hırslarıyla beslenen ciddi tartışma kaynakları mevcuttu. 1834'te Mehmet Ali Paşa Bab-ı Âli'ye ödediği yıllık vergiyi azaltmak istemiş, barıştan sonra dengede tutulan ilişkiler bozulmuştu. Bunun dışında Suriye'de Mısır egemenliği ilk başlarda yerel kabul görmüşse de, İbrahim Paşa'nın modern asker alma ve vergi yöntemleri, Hıristiyanlara eşit haklar ver-

mek istemesi ve ana ürünler üzerine devlet tekeli koymak istemesi üzerine çıkan isyanlar padişahın müdahalesini kolaylaştırmıştı.

22 Mayıs 1834'te Osmanlı ordusu Suriye'ye girmeye hazırdı. İngiliz ve Rusların baskısıyla barış korundu. Ancak, yaşlandıkça hanedanının sürekliliğini garanti altına almak isteyen Mehmet Ali Paşa bağımsız hükümdarlığını ilân etmek isteyince 25 Mayıs 1838'de işler yine karıştı. II. Mahmut seferberlik ilân etti, bu kez statükonun değişmesine Fransızlar karşı çıktılar, Mehmet Ali Paşa geriledi. Bu durumdan en çok kazançlı çıkan İngiltere oldu. Palmerston ile Mustafa Reşit Paşa Balta Limanı ticaret anlaşmasını (Ağustos 1838) imzaladılar. Buna göre İngiliz Kapitülasyonları yeniden onaylandı ve genişletildi. İngilizlerin Ortadoğu'ya ticari ilgilerinin artması, II. Mahmut'un İngiliz politikasına güvensizliğini ortadan kaldırdı, başlayan yakın ilişki imparatorluğa ilerde en bunalımlı anlarında ihtiyacı olan desteği sağladı.[136]

Yabancı güçlerin gerek Osmanlıları gerekse Mısırlıları yatıştırmaya çalışmalarına karşın her iki taraf da savaşa hazırdı. İbrahim Paşa Halep'te 50.000 kişilik bir ordu hazırlayıp Suriye'den Anadolu'ya açılan Kilikya kapılarını tahkim etti. II. Mahmut da Fırat'ın kuzeyinde büyük bir ordu topladı, içlerinde von Moltke[*]'nin de bulunduğu bir grup Prusyalı danışmanı harekâtta yardımcı olmaları için gönderdi. Ancak bu ordu eğitimli Mansure askerinden değil bölgenin Kürt ve Türk halkından oluşmaktaydı. Bunların varlığının Suriye'de İbrahim Paşa'ya karşı bir ayaklanmaya yol açacağı ve böylece yabancı devletlerin uyardığı çatışmaya girilmeden Suriye'nin Osmanlı egemenliğine gireceği umut ediliyordu. Osmanlı ordusu Fırat'ı geçip Halep üzerine yürüdüğünde (21 Nisan 1839) Mısır bürokratları ve askerleri tarafından iyice sindirilmiş olan Suriyeliler böyle bir ayaklanmaya kalkışmadılar. Bu arada İbrahim Paşa da kuvvetlerini Halep girişini koruyan Nizip ve Birecik arasında toplamıştı. Osmanlılar von Moltke'nin önerilerini dinlemeden ulemanın kışkırtmasıyla cepheden saldırıya geçtiler ve geri püskürtüldüler. Askerlerden çoğu öldü, pek az bir bölümü Anadolu'ya kaçabildi (24 Haziran 1839). Son aylarda sağlığı giderek bozulan II. Mahmut 30 Haziran 1839'da veremden öldü. Bazı kaynaklarca belirtildiği üzere işittiği felâket haberinden sonra değil, haberi duymadan ölmüştü. Kendisinin reformlarını destekleyenler için bu yenilgi, yeni orduyu ilgilendirmediği halde, çok büyük bir darbeydi. II. Mahmut'un başlattığı modernleştirme hareketi şimdi ne olacaktı? III. Selim'in hükümdarlığının sonrasında olduğu gibi yeni bir gericilik dönemi mi başlayacaktı? Bu sorulara yanıt hemen ardından gelen hükümdarlıkta Tanzimat reformlarının ilanıyla başladı ve II. Mahmut'un politikasının sürekliliği güvence altına alındı.

(*) Helmut von Moltke, Osmanlı İmparatorluğu'na danışmanlık yaptığı yıllarda memleketine gönderdiği mektuplarda anlattığı izlenimleri Niyazi Eröztürk'ün çevirisiyle *Hilalin Altında* adıyla yayınlarımız arasında çıkmıştır.

I. BÖLÜMÜN NOTLARI:

(1) Shaw, *Empire of the Gazis,* s. 273-277.
(2) Cevdet[1], IX, 3-5; Juchereau, *Révolutions,* II, 199-209; Uzunçarşılı, *Alemdar,* s. 138-143.
(3) Şanizade, I, 66-72; Cevdet[1], IX, 332-338; Juchereau, *Revolutions,* II, 343-346; Karal, OT, V, 96.
(4) Berkes, s. 90-91; Lewis, s. 74-75; İnalcık, "Sened".
(5) Cevdet[1], IX, 9 12, Şanizade, I, 97-98; Uzunçarşılı, *Alemdar,* s. 144-145; Karal, OT, V, 97.
(6) Asım, II, 237-240; Şanizade, I, 99-100; Cevdet[1], IX, 16 Uzunçarşılı, *Alemdar,* s. 147.
(7) Uzunçarşılı, *Alemdar,* s. 145-146; Asım, II, 237-238; Şanizade, I, 78-79, Cevdet[1], IX, 10-11; Karal, OT, V, 97; Schlechta-Wssehrd, s. 191-192.
(8) Uzunçarşılı, *Alemdar,* s. 212; Juchereau, *Histoire,* II, 250-251.
(9) Şanizade, I, 08; Asım, n, 240; Cevdet[1]. IX, 15-18.
(10) Uzunçarşılı, *Alemdar,* s. 213-214, I, 105; Cevdet[1], IX, 20; Schlechta-Wssehrd, s. 198.
(11) Asım, II, 243; Şanizade, I, 107-109; Cevdet[1] IX, 26, 30-31, 33-35; Juchereau, Révolutions, II, 233.
(12) Uzunçarşılı, Alemdar, s. 165.
(13) Asım, II, 258-259; Şanizade, I, 141; Cevdet[1], IX, 47.
(14) Levy, s. 60-86; Asım, II. 237-260; Şanizade, I, 91, 100-105, 107-112, 116-148; Cevdet[1], IX, 12-55; Juchereau, *Histoire,* II, 250-271, ve *Revolutions,* II, 217-239; Schlechta-Wssehrd, s. 199-228; Şanizade, I, 105-144; Arapyan, s. 16-26; Uzunçarşılı, *Alemdar,* s. 154-183.
(15) Shaw, *Between Old and New,* s. 122-123.
(16) BVA, Kanunname-i Askeri, II, la-b; Uzunçarşılı, *Kapukulu,* II, 108.
(17) BVA, Kepeci, no. 3258, 3259; Kanunname-i Askeri, II, la-7b; Cevdet Askeri, no. 449; Şanizade, II, 156; Cevdet[1], XII, 167; Levy, s. 101-103.
(18) Esat, *Tarih,* I, 258a-b, 296b-297a; Cevdet[1], XII, 122; Levy, s. 103-105.
(19) Şanizade, III, 22-25.
(20) Cevdet[2], X, 218-219; Şanizade, IV, 98, 104-106, 128-129; Levy, s. 106; BVA, Kepeci, no. 4825-6, 4829-35, 4985.
(21) Lütfi, V, 145-146.
(22) BVA, HH 48523, 48958; BVA, Kepeci, 6699, 6702, 6706; Levy, s. 106.
(23) Reed, s. 51-70; Levy, s. 107; Esat, *Tarih,* I, 8a, 41a, 94a-b, 139a-141a, 155b, 248a-b, 290b, 316b; Şanizade, I, 185, 201-202, II, 11-13, 76-78, 234-237. 291-292, III, 89-90; *Vakayi-i Enderun,* s. 206-207, 223, 238-239, 288-289; Cevdet[1], IX, 208, 210, 228, 273, 293, XII, 61, 79-80, 123-151; BVA, HH 17884, 17328; Uzunçarşılı, *Kapukulu,* I, 522.
(24) Howard Reed, "Agha Hüseyin Pasha," El2, III, 628-629; Levy, s. 108-109; Esat, *Tarih,* I, 162a-b; *Vakayi-i Enderun,* s. 271.
(25) Cevdet[1], XII, 82-84, 96-97; Levy, s. 108-109; Walsh, *Residence,* II, 502-518.
(26) Cevdet[1], XII, 123, 151.
(27) Cevat, I, 369; Walsh, *Residence,* II, 518-520; Levy, s. 109.
(28) Şanizade, I, 349-353, IV, 103-104, III, 50-53, 87-88; Cevdet[1], IX, 208-210, XI, 71-73.
(29) Cevdet[1], XI, 5-7, 93-94; Şanizade, III, 50-54.
(30) Shaw, *Between Old and New,* s. 450, n. 26.
(31) Cevdet[1], IX, 40; Şanizade, I, 139.
(32) Levy, s. 97; Cevdet[1], XII, 64-65; Tekindağ, "Halet Efendi", IA, V, 123-125.
(33) Cevdet[1], XII, 64-66, 81-82; Esat, *Tarih,* I, 137a-b.
(34) Cevdet[1], XII, 82, 96; Esat, *Tarih,* I, 194a.
(35) Cevdet[1], XII, 84.

(36) Levy, s. 97-101; Orhan Köprülü, "Galib Paşa," IA, IV, 710-714.
(37) Cevdet[1], IV, 286; Farhi, s. 154-155.
(38) *Muahedat Mecmuası,* I, 266-270.
(39) *Muahedat Mecmuası,* IV, 49.
(40) R. B. Winder, *Saudi Arabia in the Nineteenth Century,* New York, 1965, 8. 16-95.
(41) Dennis N. Skiotis, "The Lion and the Phoenix: Ali Pasha and the Greek Revolution, 1819-1822," yayınlanmamış doktora tezi (Harvard University, 1971).
(42) Heyd, "Ulema," s. 77-79; Esat, *Tarih,* I, 268b-272a; Cevdet[1], XII, 159. 165.
(43) Levy, s. 117-120.
(44) Cevdet[1], XII, 169-170; Lütfi, I, 126-128; Esat, *Zafer,* s. 11-14; Reed. s. 113-117; Levy, s. 123-126.
(45) Esat, *Zafer,* s. 14-22; Cevdet[1], XII. 170-173; Levy, s. 126-130; Reed, S. 116-129.
(46) Esat, *Zafer,* s. 36-40; Cevdet[1], XII, 307-309; Levy, s. 129-130.
(47) BVA, HH48112; Esat, *Zafer,* s. 22-32; Esat, *Tarih,* II, 110a-118b; Cevdet[1], XII, 297-306; Lütfi, I, 350-356; Reed, s. 130-146; Levy, s. 131-143.
(48) Esat, *Zafer,* s. 64-65; Cevdet[1], XII, 174-175; Levy, s. 145; Uzunçarşılı, *Kapukulu,* I, 545-546; Lütfi, I, 132-133.
(49) Reed, s. 190-287; Levy, s. 146-170; Esat, *Zafer,* s. 71-97, özeti a.g.y.'ın *Tarih,* II, 137b-142b; Cevdet[1], XII, 177-196; Lütfi, I, 136-147 Vakayi Hayriye'yi anlatmaktadır. Yeniçerileri lağveden *ferman*: BVA, Cevdet Askeri 25109 ve TKS E5528; aynısı Esat, *Zafer,* s. 111-112; Cevdet[1], XII, 311-315; Lütfi, I, 357-361; Uzunçarşılı, *Kapukulu,* I, 666-672; Reed, s. 242-249; ve the *Times* (Londra), Ağustos 24 ve 25, 1826.
(50) Esat, *Zafer,* s, 107-108, 191-193; Levy, s. 177-181; Ata, III, 108-109.
(51) Levy, s. 183-196; BVA, HH48112, 17708; TKS, E4286; Esat, *Tarih,* II, 180b-188b; Lütfi, I, 191-193; Cevdet[1], XII, 215-216, 316-322.
(52) İstanbul Üniversite Kütüphanesi, imzasız müsvette, TY5824, böl. 121b-125a; Levy, s. 201-208.
(53) Lütfi, I, 199-200; BVA, Cevdet Askeri 54811; BVA, Kanunname-i Askeri, I, 15-22, 41; Levy, s. 208-212.
(54) Lütfi, I, 235-237; BVA, HH23325; Levy, s. 232.
(55) 25 Temmuz, 1827/1 Muharrem 1243; BVA, Cevdet Askeri 449, Kanunname-i Askeri, II, la-b.
(56) Levy, s. 232-238; BVA, Kanunname-i Askeri, II, 29a-30a.
(57) 31 Ağustos, 1826; BVA, KH48115; Lütfi, I, 91-101, VI, 41a-48a; İstanbul Üniversite Kütüphanesi, TY5824, böl. 63a-79a; Esat, *Zafer,* s. 253-254; Levy, s. 243-248.
(58) Levy, s. 243-249; Lütfi, I, 201; BVA, Cevdet Askeri 216.
(59) BVA, Kanunname-i Askeri, I, 45-52; İstanbul Üniversite Kütüphanesi, TY5824, böl. 59a-62a.
(60) BVA, Kanunname-i Askeri, II, la-b; Uzunçarşılı, *Kapukulu,* II, 108; Levy, s. 269-271; Cevdet[2], XII, 176.
(61) Lütfi, I, 253.
(62) Levy, s. 273-297; TV, no. 1, 25 Cemazi I, 1247, no. 2, 7 Cemazi II, 1247; von Moltke, Bulgaria, s. 18-19.
(63) Levy, s, 299; Esat, *Zafer,* s. 250-252; Cevdet[1], XII, 215-216; BVA, HH17655.
(64) Levy, s. 309-322; Lütfi, I, 257-258.
(65) Lütfi, I, 258-259; BVA, Kanunname-i Askeri, II 95a-96b.
(66) Levy, s. 326-332; BVA, Kanunname-i Askeri, II, 97a. 98a.
(67) Levy, s. 334-335; BVA, Kanunname-i Askeri, II, 97b, 99a, 102b.
(68) Gökbilgin, s. 255-256, 336-339; Levy, s. 341-342; BVA, Cevdet Askeri 6295.
(69) Levy, s. 347-349; BVA Kanunname-i Askeri. II, 64a-72a.

(70) Lütfi, I, 198-199, 205-206.
(71) Lütfi, I, 230-231.
(72) Lütfi, I, 240.
(73) BVA, HH17379.
(74) BVA, Cevdet Askeri 877.
(75) Ata, III, 109-113; Levy, s. 379-380; *Vakayi-i Enderun,* s. 375-377, 387-389, 394-396, 406-408.
(76) Ata, III, 114-118; *Vakayi-i Enderun,* s. 491-496.
(77) Levy, s. 386-391; Lütfi, I, 196-198.
(78) Lütfi, I, 201-203; Cevdet[1], XII, 200; BVA, Kanunname-i Askeri, I, 13-14, VI, 9b-11a.
(79) BVA, Kanunname-i Askeri, I, 109-111.
(80) Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mektep-i Tıbbiye,* İstanbul, 2 cilt, 1328-1330/1912-1914, I, 4-10.
(81) Levy, s. 405-406; Lütfi, I, 295; BVA, Cevdet Askeri 629, 686.
(82) *Muahedat Mecmuası,* IV, 65, 69; Noradounghian, II, 121, 125.
(83) Lütfi, I, 291-293, 391-420; Ata, III, 255-275.
(84) Lütfi, II, 58-60.
(85) Muhtar, *Rusya Seferi,* I, 91-100, 126-189; Lütfi, II, 45-50.
(86) Lütfi, II, 82-85, 97-100; Muhtar, *Rusya Seferi,* II, 31-34; von Moltke, *Bulgaria,* s. 364-415.
(87) Lütfi, I, 394, II, 74-79; Allen ve Muratoff, s. 23-45.
(88) *Mufassal Osmanlı Tarihi,* IV, 2912-2916; *Muahedat Mecmuası,* IV, 70, 83; Noradounghian, II, 166, 174.
(89) *Muahedat Mecmuası,* IV, 90; Noradounghian, II, 229.
(90) Lütfi, II, 94, 144-146, 164, 168-169, III, 146-147; Heyd, "Ulema," s. 71-74.
(91) Lütfi, II, 172, No complete set of the latter has yet been found.
(92) TV, 155 (9 Recep 1253); Lütfi, V, 147; FO 78/330, 21 Mart 1838.
(93) Lütfi, V, 108.
(94) 1838 Nisan sonu; Lütfi, V, 104-105.
(95) Lütfi, V, 66; Berkes, s. 98.
(96) Lütfi, V, 124.
(97) Lütfi, V, 128; TV 167 (14 Rebi II, 1254), 170 (13 Cemazi II, 1254).
(98) Lütfi, VI, 28-29; TV 180 (6 Rebi II 1255), 192 (26 Zilkade 1255); BVA Mesail-i Mühimme 10.
(99) Lütfi, V, 113-114.
(100) BVA, HH24031; Lütfi, V, 26, 126-127, 132; TV 121 (1251 Ramazan).
(101) Lütfi, IV, 176, V, 45; Lewis, s. 38.
(102) Shaw, "Ottoman Tax Reforms," s. 74.
(103) Kaynar, s. 295-301.
(104) On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı bürokrasisinin gelişmesi Carter V. Findley'in bir dizi çalışmasında incelenmiştir: "The Legacy of Tradition to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry," IJMES, 1 (1970), 335-338, "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry: The Beginnings of Bureaucratic Reform Under Selim III, and Mahmud II," IJMES, 3 (1972), 388-416; ayrıca yayınlanmamış bir çalışma olan "The Metamorphosis of the Ottoman Ruling Class in the Period of Reform" başlıklı yazıya bk.
(105) Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı,* Ankara 1943; Lütfi, II, 175, III, 142-146. Daha önceleri, Yeniçeri ocağının ortadan kaldırılmasından hemen sonra yalnız İstanbul'da askerlik çağındaki erkeklerin sayımı 45.000 Müslüman, 30.000 Ermeni, 20.000 Rum göstermiştir; ayrıca sayılan Katolikler buna dahil değildir. Lütfi, I, 280-281, II, 175.
(106) Lütfi, V, 122-123.

(107) Lütfi, III, 143; TV no. 169, Ağustos 9, 1838.
(108) Lütfi, IV, 165.
(109) TV 174 (14 Ramazan 1254/3 Aralık 1838).
(110) BVA, HH48364; TV I, (25 Cemazi I, 1247), 9 (26 Recep 1247), ve 33 (24 Sefer 1248); Levy, s. 457-458.
(111) Lütfi, II, 61-62.
(112) *Moniteur Ottoman,* 5 Kasım 1831.
(113) BVA, Maliyeden Müdevvere 9002, s. 199-201, 219-220; Kanunname-i Askeri, II, 33b-38a.
(114) TV 18 (14 Şevval 1247), 52 (4 Şevval 1248).
(115) Lütfi, V, 28-29, 117; Levy, s. 460-471.
(116) Lütfi, V, 91, III, 148; BVA, HH48394, 48403.
(117) Levy, s. 490-506; Lütfi, V, 104-105.
(118) Levy, s. 539-545; TKS, E 119/41-78.
(119) Levy, s. 537-564.
(120 Lütfi, IV, 140-141.
(121) BVA, Maliyeden Müdevvere 9002, böl. 206-210.
(122) Levy, s. 573-580.
(123) Lütfi, V, 74, 164-170; Levy, s. 582-587; BVA, HH17983, 17702.
(124) BVA, Cevdet Askeri 15667; Maliyeden Müdevvere 9002, böl. 110-111, 168-170,
(125) Levy, s. 508-536.
(126) Levy, s. 608-617; Helmut von Moltke, *Briefe über Zustaende und Begebenheiten in der Türkel aus den Jahren 1835 bis 1839,* 5. baskı, Berlin, 1891.
(127) Lütfi, II, 171; *Moniteur Ottoman,* III/78 (22 Ocak 1834).
(128) Lütfi, I, 251; BVA, HH27922r.
(129) 3 Eylül 1826; Lütfi, I, 241; BVA, HH24051; Buyruldu, II, 1-18, 30; Ergin, *Belediye,* I, 338-354.
(130) 1829; Lütfi, II, 173, 269-273, V, 35-37.
(131) Lütfi, II, 173; Lewis, s. 388-389,
(132) Lütfi, III, 165.
(133) Lütfi, V, 137; Berkes, s. 99-121; Lewis, s. 63-86; İhsan Sungu, "Mekteb-i Maarif-i Adliyenin Tesisi", *Tar. Ves.,* 1/3 (1941), 212-225.
(134) Levy, s. 635-641; Lütfi, IV, 168-169; Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye,* İstanbul, 1328-1330/1912-1914.
(135) Lewis, s. 97-101; Berkes, s. 122-128; Lütfi, I, 191-193, 255-256, II, 148, 171-172, 269, IV, 100,. V, 43, 50, 55, 63-64, VIII, 69-70.
(136) Cavit Baysun, "Mustafa Reşid Paşa ve Londra elçilikleri esnasında siyasi yazılar," Tar. Ves., I/I, 31-40, II/9, 208-219, 11/12. 452-461; *Muahedat Mecmuası,* I, 272-277; F. E. Bailey. *British Policy and the Turkish Reform Movement,* Cambridge, Mass., 1942.

İKİNCİ BÖLÜM

MODERN REFORM ÇAĞI: TANZİMAT, 1839-1876

Tanzimat-ı Hayriye, Osmanlı devlet ve toplumunu modernleştiren sürekli bir yasama ve reform dönemi olup yönetimin merkezileşmesini artırmış, 1839; ve 1876 yıllan arasında Osmanlı toplumuna devlet katkısının artmasını sağlamıştır. Bunun geçmişi, I. Abdülhamit'in hükümdarlığında (1774-1789) Gazi Hasan Paşa ve Halil Hamit Paşa'nın ve daha sonra III. Selim ile II. Mahmut'un girişimlerini yönlendiren nizam tutkusunda yatar. Tanzimat hareketini mümkün kılan, II. Mahmut'un Osmanlı hükümetinin kapsamını geleneksel sınırlarının dışına taşırıp, tüm yaşam biçimlerini düzenleme görev ve hakkını da kapsayacak şekilde genişletmesi; Osmanlı reform kavramını eski kurumları koruma ve yeniden canlandırma geleneğinden ayırıp, bunların yerine bir bölümü Batıdan ithal edilen yenilerini getirmesidir. Tanzimat hareketinin başarıları ve başarısızlıkları, Türkiye Cumhuriyetinde reformların günümüze kadar uzanan gelişmesini pek çok bakımdan doğrudan doğruya etkilemiştir. Tanzimat'ın liderleri II. Mahmut'un oğullarıydı. I. Abdülmecit (1839-1861) ve Abdülaziz'in (1861-1876) hükümdarlıkları tüm Tanzimat dönemini kapsar ve Tanzimat bürokratlarının içinde çalıştıkları çerçeveyi oluşturur.

I. Abdülmecit'in Tahta Çıkışı

Yeni hükümdarlığın başlangıcı aslında pek hayırlı değildi. II. Mahmut'un son yıllarında gözden düşmüş olan Mehmet Hüsrev Paşa *Meclis-i Vâlâ* başkanı olarak mevkiinden yararlanarak genç ve deneyimsiz veliaht Abdülmecit'i etkisi altına alıp yeni rejimi iktidara geçmek için bir basamak olarak kullandı. II. Mahmut'un daha cenazesi kalkmadan Sadrazam Mehmet Emin Rauf Paşa' nın elinden mührü neredeyse zorla aldı, yeni hükümdara kendini sadrazam ilân ettirdi (2 Temmuz 1839), eski kölelerini ve yetiştirmelerini sarayda ve hükümette önemli yerlere getirdi. Yönetici sınıfın daha liberal kanadının lideri olan Mustafa Reşit Paşa Avrupa'da olduğu için bu durum karşısında bir şey yapamadı. Ancak sonunda Mehmet Hüsrev Paşa'nın iktidarı böyle zorla kapması reformcuların işine yaradı. II. Mahmut'un başlattığı askeri harekatın sonuçları tutuculara yüklendi, reformcular yenilgiden dolayı hiçbir sorumluluk almadı-

lar, Mustafa Reşit Paşa'nın imparatorluğu kurtarmak için giriştiği diplomatik çabalar kendilerine hem padişahın hem kamuoyunun minnettarlığını kazandırdı.

Doğu Bunalımının Çözümü

Yeni padişah ve sadrazamı hükümdarlığın başlangıcında bir dizi felâketle karşı karşıya kaldılar. Mehmet Hüsrev Paşa'nın rakibi olan kaptan-ı derya Ahmet Fevzi Paşa Osmanlı donanmasının tümünü İskenderiye'ye götürüp Mısırlılar'a teslim etti. Buna gerekçe olarak, Mehmet Ali Paşa'nın muhalifi olan Hüsrev Paşa'nın yeni elde ettiği iktidardan yararlanarak ortak bir saldırı hazırlığı için donanmayı Ruslara teslim edebileceği kuşkusunu göstermişti.(1) İstanbul yeni bir paniğe kapılmıştı. Abdülmecit, Mehmet Ali Paşa'ya Mısır valiliğinin miras yoluyla sülâlesine geçmesini teklif ettiyse de, Mehmet Ali Suriye ve Adana valiliklerinin aynı biçimde sülâlesine kalmasını ve Hüsrev Paşa'nın azlini istedi (20 Haziran 1839). Ruslara müdahale fırsatı kalmadan İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya bunalımı çözmek için bir pakt kurdular. Rusya 1829'da kazandığı üstünlüğü korumak için gerekli statükonun sürdürülmesi amacıyla pakta katıldı. Bu kritik dönemde Bab-ı Âli'yi dışişleri bakanı ve şimdi de büyükelçi olan Mustafa Reşit Paşa temsil ediyordu. Mustafa Reşit Paşa Palmerston ve diğerleriyle konuşmalarını yalnızca bunalımdan Bab-ı Âli'nin yararlı çıkması için değil, ardından gelecek reformlar için Osmanlı hükümetini güçlendirecek dış desteği sağlamak amacıyla yürüttü. Kısa bir süre sonra beş devlet arasında varılan anlaşmaya göre Mehmet Ali Paşa, valiliği miras yoluyla geçmek üzere Mısır valisi olarak kalıyor, Suriye ve Kilikya Osmanlılara geri veriliyordu. Ancak bu arada Hüsrev Paşa ile kabinesi Mehmet Ali'nin tüm isteklerini kabul etmeye karar verdikleri için, ortada Rus etkisine düşmesi kaçınılmaz güdük bir imparatorluk kalıyordu. Mustafa Reşit Paşa İstanbul'a dönüşünde padişahı yabancı devletlerin bir anlaşma zemini sağlayıp Rusların Hünkâr İskelesi Antlaşmasıyla kazandıkları üstünlüklere son verileceğine inandırdı. 1833'te Bab-ı Âli'de kurulan Rus üstünlüğü böylece, yüzyılın sonuna kadar Osmanlı içişlerine doğrudan doğruya karışacak olan diğer devletlerinkiyle yer değiştirdi.

Bu müdahaleler ertesi yıl savaş yerine diplomasinin geçmesi sonucunu doğurdu. Bu kez Mehmet Ali Paşa Nizip zaferinden yararlanmak isteyerek İbrahim Paşa'yı Anadolu içlerine göndermek istedi, ancak İbrahim Paşa müttefik müdahalesinin ne sonuç vereceğini çok iyi tahmin edebildiğinden bu harekete yanaşmadı. Bunu izleyen uzlaşma çabaları yabancı güçlerin çatışan çıkarlarının çözümlenmesi amacını güdüyordu. Fransızlar, Mehmet Ali'nin kendi denetimleri altında Suriye'yi de ele geçirmesiyle Yakın Doğu'daki etkinliklerini sürdürmek istiyorlardı. Palmerston ise Mısır liderinin Suriye'yi terk etmesi-

ni istiyordu. Böylece Osmanlılar güçlenecek, Mısır ve dolayısıyla Fransa zayıflayacaktı. Kendi politik ve mali sorunları Osmanlılara daha önce verdiği sözleri yerine getiremeyeceği kadar ağır olduğu için I. Nikola bunalımın dışında duruyordu. Ayrıca, yine bu sorunlardan dolayı imparatorluğun batı bölgelerini de istilâ edecek bir durumda değildi. Diğer müttefiklerle işbirliğine yanaşan Rusya buna karşılık savaş ve barışta Boğazların kapatılması için İngiltere'den destek aradı. Böylece 1830 yıllarında Avrupa'daki Rus etkinliğini azaltan İngiliz-Fransız işbirliğini koparmak ve güney kıyılarını güvence altına almak istiyordu. Palmerstone'un öneriyi kabul etmesine karşın İngiliz kamuoyu Ruslarla İşbirliğine karşı çıktığı için konu orada kaldı.

İstanbul'da yabancı devletlerin desteğini sağlamanın tüm onuru Mustafa Reşit Paşa'ya veriliyordu. Sultan Abdülmecit 3 Kasım 1839'da Gülhane'de ilân edilen *Hatt-ı Hümayun*'la yeni bir reform programı vaat ederek hem Reşit Paşa'yı ödüllendirmek hem de İngiltere'nin imparatorluğu kurtarmak yolundaki kararlılığını pekiştirmek istedi. Padişah selefi tarafından başlatılan reformları sürdürmek ve yaygınlaştırmak, böylece imparatorluğu güçlendirme konusunda kendisine düşeni yapmaktan söz ediyordu. Ancak kısa bir süre sonra eski politika oyunlarına başvurdu, sadrazamları, nazırları ve diğer memurları birbiri ardından atayıp azlederek hepsini elinin altında tutabilmek için aralarındaki rekabetten yararlandı. Böylece dışişleri bakanı olan Mustafa Reşit iç politikada da etkinliğini sürdürürken rakibi Mehmet Hüsrev Paşa 1840 Haziranına kadar sadrazamlıkta kaldı. Ondan sonra da yerine Mustafa Reşit değil, siyasal çatışmalarda daha tarafsız olan, II. Mahmut'un son sadrazamı Mehmet Emin Rauf Paşa getirildi (1840-1841, 1842-1846).

Hüsrev Paşa sadrazamken Bab-ı Âli Mısırlıların Suriye'den tümüyle çekilmelerini istedi. Mehmet Ali buna karşı çıktı, konuşmalar çıkmaza girdi. Ancak Suriye'den çıkınca her iki taraf da pazarlığa yanaştı. Mısırlılar, diğer bütün istekleri yerine getirilirse Osmanlı donanmasını sağlam olarak teslim edeceklerini söyledi. Ancak İngiltere Fransa'nın müttefikine bu kadar çok şey verilmesine taraftar değildi. 12 Temmuz 1840'da İngiltere Osmanlılar, Ruslar, Avusturyalılar ve Prusyalılarla imzaladığı Londra Antlaşmasında Osmanlıların Boğazları savaşta ve barışta savaş gemilerine kapalı tutması karşılığında padişahı Mısır'a karşı destekleyeceklerini belirtti. Mehmet Ali'ye de öneriyi kabul edip on gün içinde onayını padişaha bildirdiği takdirde Mısır valiliğinin miras yoluyla haleflerine geçebileceği ve güney Suriye'de de ömür boyu hüküm süreceği bildirildi. Ancak bu süreyi aşarsa hiçbir miras hakkı olmadan sıradan bir Osmanlı valisi olarak kalacaktı. Hüküm sürdüğü bölgede Osmanlı yasaları geçerli olacaktı. Silâhlı kuvvetleri yine padişahın emrinde olacak ve Osmanlı donanmasını geri verecekti. Fransızlar Mehmet Ali'ye ilk başlarda direnmesini önerdilerse de kendisine gerekli yardımı yapamadılar. Bir Osmanlı filosu Eylül 1840 ortalarında Kıbrıs açıklarında İngiliz ve Avusturya gemilerine katıldı,

Beyrut bombalandı, müttefikler karaya çıktılar. Lübnan'daki İngiliz ajanlarının kışkırttıkları bir ayaklanma sonunda Beşir, padişaha bağlılığını yenilemek zorunda kaldı (5 Ekim 1840). İngiliz kuvvetleri İbrahim Paşa'yı yenilgiye uğrattılar (10 Ekim), kıyı kentlerini ele geçirdiler, İbrahim Paşa'nın Şam'ı terk edip Mısır'a sığınmasını sağladılar (Şubat 1841). Bu sırada Mısır'daki Fransız politikasının yarattığı diplomatik yalnızlığa öfkelenen imparator Louis Phillipe genel Avrupa politikasını izleme yanlısı yeni bir kabine atayınca (21 Ekim 1840) Mehmet Ali Paşa da Fransız desteğinden umudunu kesmişti. Amiral Napier komutasındaki bir İngiliz filosu İskenderiye'yi abluka edip karaya asker çıkarma tehdidini savurunca Mehmet Ali oyunun sona erdiğini anlayıp geri kalan tüm askerini Suriye'den çekmeye, Girit ve Arap yarımadasındaki iddialarından vazgeçmeye ve padişahı bir kez daha hükümdarı olarak tanımayı kabul etti. Osmanlı donanmasının İstanbul'a gitmesine izin verildi; bundan kısa bir süre sonra da 13 Şubat 1841'de Mehmet Ali Paşa'yı Mısır valisi olarak tanıyan ve valiliğin miras yoluyla ailesine geçmesini kabul eden bir ferman yayınlandı.

Ancak Doğu Bunalımı henüz sona ermiş sayılamazdı. Padişahın fermanıyla Mısır silâhlı kuvvetlerinin sayısı sınırlanıyor, Mısır'da tüm Osmanlı yasalarının geçerli olduğu belirtiliyor. Mısır gelirlerinin dörtte birinin yıllık vergi olarak verilmesi öngörülüyordu, ayrıca Mehmet Ali Paşa'nın varislerinden hangisinin valiliğe geleceğine padişah karar verecekti. Mehmet Ali bu son iki maddenin değiştirilmesini istedi. Şimdi artık ne pahasına olursa olsun bunalımın çözümlenmesini isteyen yabancı güçlerin desteğiyle padişaha Mısır valiliğine en büyük oğlun geçmesi ilkesini kabul ettirdi, yıllık vergiyi de öngörülenden çok az olan 40 milyon kuruşa bağladı. Mustafa Reşit Paşa bu değişikliklere karşı çıktı, maliyesini denetlemek için Mısır'da sürekli olarak bir Osmanlı maliye uzmanının kalmasını istedi. Ancak müttefik baskısı ve İstanbul'da en yüksek düzeyde dağıtılan rüşvetlerle padişah yeni durumu kabul etti ve Mustafa Reşit Paşa'yı dışişleri bakanlığından aldı.

Artık çözümlenecek bir tek Boğazlar sorunu kalmıştı. Diğer konularda olduğu gibi Palmerston bu su yollarının tüm savaş gemilerine kapatılmasını istiyordu. Padişah yabancı gemileri Karadeniz'e sokmamanın geleneksel Osmanlı politikasına uygun olduğuna inanarak 13 Temmuz 1841 *Boğazlar Antlaşmasını* kabul etti. Bu antlaşma yalnızca Rusya'yı güneyden gelecek düşmandan korumakla kalmıyor, diğer güçler de Boğazlar yoluyla Akdeniz'e çıkacak Rus donanmasından korunmuş oluyorlardı. Bab-ı Âli'deki Rus üstünlüğü, sonunda yerini elçilerle temsil edilen diğer güçlere bırakmıştı. Şimdi eskisinden daha çok gerçek bir Yabancı varlığı hissedilebiliyordu. Ne var ki son on yılda imparatorluk için büyük tehlike oluşturan tehditler de yoktu artık. Osmanlı ve Mısır sarayları arasında, özellikle Mehmet Ali Paşa'nın 1848'de ölümünden sonra, yakın ve dostça ilişkiler sürdürüldü. Doğu Bunalımı geçmişte kaldığı için Osmanlılar iç düzenlemelerine dönebilirlerdi.

Bu durumu izleyen reformlar genellikle II. Mahmut'un program ve planlarının kopyalarıydı. Ancak çoğu Mustafa Reşit Paşa'nın önderliğinde gerçekleştirilmiştir. Mustafa Reşit Paşa Osmanlı devlet ve toplumunu değiştirmek için kurulmasına yardım ettiği ve kendisinden sonra yerine geçecek olan *tanzimatçılar* grubunun başıydı. Mustafa Reşit, 1800'de İstanbul'da, II. Bayezit'in vakıflarından birinin yöneticisinin oğlu olarak dünyaya gelmişti. İlmiye kurumunda öğrenci ve çıraklıkla yaşama atılmış, 1810'da babasının ölmesiyle kendisi için planlanan öğrenim yaşamını terk etmiş, amcası Ispartalı Seyit Ali Paşa'nın hizmetine girmiş, onunla Mora'ya gittiğinde (1821) hem eski Osmanlı ordusunun Yunan isyancılarının karşısında bozguna uğramalarına hem de Mehmet Ali'nin modern kuvvetlerine tanık olmuştu. Yeni askeri kuruluş ve yöntemlerin üstünlüğünü yakından görmesi Mustafa Reşit'i Avrupa'dan öğrenecek çok şey olduğuna daha mesleğinin ilk başlarında inandırmıştı.

Mora'daki yaşamı genç Mustafa'ya ilmiye sınıfı yaşantısının kendisi için uygun olmadığını da göstermiş, bunun üzerine pek çok genç Müslüman gibi o da Bab-ı Âli'nin yeni düzenlenmiş olan katiplik bölümüne girmek istemiştir. Ancak aşırı rekabet yüzünden pek çok kere sınavları başaramamış, sonunda amcasının dostu ve eski meslektaşı Beylikçi Akif Efendi aracılığıyla işe alınmıştır. Mustafa Reşit mesleğinde kısa zamanda yükselmiştir. Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra başlayan Rus savaşında (1826-1828) Mustafa Reşit, Akif Efendi'nin önerisiyle Sadrazam Selim Paşa'nın mühürdarlığına getirilip, Şumnu cephesine gitmiştir. Savaş ve olaylar konusundaki raporları padişahı çok etkilediği için, o zamanlar hem iç hem dış işlerin merkez kalemi olan Amedi kalemine alınıp Pertev Efendi'nin yanına verilmiştir. Mustafa Reşit burada Pertev Efendi'nin sağ kolu olmuş, *reis-ül küttap*lığa (1827-1830) getirildiğinde yanından ayrılmamış, Pertev Efendi dışişleri bakanı olunca onunla birlikte Kahire'ye gidip (22 Haziran - 1 Temmuz 1830) Mehmet Ali'nin Girit'e müdahalesiyle sonuçlanan konuşmalarda bulunmuştur. Mehmet Ali Paşa'nın saygısını kazanan Mustafa Reşit'e Mısır'da kalması karşılığında çok büyük bir mevki önerilmiş; Mustafa Reşit, Pertev Efendi'nin ısrarıyla bu öneriyi reddetmiştir. Mustafa Reşit'in hızlı yükselişinin başlangıç noktası budur. 1832'de Mehmet Ali ve İbrahim Paşalarla önce Kahire'de, sonra da İbrahim Paşa'nın ilerlemesi üzerine Kütahya'da (Mart 1833) yapılan konuşmalarda Osmanlı temsilcisiydi. 1832'de *amedci* oldu ve Paris elçisiyken (1834-1836) de bu mevkiini korudu. Paris'te ilk kez Avrupa ve Avrupalı devlet adamlarıyla tanıştı, Quai d'Orsay'da Fransızların Cezayir'i işgal sorunlarını, Mısır belasını tartıştı, Viyana'ya uğrayıp Metternich'le görüştü. İngilizce ve Fransızcayı da bu sırada öğrenmeye başlamıştı.

Paris'te yaklaşık iki yıl kalan Mustafa Reşit buradan Londra elçiliğine atanınca Palmerston ve günün diğer devlet adamlarıyla imparatorluk reformları

hakkında konuşma olanağını buldu. II. Sultan Mahmut'un hükümdarlığının son yıllarında reformlara muhalif grubun başında Mehmet Hüsrev Paşa varken padişah reformcuları güçlendirmek isteyerek Mustafa Reşit'i dışişleri bakanlığına getirdi (13 Temmuz 1837). Şimdi vezir rütbesi ve paşa unvanını almıştı. Padişah Hüsrev Paşa'yı da Seraskerlikten aldı. Dışişleri bakanı olarak bu ilk hizmet dönemi (Temmuz 1837 - Ağustos 1838) içinde Mustafa Reşit Paşa reform planlarını geliştirdi, II. Mahmut'un İngilizlere karşı duyduğu kuşkuyu gidermeye çalıştı. Kısa bir sürede padişahın rüşveti ve mal gaspını yasaklayan, eyaletlerde idari ve mali reformların ilk adımı olarak Bursa ve Çanakkale'de sayım yapılmasını emreden fermanları yayınlamasını sağlayarak Tanzimat'ı başlattı. İmparatorluğun iktisadî canlandırılması için planlar geliştirecek tarım, sanayi ve ticaret uzmanlarından oluşan bir komite kuruldu. Mustafa Reşit padişahı çeşitli dinlerden olan tebası arasında daha çok eşitlik sağlaması için özendiriyordu. Bir keresinde onun şu sözleri söylemesini sağladı: "Müslüman tebam camide, Hıristiyan tebam kilisede ve Yahudi tebam sinagoglardadır ama aralarında başkaca hiçbir fark yoktur. Onlara karşı sevgim ve adaletim çok güçlüdür, hepsi benim çocuklarımdır."(2)

Mustafa Reşit genel bir reform programı için padişahın saray ve Bab-ı Âli'de danışma kurulları oluşturmasını da sağlamıştı. Ancak II. Mahmut durumu dengelemek için saray danışmanlığının başına Mustafa Reşit'in reformlarına muhalif olan Hüsrev Paşa'yı getirdi. Mustafa Reşit de ikinci Mısır bunalımında İngiliz desteği almak için elçi olarak Londra'ya gitti, 1838'de Balta Limanı ticaret anlaşmasını imzaladı, sonra da yeni ilişkiyi güvence altına almak için yurda dönüp padişahın Gülhane reform fermanını çıkarmasını sağladı. Ferman yabancıların Osmanlı işlerine giderek artan bir ölçüde karıştıkları bir dönemde yayımlanıyordu, ancak ferman Avrupalı ya da İngiliz baskısına bir ödün olarak değil de, başlatılan reformları sürdürmek ve yaygınlaştırmak, Osmanlı ihtiyaç ve sorunlarını karşılamak için Mustafa Reşit Paşa tarafından kaleme alınmıştı.(3)

Gülhane Hatt-ı Hümayunu

Mustafa Reşit Paşa'nın II. Mahmut'un reformlarından geliştirdiği ve kendi deney ve gözlemlerine dayanarak değiştirdiği Osmanlı reform programı padişah tarafından imzalanan bir fermanla 3 Kasım 1839 Pazar günü Mustafa Reşit Paşa tarafından başlıca kurumların, sınıfların, grupların ve yabancı temsilcilerin önünde okundu. Topkapı Sarayının altındaki Gülhane alanında toplanılmıştı.(4) Belge(5), Bab-ı Âli'de danışma kurulunda Mustafa Reşit'in öncülüğünde hazırlanmıştı. İki bölümden oluşuyordu: *mazbata* (protokol) ve metin. Padişah *irade*'siyle (1) tebasının yaşam, onur ve mal mülklerini güvence altına almayı garanti eden, (2) vergi takdir ve salınmasını bir sisteme bağ-

layacak olan ve (3) silâhlı kuvvetlerde askere alma, eğitimde yeni yöntemler geliştirecek yeni kuruluşların yaratılmasını onayladığını bildiriyordu:

> Bir devletin topraklarının korunması amacıyla askeri ve diğer masrafları için paraya ihtiyacı olduğundan vergi salınması sorunu da çok önemlidir. Para ancak teba üzerine salınacak vergi yoluyla sağlanabildiğinden bunun düzenli bir biçimde yapılması da önemlidir. Allaha şükürler olsun ki ülkemizde korunma altında bulunan halkımız bir zamanlar uygun gelir kaynakları olarak kabul edilen tekel belâsından kurtarılmışlarsa da, hiçbir zaman yararlı olmayan ve hatta çok zararlı olan iltizam düzeni hâlâ yürürlüktedir. Bu durum bir devletin politik ve mali işlerini bir insanın iradesine ve belki de zorbalığına bırakmak demektir. Eğer iyi bir insan değilse kendi çıkarlarını kollayacak, hareketleri baskıcı olacaktır. Bu yüzden bundan böyle herkesin malvarlığı ve ödeme gücüne göre uygun bir vergi ödemesi gerekecek, kimseden daha fazlası alınmayacak, deniz ve kara kuvvetlerimize ve diğer konulara yapılan masraf sınırlandırılacak ve gerekli yasalarla düzenlenecektir.
>
> En önemli konulardan biri de askerî durumdur. Halkın vatanının savunması için asker sağlamak kutsal göreviyse de, şimdiye kadar yürürlükte olan düzende her bölgenin gerçek nüfusu göz önüne alınmamıştır; bazı bölgeler kapasitelerinin dışında asker vermişler, bazıları ise verebileceklerinin çok azını vererek tarım ve ticarete zararlı olmuş, bu yaşam boyu askerlik, nüfusun azalmasına yol açtığı gibi hizmette gösterilen çabayı da azaltmıştır. Bu yüzden askerleri belirli bölgelerden gerektiği zaman almak ve dört beş yıllık dönemler halinde...

Ferman devletin tebâsını ve onların haklarını koruma görevlerini de vurgulamaktaydı:

> Mülkiyet güvencesi yoksa ve insanlar bu konuda endişeden kurtulamamışlarsa hiç kimse devleti ya da milletini düşünmez, refah yaratmak için çalışmaz. Durum bunun tam aksi ise, yani mülkiyet güvence altındaysa, o zaman kişi kendi işleriyle uğraşır, devlet, millet ve vatan sevgisi her gün biraz daha artar...
>
> Kısacası bu yasalar ve yönetmelikler çıkartılana kadar güç, refah ve huzur elde edilemeyecektir... Bu yüzden bundan böyle sanıklar savunmalarını kamuoyu önünde açıkça yapacaklar, Şeriat yasalarına göre hüküm giyecekler, kimse mahkeme hükmü olmadan gizli ya da açık idam edilmeyecektir. Hiç kimse bir diğerinin ün ve onuruna saldırıda bulunamaz. Herkes malik olduğu şeyi kimseden müdahale görmeden tam olarak kullanabilecektir. Suç işleyen birinin mirasçıları miras hakkından yoksun bırakılmayacaklardır. Padişahlığımız topraklarında gerek

> Müslüman gerekse diğer milletlerin üyeleri bu ödünlerden hiçbir ayrım yapılmaksızın yararlanacaklardır...

Padişahın vaadlerinin yerine getirilmesi için yasaların çıkartılması ve yürütülmesi de 1838'de Bab-ı Âli'de kurulan *Meclis-i Ahkam-ı Adliye*'ye verilmişti.

Böylece *Gülhane Hatt-ı Hümayunu* padişahın iradesiyle yayımlandığı ve istediği zaman yürürlükten kaldırılabileceği için padişahın yetkilerini sınırlayan bir Osmanlı anayasası değildir. Ancak padişah böyle bir sınırlamanın ilk adımı olarak kendi yarattığı bu yasama düzeninin çıkartacağı yasalarla yetkisini sınırlamaya söz veriyordu. Ayrıca fermanda devletin sorumluluk ve kapsam alanı genişletiliyor, din ayrımına bakılmaksızın tüm tebaya eşit hak, mal, onur ve yaşam güvencesi sağlanıyordu. Böylece Osmanlı deneyimleri açısından ele alındığında soyut ilkeler yerine belirli amaçlar getirmesi bakımından Gülhane Hatt-ı Hümayunu 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Deklarasyonu'nda bulunan birçok ideali kapsamaktaydı.

Tanzimatçılar

Gülhane Hatt-ı Hümayununun vaadleri bundan sonraki kırk yıl içinde Mustafa Reşit Paşa'ya kendisinin eğitip geleneksel Osmanlı biçiminde kendisini desteklemeleri için iktidara getirdiği ve *Tanzimatçılar* diye anılan bir avuç insan tarafından gerçekleştirildi.

Grup liderliğini ilk yirmi yılda altı kere sadrazamlık ve üç kere dışişleri bakanlığı yapan Mustafa Reşit üstlendi. İmparatorluğun devamını, İngiltere'yle 1838'de kurduğu dostluğa dayıyordu. Mehmet Ali'nin istekleri karşısında direnince 1841'de dışişleri bakanlığından alındı. 1840-45 yılları arasında Paris elçiliğinde bulunduğu sırada padişah reformları kendisi yönetmeye çalıştı; Mustafa Reşit yurda dönünce yeniden dışişleri bakanlığına (1845-46), daha sonra da birkaç kez sadrazamlığa getirildi. Gücünün artması üzerine azlediliyor, ancak reformları yaygınlaştırmak için arka arkaya yeniden sadrazamlığa getiriliyordu (Bkz. Tablo 2.1). önce dışişleri bakanı (1853-54) ve sonra da sadrazam olarak (1854-1855) Kırım Savaşı yılları ve sonrasında Rusların Kutsal Yerler konusundaki isteklerine karşı koyup İngiliz desteğini sağladı. Mustafa Reşit 7 Ocak 1858'de öldüğünde hâlâ sadrazam bulunmasına karşın en etkin çağı çoktan geride kalmıştı; o sırada gerçek güç kendi yetiştirmeleri olan Âli ve Fuat Paşaların elindeydi.

İstanbullu bir esnafın oğlu olan Mehmet Emin Âli Paşa (1815-1871) efendisi gibi medrese öğrenciliğinden Bab-ı Âli'nin yeni geliştirilen kitabet kalemine geçmişti (1 Eylül 1830). Tercüme Odasında Fransızca öğrendi, mesleğinde yükseldi. Viyana'ya (1835-1836) ve St. Petersburg'a (1837) görevle gitti,

böylece Avrupa ve yöntemleri konusunda Mustafa Reşit'ten daha geniş bilgi sahibi oldu. Ali'nin gerçek anlamda güç sahibi olması Mustafa Reşit Paşa'nın Londra elçiliği sırasında kendisinin özel sekreteri ve çevirmeni olması sonucudur. Bundan sonra Dışişleri'nde yükselmiş, Londra elçisi olmuş (1841-1844), Reşit Paşa yeniden elçiliğe getirilince de *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye* üyesi olarak İstanbul'a dönmüş, burada ülkenin iç sorunları konusunda bilgi sahibi olmuştur. Mustafa Reşit'in bundan sonraki iki sadrazamlık dönemi (1846-1848, 1848-1852) sırasındaki dışişleri bakanlığında Avusturya ve Rusya'daki 1848 ihtilâllerinden kaçan mültecileri kabul etmek ve bu devletlerin onlar hakkındaki istemlerine boyun eğmemekle her ikisi de Avrupa'da ün kazandılar.

Mustafa Reşit ve Âli Paşaların meslekî hayatları bu noktada Mustafa Reşit'in diğer bir yetiştirmesi olan Keçecizade Mehmet Fuat Paşa (1815-1869) nınkiyle içice girmektedir. Fuat Paşa, Âli Paşa ile aynı yaşta olmasına karşın yüksek mevkilere daha yavaş varmıştı. İstanbullu bir ulema ailesinin çocuğu olan Mehmet Fuat babası azledilip de taşraya sürülünce medrese öğrenimini terk etti. Aile desteği kalmayan genç öğrenci bir süre Tıbhane-i Amire'de okudu. Burada öğrendiği Fransızca'dan yararlanarak Tunus Valisi Tahir Paşa'nın yanına girdi, efendisinin ölümüne kadar dört yıl (1832-1836) orada kaldı. Mehmet Fuat, Mustafa Reşit'in yanına 1837'de girdi, Mustafa Reşit ve Mehmet Emin Ali Londra'dayken Bab-ı Âli baş mütercimliğine getirildi; Ali'nin dostluğunu kazanınca, Mustafa Reşit Paşa'nın Gülhane Hatt-ı Hümayunundan sonraki iki yıllık iktidarında (1839-1841) koruması altına girdi. 1848'de Ruslarla Bükreş ve daha sonra 1848 ihtilâllerinin ardından imparatorluğa sığınan mülteciler konusunda St. Petersburg'da ve daha sonra da Mısır'da Mehmet Ali'nin halefi Prens Abbas'la (1852) yaptığı parlak uzlaşmalarla Mustafa Reşit Paşa ve Âli Paşalar'ın etkinliğine ve rütbesine erişti.

Mustafa Reşit Paşa 1852 yılında, görünürde tophane amiriyle olan bir tartışmasına dayanılarak, ama gerçekte padişahın devlet işlerini yeniden denetimine almak istemesi yüzünden sadrazamlıktan azledildi. Bu hareketin reformlara karşı bir tutum olmadığını göstermek için sadrazamlığa Âli Paşa getirildi (1852-1853); padişah ondan boşalan dışişleri bakanlığına da Fuat Paşa'nın (1852-1853) getirilmesi önerisini kabul etti. Reform hareketi onların öncülüğünde devam ederken Mustafa Reşit Paşa'yla yetiştirdikleri arasında ölümüne kadar sürecek bir fikir ayrılığı başladı. Bunun nedenlerinden biri şimdi her şeylerini ona borçlu olan insanların kendi yerini almalarından dolayı Mustafa Reşit'in duyduğu kırgınlıktı. Diğer yandan Mustafa Reşit İngiliz yanlısıydı ve Palmerston ile İngiltere'nin Bab-ı Âli büyükelçisi ünlü Stratford de Redcliffe'le yakın ilişkisi vardı. Buna karşılık Âli ve Fuat Paşalar Fransa'ya karşı yakınlık duyuyorlardı.

Tablo 2.1 Tanzimat'ın başlıca adamlarının görevleri, 1839-1876

Yıl	Mustafa Reşit Paşa	Ali Paşa	Fuat Paşa
1839	Dışişleri Bk. 1837-1841		
1840	Paris elçisi, 1840-1845		Bab-ı Âli Baştercümanı, 1838-52
1841		Londra Elçisi, 1841-1844	
1842			
1843			
1844		Meclis-i Vâlâ üyesi 1844-1846	
1845			
1846	Sadrazam, 1846-1848	Dışişleri Bk. 1846-1848	
1847			
1848		Dışişleri Bk. 1848-1852	
1849			
1850			
1851			
1852	Sadrazam, 1852	Sadrazam, 1852	Dışişleri Bakanı, 1852
1853	Dışişleri Bk. 1853-1854		Tanzimat Meclisi üyesi 1852-55
1854	Sadrazam, 1854-1855	Dışişleri Bk. 1854-1855	
1855	Sadrazam, 1855-1856	Dışişleri Bk. 1855-1856	
1856	Sadrazam, 1856-1857	Dışişleri Bk. 1856-1858	Tanzimat Meclisi Bşk. 1856-58
1857	Sadrazam, 1857-1858		
1858	Ölümü, 1858	Sadrazam, 1858-1859	Dışişleri Bk. 1858-1860
1859		Tanzimat Meclisi Başkanı, 1859-1861	
1860			
1861			Sadrazam, 1861-1863
1862			
1863			Sadrazam, 1863-1866
1864			
1865			
1866			
1867		Sadrazam, 1867-1871	Dışişleri Bakanı, 1867-1869
1868			
1869			Ölümü, 1869.
1870			
1871		Ölümü, 1871	
1872			
1873			
1874			
1875			
1876			

Kırım Savaşından önce, Kutsal Yerler konusundaki tartışmalarda Fransız tutumunu desteklemeleri, düşmelerine yol açtığı zaman Âli ve Fuat Paşalar iktidardaydılar (1852). Her ikisi de bir süre gözden uzak kalmayı yeğlediler, Âli Paşa daha sonraları, Tanzimat Meclisi olarak kurulan yeni reform yasama meclisinin başkanı, Fuat Paşa da üyesi oldular. Savaşın başlamasıyla Rusları yatıştırmak için onları görevden uzak tutmaya gerek kalmamıştı: Mustafa Reşit dışişleri bakanı (1853-1854), sonra da sadrazam (1854-1855) oldu; dışişleri bakanlığına da yine Âli Paşa'yı getirdi. Paris Antlaşması koşulları konusunda çıkan ayrılıklar sonunda da Mustafa Reşit yerine sadrazamlığa Âli Paşa getirildi (1855-1856), Fuat Paşa da dışişleri bakanı oldu. Stratford de Redcliffe'in entrikaları sonunda Mustafa Reşit beşinci ve altıncı kez sadrazamlığa geldi, Âli Paşa dışişleri bakanı oldu, Fuat Paşa da Tanzimat Meclisi başkanlığına döndü.

Tanzimat'ın son yirmi yılında reform artık Mustafa Reşit Paşa'nın yetiştirmelerinin elindeydi. Âli Paşa saray masraflarını sınırlamak isteyince 1858-1859 yıllarında yaptığı sadrazamlıktan azledildi. Âli Paşa Tanzimat Meclisi başkanı oldu (1859-1861), Fuat Paşa dışişleri bakanlığını sürdürdü (1858-1860), dış müdahaleyi gerektiren bunalımı çözümlemek için Lübnan'a gitti, orada sorunu çözüme kavuşturan özerklik planını geliştirdi. Yeni padişah I. Abdülaziz'in (1861-1876) daha kararlı olan Fuat Paşa'yı daha ağır ve tedbirli olan Âli Paşa'ya yeğlemesi üzerine Âli Paşa'nın sadrazamlığı sona erdi. İki kere sadrazam olan Fuat Paşa (1861-1863, 1863-1866) Abdülmecit'in Âli Paşa'ya tanıdığı özerkliği elde etmek için boşuna bir mücadeleye girişti. Padişah'ın imparatorluğu birleştirmek için Mısır Valisi İsmail Paşa'nın kızıyla evlenme isteğine karşı çıkarak 1866'da sadrazamlıktan ayrıldı. Girit isyanının çözümlenmesi ve yeni Sırp devletiyle ilişkilerin bir düzene konulması konularındaki tartışmalar yüzünden bir yıl sonra da Âli Paşa onu izledi.

Girit'teki isyan Rus müdahalesini gerektirecek kadar büyüyünce İngiliz ve Fransızlar padişahı sadrazamlığa yeniden Âli Paşa'nın (1867-1871) getirilmesi için kandırdılar. Yeniden dışişleri bakanı olan Fuat Paşa Abdülaziz'in ünlü Avrupa gezisinde (1867 yazı) kendisine eşlik etti. Âli Paşa Girit'teki isyanı daha geniş bir özerklik ödünüyle çözümlemeye gidince İstanbul'da sadrazam vekilliği yaptı (1867-1868). Ancak bu iki görev Fuat Paşa'ya çok gelmiş, hastalanmıştı. Dinlenmek ve sağlığına kavuşmak için Fransa'ya gitti, 12 Şubat 1869'da Nice'de öldü. Âli Paşa da iki yıl sonra 7 Eylül 1871'de Bebek'teki yalısında öldü.

Mustafa Reşit, Âli ve Fuat Paşalar on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı reformcularının ileri gelenleridir. Ancak Osmanlı modernleştirme hareketinin aracı olarak yaratılan geniş bürokrasi hizmetinde dünyanın hiç tanımadığı pek çok hırslı bürokrat bulunmaktaydı. Reform çabasına önemli katkılar yaparak bu kitle arasından sivrilen iki kişi vardır ki, bunlar Ahmet Cevdet Paşa ile Ahmet Şefik Midhat Paşa'dır. Bunlardan Ahmet Cevdet Paşa kendi yönetici sınıf bün-

yesi içinde büyük işler başarmış bir ulema üyesiydi. Diğeriyse Tanzimat'ı 1876' da sona erdiren anayasal hareketin öncüsü olarak ortaya çıkacak bir taşra reformcusuydu.

Ahmet Cevdet (1822-1895) Tanzimat döneminin değeri en az bilinen kişilerinden biridir. Bulgaristan'da yörenin âyan ailesinden çıkmış, ulema eğitiminde meslektaşlarından çok ileri gitmiş, zamanının önde gelen öğretmenleriyle İstanbul'da (1839-1845) çalışmalar yapmıştır. Daha bu günlerden başlayarak parlak başarısının yanı sıra eski yöntem ve öğretim programlarına karşı sabırsızlığını belirtmiştir. Medresede öğretilen geleneksel aritmetik ve cebir dersleriyle tatmin olmayınca Mühendishane'deki öğretmenlerden ders almıştır. Tarih bilimine de erken yaşlarda ilgi duymuş, bunu bir olaylar belgesi olarak değil de, kaynakların eleştirisel değerlendirilmesi aracılığıyla; insan deneyiminin irdelenmesi olarak kabul etmiştir. Buradan da İslam, uluslararası ve Fransız yasalarını irdelemeye yönelmiş ve bütün bunları otuz yaşına varmadan gerçekleştirmiştir.

Ahmet Cevdet medreseden mezun olup herhangi bir ilmiye memurluğunda hizmet etmesini sağlayacak diplomasını *(icazet)* aldı. Ancak bu noktada meslek yaşamının sonuna kadar yaşam düzenini değiştirecek bir ilişki kurdu. Mustafa Reşit ile sadrazamlığına başlamak üzereydi; reformlarını yaparken açık bir çatışmadan kaçınabilmek için İslam dini yasalarını kendisine öğretecek kadar iyi bilen bir ulema sınıfı üyesi arıyordu. Aradığı, açık fikirli ve sorunları tartışmaya hazır, bilgili bir adamdı. Bu da ancak Ahmet Cevdet olabilirdi. Cevdet bundan sonra Mustafa Reşit Paşa'nın evinde yaşadı, kendisine, çocuklarına, yetiştirdiği gençlere dersler verdi ve efendisinin 1858'de ölümüne kadar orada kaldı. Ahmet Cevdet burada daha sonra 'ikinci öğrenim' diye tanımlayacağı devlet idaresi ve politika tekniğini öğrendi. Mustafa Reşit Paşa'nın özel katibi ve danışmanı oldu, zaman zaman Fuat ve Âli Paşalarla çalıştı.

Mustafa Reşit Paşa Ahmet Cevdet'i, Âli ve Fuat Paşaların kendisini yönetim alanında temsil ettikleri gibi eğitim görevlerine temsilcisi olarak yerleştirdi. Ahmet Cevdet yeni laik okul düzeni için erkek öğretmen yetiştiren bir okulun müdürlüğünü yaparken modern öğretim yöntemleriyle ilgilendi. Mustafa Reşit'in laik okullar için yeni yasalar ve tüzükler hazırlamak üzere kurduğu *Maarif Meclisine* baş kâtip oldu. Tarihçi olarak mesleği 1852 yılında yine Mustafa Reşit Paşa'nın Osmanlı kültürünü ilerletmek için kurduğu *Encümen-i Daniş*'in kendisine, eldeki devlet belgelerinden yararlanarak Küçük Kaynarca Antlaşmasından Yeniçeri ocağının kaldırılmasına kadar (1774-1826) Osmanlı tarihini yazma görevini vermesiyle başlar. Ahmet Cevdet 1855'den 1861'e kadar devlet tarihçisi *(vakanüvis)* olarak çalışmış, bir yandan tarihini tamamlarken bir yandan da görevinin gereği kendi gününün olaylarını yazmıştır. Bundan sonra diğer laik görevlerine ek olarak ilk ilmiye makamına getirilmiş, Galata kadısı olmuştur (1856).

Mustafa Reşit Paşa altıncı kez sadrazamlığa getirilince Ahmet Cevdet'in kendisine, şimdi çok güçlü ve bağımsız olan Âli ve Fuat Paşalardan daha bağlı ve tutucu olduğunu düşünmüş, kendisini Tanzimat Meclisi üyeliğine getirmiştir. Ahmet Cevdet burada, daha yaşının genç sayılmasına karşın, kendi uzmanlık alanında yeni yasalar hazırlayarak etkin ve önemli bir görev almıştır. Tarih çalışmaları ilerledikçe eski yöntemleri terk edip sorunları ve konuları vurgulayan, çeşitli eleştirisel kaynaklara dayanan yeni bir yöntemde yazmayı sürdürmüştür. Tanzimat Meclisi'nin yerine geçen Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'yi getiren yasanın başlıca yazarlarından biri olmuş ve Meclis üyeliğine getirilmiştir.

1860'lı yıllarda Âli ve Fuat Paşalar hükümeti ellerinde tutarlarken Ahmet Cevdet çoktandır kaçındığı bir adımı atmak zorunda kaldı: İlmiye'den Kalemiye'ye geçti, ulema sınıfındaki yerini vezirlikle değiştirdi, vakanüvislik görevini de bıraktı. Bu adımı atması için önemli nedenler vardı. 1861'de isyanları bastırmak ve yeni bir yönetim düzeni kurmak için geniş yetkilere sahip ve özel temsilci olarak Arnavutluk'a gitti. Bundan sonra, Fuat Paşa ikinci kez sadrazam olunca Ahmet Cevdet'in en büyük emeli olan şeyhülislamlığa kavuşacağı söylentileri yayıldı, ancak onun din konularına aydın ve liberal yaklaşımını beğenmeyen büyük bir ulema çoğunluğunun muhalefeti buna olanak vermedi. Bunun üzerine Bosna-Hersek genel müfettişliğine getirildi (1863-1864), orada bölgeyi isteyen Habsburglulara ve Slav ulusal gruplarına karşın Tanzimat reformlarını yaygınlaştırdı. Şimdi bölgesel aksaklıkları çözümleyen kişi olarak ün salmıştı. Bundan sonraki görevi güneydoğu Anadolu'da Kozan'da göçebe aşiretleri yerleştirmek ve düzeni kurmak oldu (1865). Kalemiye'ye resmen naklinden (1866) sonra yönetici makamına getirildi, Fuat Paşa'nın kısa bir süre önce geliştirdiği Tanzimat vilayet reformlarını uygulamak üzere kurulan, Halep vilayeti yeni valisi oldu.

Ahmet Cevdet'in hukuk ve adalet alanlarına en büyük katkılarını ilmiye'yi terk ettikten sonra yapması ilginçtir. 1868'de Meclis-i Vâlâ yasama ve yargı bölümlerine ayrılınca Ahmet Cevdet yargı bölümünün başına getirildi, ilk adalet bakanı oldu ve imparatorlukta ilk kez laik mahkemelerin başlangıcını kuran yasaları hazırladı. Bu mahkemeler için Âli Paşa'nın Fransızlardan esinlenen laik bir medenî yasa getirilmesi düşüncesine karşı çıkan bazı ulema ve bakanların başına geçip padişaha, yeni medenî yasanın günün gerçeklerini karşılamak üzere modernleştirilmiş İslam hukukundan çıkarılacak ilkelere dayandırılması görüşünü kabul ettirdi. Yeni yasaları çıkarmakla görevlendirilen *Mecelle Komisyonu*'nun başkanlığına getirildi ve 1876'da son cilt çıkana kadar bu görevde kaldı.

Ahmet Cevdet pek çok devlet memurluklarında bulunmuş olmasına karşın 1872'de henüz elli yaşındaydı. Yaşamının son yirmi yılında çoğunluğu eğitim ve adalet olmak üzere bakanlıklarda görev aldı, bu sırada da yaşamının en büyük iki eseri olan *Osmanlı Tarihi* ile *Mecelle*'yi tamamladı. 1873'de vakıflar

bakanı, daha sonra eğitim bakanı (1873-1874) oldu, yeni laik öğretim düzeninde büyük değişiklikler gerçekleştirdi, ilk ve orta okullarda reformlar yaptı, teknik okullara girmek isteyenler için açılan hazırlık okullarına yeni bir öğretim düzeyi getirdi. Öğretmen okullarını yaygınlaştırdı. Bu sıralarda bir anayasa çıkartılması için Abdülaziz'i tahttan indirme çabaları başlamıştı. Yeni fikirlere açık olmasına karşın geleneklere karşı derin saygısıyla temelden tutucu olan Ahmet Cevdet bu fikre karşı çıktığı için meşrutiyet taraftarlarınca nefret edilen bir insan olarak kaldı. Ancak bir yönetici olarak Mahmut Nedim'in kötü hükümetine de karşıydı. Bu yüzden sadrazam kendisini Rumeli'ye genel müfettiş, sonra da kısa bir süre için Suriye valisi (1875-1876) atayarak İstanbul'dan uzaklaştırdı. Ahmet Cevdet Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve ölümü ve V. Murat'ın (1876), ardından da II. Abdülhamit'in (1876-1909) tahta çıkması olaylarında hiçbir rol oynamadı. Ancak gelenekçiliğe olan saygısı, kendisini bu olayları yaratan ve kutsal İslam yasası ile padişahın hükümdarlığını sınırlayan bir anayasayı zorla kabul ettiren kişilere karşı düşman yapmıştı. Böylece II. Abdülhamit saray otokrasisini yeniden kurmaya başladığında onun yanında bulundu, adalet bakanlığı (1876-77), içişleri bakanlığı (1877), vakıf (1878-9), ticaret (1879) ve adalet bakanlıkları (1879-1882) yaptı. Yaşamının en güç görevini de bu sıralarda üstlenmişti: Midhat Paşa'nın Abdülaziz'e suikastla yargılanıp suçlu bulunduğu davada Ahmet Cevdet padişahın savcısı ve sorgucusu oldu (1881). Bu davanın sultan ve bakanı tarafından körüklenmesi, eldeki gerçek kanıtlardan çok, Midhat'ın kişiliği ve sunduğu Anayasa'dan dolayı olmuştu.

Ahmet Cevdet bu davadan sonra bir süre kamu görevinden ayrıldı (1882-1886). Bu süre içinde kızlarına modern bir eğitim verdi, Osmanlı tarihini tamamladı, vakanüvisken toplamaya başladığı günlük olayların kayıtlarını düzene soktu. 1839-1890 yıllarını kapsayan *Tezakir*'ini (Anılar) resmi tarihçi olan halefi Ahmet Lütfi Efendi'ye devretti. Abdülhamit için özel olarak 1839-1876 yıllarını kapsayan bir *Mâruzat* yazdı. Henüz 64 yaşında olan Ahmet Cevdet Paşa'nın son resmi görevi adalet bakanlığıydı (1886-1890). Sadrazam Yusuf Kamil Paşa ile kavgaları sonucu istifa etti, bir süre sandalyesiz bakan olarak görev yaptı, 25 Mayıs 1895'te öldü.

Tanzimatçıların içinde bazı bakımlardan en yüreklisi ve ileri görüşlüsü, diğer yandan da en atılganı ve kuşkusuz en trajik sonu olan Midhat Paşa'dır. Mesleğinin başlangıcı, çağdaşı olan Âli ve Fuat Paşalarınkini andırır. Ahmet Şefik Midhat da İstanbul'da ulema bir babanın oğlu olarak doğmuş (1822-1884), ilk yıllarında dini okullara devam etmiş, ancak Akif Paşa'nın himayesine girerek Divan-ı Humayun'a, oradan da 1840'da sadrazam kalemine alınmıştır. Bu noktada Midhat'ın mesleği meslektaşlarından ayrılır ve kendisi sonuna dek Tanzimatçıların dışında yer alır. Diğerleri Mustafa Reşit Paşa'nın himayesine girip onun etkisiyle mesleklerinde hızla yükselirlerken Midhat

ilerlemek için kalemden ayrılmak zorunda kalır. İstanbul'dan ayrılıp çeşitli taşra valilerinin hizmetinde geçirdiği beş yıl içinde taşra olayları konusunda Ali ve Fuat Paşalar'dan daha yakın bir bilgi edinmiştir. 1846'da Bab-ı Âli'ye dönmüş, Meclis-i Vâlâ protokollarını hazırlayan dairede on yıl çalışmış, 1861'de başkatipliğe kadar yükselmiştir. Bu dönemde, vilayetlerdeki eski deneyimleri dolayısıyla amirleri kendisini geçici olarak başkent dışındaki düzensizlikleri soruşturmakla görevlendirdiler. Ahmet Midhat görevlerini öylesine bir dürüstlük ve yetenekle yerine getirdi ki, sonradan Osmanlı hiyerarşisindeki yerlerine yeniden kavuşan bazı bürokratların hiç sona ermeyecek düşmanlıklarını kazandı. Bunların arasında padişahın himayesi altında bulunması nedeniyle cezadan kurtulan ve daha sonraları pişmanlık nedir bilmeyen Ahmet Midhat'tan intikam almak için yapmadığını bırakmayacak olan Suriye valisi Kıbrıslı Mehmet Paşa da vardı. Ancak o dönemde iktidarda Mustafa Reşit Paşa bulunduğu için Midhat yaptığı hizmetlerin karşılığında Meclis-i Vâlâ Anadolu Dairesi başkatipliğiyle ödüllendirildi (1853). Kırım Savaşının sona ermeliyle İstanbul'da durum değişti, Mustafa Reşit Paşa'nın yerine Âli Paşa, Fuat Paşa'yla Paris'e barış konferansına giderken yerine vekil olarak Kıbrıslı Mehmet Paşa'yı bıraktı (1856). Sadrazam vekili ilk iş olarak devlet memurlarının iltizamlara sahip olamamalarını hükme bağlayan yeni bir kararnameye aykırı hareket ettiği gerekçesiyle Ahmet Midhat'ı tutuklatmaya çalıştı. Ancak mahkemede bu suçlama kesinleşemeyince Ahmet Midhat Bab-ı Âli'de daha da güçlendi. Paris Antlaşmasından, sonra Mustafa Reşit Paşa altıncı kez sadrazamlığa getirilince Midhat Paşa'yı Bulgaristan'a soruşturmaya gönderdi. Soruşturma sonunda suçlanan valiler padişahın müdahalesiyle cezadan kurtuldular. Bu duruma çok kızan Midhat Paşa, Âli Paşa'nın izniyle dinlenmek üzere Avrupa'ya gitti (1858). Burada Avrupa uygarlığını yakından inceleme fırsatını buldu. Sonraki deneylerinde bu dönemden çok yararlanacaktı.

Midhat Paşa Avrupa'dan dönüşünde Meclis-i Vâlâ başkanlığına getirildi. Yasamayı çabuklaştırması ve padişaha karşı tutucu bir komploya karışanların Kuleli'de yargılanmalarını idare edişinden dolayı sarayın takdirini kazandı. Üçüncü sadrazamlığında (1860-1861) bulunan Kıbrıslı Mehmet Paşa Midhat Paşa'yı padişahın yanından ayırmak için kendisini Niş valiliğine atadı. Midhat Paşa Niş'te bulunduğu yıllarda (1861-1864) 1864 tarihli yeni vilayet reform yasasını oluşturacak yöntemleri geliştirdi. Daha sonra Bulgaristan'ın bir bölümünden oluşturulan Tuna valiliği (1864-1868) sırasında bu tekniği uyguladı. Midhat Paşa deneyimlerine dayanarak vilayet reformlarını değerlendirmek ve değişiklik önerilerinde bulunmak üzere İstanbul'a çağırıldı (1867-68). Âli Paşa Girit sorunlarını çözerek İstanbul'a dönünce Meclis-i Vâlâ'yı yasama *(Şurayı Devlet)* ve yargılama *(Divan-ı Ahkam-ı Adliye)* bölümlerine ayırdı, Midhat Paşa Şurayı Devlet ve Ahmet Cevdet Paşa da Divan-ı Ahkam-ı Adliye başkanlıklarına getirildiler. Ancak getirildiği bu yüksek makama karşın Midhat

Paşa üstlerinin fikirlerine uyamıyordu. Kendi düşüncelerini uygulamak istedikçe de Âli Paşa'yla çatışıyordu. Midhat Paşa bazı önemli yasalar çıkarttı, toprak vergisi düzenini değiştirdi, madenler konusunda yeni tüzükler geliştirdi, tarım alanında uğraşanlara düşük faizli borç veren bankalar kurdu, faizi bir özendirme aracı olarak kullanarak işçi sınıfını tasarruf hesapları açmaya itti. Ancak Âli Paşa ile çatışmaları yüzünden sonunda azledilip 31 Ocak 1869' da Bağdat valiliğine sürüldü. Böylece, hele şimdi Fuat Paşa da öldüğüne göre, Tanzimat hareketi kaybetmemesi gereken bir insanın enerji ve yeteneğinden yoksun kalıyordu. Ancak Midhat Paşa Tanzimat reformlarını aynı enerjiyle Bağdat'ta uyguladı, aşiretleri bastırdı. İran sınırındaki çatışmaları sona erdirdi. Yeni vergi düzenleri, köylülere toprak dağıtması, sulama kanalları açtırması ve tarım yöntemlerindeki yenilikleri Midhat Paşa'yı modern Irak'ın gerçek kurucusu yapmıştır. Midhat Paşa'nın Tanzimat dönemini sona erdiren büyük olaylara karışması ve Osmanlı İmparatorluğu'na ilk anayasayı getirmesi (1871'den 1884'te ölümüne kadar) daha ilerde incelenecektir.

Tanzimatçıların en önemlileri bu insanlardı. Bunların ortak yaklaşımları nedir? İnsan ve politik liderler olarak birbirlerinden farkları nelerdir? Mustafa Reşit Paşa, yaşı ve deneyimleri nedeniyle diğerlerinden çok farklıydı. III. Selim'in hükümdarlığında doğmuştu. Geleneksel kurumlarda eğitim görmesine karşın bunların eksik yanlarını görmüş ve Avrupa'daki gözlemlerine dayanan yeni bir politika benimsemiştir. Bab-ı Âli'yi politik bir gücün yanı sıra bir reform aracı yapan odur. Ali ve Fuat Paşalar onun siyasetinin çocuklarıdır. Onların Bab-ı Âli'de reform kurumları yaratmalarına gerek yoktu. Bu savaş Mustafa Reşit Paşa tarafından verilmiş ve kazanılmıştı. Onlar yalnızca bunu savunmak ve zamanın sorunlarına uygulamak durumundaydılar. Politika alanında ise onlar daha ustaydılar. Zaman zaman desteklerini kazanmak ya da kritik durumlarda suçu üstlerine atmak için karşıt grupların üyelerini önemli mevkilere getiriyorlardı. Amaçlarını elde etmek için ödün vermeye Mustafa Reşit'ten daha yatkındılar. Ancak birbirlerine göre de farklı yanları vardı.

Âli Paşa boyca kısa, titiz, sakin ve sakıngandı; görgü kurallarını ve kıdemliliği önemserdi. Tüm seçenek ve sonuçları gözden geçirebilmek için bir harekete kalkışmadan vereceği kararı elinden geldiğince ertelerdi, ikisinin arasında gerçek politikacı olan oydu; yabancı elçileri, sarayı ve ulemayı Bab-ı Âli'nin iktidarını kaybetmemesi için birbirlerine karşı oynardı. Reformun ağır ağır olması gerektiğine inanır, her şeyi sırası geldiğinde yerine koyardı.

Diğer yandan Fuat Paşa uzun boylu, yakışıklı, dostluğa düşkün, güzel konuşan bir insandı. Hızla ilerlemeye inanırdı. Padişahla ve rakip politikacılarla olan ilişkilerinde açık sözlü olduğundan insanları uzaklaştırır, düşmanlıklar yaratırdı.(6)

Ahmet Cevdet ise Tanzimatçıların en parlağıydı. Ancak yaşamı boyunca ulamaya olan bağlılığı eski kurumların canlandırılması ve modernleştirilmesi

için kendisinde bir tutku yaratmıştı. Bu yüzden Mecelle'yi geliştirdi, Abdülaziz'in tahttan indirilmesine ve Anayasaya karşı çıktı, sonunda II. Abdülhamit'i meşrutiyetçilere karşı destekledi. Bu sırada da yeni yöntemlere açık kalmış, adalet ve eğitim alanlarında büyük reformlar yapabilmiştir.

Midhat Paşa ise bu insanların içinde en Batılısı ve en az diplomat olanıydı. Başkalarının kusurlarını söylemekten kaçınmaz, kendi yargılarını kabul ettikleri takdirde kusurlarını düzeltebileceklerini vurgulardı. Büyük bir enerji ve bağlılığa sahip bir insan olarak Tanzimatçılar arasında eşsiz denilebilecek bir kararlılıkla hem vilayet hem merkez düzeylerinde modern reformları getirebilmiştir. Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'e çok benzemektedir. Büyük halk kitlelerinin sorunları ve bunların yazgılarını düzeltmek konusuna ilgi duyan tek Tanzimat lideri odur. Ancak otoriteye boyun eğmek istememesi ve aklına geleni söylemekten kaçınmaması kendisine pek çok düşman kazandırmış, reform çabalarının pek çoğunu güdükleştirmiş, sonunda felâketine neden olmuştur.

Padişahçılar: Tanzimat Döneminde Yönetici Sınıf Politikası

Mustafa Reşit Paşa tarafından başlatılan ve halefleri tarafından sürdürülen siyasal gücün saraydan Bab-ı Âli'ye geçmesi, reformları tüm olarak desteklemelerine karşın zamanın iki padişahı için kolay kabul edilebilir bir durum değildi. Yönetici sınıfın pek çok üyesi de ya gerçekten geçmişi özlediklerinden ya da yönetim içinde yerlerini kaybetmekten korktuklarından reformlara karşıydı. Bu karşıtlık üç büyük kurumun liderliğinde toplanıyordu: Padişahlar, anaları, akrabaları ve himayeleri altındakilerin öncülüğünde *Mabeyin-i Hümayun;* şeyhülislam liderliğinde ve ulemayı temsilen Bab-ı Meşihat, ve ordunun temsilcisi olarak da *Bab-ı Serasker.* Bu gruplardan her biri gücünü Mustafa Reşit'in yaptığı gibi kazanmış, kendi yetiştirmelerini eğitip önemli mevkilere yerleştirmişti. Bu gruplar içinde on dokuzuncu yüzyılda politik açıdan en başarısız olanı ulemaydı. Ulemanın temel güç kaynakları olan vakıf gelirleri, Müslüman eğitim ve adalet düzenleri reformlar tarafından zayıflatılmıştı. Halk üzerindeki etkinlikleri ve öğrenciler üzerindeki güçleri kendilerine Yeniçerilerin desteğini sağladıkları zamanki gibi değildi. Ahmet Cevdet gibi zamanın laik eğitiminden yararlanan birkaç ulema sınıfı üyesi de Saray hizmetine girmişler, ulemanın etkisini arttıracak yerde ona karşı çıkma ajanları olmuşlardı.

Bu nedenle Tanzimat dönemi boyunca Bab-ı Âli'ye karşı en güçlü siyasal ittifak Bab-ı Serasker ile saray arasında olmuştur. Bu ittifakı sağlayan yeni ordunun yaşlı ama hâlâ etkin kurucusu Mehmet Hüsrev Paşa'ydı. Mehmet Hüsrev Paşa, 1827 ile 1836 yılları arasında ve yine kısa bir süre 1846 yılında seraskerlikte bulunduktan sonra 1855'te 99 yaşında ölmüştür. Politikasını

oluşturan nedenler reforma karşı olması değildi: Gerçekte yeni orduyu o kurmuştu ve seksen yaşlarında bile bozuklukları gidermek, yenilikler getirmek peşindeydi. Gülhane Hatt-ı Hümayunu ilân edildiğinde sadrazamdı ve bunu destekliyordu. Ancak Mustafa Reşit Paşa'nın tüm gücü Bab-ı Âli'de toplamasına karşıydı. Bu konuda fikir birliğini ordu ve saray içinde ve ordunun tüm kademelerinde bulmuştu. Onun yetiştirmesi ve serasker olarak (1836-1838, 1839-1840) halefi olan Halil Rıfat Paşa (öl. 1856) saraya damat girmiş, dört kez kaptan-ı deryalıkta (1830-1832, 1843-1845, 1847-1848, 1854-1855) ve Meclis-i Vâlâ başkanlığında (1842-1845, 1848-1849) bulunmuş, böylece genellikle Hüsrev Paşa'yla işbirliği yaparak, tutucu grubu kurmuş ve sürdürebilmiştir. Sarayla grup arasındaki bu işbirliği 1845'te II. Mahmut'un kızı Adile Sultan'la evlenen Damat Mehmet Ali Paşa (1813-1868) tarafından da sağlanmıştır. Damat Mehmet Ali Paşa beş kez kaptan-ı derya (1845-1847, 1848-1849, 1851-1852, 1855-1858 ve 1858-1863), iki kez serasker (1849-1851, 1853-1854) ve bir kez de sadrazamlık (1852-1853) yapmıştır. Padişah özellikle Damat Mehmet Paşa aracılığıyla seçilmiş genç kişilerin eğitilip devlet hizmetine girmelerini sağlamıştır. Ancak ne var ki, saray seçimlerinde Mustafa Reşit Paşa kadar başarılı olamıyordu. Adamlarından en ileri geleni Midhat Paşa ile çatışmasından daha önce söz edilen Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'ydı (1813-1881). II. Mahmut'un baş haznedarı olan amcası, Mehmet Emin'i erken yaşta saray hizmetine aldırmış, Hassa alayında hızla yükselmesini sağlamış (1832-1833), Mustafa Reşit'in adamlarıyla boy ölçüşebilmesi için giderleri padişah tarafından karşılanmak üzere iki yıl Fransa'ya öğrenime göndermiştir (1833-1835). Mehmet Emin sarayın etkisiyle orduda hızla yükselmiş, vilayet ordugâhlarında, Akka'da (1844-1845), Kudüs'te (1845-1847), Tırnova'da (1847) ve Belgrat'ta (1847-1848) hizmet görmüştür.

Yöneticilikte beceriksizliği sayısız yakınmaya neden olmuşsa da, bunlardan hiçbiri kendisini saray desteğinden yoksun kılmamış, padişah bu suçlamaların politik olduğuna inanmıştır. 1848'de Avrupa ve Avrupa dilleri konusunda geniş bilgisi yüzünden vezir yapılıp Londra elçiliğine getirilmiştir (1848-1850). Daha sonra Halep Valiliği (1850-1851) sırasında bedevî isyanlarını acımasızca bastırmıştır. Ancak yönetimi daha güç olan Girit valiliğine atanınca (1851) bu onuru reddederek İstanbul'a dönmüştür. 1851'de Suriye'de üslenmiş Arap Vilayetleri imparatorluk Ordusunda müşirliğe getirilmiştir. Midhat Paşa'nın burada kötü yönetim bulgularına karşılık mevkiinde kalmışsa da, 1853'te emrindeki kuvvetleri Kırım Savaşına katılmaları için örgütleyemediğinden görevinden alınmıştır. Ancak bu başarısızlığı daha yüksek görevlerle ödüllendirilmiştir. Savaşın son bölümünde (1854-1855) kaptan-ı deryalık, Tanzimatçılar iktidardan düşünce 1854, 1859 ve 1860-61'de üç kere sadrazamlık yapmış, zamanının en aptal ve en boş politikacısı olarak ün salmıştır. Âli Paşa kimi zaman düşmanlarını şaşırtmak için onu yüksek mevkilere getirmiştir.

Saray, ordu ve Bab-ı Âli arasındaki Tanzimat politikasındaki denge unsuru ve yeni orduda (1825-1843) arasında görevli Mütercim Mehmet Rüştü Paşa (1811-1882) olmuştur. Hüsrev ve Halil Rıfat Paşaların himayesi altında olan Mütercim Mehmet Paşa serasker (1852-1853, 1855-1856, 1857-1859, 1861-1863 ve 1867-1868, sadrazam (1859-1860, 1866-1867, 1872-1873, 1876 ve 1878) olmuş, zaman zaman Tanzimat Meclisinde ve Tophane Amirliğinde bulunmuştur. Rüştü Paşa ilk başlarda saray/ ordu grubunun adayı olarak yükselmişse de, dostu düşmanı herkes kendisine saygı gösterirdi, Tanzimatçılar muhalefeti susturacak ve işbirliğini sağlayacak, aynı zamanda kendi çıkarı yerine imparatorluk için çalışan yetenekli birini aradıkları zaman onu iktidara getirirlerdi. Mütercim Rüştü Paşa mesleği boyunca politikanın reformları sürdürme çabasını engellemesine izin vermemiş, böylece yıllar boyu hizmet ettiği padişahların içten reform duygularını temsil etmiştir.

Bu politika ve hırs çatışmasında, parti ve kişisel rekabetlerde yabancı elçilikler çoğunlukla kesin rol oynamışlar, para ve siyasal baskıyla müdahale etmişler, Osmanlı iç ve dış politikasında kendi amaçlarını sağlamak için kâh bu kâh şu politikacıyı tutmuşlardır. İngilizler ve daha az olmak üzere Fransızlar, imparatorluğu sürdürecek politikalar için Bab-ı Âli'yi, Avusturya ve Ruslar da aksi nedenlerle saray ve orduyu tutmuşlardır. Giderek bağımsızlıklarını arttıran ve valiliklerini hidivliğe dönüştürüp Osmanlı politikasını özellikle saraydakilere verdikleri büyük armağanlarla etkileyen Mısır hükümdar ailesi de etkin olmuştur. Son olarak da, daha ilerde görüleceği gibi yönetici sınıfın bazı genç üyeleriyle halk arasında ortaya çıkan yeni politik güçler vardı. Genellikle Genç Osmanlılar olarak anılan bu kişiler Tanzimatçıların otokratik davranışlarına ve temsil ilkesinin aynı derecede genişletilmeden iktidarın padişahtan Bab-ı Âli'ye geçmesine karşı çıkıyorlardı.

Bu çok karmaşık politik durum gözönüne alındığında Tanzimat döneminde çok yüksek düzeyde bir politik dengesizlik bulunmasına şaşmamak gerekir. 1839'dan 1876'ya kadar 39 sadrazam, 33 dışişleri bakanı değişmişti. Bu görevlerin büyük bir kısmı aynı insanlar tarafından doldurulmuştu. Burada şaşılacak olan şey politik dengesizliğin aşırılığı değil, dönem boyunca imparatorluğun kurumsal gelişmesindeki dengeliliktir. Tutucuların iktidarda oldukları dönemlerde bile geriye dönüş çok az olmuştur. Bu politik süreklilik büyük bir ölçüde yeni Osmanlı düzeninin bürokratik tabakalaşması sonucunda olmuştur.

Yeni Yönetici Sınıf

Tanzimat, yeni yönetici sınıfa, artık memur adı verilen bürokratlara dayalı merkezileşmiş bir hükümet yaratmıştır. Bu sınıf yüzyılın büyük bir bölümünde imparatorluğu etkileyen politik ve askeri bunalım dalgalarına aldırış etmeden, hatta bunlara karşın, modernleştirme temposunu sürdüren modern bir Osmanlılar kuşağından oluşuyordu. Reformları tek tek ele almadan önce yeni hükümet düzeni ve buna işlerlik kazandıran bürokratların incelenmesi gerekir.

Merkezi Hükümet

Yürütme

Merkezi düzeyde yürütme ve yönetim görevleri bakanlıklar arasında dağılmıştı. Kimi Bab-ı Âli'de sadrazamın kanatları altında toplanıp onun gücüne katkıda bulunurdu. Bunlar arasında özellikle askerlik, din ve adalete ilişkin olanlar başkentin diğer kesimlerinde de kendi iktidar merkezlerini kurmuşlardı. Başta hem yürütme hem yasama bölümlerinden oluşan bakanlıklara iç danışma meclisleri yardım ediyorlardı. Kimi zaman bu meclisler görevleri ve kadroları gerektirdikçe bakanlık düzeyine yükselmişlerdir. Tanzimatın ileri gelenlerinden çoğu sadrazam(7) ya da iç ve dışişleri bakanlıklarını yüklendiklerinden Bab-ı Âli'nin bu bölümleri adlarının belirttiğinden daha ötede bir otoriteye sahip olmuşlardır.

İçişleri Bakanlığı (Nezaret-i Dahiliye). İçişleri Bakanlığı 1836'da *Sadaret Kethüdası Kalem*inden görevlerinin ülke içi sorunlarını yürütmek üzere yaratılmıştı. İki yıl sonra sadrazam diğer bakanlıkların üstünde güce sahip olmak için bu görevi geri almıştı. Tanzimat döneminin büyük bir bölümünde içişleri bakanlığı sadrazamlıkta kalmış, işlerine *sadaret müsteşarı* bakmıştır, ancak kendi özerk bürokratik yapısı ve sorumlulukları vardı. Fuat Paşa'nın 1869'da ölümü üzerine Âli Paşa sadrazamlığı ve dışişleri bakanlığını birlikte taşıyamayınca içişleri Bakanlığı'nı pek güçlük çekmeden sadrazamlıktan ayırmış ve imparatorluğun sonuna kadar sürecek bağımsız varlığına kavuşturmuştur (18 Şubat 1869).

İçişleri Bakanlığı imparatorluğun tüm içişlerinin yönetiminden sorumluydu. Diğer bakanlıklar gibi yetki alanına giren konularda yasa ve tüzük önerilerini kabul etmek ve bunları yasama bölümlerine ve padişaha göndermeden önce değerlendirmekle görevlendirilmişti. Padişah bir iradeyle onayını verdiğinde de bunları yürütmekle yükümlüydü. Vilayet ve yerel yönetimlerini, polisin harekât ve düzenlenmesini kontrol ederdi. Böylece valilerden polis müdürlerine ve belediye memurlarına kadar merkezi idare dışındaki tüm bürokratların atanması, terfileri, cezalandırılmaları, denetimleri bu bakanlığın elindeydi. Ayrıca âyan ile halkın refah ve servetini artıracak tüm yasaları, tüzükleri ve yönetimsel hareketleri önermekle de yükümlüydü. Bağımsız olduktan sonra kendi bütçesini yapmasına ve diğer bakanlıkların aksine, sadrazamın müdahalesi olmadan, hatta onayına gerek kalmadan sorumlu yasama organlarıyla doğrudan doğruya ilişki kurmasına izin verildiği için bu bakanlık gerçekten güçlüydü.(8) Bakanlık işlevlerini görebilmek için dairelere ayrılmıştı. Bunların arasında vilayet memurlarını denetleyen ve güdecekleri politikayı saptayan müsteşarlık dairesi de bulunuyordu. Devlet hizmeti işleriyle uğraşan üç daire vardı: memur seçimini yapan; memur atama, rütbe ve terfi kayıtları ile uğraşan; emeklilik fonlarını yöneten daireler. Nüfus sayımı, imparatorluk

basınının denetlenmesi ve imparatorluğa giren mültecilerin yerleştirilmesiyle uğraşan ayrı daireler de bulunuyordu. İstanbul ve diğer belediyelerin işlerine bakmak için bakanlıkta valileri temsil eden ve vilayetteki bakanlık çalışmalarını merkezileştiren *kapı kethüda*ları vardı, imparatorluk içinde de üç müfettiş üç büyük bölüm olan Rumeli, Anadolu ve Arap dünyasının yönetimini denetlerlerdi. Ayrıca bakanlıkta Kutsal Kentlerin *(Haremeyn)* işlerini düzenleyen ve sağlık ve temizlik işlerini denetleyen özel komiteleri de vardı.

Dışişleri Bakanlığı (Nezaret-i Hariciye). Bu bakanlık, ilk yıllarında Mustafa Reşit Paşa'nın iktidar merkezi olduğu için, normal görevleri dışında başka bakanlıkların çalışma alanlarına girmesi gereken bazı konulara da el atmış durumdaydı: Bunlar arasında iç reform yasaları, imparatorlukta yabancı teba ve Müslüman olmayanların durumları ve bu konuda gerekli tüzüklerin çıkartılması, dış ilişkiler ve dış ticaret sayılabilir. Daha önce Divan-ı Hümayun ve sonra da sadrazam adına reis-ül küttap yetkisiyle Bab-ı Âli tarafından yapılan çeşitli yasama ve sicil kayıt konuları şimdi yalnızca Dışişleri Bakanlığı eline verilmişti. Bu görevlerini yapabilmek için bakanlık herbiri bir müsteşar yönetiminde iki ana bölüme ayrılmıştı. Bu bölümlerde de başkatipler başkanlığında ayrı daireler bulunuyordu. Dışişleri bölümünde dış işleri, dış ticaret, yabancı temsilcileri ağırlama ve yabancı basını denetleme daireleri (kalem) bulunuyordu. Genellikle iç işlerine bakan eski Divan-ı Hümayun bölümlerinden oluşan ikinci bölümün de iki dairesi vardı: *Divan-ı Hümayun Kalemi* ve *Mezahib-î Gayr-i Müslim Dairesi.* Bunlardan birincisi tüm padişah fermanlarını yayınlar ve kayıtlarını tutar, padişahın yabancı hükümdarlara ve memurlara mektuplarını, yabancı hükümetlerle ya da bunların Bab-ı Âli'deki temsilcileriyle olan yazışmaları, antlaşmaları, memurların atanma ya da azil beratlarını ve imparatorluk içi ve dışı seyahat beratlarını yayımlar ve kayıtlarını tutardı. İkinci daire de her millet topluluğuna göre bölünmüş olup gerek dışişleri bakanlığından gerekse diğer bakanlık ve dairelerden kaynaklanan, milletlerle ilgili emirlerin yayımlanmasıyla görevliydi. Bunların yanında daha az önemli iki daire daha vardı: *Tercüme Odası* ve *Hariciye Evrak Odası.* Bu sonuncusu daha sonra Bab-ı Âli'nin arşivine dönüştürülmüştür.[9]

Maliye Bakanlığı (Nezaret-i Maliye ya da Bab-ı Defteri). Devletin tüm mali ve hazine dairelerini birleştiren Maliye Bakanlığı 1838'de II. Mahmut tarafından kurulmuştu. Ancak Abdülmecit'in tahta çıkmasından sonra ordu için tam mali bağımsızlık kazanmak isteyen Sadrazam Mehmet Hüsrev Paşa tarafından ayrı dairelere bölündü (2 Ağustos 1839). Mustafa Reşit Paşa'nın İstanbul'a dönmesi ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun yayınlanmasından hemen sonra Mansure ve Hümayun hazineleri yeniden birleştirildi ve Maliye Bakanlığı yine işlerliliğine kavuşturuldu (20 Haziran 1839).[10]

İlk başlarda çeşitli bölümlerin bakan ve müsteşar altında bir derece özerk olmaları kabul edilmişti. Bunların gelir ve giderleriyle uğraşacak özel hazineleri ve muhasebe kalemleri olacaktı. Anadolu ve Rumeli'nin mali idaresini yönetecek ve genel mali kararlar çıkartacak olan ayrı özel daireler bulunacaktı.[11] 1842 Haziranında bakanlık müsteşarı makamı kaldırıldı, yerine biri Mansure biri Hümayun hazineleri için olmak üzere iki defterdar getirildi. Bunların birinci görevleri bakana vergi ve diğer gelirlerin toplanmasında yardımcı olmaktı.

Bu yapı Kırım Savaşı'na kadar hemen hemen hiç değişmeden sürdü. Sonraları Fuat Paşa'nın getirdiği mali reformların sonunda bakanlıkta yeni bir Divan-ı Muhasebat kuruldu. Buna bütün bakanlık ve dairelerin hesaplarının kontrolünün yanı sıra merkezi ve taşra yönetimlerinde çalışan bürokratların hesaplarının da incelenmesi görevi verildi. Ayrıca mali yıl başlamadan önce bir bütçe hazırlayacak, çeşitli dairelerin önerilerini alacak, bunları beklenen gelirlerle karşılaştıracak, sonucu bakana, yasama divanına ve son onayını almak üzere de Bakanlar Kuruluna gönderecekti. Tüm mali yükümlülüklerin yerine getirilmesini sağlamak için bu bölümün memurları ülke içinde dolaşacaklar, devlet memurları ile vergi mükellefleri arasındaki tartışmaları çözüme bağlayacaklar, düzenin daha iyi çalışması için önerilerde bulunacaklardı.[12] Divan-ı Muhasebat'a bu görevini yerine getirebilmesi için bir başkan, yedi uzman üye ve on katiplik bir kadro verildi. İşin büyüklüğü anlaşılınca sonraki on yıl içinde üye sayısı 10'a, kadro da 21 kişiye çıkarıldıysa da bu bile geniş Osmanlı mali düzeni için yeterli olamayacağından bu kurum kurucularının umduğu kadar etkili olamadı.[13]

Tanzimat'ın son on yılında Divan-ı Muhasebat da ikiye ayrıldı. Üyeleriyle kadrosunun yarısı *Meclis-i Maliye* olarak örgütlenip yıllık bütçe, vergiler, iltizamlar ve vergi toplama işlerini üstlendi. *Meclis-i Muhasebe-i Maliye* olan ikinci yarısı da bakanlıkların, dairelerin, memurların hesaplarını denetlemeye devam etti, nüfus sayımı ve gayrimenkul, vakıf kayıtlarını tuttu. Bakanlık yine bir tek müsteşar (maliye müsteşarı) altında örgütlendi, ayrı hazineler *Maliye Hazinesi* adı altında birleştirildi.[14]

Ekonomik ve Sosyal Meclisler ve Bakanlıklar. Büyük bakanlıklardan her birinin emekli uzmanlar, kıdemli katipler ve görev aralarında boş kalan bürokratlardan oluşan bir danışma meclisleri vardı. Bu meclisler bakanlara genel politika ve yasa önerileri konusunda olduğu kadar, geliştirilmiş harekât yöntemleri konularında da fikir verirlerdi. Yıllar boyunca ekonomik ve sosyal konularla uğraşan bu meclislerden bir bölümü sonunda bakanlıklara dönüşmüştür. 1838'de II. Mahmut tarafından kurulan *Tarım ve Sanayi Meclisi,* 1839'da *Nezaret-i Ticaret;* 1846'da *Eğitim Meclisi* olarak kurulan 1856'da *Nezaret-i Maarif-i Umumiye;* 1846'da *Nezaret-i Ziraat*'a dönüştürülmüş olan *Ziraat Meclisi;*

1862'de Ticaret Bakanlığına alınıp adı *Nezaret-i Ticaret ve Sanayi* oldu. 1837'de kurulan ve çok kereler kaldırılıp yeniden kurulan *Nafia Meclisi* 1870 Şubatında ayrı bir Nezaret-i Nafia olarak kuruldu.(15) Tek bakanlık halinde birleştirilen iki bakanlık da Nezareti Nafia ve Ticaret adıyla bu son iki bakanlık oldu. *Ticaret Dairesi* de sanayiyle, dış ticaret istatistikleriyle ilgilendi (dış ticaret Dışişleri Bakanlığı'nın yetkisindeydi), *bayındırlık dairesi* de demiryolları, köprüler, yollar, posta telgraf ve haberleşmeye ilişkin diğer kurumlarla ilgilenip bunları denetlemeye başladı.

Din Kurumu (Bab-ı Meşihat). Bab-ı Âli'den uzakta ve en az ikisi sadrazamla eşit rütbede (serasker ve şeyhülislam) olan bakanların basında bulundukları bazı bakanlıklar II. Mahmut'un zamanından beri büyük bir değişikliğe uğramadan varlıklarını sürdürüyorlardı. Şeyhülislamlık makamı olan Süleymaniye Camii yakınlarındaki Yeniçeri Ağasının eski yeri şimdi tam bir idari bölüm olarak gelişmişti. Kadro ve politika sorunlarını bir müsteşar yönetiyor, Anadolu ve Rumeli kadılarını atayıp mahkemeleri denetleyen kazaskerlerin yönetimindeki ayrı bölümler bulunuyordu. Yalnızca İstanbul ve Galata bunlardan ayrı bir bölüm halindeydi. Bakanlıkta şeyhülislamın adlî ve yasal görevlerini uygulamak için bir *Fetvahane-i Celile* kurulmuştu. *Şeyhülislamlık Ders Vekili* dini okullarda ulemanın yetiştirilmesini yöneten bir dairenin başındaydı ve ayrıca mektep ve medreselere öğretmen atamakla yükümlüydü. *Şeyhülislamlık Fetva Emini* onun tüm adli ve dini fikirlerini yayımlamakla görevliydi, mali konulara bakan başka katipler de vardı. 1849'da Topkapı Sarayında bulunan Darphane padişahın özel hazinesi (Hazine-i Hassa) ile *Hazine-i Hassa Nezareti* adıyla birleştirildi, daha sonraları da *Nezaret-i Evkaf-ı Hümayun*'a bağlandı. Kutsal Kentler (Haremeyn) vakıflarının yönetiminin de elinde bulunduğu bu kurum, 1837'de ayrı bir yönetim birimi olarak Ayasofya Camiinin karşısındaki merkezine yerleşti. Bakanı ve kadrosu, ulema olmak zorunda bulunduklarından ve gelirlerinin büyük bir kısmı ulema ile vakıfları yaşatmak için harcandığından, şeyhülislamın denetimi altına girdiler.

Askeri Daireler. Resmen 1900'de Savaş Bakanlığına dönüştürülen Bab-ı Serasker on dokuzuncu yüzyılda ordu yeniden düzenlenirken örgütlenmesini geliştirmiştir. Seraskere yardımcı olarak *Erkan-ı Harbiye Dairesi* bulunuyordu. Ayrıca askeri ulaşım, mühendislik, piyade, süvari, topçu, ikmal, adalet, emeklilik, istihkam ve askeri binalar, haberleşme ve istatistik daireleri vardı. Vilayet jandarması kadar iyi örgütlenmesinden sonra vilayet orduları, İstanbul Seraskerliği yanı başında bulunan itfaiyeciler, askeri inşaatlar ve askeri okullar için de ayrı daireler kuruldu. Tophane-i Amire serasker tarafından atanan bir müşir ve sadrazam tarafından atanan bir uzman danışmanlar meclisi ile özerk bir bölüm olarak korundu. Daha sonraları sayısı yediye çıkarılan altı vilayet or-

dusu vilayetlerdeki tüm ordu çalışmalarını yürütmek üzere kuruldu. Yedekler ve atlı birlikler de bunların içindeydi. Başlarında İstanbul tarafından atanan ve İstanbul'a karşı sorumlu bir müşir bulunuyorsa da, askeri ve ikmalle ilgili konuları bölgenin sorunları ve koşullarına göre çözümlemek özerkliğine sahipti.

Kaptan-ı Derya donanma işlerini Kasımpaşa'daki *Tersane-i Amire*'den yürütmekteydi. Abdülmecit dönemine kadar bu bölüme pek ilgi gösterilmemişti. Abdülmecit gerek Kasımpaşa'da, gerekse İzmit ve Gemlik'te modernleştirme hareketlerine büyük paralar harcadı, sonunda tüm eski yelkenli gemiler buharlı gemilere dönüştürüldü. 1866'da Girit isyanı sırasında bir dizi deniz yenilgisinden sonra yine Kasımpaşa'da yeni bir *Nezaret-i Bahriye* kuruldu. Bakan ve müsteşar yönetim ve mali işleri yüklendiler, kaptan-ı derya yalnızca donanma komutanı olarak kaldı. Emekli deniz subaylarından oluşan bir danışma meclisi kuruldu; Amiral Hobarth başkanlığındaki bir İngiliz denizci heyetinin teknik yardımlarıyla kısa bir sürede modern bir filo hazırlandı.[16]

Adalet Bakanlığı. II. Mahmut döneminde imparatorluğun laik mahkeme düzenini genişletmek amacıyla kurulan *Nezaret-i Deavi* 1870'de *Nezaret-i Adliye*'ye dönüştürüldü. Yüzyıl boyunca yeni laik adalet düzeni geliştirildikçe bu bakanlığın örgütlenmesi de değişti, zamanla Bab-ı Âli'nin bakanlıklarının ve encümenlerinin bir çoğunun adli görevlerini üstlendi. Yüzyılın sonunda Adalet Bakanlığında bir *Encümen-i Adliye,* bir *Mahkeme-i Temyiz* vardı. Bu sulh, ceza ve idari bölümlerine ayrılmıştı. İstanbul'da yetki alanı içinde bir de, yine sulh, adli ve idari bölümlerine bölünmüş bir *Der Saadet Bidayet Mahkemesi* ve bir *Mahkeme-i Ticaret* bulunuyordu. Bu mahkemelerde yargıçlar o zaman imparatorlukta bulunan çeşitli yabancı ticari toplumları da temsil ederlerdi, ayrıca sulh ve deniz ticaret bölümleri vardı. Bakanlık, laik adliye sisteminin kadrosunu sağlayıp denetlemenin yanı sıra yargıçların eğitilmesi ve laik adli eğitimin yürütülmesiyle de yükümlüydü.

Sadrazamlık. Bab-ı Âli'nin idari bölümlerinin en üstünde Sadrazamlık makamı bulunmaktaydı. Bu makama *Sadaret-i Uzma, Baş Vekâlet* ve hatta *Bab-ı Âli* de denmiştir. 1839'da bölüm, Mustafa Reşit Paşa iki bakanlığı ayırmadan Dışişleri Bakanlığını da kapsayan bölümün içişlerine bakan *Amedi-i Divan-ı Hümayun*'dan oluşmaktaydı. Amedi kaleminde sadrazamlık haberleşme dairesi ve arşivler *(Bab-ı Âli Evrak Odası)* bulunmaktaydı. Sadrazamın başkanlığında Tanzimatçılar Bab-ı Âli'yi güçlendirince, Divan-ı Hümayun'un dışişlerine verdiği diğer kalemleri de buraya kattılar. Protokol işleri ve törenlerle görevlendirilmiş *Teşrifat Kalemi* de bunların arasındaydı. Bab-ı Âli'de sadrazamın yetkisinde bulunan çeşitli merkezi yasama kuruluşları da bulunmaktaydı. Aşağıda bunlar incelenecektir.

Yasama Organları

Devletin ayrı bir organ olmaktan çok, imparatorluk yönetim sürecinin ana parçalarından biri olan; Tanzimat hareketinin getirdiği yeni yasama kurumları, imparatorluğun yönetiminde kalıcı bir temel oluşturmakta ve politik karışıklıklara karşın modernleştirmeyi desteklemede yürütme kurumları kadar önemliydi.[17] Eski Divan-ı Hümayun'un yasama görevlerinde zamanın gereksinimlerine daha iyi yanıt verebilecek yeni organların yardımcı olması süreci II. Mahmut zamanında başlatılmıştı. 1838'de sarayda kurulmuş olan *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye* ve *Dar-ı Şura-yı Bab-ı Âli,* II. Mahmut ve sadrazam için danışma kurumlarıydı. Tanzimat döneminde ortaya çıkacak yasama kurumlarının çekirdeğini bunlar oluşturmuştur.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye. II. Mahmut'un hükümdarlığının son yılında meclislerin çalışmasını aksatan pek çok sorun bulunuyordu. Bir kere bunlar eski düzen üzerinde kurulmuş yeni hükümet kurumları olduklarından; kesin görevleri, diğer memurlarla olan ilişkileri belirlenmediği için fikirlerine genellikle aldırış edilmiyordu. İkinci olarak da, bu meclislerin özgün amaçları uzmanların fikirlerini almak olduğu için, üyeler rütbeleri göze alınmadan niteliklerine göre atanıyorlardı. Bu liberal ve değerli bir düşünceydi; ne var ki, Osmanlı mantığında ancak yüksek rütbeli üyelerin fikirlerine önem verilmekteydi. Üçüncü bir sorun da üyelerin, asıl yönetici görevleriyle meşgul olmalarından dolayı bu meclislerde tam gün çalışamamalarıydı. Son olarak da, iki meclis arasındaki ayrım hiçbir zaman kesin olarak ortaya konmadığından ve yetki alanları belirlenmediğinden, önerileri tek tek bakanların ya da dairelerin çıkarlarıyla çatışınca, eski Osmanlı *had* ilkesine göre bakan ya da dairenin fikri üstün çıkıyordu.

Gülhane Hattı Hümayunu Dar-ı Şura-yı Bab-ı Âli'yi kaldırarak ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'yi başlıca reform yasalarının ve tartışmasının kaynağı olarak belirterek, bu kurumu önemli yasama konularını tartışan, bakanların ya da ilgili diğer kişilerin had'lerini önemsemeden her sorunu derinliğine araştıran ve sonra da yasa önerileri getiren tek kurum yaptı. Yasa önerileri onaylanmak üzere padişaha yalnızca Bakanlar Kurulu tarafından değil, kıdemli bakanlardan, emekli memurlardan ve Meclis-i Vâlâ'nın tüm üyelerinden oluşan özel bir meclis *(Meclis-i Hass-ı Umumi)* tarafından da sunulabiliyordu. Böylece bu ikinci grup onaylanma sürecinde yalnız Bakanlar Kurulu'nun bulunduğu zamana kıyasla daha çok söz sahibi oluyordu. Çalışma alanı, Bakanlar Kurulunun ya da dairelerin kendisine sunduğu konuların değerlendirilmesiyle sınırlıydı. Ancak bu durum tüzüğünde pek kesin olarak belirtilmediği için istediği konuda yasa önerileri hazırlayabilirdi. Yönetici sınıfın dört kurumundan kıdemli memurlar arasından seçilen on sürekli üye verilmişti.[18]

Meclis için Bab-ı Âli'de yeni bir merkez yapılması, Tanzimat'ın padişah fermanıyla başlamasına karşın Mustafa Reşit Paşa ve yardımcıları tarafından yürütüldüğünü gösteriyor, böylece saraydan bir iktidar kayması başlamış oluyordu. Padişahın da bulunduğu açılıştan (8 Mart 1840) sonra meclis Osmanlı Hükümet çevrelerinde o güne kadar görülmeyen bir yoğun çalışmaya girdi. Tartışmalar, rütbesine bakılmaksızın tüm üyelerinin konuşabilecekleri biçimde düzenlenmişti. Tartışma sırasında üyeler salonu terk edemezlerdi. Kimse bir konuşmacıya sözü bitene kadar müdahale edemezdi. Meclis kısa bir süre sonra en azından Bab-ı Âli'de bulunan bakanlıkların memurlarını da sorguya çağırmaya başladı. Ancak bunların istemedikleri durumlarda bu çağrıları kabul etmeme ve soruları yanıtlamama hakları bulunuyordu, önerilerin ittifakla alınması için çabalar gösteriliyordu, ancak bazı kararlar çoğunlukla alındığı zamanlar da padişaha, kendi yargısını oluşturabilmesi için, muhalefet nedenleri bildiriliyordu.

Tüzüğüne karşın Meclis-i Vâlâ kısa sürede çeşitli sorunlarla karşı karşıya kaldı. Kimi üyeler eski makamlarından ayrılmayıp toplantılara vekillerini gönderiyorlardı. Sonuçta çoğunluk sağlanamadığı için kararlar ertelenmekteydi. Bakanlar Kurulu da Meclis'le aynı zamanda toplantılara başlayınca tanıklık etmek ya da gerekli bilgiyi sağlamak için Bab-ı Âli'den herhangi birini getirtmek olanaksızlaştı. Kıdemli üyeler de tartışmalarda üstünlük taslıyor, kıdemsiz üyelerin deney ve yargılarına önem verilmiyordu. Bu sorunların çözümlenmesi için meclis 18 Temmuz 1841'de yeni bir içtüzükle tüm üyelere eşit rütbe (1. rütbe, 2. sınıf) sağladı ve eski tüzüğe aykırı hareketlerin ceza göreceğini hükme bağladı. Üyeler ayrıca, genel kurulda karar aşamasına gelmeden önce önerileri gözden geçirecek küçük uzman komiteleri oluşturacaklardı. Böylece daha sonraki meclislerde geliştirilecek olan bölümler türünden örgütlenmenin temelleri atılmış oldu. Bakanların ve ileri gelen memurların oturumlarda bulunabilmelerinin sağlanması için Meclis-i Vâlâ'nın bu tür oturumlarını Cumartesileri yapmaları, ve o gün de Bakanlar Kurulunun toplanmaması kararlaştırıldı. Son olarak da, Meclis-i Vâlâ yalnızca diğer kurumlar tarafından hazırlanan yasa önerileri konusunda kendi fikrini belirtmekle kalmayacak, kendi yasa ve tüzük taslaklarını *(tezakir)* da hazırlayacaktı. Bunlar, sonra gelen Tanzimat yasama hareketinin temeli olacaktı.

Yeni tüzük amacına erişmişti. Bundan sonraki 15 yıl boyunca Meclis-i Vâlâ ana yasama organı olarak işlev gördü. Tanzimatçılar bu kuruluşun kendi istekleri doğrultusunda çalışmasını sağlamak için yüksek aylıklı başkanlık ve başkan yardımcılık görevlerini Bab-ı Âli'nin isteklerini en iyi yansıtabilecek kişilere ayırdılar, diğer üyelerin aylıklarını da önemli konularda verecekleri kararların kendilerine uyumluluklarına göre ayarladılar. Meclisin önerilerinin yüzde doksanından fazlası padişah tarafından hiçbir değişikliğe uğramadan kabul edildi. Meclis yargılama görevi de yapıyordu, yasaları çiğnemekle suçlanan

önemli yönetici ve politikacıların davaları için asliye mahkemesi görevini, Tanzimat ceza yasalarına göre vilâyet mahkemelerinin ceza davalarında verdiği kararlar için de üst mahkeme görevini üstleniyordu.[19]

Tanzimat Meclisi. Meclis-i Vâlâ'nın başarısı bir yandan da sonunu hazırlamaktaydı. Yasa hazırlama görevini öylesine yüklenmişti ki, işin ağırlığı karşısında çalışmaları giderek hızını kaybediyordu. Kırım Savaşı'ndan önce Tanzimat hareketinin yavaşlamasının başlıca nedeni budur. Buna ek olarak, başlarında Âli ve Fuat Paşalar olan ikinci kuşak Tanzimatçılar hızlı bir ilerleme istiyorlardı. Oysa meclis Mustafa Reşit Paşa gibi daha tutucu, eski Tanzimatçıların kalesiydi. Bu yüzden hem idari hem de politik nedenlerle 1854'te Meclis-i Vâlâ'ya yalnız adli görevleri bırakılarak *Meclis-i Ali-i Tanzimat* adıyla yeni bir yasama meclisi kuruldu.[20]

Yeni meclisin başlıca amacı Tanzimat reformlarını tamamlamak ve yaygınlaştırmaktı. Meclise yasama işlemini kolaylaştırarak güç vermek için Bakanlar Kurulundan ayrı ama eş güce sahip sayıldı, bakanlıklardan daha yüksek oldu ve başkanı doğrudan doğruya padişaha başvurabilecek duruma getirildi. Meclis-i Vâlâ resmen yalnızca kendisine sunulan konuları tartışabildiği halde yeni meclis uygun gördüğü her konuda yasama görüşmesi açabilir, memurlar ya da halk tarafından sunulan önerileri kabul edip görüşebilirdi. Böylece halk ilk kez yasama sürecine alınmış oluyordu. Meclis tanıklık etmek üzere devlet memurlarını çağırma, bakanlık arşivlerinden bilgi toplama için memurlarını gönderme, bakanların yasaları nasıl uyguladıklarını araştırma haklarına sahipti. Reformcuların Osmanlı yasama ve yürütme görevlerini ayırmalarından beri ilk kez yasama görevlilerine diğerlerinden üstün bir denetleme hakkı verilmiş oluyordu ki, böylece sorumlu parlamenter hükümete doğru uzanan uzun süreç başlatılmış bulunmaktaydı. Tanzimat Meclisinin onayı olmadan hiçbir öneri yasalaştırılamazdı. Daireler ve bakanlıklar kendileri için yeni tüzükler önerebilirlerdi, ancak bunlar bile yasama sürecinden geçmeden yürürlüğe konamazdı.

Ancak Meclis-i Vâlâ'nın da bu arada varlığını sürdürmesi kısa bir sürede yetki karmaşası ve çatışmasını doğurdu. Eski meclis yalnızca adli konularla ilgileneceği yerde kendi başına yasalar hazırlamaya devam etti. Tanzimat Meclisi de tüm ilgisini başlıca idari kurumların örgütlenmesi ve işlemesine ilişkin tüzükleri hazırlamaya vermişti. Âli ve Fuat Paşalar iktidardayken Tanzimat Meclisi, düşmanları sadrazamlığı ele geçirdiklerinde Meclis-i Vâlâ üste çıkarak zamanın değişen politik koşullarına göre iki meclis ilişkilerini sürdürdüler. Tanzimatın son yıllarında hükümet kurumlarını yeniden düzenlemek ve örgütleme gereksinimi belirince Tanzimat Meclisi zaten çok ağır olan yüklerinden bir bölümünü eski meclise devretmek zorunda kaldı. Ancak Meclis-i Vâlâ yasama ve adli görevleriyle öylesine yüklüydü ki, beş uzman komisyona bölündü: İdari, mali, askeri, dışişleri ve adalet komisyonları. Her iki meclisin bu

ｙoğun işleri bölgelerinde istenilen önlem önerilerini İstanbul'a gönderen eya-
et yasama meclislerinin kurulmasıyla da artmıştı. Merkezi düzeydeki iki mec-
isin üye sayısının artırılması da daha çok gecikmeye ve karışıklığa neden ol-
lu. Üyeler fikirlerini ifade etmekten kaçınmayı kolay bir yol olarak seçtiler,
artışmalar siyasal ve kişisel görüş ayrılıklarının etkisi altına girdi. Üst düzeyde
›ir durumun neden olduğu tıkanma, vilayet düzeyinde de aynı aksaklığa yol
ıçtı. 1860 yılında Tanzimat Meclisi kendisinin doğmasına neden olan karga-
 şanın içine düşmüş bulunuyordu.(21)

Meclis-i Vâlâ'yı Ahkâm-ı Adliye. Durumun uzun uzadıya incelenmesi sonunda güçlüğün, Osmanlıların yeni sorunları çözmek için, eskilerini ortadan kaldırmadan yeni kuruluşlar yaratmak yolundaki eski eğilimlerinden doğduğuna karar verildi. Bunun sonunda 9 Eylül 1861'de bir fermanla yasama sürecini modernleştirmek için iki meclis, *Meclis-i Vâlâ'yı Ahkâm-ı Adliye* adı altında birleştirildi. Bu meclis üç bölümden oluşuyordu: (1) Eski iki meclisin yasama görevini üstlenen *Kanun ve Tüzük Dairesi;* (2) idari soruşturma ile görevli *İdari ve Mali Daire;* ve (3) Meclis-i Vâlâ'nın adli işlevlerini yüklenen *Adli Davalar Dairesi.* Gerek tüm olarak meclis gerekse tek tek daireleri kendi başlarına yasa önerileri getirebilirlerdi. İşlerin akışını sağlamak için konuların getiriliş sırasıyla değil de önemlerine göre öncelikle ele alınması kararlaştırılmıştı. Önemli konularda gizli oya izin veriliyor, azınlık tartışmaları ayrı protokoller halinde düzenleniyordu. Yeni meclisin üyeleri yine Bakanlar Kurulu tarafından atandıkları için meclisin soruşturma hakkı olmasına karşın Kurulu denetleme olasılığı sınırlıydı. Ancak meclisin idari organın üyelerini sorguya çekme ve bu memurları yolsuzluk suçlamalarına karşı yargılama hakkının bulunması ve yasaların hızla çıkarılması 1860'ların sonlarında Âli ve Fuat Paşaların iktidarda bulundukları dönemde Tanzimat hareketinin başarısında büyük katkısı olmuştur.(22)

Şurayı Devlet ve Divan-ı Adliye. Yasama sürecindeki bundan sonraki değişiklik nedeni, tümüyle Meclis-i Vâlâ'nın yeni başarısızlıklarından doğmuyordu. Yönetimde Müslüman olmayan tebanın temsilinde taraf tutarak temelde Hıristiyan kurumlarının üstünlüğüne inanan Avrupalılar bu taraflılıklarını gizleyerek Tanzimat otokrasisini eleştirmekteydi. Ayrıca temsil ilkesinin benimsenip yaygınlaştırılmaması halinde Tanzimatın başarılarının geçersiz olduğunu iddia eden Genç Osmanlı aydınları da Meclise karşı çıkmaktaydı. Fuat ve Âli Paşalar üst düzeyde yapılacak reformlara inanmakla birlikte vilayet meclislerinin başarıları ve İngiltere'nin sürekli baskısı sonunda merkezi düzeyde değişiklik yapılması kararına vardılar.

Sonuçta 1867'de Meclis-i Vâlâ yasama *(Şurayı Devlet)* ve adli *(Divan-ı Ahkâm-ı Adliye)* olarak ikiye bölündü. Birincisinin başkanlığına Midhat Paşa,

diğerine de Ahmet Cevdet Paşa getirildi. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, laik yasalarla ilgili davalara bakmak üzere kurulmakta olan Nizamiye mahkemeleri için *Temyiz Mahkemesi* niteliği taşıyacaktı. Şurayı Devlet ise merkez organı haline getirilmişti. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye tüm yasa ve tüzük taslaklarını hazırlayacak, kamu yönetimi konularını araştıracak, idari ve adli organlar arasındaki tartışmalarda karar unsuru olacak, bakanlıklara yürürlükte olan yasaların ve tüzüklerin uygulanması konusunda bilgi verecek, yolsuzlukla suçlanan hükümet memurlarını yargılayacaktı. Her biri on üyeli beş bölüme ayrılmıştı: İçişleri ve savaş; mali ve dini vakıflar; adalet ve hukuk; bayındırlık; ticaret ve tarım; eğitim. Çok sıkı sınırlamalar altında da olsa ilk kez imparatorluğun belli başlı çıkar grupları üyelerle temsil edilmekteydi. Tüm üyeler padişah tarafından resmen atanmaktaydı. Üyelik için adaylar valilerden ve belediye yetkililerinden isteniyordu. Bunlar da adayları danışma meclisleri, millet ve lonca başkanlarına danışarak seçiyorlardı. Sonunda üyeler Bakanlar Kurulu tarafından, her eyaletten gelen çeşitli grupların listeleri arasından seçilmekteydi. Bu listelere yeni adlar eklenmesi pek seyrek rastlanılan bir olaydı. Böylece Müslümanların olduğu kadar Müslüman olmayanların da tüm önemli sınıf ve çıkarları temsil ediliyor ve bu temsilciler merkezi düzeyde yasama sürecine halkın bir tür katkısını sağlıyorlardı.

Ancak bu sınırlı temsil sonunda, Şurayı Devlet'in yetkileri kendisinden önceki meclislere kıyasla çok sınırlıydı. Yalnız kendisine gönderilen konuları görüşebilirdi. Bakanlıklar ve daireler meclise başvurmadan, yasa önerilerini doğrudan doğruya Bakanlar Kuruluna götürebilirlerdi. Şurayı Devlet, devlet bütçesini inceleyemez, bakanları sorguya çekemezdi. Bu görevleri sadrazamın denetiminde olan âyan ve bakanların yıllık özel toplantısı olan *Meclis-i Umumi*' ye devredilmişti. Bu yüzden, liberal baskılara karşın. Âli ve Fuat Paşalar yeni Şurayı Devlet'in Bab-ı Âli'ye bağlı olmasına ve gerekli yasama akışının kesilmemesine özen gösterdiler.[(23)] Ancak uygulamada Şurayı Devletin yasa ve tüzükleri inceleme hakkı, bu meclise tüzüğünde öngörülenden daha fazla güç sağlama fırsatını verdi. Ayrıca, kısıtlı da olsa, temsilcilerden oluşan yapısı nedeniyle üyeleri seleflerine kıyasla bakanlar karşısında kendilerini daha bağımsız hissettiler.

Zaman ilerledikçe iki kurumun örgütlenmesinde değişiklikler yapıldı. 6 Mayıs 1869'da Şurayı Devlete yeni adli görevler verildi, bunun için yeni bir bölüm kuruldu. Adalet Şurası şimdi daha alt mahkemelerin temyiz mahkemesi durumuna gelmiş, böylece daha modern olan *Mahkeme-i Temyiz*'in temeli atılmıştı. Şurayı Devlet de adli ve idari memurlar arasındaki tartışmalarda ve idarî adalet konusunda eyalet kararlarına karşı temyiz mahkemesi yetkisini aldı.

Tanzimat Dönemi'nin sonuna kadar Şurayı Devlet çeşitli daireleri aracılığıyla yasama ve idari görevlerini yerine getirdi ve pek seyrek olarak toplandı. Bazı yabancılar ve Osmanlılar meclisin çalışmadığı ve etkisiz olduğu yolunda gerçek olmayan suçlamalarda bulunmuşlardır. Oysa meclis etkin bir

çalışma sürdürmüş, yasama akışını hızlandırmış, çok sıkı denetlemelerle yürütme bölümlerinin etkinliğini arttırmıştır. Mahmut Nedim Paşa 1071'de sadrazam olduğunda Şurayı Devleti reform, yasaları, iç işleri ve adli işler diye üç bölüme ayırmaya çalışmış ve bu yolla Midhat Paşa'nın taraftarlarından kurtulmaya çalışmıştır (10 Şubat 1872). Ancak bu çabası kısmen başarılı olduğu için meclisin geri kalan idari ve adli görevlerini, bakanlıkların ve mahkemelerin çalışmalarını tekrarladıkları gerekçesiyle kaldırmış (12 Temmuz 1875) ve böylece geriye yalnız yasama görevi kalmıştır. Ancak bu görev de Ahmet Cevdet'in başkanı bulunduğu fakat üyelerinin Mahmut Nedim'in adamları olduğu yeni *Islahat Komisyonu* tarafından alınmıştır. Midhat Paşa bundan kısa bir süre sonra sadrazam olunca Islahat Komisyonu'nu kaldırmış, Şurayı Devlete eski görevlerini iade etmiş, yine eski bölümleri kurmuştur. Şurayı Devlet'in gerek Parlamento döneminde (1876-1878) gerekse daha sonraları imparatorluğun başlıca yasama organı olarak görevini sürdürmesine ileride değinilecektir.

Bakanlar Kurulu (Meclis-i Vükelâ)

Hükümetin yürütme ve yasama organları merkezi düzeyde Bakanlar Kurulu (*Meclis-i Vükelâ* ya da bazen adlandırıldığı gibi *Meclis-i Hass*) ile temsil ediliyordu. Divan-ı Hümayun saray gözdelerine aylık sağlamak ve belirli diplomatik ve yasama hareketlerini onaylamakla yükümlü bir özel meclise dönüştüğünden Bakanlar Kurulu başlıca yasama ve yürütme organı olmuştu. Bakanlar Kurulunun kesin bileşimi değişmekle birlikte üyeleri genellikle tüm bakanlar, şeyhülislam, serasker, kaptan-ı derya ya da çoğunlukla bunların müsteşarları; polis ve Tophane (İstanbul) müşirleri; içişleri bakanlığını da yüklendiği zamanlar sadrazam kethüdası; Rüsumat Emini ve Defter-i Hakani müdürleri ve genellikle sarayı temsil eden valide sultanın kethüdasından oluşmaktaydı. Üyeler padişah tarafından atanıp kendi bölümlerinden ona karşı sorumlu olduklarından, en azından kuramsal olarak, sadrazam karşısında bağımsızdılar. Reşit, Âli ve Fuat Paşalar'ın ve daha sonra Jön Türklerin dönemindeki en güçlü, durumu dışında modern bir kabinenin birlik ve sorumluluğundan yoksundu. Bunun dışındaki dönemlerde merkezi denetim pek gevşek olduğundan tıpkı yasama meclislerinde olduğu gibi kişisel ve parti politikaları kararlarını etkiliyor ve bir iş yapmasını engelliyordu.

Ancak Bakanlar Kurulu bir dizi önemli politik ve adli görev yerine getirmiştir. 1850'de padişaha resmi tahta çıkış töreninde sadakat yemini eden bu Bakanlar Kurulu olmuştur. Törende bulunan tüm yönetici sınıf üyeleri sonradan daha genel bir yemin etmişlerdir. Kurul, sadrazam ve padişaha yasama önerilerinde bulunduğu gibi önemli konularda öneriler getirmiş, yasama sürecinin bir bölümü olarak devlet bütçesini onaylamıştır. Yasa çıkarma girişiminde bulunmaya da hakkı olan Kurul'un kararları *müzakerât zabıt varakaları*

biçiminde, her biri bir konuya ilişkin olmak üzere, konunun bir özetini, lehte ve aleyhte görüşleri ve kurulun kararını içerecek biçimde iletilirdi. Ayrıca yasama söz konusu olduğu durumlarda bu varakalara yasanın son biçimini içeren ayrı mazbatalar da eklenirdi. Kurul, yasama meclislerinden gelen yasalarda değişiklik önerebilirdi. Yasanın son biçimini alması padişahın iradesine bağlıydı, padişah iradesiyle birlikte onay ya da reddinin gerekçelerini de açıklardı.

Padişahlık

Osmanlı hükümet ve toplumunun en azından sembolik merkezleri olarak kalan sultan Abdülmecit ve Abdülaziz dönemlerinde Osmanlı yaşam biçiminin modernleştirilmesine uygun olarak padişahlık örgüt ve uygulaması da değiştirilmeye çalışılmıştır. Padişahlık Topkapı Sarayını akrabalarına terk ederek Dolmabahçe Sarayına taşınmıştır. Dolmabahçe Sarayı resmi törenler ve meclis toplantıları için kullanılırken Abdülmecit zamanının çoğunu II. Mahmut tarafından 1836'da yapımına başlanan ve ancak 1872'de Abdülaziz tarafından bitirilen Çırağan Sarayında geçiriyordu. Padişah ve ailesi için Avrupa stilinde daireleri ve güzel bahçeleriyle Çırağan kısa zamanda imparatorluk ailesinin ve hizmetkârlarının yaşama yeri oldu. Yazları Lâle Devri'nde ün kazanan Kâğıthane ve Beylerbeyi kasrlarında geçiriliyordu. Hükümetin görevlerinin giderek Bab-ı Âli tarafından yüklenilmesi üzerine padişah ve maiyeti eğlenceye ayıracak daha çok zaman bulmaktaydı. Çırağan Sarayı padişah ailesine yetersiz duruma gelince terk edildi, 1865'te Dolmabahçe Sarayına yeni bölümler eklenilip modernleştirildi. Buna ek olarak Dolmabahçe sırtlarındaki Yıldız'da padişah ve maiyeti için yeni bir saray yapıldı. Padişahlığın resmi işleriyle şehzadelerin daireleri yine eski sarayda kaldı.(25)

Padişah, ailesi ve maiyeti için dört saray sürekli olarak hazır tutulduğundan yüzyıl boyunca saray örgütü de giderek karmaşıklaşmıştı. Topkapı Sarayında eski örgütlenme sürdürülüyor, sarayda fazla kişiler ve emekliler barınıyordu. Yeni saraylar için alınan yeni kadroların giderleri genellikle Hazine-i Amire'den karşılanıyor, padişah özel hazinesinden ancak padişah ve ailesinin yiyecek, giyecek ve diğer giderleri ödeniyordu. II. Mahmut bu durumu kendi özel hazinesi olan *Ceb-i Hümayun*'dan karşılamaya çalıştı. Ceb-i Hümayun müdürü *Enderun-u Hümayun Nazırı* yapıldı. Ancak hazine Topkapı Sarayında bulunduğundan ve padişah ve ailesi oraya pek seyrek gittiklerinden bu düzenleme yeterli olamamıştı. Bu yüzden Sultan Abdülaziz 1866'da Çırağan Sarayında *Hazine-i Hassa*'yı kurdu. Hazine-i Âmire yine Topkapı Sarayında kalıyor, ancak yeni hazine-i hassa nazırı tüm sarayların yönetim ve maliyesinin başına getiriliyordu. Kadro başkatip yönetiminde katiplere, başmabeyinci yönetiminde mabeyincilere (kurena) bölünmüştü. 1866'da başmabeyinci ma-

kamı Hazine-i Âmire müdürlüğüyle birleştirilip mabeyin müşiri rütbesi verildi. Bu, eyalet ordularına komuta eden komutanların eş rütbesiydi. Böylece padişahın özel işlerinin yöneticisi devletin en kudretli memurlarından biri oldu. II. Abdülhamit döneminde saray devlet işlerini yürütmeye başlayınca bu makamın önemi daha da arttı. Yüzyılın son çeyreğinde yapılan diğer bir büyük değişiklik de askeri yaverlerin *(yaveran-ı harp)* iki gruba ayrılması oldu. *Yaveran-ı Ekrem* eski ve yeni siyasal ve askeri liderlerden ve Bakanlar Kurulundan oluşmakta ve padişaha siyasal ve idari politika konusunda danışmanlık yapmaktaydı. *Fahri Yaveran-ı Ekrem* ise padişahın gerçek şeref kıtasını oluşturmaktaydı.

Padişahların davranış ve huyları da on dokuzuncu yüzyıl boyunca gözle görülebilir derecede değişmişti. Yeni saraylardan Cuma namazı için Ayasofya'ya gitmek için kent sokaklarından geçmek gerektiğinden halkla padişah arasındaki eski uzaklık artık kalmamıştı. Bunun yanı sıra mevsimden mevsime saray değiştiriliyordu. Padişahlar artık Avrupa elçiliklerinde verilen davetlere ya da tiyatroya gittikçe halk tarafından görülüyorlardı. Başkent dışına çıkarak yeni yasaların nasıl uygulandığını görmek için İstanbul dışına çıkmaya da başlamışlardı. Abdülmecit 1846'da Rumeli'ne gitti. 1850'de Çanakkale Boğazından çıkıp Girit, Samos ve Rodos'a gitti, burada Mısır valisi Abbas Paşa ile görüştü, dönüşte İzmir'e uğradı. Abdülaziz 1862'de İzmit ve Bursa'ya, ertesi yıl da İskenderiye ve Kahire'ye gitti. Böylece Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı zaptından sonra oraya ayak basan ilk padişah oldu. En son olarak da 1867'de İmparator III. Napolyon'un çağrısı üzerine Dünya Sergisinin açılışında bulunmak üzere Paris'e gitti, oradan Londra'ya geçti, kralla birlikte Thames nehrinde bir gezinti yaptı, Buckingham Sarayını ziyaret etti, Portsmouth'da İngiliz donanmasını denetledi.[26] Bu durum, geçmişin padişahlarının halktan uzak durarak yarattıkları o görkemlilik ve korku havasından çok büyük bir uzaklaşmaydı. Halk hükümdarına saygıyı ancak bu politika sayesinde öğrenmişti. Şimdi ise halkla hükümdarın böyle yakınlaşması, bunun yanı sıra idari sorumluluğun giderek Bab-ı Âli'ye kayması sonunda yüzyıl ilerledikçe padişahın etkinliği de azalıyordu.

Eyalet Yönetimi ve Askeri idare

Tanzimatın ana hedeflerinden olan eyaletlerde merkezi denetimin yaygınlaştırılması için çeşitli yaklaşımlar denenmişti. İlk başlarda görevlerinin çoğu İstanbul'dan gönderilen ve İstanbul'a karşı sorumlu memurlara verilen eyalet valilerinin gücü azaltıldı. Daha sonraları devlet valilere otoritelerini geri verip onları başka yollardan denetleyerek yürütme görevini işletmeye çalıştı. Son çözüm olarak da eyalet yönetimi, merkezî yapının küçük çaplı bir modeli haline getirildi, denetimi İstanbul'a bağlandı.

Mustafa Reşit Paşa tarafından Kırım Savaşından önce geliştirilen birinci aşama, geçmişte eyalet idaresindeki kötü yönetim ve etkisizliğin, vergi tahsildarlarından valilere kadar çoğu eyalet memurlarının makamlarında, mültezim ya da tımar sahipleri olarak *özerk* bulunmalarından doğduğu varsayımına dayanıyordu. Bunlar gereken hizmeti görüp karşılığında gerekli vergileri ödedikleri sürece merkezi hükümetin denetimi altında değillerdi. Bu duruma bir çözüm sağlamak üzere Gülhane Hattı Hümayunundan hemen sonra bir dizi önlem alındı.

7 Şubat 1840'da eski vergi sistemi yeniden düzenlendi, eskiden dinsel yasalar çerçevesinde salınan vergiler *(tekâlif-i seriye)* ya da *tekalif-i örfiye* olarak toplanan vergiler; ürünün yüzde 10'unu kapsayan ve hâlâ geleneksel *aşar* adını taşıyan vergiyle, sabit hayvan vergisiyle; Müslüman olmayanlara salınan *cizye* vergisiyle ve *mürettebat* adı verilen diğer hizmet vergileriyle değiştirildiler. Tüm vergiler mükellefin gelirine ve ödeme gücüne göre salınıyordu. Vergiler artık valiler ya da onların atadıkları mültezimler tarafından değil, İstanbul'dan gönderilen sivil tahsildarlar *(muhassıl-ı emval)* tarafından toplanıyordu. Bunlar hazineden aylık alıyorlar, her sancak ya da livadan alınacak vergileri saptıyorlardı. Vergi toplama yetkisinin ellerinden alınmasıyla valiler merkezi otoriteye daha çok tabi oldular ve hazineye geçmişte olduğundan daha fazla gelir sağlamaya ve halka karşı daha adil davranmaya söz verdiler.(27)

İkinci adım da her eyaletin idari bölünmelerinin yeniden düzenlenmesi oldu. Yine geleneksel *sancak* deyimi kullanılıyor, ancak eşit nüfus ve servet birimleri oluşturmak için yeni sınırlar çiziliyordu. Tanzimat reformlarının başlatıldığı yerlerde sancakların başında bir *muhassıl* bulunmaktaydı. Hâlâ eski düzen altında olup da reformun yaygınlaştırılmasını bekleyen sancaklarda ise valiler tarafından atanan *kaymakamlar* vardı. Sancaklar da başlarında müdürlerin bulunduğu kazalara; kazalar da içlerinde en az bir önemli kasaba ya da köyün bulunduğu nahiyelere bölünmüşlerdi. Köylerin başında bulunan muhtarlar ilk olarak II. Mahmut zamanında merkezi hükümeti İstanbul ve diğer büyük kentlerin mahallelerinde olduğu gibi kasabalarda da temsil etmek üzere atanmışlardı. Bu devlet memurları arasında yetki çizgilerinin belirlenmesi imparatorluğun eyalet düzeninin rasyonelleştirilmesinde önemli bir adım olmuştur.(28)

Valilerin özerkliklerini kısmak yolunda üçüncü adım da, gerek bunlara gerekse daha altlarındaki eyalet yetkililerine o bölgenin başlıca halk gruplarından ve yönetici sınıf temsilcilerinden oluşan danışma meclisleri kurdurmak olmuştur. İki temel meclis türü vardı. Vilayet ve bölge merkezlerinde her biri 13 üyeden oluşan büyük meclisler oluşturuldu. Bunlarda 7 üye hükümeti (muhassıl, yardımcısı, yerel polis müdürü, vergi konularında kendisine yardımcı olmak üzere İstanbul'dan gönderilen iki katip, yerel kadı, bölgenin Rum Orto-

doks papazı ve en büyük millet topluluğunun bir temsilcisi), 6'sı da yerel âyan ve loncaları temsil ederdi.[29] 1840'da oluşturulan ikinci tür danışma meclisleri ise küçük meclisler olup Tanzimat reformlarının uygulandığı kazalarda bulunmaktaydı. Üye sayısı beşti: Muhassılın yerel temsilcisi, kadı, yerel polis müdürü, biri Müslüman olan, diğeri Müslüman olmayan iki yerel âyan. Kaza yöneticilerinin muhassıllara bağlı oldukları gibi küçük meclisler de büyük meclislere bağlıydılar, karar ve önerilerini onaylanmak üzere oraya gönderirlerdi. Halk temsilcilerinin seçim yöntemi, çok karmaşıktı. Her köyün ileri gelenleri kendi seçmenlerini kurayla seçerdi. Bu çeşitli köylerden gelen seçmenler kaza merkezinde toplanıp meclis adaylarını seçerlerdi. Kaza meclis üyeleri de sancak ve eyalet meclislerine temsilci seçmek için kendi aralarından seçmen seçerlerdi. Böylece halka ilk kez olarak hükümette temsil edilme hakkı verilmiş oluyordu. Ancak bu henüz merkezi hükümette bir temsil sayılmazdı; çoğunlukla bu seçilenler her dinsel, ekonomik ve toplumsal grubun egemen sınıflarının üyesiydi ve halkın çıkarlarından çok kendi sınıf çıkarlarını temsil ediyordu.[30]

Mustafa Reşit Paşa'nın eyaletlerde merkezî denetimi yaygınlaştırma çabasının son adımı da orduda büyük bir düzenlemeye gidilmesi oldu. Şimdi *Asakir-i Nizamiye-i Şahane* adını almış olan ordu 1841'de ilk kez eyalet komutanlıklarına bölündü. Bunların başında İstanbul'da serasker tarafından atanmış ve ona karşı sorumlu bulunan müşirler bulunduğundan valilerin topraklarındaki askeri kuvvetler üzerindeki denetimleri sona erdi. imparatorluk Muhafızları (Hassa) *Hassa Ordusu* adıyla Üsküdar'a yerleştirildi. Görevi güneybatı Anadolu'da düzen ve güvenliği sağlamak ve Tanzimat yasalarını uygulamaktı. İstanbul'daki seraskerlik kuvvetleri de *İstanbul Ordusu* ya da *Der Saadet Ordusu* adıyla yeniden düzenlenip kuzeybatı Anadolu ve Trakya'nın güvenliğiyle görevlendirildi. Önceleri Manastır daha sonra İşkodra'da üslenen Üçüncü Ordu ya da Rumeli Ordusu imparatorluğun Avrupa'daki topraklarının güvenliğinden sorumluydu. Dördüncü Ordudan Anadolu Ordusu Sivas'ta üslenmiş, doğu Anadolu'yu koruyordu. Arabistan Ordusu adı verilen Beşinci Ordu Şam'da üslenmişti ve Suriye, Irak ve Arap Yarımadasını korumaktaydı. 1848' de Bağdat'ta kurulan Altıncı Ordu ise Irak ve Arap Yarımadası'nın savunmasını üstlendi. Yemen, Girit ve Trablus'ta (Libya) yeni ordular kuruldu. Ordunun birimleri ve alaylarının piyade, süvari, topçu ve yedeklere göre bölünmesi, yerel koşullara göre çok değişebiliyordu. İç örgütlenmenin de değişik olmasına karsın genellikle her piyade alayı birer binbaşı komutasındaki üç tabura bölünmüştü. Taburlar bölüklere, bölükler başlarında bir onbaşının bulunduğu on kişilik mangalara bölünmüşlerdi. İki mangaya bir çavuş, dört mangaya bir mülâzım, sekiz mangaya bir yüzbaşı komuta ediyordu, Alayın başında bir miralay bulunmaktaydı. Süvari alayları altı takıma, topçu alayları da 12 bataryaya bölünmüştü. Her alayın 72 topundan yarısı sabit, yarısı hareketliydi.

Asıl hizmetlerini tamamlayan askerler yedi yıl redif (yedek) birliklerinde hizmet görmek zorundaydılar. Redif birlikleri İstanbul, İzmir, Manastır ve Sivas gibi dört büyük eyalet merkezinde bulunuyordu. Ayrıca bütün büyük garnizon kentlerinde, hepsi bir müşir komutasında daha küçük birlikler de vardı. Ayrı ikmal merkezleri de imparatorluk tarihinde Osmanlı ordusunu ilk kez tam bağımsız bir ikmal hizmetine sahip kılmıştı. Eyalet silâhlı kuvvetleri ve yedek birlikleri laik bir ordu eğitim merkezi de olmuştu. Asker ya da subay olmak isteyen gençlere ilk ve orta düzeyde eğitim veriliyor, böylece imparatorlukta ikinci bir laik eğitim düzeni doğmuş oluyordu. Müşirlere genellikle *başıbozuk* adı verilen ve imparatorluğa Tuna yolundan giren Kazaklarla Dobruca'dan gelen Tatarlar ve Doğu Anadolu'dan gelen Türkmen ve Kürt savaşçılar da yardımcı olmaktaydılar. Bunların sayısı 55.000 kadardı.

Rus tehdidine karşı koymak için hem orduda hem donanmada girişilen yenileştirme hareketiyle ilgilenen Sultan Abdülaziz, ilerde göreceğimiz gibi ek mali sıkıntılara neden olacak şekilde tahsisatı artırdı. Prusya'dan yeni tüfekler satın alındı, bunların kullanımını öğretmek üzere subaylar getirildi. Boğazlar, Tuna, Kars ve Erzurum savunmaları için Almanya'da Krupp Fabrikalarından büyük çaplı toplar alındı. 1869 yılından başlayarak Mustafa Reşit ve Âli Paşaların son yetiştirmelerinden biri olan yeni serasker Hüseyin Avni Paşa'nın önderliğinde ve Prusya etkisinin sonucunda orduda önemli düzenlemeler yapıldı. Bu sırada eyalet ordusunda da küçük değişiklikler yapıldı, Hassa Ordusu Birinci Ordu olarak İstanbul'a getirildi. Şumnu'da yeni bir ikinci Ordu (Tuna Ordusu) kuruldu. Üçüncü Ordu Manastır'da kaldı. Anadolu Ordusu Sivas'tan Erzurum'a kaydırıldı. Beşinci ve Altıncı Ordular Şam ve Bağdat'ta kaldılar. Yemen'deki birlikler yeni Yedinci Ordu olarak düzenlendi. Her orduya eşit sayıda asker (26.500 kişi) verilmişti. Ordular altı piyade, dört süvari, bir hafif topçu, bir ağır topçu alaylarıyla bölgelerindeki kaleleri korumak için gerekli özel birliklerden oluşuyordu.(31)

Bu arada Mustafa Reşit'in özgün eyalet reformları, eğitilmiş bürokrat eksikliğinden ve mültezimlerin yerine aylıklı vergi tahsildarlarının geçirilmesiyle eksilen vergi tahsilatından dolayı iyice baltalanmıştı. 1840 reformlarıyla güçleri azaltılan valiler bu duruma bir çözüm getiremiyorlar, hükümetinkiler yerine kendi çıkarlarını temsil eden danışma meclisleri de böyle bir işe yanaşmıyorlardı. Mustafa Reşit Paşa bu sorunun çözümünü İstanbul'dan gönderilen muhassılları kaldırmak, eyaletleri eyalet ordularına devretmekte buldu (Mart 1841). Komutanlar valiliklere, alt düzeydeki subaylar da kaymakamlıklara atandılar. Bunlar da kaza müdürlerini yerel âyan arasından seçtiler, mali işleri İstanbul'da Maliye Bakanlığından gönderilen maliyeciler ve katiplerin yardımıyla yönettiler.(32) Küçük kazalarda danışma meclisleri yerel eşrafın geleneksel görüşmelerini resmileştirmekten başka bir şey yapmadıkları ve eşrafa kendi çıkarlarını korumak için zaten yapacakları bir iş karşılığı devlet kasasından maaş ödedikleri gerekçesiyle kaldırıldı. Müdürlere resmi olmayan danışma

meclisleri toplayıp onlara belirli sorunlar üzerinde bilgi verme yetkisi tanındı. Daha büyük kazalarda ve sancak düzeylerinde meclisler korundu, ancak seçimler kaldırıldı, üyeler büyük çıkarları temsil etmek üzere kaymakamlar tarafından atandı. En önemlisi de, müşirlere eyalet idare meclisleri kurmaları emredildi. Kaymakamların onayıyla sancak meclislerinden seçilmiş temsilcilerden oluşan bu mecliste, halen danışma rolünde olsa bile, halk eyalet yönetimine katılmış oluyordu. Aradan zaman geçtikçe padişahın emirleriyle meclislerin idari kararlarda katkıları genişletildi Tüm konularda valilerden bilgi isteyebiliyor, eyalet yönetimi konusunda şikayetlerini sadrazama bildirebiliyor, denetime gelen temsilcileri önünde tanıklıkta bulunabiliyorlardı. Ayrıca Şeriat mahkemelerinin büyük miktarda paraları kapsayan kararlarında başvuruları dinlemelerine izin verildiği için yetkilerini adli alana da kaydırmışlardı. Son olarak yalnız önlerine çıkan sorunları değil de 'devleti geliştirecek ve halkın güvenliğini sağlayacak' önlemleri de tartışabilme izni çıkınca Tanzimatın merkezi hükümete getirdiği genişletilmiş hükümet alanı eyalet düzeyine de yansıtılmış oldu.

Bu değişiklikler eyalet yönetiminin etkinliğini artırmıştı. Müşirler düzeni koruyor ve vergi topluyorlar, danışma meclisleri de yerel ekonomik ve yaşam koşullarını düzeltiyorlar, yol yapımı ve diğer konularda İstanbul'dan yardım istiyorlardı. Bu önerilere karşılık olarak meclisler, âyan ve halkla görüşmek üzere Rumeli ve Anadolu'ya bir dizi komisyon gönderildi. Bu komisyonlar durumu yerinde inceleyip raporlar hazırladılar. Raporlarda eyalet reformlarının Tanzimat hedeflerinin tümünü kapsaması gerektiği bildiriliyor, özellikle vergi düzeninde reform için yeni kadastro ve nüfus sayımları yapılması, yol, köprü ve gereken yerlerde sulama kanalları yapılarak imparatorluk ekonomisinin düzeltilmesi ve halkın refahının sağlanması öneriliyordu. Bab-ı Âli'de bu raporlara karşılık olarak kamu hizmetleri için ayrılan fonların büyük bir bölümü eyalet ve kaza mercilerine gönderildi. Böylece İstanbul'dan doğrudan doğruya yapılamayacak olan denetim meclislere tanınıyor. en önemli yerel projelerin saptanması onlara bırakılıyordu. İzmit ve Gelibolu livaları Tanzimat eyalet reformlarının örnekleri olarak seçildi. Uygulamaya geçildikten sonra İzmir, Selanik ve Varna da bunlara katılacaktı. Buralarda askeri valilerin yerlerine yeni laik okullardan mezun olan bürokratlar geçirildi. Nüfus ve kadastro sayımları yapıldı, yeni vergi cetvelleri hazırlandı, yeteneksiz yöneticiler ve dürüst olmayan meclis üyeleri değiştirildiler, yollar, köprüler, su kanalları inşa edildi.

Yeni Tanzimat eyalet düzeni Kırım Savaşı başlayana kadar pek çok eyalete yayılmıştı. Ancak savaşın yarattığı parasal güçlükler yüzünden hükümet kamu hizmetlerinin çoğunu durdurdu, meclis üyelerinin aylıklarını kesti. Bunun üzerine bunlardan çoğu görevlerinden istifa ettiler, valiler ve diğer idari memurlar yine iktidarı ellerine geçirdiler. Meclisler yine ismen var olmaya devam ediyorlardı, ancak üyeleri memurlar ve birkaç millet liderinden oluşmaktaydı. Müslümanların yaşadıkları bölgelerde meclisler kadıların başkanlığındaki ye-

rel Şeriat mahkemeleriyle özdeş olduklarından kadılar yine önemli yerel memur durumuna yükselmişlerdi. Yeni düzen eskisinden daha yararlı ve etkiliydi, ancak yine de merkezi hükümet; ordu ve sarayın giderek artan çalışmalarını karşılayacak parasal olanağı sağlayamıyordu Ayrıca 1856' da dış güçlerin sıkıştırmasıyla yayımlanan *Islahat Fermanı;* idari sürece halkın katılmasını ve iltizamların hâlâ sürdüğü yerlerde doğrudan doğruya vergi toplanmasını içeren bazı eyalet reformlarına yeni bir güç kazandırmıştı.

Maliye ve eyalet sorunlarının çözümünü üstlenen Fuat Paşa iki yıl süren bir çalışmadan sonra yetkiyi bir kez daha valilerin eline veren ve Tanzimat reformlarını imparatorluğun her yanına yaymaya yönelik yeni bir eyaletler yasası çıkardı. 1858 *Eyaletler Nizamnamesi*(33) varolan eyalet hükümet yapısını korumakla birlikte vali tüm konularda yetki sahibi oluyor, merkezi hükümetin tek temsilcisi oluyor, ordu komutanlarıyla İstanbul'dan gönderilen hazine memurları eyaletlerdeki işlerinden dolayı ona karşı sorumlu bulunuyorlardı. Eyalet memurlarının ve yurttaşların ellerinde valinin yasaları çiğnediğine dair kanıt olduğu takdirde doğrudan doğruya İstanbul'la yazışmaya hakları vardı. Diğer tüm yazışmalar validen geçecekti. İdari meclisler tüm düzeylerde yeniden işletilecek, valilere ve kaymakamlara danışmanlık yapacaklar, ancak müdürler mali ve zabıta konularında ve yüksek mercilere başvurmada bunların onaylarını alacaklardı. Maliye Bakanlığı bir *Tahrir-i Emlâk Nezareti* kurmuştu. Bu nezaret imparatorlukta nüfus ve kadastro sayımı yapıyor, eyaletlerde valilerin örgütlediği ve hem memurlar hem âyandan oluşan vilayet kadastro komisyonları aracılığıyla çalışıyordu. Üç kişilik kadastro komiteleri, katip ve mühendislerin de yardımıyla, tüm tarla, ev, bahçe, bina gibi taşınmaz malları saptayıp her birine değer biçiyorlardı. Müslüman ya da Müslüman olmayan, Osmanlı ya da yabancı tüm erkek nüfusu da yazıyorlar, hepsine birer vergi nüfus tezkeresi veriliyordu. Kimlik belgesi yerine de geçen bu kartta kişinin vergi yükümlülüğü belirtilmekteydi.(34) Kadastro yazımı tamamlanan vilayette Tanzimatın idari ve vergi reformları hemen başlatılıyordu. Bunun ardından yeni askere alınma düzeni de işletiliyor, her bölgeden, nüfus ve tarımsal gereksinimler göz önüne alınarak, erkekler yaşam boyu yerine beş yıllık süreler için askere alınıyorlardı. Ancak her askerin yedi yıllık bir yedek hizmeti bulunuyordu(35).

1860 Ocak ayında Tanzimat'ın eyalet reformlarını çabuklaştırma çabaları başlatıldı. Önemli eyaletlere daha yetenekli Tanzimat yöneticilerinin atanmalarını sağlayacak, daha yüksek ücret ödenebilmesi için valilikler *mutasarrıflıklara* yükseltildi. Bir zamanlar kaza düzeyinde kullanılan bir terim olan mutasarrıflık şimdi valilerden daha çok ücret alan daha yüksek bir mevki olmuştu. Midhat Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa gibi yüksek Tanzimat kişileri bu yolla eyalet valiliklerine getirilebildiler. İstanbul'dan gönderilen bağımsız defterdar ve katiplerin kaldırılmasıyla valilerin, eyaletin mali işleri konusunda yetkileri arttı, bu kişilerin yerine gelenler de kendilerine yardımcı oldular. Ancak muhasebeci-

lerin yine de kalemiye kurumundan olmaları gerektiğinden ve bunların liderleriyle Maliye Bakanlığı bu kişiler üzerinde yasanın öngördüğünden daha çok yetkiye sahip olduğundan yine de büyük bir değişiklik olmamıştı.[36]

Yeni düzen bir işlerliğe kavuşmuşsa da eyalet düzeni konusunda yakınmalar yok değildi; hükümetin durumdan memnun olmasına karşın halk Kırım Savaşı öncesinin boşa çabaları ve idari zorbalığıyla karşı karşıyaydı. Önceki reformun yapıcısı olan Fuat Paşa güçlükleri soruşturma işinde yine başa geçti, bir dizi araştırma komitesi gönderdi. Midhat Paşa'nın Niş'te (1861-64) Tanzimat düzenini uygulamada başarılı olduğunu öğrenince kendisini danışmak için İstanbul'a çağırdı. Bunun sonucunda 1864 *Eyalet Reform Yasası* ilan edildi. Böylece Osmanlı eyalet yaşamında yeni bir dönem başlamış ve imparatorluğun sonuna kadar İstanbul dışındaki idare temeli atılmıştı.(37) Yeni yasa düzenli ve etkin Tanzimat yönetimini eyaletlere yaymak için hazırlanmıştı. Eski, tarihî eyaletler yerlerini yaklaşık olarak birbirlerine eşit boyutlarda yeni büyük vilayetlere bıraktılar. Yasa yeni vilayetlerde hiyerarşik yapıyı ve yetki dağılımını belirliyordu. Tanzimatın daha önceleri tüm iktidarı merkezi hükümet elinde toplama eğilimine karşıt olarak valinin yetki alanı genişletildi, vilayetin politik işleri ve yasaların yürütülmesi kendisine bırakıldı. Vali idari hiyerarşisi altında olan sancak düzeyindeki mutasarrıfların hareketlerini denetleyebiliyordu. Ayrıca eğitim ve haberleşme gibi kamuyu ilgilendiren konuların da başındaydı. Yerel meclislerin toplantı zamanını belirliyor, önerilerini kabul ediyor, bunlardan kendi yetkisinde olanları yapıyordu. Vergi toplanmasıyla vergi tahsildarlarının davranışlarını da denetliyor, ancak Bab-ı Âli'den onay almadan bu geliri kullanamıyordu.

Valinin yanı sıra İstanbul'daki bürokratik yapıya paralel olan idari bölümler bulunuyordu. Vilayet muhasibi, dışişleri müdürü, kamu hizmetleri müdürü ve müfettiş hâkim gibi görevliler İstanbul tarafından atanıyor ve oradaki üstlerine karşı sorumlu bulunuyorlardı.

Çeşitli bölümlerin çalışmaları idare Meclisi tarafından koordine edilmekteydi. İdare Meclisi vali, bölüm başkanları, halktan seçilen ve üçü Müslüman üçü başka dinden altı temsilci üyeden oluşuyordu. Düzen ve güvenliğin sağlanması valinin en başta gelen sorumluluğuydu. Meclisin adli işlere karışamayacağı özellikle belirtilmişti. Bu nokta, güçler ayrılığı ilkesinin bir yansıması olmanın yanı sıra, giderek artan laikliğin etkisinden korkan ulemayı yatıştırmak amacını da gütmekteydi.

Vilayetin adlî işleri de çeşitli mahkemelere dağıtılmıştı: (1) Başında kadının bulunduğu *Şeriat mahkemesi;* (2) üç Müslüman ve üç Müslüman olmayan üyeden kurulu ve başında müfettiş yargıcın bulunduğu *ceza mahkemesi;* karma üyelerden oluşan *ticaret mahkemesi.* Bunların üstünde üç Müslüman ve üç Müslüman olmayan üyeden oluşan ve başında şeyhülislamın atadığı bir müfettiş yargıç bulunan bir İstinaf Mahkemesi vardı. Sancak düzeyinde aynı

örnek üzerine kurulmuş mahkemeler önemli davaları vilayet mahkemelerine göndermek zorundaydılar. Adalet ve hukukun laiklik kavramı üzerine oturtulan ceza ve ticaret mahkemeleri düzeni daha sonra Nizamiye mahkemelerine dönüşmüştür.

Vilayet Yasası, bölümlerin tümle olan ilişkisini tanımlayarak belirsiz idari ilişkileri kaldırmak amacını güdüyordu. Her vilayet liva ya da sancaklara bölünmüştü. Her liva birkaç kazadan, kazalar nahiyelerden, nahiyeler de köyler ya da *karye*lerden oluşmaktaydı. Her düzeyde seçmen temsilci ilkesini yerel idareye sokmak için meclisler oluşmuştu. Bu, başkentte uygulanandan da ileri bir adımdı. *Meclis-i Umumi-i Vilayet* her sancak tarafından seçilen iki Müslüman ve iki Müslüman olmayan yurttaştan oluşuyordu. Vali tarafından toplantıya çağırılan ve yılda 40 günden fazla toplanmayan meclisin görevi yol ve köprülerin inşa ve onarımı, vergi tahsilatı, tarım ve ticaretin geliştirilmesi, liva ve kazaların bu ve buna benzer konulardaki isteklerini görüşmekti. Padişah ve Bab-ı Âli, Meclis-i Umumi-i Vilâyet'ten gelen yasa önerilerini değiştirebilir, reddedebilir ya da isteğine göre yayınlayabilirdi. Daha alt düzeydeki idare meclisleri bu vilayet örgütünün küçük boyutlu modelleriydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun en alt düzeyde en eski temsil organı olan *İhtiyar Meclisi* korunmuştu. Bir köydeki her millet kendi ihtiyar Meclisi'yle muhtarını seçerdi. Seçmenler 18 yaşın üstünde ve yılda belirli bir vergiyi ödeyen Osmanlı erkek tebadan oluşurdu. Kaza ve sancak meclisleri seçimiyse daha karmaşıktı: Gerekli sayının üç katı aday seçilirdi; alt düzeye bunlardan üçte birini tasfiye etmesi söylenirdi, daha yüksek merci de bu azalan listenin yarısını, ya da özgün listenin üçte birini seçerdi. Böylece seçme ve atama ilkeleri arasında bir denge sağlanmış olur, acemi ve çoğunlukla okuma yazması olmayan seçmenlerin etkileri bir derece ortadan kaldırılmış olurdu.

Yeni vilayet düzeni, Tanzimatın halkın yaşam ve malını korumak ve iyiye götürmek ideallerini gerçekleştirme amacıyla hükümet alanını tüm düzeylerde yaygınlaştırma aracıydı. Eğitim, bayındırlık, askerlik ve vergi reformları yeni programın temel taşlarıydı. Ancak fonların yetersiz oluşu ve yeni yasaları uygulamadaki deneyim eksikliği sonucunda tümü aynı zamanda gerçekleştirilemedi. Bu yüzden uygulama alanları olarak dört örnek vilâyet seçildi. Bunlardan ilki eski Silistre, Vidin ve Niş eyaletlerini kapsayan ve yönetimde Niş, Vidin, Sofya, Tolça, Varna, Rusçuk ve Tırnova sancaklarını kapsayan Tuna vilayetiydi. Bunun ardından idari örgütün pekiştirilmesi için girişimler oldu, kuzeydoğunun büyük bir bölümü Erzurum; kuzey Suriye ise Halep vilayetine dönüştürüldü. Bosna vilayetinin tarihsel sınırları hemen hemen aynen korundu. Yeni vilayetlerin idari ve adli memurları aylıklarını İstanbul'dan alıyorlardı. Midhat Paşa ve Cevdet Paşa yeni yasayı Tuna ve Halep'te başarıyla uyguladılar. Yeni idari bölümlerin, seçimlerin ve mahkemelerin ardından kadastro yazımları, yeni vergi ve askere alınma düzenleri, okullar, hastaneler, yollar, sulama

kanalları ve diğer reformlar uygulandı. İstanbul'da kurulan *Mekteb-i Mülkiye*'nin mezunları yeni vilayet örgütlerine verildiler. 1865 yılında dört örnek vilayet tam olarak örgütlenmiş ve çalışmaya başlamıştı. Ertesi yıl Şam, Trablusgarp ve Edirne bunları izledi. 1867'de aralarında Bursa, İzmir, Trabzon, Selanik, Prizren ve İşkodra olmak üzere 13 yeni vilayet yeni örgüte kavuştular. Ali Paşa 1871'de özerk Girit'i de bir vilayet haline getirdi. 1876 sonunda Arap Yarımadası ve Mısır gibi özerk vilayetler dışında yeni vilayet düzeni tüm imparatorlukta uygulanıyordu. 1868'de merkezi düzeyde temsili sağlayan Şurayı Devlet böylece temsilci meclislerden oluşan vilayetler düzeninin üst noktası ve vilayet sorun ve düşüncelerini merkezî yasama sürecine taşıyan bir araç oldu.

Yeni vilayet düzeninde eleştirilecek pek çok nokta vardır. Pek çok yerde yeni bürokrasi düzeyi hükümet ve halkın rollerini eskisinden güç bir duruma sokmuştu. Ancak sistem yine de işlemeye devam ediyordu. Hazinede daha çok para toplandı. Güvenlik sağlandı, mahkemeler ve yöneticiler halkı kötü yönetim ve baskıdan eskisinden daha çok koruyabildiler. Temsilci meclisleri halkın yönetime yerel düzeyden daha üst bir düzeyde katılmalarının ilk adımıydı. Bunların ancak bellibaşlı sosyal, dinsel ve ekonomik grupları kapsamalarına bakarak üst düzeyde küçük oligarşileri temsil ettikleri söylenebilirse de, aslında zamanın imparatorluk yapısının olanak tanıdığı oranda bir temsil durumu da vardır. Yerel girişi, fikir ve sorunlar hükümetin işleyişine katılmış; Tanzimatın gelişmiş eğitim, tarım, haberleşme ve vergi hedefleri bunların destek ve katılmalarıyla daha ileri götürülebilmiştir.

Belediye İdaresi

Osmanlı belediye idaresinin İstanbul'daki başlangıcını daha önce görmüştük. II. Mahmut döneminde yeni orduyu beslemek için *rüsum-u sitte* (altı vergi: damga, ispirtolu içki, balıkçılık, tuz, tütün ve ipek resimleri) konunca eski şehir eminliği kaldırılmış, (şimdi ihtisap ağası adı verilen) muhtesibin, pazarları vergilendirme ve denetlemekten ibaret olan geleneksel görevi genişletilmiş ve daha merkezî bir mevkiye getirilmişti. Merkezî hükümet adına hareket eden muhtarlardan mahallelerinde yaşayanları kayda geçirmeleri istenmiş, bunlar daha önce pek çok belediye görevini üstlenen kadıların yerlerini almıştı. Ancak *ihtisap ağası* gerçekte İstanbul belediye başkanı olmamıştır. İhtisap ağalığı makamı uzun süreden beri pazarları denetlemek için işbirliği yapılan lonca liderleriyle doluydu. Devlet rüsumlarını toplamak dışında görevleri loncaların istedikleri pazar sınırlamalarını ve fiyat düzenlemelerini uygulamaktan oluşmaktaydı. Düzenleme gücü de diğer idari bölümlerce sınırlıydı. Daha önce şehir eminliğine giren inşaat, sokaklar ve su yolları denetimi önce mimar başına sonra da özerk *Meclis-i Ebniya* (Binalar Kurulu)'na devredilmişti. Kolluk görevini 1845'e kadar silahlı kuvvetler, ondan sonra da kentin polis gücü üstlenmişti. Bu

polis gücü önce Polis Meclisi daha sonra da *Meclis-i Zabıta* adında ve yine de kuvvetli bir askeri denetim altındaki meclise bağlıydı.[38]

Ancak kent böylesine dağınık bir örgütlenmeyle ihtiyaçları karşılanamayacak kadar genişlemiş, kalabalıklaşmış ve zenginleşmişti. Kırım Savaşı yıllarında Galata ve Beyoğlu'nda yaşayan Avrupalıların sayısı artmış, bunların parasal güçleri ve ticari ilişkileri arttıkça yeni binalar, apartmanlar, oteller, mağazalar ve tiyatrolar inşa etmişlerdi. *Şirket-i Hayriye* adında bir Osmanlı vapur şirketi 1851'de kurulup İstanbul Boğazında sefere başlanmış, on sekizinci yüzyılda zenginlerin Boğaz kıyılarına yerleşmelerinden bu yana kullanılan kürekli sandalların yerini almıştı.[39] Avrupalılar Avrupa'nın büyük kentlerinde kamu taşımacılığında kullanılan atlı arabaları da İstanbul'a getirtmişlerdi. Bu gelişmelerin sonunda, zamanın büyük Avrupa kentlerinde olduğu gibi İstanbul'da da belediye örgüt ve hizmetleri, taş döşeli sokak ve kaldırımlar, temiz su ve lağım kanalları, sokakların ışıklandırılması ve temizlenmesi istenmeye başlandı. Ne ihtisap ağası ne de Meclis Zabıtası, belediye gelirleri ve kadroları olmadığı için, bu istekleri karşılayamazlardı. II. Mahmut tarafından başlatılan İstanbul'un kadastro taraması 1853'te tamamlanınca, taşınmaz mal ve gelir üzerine bir belediye vergisi düzeni getirmek mümkün oldu, ancak o zaman varolan hükümet yapısı içinde, geleneksel mülk sahibi sınıfla hükümetin yakın ilişkisi nedeniyle bu yapılmadı ya da yapılamadı.

Bu duruma bir çare olarak 1854'te ihtisap ağasının yerine bir belediye başkanı getirilerek kendisine eski *şehir emini* unvanı verildi. Şehir eminine 12 ileri gelen tüccar ve lonca üyesinden oluşan bir Şehir Meclisi yardımcı oluyordu. Görevleri eski ihtisap rüsumları yerine geçecek taşınmaz mal ve gelir vergilerini saptamak, sokak ve pazar yerlerini temiz ve düzenli tutmak, inşaat ve onarım işlerini düzenlemek, kente yiyecek ve su sağlamak, daha önce loncalar ve ihtisap ağası tarafından kurulan ve sürdürülen fiyat ve kalite kontrolünü sağlamaktı. Bütün bu işler merkezî hükümetin genel gözetim ve denetiminde yapılacaktı. Ancak meclis çoğunluğu tüccar ve lonca üyelerinden oluştuğundan fiyat ve kalite kontrol görevi ağır bastı ve yeni vergi düzeninin uygulanması askıya alındı. Şehir emininin polisin denetiminin Meclis-i Zabıta elinde olması dışında selefinden daha fazla bir bağımsız gücü yoktu. Şehir emini diğer çalışmalarını merkezî hükümetin ilgili bakanlıklarıyla eşgüdüm içinde yürütmek zorunda olduğundan tümüyle belediye işlerine bakması ya da kentin kendi sorunlarını çözmesi olanaksızdı.

İstanbul için etkili bir belediye örgütü ancak Kırım Savaşı sırasında kurulabilmiştir. Yeni Tanzimat Meclisi (1854) varolan yapının bir belediye idaresine dönüşmesini sağlayacak yeni tüzüğü hazırlamak için ileri gelen Osmanlı ve yabancı hemşehrilerden oluşan bir *İntizam-ı Şehir Heyeti* atadı. Heyet kısa zamanda hazırladığı raporlarla kent yasa ve tüzüklerini düzenleyip uygulayacak, kentin görünümünü değiştirecek ve bu çalışmalarının parasal kaynağını

ayrı bir belediye vergi yapısı ve vergi toplama örgütünden sağlayacak özel bir belediye komisyonunun kurulmasını önerdi.[40] Tanzimat Meclisi bu önerileri uygulamaya karar verdi; ancak bunlar yeni kent idaresine alışkın Avrupalıların daha çok oturdukları ve kentin modernleştirme istemini ilk kez dile getiren kesimleri olan Galata ve Beyoğlu'nda uygulanacaktı. Yeni düzenin kentin diğer kesimlerine de yayılması beklentisiyle bu kesime altıncı daire adı verildi. Bunun nedeni de Mustafa Reşit Paşa ile Âli Paşa'nın Paris'in modern kent örgütlenmesinin modeli olan *sixiâme arondissement* (altıncı daire) kesiminde bir süre yaşamış olmalarıydı.[41] 7 Temmuz 1858'de yayımlanan bir emirle yeni daire Belediye Meclisi denetiminde kuruldu. Hepsi de gönüllü ve aylık almadan çalışan üç yıllık 12 üye ile süresiz olarak seçilen bir reis'ten oluşmaktaydı. Meclisin yalnız teknik ve bürokrat memurları aylık almaktaydılar. Meclisin işleri arasında sokak, kaldırım, su yolları, havagazı boruları döşemek; yiyecek maddeleriyle fiyatlarını, ölçü ve ayarları, yapım ve onarım işlerini denetlemek; pazar yeri, otel, tiyatro, lokanta, kahvehane ve meyhane gibi halka açık yerleri denetim altında bulundurmak da vardı. Yeni idarenin masrafını hazine değil, bölge sakinlerine salınan ve yüzde üçü aşmayan yeni gelir vergisi ile taşınmaz mal vergileri karşılayacaktı. Vergilerin düzenli ve adil bir biçimde salınabilmesi için Belediye Meclisine yetki alanında bir mal ve gelir sayımı yapması izni de verilmişti. Ayrıca özel mülkleri satın alma ya da el koyma yollarıyla kamu mülkiyetine geçirmesi için borç alma hakkı da vardı. Ancak bütçesi ve bu nedenle de programlarının uygulanmadan önce normal kanallardan geçerek Tanzimat Meclisi, Bakanlar Kurulu ve padişah tarafından onaylanması gerektiği için Meclis merkezî hükümetin denetimi altındaydı.[42] Tanzimat hükümetin vilayetlerde yaşayan halkın korunması görevini tanımış ve bu ilkeyi de şimdi başkentin bir kesimine yansıtmıştı. İntizam-ı Şehir Heyetinin üyelerinin kesimin önemli gruplarından gelmelerinin dışında, temsili yönetimden söz edilemezdi. Temelde İstanbul polis düzenini sürdüren özerk meclisin bir benzeriydi. Ancak bunda yeni olan şey, kent sakinlerinin yaşantılarını olduğu kadar kentin de fiziksel yayılmasını geliştirme düşüncesiydi.

Kısmen de olsa Avrupalıların ve Avrupa kent yaşamında deneyimleri olan Osmanlıların bulunduğu kesimde uygulanan örnek şehir meclisinin çalışmaları, kent yaşantısının geleneksel Ortadoğu yapısına daha çok alışkın bir kesiminde uygulansaydı olacağından çok daha hızlı ilerlerdi. Arazi ve binaların taranması kısa zamanda tamamlandı, gerek bunlara gerekse kârlara dayanan bir vergi düzeni getirildi. Böylece imparatorluğun diğer kentlerinde de başlatılacak benzer düzenlemeler için bir örnek oldu.[43]

Proje öylesine başarılı olmuştu ki 1864 Eylülünde şehir emininin yetkisi Üsküdar ve Marmara Adaları da içinde olmak üzere Boğazın Asya ve Avrupa yakalarına kaydırıldı.[44] 1868'de yeni bir düzenlemeyle şehir eminliği genel bir Belediye Dairesi biçimine dönüştürüldü. Başta yine şehir emini bulunuyor-

du, ancak kendisine yardımcı olmak üzere gündelik işlerle uğraşan bir *Meclis-i Emanet* ve kentin her kesiminden gelen üyelerin oluşturduğu bir *Cemiyet-i Umumiye* vardı. Bu Cemiyet belediyeyi ilgilendiren daha genel sorunlarda karar vermek üzere belirli sürelerle toplanıyordu. Belediyenin bölündüğü 14 daire içinde Avrupa kıyısında Beşiktaş, Yeniköy ve Rumeli Feneri ve Anadolu kıyısında Kanlıca, Üsküdar, Haydarpaşa ve Adalar'ın çizdiği İstanbul belediye idaresinin sınırları yaklaşık olarak günümüzde de korunmaktadır. Her daire 6'ncı daire gibi örgütlenip yönetilmekteydi. Her birinin belediye meclisi 8 ila 12 üyeden oluşuyor, bunlardan biri başkan, diğerleri de toplandığı zaman kendilerini temsil etmek üzere Cemiyet-i Umumiye üyesi seçiliyorlardı. Bu dönemde dolaylı ve sınırlı da olsa, belediye meclislerinde seçim yoluyla temsil edilme ilkesinin benimsenmesi, daha önce vilayet meclislerinde uygulanan ilkelerin İstanbul'a da uygulanması açısından çok önemlidir.

Yeni belediye idaresi ve onu oluşturan bölge örgütlerine çok geniş görevler ve yetkiler verilmişti: bina ve sokakların yapımı ve onarımı, su ve kanalizasyon borularının döşenmesi, pazar yerlerinin temizliği, sokakların ve kamu binalarının ışıklandırılması, rıhtımların onarımı, kömür, odun, inşaat malzemesi ve besin maddelerinin sağlanıp depo edilmesi, otel, kahvehane, tiyatro ve diğer kamu yerlerinin kurulması ve bakılması, araç güvenliği, ölçü ve ayar denetimi, fiyat ve kalite kontrolünün uygulanması, kamu sağlığının korunması, yetimler, sakatlar ve. yoksullar için kamu binalarının yapımı. Böylece belediye daha önce loncalar, milletler, ihtisap ağası ve diğer devlet memurlarının yaptıkları görevlerin çoğunu üstlenmiş oluyordu. Şehir eminine loncaları düzenleme, liderlerini ve üyelerini onaylama yetkisi de verilince geçmişte olduğundan daha çok söz sahibi oldu. Belediye vergileri, Belediye idaresinin sağladığı uzmanların yardımıyla belediye meclisleri tarafından toplanacaktı.[(45)]

Yeni yönetmeliğin altıncı daire dışında uygulanması pek kolay olmadı. Hükümet, Tanzimat hareketini son yıllarında iyice baltalayacak olan bir para, politika ve diplomasi bunalımına düşmeye başlamıştı. Ayrıca kentin diğer kesimlerinde oturan âyan ve halk da kendileri için çok değişik olan bir kent yaşamı biçimine pek yaklaşmıyorlardı. Loncalar ve milletler özellikle görevlerinin çoğunun kent memurlarına verilmesine karşı çıkıyorlardı. Yine de örgütlenme sürdürüldü; 1876 yılında belediye idaresi İstanbul'un tüm kesimlerinde işlerliğini sürdürüyordu.[(46)] Belediye, sokakların taşla döşenmesinin yanı sıra ilk Osmanlı tramvay hattını kurup Galata ile Beyoğlu'nu bir yeraltı hattıyla birleştirdi. Kentin diğer kesimlerinde tramvay işletmek ve yeni yerleşim bölgelerine daha modern su yolları açma işleri özel şirketlere verildi.[(47)] Kent polisleri (çavuş) jandarmalara yardımcı olup kent yönetmeliklerini uyguladılar.[(48)] Bir belediye bütçesi düzeni getirildi; her bölge kendi aylık bütçesini onaylanmak üzere şehir eminine, o da aynı şeyi yılda bir kere Şurayı Devlete sunuyordu. Altıncı daire meclisi için eski dolaylı sistem kaldırılıp doğrudan doğruya seçim

sistemi getirildi.[49] Bu daha sonra diğer dairelere de yaygınlaştırıldı. Son olarak da yeni bir kent inşaat yönetmeliği kentin içindeki kamu ya da özel mülkiyette olan tüm binaların yapımında, temizliğinde ve bakımında denetimi belediyeye verdi.[50]

Böyle kurulan belediye yapısı imparatorluğun sonuna kadar pek bir değişikliğe uğramadan devam etti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin geliştirdiği kent idaresi yapısının temelini oluşturdu. Tanzimat yapısında en büyük değişiklikler 1877 Parlamentosu tarafından yapılarak İstanbul daire sayısı 20'ye çıkarıldı, meclislere seçmek ve seçilmek için gerekli nitelikler azaltıldı. Ancak II. Abdülhamit'in, Tanzimat'ın ilk dönemine özgü otokratik idari denetimini yeniden kurma süreci içinde, belediyeye 1878'de son ve kesin biçimi verildi. Belediye on daireye bölündü, dairelerin temsilci meclisleri yerine atanmış müdürler getirildi, şehir emini ile meclis ve kadrosu kenti eskisinden daha doğrudan doğruya idareye başladılar.[51] Aynı sıralarda (1878) vilayet yetkililerinin imparatorluğun diğer yerlerinde gördükleri işleri yapmak üzere İstanbul'a da bir vali ve vilayet memurları atandı. Bunların görevleri özellikle belediye sınırları içinde devlet vergilerini toplamak ve devlet yasalarını uygulamaktı.[52] Bu düzen pek az değişiklikle Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir.

İstanbul'da başlatılan örnek, vilayetlerin diğer büyük kentlerine de yayıldı. *1870 Vilayet İdare Yasası* altı yıl önce çıkartılan vilayet reform yasalarını genişleterek yerel muhtarlarla başlatılan düzeni kent ve kasabalarda belediye örgütlerine dönüştürdü, kent işlerinin yönetimini valilerin elinden alma sürecini başlattı.[53] 1877 Eylül'ünde Parlamentonun kabul ettiği *Vilayet Belediye Kanunu*'na göre her kentin önemi ve nüfusuna göre 6 ila 12 kişilik bir belediye meclisi olmasını, her iki yılda bir üyelerinin yarısının seçimle işbaşına gelmelerini ve üyeliğin mülk ve gelir maddeleriyle sınırlanmasını getirdi. Her belediyede üyelerden biri belediye reisi olarak İçişleri Bakanlığı tarafından seçilecekti. Bakanlık böylece vilayet belediye çalışmaları üzerinde daha özerk olan İstanbul'dan daha doğrudan doğruya denetim sahibi oluyordu. Ancak genel politika ve bütçeler düzenli olarak toplanan Cemiyet-i Belediye tarafından onaylanmaktaydı. Cemiyet-i Belediye ve eski vilayet danışma meclislerinin yerini alan Meclis-i Umumi-i Vilayet'e karşı sorumluydu.[54]

Tanzimat'ın Vergi Düzeni ve Mâli Sorunlar

İmparatorluğun servetini ortaya çıkaracak ve girişilen reformlara mali güç sağlayacak olan yeni vergi düzeninin Tanzimat dönemi içinde geliştirilen vilayet ve belediye idare yapılarıyla yakından ilişkisi vardır. Tanzimatın devraldığı vergi düzeni esas olarak on altıncı yüzyıldaki geleneksel malî uygulama üzerine kurulmuştu. Toprak ürünü öşür (çoğul: aşar) adında bir vergiye tabiydi. Bunun mukata'a adlı birimler halinde toplanması tımar ve iltizam sahiplerine

verilmişti. Bunların yanı sıra bölgesel değişiklikler gösteren tekâlif-i örfiye vergileri de bulunmaktaydı. Kentliler, özellikle İstanbullular, pek çok vergiden bağışık tutulurdu. Bunlar genellikle geleneksel intisap resmini ve gümrük resimlerini öderlerdi. Son olarak da, bütün Müslüman olmayanlar padişah tarafından korunmaları, kendi yasa ve geleneklerine sahip olmaları ve askerlik hizmetinden bağışık tutulmaları karşılığında bir vergi (cizye) öderlerdi. Dini vakıflara, mülk sahiplerine ve komşu bölgelerde kale ve yol yapımı için emek gücü, ya da silahlı kuvvetlere insan ve hizmet sağlayan bazı köyler ve bölgeler de devlet vergilerinden bağışık tutulurlardı.(55)

Tanzimatın vergi reform politikası mültezim ve tımar sahipleri tarafından dolaylı vergi toplama yerine tüm gelirin hazineye gitmesi için verginin doğrudan doğruya aylıklı devlet memurları tarafından toplanılmasını öngörüyordu. Ayrıca çeşitli resimler yerine gelirle oranlı ve önceki bağışıklıkları kaldırarak herkesin eşit olarak ödeyeceği düzenli vergiler getirmek de başlıca bir hedefti. Tanzimatın vergi hedefleri ilk olarak II. Mahmut'un hükümdarlığının sonlarında, yeni Mansure ordusuna parasal destek sağlamak için bir dizi kent vergisi (rüsum-u sitte) getirmesi (1826) ve sonra kent pazar rüsumları ve diğer vergilerle birlikte kaldırmasıyla görülür.

II. Mahmut, daha önce de görüldüğü gibi Mustafa Reşit Paşa'nın da etkisiyle bunların yerlerine ülkenin nüfus ve varlık sayımlarının yapılmasını emretmiş, böylece ödeme gücüne göre vergi salınması ilkesini getirmiştir (8 Ağustos, 1838). Ancak hükümdar öldüğünde tarama çalışmaları yalnız Bursa ve Gelibolu eyaletlerinde başlatıldığı için gerçek vergi reformu, II. Mahmut'un planladığı diğer pek çok reformla birlikte, gerçekleşmek için Tanzimatı beklemek zorunda kalmıştır.

Vergilendirme alanındaki reformcuların temel hedefleri 23 Şubat 1839'da bir iradeyle belirlenmişti. Şeriat adına salınan tüm geleneksel vergiler, koyun vergisi (ağnam resmi) ve Müslüman olmayanların verdikleri vergi (cizye) dışında kaldırılacaktı. Toprak ürünlerine tek vergi olarak ürün değerinin tam onda birini oluşturan bir vergi salınmıştı. Pazar vergisi ve rüsumu sitte yerine tüccar ve zanaatkarlar ödeme güçlerine göre bir kâr vergisi (temettuat vergisi) ödeyeceklerdi. II. Mahmut'un zamanında başlatılan sayımlar tamamlandıkça bu bölgelere yeni vergiler salınacaktı. Ayrıca, yine daha önce görüldüğü gibi, bütün bu vergiler hazinenin aylıklı memurları olan muhassıllar tarafından toplanacaktı. Sayım ve kadastro memurları hızla ülkeye yayıldılar, arkalarından muhassıllar onları izledi ve Tanzimatçılar reformlarını gerçekleştirmek için gerek duydukları gelirleri beklemeye başladılar.(56) Yeni kent vergileri salındı ve etkinlikle toplandı, bunların düzenli ve gelire orantılı olması ticaret ve sanayii canlandırdı.

Ancak bu yeni düzen kırsal bölgede işlerliğini koruyamıyordu. Sorun kadastro alanında değildi; büyük tarım merkezlerinde kısa zamanda vergi toplama amacıyla yeterli kadastro yazımları yapılabilmişti. Ancak bunların uygulanması bir başka sorun oluyordu. Muhassıllık yapacak ve topladıkları tüm

vergiyi hazineye bırakıp sınırlı aylıklarıyla yetinecek yeterli sayıda yeni bürokrat yoktu. Mültezimler vergiyi bir kâr aracı olarak toplayan iş adamları olduklarından bu yeni düzen onların işlerine yaramıyordu. Bunlar geri planda kalmayı yeğlediler; yeni muhassıllar da bölge halkıyla ilişkileri olmadıklarından ve kendilerine çok büyük alanlar ayrıldığından başarılı olamadılar. Âşâr gelirleri öylesine düştü ki 1840 yılı sonunda hazine iltizam düzenini yeniden yürürlüğe koymak zorunda kaldı. Vilayet ve sancak başkentlerinde yapılan açık artırmalarla belirli mukata'alarda iki yıl için vergi toplama hakkı hazineye, en çok geliri sağlamaya söz veren mültezimlere verildi.[57] Ancak bu durum Tanzimat'ın düzeltmeyi umduğu sorunları yeniden ortaya çıkarmıştı, mültezimler yasal ve yasal olmayan yollarla tarımcılardan mümkün olduğu kadar çok vergi topluyorlar, bundan kendi yükümlülüklerini ayırıp, iki yılları dolmadan en büyük kârı elde etmeye çalışıyorlardı. Devlet gelirleri hâlâ çok düşük düzeyde bulunduğundan daha önce imparatorlukta hiç başvurulmamış yeni bir yol denendi. 1840 ve sonra 1842'de masrafları karşılayacak para elde etmek için hazine elinde bulunan 160.000 altına karşılık kağıt para *(kaime-i mutebere)* basıldı. İltizam gelirlerini artırmak için de 1847'de yayımlanan bir fermanla, mültezimlerin yetki alanlarındaki toprakların çıkarlarını uzun vadeli olarak hesaplamaları ve tarımcıları aşırı vergiyle bunaltmayıp ürünün artmasını sağlayabilmeleri için iki yıllık devreler beş yıla çıkartıldı. Genellikle açık artırmasız verilen bu uzun dönemlere karşılık mültezimler de tarımcıları koruyan bir dizi koşulu kabul zorundaydılar. Çiftçilere araç gereç, hayvan ve tohumluk alırken tefecilerin ellerine düşmemeleri için düşük faizli borç vereceklerdi. Harman toplanmadan vergi isteyemezlerdi; vergi borcu olarak verilen ürünü bölgelerindeki geçerli pazar fiyatı üzerinden değerlendireceklerdi.[58]

Böylece Tanzimatın ilk yıllarında mültezimlerin ortadan kaldırılmamalarına karşın yeni vergi düzeni köylüyü eskisine kıyasla adaletsizlikten çok daha fazla korumaktaydı. Ayrıca, tımar ve zeametlerle vakıf arazilerini devlet topraklarına katıp bunlardan da aynı vergileri almak ve eski sahiplerini yaşam boyu aylık gelire bağlamak için de girişimlerde bulunuldu. Bu çok ağır bir süreçti; tımar sahiplerinin direnmeleri ve devletin gerek tarımcılığı gerekse vergi tahsildarlığını yürütmek için seçenekler bulamamasına karşın yüzyılın sonunda tamamlandı. Karşılık olarak ödenen emeklilik aylıklarının büyük bir yük oluşturmasına karşın hazineye büyük gelir sağlandı.[59] Ayrıca, Tanzimat dönemi öncesinden kalan vergiler de temel ilkelere uygun olarak yeniden düzenlenmişti. Koyun vergisi (ağnam resmi), saray ve ordu gereksinimleri için geleneksel olarak on baş hayvandan biriydi, geri kalan bölümü hayvanların parasal değerlerinin 1/40'ı oranında nakit olarak mültezimler ya da tımar sahipleri tarafından toplanır, doğrudan doğruya tarım işlerinde ya da taşımacılıkta kullanılan hayvanlar vergiden bağışık tutulurdu. Ancak yüzyıllar boyunca bu temel onda bire mezbaha resmi, otlak resmi gibi çeşitli eklentiler yapılmıştı. Ağnam

resminde ilk reform II. Mahmut tarafından yapılmış, temel verginin ordunun gereksinimi olan et olarak toplanması öngörülmüş, köylülerin nakit verginin getirdiği baskıdan korunması sağlanmıştı. Tanzimat da 1840'da diğer resim ve vergileri resmen kaldırdı, yerine hayvan başına 5 kuruşluk genel bir vergi getirdi.

Müslüman devletlerde Müslüman olmayanlardan alınan cizye vergisi de ailelerin erkek reislerinden yıllık olarak toplanırdı. Bu vergi, ödeme gücüne göre üç sınıfa ayrılmıştı; yoksullar, kadınlar, çocuklar, din adamları, yaşlı ve sakatlar bundan bağışıktı. Vergi 1592'de Osmanlı düzenine girmiş, ancak daha sonraları belirli bölgelerde cizye toplama hakkı mukata'alar biçiminde örgütlenmiş ve bunlar mültezimlere verilmişti. Mültezimler, diğer vergilerde olduğu gibi bunlara da kendiliklerinden yeni eklentiler yapmışlardır. II. Mahmut ancak yasal vergilerin toplanabileceğini emrederek düzeni bir yere oturtmuşsa da (1830), sayım memurlarına ve kasaba yetkililerine masrafları için verilen 'toplama masraflarını' yasallaştırmıştır. Böylesine çok küçük ek miktarlara verilen izin üzerine, mültezimier ve tahsildarları bunlara kendi yasadışı istemlerini de eklemeye kalkışınca, 1833'te üç sınıf için 60, 30 ve 15 kuruşluk bir tek vergi çıkarılmış ve diğer bütün eklentiler yasaklanmıştır. Ancak bütün güçlüklerine karşın iltizam düzeni 1839'da cizye vergisi konduğu zaman kaldırılana kadar devam etmiştir. Ondan sonra verginin toplanması ve hazine tarafından gönderilen memurlara teslimi için milletlerin liderleri sorumlu tutulmuştur.

Reformlara karşın hazine gelirleri giderek artan merkezileşmenin gerektirdiği masrafların çok gerisinde kalıyordu. Bu yüzden hükümet yeni kaime çıkararak o dönemde alacaklılarının çoğu imparatorluk sınırları içinde yaşayan kişilere önemli ölçüde borçlandı. Kırım Savaşı durumu daha da kötüleştirdi. Osmanlıların savaşa katılmalarının yanısıra, müttefik asker ve tesislerinin giderlerini de karşılaması normal gelirlerin çok üstünde bir yük oluşturuyor, hazine günün gereksinimini karşılayacak malî önlemlerle daha sonraları imparatorluğun malî dengesini bozacak ve ilerde görüleceği gibi 1876 yılına gelindiğinde, varhğını tehdit edecek bir durum yaratıyordu. Beş yıllık dönemleri sona erdikçe iltizamlara yeniden el koyup bunların gelirlerini aylıklı muhassıllar aracılığıyla toplama (1852-1855) çabaları da yararsız oldu. Hazine iane-i umumiye adı altında dördüncü bir dizi bono çıkardı. Savaş giderlerinin karşılanması için tüccar ve memurlar bunları almaya zorlandılar. Bunun dışında iki ünlü Galatalı banker, Leon ve Baltazzi, hükümete borç para vermek için İstanbul Bankasını kurdular. 1856'da sermayesinin büyük bir bölümü İngiliz olan Osmanlı Bankası da aynı amaçla, hükümetin bütçe açığını dış kredilerle kapatmak için kuruldu.

Kırım Savaşı sona erdikten sonra hükümet malî sorununu çözmek için bütün arazi vergileri için yeniden iltizam düzenini getirdi (20 Aralık 1855) ve bu, yüzyılın sonuna kadar böyle sürdü gitti. Mültezimlerin kısa aralıklarla ve düzenli olarak durumlarını yenileme zorunda kalmalarıyla denetlenmelerinin daha kolay olacağı düşünülerek bu kira süreleri bir ilâ iki yıl olarak saptandı.

Yasalardan kaçınmak amacıyla yerel güç kazanmamaları için de mukata'alar tek tek köylere dönüştürüldü, mültezimlerin komşu köy ya da sancaklarda mukata'a sahibi olmaları yasaklandı.[60] Ancak mültezimlerin her zamanki gibi kurnazlıkları ve dirençleri üstün çıktığından yeni düzen de eskisinden pek farklı olamadı. Kısa süreli mal sahipleri olarak mültezimler toprağın uzun vadeli geleceğini önemsemiyorlar, süreleri dolmadan mümkün olanın en çoğunu toplamaya çalışıyorlar, çiftçileri eskisinden çok eziyorlardı. Kısa bir süre sonra daha zengince mültezimler yasalara aykırı olarak tüm sancaklardan, hatta vilayetlerin büyük bölümlerinden oluşan birimlere sahip oldular, bunları köy ve sancak düzeylerinde başkalarına iltizam olarak verdiler, ortaya çıkan yeni aracı sınıf hem hazinenin hem çiftçilerin aleyhine olmak üzere gelişti.[61]

Bu yüzden, hazine gelirleri yetersiz kalmakta devam etti; Osmanlı maliyesi çok tehlikeli durumda bulunduğundan Mustafa Reşit Paşa 1858'de yeni dış borçlanmaya gittiğinde, alacaklıları kendisinden karşılık olarak belli başlı reformları yapmasını ve değerini kaybederek devletin kalan parasal güvenilirliğini de yok eden bono ve kağıt parayı kaldırmasını istediler. Yabancı alacaklılar imparatorluğa öylesine ağır faiz koşulları da kabul ettirmişlerdi ki, yalnızca bu borç için imparatorluğun ödemek zorunda olduğu faiz yüzde 60'ı buluyordu. Bu süreç ilerki yıllarda düzenli olarak sürdürülecekti.

Bu duruma bir çözüm olarak 1858'de, Fuat Paşa önderliğinde, imparatorluğun maliyesinde bir daha yabancı borca gereksinim duyulmaması için yeni bir dizi önlem alındı. Maliye Bakanlığı yeniden düzenlenip etkinleştirildi. İlk kez olarak gerçek bir yıllık bütçe düzeni getirildi, bakanlıkların bütçe tahminleri her yılın gelir tahminleriyle hazine tarafından uygulanan indirimlerle sıkı bir incelemeye tutuldu.[62] Vergi tahsildarlarına geniş kapsamlı bir servet envanteri sağlamak üzere *Tahrir-i Emlâk Nezareti* kuruldu. Bursa ve Yanya sancaklarında bu yeni sayım düzeni başarıyla uygulandıktan sonra bu deneye dayanarak yenileştirildi ve Erzurum ile Arap vilayetleri dışındaki vilayetlere uygulandı. Bu bölgelerin sayımı 1908'e kadar tam olarak yapılamamıştır. Bu taramaların sonucunda, varolan vergilerin toplanmasını artırmak ve daha önce vergi alınmayan servetlerin ortaya çıktığı bazı alanlarda yeni vergiler koymak için çaba sarf edildi. Üründen alınan aşarın dışında yeni bir *arazi* ve *müsakkafat* vergisi konuldu. Buna göre tüm ekili alanlara, kent ve köylerdeki arsalara ve binalara yüzde 1'in 4/10'u kadar bir vergi salındı, kira gelirlerine ek olarak yüzde 4 bir vergi konuldu.[63] Bu vergilerin büyük bir bölümü hazineye aktarılırken bir bölümü de toplanıldığı belediyelere bırakıldı. Bunun ardından ticaret ve sanayi ile uğraşanlara 1860'da yüzde 3 ve daha sonraki yıllarda yüzde 4 ve 5 olmak üzere temettuat vergisi uygulandı. Tanzimatçıların çabalarına karşın Osmanlı İmparatorluğu'nda kazanılan kârlar dahil, yabancılar bu vergiden bağışık tutulmuşlardı. Ücret ve aylıklar Jön Türk dönemine kadar düzenli bir biçimde vergilendirilmediğinden tüm vergi yükü Osmanlı

girişimcilerine yüklendi ve bunlar yabancı karşıtlarının daha o zaman elde tuttukları avantajlardan yararlanamadılar.[64]

Kırsal kesimde âşâr hâlâ en önemli tek devlet geliri olarak kalmış, mültezimleri sınırlamak için yapılan çabalar yüzyılın sonlarına kadar boşa çıkmıştır. 1860'da Rumeli'de yerel âyanın aşarı toplaması, geçmiş beş yıl temel alınarak yıllık belirli bir miktarı hazineye gönderip üstünü kendilerine alıkoyması düzeni getirildi. Ancak bu da adı değişik bir iltizamdan başka bir şey değildi, tek farkı mültezimin yabancı işadamları yerine yerel âyandan olmasıydı. Anadolu âşâr vergisi ile Rumeli'nin yeni düzene göre örgütlenemeyen bazı bölümlerinde vergiyi yine mültezimler topluyorlardı.[65] Ancak Rumeli'de de düzen işlerliğe kavuşamamıştı. Mültezimler gibi âyan da verginin büyük bir bölümünü kendisine ayırıyor, çiftçileri kalkındırmak için hiçbir şey yapmıyordu. 1866'da gelirler yine açık artırmayla mültezimlere verilmeye başlandı; yalnız bu kez yolsuzlukları önlemek için açık artırma yerel olarak değil de Maliye Bakanlığı tarafından İstanbul'da yapılıyordu.[66] Bunun da etkisi olamadı; 1868'de iltizam işi, yerel bilgi ve güçleriyle düzeni merkezi hükümetten daha iyi işletebileceği düşüncesiyle, yine valilere verildi. Ne var ki; bütün bu düzenlemeler yaklaşık olarak hep aynı düzeyde kalmış ve somut sonuçlar doğuramamıştır.

Tanzimat reformcuları diğer vergilendirme alanlarında daha başarılı olmuşlardır. Koyun ve keçilerden alınan ağnam vergisinde reformlar 1856-1857 yıllarında başlatıldı. Klasik vergi, hayvanın boyu, ağırlığı, değeri, satılıp satılmadığı göze alınmadan gelir yerine sermayeye göre alınmaktaydı. Şimdi vergi tüm çiftlik hayvanlarını kapsayacak biçimde yaygınlaştırılmış ve köy ihtiyar heyetinin kararıyla yerel pazar koşullarına ve hayvanın gerçek kullanımına göre değişecek biçimde düzenlenmişti. İhtiyar heyeti her çiftçinin belirli bir koyun ya da keçiden on yıl içinde ne kadar süt ve yün geliri elde edeceğini hesaplamak zorundaydı. Bütün bulgular İstanbul'da Maliye Bakanlığına gönderiliyor ve burada beklenen gelire göre her bölgede hayvan başına verginin ne olacağı saptanıyordu. Vergiler ilk başta Edirne ve Tuna vilayetlerinde her hayvandan beklenen gelire göre yüzde 10 olarak hesaplanmıştı, bu rakam daha yoksul olan Doğu Anadolu ve Arap vilayetlerinde yüzde 1.5'a kadar iniyordu.[67] Bu düzen, hükümetin gelire olan gereksinimi arttıkça oranların artırılması dışında pek değişmeden sürdürülmüştür. Hem âşâr hem ağnam vergileri yine büyük bir ölçüde iltizam düzeniyle toplanmaktaydı. İltizam düzeni 24 Nisan 1877'de yasayla kaldırıldı, yerine doğrudan doğruya vergi tahsilatıyla uğraşmak üzere Maliye Bakanlığında bir *Âşâr ve Ağnam Emaneti* kuruldu. Ancak yine de büyük toprak sahiplerinin ve mültezimlerin direnişleri gecikmelere neden olmaya devam etti, yasa ancak II. Abdülhamit'in hükümdarlığının son dönemlerinde tam olarak uygulanabildi.[68]

İmparatorluk çiftçileri için özellikle önemli olan bir vergi de eski askerlik ve yol inşa vergileriydi. Bunlar Tanzimat döneminde büyük değişikliklere

uğramıştır. Daha önce görüldüğü gibi Osmanlı geleneklerine göre Müslüman olmayanlar askerlik hizmeti yerine cizye öderlerken, tüm Müslüman erkekleri askere alınmaktaydılar. Ancak tımar kurallarına göre tımar sahibi ölürse ve en büyük oğlu askere alınamayacak kadar küçükse yerine bir başkasını gönderebilirdi; daha sonraları bu, gönderilecek bir başkasının bedelini vermeye dönüştürülmüştü. Böylece askere gidemeyecek durumda olan ya da gitmek istemeyen Müslüman tımar sahipleri için bir vergi ödeyerek bu yükümlülükten kurtulma kapısı açılmış oldu. II. Mahmut'un 1838'de başlattığı ve on yıl sonra Tanzimat döneminde değişikliğe uğrayan yeni askere alma düzeninde İstanbul, Mekke ve Medine dışında yaşayan tüm Müslümanların yeni Nizamiye ordusunda en az beş yıl (20 ila 24 yaşları), ihtiyat birliklerinde iki yıl ve redif olarak da yedi yıl (26 ila 32 yaşları), ayrıca düzenli eğitim görmek ve gerektiği anda çağırılmak üzere yerel savunma birliklerinde (mustahfız) ek olarak sekiz yıl (32 ila 40 yaşları) hizmet görmesi öngörülmekteydi. II. Mahmut bu silah altına alınanların yerlerine bir başkasını gönderebilecekleri ilkesini kabul etmişti. Ancak 1845 Tanzimat silah altına alma yasası bu yükümlülüğü nakde çevirdi ve bedelli askerlik başladı *(bedel-i nakdi-i askeri)*. 1871'de yasaya getirilen açıklıkla bu yolla askerlikten kaçınmak isteyenlerin topraklarını satmadan bu parayı ödeyebilecek kadar varlıklı olmaları kuralı konuldu. Böylece oğullarının askere gitmesini istemeyen yoksul ailelerin zenginlerin hizmetine girmek zorunda kalmamaları amaçlanıyordu.(69) 1885'de II. Abdülhamit tarafından çıkartılan Silah Altına Alınma Yasasında durum daha değişikti: Askerlik yerine para ödemek isteyen biri önce en yakın askeri birlikte üç ay eğitim görüyor ve sonra her seferberlik ilânında 50'şer altın ödüyordu.(70)

Bu sırada Müslüman olmayanlar için de ayrı bir düzenleme yapılmıştı. Müslümanların da aynı yolla para karşılığı askerlik yapmaktan kurtulmaları göz önüne alındığı takdirde cizye vergisinin on dokuzuncu yüzyılda da sürmesinde olağandışı bir durum yoktur. Ancak 1856 Gülhane Hatt-ı Hümayunu Müslüman olmayanlara da tam eşitlik ilkesini getirmişti; bu da hükümet memurluklarına ve okullarına girişte olduğu gibi askerlik hizmetinde de eşitlik demekti. Ancak Müslümanlar uzun geleneklere dayanarak, Müslüman olmayanlar da sivil yaşamın rahatlığını yeğlediklerinden bunu istemiyorlardı. Ne var ki, Bab-ı Âli yabancı güçlere çok belirgin ve ayırımcı bir vergi olan cizyeyi kaldıracağına söz vermişti. Bu yüzden 1857'de vergi kaldırıldı ve yerine yasa gereği askere alınmaları gereken Müslüman olmayan teba için basit bir askerlik vergisi (bedel-i askeri) getirildi.

Yeni düzenlemeye göre askerlik yaşına gelmiş 180 erkekten biri -zamanın sayım istatistikleri bu yaşa giren 3 milyon gayrimüslim erkek bulunduğunu göstermektedir- yani 16.666 tanesi 50'şer lira vermek zorundaydılar. Bu miktar askerlikten kaçınmak isteyen Müslümanların ödediği vergiden azdı. Tanzimat döneminde nüfus arttıkça ordu için gerekli asker sayısı da yüzde 25 ora-

nında azaltılmıştı. Bu arada Hıristiyan baskısına dayanamayıp kaçan binlerce kişinin Müslüman nüfus sayısını Müslüman olmayanlara oranla artırması sonucu her yıl askere alınabilecek, askerlik yaşındaki gayrimüslim erkek sayısı da 12,500'e düştü.[71] Bu vergi 1887'ye kadar milletler tarafından toplanıyordu. Ancak millet liderlerinin bu vergi gerekçesiyle kendi milletlerine baskı ve devlet aleyhinde yolsuzluk yaptıkları iddiaları üzerine 1887'de kaza düzeyinde özel komisyonlar kuruldu.[72] Son olarak da Meşrutiyetten sonra (1909) din ve millet ayrımı yapılmaksızın askerlik tüm teba için bir yükümlülük haline getirildi, askerlik vergileri kaldırıldı.

İmparatorluğun ilk yıllarında belli başlı yollar devlet tarafından giderleri Hazine-i Amire'den karşılanarak yapılırdı. Yerel yollar da mültezimler ve tımar sahipleri tarafından bölgede yaşayan çiftçilere zorla yaptırılırdı. Belirli köyler, özellikle Anadolu ve Rumeli'de Türkmen ve Yörüklerin yerleştikleri yerler, orduya yalnız yol ve köprü onaran insan sağlarlar, karşılığında da köyleri tüm vergilerden bağışık tutulurdu. Ancak fütuhat devri sona erip de hazine gelirleri kısıtlanınca, hazinede belli başlı yolların yapım ve onarımına ayıracak para kalmadı; tımar düzeninin bozulması da diğer yolları bakımsız bırakmıştı. Böylece ulaşım on yedinci ve on sekizinci yüzyıllar boyunca büyük ölçüde aksadı. Bu yüzyıllar içinde yapılan onarımlar ancak bu amaç için özel resimler koyan ve angarya düzenini kuran bazı kadılarla sancakbeylerinin eseridir. Zaman ilerledikçe bu yükümlülükler, yol için kullanılıp kullanılmadığına bakılmaksızın yıllık vergilere dönüştürüldü. Mültezimler ya da diğerleri yol üstündeki çeşitli stratejik noktaları tutup vergileri toplarlar, genellikle haklarından fazlasını alırlar, karşılığında yolcuların ve tüccarın geçmelerine izin verirlerdi. Böylece yolculuk özgürlüğü kadar iç ticaret de kısıtlanmış olurdu. Yabancı ülke tebası Kapitülasyon anlaşmaları hükümlerine göre bu vergiden bağışık tutulmuşlardı.

II. Mahmut Tanzimatın ilk yıllarında bu yol vergilerini kaldırmış, yolların yapım ve onarımını hazine üstlenmiştir. Fakat devletin parasal sıkıntıları arttıkça bu alanda hizmete olanak kalmıyordu; böylece yollar daha çok bozuluyor, imparatorluğun ekonomik olduğu kadar askeri gücünü de etkiliyordu. Sonunda 1867 Temmuzunda Midhat Paşa'nın Tuna deneyimlerine dayanılarak tümüyle yeni bir düzen getirildi. Her vilayette yolların taşla döşenmesi, köprülerin onarılması, yerel okulların yapılması için *Menafi Sandığı* kuruldu. Sandığın geliri âşâr üzerine konulan ek bir vergiyle ve toplanan paraları çiftçilere düşük bir faizle vermekle sağlanıyordu.[73] Ancak bu, kendi başına, yol yapımı için tutulan işçilerin parasını karşılayamadığından 1869 Yol Yapım Yasasına göre 16 ilâ 60 yaşlar arasında olan ve kırsal alanda yaşayan her erkek bölgesindeki yol ve köprülerde yılda dört gün, ya da beş yılda bir 20 gün çalışmakla yükümlü tutuldu. Yükümlü hayvanlarını ve yiyeceğini kendisi sağlayacaktı. Yalnızca büyük kent halkı, henüz sayımı yapılmamış vilayetler, din adamları, öğretmenler, yaşlı ve sakatlar aslında angarya olan bu yükümlülük-

ten bağışıktılar.[74] Bab-ı Âli'nin özel bir kararı olmadan hiç kimse evinden 12 saat uzaklıkta bir yerde çalışmaya zorlanamazdı. Bütün araç, gereç ve ulaşım masrafları Menafi Sandığından karşılanıyordu. 1887'de Sandığı Ziraat Bankası devraldı; bu giderler 1907'den sonra da hazine tarafından karşılandı. İlk başlarda yükümlülerin yerlerine başkasını göndermeleri kabul ediliyordu, ancak insan yerine para kabulü 1889'da başlamıştır. Şimdi artık her beş yılda 25 güne çıkarılmış olan yükümlülük için vilayetlerde oturan 18 ilâ 60 yaşındaki erkekler günde 3 ya da 4 kuruş vermek zorundaydılar.[75] Bundan kısa bir süre sonra İstanbul ve diğer bağışık vilayetlerde oturanlar da, imparatorluk yollarının kendilerine de yararlı olduğu gerekçesiyle, aynı vergiye tabi tutuldular.

İslam devletlerinde geleneksel gelir kaynaklarından biri de maden vergisiydi. Şeriat yasaları imparatorluk madenlerinin tümünün üretiminin beşte birini madenin özel ya da kamu topraklarında bulunduğunu göze almaksızın devlet hazinesinin almasını öngörürdü. Osmanlılar da bu kuralı korumuşlardı; devlet topraklarındaki madenler ücretli memurlar ya da mültezimler tarafından işletilirdi. 1858 Toprak Yasasına göre, bütün yeni bulunan madenler, kimin toprağında bulunduğuna bakılmaksızın, devlete ait olurdu. Ancak Hazine-i Amire, toprak sahibinin arazisini tarım için kullanamayacağı durumlarda bir tazminat ödemekteydi. Madencilik ilk kez Temmuz 1861'de[76] yasalaştırıldı. Nisan 1869'da da 1810 Fransız Madencilik Yasası'na dayanılarak yeni bir düzenleme getirildi. Buna göre madenler yeraltı madenleri, yerüstü madenleri ve taş ocakları olarak üçe ayrılıyor, imtiyaz sahipleri maden çıkarmadaki güçlükler ve kârlılık göz önüne alınarak çıkartılan madenin yüzde 1'i ile yüzde 5'ini vermek durumunda kalıyorlardı. Ayrıca toprak kirası ve ruhsat için yıllık ek ödemeleri vardı.[77] 1887 Ağustosunda yeni bir yönetmelikle Nafia Nezaretinde bir Maadin Nezareti kuruldu. Yeni nezaret 40 ila 99 yıllık sürelerle maden imtiyazı verebiliyor, maden cevherinin yoğun ve çıkartılmasının da kolay olduğu yerlerde yüzde yirmiye kadar yükselen bir vergi alabiliyordu. Madenciler vergilerini ödemeden önce cevheri eritme ve fabrika ya da limanlara taşıma giderlerini kârlarından indirebiliyorlardı. Özel ya da vakıf arazilerinde olan madenlerden devlet yine beşte birini alıyor, geri kalanı da maden sahiplerine ya da onların işleticilerine bırakılıyordu.[78]

Tanzimat döneminde yaratılan en kârlı gelir kaynaklarından biri de hükümetle olan işlerde ya da ticari işlemlerde kullanılan belgelerden alınan vergiydi. *Damga resmi* ilk başlarda muhtesip ya da diğer Osmanlı memurlarının Osmanlı ürünü olan dokuma ve diğer mallara kaynak ya da yerlerini belirtmek için *alâmet* ya da *soğuk damga* basmaları için hazinenin aldığı vergiydi. Bu ayrıca darphane tarafından gümüş ya da altından yapılan eşyaya da *ayar damgası* olarak vurulurdu. Vergi sözü geçen malların değeri üzerine, genellikle 1/40 kuruş ya da 1 para olarak alınırdı. Bu kalite belgeleri olmadan malların satış ya da trampası yasaklanmıştı. Ancak bu da *rüsum-u sittin*'den sayılıp

diğerleriyle birlikte 1839'da kaldırıldı.[79] Bunlara ek olarak kararlardan ve aylık bordrolarından, bunları veren katip tarafından alınan bir *harç* vardı. Ancak diğer örfi vergiler gibi bunlar da kaldırılmıştı. Kısa bir süre sonra yeni bir gelir kaynağı gereksinimi duyan Tanzimatçılar yeni damga resmini yürürlüğe koydular. 22 Mayıs 1845'te hazine çeşitli değerlerde mühürlü bir dizi resmî boş kâğıt çıkardı *(damgalı varaka-ı sahiha)*. Bunlar adli kararlar ve dini mahkemelerin kararları hariç kalmak üzere tüm adli ve ticari belgelerde kullanılacaktı. Belgeler vilayetlerde ve kentlerde yıllık vergileri toplamakla görevli yerel mali memurlar tarafından satılıyordu.[80] Yeni düzen imparatorlukta hızla yayıldı, ancak iki büyük sorunla karşı karşıya kalınmıştı: (1) Belgeleri satan memurların; (2) Gerekli vergi oranlarını taşıyan belgelerin sayısı yetersizdi. Birçok işlemin yapılması, yasal kontratların imzalanması olanaksızlaşmıştı. Sonunda 15 Ekim 1852'de belgeleri satma işi özel tüccarlara verildi.[81] Faizciler ve tütüncüler belgeleri toplayıp yeni gelir kaynakları sağladılar. Osmanlı ticari yapısı genişledikçe bu düzenin işlemesi sonunda ḥazineye öyle gelir aktı ki Fuat Paşa yeni bir düzenlemeyle kapsamı genişleterek 2 Eylül 1861'de yeni *Resm-i Damga Nizamnamesi*'ni çıkardı. Mahkeme belgeleri bağışıklığı kaldırıldı, soğuk damga mühürlü kağıtlar çeşitli değerlerde özel damga pullarına dönüştü, kullanımları tüm ticaret işlemlerini kapsadı, vergi Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüz Cumhuriyetine kadar devlet için büyük bir gelir kaynağı oldu.

Tanzimat döneminin diğer belli başlı hazine gelirleri de klasik zamanlardan kalma olup çok değişiklikler geçirerek o güne gelebilmişlerdir. Gümrük resmi yalnızca imparatorluğa giren ve çıkan mallardan değil imparatorluk içinde bir yerden diğerine nakledilen mallardan da alınıyordu, imparatorlukta dört önemli gümrük resmi vardı: (1) ithal vergisi *(amediye resmi)* ve (2) ihraç vergisi *(raftiye resmi)*; bu ikisini Harici Gümrük uygulardı. (3) Tütün ve balık gibi yerel olarak üretilen ve tüketilen belirli mallara salınan kaynak vergisi *(masdariye resmi)*; (4) imparatorluk içinde nakledilen Osmanlı ve yabancı mallarından alınan transit vergisi *(müruriye resmi)*, bu ikisi de Dahili Gümrük tarafından uygulanmaktaydı. On altıncı yüzyıl Kapitülasyon anlaşmaları yabancı mallardan alınan ithal resmini yüzde 10'dan yüzde 5'e indirmişti. 1683'te Fransa ile başlayan yeni ticaret anlaşmasında bu oran Fransa ve diğer en çok gözetilen ülke sınıfına giren ülkeler için yüzde 3'e indirildi. Sonuç olarak zaten lonca yönetmelikleriyle kısıtlı olan yerli sanayi yabancı mallarıyla rekabet edemedi, diğer yandan hazine de büyük gümrük resmi kaybına uğradı. Mustafa Reşit Paşa'nın 1838'de İngiltere ile imzaladığı ticaret anlaşmasıyla bu koşullar bir dereceye kadar imparatorluk lehinde hafifletildiyse de yabancılara imparatorluğa belirli malları kısıntısız olarak ithal ve ihraç olanakları tanınmıştı. İthal vergisi yine yüzde 3 sabit kalıyordu, ancak bu tür Yabancı mallar imparatorluk içinde satılırsa ek bir yüzde 2 vergi alınıyordu. Bu

durumda yüzde 5'le yine düşük olmakla birlikte eskisinden daha anlamlı bir noktaya varılmıştı. İhracata iskeleye gelince yüzde 9, gemiye yüklenince de ayrıca yüzde 3 gümrük vergisi uygulanmaktaydı. Başka yerlerde satılmak üzere imparatorluktan geçirilen yabancı mallara yüzde 5 geçiş resmi uygulanmaktaydı. Ancak imparatorluk içinden geçen Osmanlı mallarından da yüzde 8 vergi uygulandığından Osmanlı malları Tanzimat döneminde yabancı rakipleriyle aynı düzeyde işlem görüyordu.

Gümrük resimleri yüzyıllarca süren çöküş dönemi boyunca iltizamlar olarak örgütlenmişti; Tanzimat'ın bunları 1839'da aylıklı muhassıllarla yürütmek istemesi âşâr vergilerinde olduğu gibi başarısızlıkla sonuçlandı. 1840'da İstanbul'da yeni bir *Emtia Gümrük İdaresi* kuruldu, görevi üç yıllık süreler için ülkenin belli başlı liman ve ticaret merkezlerindeki gümrükleri iltizam yoluyla dağıtmaktı.(82) Bu düzen hem hazine hem de mültezimler için çok kârlı olduğundan ispirto, tütün, enfiye ve kereste gibi eşyaların resimlerini kapsayacak biçimde genişletildi, hepsi aynı idareye bağlanıp 1859'dan sonra iltizam olarak dağıtıldılar.(83) Fuat Paşa'nın imparatorluk gelirlerini artırma çabasının bir bölümü olarak 1861'de Emtia Gümrük idaresi, *Rüsumat Emaneti* olarak yeniden düzenlendi. Maliye Bakanlığı bürokrasisinden ayrıldı. Gümrük ve resim gelirlerini mültezimlere dağıtmak işlemi sona erdirildi, bu gelirler bundan böyle yeni yönetimin aylıklı memurları tarafından toplandılar.(84) Kısa bir süre sonra (1870) transit resimleri kaldırılınca bu Osmanlı tüccar sınıfının geliştirilmesinde önemli bir adım oldu. Ne var ki, tüm ulusların tüccarlarına uygulanan diğer gümrük resimleri açığı kapatana kadar hazine bu yüzden büyük zararlara da uğramıştı.(85) Ancak gümrük vergileri Kapitülasyon güçlerinin baskıları altında yirminci yüzyıl başlarına kadar çok düşük düzeyde kalmaya devam etti. Bu dönemde Jön Türkler tek yanlı olarak ithal resmini mal değerinin yüzde 15'ine çıkarınca bu düzey yaklaşık olarak her yanda uygulanmakta olan orana yaklaşmış oldu.

Şeriat Müslümanlara alkollü içkiyi yasak ettiği için Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk günlerinde resmi bir alkol vergisi yoktu. Ancak tımar sahipleri ve bazı mültezimler geleneksel olarak üzüm yetiştiricilerden, üzüm şaraba dönüştürüldükten sonra bir *şıra recmi* alırlardı. On yedinci yüzyılda gayrî resmi olarak (vergisini de vermeden) şarap içen gayri müslimlerden çok eskiden beri alınan bir *müskirat resmi* de vardı. Ancak dini kişiler devletin şarap tüketiminden aşırı yararlandığından şikayete başladıklarında bu vergi kaldırıldı ve Müslüman olmayanlardan alınan cizye artırıldı. On sekizinci yüzyılda nakledilen üzüm ve şaraba çeşitli resimler uygulandığı gibi pazarlarda satılan tüm şarap ve ispirtolu içkilere yeni bir *zecriye resmi* getirildi. Bu vergilerin iltizam yoluyla toplanması işi de Müslümanların dinin kendilerine yasak ettiği bir işe yasal olarak karışmalarını önlemek için Müslüman olmayanlara verildi. Tanzimat döneminin başlarında tüm alkollü içkiler değerlerinin yüzde 20'si

oranında vergilendirilmişti, ancak 1861'de bunların yalnızca gayri müslimlerin gereksinimi olduğu varsayımıyla bu oran yüzde 10'a indirildi. Buna ek olarak İstanbul ve çevresinde şişede ya da açık olarak şarap ve alkollü içki satan yerler, dükkan kiralarının yüzde 15'i oranında bir ücretle ruhsatname almak zorundaydılar. Müslüman mahallelerinde cami ve derviş tekkelerinin 200 metre yakınında olan yerler için ruhsat verilmiyordu. Ayrıca kira kontratlarının kaydı için de damga resmi alınmaktaydı.(86) Bundan sonra çıkarılan yönetmeliklerle manastırlarda yasayan keşişler ve papazlar yaptıkları ya da satın aldıkları şaraplar için vergiden bağışık sayıldılar.(87) Müskirat resmi daha sonra Maliye Bakanlığında kurulan bir *Zecriye Emaneti* yönetimine bırakıldı (1860). İmparatorluğun sonuna kadar bu vergi düzenli olarak artırıldı, ondan sonra diğer rüsumla birlikte başlıca gelir kaynaklarından birini oluşturmak üzere Düyun-u Umumiye idaresine devredildi.

Tanzimatçılar ve kendilerini izleyenler bu vergi gelirleri yanında hazineye devletin tekel olarak işlettiği ya da sıkı denetiminde bulunan girişimlerden alınan gelirleri de eklediler. Bunların içinde en önemlisi tuz çıkartma ve satma işlemine uygulanan vergiydi. Diğer madenlerde olduğu gibi devlet, toprak ya da sudan çıkartılan tuzun beşte birini alma hakkına sahipti. Geleneksel olarak bu hak her tuz madeni için iltizam biçiminde düzenlenmişti ve mültezimler bunları denetleme durumundaydılar. Tanzimat döneminde bunlar devlet tarafından alınıp işletildi, diğer iltizamlar gibi bir daha geri verilmeyip sürekli olarak devlet idaresinde kaldı. Madenler önce Nafia Nezareti, sonra da kendi Tuz işletmeleri Dairesi *(Memlehe Müdürlüğü)* olan Rüsumat Nezaretine bağlandı.(88) İmparatorlukta tuz madeni sahipliği, üretimi ve satışı artık hükümet tekeli haline getirilmişti, bundan elde edilen gelir kağıt para ve bono karşılığı olarak kullanılıyor, ülkeye tuz ithali yasaklanıyordu. Üretimi denetlemek ve tuzu büyük partiler halinde aracılara satmak için bölge tuz müdürlükleri kuruldu. Bu aracılar nakliye masrafı ve kâr olarak tuz bedeline belirli bir miktar fiyat ekleyebiliyorlardı.(89) Yüzyılın sonlarına doğru tuz vergisi gelirleri de Düyun-u Umumiye idaresine devredildi.

İmparatorluğa on altıncı yüzyılda getirilen tütün geleneksel olarak özel yetiştiriciler tarafından üretilmekteydi. 1860'da tüm yabancı tütün yaprağı ithali yasaklandı, tütünün perakende satışı üzerinde bir hükümet tekeli kuruldu, ürünlerini pazara getiren çiftçilerden ek bir transit ücreti (mürurive resmi) alınmaya başlandı. Yabancılar puro, sigara ve enfiye biçiminde işlenmiş tütün ithal edebiliyorlarsa da normal transit vergisinin üstüne mal değerinin yüzde 75'i kadar özel bir ithalat vergisi ödüyorlardı.(90) Müruriye resmi yerli üretimi özendirmeyecek kadar ağır olduğundan 1867'de yasa değiştirildi, malın niteliğine ve satış fiyatına göre vergi azaltıldı ve değişkenlik gösterdi. İstanbul'a gönderilen tütün normal müruriye resminden bağışık tutuluyor, ancak başkentte daha büyük satış ve kâr fırsatları bulunduğu gerekçesiyle kente girerken daha

ağır bir vergi uygulanıyordu. 1873 Tütün Yasası çiftçilere resmi izin almaksızın içme tütünü yetiştirme hakkı tanıdı, ancak yine aynı yasayla piyasayı ve sigara fabrikalarını denetlemek üzere bir memur kadrosu da yaratıldı. Osmanlılar ve yabancılar şimdi tütün fabrikaları işletebiliyorlardı, ancak bu kez de üretilen tütün ve sigaraların tiplerine göre değişen bir sarfiyat resmine tabiydiler.[91]

Hazine barut üretim ve satışından, posta ve telgraf hizmetlerinden, İstanbul gaz işletmesinden, Haliç köprüsünden, Fırat ve Dicle nehrinde çalışan buharlı vapurlardan, hükümete ait dükkan, hamam, çiftlik ve diğer taşınmaz mallar ile ormanlardan, Mısır ve diğer vasal devletlerin yıllık ödentilerinden de gelir elde etmekteydi. Ayrıca devlet demiryolları ile hazinenin bir hissesine sahip olduğu özel demiryolu şirketlerinin kârlarından gelen gelirleri de vardı. Ancak bunlar toplamın küçük bir bölümünü oluşturmaktaydı. Vergi reformları ve hazine gelirlerini artırma ve yeni gelir kaynakları bulma çabaları Kırım Savaşını izleyen on yıl içinde yoğunlaştırıldı ve bu kaynaklara kavuşuldu. Ancak bunlar bile reformların getirdiği giderleri, borç ödemelerini ve rolü büyüyen hükümetin giderlerini karşılamakta yeterli olmuyorlardı.[92] Sonuçta ortaya çıkan ve Tanzimatı, hatta imparatorluğu ani bir sonla tehdit eden mali kargaşa daha ileride incelenecektir.

Yeni Bir Toplumun Dokusu

Osmanlı hükümetinin temel kurumlarındaki değişikliğe Osmanlı toplum dokusundaki benzer değişiklikler eşlik etmekteydi. Osmanlıların eski yönetici sınıfının yerine şimdi yeni bir memur sınıfı geçmişti. Memurlar daha önceleri padişahın kölesi durumunda olmalarından doğan güvensizlikten kurtulmuş, yasal korunmaya sahip, eski düzende pek sık rastlanan sürekli kader değişimlerinden etkilenmeyen, laik, bürokratik bir hiyerarşiye yükselmenin güvencesine kavuşmuştu. Tanzimatın sağladığı garantiler nedeniyle tabi sınıf da artan bir güven ve güce kavuşmuştu. Yeni yasal düzenle bir denge oluşmuş, meydana çıkan orta sınıf devlet meclislerinde etkinliğini eski millet ve loncalardan daha belirli bir biçimde göstermiştir. Haberleşme alanında yapılan ilerlemelerle tüm Osmanlılar gelenekçi Osmanlı toplumunun tecridinden kurtulmuştu. Bab-ı Âli dışında bir dünyanın var olduğu bilinci ve bunun felsefe ve kurumlarının bir bölümünü kabul etmede gösterilen istek Birinci Dünya Savaşı felaketinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini alacak olan laik ve modern devletler için bir temel oluşturmuştur.

Yeni Bürokrasi ve Eğitim

Yeni toplumun kilittaşı, hem kafaları hem yürekleri eski düzenin kısıtlamalarından kurtaracak olan laik eğitim düzeniydi. III. Selim ve II. Mahmut belirli alanlarda laik eğitimin gereksinimini görmüşlerdi. Subay, yönetici, mühen-

dis ve doktor yetiştirecek teknik okullar geliştirmişler, ancak matematik, bilim ve yabancı dil gibi temel eğitimden yoksun öğrenciler yüzünden bu girişimleri sınırlı kalmıştı. Ulema gücünün temelini oluşturan ve hâlâ geleneksel konuları geleneksel yollarla öğreten mektepler Müslümanların ilk eğitimini tekel altında bulundurmaktaydı. Bunlardan mezun olanlar yeni teknik öğrenim için hazırlıklı değillerdi. Bunun çözümü laik bir ilk eğitim düzenini getirmekti, ama Tanzimatçılar bile bunun ulemaya açıkça meydan okumadan, dikkatle yapılması gerektiğini biliyorlardı. Böylece Tanzimat eğitiminin hedefleri ve ana sorunları daha 1839'dan önce bile görülebiliyordu.

Eğitim alanında liderlik II. Mahmut'un, Tanzimatın ilk yıllarında Ticaret Bakanlığının bir bölümü olan *Meclis-i Umur-u Nafia*'sına düştü. Gülhane hatt-ı hümayunundan kısa bir süre sonra meclis laik eğitim programı hazırlanması için ayrı bir *Meclis-i Maarif-i Muvakkat* seçti. 1846'da Ticaret Bakanlığındaki *Meclis-i Maarif-i Umumi*'ye dönüşen bu meclisin üyeleri arasında o zaman henüz birer genç olan Ali ve Fuat Paşalar da bulunuyordu. Bir yıl sonra *Mekatib-i Umumiye Nezareti,* ardından da 1866'da *Maarif-i Umumiye Nezareti* kuruldu. Eğitim programları zamanın yasal kurumları içinde kimi zaman bakanlığın işbirliğiyle, kimi zaman da özerklikle uzmanlaşmış komisyonlar tarafından hazırlandı. Bunun sonucunda Osmanlılara ilk öğrenimden en ileri aşamalara kadar laik ve yararlı bir eğitim vermek için yüzlerce plan, rapor ve program hazırlandı.

Ancak bu yeni eğitim düzeni çok ağır gelişiyordu. Osmanlıların çoğu eskiye duydukları saygı ya da yeni okulların getirebileceklerinden doğan korkuyla bunlara karşı çıkıyordu. Reformlar ve savaşlar hazineyi boşalttıkça hükümet eğitime büyük paralar harcamak istemiyordu. Diğer toplumlarda olduğu gibi mali sıkıntılardan en çok etkilenen eğitim ve kültür oluyordu. Merkezi hükümet laik eğitim için gerçekten pek az para vermiştir. Vilayetlerde okullar çoğunlukla yerel yönetim meclislerinin girişimine bağlıydı. Bunlar bu okulları kendi ekonomik gelişmeleri için bir araç olarak görmüşler ve İstanbul'dan izin çıkar çıkmaz bina, araç gereç ve öğretmen için gerekli paraların çoğunu karşılamışlardır.

Teknik akademi düzeyi altındaki ilk modern laik okullar II. Mahmut tarafından mektep mezunlarının akademilere girmelerini sağlamak için kurulmuştu. *Rüşdiye* adı verilen bu okullara 10 ilâ 15 yaş arasındaki çocuklar alınıyordu. Tanzimat döneminin ilk yıllarında önce İstanbul'da, sonra vilayetlerde Rüşdiyeler kuruldu, ancak eğitilmiş öğretmen yetersizliğinden dolayı ilk başlarda bunların yaygınlaştırılması pek hızlı olamadı. 1846'da Ahmet Cevdet Efendi yönetiminde eğitime başlayan erkek öğretmen okulu *(Dar-ül Muallimin)* ile bu açık bir ölçüde kapatılabildi. Hem Rüşdiyelerde hem de Dar-ül Muallimin'de programlar mekteplerde verilen dini eğitimi güçlendirmek ve teknik akademilerle aradaki açıklığı kapatmak üzere düzenlenmişti. Böylece sosyal ve fizik bilimleri ve edebiyat derslerinin yanı sıra dini eğitim de sağla-

nıyordu. Ulema, kendilerine göre İslamlık kavramlarını çiğneyen her türlü eğitimi engelleyebilecek bir yere yine böylece yerleşmişti. Para, bina ve öğretmen gibi büyük sorunlar ilerlemenin hızını kestiği için Kırım Savaşı sırasında tüm imparatorlukta toplam 3.371 öğrencili 60 rüşdiye vardı. Oysa yalnız İstanbul'da medreselerin 16.752 öğrencisi ve Müslüman olmayan milletlerin de kız erkek karışık olmak üzere buna ek olarak 19.348 öğrencisi vardı.[(93)]

Seraskerlik okul düzenindeki bu ağır gidişten umudu keserek II. Mahmut'un hükümdarlığının sonlarına doğru kurulan *Mekteb-i Ulum-u Harbiye* ilk laik eğitime başlamıştı. Bu okul imparatorluğun ileri gelen teknik okulu olmuş, mühendislik, geometri ve matematik ve askeri bilimler öğretimi yapmış, ordunun olduğu gibi bürokrasinin de çeşitli kademelerinde hizmet gören mezunlar yetiştirmiştir. Daha alt düzeyde sivil okullara ek olarak ordu 1855'te kendi laik okul düzenini başlattı. İstanbul'da dokuz ve diğer yerlerde birçok askeri rüşdiye okulları açıldı. Mekteb-i Ulum-u Harbiye'ye girmek için gereken eğitim düzeyini veren orta dereceli *İdadi*ler de Sarajevo, Erzurum ve Bağdat'ta açıldı. Zaman ilerledikçe vilayet ordularından her biri en az bir idadi ve bir dizi rüşdiye okulu açılmasına önayak olarak sivil düzenden çok önce halka laik eğitim fırsatı tanımış oldu.

Kırım Savaşından sonra hem askeri hem sivil laik okul düzeni hızla yaygınlaştı. Ordu ilk eğitim düzeyinde laik eğitimde öncülüğü ele alıp bu görevi rüşdiyelere verdi. İdadiler ortaokul, Harbiye de lise düzeyine indi, yeni bir askeri bilim okulu kuruldu *(Erkan-ı Harbiye Mektebi)*. Kamuoyu zoruyla mektepleri ilkokullar olarak kabul etmek zorunda kalan Eğitim Bakanlığı kendi laik Sıbyan ve iptidaiye okullarını yaymaya başladı. Bu okullar her kasaba köy ve kent mahallesinde, yerel ihtiyar meclislerinin ve millet liderlerinin parasal yardımı ve denetiminde kurulacaktı. Müslüman ve Müslüman olmayan öğrenciler dört yıllık öğrenim görmeye başladılar. Ayrı dinlerden olan öğrencilere ayrı ayrı verilen din dersleri dışında okullarda aritmetik, Osmanlı tarih ve coğrafyası, Müslüman olmayanlara da gerekli görülen yerlerde kendi dilleri öğretiliyordu.

1860'larda Âli ve Fuat Paşalar iktidara tamamen hâkim olduklarında Fransız Eğitim Bakanı Jean Victor Duruy Osmanlıları eğitim alanındaki yeni gelişmeler konusunda bilgi sahibi kılmak için İstanbul'a geldi. Onun karışık mezhepleri bir çatıda barındıran ortaokullar, laik bir üniversite, yeni mesleki teknik okullar ve bir kamu kitaplığı düzeni kurulması konusundaki raporu 1869 *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nin temelini oluşturdu. Bununla son otuz yıldır yapılanlar bir sisteme bağlandığı gibi yüzyılın sonuna kadar uygulanacak olan planlar da hazırlandı. Yeni yasaya göre 12 yaşına kadar olan bütün çocuklar için ilk eğitim zorunluydu. Öğretim yöntemleri de modernleştirildi. Öğretmenlerin genel kültür düzeylerini artırmak için önlemler alındı. Her sınıf ve düzeyden mezun olan öğrenciler için devlet sınavları sistemi getirildi. Kültür kuruluşları devlet yardımıyla genişletildi. 500 evlik bir köyde en

az bir rüşdiye bulunacaktı. Kasabalarda ise her 500 ev için bir rüşdiye kurulması zorunluydu. Nüfusun karışık olduğu yerlerde Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar ve kızlar için ayrı ayrı okullar açılacaktı. Dört yıllık eğitim süresinde öğrencilere din dersleri (kendi dinlerinde), Osmanlıca, Arapça ve Farsça, aritmetik ve muhasebe, geometri ve matematik, dünya ve Osmanlı tarihi, coğrafya ve okulun bulunduğu bölgenin en önemli yerel dili öğretilmekteydi. Kasaba ve kentlerde her bin aile için bir idadi bulunması zorunluydu. Askeri okul bulunan yerlerde bu zorunluluk yoktu. İdadilerde eğitim süresi üç yıldı; burada Osmanlıca ve Fransızca, mantık, iktisat, coğrafya, dünya ve Osmanlı tarihi, cebir, aritmetik, muhasebe, fizik bilimleri, kimya ve teknik resim öğretilmekteydi. Her vilayet başkenti idadi düzeyinin üstünde Mekteb- Sultani adı verilecek bir lise de bulundurmak zorundaydı. Vilayet idadilerinden mezun olanlar buraya alınıyorlardı. Ancak bu eğitim paralı olduğu için yalnız varlıklı aileler bu okullara çocuklarını gönderebiliyorlardı. Yetenekli fakat yoksul öğrenciler de bu liselerde parasız öğrenim görme olanağına sahiptiler. Burada ileri programlarla edebiyat, Arapça, Farsça, Fransızca, ekonomi, uluslararası hukuk, tarih, mantık, mühendislik, cebir, trigonometri, doğa bilimleri ve kadastro öğretilmekteydi. Öğrenciler öğrenimlerini sürdürdükleri sürece ve mezun olduktan bir yıl sonraya dek askere alınmazlardı. Eğer daha sonra hükümete hizmet yükümlülüklerini yerine getirdikleri takdirde de sürekli olarak askerlikten bağışık tutulurlardı.

Daha önce olduğu gibi ilk okulların inşa ve bakımı yerel idarelere aitti. Rüşdiye ve idadilerin masrafları merkezi hazineyle paylaşılırdı. Sultani liselerinin giderleri ise padişahın özel hazinesinden ödenirdi. Maarif Bakanlığı tüm okullara öğretmen sağlar, belirli bir düzeyi saptar ve korur, ders kitaplarının yazım ya da çevrilmelerini gerçekleştirirdi. Ancak öğretmen aylıkları yerel idareden ödenirdi. Reformlar önce İstanbul'da uygulanmış, daha sonra vilayetlere yayılmıştır. Devlet, ilk kez olarak, millet ve yabancı okullarının da eğitim programlarını denetlemek hakkını elde ediyordu. Bu okulların imparatorluğun eğitsel amaçları doğrultusunda öğretim yapmalarını sağlamak için Maarif Bakanlığından çalışma ruhsatları almaları da hükme bağlanmıştı.

Sultani liselerinin ilki ve en önemlisi İstanbul Galatasaray'da Ali Paşa tarafından Fransız hükümetinin etkisi ve desteğiyle Fransız sistemine göre kurulmuş olanıdır. Burada öncülüğü Fransız memurları ve öğretmenleri yapmışlardır. Eğitim dili tümüyle Fransızcaydı, eğitim programında sosyal ve fizik bilimleri, Yunanca, Latince ve Osmanlı Türkçesi bulunuyordu. Eğitimin laik olmasına karşın Müslüman öğrenciler okul bahçesindeki küçük bir camiye, Müslüman olmayanlar da yakınlardaki kilise ve sinagoglara gidebiliyorlardı. Paralı eğitim yapılmasına karşın, hükümet yeteneklerini sınavlarla belirlemiş 300 öğrencinin giderlerini karşılamaktaydı. Öğretmenlerin çoğu yabancıydı, ancak içlerinde Türkler, Ermeniler ve Rumlar da vardı. Tüm Avrupalı havasına karşın

millet liderleri kendi inançlarından olan öğrencilerin, laik etkiler altında kalacakları korkusuyla ne bu okullara ne devlet okullarına devamlarını hoş karşılamıyorlardı. Diğer yandan Müslümanlar da öğretim üyelerinin ve öğretimin Hıristiyan nitelikleri nedeniyle çocuklarını bu okula göndermek istememekteydiler. Ancak sonunda bu okul zamanın çeşitli inançlarına sahip Osmanlılarına en geniş genel kültürü verebildi, okul mezunları, imparatorluğun son dönemine ve hatta cumhuriyet dönemine kadar Osmanlı devlet ve ticaret yaşamının kilit noktalarına geldiler

Sultani okullarının daha üstünde öğretmen yetiştirme okulları vardı Kırım Savaşından sonra kızlar için bir dizi laik okullar açılmıştı bunun sonunda 1870'de erkekler için Dar-ül Mualliminin yanı sıra kızlar için de Dar-ül Muallimat açıldı. Laik sistem geliştikçe öğretmen okulları da artırıldı. Daha önce çekilen öğretmen yokluğunu gidermek için buralardan mezun olanların on yıl devlet okullarında öğretmenlik etmeleri istendi.

Eğitimin yararlı hedefleri göz önünde tutularak Tanzimat'ın laik okul düzeni bir üniversite ile değil de daha yüksek teknik okullarla tamamlandı: *Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Mülkiye, Erkan-ı Harbiye Mektebi, Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Mekteb-i Tıbbiye-i Müfkiye-i Şahane.* Bunların hepsi de Maarif Bakanlığına bağlıydı. Hepsinde kendi özel öğretim programlarının dışında edebiyat, sosyal bilimler, yabancı dil eğitimi vardı. Bakanlık memur kadroları bu okulların mezunlarına ayrılmıştı; örneğin Mekteb-i Mülkiye mezunları tüm vilayetlerde kaymakam ve müşir makamlarına getirilmişler, böylece Tanzimat döneminin başında olduğundan daha yüksek bir yönetim düzeyi elde etmek mümkün olabilmiştir.[94]

Mustafa Reşit Paşa daha 1846'da *Dar-ül Fünun* adı verilen bir üniversite kurulmasını planlamışsa da, hükümetin o sıralarda Avrupa'yı kasıp kavuran ihtilâlci harekete öğrencilerin yaptığı katkıya duyduğu tepki yüzünden, binası bitirilen üniversite açılmamıştı. Reşit Paşa bunun yerine 1851'de kurduğu *Encümen-i Daniş*'e zamanın ileri gelen politikacı ve yöneticilerini, bilimin ve bilimsel eserlerin kamu tarafından öğrenilmesini sağlamak üzere atadı. Her üyenin yeni bilgi alanlarından en az birinde uzman olması, bir yabancı dil bilmesi gerekiyordu. Bu dilden çeviri yapabilmek için gerektiği kadar Osmanlı Türkçesini bilmesi gerekiyorsa da, bu her zaman aranan bir koşul değildi. Üyeler bilgi yaydıkları sürece istedikleri dilde konuşup haberleşmekte özgürdüler. Encümen bir uygulama olarak da üniversite düzeyindeki konularda konferanslar düzenliyor, Osmanlı İmparatorluğu hakkında özgün eserleri, özellikle Ahmet Cevdet'in Osmanlı tarihi ve gramer kitaplarını bastırıyordu. Ahmet Cevdet'in bu encümeni kutlanarak bilgin ulema ile yeni eğitilmiş Tanzimatçılar arasındaki ayrılığı kapatmaya çalıştığı söylenebilirse de başarılı olduğunu belirten bir kanıt yoktur. Encümen hem din (ilim) hem de modern bilim (fen)

bölümlerini içeren bir üniversite planlamışsa da, Kırım Savaşı nedeniyle bu konuda da bir şey yapılamamıştır.(95)

Âli ve Fuat Paşalar hâlâ bir üniversite açılması düşüncesinden vazgeçmemişlerdi. Abdülmecit'in tahta çıkmasının hemen ardından padişahtan yapısal olarak Encümen-i Daniş'e benzeyen ancak, Şeriat yerine laik yasalara doğru ilk adım olarak laik bilgi alanlarını içeren bir *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* kurulması için izin aldılar. Cemiyet, *Mecmua-i Fünun* adında bir dergi yayımlıyor ve 1862'den 1865'e kadar konferanslar biçiminde üniversite kursları veriyordu. Ahmet Cevdet'in ulemayı da içine alma çabasını terk eden Cemiyet, Diderot ve Voltaire gibi Batılı düşünürleri vurguluyor, kimya ve fizik, mühendislik, dünya coğrafyası konularını işliyordu. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yine Dar-ül Fünun adı verilen bir Osmanlı üniversitesi için hükümler taşımaktaydı. Üniversitede felsefe, edebiyat, hukuk, matematik fakülteleri ile ulemayı çok kızdıracağı kuşkusuz olan dini bilimlerde laik dersler bulunacaktı. Üniversitenin binası bulundu, öğretim üyeleri atandı, giriş sınavları yapıldı. İçlerinde Galatasaray Lisesi, Mekteb-i Mülkiye mezunları da bulunan ve çoğunluğunu medrese mezunlarının oluşturduğu 450 kişi üniversiteye alındı. Üniversite 1870 Şubatında açıldı, derslere başlandı, konferanslar verildi, ancak 1871'de Âli Paşa'nın ölümünden sonra da kapandı. Bunun büyük bir ölçüde nedeni, halefinin ayrılan parayı başka yerlere kullanmak istemesi ve zamanın (1872) Osmanlı eğitim durumuna göre teknik okulların yeterli olduğu kanısına sahip bulunmasıydı. Üniversite zamanın Eğitim Bakanı Ahmet Cevdet Paşa'nın çabalarıyla 1874 ile 1881 arasında yine açıldı; fakülte yapısı ve organizasyon beş yıl öncesinden pek farklı değildi. Son olarak da 1 Eylül 1900'de modern biçimini almış olarak kesin açılışı yapıldı.(96)

Yüzyıl ortalarında yabancı ticari ve misyonerlik çıkarlarının ülkeye girmesiyle yabancı okullar da açılmaya başlanmıştı. Amerikalıların Robert Koleji'nin (1863) yanı sıra Avusturya, Fransız, İngiliz, Alman ve İtalyan misyonerleri de okullar açtılar. Bunlardan bir kısmı ilk okul düzeyindeydiler; bir kısmı da orta eğitim düzeyini kapsıyor, Müslüman olmayan teba içinde ihtida çalışmaları da yaparak kusursuz bir Batı öğretimi uyguluyordu. Bu okulların Osmanlı ahlâk ve politikasına ters düşecek bir şey öğretmemeleri için öğretmenlerinin, programlarının, ders ve kitaplarının Maarif Bakanlığı tarafından onaylanması gerekiyorsa da genellikle bu noktaya uyulmamaktaydı. Yüzyılın sonlarına doğru programları modernleştirilen millet okulları ve yabancı okullar henüz gelişmekte olan devlet okullarına kıyasla çok üstün bir öğretim yapmaktaydılar, ancak bunların öğrencileri arasında Müslümanlara karşı yaydıkları horgörü, Osmanlı toplumunu ve imparatorluğu yıkmakla tehdit eden karşılıklı nefret ve toplumsal bölünmeyi artırmıştır.

Midhat Paşa'nın Tuna vilayetindeki başarısından esinlenilerek imparatorluğun çeşitli yerlerinde yetimlere ve yoksullara temel laik eğitim ve zanaat eğitimi veren *Islâhhaneler ve Sanayi Mektepleri* yerli Osmanlı sanayiinin yeniden

doğmasını sağlamıştır. Ek olarak Lise düzeyinde, İstanbul'da yetişkinler için ticaret okulları, 1870'de Heybeli Ada'da (bir dalı Azapkapı'da olmak üzere) ticaret filosuna subay yetiştirecek bir *Bahriye Mektebi* kurulmuştur. Bunlara ek olarak *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye* 1870'de İstanbul'un Bayezit semtinde Müslüman yetişkinler için sınıflar açmış; 1873'de de yine İstanbul'da Aksaray'da Mısır hîdivinin de yardımıyla Müslüman yetimlerine lise öğrenimi sağlamak üzere *Dar-üş Şafaka* açılmıştır.

Son olarak 1869 Eğitim Yasasına dayanılarak bir dizi kültür kuruluşu açılmıştır. Daha 1847'de Topkapı Sarayı dışındaki Aya İrini kilisesinde bir eski silahlar ve antika müzesi (Mecma-i esliha-ı atika ve mecma-i asar-ı atika) açılmış, daha sonraları (1860) bu müze aynı yerdeki *Müze-i Hümayun*'un temelini oluşturmuştur. Müze yabancı müdürler yönetiminde imparatorlukta arkeolojik araştırmalarda öncülük etmiştir. Sonraları çıkarılan *Asar-ı Atika Nizamnamesi* ile (1874) tüm arkeolojik kazılar Maarif Bakanlığı denetimine bırakılmıştır. Böylece bundan sonra yabancı araştırmacılar buldukları eski eserleri tahrip edip götüremeyecekler, müzenin seçimine bırakılmak koşuluyla, buluntuların üçte birini devlete bırakacaklardı. Aya İrini yeni yasayla müzeye gelecek yüzlerce antika parçaya yetersiz geleceğinden müze Topkapı Sarayının altında, Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırılan Çinili Köşke taşındı (1874). Bugün de binalara yapılan eklentilerle orada bulunmaktadır. Arkeolog ve müze uzmanı yetiştirmek için müzede 1875'te bir de okul açılmıştır.

Maarif Bakanlığı, denetimine bırakılan tüm kuruluşları yönetip koordine edemiyordu. 1869 Yasası Bakanlığa mesleki bir Eğitim Meclisi sağladı. İki bölümden oluşan Meclisin Kültür Bölümü, ders kitaplarının yazım ve çevrilmesi, konferanslar verilmesini; İdari Bölümü de imparatorlukta öğretmen atama ve devlet okullarının denetimi işlerini üstlendi. Meclis politikası iki bölümün başkanlarından, yasama ve adli meclislerin tüm üyelerinden, yönetici sınıfın diğer ileri gelen üyelerinden ve belli başlı milletlerin her birinin dini bir liderinden oluşuyor, yılda iki kere maarif bakanının başkanlığında toplanıyordu. Vilayet eğitim meclisleri de vilayetlerin başkentlerinde bir maarif müdürü başkanlığında kurulmuştu. Bunların da biri Müslüman olan iki yardımcısı, kadrosu ve vilayette çalışmaları denetleyecek müfettişleri vardı. Devlet meclislere eğitim amaçları için bir fon vermekteydi; bu paranın bina, aylık, kitap ve kitaplık gibi yerlere harcanmasını sağlayan meclislerdi. Ayrıca meclisler her okul düzeyinden mezun olanların yıllık sınavlarını yapıyorlar, öğrenimine devam etmek isteyen ya da memur olmak isteyenlere gerekli yetenek belgesi (rüus) veriyorlar, böylece her vilayette ve tüm imparatorlukta benzer standartlar oluşturmaya çalışıyorlardı.[97]

Tanzimatın yeni laik okul düzeninin etkinliğini ölçmek çok güçtür. Pek çok sorun çözümlenmemişti. Büyük kentlerde öğrenim görmüş öğretmenler taşraya gitmek istemiyorlardı. Yeterli sayıda ders kitabı yoktu, olanların büyük bir bölümü de öğrencilerin tam olarak anlayamadıkları yabancı dillerdeydi.

İlerlemiş ülkelerin pek çok kültür hiyerarşisinde olduğu gibi, yöntem ve sistemler öğrencilerden çok yönetici ve öğretmenleri tatmin edecek ve onların işine yarayacak derecede gelişmişti. Müslüman olmayan teba çoğunlukla kendilerine sunulan yeni eşitliği kabul etmeyerek kendi millet okullarında kalmayı yeğliyorlar, bu arada da yabancı koruyucularına Tanzimatın kendileri için daha çok şey yapmamasından yakınıyorlardı. Bütün bunlara karşın düzen yaygınlaşmaya devam etti. Sayılar tek başlarına yanıltıcı olabilirler ve çoğunlukla saptanmaları da güçtür. Yine de 1867 ile 1895 yılları arasındaki otuz yıldan az bir sürede laik ilk okulların ve bunlara devam eden öğrencilerin iki kattan fazla artması etkileyicidir. (Tablo 2.2) 1895'te okul çağı erkeklerin yüzde 90'ı ve (çoğunluğunun öğrenimi bu düzeyi aşmamasına karşın) okul çağı

Tablo 2.2 Osmanlı Eğitiminin İlerlemesi 1867 - 1895(98)

	1858	1867	1805
Laik ilkokullar	—	11.008	28.615
Laik ilkokul öğrencileri			
erkek	—	242.017	640.721
kız	—	126.454	253.349
Askeri Rüşdiye öğrencileri	—	8.247	8.247
Millet ilkokulları			
erkek	—	—	239.449
kız	—	—	77.740
Yabancı ilkokullar			
erkek	—	—	8.519
kız	—	—	8.160
İlkokul öğrencileri toplamı			
erkek	—	—	896.936
kız	—	—	339.249
İlkokul yaşı toplam nüfus			
erkek	—	—	1.001.294
kız	—	—	924.175
Rüşdiye okulları	43	108	426
Rüşdiye okulları öğrencileri	3.371	7.830	33.469
Askeri idadi okulları(*)	—	—	9
Askeri idadi öğrencileri	—	—	5.492
Millet Rüşdiye okulları	—	—	687
Millet Rüşdiye öğrencileri	—	—	76.359
Yabancı ortaokullar	—	—	74
Yabancı ortaokul öğrencileri	—	—	6.557
Ortaokul toplamı	—	—	1.169
Ortaokul öğrencileri toplamı	—	—	109.877
Ortaokul yaşı erkek nüfus toplamı (10-15 yaşlar)	—	—	980.320

(*) Askeri Rüşdiye okulları sivil ilkokullara, askeri idadiler sivil ortaokullara eştiler.

kızların üçte biri ilk okullara devam ediyorlardı. 19 milyon nüfustan (14 milyon kadarı Müslüman, 5 milyonu Müslüman olmayan) 1.3 milyonu çeşitli düzeyde öğrenim görmekteydiler. Müslüman olmayanların okula devam etme oranı Müslümanlarınkinden yüksekti (Tablo 2.3).

Tanzimatın sağladığı eğitim ve güvenliği, halen yaşamakta olan Osmanlı bürokratik gelenekleriyle birleştiren yeni bürokrat memurlar; kendilerine olan güven duygusunu pekiştirdikleri gibi, devlet ve halk için en iyi olanı yalnız kendilerinin bildiklerinden emin olduklarını gösteren kibirli bir tavır da göstermişlerdir.

Tablo 2.3. 1895'te Osmanlı öğrencileri[99]

	Müslümanlar	Müslüman Olmayanlar	Toplam
Devlet ve Müslüman ilkokul öğrencileri	854.841	80	854.921
Devlet Rüşdiye okulları öğrencileri	31.469	4.262	35.731
Devlet idadi okulları öğrencileri	4.892	527	5.419
Askeri okul öğrencileri	15.338	13	15.351
Denizcilik okulu öğrencileri	1.734	—	1.734
Müslüman olmayan millet ilkokul öğrencileri	—	317.089	317.089
Müslüman olmayan millet Rüşdiye öğrencileri	—	76.359	76.359
Müslüman olmayan millet idadi öğrencileri	—	10.720	10.720
Yabancı Rüşdiye okul öğrencileri	—	6.557	6.557
Yabancı idadi öğrencileri	—	8.315	8.315
Yabancı ilkokul öğrencileri		16.679	16.679
Mekteb-i Mülkiye-i Şahane	415	31	446
Mekteb-i Hukuk-u Şahane	334	38	372
Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane	127	336	463
Dar-ül Muallimin	125	—	125
Sanayi-i Nefise	57	86	143
Ticaret-i Hamidi	114	4	118
Mekteb-i Sultani	382	317	699
Dar-ül Muallimat	350	—	350
Dar-üş Şafaka	421	—	421
Mülkiye-i Baytar	51	9	60
Halkalı Ziraat Mektebi	59	14	73
Mekteb-i Sanayi	220	32	252
Erkek ilköğretmen okulu	277	—	277
Sağır dilsiz okulu	16	—	16
İstanbul'da özel okullar	5.818	—	5.818
Toplam	917.040	441.468	1.358.508
Okul çağı toplam nüfus (5-25 yaşlar)	—	—	6.653.236
İmparatorluğun toplam nüfusu (1895)	14.111.945	4.938.362	19.050.307

Osmanlı hükümet ve toplumunun memurlar egemenliğine geçmesi, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında önemli bir siyasal unsur olmaya başlayan yeni orta sınıfın karşı çıkmasına neden olmuştur. Geleneksel Osmanlı toplumunda servetin büyük bir bölümünün topraktan gelmesi, gelirlerin padişah ve yönetici sınıfın malı olarak kabul edilmesi nedeniyle halk sermaye ve serveti ancak sanayi ve ticaret yoluyla elde edebilirdi. Padişahın servetinin büyük bir bölümü özel ellere geçtiği zaman bile bu malikler yönetici sınıf üyeleri olmakta devam ettiler. Ancak Celâli İsyanları ve on sekizinci yüzyılda âyanın ortaya çıkmasıyla ve bunların on dokuzuncu yüzyılda da aynı hızla devam etmeleriyle yeni politik ve ekonomik öğeler yeni orta sınıfı oluşturacak ticari servet ve toprak sahibi insanların ortaya çıkışını sağladı. Devlet gücünün zayıflaması âyanın mukata'a ve tımarları ele geçirmeleri ve bu yolla güçlerinin temelini oluşturacak geniş malikaneler elde etmeleri sonucunu doğurdu. Bu gelirler bu dönemde henüz esas olarak politik amaçlarla, devletler ve ordular kurmak için kullanılıyordu. Ancak II. Mahmut âyanı ezip tımarlara el koymaya başlayınca, devlete dönecek olan büyük malikaneler özel girişimcilerin ellerine düştü. Bunlar gelirlerini, servetlerini oluşturan ekonomik ve ticari girişimleri geliştirecek sermaye olarak kullandılar. Tüccar, tefeci, hükümet memuru ve hatta yerel garnizon üyeleri ya da tımar sahipleri olarak ortaya çıkmış olsalar bile şimdi *ehali* ya da *eşraf* adı verilen bu yeni zengin vilayet âyanı ekonomik güçlerine uygun siyasal etkinliği istemeye başladılar. Bu olay Tanzimatçıların merkezi hükümetin gücünü vilayetlerde eski âyana, Yeniçeri kalıntılarına, göçmen aşiretlere ve ulemaya karşı çıkarak yaymaya çalıştıkları zamana rastladı. Tanzimat yeni gelişen 'ehali'yi eski otorite unsurlarına karşı kullanarak bunları idari meclislere getirdi ve böylece ellerine aradıkları siyasal gücü vermiş oldu.

1858 Arazi Kanunnamesi Tanzimatın eski iktidar sahipleri üstündeki zaferini perçinlemek için ilk çabaydı. Yasanın özgün amacı yüzyıllar boyunca şu ya da bu yolla hükümet denetiminden çıkmış imparatorluk mülkiyetinde olan toprağın devlet sahipliğini yeniden ortaya koymaktı. Yalnızca özel mülkiyette olan topraklar değil, devlete özel hizmetler karşılığında vergisi bağışlanan ve otlak olarak ayrılan topraklar da yasa kapsamına girmekteydi. Bu sürecin bir parçası olarak toprak üzerindeki tüm eski vergiler kaldırıldı, yerine nerede ve kimin yetiştirdiğine bakılmadan tüm ürüne yüzde on tarım vergisi konuldu. Eski İslam toprak sahipliği sınıfları da zamanın yaygın mülkiyet tiplerini yansıtan beş yeni dala ayrıldı: (1) Mülk, (2) Devlet Mülkü (miri), (3) Vakıf, (4) Metruk ve (5) Boş ya da verimsiz toprak (mevat). Toprak yasasını yürütmek için yeni bir Tapu Nizamnamesi çıkarıldı. Buna göre her vilayetin tüm arazi ve mülkleri Tanzimat'a uygun yeni biçimde ölçülecek, sahiplik iddia eden her kişi ya da kurum yeni tapu senedi alabilmek ve yeni tapu kayıtlarına yazılabilmek için sahipliğini yasal belgelerle kanıtlayacaktı.

Ancak sahiplik bir kere kanıtlandıktan sonra özel mülkiyet sahibi kişiler topraklarını kiralamak ve mirasçılarına bırakmak konusunda geçmişte olduğundan çok daha özgürdüler. Aranan tek şey toprağın ekilmesi ve vergilerin ödenmesiydi. Sahip olunabilecek toprağa bir sınır getirilmemişti; sahiplik karşılığında yükümlülüklerini yerine getirip getirmediklerini saptayacak gerçek bir devlet kuruluşu da yoktu. Zaman ilerledikçe yeni taşra âyanı yasayı güçlerini artırmak için kullandılar, iddialarını kanıtlamak için sahte belgeler sundular, toprağı uzak akrabalarına bırakabilecekleri, başkalarına ya da açık artırmayla en yüksek bedeli verene satabilecekleri dereceye kadar genişlettiler. Ve söz konusu toprakların yasanın gerektirdiği biçimde işlenmiş olmasına önem bile vermeden bu haklarını savundular. Taşra topraklarının pek çoğu imparatorluk mülkiyetinde olarak ortaya çıkmışsa da yasanın sert bir biçimde uygulanması yeni orta sınıfın pek çok üyesini topraksız bırakabilirdi. Ancak uygulamada yeni tapu nizamnamesinin amacı gözden kaçırıldı ve pek çok yerde devlet toprağı ile özel mülkiyette olan topraklar arasında bir fark kalmadı. Her ikisini de ellerinde bulunduranlar bunları istedikleri gibi kullanıp satabiliyorlardı. Sonunda, artık ağa adı verilen zengin kişilerin denetiminde olan çok geniş topraklar ortaya çıktı. Bunların ve ailelerinin ekonomik ve siyasal güçleri, güçlerinin doruğundaki tımar sahiplerinin en büyüklerini bile aşıyordu artık.

Tanzimatçılar bu eğilime karşı çıkma yerine tarımsal üretimi geliştirmek için bunu özendirdiler. Tarım Bakanlığının ekim yöntemleri ve tarım araçlarını geliştirmek için aldığı önlemlerden, vilayetlerde kurulan tarımsal kredi bankalarından *(memleket sandıkları)* yararlanması öngörülenler çiftçiler olduğu halde bu yardımı en etkin bir biçimde kullanabilen büyük toprak sahipleri oldu. Artan tarım gelirleri hazinenin olduğu kadar taşralı orta sınıfın servetini de artırdı ve Ondokuzuncu Yüzyıl boyunca bunların güçleri de artmış oldu.

İmparatorluğa Sığınma: Mülteciler Sorunu

Eğer ülkeye sığınan aşırı sayıda mülteci gerekli işgücünü sağlamasaydı toprak yoğun bir biçimde ekilemez, kırsal orta sınıf da oluşamazdı. Kötü yönetim, savaş, kıtlık ve salgın hastalıklar yüzünden Osmanlı kırsal kesiminin nüfusunun Onyedinci Yüzyıldan sonra büyük bir ölçüce azaldığı unutulmamalıdır. Ancak 1840'dan başlayarak baskı ve kıyımdan kaçan binlerce mülteci imparatorluğa akın etti. 1857 Muhacirin Kanunnamesi ile çok az sermayesi (60 altın mecidiye, ya da o zamanın parasıyla 1500 Fransız frangı) olan mülteci aile ve gruplarına toprak verildi. Bunlar Rumeli'ye yerleşirlerse 6 yıl, Anadolu'ya yerleşirse 12 yıl vergiden ve askerlik hizmetinden bağışık tutulacaklardı. Toprağı işlemek, 20 yıl satmamak ve oradan ayrılmamak, padişahın tebası olarak yasa ve adaletini kabul etmek zorundaydılar. Bu tür mültecilere inançları ne olursa olsun din özgürlüğü veriliyor, yerleştikleri yerde uygun tapınaklar yoksa ye-

ni kilise yapabiliyorlardı. Bu fermanın haberi Avrupa'da yayılınca yurtlarında toprak ya da siyasal huzur bulamayan gruplarca olumlu karşılandı. İstekleri karşılamak ve mültecileri yerleştirmek için önce 1860'da Ticaret Bakanlığına bağlı, 1861 Temmuzunda da bağımsız olan bir Muhacirin Komisyonu kuruldu.

Gerçekte, çok daha önce başlamış olan mülteci akınına karşı önlem alınmakta geç davranılmıştı. Mültecilerden çoğu Karadeniz'in kuzey ve batısıyla, Kafkasya'da Ruslar tarafından istila edilen Türk, Tatar ve Gürcü topraklarından geliyorlardı. Bu Müslümanları yurtlarından kovan resmi bir Rus politikası olmamakla birlikte Kırım'da (1783), Bakû ve Kuban'da (1796), Nahcıvan ve Doğu Kafkasya'da (1828) ve son olarak Edirne Antlaşması'yla (1829) Doğu Karadeniz'in kuzeydoğusundaki Anapa ve Poti'de başa geçirilen Hıristiyan hükümetleri Müslümanları Osmanlı topraklarına özel bir izin aramadan sığınmak zorunda bırakacak derecede rahatsız etmekteydiler. Bundan da önce yüzlerce Rus 'Eski İnançlıları' Petro ve Katerina'nın reformlarından kaçıp Dobruca'ya ve Karadeniz yakınlarında Tuna boyuna sığınmışlardı. 1848 ve 1850 yılları arasında bunlara binlerce Müslüman olmayan mülteci katıldı. İçlerinde çiftçiler olduğu gibi 1848 İhtilâli'nden sonraki baskıcı yöntemden kaçan politik ve aydın liderler de bulunuyordu. Özellikle Macaristan, Bohemya ve Polonya'dan sığınan çok oldu. Bunlardan büyük bir bölümü Osmanlı kent yaşamına katıldılarsa da, ilerde görüleceği gibi pek çoğu çiftçi ya da büyük toprak sahiplerinin çiftlik yöneticisi olarak toprağa yerleştiler, hem tarımın hem de büyük malikanelerin gelişmesine katkıda bulundular.

Kırım Savaşından sonra Muhacirin Kanunnamesinin yanı sıra, Avrupa'da başlayan yeni kıyımlar sonucunda da bu mülteci akını çığ halini aldı. Savaştan sonra Rusların Tatar ve Gürcülere karşı hoşgörülü davranışları değişmiş, bunları yurtlarından çıkarıp Sibirya'ya ve hatta daha doğuya sürmeye başlamışlardı. Sonuç, genellikle Rusların da özendirmeleriyle Osmanlı topraklarına kitle halinde göç oldu. Ruslar da böylece yeni imparatorluklarının güneyindeki eski nüfustan kurtulup buraları daha kolay Ruslaştırıp Hıristiyanlaştırmayı amaçlıyorlardı. İmparatorluğa bu dönemde giren mültecilerin kesin sayısı belli olmamakla birlikte çeşitli kaynaklardan bunun çok yüksek olduğu sonucunu çıkarabiliriz. 1854 ile 1860 arasında orta ve güney Anadolu'ya Nogay ve Kuban'dan 176.700 Tatar yerleşmiştir. Ertesi on yıl içinde yaklaşık olarak giren bir milyon mültecinin üçte biri Rumeli'ye, diğerleri de Anadolu ve Suriye'ye yerleştirilmişlerdir. 1854 ile 1876 arası yalnız Kırım'dan 1.4 milyon Tatar Osmanlı İmparatorluğu'na girmiştir. Buna ek olarak Kırım Savaşından önce başlayan Slav göçü de artmıştı. Rus ordusundan kaçan Kazaklar Muhacirin Kanunnamesinden yararlanıp Makedonya, Trakya ve Batı Anadolu'ya çiftçi olarak yerleştiler. Daha önce birçoğu Ruslar tarafından Tatarların yerine Kırım'a yerleştirilmiş olan binlerce Bulgar bu yabancı ortama uyamayarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eski yurtlarına dönmek için izin aldılar. II. Abdülhamit'in

hükümdarlığının ilk yıllarında da, 1877-1888 Rus-Türk savaşı sonunda Bulgaristan ve Romanya'ya özerklik tanındığı, Bosna ve Hersek Avusturya denetimine, kuzey Dobruca Romanya'ya ve Kuzey Makedonya Sırbistan'a verildiği için Müslüman göçü, daha azalan bir hızda da olsa, sürmekteydi. Mülteci Komisyonunca saptanan resmi istatistiklere göre 1876 - 1895 döneminde imparatorluğa 1 milyondan fazla insan sığınmıştır (Tablo 2.4). Bunun sonucunda Müslüman erkek nüfusu 1831 - 1882 döneminde iki katına çıkmış (Tablo 2.5), Müslümanların Müslüman olmayanlara oranı önemli bir artış göstermiştir.

Tablo 2.4 1876-1896 yılları arasında imparatorluğa giren mülteciler[100]

Yıl	Toplam kişi	Toplam aile
1876	276.389	69.000
1877	198.000	49.000
1878	76.000	19.100
1879	20.763	5.324
1880	13.898	3.460
1881	23.098	3.780
1882	33.941	6.396
1883	13.748	2.690
1884	13.522	2.816
1885	13.365	2.807
1886	12.084	2.614
1887	10.107	2.092
1888	11.753	2.506
1889	28.451	6.135
1890	23.220	4.835
1891	13.778	3.024
1892	18.437	3.901
1893	18.778	3.715
1894	14.040	2.888
1895	6.643	1.237
1896	5.846	1.224

Tablo 2.5. Osmanlı İmparatorluğu'nun erkek nüfusu, 1831-1906[101]

	Anadolu'daki erkekler			Rumeli'deki erkekler		
Yıl	Müslüman	Müslüman olmayan	Toplam	Müslüman	Müslüman olmayan	Toplam
1831	1.998.027	395.849	2.383.876	513.448	856.318	1.396.766
1843	3.101.980	bilinmiyor	bilinmiyor	873.077	bilinmiyor	bilinmiyor
1882	5.379.225	1.262.600	6.641.825	946.659	810.525	1.757.184
1895	6.084.419	1.221.209	7.305.628	1.237.325	1.186.615	2.432.940
1906	6.846.340	1.481.836	8.328.176	1.179.151	1.186.880	2.336.031

Mülteciler imparatorluğun dağınık bölgelerine, bazıları terk edilmiş köylere, bazıları Doğu Anadolu'ya, özellikle Kilikya'ya yerleştirilmişlerdir. Yeniden iskân edilen bu kişilerin çoğu büyük toprak sahiplerinin ücretli işçileri olmuşlardı. Bir kısmı da 1857 Muhacirin Kanunnamesi'ne uygun olarak kendilerine verilen araziye yerleştiler. Ancak bunların da büyük bir bölümü, kötü tarım yöntemleri, kötü yönetim, hastalık, göçebe saldırıları, eski çiftçilerin ve âyanın idarî meclislerdeki durumlarından yararlanarak yaşamalarını olanaksız kılmasından topraklarını büyük toprak sahiplerine devretmek zorunda kaldılar. Bulgaristan ve Orta Anadolu'ya yerleştirilen Gürcüler ve Nogay Tatarları eski göçebelik yöntemlerine dönüp de yeni yerleşenlere ve eski yerleşmiş çiftçilere saldırmaya başlayınca durum daha da kötüleşti. Müslümanlardan bir kısmı Hıristiyan topraklarından kaçmalarını zorunlu kılan baskıyı unutamayıp Müslüman olmayan komşularına karşı Osmanlı İmparatorluğu'nda o güne kadar bilinmeyen bir intikam alma hevesine giriştiler. Toprak sahipleri ucuz el emeğine kavuşmuşlarsa da, mültecilerin kırsal alana yerleştirilmeleri tabi sınıflar arasında yeni çatışmalara, çiftçilerle göçebeler arasında yirminci yüzyıla kadar süregelen düşmanlıklara yol açtı.

Adli ve Hukuki Reformlar

Kırım ve Balkanlardan gelenlerden çoğu eski varlıklarının bir bölümünü altın ve diğer değerli eşyaya dönüştürebilen âyan ve tüccarlardı. Bunlar bu varlıklarıyla yeni yurtlarında ticaret ve sanayi alanlarına atıldılar, yeni yeni ortaya çıkan Müslüman kentli orta sınıfında önemli ve dinamik bir yer elde ettiler. Bu gelişmeye katkıda bulunan birkaç öğe vardır. Can ve mal güvencesini vurgulamasıyla Gülhane Hatt-ı Hümayunu yatırım ve sermaye hareketlerini Müslümanlar için çekici bir iş alanı haline getirmişti. Oysa daha önceleri hükümet parasal sıkıntılarını zenginlerin mallarına el koyarak çözümlüyor, bu işlemden yalnız yabancı tüccarlarla bunların koruması altındakiler kurtulabiliyorlardı. 1856'da Osmanlı Bankasının kurulması hükümetin ihtiyacı olan fonlar için olduğu kadar bir yatırım sermayesi için de başlıca kaynak oldu. Yeni girişimcilik ruhu 1856 Islahat Fermanının maddeleriyle de desteklendi:

> Müslümanlarla Hıristiyanlar ya da Müslüman olmayan teba veya Hıristiyan teba ile çeşitli milletlere bağlı Müslüman olmayan teba arasında doğacak ticari ve cezai davalara *muhtelit divanlar* bakacaktır. Bu divanların yapacakları duruşmalar halka açık olacaktır. Sanıklar ve iddiacılar yüz yüze gelecekler, tanıklar kendi din ve mezheplerine göre yemin edip ifade vereceklerdir. Devleti ilgilendiren davalar yine muhtelit meclislerin yasa ve tüzüklerine göre, vali ve yerel kadının da katılmasıyla, Şeriat'a uygun olarak görülecektir. Bu mahkeme ve meclislerdeki

duruşmalar halka açık olacaktır. Her iki tarafın da Hıristiyan ya da padişahın Müslüman olmayan tebası oldukları miras gibi özel davalar tarafların isteği üzerine piskoposların, millet liderlerinin ve meclislerin yargı alanlarına devredilebilir...(102)

Ferman yayınlanmadan önce bile Avrupa örneklerine dayandırılan bazı yasalar Müslüman olsun olmasın tüm tebada mal mülklerinin geçmişte olduğu gibi ellerinden zorla alınmayacağına ve kendi girişimleriyle elde ettikleri kâra sahip olabilecekleri konusunda bir güven doğmuştu. Bu özellikle yasaları yorumlayan bürokratların yetkilerini sınırlayan 1843 Ceza Kanunnamesi (1851 ve 1857'de yeniden gözden geçirilmiştir) için geçerlidir. 1850 Ticaret Kanunnamesi (1861'de yeniden düzenlenmiştir) ve Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi (1863) ticaretin gelişeceği güvenli bir ortamın kurulmasını sağlamıştır. 1840'ta başlatılan ayrı bir karma ticaret mahkemeleri düzeni bu yasaları uygulamıştır. Bu mahkemelerde hükümet tarafından atanan üç yargıç ve Osmanlı ve Avrupalı tüccarları temsil eden dört üye bulunuyordu. Osmanlı tebası ile yabancılar arasındaki davalarda yabancıların avukatları üyelerden ikisini kendi topluluklarından seçerek yargılamada kendi çıkarlarının korunacağını ve yasalara uygunluğun göze alınacağını teminat altına alırlardı. Mahkemelerin ticari davalarda yetki alanı sınırsızdı, ancak taşınmaz malı içermeyen karma kamu davalarında 1000 kuruşun üstünde değer taşıyanlara bakamazlardı. Avrupalı örneklerine göre hazırlanmış mahkemelerde Avrupa biçimli yasaları uygulayan karma ticaret mahkemeleri böylece laik adli uygulamada bir deneyim oluşturmaktaydı. Karma mahkemelerin başarılı olması üzerine, Kırım Savaşından sonra 1856 Islahat Fermanında tüm teba için öngörülen eşitliği sağlamak amacıyla bunlar yeniden düzenlenip genişletildi, ayrı karma mahkemeler kuruldu. Laik adaletin genişletilmesi 1869'da zamanın adalet bakanı Ahmet Cevdet Paşa'nın girişimiyle laik bir Nizamiye mahkeme düzeni başlatılmasıyla tamamlandı. Hiyerarşik bir laik mahkemeler dizisi hazırlandı: En alt düzeyde nahiye ihtiyar meclislerinde başlayan düzen kaza, sancak ve vilayet başkentlerindeki mahkemelerle devam ediyordu. Yeni düzen dini mahkemelerin yetki ve yargı alanlarını sınırlamıştı; ancak ulema sınıfı, şeyhülislamın dini mahkemelerin yargıçlarını atama ve denetleme yetkisinin elinden alınmaması üzerine fazla bir hoşnutsuzluk gösterisinde bulunmadı. Ticaret mahkemeleri (1861), ceza mahkemeleri (1880) ve sulh mahkemeleri (1881) için Fransız ve İtalyan örneklerinden yararlanarak yeni usul yasaları hazırlandı. Yeni mahkemeler öylesine etkiliydi ki halkın büyük bir çoğunluğu ve bu arada geleneksel adalet tekelleri ellerinden alınmakta olan ulema bile ciddi bir itirazda bulunmadı.

Yabancıların Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde taşınmaz mal sahibi olmalarına imkân veren bir yasanın çıkarılmasıyla (10 Haziran 1867) ticari ve

sınai etkinlikleri artırıldı. Avrupalı güçler bu taşınmaz malların konu olduğu davalarda yabancı devletler tebasının padişahın tebası gibi aynı mahkemelerde yargılanmalarını kabul ederek Kapitülasyon ayrıcalıklarını bir ölçüde daralttılar. Osmanlı adli düzeni yeni mahkemelerle değil 1865'te başlayarak *Düstur*'un da çıkmasıyla gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Ahmet Cevdet Paşa'nın girişimiyle 1866 ile 1888 arasında Şeriat yasalarının Hanefi yorumu modernleştirilip yasa biçimine sokularak Osmanlı Medeni Kanunu olan *Mecelle* yayınlandı.[103]

Haberleşme ve Ulaşımda Modernleştirme

Osmanlı İmparatorluğu'nda özel sermaye girişimciliğinin gelişmesi haberleşmede önemli bir ilerleme olmadan sağlanamazdı. Tanzimatçılar hükümetin etkinliğini artırmak ve ekonomiye destek olmak açısından haberleşme ve ulaşımın önemini anlamakta gecikmişlerdi. Kırım Savaşından önce 1823'te İstanbul ve İzmir arasında başlatılan yeni posta düzeninin dışında bu konuda hiçbir şey yapılmamıştı. Daha sonra bu düzen önce Edirne'ye, 1856'ya kadar da imparatorluğun önemli kentlerine götürüldü, posta hizmetlerinin aksamaması için başlıca yollarda istasyonlar kuruldu ve bu yolların bakımlı kalması sağlandı. Ancak diğer yollar konusunda bir şey yapılmadı. Buharlı vapurlar en azından başlıca limanlar arasında daha hızlı ve düzenli bir hizmet sağlayabiliyorlardı. II. Mahmut Boğaziçi ve Marmara'da kendi kullanımı için bir vapur satın almıştı. Ayrıca bir Osmanlı filosu oluşturmak içi birkaç buharlı vapur satın almış ve yaptırmıştır. Bu vapurlar daha sonra (1844) Mısır prensi Mustafa Fazıl Paşa tarafından *Fevaid-i Osmaniye* şirketine dönüştürülüp İstanbul ile Karadeniz ve Ege limanları ve Marmara adaları arasında seferler yapmaya başladılar. Çeşitli ad değişikliklerinden sonra bu şirket günümüzde *Denizcilik Bankası* olarak hizmet görmektedir. Daha 1825 yılından itibaren Avusturya' nın Lloyd ve Fransız, Rus ve İngiliz şirketleri tarafından rekabet başlatılmıştı. Bunlar gemilerini yalnız Osmanlı ve yabancı limanları arasında değil, Osmanlı iç hatlarında da çalıştırıyorlardı. Fevaid-i Osmaniye Boğaz kıyılarında evleri olan zengin Osmanlı devlet ve iş adamları için bir abone servisine de başlamıştı. Boğazdaki rakip Rus ve İngiliz şirketleri Hüseyin Hâki Paşa ve yardımcısı Mustafa Reşit, tarafından Osmanlı Şirket-i Hayriye'sinin kurulması ve bu hattın tekelini almasıyla çekilmek zorunda kaldılar. Bu ad da Türkiye Cumhuriyeti dönemine kadar devam etmiş, hatta şirket Denizcilik Bankası bünyesine girdikten sonra bile kullanılmıştır.

Diğer ulaşım türlerinde ilerleme ancak Kırım Savaşından sonra görülmektedir. 1837'de Samuel F. B. Morse tarafından icat edilen telgraf imparatorluğa Kırım Savaşı sırasında (1854) İngiliz ve Fransızlar tarafından getirilmiştir. Bunlar Kırım'da Balaklava'dan İstanbul'a, İstanbul'dan Varna'ya, denizaltı

kabloları döşemişlerdir. Sonra Bükreş yoluyla Viyana'ya bir hat ulaştırılmış, Osmanlı hükümeti de Fransızlarla birlikte, savaş haberlerini Avrupa'ya bir an önce iletebilmek için Sofya'ya, Belgrad ve Paris'e uzanan bir hat döşemiştir. Savaştan sonra geride kalan araç gereç ve eğitilmiş telgrafçılar Osmanlı telgraf hizmetinin çekirdeğini oluşturmuştur. Reşit Paşa merkezi hükümeti vilayet yetkilileriyle doğrudan doğruya bağladığı gerekçesiyle telgraf merkezini Bab-ı Âli'de sadrazamlık dairesinde kurdurmuştur. Daha sonraları Bayındırlık Bakanlığı bünyesinde bir Telgraf Dairesi kurulmasıyla bu bir kamu hizmetine dönüştürülmüştür. On yıl içinde Rumeli ve Anadolu'da hatlar çekilmiş, İstanbul'un Anadolu ve İskenderiye ile denizaltından bağlanmasıyla Londra'dan Tahran'a ulaşan bir haberleşme şebekesi oluşmuştur. İlk başlarda haberler hem Fransızca hem Osmanlıca olarak iletiliyor, bir Osmanlı yazı makinesi (428 karakterli) geliştirilene kadar Osmanlıca Latin harfleriyle yazılıyordu. 13 Ekim 1859'da çıkartılan Osmanlı telgraf yönetmeliğine göre telgraflarda öncelik sırası şöyle belirleniyordu: hükümet mesajları (bunlar ücretsizdi), yabancı temsilcilere mesajlar, tüccarlar, özel kişiler. Şifre ancak resmi mesajlarda kullanılıyordu. İmparatorluk boyunca hatları kurmak ve bakımını, onarımını yapmak için bir onarım ve koruma bölümünün yanı sıra bir de telgraf okulu kuruldu. Böylece Tanzimatçılar kısa bir sürede ulaşım güçlüklerine karşın imparatorluğun memurlarını denetim altına alarak eskisinden çok daha doğrudan doğruya kontrol olanağı buldular. Telgraf, tüccarların daha önceki gecikmelere uğramadan mallarını kolaylıkla alıp satmalarını da sağlayarak Osmanlı ekonomisine büyük katkıda da bulundu.[(104)]

Posta ve telgraf sistemleri büyük bir ölçüde Osmanlı sermayesiyle geliştirilmişti, Osmanlı vapur şirketleri Avrupalı meslektaşlarıyla rekabet edebiliyorlardı. Ancak Kırım Savaşından hemen sonra başlayan demiryolu yapımı, Osmanlı hükümet ve sermayedarlarının sağlayamadıkları bir sermaye ve teknik uzmanlığı gerektirdiğinden tümüyle yabancı sermayedarların eline geçti. Yabancı yatırımcılara yaptıkları demiryolunu belirli bir süre işletme tekeli verildi; hükümet de kâr garantisi verdi, zararı karşılamayı ve yapılan her kilometre demiryolu için bir miktar para ödemeyi kabul etti. Bu yükümlülükler, ilerde görüleceği gibi hazineye büyük yük olduysa da başka türlü yapılması olanaksız olan demiryolu ağı da tamamlanmış oldu. Bellibaşlı Anadolu ve Avrupa hatlarının döşenmesine Tanzimat dönemi sonlarında başlanmış ve bunlar ancak II. Abdülhamit'in hükümdarlığı zamanında bitirilebilmişlerdir. Abdülmecit'in hükümdarlığında yalnızca 452 kilometre demiryolu döşenmiştir. Bunun yarısı Rumeli'de Bulgaristan'da Varna ile Rusçuk arasında (66 kilometre), Romanya'da Çernavoda ile Köstence arasında (93 kilometre); yarısı da güneybatı Anadolu'da İzmir ile Kasaba (159 kilometre) ve Aydın (73 kilometre) arasında yapılmıştır. Hükümet yapım işi karşılığında tekel ve kâr garantisi verince bir dizi yabancı mali örgütler bu iş alanına girerek bu küçük başlangıçları tüm

imparatorluğa yaydılar. Belçikalı banker Baron de Hirsch'in başında bulunduğu bir şirket tarafından yapılan ünlü Doğu (Orient) hattı İstanbul'dan Edirne yoluyla Sofya'ya (562 kilometre) kadar tamamlandı, bir kol da Edirne'den Dedeağaç yoluyla Selânik'e uzatıldı (1874). Avrupa'dan gelen yolcular trenle ancak Varna'ya kadar geliyorlar, yollarına İstanbul'a deniz yoluyla devam ediyorlardı. Doğu hattı Belgrad yoluyla Avusturya sınırına ulaşınca Paris'e doğrudan doğruya demiryolu bağlantısı kurulmuş oldu (1888).

Anadolu yakasında da önemli bir demiryolu hattı Haydarpaşa'dan İzmit'e (1873), Ankara'ya (1892), Konya'ya (1896) ve daha sonra da büyük bir bölümü Almanlar tarafından olmak üzere Basra Körfezine kadar döşendi. Bir Fransız şirketi Mudanya'dan Bursa'ya bir hat açtı (1873). 1866'da bitirilen İzmir Aydın hattı Büyük ve Küçük Menderes vadilerini Ege'ye açtı, hat daha sonra (1889) Dinar'a kadar uzatıldı. İzmir-Kasaba hattı 1900'de Afyonkarahisar'a varınca güneydoğu Anadolu'nun büyük bir bölümü ile Gediz ve Bakır vadileri de açılmış oldu. II. Abdülhamit döneminde Edirne-Dedeağaç hattı Selanik ve Manastır'a (1897) ulaştırılınca Osmanlı egemenliğinde kalan Balkan vilayetleri ile doğrudan doğruya bağlantı kurulmuş oldu.[105]

Henüz demiryoluna kavuşamamış bölgeleri başlıca pazar merkezlerine ulaştırmak için yine Kırım Savasından sonra yeni yollar yapımına başlandı. Bu alanda ilerleme valilerin enerji ve ilgisine bağlıydı. Ancak yine de düzenli çalışmalar yapıldı; önemli yollarda, özellikle Rumeli'de Tuna vilayetinde ve Anadolu'da Amasya, Samsun ve Kastamonu bölgelerinde makadam yüzeyli kaplama yapıldı. 1866'da bir Yol Reform Komisyonu kurulduysa da bunun çalışması İstanbul'un sokaklarını genişletme ve onarmayla kısıtlı kaldı. 1867'de ayrı bir Yol Nizamnamesi tüm vilayet yolları üzerindeki çalışmaları Bayındırlık Bakanlığı yönetimine bağladı. Yol yapımı için gereken paranın sağlanması için daha önce görüldüğü gibi yol vergisinden yararlanıldı. Vilayetleri birbirine limanlara, demiryollarına ve İstanbul'a bağlayan imparatorluk yolları genişliği 7 metre olarak yapıldı. Sancak ve kaza merkezlerini bağlayan ve bunları liman ya da istasyonlara ulaştıran sancak yollan 4,5 metre, vilayet ve sancak merkezlerini birleştiren yollar 5.5 metre genişliğinde yapıldı. Genellikle taş döşenmemiş ve araba geçişi için kullanılmayan yollar da 3.5 metreden az genişlikte olmayacaktı. Yolların çoğu kamu girişimi ve sermayesiyle yapılmışsa da, önemli bölgeleri bağlayan bazı yollar özel sermaye tarafından inşa edilmiş paralı yollardı. Bunlar arasında Fransız şirketleri tarafından yapılan Beyrut-Şam ve Bursa-Mudanya yolları da vardır. 1876'da imparatorluk eskisinden çok üstün bir yollar sistemine kavuşmuş ve büyük vilayet merkezleri birleştirilmişse de daha önemsiz yollar yetersiz ve tamamlanmamış halde kalmıştır.[106]

Tanzimat'ın yarattığı yeni ve uygun koşullara ve genel olarak özel teşebbüsün özendirilmesine karşılık olarak 1876'dan önceki yıllarda, tarım alanında pek az şey yapılmasına karşın, ticaret ve sanayi gelişmiştir. Yabancı tüccarlar Osmanlı hammaddesini satın alıp yerine kendi ürünlerini satmaya zaten hazırdılar. 1838 ile 1840 yılları arasında İngiltere ve Avrupa'nın diğer belli başlı ticari güçleriyle imzalanan ticaret anlaşmasından hemen sonra yüzlerce yabancı tüccar imparatorluğa gelip yerleşti, alış verişe başladı, kendilerine göre deneysiz ve sermayesiz yerli Osmanlı tüccarlarını piyasadan attı. Bundan sonraki yirmi yıl içinde İngiltere ile Fransa'yla olan ticaret beş katına çıktı; ancak ithalat ve ihracat henüz dengedeydi. Ama Kırım Savaşından sonra denge bozuldu ve Osmanlılar gerek bu iki ülkeyle gerekse diğer ülkelerle ticaretlerinde önemli açıklar verdiler. (Tablo 2.6)

Tablo 2.6. 1876'da İthalat ve İhracat[(107)]

	Osmanlı ithalatı (kuruş)	Osmanlı ihracatı (kuruş)
İngiltere	971.067.060	352.177.010
Fransa	352.292.158	256.560.576
Avusturya	288.515.715	81.975.996
İtalya	53.993.450	14.236.884
Yunanistan	31.901.739	32.163.140
Rusya	142.390.942	34.375.036
A.B.D.	41.629.335	9.112.633
	1.854.790.399	780.601.275
Burada gösterilmeyenler içinde olmak üzere tüm ülkeler toplamı	2.000.923.048	839.650.454

Avrupa mallarının üstünlüğü ve Kapitülasyonların getirdiği kısıtlamaların devam etmesine karşın Osmanlıların doğuş halinde de olsa bir sanayi geliştirmeleri çok şaşırtıcı bir olaydır. Yabancı mallar rekabeti ve güçlü loncaların kısıtlamalarıyla eski zanaat sanayii epey zayıflamıştı. Ekonomiyi modernleştirmek, eski zanaat merkezlerinden ve loncaların etkisinden uzak yerlerde tümüyle yeni fabrikalar kurmak demekti. II. Mahmut döneminde, yeni orduya üniforma ve başlık üretimi için hükümetçe fabrikalar yaptırılmıştı. Abdülmecit döneminde de teknisyen ve makineler Fransa'dan ithal edilerek bir dizi fabrika yaptırıldı. Bunların çoğu hâlâ giyim eşyası ve bez üretiyorlardı. Ancak Tophane'de top ve tüfek atölyeleri vardı; Beykoz askeri fabrikasında ayakkabı, çizme, kütüklük üretiliyordu; İnceköy'de de yeni bir cam fabrikası açılmıştı. Ne

var ki, bunların hepsi de kötü bir yönetim altında yetersiz kalıyorlar, ordu ve devletin gereksinimlerini karşılayamıyorlardı.

İmparatorluğun çeşitli yerlerinde Osmanlı ve yabancı sermayedarlar tarafından kurulan fabrikalar on dokuzuncu yüzyıl boyunca ekonomik büyümeye katkıda bulunmuşlardır. Yirmi yıl önce İngiliz rekabetiyle piyasadan çekilen eski Osmanlı ipek sanayii canlandırıldı. 1845'te Falkeisen adında bir İsviçreli sanayici Bursa'da ipek ipliği yapmak üzere buhar gücüyle çalışan bir fabrika kurdu. İşçiler ilk başta makinelerin, çalıştığı bir fabrikaya girmek istemedilerse de, fabrika kısa sürede gelişti, öyle bir iş hacmi ve kârlılığa ulaştı ki 1876'da yalnız Bursa'da 14 ipek ipliği fabrikası vardı. Lübnan'da da ürünlerini genellikle Fransa'ya satan dokuz ipek ipliği fabrikası bulunuyordu (1853). İzmir'de 1000 işçi çalıştıran birkaç halı dokuma fabrikası vardı. Bir halı fabrikası da Konya yakınlarındaydı. Midilli adasında ve Suriye'de un değirmenleri ve zeytin yağı fabrikaları kurulmuştu. Fransızlar Paşabahçe'de bir cam fabrikası kurmuşlardı. Kartal'da İsviçre sermayesiyle bir konserve fabrikası açıldı. Beykoz'daki kağıt ve cam fabrikaları İngilizlerin etkisiyle yapılmıştı. Yine İngiliz işadamları Tarsus ve Adana'da çırçır, Afyon ve İzmir'de halı ipliği, Adana, Tarsus ve İzmir'de pamuklu kumaş fabrikaları kurdular. Mudanya'da iki, Bilecik'te üç kumaş fabrikası Avrupa örneklerine göre yapılmışlardı. Ayrıca Konya, Diyarbakır, Şam ve Halep'te ipekli kumaş; Bursa, Karaman, Şam, Vidin, Bosna, Selanik, Aydın, Sivas, Silistre ve Niş'de halı dokuma fabrikaları bulunuyordu. Ancak bunların çoğu Avrupa rekabeti karşısında uzun bir süre tutunamayıp kapandı.

Son olarak da kapitalizm, başlıca Anadolu'da olmak üzere Osmanlı maden kaynaklarının işletilmesine de el attı. 1861 Maden Nizamnamesi madenlerde devlet tekelini sona erdirmiş, maden cevheri bulunan toprak sahiplerini madenlerini istedikleri gibi işletmede serbest bırakmıştı. Yalnız devlet ve vakıf topraklarında bulunan madenler devletçe işletilecekti. Bu durumda bile hükümetin yeterli bilgi ve sermayeye sahip olmaması nedeniyle bunlar iki tarafın yararına olarak özel şirketler tarafından işletilebilecekti. Özel yatırımcıların bu yeni alana el atmalarıyla Zonguldak'ta büyük bir kömür madeni, hem Rumeli hem Anadolu'da demir, kurşun, gümüş ve bakır madenleri, Çanakkale yakınlarında manganez, Malatya, Aydın ve Çanakkale'de bakır madenleri, İmroz adası ile Yanya ve Konya yakınlarında gümüş karışımlı kurşun madenleri bulunup geliştirildi. Devlet hazinesi bu işletmelerden aldığı, vergiler ve imtiyaz haklarıyla bir yarar sağlamışsa da, çıkartılan madenin büyük bir kısmı Avrupa'nın sanayiini beslemek için imparatorluk dışına taşındı, ülkede ağır sanayiin kurulmasına pek bir katkısı olmadı.

Böylece, Tanzimat döneminin ekonomik gelişmesi ancak kısmen yeterli olmuştur. Ne var ki, bu gelişme dükkancılar ve tüccarlar, zanaatkarlar ve faizciler, Müslüman ve Müslüman olmayanlardan oluşan ve aynı ekonomik düşünce

: toplumsal hedefleri olan küçük bir kentli orta sınıfın ortaya çıkmasını sağmıştır.

Sekülarizm ve Milletler

Yeni orta sınıfın gelişen ekonomik durumu, toplumun geleneksel din temeıe dayalı güç yapısını, padişah tebasının örgütlenmiş olduğu milletler kuruunu tehdit etmeye başlamıştı. Halkın yönetime katılma istekleri, toplum ışamının yalnızca dini ve soylu aristokrasilerin elinde tutulmasına karşı ıyulan sabırsızlık Osmanlı toplumunda giderek artan bir laikliğe yol açmıştı. üslüman milletinde İlmiye Kurumunun egemenliğinden uzaklaşma hareketi, emanın adalet ve eğitim tekeline son verip, vakıf gelirlerinin yerine devlet 'lıkları düzenini getiren Tanzimat reformları sonucunda olmuştu. Müslüman mayan milletlerin sekülarizmi ise 1856 Islahat Fermanıyla daha genişletiliştir. Padişah Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile sağlanan güvenceleri sıraladıkn sonra Müslüman olmayan tebasına kendi kurumlarını gözden geçirip deşiklikler önerme çağrısında bulundu:

> Tüm Hıristiyan ya da diğer gayri Müslim toplumlar belirli bir süre içinde kendi kuruluşlarından oluşacak bir komisyonun da kabulüyle benim onayımı alarak Bab-ı Âlimizin gözetiminde bağışıklıkları ve ayrıcalıklarını inceleyecekler ve Bab-ı Âlimize uygarlık ve çağın ilerlemesinin gerektirdiği reformlar konusunda öneriler sunacaklardır.

Fermanda Bab-ı Âli'nin, dini liderlerin geleneksel statü ve güçleri ilke olak ortadan kaldırılmamakla birlikte, milletlerin idari ve mali düzenlemerinin de değiştirileceğinden söz edilmekteydi:

> II. Sultan Mehmet tarafından Hıristiyan patrik ve piskoposlara ve bunların haleflerine tanınan yetkiler bizim de bu toplumlara karşı cömert ve yararlı kararlarımıza uyacak bir biçime getirilecektir. Şimdi yürürlükte olan seçim kurallarının yeniden gözden geçirilmesinden sonra patrikleri yaşam boyu atama ilkesi bu hakları tanıyan fermanlara uygun olarak kullanılacaktır. Bütün patrikler, metropolitler, başpiskoposlar, piskopos ve hahamlar göreve başlarken Bab-ı Âlimiz ve çeşitli dini toplulukların liderleri tarafından onaylanmış bir yemin edeceklerdir. Her ne tür olursa olsun, kilise ödentileri kaldırılacak ve yerine, patrik ve topluluk liderleri için belirli bir gelir getirilecektir.

Din adamları giderek artan bir idari denetim altına giriyorsa da halkın milt yönetimine katılması da özendiriliyordu. Bab-ı Âli'nin tebaya karşı iyi ve

ilgili davranışının bir görünümü olarak da dini ibadet özgürlüğü ve can ve mal güvenliği vurgulanmaktaydı:

> Çeşitli Hıristiyan kiliselerinin taşınır ve taşınmaz mallarına el sürülmeyecektir; ancak Hıristiyan ve diğer Müslüman olmayan toplulukların seküler (dünyevi) yönetimi bu toplulukların üyeleri arasından seçilecek bir meclisin güvencesine bırakılacaktır. Halk nüfusunun aynı dinden olduğu kasaba ve köylerde dini ibadet, okul, hastane olarak ayrılan binaların ve mezarlıkların onarımını önlemek için engelleme yapılmayacaktır. Eğer yeni yapım söz konusuysa bu binaların planları, toplulukların başkanları ya da patrikler tarafından onaylandıktan sonra Bab-ı Âlimize sunulacak ve orada benim irademle onaylanacak ya da belirli bir süre içinde istenen değişiklikler bildirilecektir. Başka dini kuruluşların olmadığı yörelerde her mezhep kendi dinine göre ibadette özgür olacaktır. Çeşitli mezheplerden kişilerin bulunduğu köy, kasaba ve kentlerde belirli bir mahallede oturan her topluluk kiliselerini, hastanelerini, okul ve mezarlıklarını onarmak için bu fermana uymak koşuluyla eşit haklara sahip olacaktır... Mezheptekilerin sayısı ne olursa olsun her mezhebin kendi dinine göre ibadette tam bağımsız olması için Bab-ı Âlimiz gereken önlemleri alacaktır. İmparatorluğumun tabasının sınıflarından herhangi birini dini, dili ya da ırkı yüzünden küçük düşürmeyi amaçlayan her ayrım ve sınıflandırma imparatorluk yasa ve tüzüklerinden sonsuza dek çıkartılacaktır. Gerek özel kişilerin gerekse devlet yetkililerinin kişilere zarar verici, hakaret edici terimler kullanmasının yasaklanması için yeni yasalar çıkarılacaktır. Topraklarımızda tüm dinler serbest olduğu için tebamdan hiç kimse bu yüzden rahatsız edilmeyecek ve din değiştirmeye zorlanmayacaktır. İmparatorluğumuzun tüm memurları, benim irademe bağlı olduklarından herhangi bir milliyet ayrımı yapılmaksızın, herkes kamu görevi üstlenebilir... İmparatorluğum tebası, bu okulların tüzüklerinde belirtilen yaş ve sınav koşullarını yerine getirdikleri takdirde devletin sivil ve askeri okullarına hiçbir ayrım gözetilmeksizin kabul edileceklerdir. Ayrıca her topluluk bilim, sanat ve zanaatlar için okullar açmaya yetkili kılınmıştır. Ancak bu tür okulların ders programları ve öğretmen seçimi üyelerinin benim emrimle atanacakları karma bir Eğitim Meclisi denetiminde olacaktır.[108]

Islahat Fermanının maddeleri çoğunlukla Müslüman olmayan milletlere yönelikti ve bunların özerklik ya da bağımsızlık isteklerini sona erdirmek amacını güdüyordu. Fermanın ardından gelen gerçek reform hareketleri her milletin özel durumu ve gereksinimine göre değişiklik göstermiştir.

Ermeni Milleti. Reform hareketi ilk olarak Ermeni Gregoryen milleti arasında başladı. Bunların patriği, ruhani üstleri olan Eçmiyadzin ve Sis Katolikolarından büyük bir ölçüde bağımsız olup millete egemen olan küçük bir zengin Ermeniler grubunun içindeydi. Yunan ihtilalinden sonra imparatorluk Rumları gözden düşünce bu Ermeni âyanı hükümetin yüksek memurluklarına getirilmiş bulunuyorlardı. İmparatorluktaki yeni sınai ve ticari gelişmeden ilk yararlananlar Ermeni tüccarları oldular. Daha 1838'de İstanbul'un Ermeni tefecileri, zanaatçıları ve tüccarları oligarşinin yönetimine karşı çıkmışlar, millet içindeki sivil işlerin halktan seçilmiş bir meclisin denetiminde bulunması konusunda bir ferman çıkarttırmışlardı (1841). Ancak sonunda güçlü parasal durumları nedeniyle üstün çıkanlar âyan oldu. Ne var ki, halk baskısının ardı kesilmedi, 1847'de patrik hem âyan hem de zanaatçılardan oluşan ayrı bir seküler meclis kurdu, eski dini meclis de yalnızca dini konularla ilgilenmeye devam etti.

Bu yeni düzenlemenin bir ölçüde etkisi olmuştu, ancak Gregoryen üst tabakasına karşı halk arasında süregelen hoşnutsuzluk pek çok genç Ermeninin imparatorluktaki Cizvit misyonerlerinin öğretilerini kabul etmelerine yol açtı. 1727 sıralarında genç bir Gregoryen Ermeni papazı olan Mekhitar Katolikliği kabul etti, kendi tarikatını ve manastırını Venedik yakınlarında St. Lazare adasında kurup Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dindaşlarını yeni dine geçirtmek için misyonerler gönderdi. İmparatorluktaki Gregoryen üst tabakasının zulmettiği Ermeniler bir Katolik Ermeni topluluğu olarak birleşip Fransızların da yardımıyla padişahtan 1830'da kendilerinin de bir millet olarak kabul edilmesi iznini koparttılar. Bu sırada, on dokuzuncu yüzyılın başlarında İngiltere ve Amerika Birleşik Devletlerinden gelen Protestan misyonerler de bir çok Ermeniyi kendi mezheplerine çekmişler, sonunda İngilizlerin müdahalesiyle 1850'de bir Protestan milletinin de varlığı kabul edilmişti. Bu iki yeni millet, patriğin yetkisini kısmanın yanı sıra, dil ve tarih çalışmaları başlatarak Osmanlı İmparatorluğu'nu yüzyılın ileriki yıllarında çok huzursuz kılacak olan yeni Ermeni milliyetçiliği duygusuna katkıda bulunmuşlardır. Bu canlandırma hareketinin başında Ermeni etnik kişiliğini özendiren misyonerler bulunuyordu. Elias Riggs adında bir Amerikan Protestan misyoneri Türkçeden başka dil bilmeyen millet üyelerine Ermenice öğretmek için bir dilbilgisi kitabı yazdı. Mekhitar'ın Venedik'teki manastırı bir eğitim merkezi oldu. Garabet Ütüciyan adında doğu Anadolulu bir Ermeni 1840'da imparatorluk Ermenileri arasında modern fikirleri yaymak için *Massis* gazetesini çıkardı. Zengin Ermenilerin çoğu o zaman Osmanlı İmparatorluğu'nda henüz bulunmayan seküler eğitimden yararlanmaları için çocuklarını Avrupa'ya gönderdiler. Gregoryen milletin gençleri arasındaki kültürel gelişme yeni milletlerin de baskısıyla bileşince Gregoryenler giderek daha çok sekülerlik istediler, oligarşinin egemenliğine sürekli karşı çıktılar ve Kırım Savaşı sırasında ve savaştan sonra millet içinde

ayrılık yarattılar. İmparatorluğun toplumsal düzeni tehdit edildiği için Âli Paşa duruma müdahale ederek patrikten halkla dini kuruluşlar arasında bir toplantı düzenlemesini istedi. Bu toplantıda hazırlanan yeni millet anayasası 29 Mart 1863'te padişah tarafından ilan edildi. Buna göre, Ermeni halkının yönetime katılması ve yönetimde temsil edilmesi sağlanmıştı. İmparatorluktaki millet örgütü İstanbul'daki merkezi örgütün liderliğinde gerçekleştirildi. Merkezi örgütte dini liderler meclisi yalnızca dini örgütlenme ve din kuralları konusunda söz sahibiydi. Halk meclisi ise milletin vergilendirilmesi, sağlık, eğitim ve refah konularıyla uğraşıyordu. Bu meclisler yerlerini 140 kişilik yeni bir meclise bıraktılar. Bunun yalnızca yirmisi din adamıydı. O dönemde imparatorlukta yaşayan Ermenilerin çoğunluğu doğu Anadolu'da yaşamaktaysalar da temsilcilerden çoğu İstanbul'daki daha aydın ve ileri görüşlü toplumdan gelmekteydi. Bu durum, ilerde güçlükler doğuracaktı. Yeni millet meclisinin oy verme hakkı yalnızca belirli millet vergilerini ödeyenlere tanınmıştı. Vilayet millet meclisleri, üyelerini yerel olarak seçerler ve İstanbul'daki Genel Meclisin uğraştığı işlerle (vilayet çapında) uğraşırdı. Bunlar içlerindeki dini liderlerden birini patriği temsil etmek üzere metropolit olarak seçerdi.[109]

Rum Milleti. Rum Ortodoks milleti içinde reform için daha az baskı olmasının nedenleri çok daha önceki Yunan milliyetçiliğine, din adamlarının daha çok yetki sahibi olmalarına, Rum papazlarının Rum olmayan Slav cemaatlerine yaptıkları baskının onları millet reformu yerine kendi milliyetçi hareketlerine yöneltmesine dayandırılabilir. Burada da egemen olan bir oligarşiydi. İstanbul patriği, seküler ve dini görevleri için bir papazlar sinodundan yardım görürken, İstanbul'un zengin Fener Rumları ile Prensliklerdeki Rumların etkisi altında bulunuyordu. Patriğin altında, vilayet piskoposları ve köy papazları vardı. Köy düzeyinde topluluk işleri ihtiyar meclisleri ve tüm erkeklerin oylarıyla seçilen ihtiyar meclisleri ve kocabaşılar tarafından görülüyor, bunlar yerel okul ve kiliseleri desteklemek için vergi topluyorlar, İstanbul'daki patriğin diğer millet görevlerini üstlenmiş bulunuyorlardı.

Reform için pek az bir iç baskı olmasına karşın Âli Paşa imparatorluk Islahat Fermanında verdiği sözleri yerine getirecekse Ortodoks halkın büyük bir çoğunluğunu liderlerinin zorbalıklarından korumak için bir şeyler yapılması gerektiği düşüncesindeydi. Patrik ve sinodu halk yönetimine temel olacak bir anayasa istemini geri çevirince Âli Paşa bütün başpiskoposları yerlerine gönderip patriği bir anayasal komisyon kurmaya zorladı. 1860'da çıkartılmaya başlanan bir dizi tüzükle Ermeni Anayasası'nın benzeri oluşturuldu. Ancak halk baskısı az olduğu için, Gregoryen milletinin aksine patrik ve piskoposlar ellerinde büyük yetkiler bulundurduklarından sonuçlar değişik oldu. Halk çoğunluğundan oluşan bir Genel Meclis vardı ama bu da sürekli değildi, yalnızca yeni patrikleri seçmek için toplantılara çağırılıyordu. Üye listeleri pisko-

poslar tarafından hazırlanıyor, Bab-ı Âli de kendi nedenlerine dayanarak bunları veto etme hakkına sahip bulunuyordu. Patrik seçildikten sonra görevini eskisi gibi sinod meclisinin yardımıyla yürütüyordu. Ancak şimdi yetkisi kilise ve din işleriyle, sınırlanmıştı; seküler işler, dördü sinod piskoposlarından, sekizi de İstanbul Rumlarından seçilen 12 kişilik karma bir meclis tarafından yürütülmekteydi. Vilayetlerde de halk temsilcilerinin çoğunlukta oldukları meclisler vardı ama bunlar da piskoposlar üzerinde yetkisi olduklarından, kendi düzeylerinde güç yine piskoposun elindeydi. Böylece Rum milleti içinde uzun süredir devam eden kötü yönetim ve yolsuzluğu sona erdirebilmek için çok az şey yapılabildi.[110]

Yahudi Milleti. Yahudi milleti Kırım Savaşı döneminde ciddi bir biçimde ayrılmıştır. Ortodoks hahamlara karşılık tüccar ve bankerler daha seküler ve ilerici bir eğitim düzeni ile milletin daha çok halk denetiminde olmasını istediler. Ermeniler arasındakine benzer çatışmalar sonunda Fuat Paşa'nın duruma müdahale etmesini ve hahambaşıdan bir meclis toplamasını istemeye götürdü. 1865'te bir tüzük yayımlandı. Sonuçlar Rumlardan çok Ermenilerinkilere benziyor, halk liderleri millet örgütlerinin başlarına geçiyordu. Hahambaşı imparatorluk boyunca milletin seküler lideri ve İstanbul Yahudilerinin dini lideri olarak kalıyor, ancak seküler ve dini meclislerin önerilerini kabul ediyordu. 80 üyelik ve halk çoğunluğunun bulunduğu meclisler İstanbul ve çevresinde oturan millet üyeleri arasından seçilmekteydi. Meclis, haham üyeleri tarafından hazırlanan aday listesinden bir hahambaşı seçmekle de yükümlüydü. Bu seçim için vilayetlerden de haham delegeler gelirdi. Yahudilerde Gregoryen ve Ortodoks kiliselerinin güçlü bir hiyerarşisi olmadığından ve din adamlarıyla vilayet örgütleri için bir tüzük bulunmadığından yeni yapı genellikle yalnız İstanbul'da kullanılıyordu. Ancak Yahudi milletinin başı olarak hahambaşı, Bab-ı Âli tarafından imparatorluk Yahudilerinin seküler lideri olarak kabul edilmekte devam ediyordu. Ayrıca dine ilişkin olmayan konularda imparatorluktaki tüm Yahudi topluluklarının ve hahamların Bab-ı Âli ile ilişkilerinin başlıca aracıydı.[111]

Müslüman olmayanların eşitliğine ilişkin reform maddeleri, yasalar karşısında tüm tebanın eşit olduğu yeni Osmanlılık doktrinini geliştirmekle uygulandı. Bu kavramı gerçekleştirmek için bir dizi yasa çıkarıldı. Müslüman olmayanlar da askere alındılar, askerlik yapmak yerine ödedikleri cizre vergisi kaldırıldı. Yine bunlar laik okullara alındılar, mezun olduktan sonra bürokrasiye katıldılar. Ancak bu reformlar her yandan tepki görüyordu. Müslüman olmayan milletlerin liderleri laik yönetim konusundaki maddelere karşı çıkıyorlar ve işbirliğine elden geldiğince az yanaşıyorlardı. Müslüman olmayanlar eşitliğin yararlarını kabul etmeye hazırdılar, ama bedelini ödemek istemiyorlardı. Örneğin askere alınıp imparatorluğa hizmet yerine vergilerini ödeyip kendi mesleklerinde kalmayı yeğliyorlardı. Sonunda bu girişimlerden vazgeçildi. Bu

reformlar yabancı baskılarıyla yapıldığından, milletler her güçlükle karşılaştıklarında dış müdahale istemeye, böylece dış güçler Osmanlı içişlerine daha çok karışmaya başladı; pek çok Müslüman, azınlıkları düşman saldırılarına neden olmakla, hattâ ihanetle suçladı. Reformlardaki gecikme ve eksikliklerin Müslümanları değil de yalnız kendilerini etkilediği havasına bürünen azınlıklar, dış güçlerin desteğiyle bu reformların Hıristiyanların bulundukları bölgelerde vurgulanarak uygulanmasını sağladı. Müslümanlar da, haklı olarak, Tanzimatın azınlıkları imparatorlukta üstün mevkie getirmek amacında olduğunu ve onlara karşı özel davranışlar gösterildiğini ileri sürdü. Böylece yeni atılımlar kimseyi mutlu kılmamış ya da milletlerin içindeki dini ve seküler çatışmaları önleyememişti. Ancak zaman geçip de kuşaklar birbirlerini izledikçe Tanzimat'ın genel seküler programlarının etkisi kendini göstermeye başladı, dini kuruluşlar Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar üzerlerindeki egemenliklerini kaybettiler.

Yeni Aydınlar

Osmanlı orta sınıfının oluşması, entelektüel bir uyanışa, bu da Müslüman toplumunda geleneksel kültür liderliği rolünü oynayan ulemanın yerini yeni Osmanlı aydınlarına kaptırmasına neden oldu. Osmanlı entelektüel davranışının en genel niteliği daha çok yönetici sınıf için ve yönetici sınıf tarafından yaratılan geleneksel Osmanlı edebiyatının biçim ve konularından uzaklaşılmasıydı. Bunun yerini Batı'dan ithal edilen romanlar, oyunlar, operalar, kısa hikayeler, incelemeler almıştı. Bunlar yalnızca aşk ve ihtiras gibi konuları, yöneticilerin yaşamları ve ilgi duydukları konuları kapsamakla kalmayıp, imparatorlukta herkesi ilgilendiren büyük politik, ekonomik, sosyal ve dini sorunlarla düşünceleri de okura sunmaktaydı.

Modern biçim ve düşüncelerin halk tarafından benimsenmesi 1835'te Osmanlı matbaacılığının gelişmesiyle mümkün oldu. Seküler okulların yarattığı okuma yazmaya karşılık olarak İstanbul ve diğer kentlerde de çok sayıda Osmanlı basım ve yayınevi kuruldu, bundan sonraki yarım yüzyıl içinde yaklaşık üç bin kitap yayınlandı. Bu kitapların tümü kuşkusuz yeni biçim ve konuları içermemekteydi. Bu süre içinde din hâlâ en önemli konuydu (390 kitap ya da yüzde 13.45), bunun ardından şiir (356 kitap ya da yüzde 12.27), dil (255 kitap, yüzde 8.79) ve tarih (184 kitap, yüzde 6.34) geliyordu. Özgün ve çeviri olarak yalnızca 175 roman ve kısa hikaye (yüzde 6.03), 135 hükümet yayını (yüzde 4.65), 76 matematik kitabı (yüzde 2.62), 92 oyun (yüzde 3.17), 77 bilim kitabı (yüzde 2.65) ve 23 ekonomi ve maliye kitabı (yüzde 0.79) bulunmaktaydı. Yine de kullanmak isteyenler için araç ortaya çıkarılmıştı.(112)

Kitaplardan daha da önemli olan bu yeni basımevlerinin çıkarttıkları gazete ve dergilerdir. Resmi gazete olan *Takvim-i Vekayi*'nin tekeli 1840'da ilk

ımanlı gazetesi olan *Ceride-i Havadis* (1860'a kadar yayınlanmıştır) tara-ıdan kırılmıştı. Bu gazeteyi kuran bir İngiliz gazetecisi ve muhabiri olan Wil-ım Churchill'dir. Diğer önemli Tanzimat gazeteleri şunlardır; *Tasvir-i Efkâr* 861-1870), Ceride-i Askeriye (Seraskerlik tarafından 1863'te kurulmuştur), *uhbir* (1866-1868), 1868 ve 1870 arasında Londra'da basılan *Hürriyet, ısiret* (1870-1877) ve daha kısa süreli olan diğerleri.

Tiyatro da yeni fikirlerin bir aracı olarak hizmet görmüştür. Daha Fransız tilâli döneminde çeşitli elçiliklerde tiyatro oyunları sergileniyorsa da, bunlar nellikle başkentin yabancı ve Müslüman olmayan sakinlerinin ilgisini çek-ekteydi. II. Mahmut ve Abdülmecit'le maiyetlerinin de buralara gelmesi du-mu pek değiştirmemişti. Ancak bundan kısa bir süre sonra Osmanlı tiyatro-rı kuruldu. 1839'da çoğunlukla yabancı seyirciler için İtalyan oyunları sergi-yen üç tiyatro vardı. Fransız Tiyatrosu olarak anılan ilk gerçek Osmanlı tiyat-su Beyoğlu'nun ortasında çeşitli yabancı elçiliklerin ve Osmanlı hükümeıin parasal desteğiyle Giustiniani adında bir İtalyan tarafından yapılmıştır 840). Tiyatronun yönetimi daha sonra Bosco adında bir sihirbaza kaldı, ısco Osmanlı ve yabancı seyircilere kendi gösterilerinin yanı sıra Fransız ʳunları ve yabancı operalar sergiledi. 1844'te tiyatroyu devralan Suriyeli ak-r Mihail Naum burada 1870'e kadar süren bir repertuar tiyatrosu kurdu; ›era, müzikal ve Molière'in komedilerini aralarında zaman zaman padişahın ı bulunduğu seyircilere sundu. Tanzimat süresince diğer tiyatrolar da kuru-p daha kısa sürelerle çalıştı. Ancak çoğunluğu yabancı dilde olan oyunlarıy-daha çok Müslüman olmayan seyirciye hitap ediyordu.

Tiyatro-i Osmani adıyla anılan ilk Osmanlıca temsil veren tiyatro eski İstan-ıl'un Gedikpaşa semtinde 1867'de kuruldu. Tiyatroyu kuran ve Güllü Agop 840-1902) adıyla tanınan Agop Vartaryan 1870'de Âli Paşa'dan, kentin ğer kesimlerinde de tiyatrolar açmak koşuluyla başkentte 15 yıl Türkçe 'amlar oynama imtiyazını aldı. Bir yıl sonra, Âli Paşa'nın huzurunda Gedik-ışa tiyatrosu Ermenice ve Türkçe piyeslere başladı. Oynanan eserler arasın-ı Namık Kemal'in tartışmalı *Vatan Yahut Silistre* adlı oyunu da bulunuyordu. yatro binası 1885'te tümüyle yanana kadar oyunlar sürdürüldü. Agop'un es-çalışma arkadaşlarından Mardiros Mınakyan (1837-1920) yine Osmanlı yatrosu adını verdiği kendi tiyatrosunda çalışmalarını sürdürerek Ab-ilhamit'in hükümdarlığı sonuna kadar Osmanlı dramının önde gelen kişisi du. Mınakyan Efendi zamanın sansüründen kurtulmak için genellikle ya-ıncı yazarların çeviri oyunlarını sergilemekteydi. Abdülaziz ise önceleri sa-yda, sonraları İstanbul'un Müslüman kesimlerinde Tuluat Tiyatrosu'nun ge-ımesini özendirdi. Bu tiyatrolarda aktörler kişileri ve olayları günlük yaşan-dan alıp seyircinin o temsildeki durumlarına göre, Orta Oyunu tekniğini kul-narak oyunu sürdürürlerdi.

Yazılı Osmanlıcanın basitleştirilmesi yoluyla halk için daha kolay anlaşıla-

bilir olması okuma yazmayı artırdı, yeni fikirlerin yayılmasını kolaylaştırdı. Daha 1845'te laik eğitim düzeni için kurulan bir danışma meclisi birçok Arapça ve Farsça sözcük ve terimlerin atılarak yerlerine Türkçelerinin getirilmesini önermişti. Bab-ı Âli 1855'te resmi belgelerin daha basit Osmanlıca Türkçesiyle yazılmasını istedi; 1856 Islahat Fermanının üslubunda da bu görülmektedir.(113) Ayrıca Türk dilinin gereklerine uymayan Arapçayı yeni okuyucuların daha kolay okuyup anlayabilecekleri bir hale sokmak amacıyla, bir ortografi (imla sistemi) geliştirmek için girişimlerde bulunuldu.

Bu arada yazarların kendileri ne durumdaydı? Tanzimatın son döneminin aydınları yeni düşünce özgürlüğü içinde alabildiğine çeşitli inançlara kaymışlardı; ancak bunlara genel olarak Yeni Osmanlılar adı verildi, ilk başlarda Batıyı temsil eden kurumlarla yakından ilişkili ve Tanzimat hareketinin hızı karşısında sabırsızlık duyan bir grup gençten oluşuyorlardı. 1865 ile Osmanlı Anayasasının kabulü arasındaki on yıllık dönemde etkin olmuşlardır. Bu harekete katılanlar Tanzimatın ürünüydü; yeni seküler okullarda öğrenim görmüşler, ya da öğrenimlerini tamamlamak için yurt dışına gönderilmişler, ancak bürokrasi içinde yerlerini bulan memurların aksine Tanzimat düzeni içinde iyi mevkilere geçememişlerdi. Bunlar düzenin eleştiricileri oldu ve basın aracılığıyla kamuoyu yaratarak Osmanlı politik bilincine parlamentarizm, milliyetçilik ve yurtseverlik gibi yeni kavramlar getirdi.(114)

Osmanlı edebiyatında yeni hareketi başlatan İbrahim Şinasi'dir (1824-1871). Bir topçu çavuşunun oğlu olarak İstanbul'da dünyaya gelen Şinasi'nin babası Osmanlı Rus savaşında (1829) ölmüştür. Şinasi'yi dul annesi II. Mahmut'un hükümdarlığının son on yılında yetiştirmiştir. Geleneksel mektep öğreniminden sonra, henüz Rüştiye okulu da olmadığı için Tophane'nin kalemlerinden birine girmiştir. Kendisinden yaşlı meslektaşlarından biri Şinasi'yi İslam edebiyatının klasikleriyle tanıştırmış, ancak aynı zamanda Tophane'de çalışan yabancı subaylardan Batı konusunda fikirler edinmiş, Fransızca öğrenmeye başlamıştır. Böylece ilerde yazılarını belirleyecek olan Doğu ve Batı tutkusunun temeli atılmıştır. Tophane kalem dairesi hiyerarşisinde yükselen Şinasi, 1849'da Tophane müdürü ile Mustafa Reşit Paşa'yı Fransızcasını ilerletmek üzere kendisini Paris'e göndermeleri için kandırmış, Paris'te bir süre kaldıktan sonra Fransız Maliye Bakanlığı'na girip, mali uzman olmuştur. Şinasi aynı zamanda Lamartine ve Ernest Renan gibi yazarların edebiyat toplantılarına katılıyor, zamanın ileri gelen Fransız şarkiyatçılarıyla ilişki kuruyordu. İstanbul'a dönünce Tophane'deki işine devam ederken yeni Maarif Meclisi üyeliğine de getirildi (1855). On yıl önce olsaydı, Reşit Paşa'nın himayesinde ileri gelen bir Tanzimat bürokratı olabilirdi. Ancak Reşit Paşa artık son yıllarını yaşıyordu; bu gelecek vaat eden genç adamın ilerde kendisi için bir tehlike olacağını düşünen Âli Paşa da iktidara geldiği zamanlar onu işinden atmaktaydı. Şinasi sonunda Tanzimatın diğer bir büyüğü olan Yusuf Kamil Paşa'nın himayesini sağ-

ladıysa da, Âli Paşa'nın muhalefeti nedeniyle bürokrasi içinde hiçbir zaman önemli bir yere getirilmedi.

Hayal kırıklığına uğrayan Şinasi, edebiyat çalışmalarına döndü, içlerinde Racine ve La Fontaine de olmak üzere klasik Fransız şairlerinden yaptığı çevirileri *Tercüme-i Manzume* adıyla yayınladı. Sonra kendi şiirlerini Divan'ında topladı, ilk oyunu olan *Şair Evlenmesi*'ni padişahın tiyatrosunda sergiledi (1860). *Ceride-i Havadis*'te yetişmiş olan arkadaşı Agâh Efendi ile *Tercüman-ı Ahval* gazetesini kurdu (1860-1865). Daha sonraları Şehzade Murat (sonradan V. Murat) ve Mısırlı Prens Mustafa Fazıl'ın yardımlarıyla kendi *Tasvir-i Efkâr* gazetesini kurdu (1861-1870). Gazete kısa zamanda yeni edebi biçimlerin ve siyasal fikirlerin forumu haline geldi. *Müntehebat-ı Esar*'ında Mustafa Reşit Paşa'yı övmesi ancak padişahtan pek söz etmemesi üzerine, Fuat Paşa 'yıkıcı' fikirlerinden dolayı kendisini Maarif Meclisinden attı (2 Temmuz 1863). Bunun gerçek nedeni, Şinasi'nin halkı temsil eden bir parlamento istemesidir.

Ne var ki, Şinasi memurluğa dönüş umudunu yitirmemişti. Gazetesinin siyasal yaklaşımını değiştirdi, Fuat Paşa'nın dostluğunu yeniden kazandı. Fuat Paşa kısa süren seraskerlik döneminde Şinasi'nin yardımıyla ikinci resmi Osmanlı gazetesi olan *Ceride-i Askeriye*'yi çıkardı Şinasi, Âli Paşa'dan yeni kurulan Devlet Şurası'nda bir görev istedi, ancak bir kez daha reddedilince Tanzimat liderlerine muhalefete başladı, Tasvir-i Efkâr'ı genç arkadaşı Namık Kemal'e bıraktı (Haziran 1864), Fransa'ya kaçarak dört yılını edebiyat alanında çalışarak geçirdi. İstanbul'a döndükten çok kısa bir zaman sonra da Eylül 1871'de beyin tümöründen öldü.

Genç Osmanlılar arasında Şinasi ile ilişkisi olan herkes Âli ve Fuat Paşalar tarafından muhalefete itilmiştir. Bu grubun diğer bir ünlü kişisi olan Namık Kemal (1840-1888), 1857 yılında Reşit Paşa'nın yardımıyla Tercüme Odası'na girmiş, Âli Paşa tarafından buradan atıldıktan sonra 1862'de Şinasi'ye katılmış, kısa sürede idari ve sosyal reformlar üzerinde makaleler yazmış; özellikle Şinasi'nin Paris'e gidişinden sonra bu çalışmalarını dış politika konusundaki yazılarıyla da yürütmüştür. Ziya Paşa (1825-1880) II. Mahmut'un yeni Rüştiye okullarından birinde öğrenim görmüş, Reşit Paşa'nın yardımıyla Tercüme Odası'na girmiştir. Ancak Reşit Paşa'nın ölümünden sonra Âli Paşa Ziya'nın her hareketini izleyerek kendisini memuriyetten attıracak bir yanlışlık aramıştır. Ziya bu yüzden bu tür otokratik davranışa izin veren hükümet düzeninin muhalifi olmuş, edebi yeteneğini Âli Paşa'nın siyasetini alaya almakta kullanmıştır. Genç Osmanlıların Tanzimat yöneticilerine karşı duydukları sabırsızlığı paylaşanlardan biri de Ali Suavi'dir (1839-1878). Ali Suavi yeni seküler düzende öğretmenlik yapmış, ancak Filibe valisiyle çatıştığı için memurluktan alınmıştır. Onun gibi aynı öğrenim geçmişine sahip ve memurluklarına engel olunan pek çok kişi vardır.

Yeni Osmanlılar Derneği 1865'te örgütlenince, üyeleri fikirlerini Tasvir-i Efkâr ve zamanın diğer gazete, dergi ve yeni tiyatrolarında yaymaya başladılar. Tanzimat hükümeti böyle bir muhalefetin reform hareketini köstekleyeceği

korkusuyla bunları baskı altında tutmaya kalkışınca, Avrupa'ya kaçtılar, yazılarını Osmanlı hükümetinin denetiminde olmayan yabancı postaneler aracılığıyla ülkelerine göndermeye devam ettiler. Kimi memurluk elde etmek umuduyla yurda döndü, bunda başarılı olan düzene karşı fikir düzeyinde siyasal muhalefetten vazgeçti. Bu gönüllü sürgünler Paris ve Londra'dayken parasal olarak birbirlerini desteklediler se de en büyük yardımı, padişahtan kendisini Mısır hidivine veliaht tayin etmesini isteyen Prens Mustafa Fazıl'dan gördüler.

Genelde, bu liberal fikir adamları din açısından Tanzimatçılardan daha çok tutucuydular, 1839'dan beri sürdürülen Batılı radikal reformların, yerine uygun bir seçenek koymadan, Osmanlı toplumunun ahlaki ve ideolojik temelini sarstığını ileri sürüyorlardı. Bu açıklığı doldurmak için İslamiyetin vurgulanmasını önererek Batılı politik kurumları geleneksel Osmanlı ve İslam kuram ve uygulamasıyla bağdaştırmak isteyen ilk Müslüman düşünürler oldular. Müslümanlığın tutucu değil, ilerici yanlarını vurgulamaktaydılar. Tanzimatın yarattığı güçlü merkezi hükümetin bürokratik baskısından şikayet ediyorlar, yeni bürokrasinin, yeni kırsal kesim aristokrasisinin ve Müslüman olmayan tüccar ve sanayicilerin padişah ve tebasını hiç görülmemiş bir ölçüde egemenlikleri altında tuttuğu konusunda eleştiriler ileri sürüyorlardı.

Yeni Osmanlılar, Tanzimat'a muhalefette birleştikleri halde öngördükleri çözümlerde ayrılmaktaydılar. Ancak üç temel fikirde anlaşıyorlardı: Anayasa, Parlamento ve Osmanlılık. Osmanlı toplumunda rütbe ve durumuna bakılmaksızın herkesin boyun eğeceği bir anayasa ile bürokrasinin yetkilerini sınırlamak istiyorlardı. Reformcuların ne kadar iyilikçi olsalar bile yönetimlerinin baskıcı olduğunu ve geleneksel Osmanlı düzeninde mümkün olandan daha fazla zorba olduğu düşüncesindeydiler. Padişah ve yönetici sınıfın canı istediği zaman Tanzimat reform programını baltalamaktan kendilerini alıkoyacak hiçbir güvence yoktu. Kişileri keyfi hükümet hareketlerinden korumak ve reformların süreklilik ve başarılarını sağlamak için bir anayasa gerekliydi. İkinci istekleri de temsili, halk tarafından seçilmiş bir parlamentonun anayasal denetim aracı olması, tüm yöneticilerin yasalar içinde görevlerini yapmalarını sağlamasıydı. Bir kısmı da yönetici ve tâbi sınıflar arasındaki temel ayrılığın, devlet sınırları içinde yaşayanların çoğunun hizmetlerinden kendisini yoksun bırakarak imparatorluğa zarar verdiğini ileri sürüyorlardı. Şu halde imparatorluk içindeki tüm yararlı insanların devletin iyiliği için hizmetlerini sağlamakta en iyi araç parlamentoydu.

Ancak Osmanlı İmparatorluğu, Yeni Osmanlıların parlamento düzenini inceledikleri ve hayran oldukları Avrupa milletlerinden en az bir noktada ayrılıyordu. İmparatorluk çeşitli dil, din ve ırklardan oluşan bir devletti. Eski millet düzeni bunları birbirlerinden ayrı tutarak barışı sağlamıştı, ancak şimdi milletlerin pek çoğu milliyetçilik hareketlerinden etkilenmekteydi. Tanzimatçılar bu sorunu çözümlemek için eski millet düzenini iç düzenlemeye tabi tutarak milliyetçiliğin toplumsal dengeyi bozup imparatorluğu çökertmesini

önleme yolunda yeterli hukuksal eşitlik sağlamaya çalıştılar. Temsili hükümet biçiminin eski bölünmeleri ortaya çıkartıp derinleştireceğinden korkuyorlardı. Diğer yandan Yeni Osmanlılar da böyle bir parlamentonun hükümet politikasını biçimlendirmede çeşitli gruplara söz hakkı verilmesiyle milliyetçilik duyguları için zararsız bir çıkış yolu olduğunu düşünmekteydiler. Bunlar parlamenter bir hükümet düzeninde Müslüman teba için olduğu kadar Müslüman olmayanlar için de, aynı vatanın insanları olma duygusunu besleyeceğine, dar görüşlü din çıkarlarını zayıflatacağına ve ayrı milli devletler kurma isteklerine son verdireceğine inanıyorlardı. Bazı Osmanlı liberalleri daha da ileri giderek gerçek Osmanlılığın milletlerin hukuki varlıklarına son verilip gerek kendi, gerekse üyeleri arasındaki tüm ayrılıkları kaldırarak yerlerine padişahın tüm tebasının din, dil ve ırk ayrımı gözetilmeksizin aynı hak ve yükümlülüklere sahip bir tek Osmanlı milliyeti altında toplanmasını öngörmekteydiler.

Tanzimatçıların ikinci kuşağına mensup olan, Kırım Savaşı'ndan sonra Reşit Paşa'nın yerini alıp bundan sonraki yirmi yıl içinde reformları sürdüren Âli ve Fuat Paşalar gibi liberaller, kendilerinin ideolojik çocukları olan yeni liberaller kuşağı tarafından gerici olarak görülmeye başlandı. Âli ve Fuat Paşalar demokratik ve toplumsal reformların muhalifleri olmaktan çok uzaktı. Âli Paşa kendi rejimini liberalleştirmekte olan III. Napolyon'la ilişkideydi ve vilayet temsilci meclisleri ve Şurayı Devlet gibi kurumları ortaya çıkarmakta ondan etkilenmişti. Âli Paşa da, Fuat Paşa da amaçlarının ancak kendi yarattıkları, merkezi ve sıkı bir denetim altında olan hükümet aracılığıyla gerçekleşeceğine inanıyorlardı; onlara göre temsili hükümet biçimi hükümeti daha az etkin kılarak modernleşmeyi geciktirecekti; gerçek demokratik reformlar ancak devlet modernleştirildikten ve böyle bir lüksü taşıyacak hale geldikten sonra gerçekleşebilirdi. 1876'da ve daha sonra 1908'de getirilen anayasa ve parlamento Yeni Osmanlılar'ın kışkırtmalarının doğrudan doğruya bir sonucuysa da, bunun onların öylesine şiddetle eleştirdikleri azimli Tanzimatçıların yıllarca süren ön çabaları olmadan gerçekleştirilemeyeceği de unutulmamalıdır. Reşit, Âli ve Fuat Paşalar tutucuların muhalefetine karşı modernleştirmeyi başarmak zorundaydılar ve aldıkları önlemler de bir ölçüde bu tutuma bir karşılıktı. Yeni Osmanlılar gibi aydın bir kuşağın ortaya çıkabilmesi de gerçekte onların temel reformlarının başarısını göstermektedir.

Dış ve İç Güçlükler

Tanzimatçılar bir yandan reformlarla uğraşırken diğer yandan da enerji ve kaynaklarının büyük bir bölümünü tüketen dış bunalımlar ve iç isyanlarla da karşı karşıya kalmıştır. On dokuzuncu yüzyılın son yıllarında imparatorluğu sarsan isyanların çoğu, uzun süredir beslenen milliyetçilik heveslerinin sonucuydu. Ancak Avrupa'nın büyük güçleri işe karışmasalardı, bunlar imparator-

luk içinde çözümlenebilirdi. Avrupa devletleri kendi etkinliklerini yaygınlaştırmak için milliyetçilik hareketlerini kışkırtmış ve kullanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun daha uzun süre dayanamayacağını hesaplayan dost ve düşman milletler zamanı gelince ganimetin nasıl paylaşılacağı hesaplarına başlamışlardı. Doğu Sorunu denilen şey aslında diğer ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun karşı karşıya bulunduğu sıkıntıları değerlendirmeleri ve bunun sonuçlarından kendilerinin nasıl yararlanacakları hesabına girmeleridir. Hakkında pek çok çalışma yapılan bu konu Osmanlı tarihinden çok Avrupa tarihinin bir bölümü olduğundan, burada yalnızca önemli noktalarına değinilecektir.

Lübnan Bunalımı, 1840-1846

Tanzimatın ilk büyük bunalımı uzun süredir yerli prensler altında özerk bir yönetime sahip olan Lübnan'da başladı. Lübnan halkı içlerinde Katolik Maruniler, genellikle Lübnan Dağında yaşayan Müslüman Dürziler ve Beyrut'la alçak bölgelerde yaşayan Sünni Müslümanlar da bulunan çeşitli gruplardan oluşmaktaydı. Uzun yıllardır başlarında Emir II. Beşir'in bulunduğu Şihabi ailesinin egemenliği bunların arasında güçlükle bir denge sağlamaktaydı. İbrahim Paşa'nın Marunileri padişahı destekleyen Müslümanlara karşı kullandığı Mısır işgali sırasında bu denge bozuldu. Hıristiyan okullarındaki üstün eğitimin sonunda, Lübnan yaşamında başlayan Maruni üstünlüğü Mısırlılar ülkeden çıktıktan sonra da devam edince Müslümanlarla aralarında çatışmalar başladı. Zengin Dürzi toprak ağaları eski güçlerine kavuşmak amacıyla II. Beşir'in tahttan indirilmesi için (1840) çabalarını arttırınca ve Maruniler de Dürzilerin çoğunlukta bulundukları güneye doğru yayıldıkça, durum giderek ağırlaştı. Beşir'in zayıf halefleri Hıristiyanlığı kabul ettiği zaman, Müslümanların bir Hıristiyan egemenliğine girmek ihtimali arttı. Maruniler kazandığı takdirde Fransızların ülkeye egemen olacaklarından korkan İngilizler Dürzileri destekledi. III. Beşir Dürzileri baskı altına almak isteyince, Dürziler Dayr-ül Kamar'daki başkenti kuşattı (Ekim 1841). Padişahın Beşir'i tahttan indirmesini ve bölgede doğrudan doğruya Osmanlı egemenliği kurma çabasına girmesini sağladı. Bu olanaktan yararlanan Dürziler Marunilere saldırdı, dağ Hıristiyanları kendi aralarında bölündü, Ortodokslar eski düşmanları Sünnilere karşı Dürzileri destekledi. Savaşı sona erdirmek için Avrupa devletleri padişahı yeni bir tür özerklik vermeye zorladı. Beyrut'tan Şam'a çizilen bir hat boyunca Lübnan Maruni ve Dürzi sancaklarına bölündü (1843). Her iki sancak da Akka yerine Beyrut'ta oturan bir Osmanlı Lübnan valisine bağlandı.

Ancak güneyin karma köylerinde kimin egemen olacağı sorunu ortaya çıkınca düzen kısa zamanda çöktü. Hıristiyanlar Dürzi yöneticilere tepki olarak Dürzi köylülerine saldırdı. Dürziler de karşılık verdi. Sonunda 1845'te yeni Osmanlı dışişleri bakanı Sekip Paşa kesin bir çözüm getirdi: Dürzi ve Maruni

sancaklarında vergileri her dinin yerel temsilcileri toplayacak, kendi dindaşlarının bulunduğu köylerde diğer yönetim sorumluluklarını da bunlar yüklenecekti. Ayrıca her sancakta tüm din gruplarını temsil eden aylıklı temsilcilerden oluşan bir meclis kuruldu. Meclis, bölge yöneticilerine danışmanlık yapacak, kendi toplumlarının lideri olarak yönetici ailelerin yerini alacaktı. Fransa, Marunilerin gücünü zayıflatacağı gerekçesiyle ilk başta bu düzenlemeye karşı çıktıysa da, sonunda Mustafa Reşit Paşa Lübnan'a gelip önerilerin genel kabulünü sağlayınca (18 Ekim 1846) Fransız ve Marunilerin durumu kabulden başka çareleri kalmadı.

Kırım Savasının Kökenleri: 1848 İhtilâlleri

Kırım Savaşı temelde bir yanda Rusya, diğer yanda İngiltere'yle Fransa arasında, Osmanlı İmparatorluğu çöktükçe Ortadoğu'da politik ve ekonomik açıdan hangi tarafın üstün çıkacağını belirleme çatışmasıydı. İngiltere on sekizinci yüzyıl boyunca Rusların bölgedeki amaçlarını desteklemiş, ancak Rusların bu üstünlüğü sağlaması durumunda kendilerinin Ortadoğu'daki ekonomik çıkarlarının zarar göreceği ve Avrupa güçler dengesinin bozulacağı düşüncesiyle bu desteğini çekmeye başlamıştı. Kapitülasyonların düşürdüğü Osmanlı gümrük vergileri de padişahın ülkesini İngiliz malları için ideal bir pazar, hammadde ve yiyecek dallarında da ucuz bir kaynak haline getirmişti. Bu yüzden İngiltere Mustafa Reşit Paşa'yı destekleyerek reformların yapılmasını ve böylece imparatorluğun kendisini koruması için elinden gelen yardımı yapmış, diğer yandan imparatorluğu ortadan kaldırmak isteyenlere karşı onu savunmuştur. Diğer yandan Çar II. Nikola Osmanlı İmparatorluğu'nun 'Avrupa'nın Hasta Adamı' olduğuna, kısa bir sürede çökeceğine inanıyor ve Rusya'nın ganimetten payına düşenden fazlasını alması çabasında bulunuyordu; ancak hâlâ Avrupa ihtilâlini temsil eden Fransa'nın doğurduğu tehlikeye karşı İngiltere'nin, Avusturya'nın ve Prusya'nın dostluklarını kaybetmek istemediği için de amaçlarını mantıksal sonuçlarına götürmekten kaçınmaktaydı.

Ne var ki, 1848 ihtilâlleri İngiltere ile Rusya'nın arasını açtı. Doğu Sorunu'nu etkileyen olaylar Budapeşte'de başladı. Temsilciler Meclisi, Macaristan'ın Habsburg İmparatorluğu'ndan koptuğunu ilan ederek yalnızca imparatorlarının egemenliğini kabul edip Avusturya ile birleşti (Mart 1848). Çıkan ayaklanmada imparator Viyana'dan kaçmak zorunda kaldı. Yeni imparator I. Franz Jozef (1848-1916) Avusturya ve Budapeşte'yi aldı (Ocak 1849). Ancak Macar diet meclisi kaçıp kendi cumhuriyetini ilan etti. Lajos Kossuth cumhurbaşkanı oldu. Çar Nikola asker gönderip isyancıları bastırınca (9 Ağustos 1849), isyancı liderlerin çoğu Osmanlı topraklarına kaçtı.

Bu sırada Eflâk olayları da Bab-ı Âli'yi etkilemekteydi. Edirne Anlaşması'ndan sonra Ruslar beş yıl süreyle (1829-1834), padişahın savaş tazminatını bir

kerede ödemediğini ileri sürerek, Romanya Prensliklerini işgal etmişlerdi. Savaş sırasında Ruslar işgal ettikleri bölgelerde halka karşı çok acımasız davranmışlar, soyluları ve köylüleri sürmüşler, ürün ve hayvanlarına el koymuşlar, köylüleri zorla çalıştırmışlardı. Ancak barış yapılır yapılmaz Kont Paul Kisselev'in Rus yönetimi birden yumuşadı. Prenslikler ilk kez bir tek hükümet tarafından yönetildiği için milliyetçilik emelleri özendirildi. Kisseiev düzen ve güvenliği sağladı, sağlık hizmetlerini geliştirdi, Rusya'da eğitilmiş subaylar liderliğinde yerli bir polis gücü oluşturdu, çiftçilerin ödeme güçlerine göre düzenlenen yeni bir tek tür vergi sistemi getirdi. Sanayi ve ticareti özendirip yerli tüccarlara konulan eski sınırlamaları kaldırdı. En önemlisi Edirne Anlaşması'na uygun olarak kurulan komitelerin önerilerine dayanılarak, 1829'da her Prenslik için ayrı olarak düzenlenen *Nizamname-i Esasi** 'lerdi. Osmanlı egemenliği ismen de olsa yeniden kurulmuşsa bile gerçek denetim Rus etkisi ve koruması altında olan boyarlara bırakılmıştı. Her Prensliğe çoğunluğunu boyarların oluşturduğu, ancak tüccar ve burjuvazinin de temsil edildiği özel bir meclis tarafından yaşam boyu olmak üzere bir prens seçiliyordu. Prenslerin yetkileri çok kısıtlıydı: Meclisleri feshedemiyorlar, ancak kanıtlanmış isyan ya da ciddi karışıklık durumlarında çalışmalarını yasaklayabiliyorlardı. Yasaların çıkartılması için son kararlar Ruslara ve Bab-ı Âli'ye bırakılmıştı. Yönetim, her iki vilayette de merkezîydi, prensler Boyarlardan seçiliyordu. *Nizamname-i Esasi*, boyarların çiftçilere karşı haklarını da belirlerken, bundan boyarların kârlı çıkmasını sağlamıştı. Boyar toprağın sahibiydi. Çiftçi ürünün ancak bir kısmını alıkoyabilir, karşılığında boyar hesabına eskisinden daha çok angarya çalışırdı. Köylü hukuksal olarak toprağa bağlı olmadığı halde yerinden ayrılmadan önce haber vermek ve bütün geçmiş vergilerini ödemek zorunda olduğundan gerçekte toprağa tam olarak bağlıydı. Bu yüzden eskisinden daha güç duruma düşen köylülerin 1848 ihtilâllerine katılmaları da kaçınılmazdı.

Rusya Hünkâr iskelesi Antlaşması'yla padişahı denetim altına aldığına inandıktan sonra 1834'te Bab-ı Âli'nin geri kalan savaş tazminatını ödemesine, Osmanlıların Nizamname-i Esasi'yi kabul etmesine ve Rusya'yı İstanbul'da prenslerin sözcüsü olarak kabul etmesine karşılık Prenslikleri boşalttı. Rusya yeni rejimin ilk prenslerinin padişah tarafından atanmasına rıza göstermişti, ancak bundan sonra boyarların adayları kabul edilecekti. Eflâk'ta Aleksandr Hika'yla Buğdan'da Mihael Sturza ilk prensler olarak seçildiler. Sturza güçlü bir Rus ve boyar etkisine karşın bir ölçüde başarılı oldu, eyalete yeni fikirler getirdi, Kisselev'in reformlarını sürdürdü. Tuna'nın taşmasını önlemek için bir düzen geliştirdi, soyguncuların egemenliğine son verip boyarların olduğu kadar köylü çocuklarının da eğitilmesi için okullar açtı. Ancak Eflâk'ta işler iyi gitmiyordu. Hika tümüyle yetersiz ve Ruslarla boyarların etkisinde kalmış bir

---

* Bu konuya ilişkin açıklama için sayfa 215'e yıldızlı dipnota bakınız.

kişiydi. Yeni düzene karşı muhalefet bu yüzden burada, çoğunlukla öğrenim için Paris'e gönderilen tüccar ve boyar çocukları arasında başladı. Hika'nın yerine geçen Jorj Bibesku zamanla durumu düzeltti. Prenslikler arasındaki gümrük engelini kaldırmaya çalıştı (1847), ilerki yıllarda politik birliğe yol açacak olan mali birliği başlattı.

Her iki Prenslik de ekonomik gelişme gösterdi. Ürettikleri tahıl Osmanlıların Avrupa'yla ticaretinde başlıca unsur oldu, Tuna üzerindeki taşımacılık Prenslikleri Avrupa'yla yakın ilişkiye girmek zorunda bıraktı. Aydın kesimin uyanışı yalnızca bağımsızlık ve bir çeşit birlik isteyen milliyetçilik hareketine yol açmakla kalmayıp köylülerin boyarların oligarşik baskısından kurtulmalarını, medeni haklarının verilmesi ve bir anayasa yapılması isteklerini yaygınlaştırdı. Bu yüzden 1848'in ihtilâl ateşinin Prenslikleri de etkilemesinde şaşırtıcı bir şey yoktur. Buğdan'da çıkan isyan iyi örgütlenmiş değildi ve Sturza'nın yetenekli yönetimi sonucunda pek taraftar bulamamıştı, ancak Eflâk isyanı daha başarılı oldu, Rus danışmanlar kovuldu, Bibesku tüm sınıfları, temsil eden ve bunlardan herhangi birinden seçilecek bir prensin bulunduğu bir meclisi kurmaya yönelik ihtilâl anayasasını kabul zorunda kaldı. Feodal ayrıcalıklar ve toplumsal farklılıklar sona erdirildi, Romanya'nın birlik ve bağımsızlığı ilan edildi (21 Haziran 1848).

Bu durumdan en az Çar Nikola kadar rahatsız olan Osmanlılar Çar'ın Eflâk isyanını bastırma önerisini kabul etti. Rus birlikleri Macar ihtilâlini bastırmaya giderken bunu da başardı. İhtilâlin bastırılması kolaydı; boyarlar hâlâ güçlüydü ve isyancı liderlerinden çoğu boyar ailelerinden gelme olduklarından, programlarına karşın bu durum kendilerini köylü desteğinden yoksun bırakmaktaydı. İlk başta İngiltere Rus müdahalesini kabul etti; ancak Rusların başarılı olması bu işbirliğini bozan başlıca neden oldu, İngiltere Ortadoğu'daki temel çıkarlarının Rusya'dan çok Fransa'ya yakın olduğunu artık fark etmiş bulunuyordu. Macaristan ve Eflâk dışında Polonya'dan da kaçan yüzlerce ihtilâlcinin Osmanlı topraklarına sığınması büyük çaplı bir uluslararası bunalıma yol açtı. Ruslar ihtilâlci liderlerin geri verilmesini istediler. Mustafa Reşit Paşa bu isteklere karşı direnince ilişkiler koptu (17 Eylül 1849), savaş olasılığı belirdi, İngiltere ve Fransa bir saldırı karşısında Osmanlıları desteklemek üzere donanmalarını Çanakkale Boğazına yolladılar. Ne var ki, Fuat Paşa uzlaşma aramak için Petersburg'a gidince Çar isteklerinden vazgeçti, ihtilâlci mültecilerin kendi sınırlarından uzak bulundurulmaları durumunda iadelerini istemeyeceğini bildirdi. Bunalım sona ermişti; ancak burada, Kutsal Topraklar sorununun içerdiği dinsel duygular işe karıştığı zaman, Doğu Sorunu konusunda savaşa yol açacak tüm unsurlar artık iyice belirmişti.

Kutsal Yerler (Makaamat-ı Mübareke) Tartışması

Kırım Savaşını başlatan kıvılcım olan Filistin'deki Kutsal Yerler konusundaki tartışma uzun bir süredir küllenmiş olarak bekliyordu. Padişah'ın Müslü-

man olmayan tebası üzerindeki etkilerini artırmak isteyen dış güçler Kutsal Topraklardaki papazları özellikle korumaktaydı. Fransa Katolikleri, Rusya ise Ortodoksları tutuyordu. Filistin'de ise, çeşitli din ve mezhepler arasındaki rekabeti Hıristiyanlığın Kutsal Yerleri'yle ilişkili her hareketi denetleyebilmek temeline oturtmuş bulunuyorlardı. Belirli bir yeri onarmak, ya da belirli bir kapının anahtarına sahip olmak grupların güçlerinin temelini oluşturmaktaydı. Yüzyıllar boyunca mezhepler arasında bir güç dengesi sağlanabilmişti. Bab-ı Âli aralarında anlaşamayan papazların milletlerin dengesini bozmamaları için geleneklerin getirdiği çeşitli hakların kullanımına göz yummuştu. Ancak 1829'dan sonra Rusya, Fransa'nın desteklediği Latinlere karşı Ortodoks papazlarının haklarının savunuculuğunu üstlenince bu denge bozuldu. Çar Nikola'nın 1841'de iki eski Ortodoks manastırını onarmasından sonra Kudüs'e Rus hacıları akmaya başladı. 1843'te Kudüs Ortodoks patriği Osmanlılardan İstanbul patriğinden ayrılma iznini kopartıp Çar'ın yardım ve desteğiyle kendi gücünü pekiştirmeye başladı. Buna karşılık Fransız hükümeti Latin papazları için yeni ayrıcalıklar istedi (1850). Bunun bir nedeni de Lui Napolyon'un ülkesinde desteğini aradığı halkın dinsel duygularından yararlanmak istemesiydi. Böylece dış güçlerden hiçbirini kendisine düşman etmemek için, tarafsızlığını bozmak istemeyen sultan üç yıl boyunca bu istekler ve karşı isteklerle yüz yüze kaldı.

İlk başlarda başarılı olan Fransa, Beytlehem Kilisesinin anahtarlarını bulundurmak hakkı dahil olmak üzere Latinler için yeni ayrıcalıklar sağladı. Bu durum Napolyon'un Fransız Cumhuriyeti'ni sona erdirip imparatorluğunu ilân etmesinde (2 Kasım 1852) büyük bir destek olmuştu. Napolyon artık Kutsal yerler sorunu üzerinde Rusya'yla uzlaşmaya hazırdı, ancak Çar küçük düşürülmemek için yeni ayrıcalıklar koparmak zorundaydı. Yeni isteklerine bir başlangıç olarak Osmanlı imparatorluğu parçalandığı takdirde ganimetin nasıl bölüşüleceği hakkında bir anlaşma yaparak İngiltere ile olan eski işbirliğini yenilemeye kalkıştı. Rusya İstanbul'u istememesine karşın kentin diğer devletlerin elinde olmasına da razı değildi. Sırbistan, Bulgaristan ve Prenslikler Rus etkisi altında bağımsız olacaklar, İngiltere de buna karşılık Girit ve Mısır'ı alabilecekti (Ocak 1853). İki devlet Fransa'yı aralarına almamaya karar da vermişlerdi. Bir anlaşma imzalanmamasına karşılık İngiltere'nin planı açıkça reddetmemesi Çar'a Kutsal Topraklarda Fransa'ya karşı çıkma konusunda Londra' nın desteğini sağladığı fikrini vermişti. Buna dayanarak sultandan yalnızca Kutsal yerlerde bulunan Ortodoks imtiyazlarının genişletilmesini istemekle kalmayıp Fransa'ya karşı destek vaadiyle padişahın Ortodoks tebasının Rusya koruması altında olduğunu belirleyen yeni bir anlaşma da istedi (Mayıs 1853). Talimat almak için ülkelerine giden İngiliz ve Fransız elçilerinin yokluğunda Sultan, Rus isteklerini kabul etti. Ancak İngiliz elçisi Stratford de Redcliffe (1842-1858) İstanbul'a dönünce sultanın Mustafa Reşit Paşa'yı dışişleri

bakanlığına getirmesini (15 Mayıs 1853) ve sonra da Paşa'nın Rus isteklerini reddetmesini sağladı.

Bab-ı Âli ve İngiltere tarafından ihanete uğradığını düşünen Çar savaş ilanına hazırdı. Ancak dışişleri bakanı Nesselrode Çarı saldırıyı başlatma durumunda tüm Avrupa'yla savaşmak zorunda kalabileceğine inandırdı. Çar, Sultan'a bir ültimatom göndererek (31 Mayıs) daha önceki istekleri kabul edilmediği takdirde Prenslikleri işgal edeceğini bildirdi. İngiltere, donanmasının Çanakkale Boğazı ağzında toplanmasını emrederek Osmanlı direnişine destek oldu; Stratford'a Rusların saldırması halinde donanmayı İstanbul'a çağırma yetkisini verdi. Düşmanın iki tarafça da küçümsenmesi genel bir Avrupa savaşına yol açtı. Çar İngilizlerin gerilemeleri gerektiği düşüncesindeydi; orduları 2 Temmuz'da Prut nehrini geçerek Prenslikleri işgale başladı. Rus aleyhtarı hava ve İngiliz ve Fransız donanmalarının bulunması Mustafa Reşit Paşa'nın direnme kararını pekiştirdi. Ancak İngiltere gerçekte Rusya'yla savaşmak istemiyordu. Stratford Osmanlıları tek taraflı bir ödüne zorlayarak Çar'ın 'eskiden beri uygulanan din ayrıcalıklarını' onaylayan bir bildiri yayınlamaya zorladı. Böylece Ruslara müdahale edecek yetkiyi veren iki taraflı bir anlaşmadan kaçınmayı umuyordu.

Bu arada büyük güçlerin elçileri Viyana'da toplanmış, bir çözüm yolu aramaktaydılar. Çarın kabul etmeyeceğine emin oldukları Osmanlı bildirisini bir kenara atıp Viyana Notasını hazırladılar (28 Temmuz 1853). Buna göre Sultan Küçük Kaynarca ve Edirne Antlaşmalarının Hıristiyan tebası konusundaki maddelerini yeniden onayladığını bildirecek, Rusya ile Fransa bunların yerine getirilmesinde garantör olacaklardı. Çar bunu derhal kabul etti (5 Ağustos 1853). Ancak başkent sokaklarındaki Rus aleyhtarı gösterilerden ve Mısır'dan gelen bir destek filosundan (12 Ağustos) güç alan Bab-ı Âli, notanın Osmanlılara danışılmadan hazırlanmasından ve Sultan'a gösterilmeden Çara gönderilmesinden de güceniklik duyduğundan, Ortodoks teba ve papazlarına tanınan ayrıcalıkların Ruslarla yapılan anlaşmaların sonucu değil, Sultan'ın bahşlarının sonucu olduğu kesin olarak belirtilmediği takdirde notayı kabul edemeyeceğini bildirdi. Çar bunu kabul etmek istemiyordu. Osmanlıları bir uzlaşmayı kabul etmeye zorlayarak, savaştan kaçınmak isteyen İngiliz kabinesi donanmasına Çanakkale'den ayrılma emrini verdi. Ancak çok geç kalınmıştı. Güçlü kamuoyunun da etkisiyle Osmanlılar, Prenslikler boşaltılmadığı takdirde saldırıya geçmeye hazırdılar. Ancak Stratford'un güçlü müdahaleleri ani bir savaş ilanını önleyebildi.

Kırım Savaşı

Şumnu'daki Osmanlı komutanı Ömer Paşa 4 Ekim 1853'te Prensliklerin Rus komutanı Prens Gorçakov'a bir ültimatom vererek Prenslikleri boşaltma-

sını bildirdi. Osmanlılar ültimatoma karşılık gelmeden Tuna'yı aşıp saldırınca (27 Ekim - 3 Kasım 1853) resmen savaş ilanını beklemeden çatışmayı başlatmış oldular. Erzurum ve Kars'ta üslenmiş olan Osmanlı taşra ordusu da, Şeyh Şamil liderliğindeki yerel Müslüman ayaklanmalarıyla zayıflamış olan güney Kafkasya'daki Rus ordusu üzerine yürüdü. Osmanlı donanması da Rusların Boğaz'a girecekleri korkusuyla Karadeniz'e açıldı. Donanma düşmanla karşılaşmayınca kışı geçirmek üzere Sinop'ta demirlediyse de güçlü bir Rus filosu tarafından 30 Ekim'de limanda batırıldı. Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu kadar İngiliz ve Fransız kamuoyunda da büyük tepki yaratan bu olay üzerine savaş aleyhtarı duygular iyice yumuşadı. İngiliz hükümeti 23 Aralık 1853'te donanmasına Osmanlı bayrağını olduğu kadar Osmanlı topraklarını da koruma ve o sırada Karadeniz'de bulunan tüm Rus gemilerinin Sivastopol'a döndürülmeleri emrini verdi. Rusya, Prenslikleri boşaltma ültimatomunu da, İngiliz ültimatomunu da reddetti, İngiltere ve Fransa'yla ilişkilerini kesti (6 Şubat 1854). Bu iki ülke 28 Mart 1854'te savaş ilan edince Kırım Savaşı olarak anılacak olan uluslararası çatışma başlamış oldu.

Osmanlı kamuoyu savaşı destekliyordu; binlerce kişi orduya alınmak için başvurdu. Ruslar Tuna cephesinde büyük bir saldırıya giriştiler. İbrail, İsmail, Hirsova ve Köstence'yi aldılar, Dobruca'yı işgal ettiler, Ömer Paşa'nın geri çekilen ordusunu Osmanlı direnişinin ana noktaları olan Şumnu, Varna ve Silistre'ye doğru kovaladılar. 31 Mart 1854'te aralarında Prens Napolyon'un da bulunduğu Fransız ordusu Gelibolu'ya çıktı. Waterloo'da Wellington'un başyaveri olan Lord Raglan komutasındaki bir İngiliz ordusu da Prensliklere gönderilene kadar hazırlıkları yapılmak üzere Üsküdar'da Selimiye kışlasına yerleştirildi. Ancak Fransız ve İngilizler cepheye hareket edemeden Ruslar Silistre kentini aldılar (23 Haziran), fakat Silistre Kalesi dayanmaya devam etti. Bu arada genel bir savaşın çıkmasını önlemek üzere Çar'a baskı yapmak için Prusya da Avusturya'ya katılmıştı. Osmanlı-Avusturya anlaşmasından (14 Haziran) sonra Ruslar savaş süresince desteklenmeleri koşuluyla Prenslikleri Avusturya'nın işgaline göz yumdular. Çar Avusturya'nın Prensliklere sahip olmasını istemiyorsa da, onlara karşı savaş açmak da istemiyordu. Prenslikleri Sultan yerine Avusturyalılara bırakarak itibarını kaybetmeden savaşın temel nedenlerinden birini ortadan kaldırmış oldu. Haziran ortalarında Rus orduları, Avusturyalıların Osmanlı, İngiliz ve Fransızları içeri almama koşuluyla Prensliklere girmesini kabul ederek çekildiler.

Bu olaylar savaşın gidişini değiştirmişti. İngiliz ve Fransız askerleri Prensliklere doğru yürümekteydiler ve Tuna'yı aşıp Odessa'ya gitmek istiyorlardı. Oysa Avusturya işgali bu yürüyüşü olanaksız kılığından bu kez Karadeniz'deki Rus deniz gücünü yok etmek amacıyla Kırım'a saldırmaya karar verdiler. Böylece Rusların Osmanlılara kuzeyden saldıracak üsleri kalmamış olacaktı. Avusturya Ruslarla Galiçya'da çatışmaktan korkarak birliğe katılmadı. Kuzeyden

eni topraklar elde etmek isteyen Prusya müttefiklerin arasına girdi. Savaş undan sonra Kırım'da Rusya ile Avrupa müttefik kuvvetleri arasında yer alan ir çatışmaya döndü. Müttefikler 14 Eylül 1854'te Sivastopol yakınlarında araya çıkarak kenti kuşatmaya hazırlandılar. Ekim ortalarında saldırıya aşladıklarında Ruslar uzun bir kuşatmaya hazırlanmışlardı. Sert kış koşulları uslardan çok müttefiklere zarar verdi. İngilizlerin artan kayıpları karşısında)smanlılar yaptıkları bir anlaşmayla (3 Şubat 1855) onların savaşa devamırını sağlamak için 20.000 asker ve gerekli araç gereci vermeyi taahhüt etti:r. Çar l. Nikola'nın ölümü (2 Mart 1855) ve II. Aleksandr'ın tahta çıkışı barış onuşmalarını başlattıysa da, bu arada savaşa devam edildi. Osmanlılar korunç kayıplar vererek müttefikleri desteklediler. Hemşire Florence Nightingale e arkadaşları Selimiye kışlasında hastane kurdular.

1855 yazının savaşları pek kesin sonuç vermedi, ancak Haziran ortalarına Ruslar Kars üzerine yürüyerek Osmanlılarla doğrudan doğruya çarpışmaya irdiler. Doğu Anadolu tehlikeye girince hükümet müttefiklerden yardım istei. Ancak Avrupa devletleri savaşı yalnızca Kırım içinde tutmak istiyor ve douda olup bitenlere kayıtsız kalmayı yeğliyordu. Osmanlılar Kars'ı yardımsız avunmak zorunda kaldılar. Kırım'da da Ağustos sonlarında genel bir saldırı aşladı. İngilizler Redan'daki dış karakolu ele geçiremedilerse de sonunda ransızlar Rus hatlarını yardılar, Ruslar donanmalarını batırıp cephaneliklerii ateşe verdikten sonra büyük liman kentinden çekildiler. Bir yıldan az süren ir kuşatmadan sonra Sivastopol 9 Eylül 1855'te müttefikler tarafından işgal dildi. Ne var ki, bu arada Rusların Kars saldırısı sürmüştü. Kars 25 Kasım 855'te düşünce Anadolu'da kışın engellemekte olduğu yeni bir saldırıya açık apı bırakılmış oldu.

Savaş sürerken uzlaşma konuşmalarına da girildi. Fransız ve İngilizlerin oşullarda anlaşamamaları Rusların isteksizliği kadar uzlaşmayı erteledi. 855'te başbakan olan Palmerston İngiliz silahlı kuvvetlerini geliştirmekte oluğundan savaşın devamını istiyor, Redan'daki yenilginin intikamını alıp Rus rdusunu teslime zorlamak istiyordu. Diğer yandan Fransa, imparator vaat ttiği zaferi elde etmiş olduğu için barışa hazırdı. Bundan sonra çarpışmanın ıgiliz çıkarlarına yardımcı olacağı anlaşılmıştı. Avusturya da Fransızları tuıyor, hâlâ İngiltere'nin etkisinde olan Osmanlılar ise Ruslardan ödün koparıa umudunu taşıyorlardı. Sonunda Aralık ayında Palmerston Rusya'ya nota erilmesine razı oldu: buna göre Ruslar Viyana Notası temeli üzerinde uzlaşıaya yanaşmazlarsa, Besarabya'nın Osmanlılara geri verilmesini kabul etıezlerse ve Karadeniz'i tüm devletlerin donanmalarına yasaklamazlarsa ıvusturya müdahalesi ile tehdit ediliyorlardı. Prenslikler ve Sırbistan Osmanlı gemenliği altında özerk olacaklar, ancak büyük devletlerin garantisi altında ulunacaklardı. Tuna tüm uluslara açık olacak, Sultan Hıristiyan tebasının aklarını korumaya razı gelecekti. Osmanlıların bu koşulları, yabancı müda-

halesiyle değil de padişahın kendi iradesiyle kabul ettiklerini göstermek için 4 Şubat 1856 Islahat Fermanıyla tüm tebaya eşitlik ve reformlar garanti edildi. Bundan kısa bir sûre sonra da Çar, müttefik isteklerini kabul etti (25 Şubat). Böylece savaşı ve onu yaratan sorunları ortadan kaldıracak Paris Konferansı için sahne hazırlanmış oldu.

Paris Barışı

Barış konferansı Paris'te 25 Şubat 1856'da tüm savaşan tarafların katılmasıyla açıldı. Osmanlı delegasyonunun başında Âli Paşa bulunuyordu. Âli Paşa büyük devletlerin anlaşmazlıklarını Osmanlılara zarar vermeden çözümleyebilmeleri için çok çaba harcadıysa da, Sultan'ın reform yapmaya daha önceden söz vermesine karşın, karşı tarafın niyetinin bu olduğu kısa zamanda anlaşıldı. 29 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması kavgacı taraflar arasında sürekli bir barışı yerleştirmeyi öngörüyordu.[115] Tüm devletler savaşta ele geçirdikleri toprakları boşaltmayı kabul ettiler. Ruslar doğu Anadolu'dan çekildiler, müttefikler Kırım ile Karadeniz kıyılarını terk ettiler. İmzacı devletler Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını ortak garantileri altına alıyorlar, içlerinden biriyle Osmanlılar arasında ilerde doğabilecek bir çatışmada birlik olarak aracılığı kabul ediyorlardı. Avrupa devletleri Sultan'ın konferansa sunduğu Islahat Fermanı'nı onaylıyorlardı. Osmanlıların verdikleri sözü tutmaları konusunda tek tek ya da ortak bir müdahaleye girişilmesi söz konusu olmamıştı. Boğazlar yabancı devletlerin savaş gemilerine kapalı olacak, Karadeniz tarafsızlaştırılıp yalnızca ticaret gemilerine açık bulundurulacaktı. Osmanlılar ve Ruslar ancak kendi kıyılarını savunma amacıyla küçük savaş gemileri bulundurabilecekler, büyük savaş gemileri Karadeniz'den çıkartılacak ve tüm Karadeniz tersaneleri kapatılacaktı. Tuna ve Boğazlar tüm ülkelerin ticaret gemilerine açık bulunacaktı. Bu maddeyi uygulamaya koymak için bir Uluslararası Tuna Komisyonu kuruldu. Güney Besarabya Rusya tarafından Buğdan'a bağlanacak, Rusya'nın doğrudan doğruya Tuna'ya inmesi olanaksızlaşacak, bölge halkı isterse Rusya'ya göç edebilecekti. Eflâk ve Buğdan Prenslikleri eski özerk statülerine kavuşacak, ancak Avrupa devletlerinin garantisi altında bulunacaktı. Avrupa devletleri gelecekte, bir müdahalede bulunmamaya söz veriyordu. Sultan da her Prenslikte yalnız âyanın değil, halkın tüm kesimlerinin temsilcilerinden oluşan ve gerekli ekonomik ve toplumsal reformları görüşecek olan birer yönetici meclis kurulmasını kabul ediyordu. Ancak Osmanlıların bölgede askeri garnizonlar bulundurmaya hakları vardı. Buna karşılık Avrupalı devletler bir Osmanlı-Sırbistan anlaşmasında arabuluculuk etmeye söz veriyorlardı. Böylece varılan barış antlaşması ayrı bir antlaşmayla da perçinlendi (15 Nisan 1856). Buna göre İngiltere, Avusturya ve Fransa görünürde Rusya'ya karşı Osmanlı bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü

garanti ediyorlardı. Oysa gerçekte Fransa, bu dönemde İngiltere'nin elde ettiği üstünlüğe karşılık Avrupa'da güç dengesini yeniden kurmak için Rusya ile anlaşmaya girme yolları aramaya başlamış bulunuyordu.

Osmanlı İmparatorluğu İçin Savaşın ve Barış Antlaşmasının Sonuçları

Kırım Savaşı ve onu izleyen barış antlaşmasının Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisi çok büyük oldu. Olumsuz açıdan, yeni Tanzimat hazinesine öyle büyük bir parasal yük yüklendi ki, Osmanlı hükümeti çok yüksek faizlerle dış borç almak zorunda kaldı. Faizlerin yüksekliğinden, daha sonraki mali reformlara karşın, borçlar ödenemez duruma geldi ve ekonomik güçlükler yüzyılın sonuna kadar devam etti. Olumlu açıdansa, Avrupa'nın her yanından, özellikle Polonya ve Macaristan'dan gelen binlerce mültecinin büyük kentlere yerleştirilmeleri, Sultan ve bakanlarına yeni bir uzman danışman kadrosu sağladı. Ayrıca İstanbul sokaklarında çok sayıda yabancı subay, er ve ailelerinin görülmesi yerel halkı Avrupalı yaşayış biçimine alıştırdı. Ali ve Fuat Paşaların daha sonraki yıllarda çalışmaları kolaylaştı. Avrupa devletlerinin garantileri Tanzimatçıların dışardan bir saldırı korkusu olmadan reformlarını rahatlıkla yapmalarını da sağlamıştır.

Prensliklerin Birleşmesi

Paris Barışı Bab-ı Âli'yi doğrudan doğruya bir saldırıdan koruyorsa da, aynı Batılı güçlerin imparatorluğ" içerden çökertmek için azınlıkların milliyetçilik duygularıyla oynamalarını sürdürmelerini önleyecek bir madde bulunmuyordu. Bunun ilk sonuçları, öğrenim yapmış gençleri uzun bir süredir Roma çağındaki Daçlar arasında ortak kökenlerini arayıp bu temel üzerine bir Rumen ulusu fikrini oturtmak isteyen Prensliklerde görüldü. Ruslar işgalleri sırasında bu duyguyu işlemişlerdi Nizamname-i Esasî, iki bölge arasında eski mali ve ticari engelleri kaldırınca daha önce yalnızca düşünce olan bir şey ekonomik bir varlık olarak ortaya çıktı. III. Napolyon, Fransız etkinliğini artırma yolu olarak Avrupa milliyetçilik hareketlerinin destekleyicisi rolünü benimsemişti. Bir yandan padişaha birliğin Prenslikleri gelecekteki bir Rus saldırganlığına karşı koruyacağını söylerken, diğer yandan da Rumenleri milliyetçiliğe özendiriyordu. Ancak bunun bağımsızlığın ilk adımı olacağından ve böylece Osmanlı hükümetini zayıflatacağından korkan Osmanlılar ve İngilizlerle, bu örneğin kendi teba uluslarında benzer istekler doğuracağından korkan Avusturya bu fikre karşıydı.

Ne var ki, Paris Barışı Prensliklerde bir halk referandumu ile prensliklerin geleceğinin ne olacağı konusunda Avrupalı devletlerin görüşmelerini içeriyor-

du. Avrupa devletleri Uluslararası Tuna Komisyonunda tartışırlarken, ajanları da ülkedeki çeşitli partizan grupları kışkırtmaya girişti. Fransa birlik, Avusturya da ayrılık taraftarlarını destekliyordu. Yeni Eflâk Prensi de, toprak büyüklüğü bakımından bölgesinin üstün geleceği umuduyla birliği destekliyor, Buğdan Prensi ise aynı düşünceyle karşı çıkıyordu. Danışma meclisleri için seçimler yapılınca (Eylül 1857) her iki prenslikte de birlikçilerin çoğunlukta olduğu görüldü. Kısa sürede, Avrupa hanedanlarından birinin bir prensinin ve tek bir temsilci meclisinin yönetiminde kurulacak birleşik bir Eflâk-Buğdan devletinin yasaları hazırlandı. Avrupa devletleri bu isteği karşılamak konusunda aynı düşünceyi paylaşamıyorlardı, ancak 19 Ağustos 1858'de Paris'te uzlaşmaya varıldı. Prenslikler eskisi gibi yine Osmanlı egemenliğinde kalacaktı. Her birinin kendi prensi, bakanlıkları, meclisi ve milis kuvveti olacaktı. Ancak ortak yasaları hazırlamak için prensler ve meclisler tarafından seçilen ortak bir komisyon çalışmalarına başlayacak, bu komisyonun çalışmaları ayrı meclisler tarafından onaylanacaktı. Ancak bu meclisler Avrupa devletlerinin hiç beklemedikleri bir şeyi yapıp her iki Prensliğe de o sıralarda Buğdan'da savaş bakanı olan Aleksander Cuza'yı seçerek birliği sağladılar. Bab-ı Âli ile Avusturya'nın itirazlarına karşın Cuza, Fransız desteğiyle iktidarda kaldı. Avusturya, Fransa ve İtalya ile savaş halinde olduğundan bir şey yapacak durumda değildi. Hint isyanı ile uğraşan İngiltere sonunda bir çözüm yolu buldu, padişahı durumun geçici olduğuna, Prensliklerin savaş sıkıntılarından kurtulmak için gelecek konusunda bağlı kalmamak üzere bu yola başvurduklarına inandırarak (25 Eylül 1859) durumu diğer devletlere de kabul ettirdi. Ancak Bab-ı Âli'de giderek artan Fransız etkinliği yeni bir fermanın çıkmasına yol açtı (2 Aralık 1861). Buna göre Cuza iktidarda bulunduğu sürece her iki Prensliğin bir tek bakanlar kurulu ve meclisi olacaktı. Hükümet merkezi daha önce Eflâk'ın başkenti olan Bükreş'ti. Böylece yeni devlette ağırlık daha ilk baştan istenildiği gibi Eflâk'a geçmiş oldu ve yeni devlet iç sıkıntılara karşın birliğini koruyarak yaşamını sürdürdü.

Lübnan Bunalımı

Kırım Savaşı sona erdikten sonra Osmanlılar reformlarına dönebildi; bu konuda da öncelik Lübnan'daydı. Aslında daha önce yabancı işgaller ve Emir Beşir ile İbrahim Paşa tarafından yol açılmış olduğundan, reformları burada başlatmak daha kolaydı. 1846'da getirilen düzen bir süre işlerliğini korudu, valiler genel Tanzimat reformlarını uyguladılar, yerel âyan ve ağaların yetkilerini kısıp merkezileşmeyi sağladılar. Kuzeyde feodal denetime karşı tepkilerden doğan iç bölünmelerin Marunileri zayıflatmasına karşılık, Dürziler birlik içindeydiler ve kendi bölgelerinde bir derece özerkliğe sahip bulunuyorlardı. Kuzeyde büyük Maruni aileleri mukataa olarak ellerinde bulundurdukları bü-

yük toprakları, vergilerini ödedikleri sürece hiçbir dış müdahale olmaksızın yönetmekteydi. Ancak din adamlarının kışkırttıkları Maruni köylüleri huzursuzdu. 1858'de Taniyus Şahin adında bir demircinin önderliğinde ayaklandılar ve bir köylü cumhuriyeti kurdular. Feodal aileleri zayıflatan her şey kendileri için yararlı olduğundan bölge yöneticileri ve Maruni din adamları bu ayaklanmayı gizlice destekledi. Vali, merkezi yetkiyi artırmak için Maruni bölünmesinden yararlanmaya başladı. Bu sırada Müslümanlar da Islahat Fermanı'nda Müslüman olmayanları kapsayan eşitlik maddelerine tepki göstermeye başlamışlardı, İngiltere de Fransızların Maruniler üzerindeki etkisine karşılık olarak Dürzilere silah gönderiyordu. Maruni bölünmesinden güç alan Dürziler ve Sünniler bu durumdan yararlanıp kendi egemenliklerini yeniden kurmaya kalkışınca toplumlar arasındaki ilişki giderek gerginleşti. 27 Mayıs 1860'da bir grup Maruni bir Dürzi köyünü bastı. Kıyım ve karşı kıyımlar birbirini kovaladı, çatışmalar Suriye'ye de sıçradı. Sonunda her dinden yedi bin ile on iki bin arası insan ölmüş, 300 köy, 500 kilise, 40 manastır ve 30 okul yakılıp yıkılmıştı. Beyrut'ta Hıristiyanların Müslümanlara saldırmaları Şam'ın çoğunluğu Müslüman olan halkının Hıristiyan azınlığa saldırması sonucunu doğurdu. İçlerinde Amerikan ve Hollanda konsolosları da olmak üzere 25.000 Hıristiyan öldürüldü, olay uluslararası bir boyuta erişti.

İşte bu noktada, dışişleri bakanı Fuat Paşa sorunları çözmek üzere Suriye'ye geldi, içlerinde vali ve diğer yetkililer de olmak üzere suçluları saptayıp idam ettirdi. Düzen sağlanmış, bir Avrupa müdahalesinden kaçınmak için Lübnan'a yeniden özerklik verilmesi çalışmalarına başlanmıştı. Ancak Avrupa devletleri sorunlar çözümlenmiş olduğu halde Osmanlılara yardım ve Paris Barışını desteklemek bahanesiyle müdahale etmeye kararlıydı. Fransa bir filo gönderdi, İngiltere de bölgenin Fransız etkisine girmesini önlemek için işe karıştı (5 Eylül 1860). Osmanlı hükümeti yabancı kuvvetlere Lübnan'da bulundukları sürece yardım edecek ve bu kuvvetlerin komutanı Fuat Paşa ile işbirliği yapacaktı. Sonunda karaya çıkan yalnız Fransızlar oldu. İngiltere ve diğer güçler varlıklarını Beyrut limanındaki savaş gemileriyle gösterdiler. Fransızlar Fuat Paşa'nın gerçekten duruma egemen olduğunu, sorunları çözümlediğini ve kendilerine gerek kalmadığını gördüler. Yeni bir anlaşma için Fuat Paşa'nın başkanlığında, önce Beyrut sonra İstanbul'da uluslararası bir konferans toplandı. Fransız askerleri çekilmek zorunda kaldı (Haziran 1861). İmzalanan Beyoğlu Protokolü (9 Haziran 1861) ile Lübnan'a yeni bir Nizamname-i Esasi verildi. Lübnan ayrıcalıklı ve bağımsız bir vilayet oldu, halkın tüm unsurlarını memnun edecek idari, adli ve mali özerkliğe kavuştu. Ancak bu düzenleme yalnızca Lübnan Dağı için geçerli olup Beyrut ve diğer Müslüman kıyı bölgeleri buna girmiyordu. Vilayetin başına getirilen genel vali (mutasarrıf) Bab-ı Âli tarafından seçilen ve ona karşı sorumlu olan bir Katolik olacaktı. Ancak Avrupa devletleri kendisini onaylayacaklar ve denetleyeceklerdi. Eski Meclis-i

idare yönetimde kendisine yardımcı olacaktı. Yeni hükümet kendi adli düzenini ve milis kuvvetlerini denetimi altında bulunduracaktı; Lübnan'da Osmanlı askerleri bulunmayacak, İstanbul'a vergi ödenmeyecekti. Dinine bakılmaksızın bütün halk yasalar önünde eşit olacak, yerel vergiler yerel gereksinimlere sarf edilecek, bütçe açıkları Osmanlı hazinesinden değil yerel kaynaklardan karşılanacaktı.

Davut Paşa (1861-1868), İtalyan Rüstem Paşa (1873-1883) ve İtalyan Vasa Paşa'nın (1883-1892) uzun valilik dönemlerinde yeni örgütlenme başarılı oldu, hükümet düzeni Tanzimatın en iyi yönlerini benimserken âyanın gücünü de azalttı. Maruni toplumunda feodal âyanın yerini dini hiyerarşi doldurmuştu. Çeşitli toplumsal ve dini gruplar arasında yabancı müdahaleye yol açan bölünmeler tümüyle ortadan kalkmadıysa da Lübnan Osmanlı egemenliğinin geri kalan yıllarında kendi yolunu kendi bulabilmiştir. Özerk Lübnan zengin değildi; büyük Beyrut limanı ile kuzeyde Bekaa'nın verimli topraklarını kaybetmişti. Ancak halk ve valileri çalışkan kişiler olduğundan imparatorluğun hiçbir yerinde rastlanmayan bir refah, güvenlik ve kültürel gelişmeye kavuştu. 1860 felâketleri Lübnan'ın özerkliğini sağlamanın yanı sıra, kiliseler, hastaneler ve okullar kuran çeşitli Hıristiyan misyoner gruplarını da ülkeye çekti. Lübnan, yüksek eğitim düzeyiyle Arap edebiyatını geliştiren bir merkez oldu. Ancak tüm refah ve kültüre karşın 1860'ın kanlı olayları hiç unutulamamıştır; günümüzde bile Lübnan toplum ve politikasında başlıca etken olan düşmanlık ve kırgınlıklar sürmektedir.

Mısır'da Özerkliğin Gelişmesi, 1849-1879

Mehmet Ali Paşa'nın 1849'da ölümünden sonra Mısır bağımsız bir duruma gelmiş, mali ve aile bağlarıyla padişaha yakın kalmakla birlikte Bab-ı Âli'den siyasi ve ekonomik özerkliğini sağlamıştır. İbrahim Paşa'nın oğulları l. Abbas (1849-1854) ve Sait (1854-1863) zamanında Mısır politikası büyükbabalarının deneyini yansıtıyor, Avrupalı güçlerin Mısır'ın parçalanmasını istemeyecekleri temeline dayanıyordu. Bu yüzden ülkelerini genişletmek amaçları olmadığını belirterek sadık vasal devlet rolünü benimsediler, 1841 anlaşmasında kabul edilen vergileri ödediler, hukuksal ve mali sınırlamaları kabul ettiler. Fransa'yla ilişkiler soğudu. İngiltere imparatorluğun her yanında olduğu gibi Mısır'da da önemli bir politik ve ekonomik varlık haline geldi. Hükümet içeride Mehmet Ali Paşa'nın zorunlu çalışma ve tekellerle ilgili sıkı politikalarını gevşetti, ancak diğer yandan onun reform programlarının ilerici ruhunu ayakta tutup Tanzimat'ın getirdiği diğer reformları da uyguladı. Avrupalı güçler şimdi rekabetlerini ekonomik sömürüde sürdürüyorlar, ülkeye borç veriyorlar, hammadde çıkarma hakkı alıyorlar, kendi sanayi ürünleri için yeni pazarlar oluşturuyorlardı.

Mehmet Ali Paşa'nın tarım ve sağlık programlarının yarattığı ekonomik ve mali sorunlar Sait ve Abbas Paşaların halefi İsmail Paşa zamanında (1863-1879) elle tutulur bir hale geldi, Mehmet Ali Paşa daha önce besin maddeleri üretimi için kullanılan topraklara yurt dışında satılan pamuk, şeker, çivit fidanı gibi ürünler ektirdiyse de iyi bir biçimde ekildiği takdirde yine de yiyecek üretimine yetecek toprak vardı. Ancak kendi ailesiyle üst sınıfların diğer üyelerine dağıttığı büyük topraklarda böyle bir çiftçiliğin yapılması beklenemezdi. Buna ek olarak yüzyılın başlarında başlatılan sağlık hizmetleri sonunda artık ölüm oranı azalmış, nüfus artmış, besin maddeleri kıtlığı ve işsizlik artmıştı. Fransa ve İngiltere'nin önerileri bir çözüm yolu olarak görüldü. Ferdinand de Lesseps başkanlığında bir Fransız mali grubu Süveyş'te, binlerce köylünün zorunlu olarak çalışacağı bir kanal projesi getirmişti. Böylece Süveyş Kanal Şirketi kuruldu. Amerikan İç Savaşı nedeniyle ortaya çıkan kıtlıktan tekstil sanayii etkilenen İngiltere, gereksinim duyduğu pamuk için Sait Paşa'ya hem iş olanakları açmayı hem de pamuğun yeni bir hammadde olarak kârlı olacağı önerisini getirmişti. Pamuk yetiştirilmesi için daha önce Süveyş Kanal Şirketi'nin sahip olduğu topraklar ve işgücüne karşılık şirkete tazminat olarak büyük paralar ödendi. İlk sonuçlar aldatıcıydı. Dünya piyasalarında pamuk fiyatlarının artmasıyla Mısır yeni bir refah dönemine girmişti. Ancak pamuk ürününün artması sonucunda üretimi düşen besin maddelerinin ithali yoluna gidildi. Bir yandan da pamuk fiyatlarındaki değişiklikler ülke ekonomisini dışa bağımlı duruma getirmişti. De Lesseps bu arada verdiği işgücüne karşılık makineler getirtmiş ve İngiltere'nin muhalefetine karşın Süveyş Kanalı'nı yapmaya başlamıştı. Kanal 17 Kasım 1869'da İsmail Paşa'nın düzenlediği büyük bir törenle açıldı. Törende, başlarında Fransız Prenses Eugenie'nin bulunduğu Avrupa'nın çeşitli soyluları da bulundu, Mısır'ın zaten açık veren bütçesi bir yara daha aldı.

İsmail Paşa artık Mehmet Ali Paşa'nın halefliğine layık olmaya çalışıyordu. 1866'da, Girit isyanında Osmanlılara yardım göndermek ve yıllık vergisini artırmak karşılığında 1841'deki kıdemlilik esası yerine tahtın babadan oğula geçmesini sağlamıştı. Ertesi yıl (8 Haziran 1867) kendi fermanlarını padişah tarafından onaylamaya gerek kalmadan yayımlayabilmek için valiliğine ek olarak İranlıların eski hidiv rütbesini de aldı. Ancak hâlâ silahlı kuvvetlerinin sayısını sınırlı tutmak ve yıllık bütçesini Bab-ı Âli'nin onayına sunmak zorundaydı. Bu koşullar Mısır'ın Fransa'nın vasalliğine gireceği korkusuyla İngiltere tarafından ısrarla istenmekteydi. Ne var ki, kanal açıldıktan sonra Fransa'nın Mısır'a eskisi kadar destek olması gerekmedi, İsmail Paşa sultanla ilişkilerini sıklaştırdı, Âli Paşa'nın ölümünden sonra özerklik ve iktidarını güçlendiren yeni bir ferman koparmayı başardı (8 Haziran 1873). Hidivlik eski hidivin en büyük oğluna, oğlu yoksa en büyük yeğenine geçecek, veliaht reşit değilse naiplik kurumu işleyecekti. Yeni vergi artırımına karşılık Kızıldeniz'in stratejik

Sevakin ve Musavva limanlarının valiliğini alıyor, idarede tam bağımsızlığa kavuşuyor, yabancı ülke ve bankalarla siyasi olmayan anlaşmalar ve borç anlaşmaları imzalayabiliyor, Bab-ı Âli'den onay beklemeden ordu ve donanmasını genişletebiliyordu. Pratik açıdan Mısır artık tümüyle bağımsız sayılabilirdi. Ülkede sürekli bir Osmanlı müfettişinin bulunmasından başka hidive bağımlılığını anımsatacak bir şey kalmamıştı.

İsmail Paşa bundan sonra ülkeyi modernleştirme çabasına girişti. Karma mahkemeler kuruldu. Kapitülasyon güçleri ile bunların ülkede yaşayan tebalarının hukuksal haklarını sınırlayan yeni yasalar uygulandı. Köylülere toprak sahibi olmada tam hak tanındıysa da, yüksek vergiler, askere alınma ve zorunlu çalışma elde edebilecekleri yararı sınırladı ve büyük toprak sahipleri egemenliklerini sürdürmeye ve topraklarını genişletmeye devam ettiler. 1866 Kasımı'nda yarı temsilci bir kurum getirildi. Hükümete halkın katıldığını göstermek için üyeler dolaylı olarak köy liderleri arasından seçildiler. Aslında bunun hidivin gücünü kısıtlama yerine Türk - Çerkez aristokrasisinin gücünü dengelemek için yapıldığı konusunda belirli işaretler vardır. Seküler bir eğitim düzeni kuruldu, bağımsız basın gelişti. Yeni sulama kanalları tarım üretimini artırdı, Mısır'ın dış ticaretine şeker üretimi de katıldı. Yabancı tüccar ve sanayiciler ülkeye yerleşmeleri için özendirilince, 1954 ihtilâline kadar Mısır yaşamının büyük bir kısmına egemen olan Levanten topluluğu güçlendirilmiş oldu. Tanzimat programlarının imparatorluğun diğer bölgelerinde yaptığı gibi limanlar, demiryolları ve telgraf hatları ülke içine yayıldı. İngiliz subaylarının yardımıyla Mısır egemenliği 1869 ile 1876 yılları arasında güneye, Sudan'a kadar yaygınlaştırıldı. Habeşistan'la bir süre savaşıldıysa da (1875-1877) Mısır orduları yenilgiye uğradı. Sonunda Habeşistan'ın içte bölünmesi nedeniyle İsmail Paşa Sevakin, Musavva ve Harar *hinterland*larını ele geçirebildi.

Ne var ki, tüm yeni tarım ve sanayi hamlelerine karşın İsmail Paşa'nın modernleştirme ve fetih programlarının masrafları karşılanamıyordu. Osmanlı hükümetinden onay almadan borçlanma hakkı bulunan İsmail Paşa ardarda yüksek faizli paralar alarak kısa zamanda çok büyük bir borcun altına girdi. Geliri artırmak için çeşitli yollara başvurdu, vergileri yıllar öncesinden topladı, ödemeye niyetli olmadığı borçlar aldı, sonunda da Süveyş Kanal Şirketi'ndeki hisselerini İngilizlere sattı (Kasım 1875). Böylece İngilizler, başta Fransızlar işin içinde olduğu için karşı bulundukları kuruluşun büyük payını ele geçirdiler. 1876'da Mısır'ın mali durumu iyice sarsılmıştı. İsmail Paşa uluslararası alacaklılarına faiz borçlarını ödeyemedi, memur aylıklarını indirdi, tarım vergilerini iki katına çıkardı. Çıkan bunalım sonunda İskenderiye'deki Karma Ticaret Mahkemesi Hidiv'in Ramla'daki sarayına el koydu, onu ve ailesini topraklarının büyük bir kısmını devlete vermeye zorladı, yabancıların denetiminde olan Düyun-u Umumiye Komisyonu devlet gelirlerine el koyup borç faizlerini ödemeye başladı. Maliye ve Bayındırlık bakanlıklarına İngiliz ve Fransız uz-

manlar yerleştirilince Mısır'ın ana politikaları yabancı denetimine geçmiş oldu. Sonunda iç ve dış baskılarla İsmail Paşa tahttan indirildi (1879), yerine Tevfik Paşa geçti (1879-1892). Tevfik Paşa'nın yönetiminde de Mısır'ın süregelen korkunç mali bunalımı sonunda ülke 1882'de İngiltere tarafından işgal edildi.

Yeni Avrupa Devletleri Anlaşması

1856'da Avrupa'da yaratılan birlik 1859'da Fransa ve Avusturya'nın İtalya yüzünden savaşmaları nedeniyle sarsılmıştı. Bismarck'ın birleşik bir Almanya yaratmak için yaptığı savaşlar yüzünden Avrupa'da birlik diye bir şey kalmadı. Prusya 1866'da Avusturya'yı, 1870'de de Fransa'yı yenerek hem Orta Avrupa'da hem tüm kıtada egemen güç olan Avusturya - Macaristan İmparatorluğu'nun yerine geçti. Kırım Savaşından yara alarak çıkan ve İrlanda sorunuyla Sanayi Devriminin yarattığı karmaşık sorunlarla karşı karşıya bulunan İngiltere Avrupa dengesini yeniden kurmak için müdahale etmemeyi yeğledi. Bismarck ortaya çıkardığı yeni durumdan memnundu ve yeni bir savaşa yol açacak rekabetleri su yüzüne çıkarmamak için Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesini istemiyordu. Bu yüzden imparatorluğun çökmesi olasılığını göz önüne alarak Çarın daha önceki önerisini benimsedi ve Fransa'yı Avrupa kıtasında tecrit edip Avusturya ve Rusya ile Üç İmparatorlar Birliği'ni kurdu. III. Napolyon'un hükümdarlığındaki Fransa buna kendi yazgısını belirleme (self-determination) hareketlerini destekleyerek karşılık verdi. Bu hareketler Üç İmparatorun ya da Sultanın topraklarındaysa, özellikle destekleniyordu. Böylece Polonya'da Rusya'ya karşı isyanlarla Balkanlardaki milliyetçilik hareketleri Fransa tarafından teşvik edildi. Rusya da statükodan memnun değildi. O da Karadeniz'de donanma bulundurma hakkını kazanmak ve Balkanlarda Fransızların etkisini azaltmak için tüm Slavların Rus liderliğinde toplanması anlamına gelen yeni Panislavizm düşüncesini ortaya attı. Bu, ancak Rus olmayan Slavların çoğunun yaşadıkları Habsburg ve Osmanlı imparatorluklarını yıkmakla mümkün olabilirdi. Rus ve Fransızların hırs ve rekabetleri Sırbistan'da su yüzüne çıkmaktaydı. Bu sırada Sırbistan'da da yeniden başlamış olan milliyetçilik hareketi büyük güçlerin bu amacıyla çatışıyordu. Sırbistan bu duruma nasıl gelmişti ve bunun sonuçları Avrupa'yı nereye götürecekti?

Sırbistan'da Özerkliğin Gelişmesi

Sırbistan Edirne Antlaşmasıyla özerkliğine kavuştuktan sonra çok sıkıntılı dönemler geçirmişti. Yeni tüzüğe göre ülkede garnizonlarda bulunan askerler ve belli başlı kentlerde ikamet edenler dışında Osmanlıların oturması yasaktı. Bütün tımar sahipleri ülkeden çıkarılmış, toprakları Sırplara satılmış, alınan

paralar İstanbul hükümetine ödenmişti. Hükümet istediği takdirde bu paraları eski sipahilere tazminat olarak verebilecekti. Vilayetin yönetimi şimdi Sırpların elindeydi; Vergiler Sırp hazinesine giriyor, Bab-ı Âli'ye de yıllık bir miktar ödeniyordu. İstanbul Rum Ortodoks patriği din hiyerarşisinde en üst düzeyde olmasına karşın, eskiden atadığı Rum papazlarının yerine yerel Sırp papazlarının seçimlerini onaylamaktan başka bir şey yapamıyordu.

1830 Ağustosunda Sırp meclisinin seçtiği Miloş Obrenoviç padişah tarafından onaylanmıştı. II. Mahmut anlaşmada Sırplara vaat edilen altı kazayı vermeyi reddedince Miloş Osmanlıların Mehmet Ali Paşa'nın Anadolu'yu işgali (1833) ile uğraşmalarını bekledi, sonra bu kazaları işgal ederek prensliğin topraklarını üçte bir oranında artırıp kuzeyde Tuna, batı ve doğuda Drina ve Timok, güneyde de Aleksinatz ve Niş ile belirlenen ve 1878'e kadar değişmeyecek olan sınırlara kavuştu. Miloş yönetiminde Sırbistan'ın sorunları aynen Eflâk'ınkiler gibiydi: Ülkeyi hangi sınıf yönetecekti? İktidar geleneksel olarak knezlerin elindeydi, ayrıca uzun ihtilâl yılları boyunca ortaya çıkmış askeri vilayet liderleri de vardı. Bunlara ek olarak halk geleneksel ademi merkeziyetçi Osmanlı hükümetine alışmıştı ve Miloş'un zorla kabul ettirmek istediği merkezî otoriteye karşı direniyordu. Meclis bu muhalefeti dile getirince Miloş otokratik bir yönetime başvurdu, meclisi pek seyrek toplantıya çağırarak yasaları kendi dilediği gibi yorumlamaya başladı. Bu arada yasal olmayan yollarla özel servetini de artırmıştı. Çiftçileri yatıştırmak için Osmanlılara karşı savaşan Sırp âyanına verilen tımarlara el koymaya başladı. Miloş'un yönetimine artan muhalefet sonunda çıkan isyan (1835) onu yeni bir anayasanın kabulüne zorladı. Prens artık meclisin seçtiği altı liderin danışmanlığını kabul edecekti. Ancak bu düzen de uzun sürmedi. Ne Ruslar ne de Avusturyalılar, kısıtlı da olsa, bu demokratik yöntemlerden hoşnut değildiler. Miloş, komiteye karşın, daha da despot oldu, çok merkezî bir hükümet kurup taşra âyanının ve geleneksel meclislerin gücünü azaltmaya çalıştı. Bu çalışmalarında araç olarak Macaristan'ın eğitim görmüş Sırplarını kullanıyor, yerel Sırpları hükümet memurluklarından atıyordu. Rusların Hünkâr İskelesi Antlaşması'yla kazandıkları diplomatik zaferden sonra Sırbistan'ı Rusya'ya karşı tampon devlet olarak kullanmak isteyen Palmerston, Miloş'un otokratik yönetimini desteklemekteydi. Diğer yandan Rusya, II. Mahmut'u Sırbistan'ın anayasasını değiştirmesi için ikna edebilmişti. Yeni yasaya göre iktidar, üyeleri yaşam boyu olmak üzere prens tarafından atanan on yedi kişilik bir meclisin elindeydi. Tüm yasalar ve vergiler yasalaşmadan önce meclis tarafından onaylanacaktı, ancak prensin de son veto hakkı bulunuyordu. Mutlakiyet böylece sona erdirilmişti, fakat Miloş buna karşılık olarak yeni rejimin âyanı başa geçirmek ve vergileri yükseltmek için bir araç olduğunu söyleyip köylüleri kışkırtmaya başladı. Ayaklanma bastırıldı, Miloş 13 Haziran 1839'da tahttan büyük oğlu Milan Obrenoviç lehine feragat ederek Avusturya'ya kaçtı.

Milan kısa bir süre sonra ölünce yerine, reşit olana kadar bir naipler meclisi denetiminde olmak üzere kardeşi Mihail geçti (1840). Mihail tam olarak iktidarı ele alınca tarım ve eğitim düzenini modernleştirmeye çalıştıysa da yeniliklerden hoşlanmayan köylü ve din adamlarına ters düştü. Reformların parasal kaynağını yaratmak için vergi düzenini modernleştirdi, vergileri iki katına çıkardı. Bu hareketin yol açtığı isyan sonucunda (1842) Mihail de babasının ardından Avusturya'ya kaçtı. Millet meclisi Miloş'un rakibi Karayorgi'nin oğlu Aleksandr Karacorceviç'i seçince (14 Eylül 1842) iki hanedan arasındaki eski çatışma yeniden başladı. Aleksandr Rusya'nın güçlü muhalefetine karşın 1858'e kadar iktidarda kaldı. Ancak kendisine veraset hakkı verilmediğinden iç reformlarda pek aceleci davranmayarak çok dikkatli bir yönetim biçimi izliyordu. Sırbistan, Kırım Savaşı boyunca tarafsız kaldı, Paris Antlaşması da Osmanlıların ülkede askerî garnizon bulundurma haklarını sona erdirdi. Ancak Aleksandr gizlice Avusturya'yı desteklemişti; bu yüzden savaş sona erince Fransız ve Ruslar muhalefeti desteklemeye başladılar. Aleksandr meclis üzerinde iktidar sahibi olmaya çalışınca Obrenoviçler onun tahttan indirilmesi (23 Aralık 1858) için Rus ajanları ve padişahla işbirliği yaptılar. Miloş geri çağrıldı. Artık 79 yaşına gelmiş olan Miloş Obrenoviç eski yöntemlerini unutmamış, yine keyfî bir idareye başvurarak meclisi dağıtmış, muhaliflerini sürmüş, yandaşlarını önemli mevkilere getirmiş ve özel servetini artırma yoluna gitmiştir.

Miloş iki yıl sonra ölünce yerine ikinci kere geçen Mihail (1860-1868) bu kez eskisinden daha etkili ve akıllı bir yönetim kurdu. Yasaların üstünlüğünü kabul edip meclisten yeni vergilendirme ve askere alma, modern okullar kurma yasalarıyla millî bir milis kuvveti yasasını çıkardı. Bunlara ek olarak ülkede bulunan Osmanlı garnizonlarıyla Sırp halkı arasındaki çatışmalardan yararlanıp Sultan Abdülaziz'i geri kalan Osmanlı asker ve halkını çekmeye (18 Nisan 1867) ikna etti. Buna karşılık olarak Belgrat kalesinde Sırp ve Osmanlı bayrakları birlikte dalgalanacaktı. Kısacası, Sırbistan bağımsızlığını kazanmış oluyordu.

Mihail'in son büyük çabası da bağımsızlık ya da özerkliklerine yeni kavuşmuş Balkan devletlerini Osmanlılara karşı birleştirmek olmuştur. Rusların da yardımıyla bir Panislavizm hareketi başlatarak güney Slavlarını hem Osmanlılardan hem Habsburglulardan kurtarıp kendi liderliğinde bir devlette birleştirmeye çalıştı. Epir ve Makedonya ile Bab-ı Âli'ye karşı bir isyan hareketi başlattıkları Girit'te gözleri olan Yunanlılar yardıma hazırdı. Avusturya böyle bir birleşmeye karşıydı, ancak 1866'da Prusya tarafından yenilgiye uğratıldığı için bir şey yapacak durumda değildi. Mihail önce Romanya (1865), sonra da Karadağ ile (1866) ittifaka girişti. Bunun ardından hâlâ Osmanlı egemenliğinde olan Bulgaristan'ı temsil ettiklerini ileri süren Bulgar ihtilâlcileriyle bir anlaşma yapıldı (1867). Yunanistan'la yapılan anlaşmayla (1867) Sırbistan'ın

Bosna ve Hersek'i ilhakı karşılığında Yunanistan'a Epir ve Tesalya bırakılacaktı. Böylece Mihail 1912'de Osmanlılara saldıracak olan Balkan devletleri koalisyonunun bir örneğini yaratmış oluyordu. Ancak bütün bu devletlerin yeterli silahlı kuvvetleri olmadığı için o süre içinde bir şey yapamadılar. Müttefikler hazırlandığı zaman da Osmanlıların Girit sorunu sona ermiş, Prusya ile Avusturya barış yapmışlardı. Bunun yanı sıra Panislavcıların Rum Ortodoks kilisesinin egemenliğinden kurtulmak istemeleri Yunanistan'ı onlardan ayrılıp Balkanlardaki milliyetçi hareketleri önleme çabasına girmeye itmişti. Ruslar zaten yalnızca ideolojik ve moral yardımda bulunuyorlardı. Avusturya da kısa bir süre sonra bölgedeki tüm ihtilâlci hareketlerin karşısına geçti. Mihail 1868' de katledildiğinde koalisyon dağıldı, ortaklar Makedonya ve hâlâ Osmanlı yönetiminde olan diğer bölgelerde çoğunlukla birbiriyle çatışan ulusal çıkarlarını savunmaya yöneldiler.

Mihail'in çocuğu olmadığı için iktidar uzak bir akrabası olan ve o sırada Paris'te öğrenim yapan Milan Obrenoviç'e kaldı (1868-1889). Obrenoviç'e seleflerinden daha geniş bir iktidar alanı sağlandı; meclisin üçte biri prens tarafından atanacak, gerisi sınırlı bir seçimle iş başına gelecekti. Prens istediğini aday gösterebilir, meclisi istediği zaman toplantıya çağırıp dağıtabilir, yasama işlemini ancak kendisi başlatabilirdi. Obrenoviç ailesine veraset yoluyla iktidar hakkı da tanınmıştı. Ancak Milan keyfine düşkün bir insandı, gerçek bir lider olamadı. Sırbistan'ın ekonomik ve toplumsal koşulları düzene girdiyse de, politikacıların ve sürgünde olan hanedanın entrikaları ülkenin politik yaşamını iyice karıştırdı. Sırbistan 1875'in büyük Doğu Bunalımına karışıncaya kadar ülkede pek az olumlu iş başarılmıştır.

Bosna ve Hersek'te Sorunlar, Karadağ'da İsyan, 1858-1869

Bu arada Rus ve Sırp entrikaları batıda etkisini göstermiş, Bosna-Hersek ve Karadağ'da hoşnutsuzluk ve ayaklanmalar başlamıştı. Burada yaşayan halkın yarısı İslav kökenli fakat Müslümandı.[116] Bunların kendilerini Habsburglulara karşı son sınır bölgesi olarak görmeleri ve bölgede Macaristan'dan sürülen eski feodal ailelerin yaşaması âyanın Hıristiyan azınlığa ya da onların koruyucusu olarak görülen yabancı devletlere ödünler verilmesine karşı çıkmaları durumunu doğurdu. Burada Tanzimat reformlarına imparatorluğun her yerinden daha fazla direnildi, büyük toprak sahipleri tımarlarını ya da iltizamlarını korudular. Bunlar çiftçilerden hakları olandan çok vergi alıyorlar, verginin çoğunu hazineye göndermeden kendilerine alıkoyuyorlardı. Bosna ve Hersek büyük tarım alanları olduğu halde Bab-ı Âli'ye gönderilen vergilerde diğer Balkan vilayetlerinin altında kalmaktaydılar.[117] Müslüman köylüler feodal zorbaların elinde Hıristiyan köylüler kadar ezildikleri halde İngiliz ve Fransız politikacılarıyla Panislavizmin kışkırtıcı ajanları, Hıristiyanların davasını be-

nimseyip, Müslümanların toptan öldürülecekleri ya da sürülecekleri ve yerlerine Slav Hıristiyanların getirileceği bir isyan başlatma çabasındaydılar.

Feodal toprak sahipleri tarafından kışkırtılan yerel ayaklanmalar Ömer Lütfü Paşa'nın valiliğine (1860-1861) kadar Bosna'da önemli reformların yapılmasını önlemişti. Hırvatistan'da doğmuş ve eski bir Avusturya subayı olan Ömer Lütfü Paşa isyancı liderlerin çoğunu öldürttü, Tanzimat reformlarını uyguladı, feodal ailelerin politik ve ekonomik güçlerini büyük ölçüde azalttı. Tanzimat vilayet reformları getirildi, kaymakamlara reformları uygulamak için askeri yetki verildi. Toprak ağalarının merkezi olan Travnik yerine Saraybosna başkent yapıldı. Ömer Lütfü Paşa'nın iltizam yoluyla vergi almak yerine imparatorluğun diğer bütün bölgelerinde uygulanan doğrudan doğruya vergi toplama çabaları bu bölgede başarılı olamadı.

Prens Vladika Danilo yönetimindeki Karadağ prensliğinin, çoğunluğu Hıristiyan olan halkı da çatışmaya karışmıştı. Danilo Kırım Savaşı sırasında Rus kışkırtmalarına kapılarak Sultana başkaldırmış, ancak Çarın yardım göndermemesi yüzünden Osmanlı baskısıyla isyandan vaz geçmişti. Avusturya'nın İstanbul'daki girişimiyle (3 Mart 1853) iktidarda kalmış olan Danilo, Bosna ve Hersek olaylarını kendi çıkarına kullanma yolundaydı. Danilo Paris Konferansını Karadağ'ın bağımsızlığını tanımaya ve Hersek'ten bazı sınır bölgelerini alması için iknaya çalıştıysa da güçlü Osmanlı muhalefeti bunu önledi. Bab-ı Âli Karadağ'a yeni ayrıcalıklar tanımaya hazırdı, ancak Danilo bunları reddedip tek taraflı olarak bağımsızlığını ilan etti (1857). Osmanlılar Prensliği işgal edince Avrupa devletleri sorunu birlikte çözmek için harekete geçtiler; uluslararası bir komisyon varolan sınırları içinde Karadağ'ın özerkliğini tanımaya karar verdi. Danilo ilk başta buna karşı direndiyse de, yeni bir Osmanlı seferi üzerine durumu kabul etti (8 Kasım 1858).

Danilo 1856'da Moskova'da kurulan Panislav komitesi yardımıyla düşüncelerini gerçekleştirmeye başladı. Bağımsızlık mesajlarını Mostar'daki Rus konsolosluğu aracılığıyla yayıyor, slavların kiliselerini onarıp yenilerini yapmaları için tam bağımsızlık istemelerini savunuyor, Osmanlıların yerine yerel kolluk güçlerinin getirilmesini istiyor, çiftçi vergilerinin azaltılmasını, vergi memurlarının yerel halktan olmasını istiyordu. Kısa bir süre sonra, Hersek Hıristiyanları da aynı istekleri benimseyip tekrarlamaya başladı.

Danilo 11 Ağustos 1860'da öldürüldü. Yerine geçen yeğeni Nikola Petroviç de Hersek Slavlarını kışkırtmaya devam etti. Karadağlı çeteler Hersek'e girip Müslümanları öldürmeye, sınırdaki küçük köyleri işgale başladılar. Ömer Paşa isyancıları Piva'da dağıtmayı başardı (21 Kasım 1861). Karadağ seferberlik ilan edip müdahaleye kalkışınca Ömer Paşa Prensliği de işgal etti. Ancak bu noktada Avrupa devletleri işe karışıp 31 Ağustos 1862'de İşkodra'da bir anlaşma yaptırdılar. Buna göre Hersekli isyancılardan desteğini çekmesi karşılığında Karadağ'ın eski sınırları ve özerkliği yeniden tanındı, Karadağ ile komşu-

ları arasında çıkacak sınır anlaşmazlıklarında tek aracının Bab-ı Âli olduğu kabul edildi.

Topal Osman Paşa'nın uzun süren valiliği (1861-1869) sırasında Bosna-Hersek'te büyük reformlar yapıldı. Vilayet askerî ve idari güce sahip kaymakamlar başkanlığında yedi sancağa bölündü. Başlıca dinî ve ekonomik grupların temsilcilerinden oluşan bir vilayet danışma meclisi kuruldu (1866). Müslümanlar ve Hıristiyanlar için seküler okullar açıldı, sağlık hizmetleri düzeltildi, yollar yapıldı, kentler modernleştirildi ve Banya Luka'yla Novi arasında ilk demiryolu hattı açıldı (1872). Ticaret ve sanayiin genişlemesinden en çok yararlananlar, bu durumlarını Osmanlılar aleyhinde kışkırtıcılık için kullanan Sırp göçmenleri oldu. Ancak eski tımar sahipleri de güçlerini elde tutuyorlar, topraklarını özel mülkiyetlerine geçirerek eski zamanlardan beri köylülerin elinde kalan topraklara sahip çıkıyorlardı. Bosna ile Hersek'te durumun sakinleşmesi üzerine Osmanlılar dikkatlerini Yunanlıların Akdeniz'de doğurdukları yeni tehlikeye çevirebildiler.

Girit İsyanı, 1866-1869

Girit'te 1866'da başlayan isyan Yunanistan'ın adayı ilhak etmek için kırk yıl süren kışkırtmasının sonucuydu. Girit, 1821'de Rum çoğunluğun yeni Yunan krallığı ile birleşmek umuduyla Müslüman komşularını öldürmelerinden beri isyan hazırlığı içindeydi. O dönemde isyan Mehmet Ali Paşa'nın ordusu tarafından bastırılmış, daha sonra da stratejik nedenlerle İngiltere tarafından adanın Yunanistan'a bağlanması önlenmişti. Adada yer yer isyanlar devam etti, daha sonra da Osmanlılar anlaşma gereği adayı Mehmet Ali Paşa'nın valiliğine verdiler (1830-1840). Ancak Mısır askerleri ülkelerine döndükten sonra isyancılar eylemlerini sürdürdüler, yirmi yıl süren bir kıyım ve baskı dönemi gerçek isyan başlamadan çok önce adayı kana buladı.

Sonunda 1866'da tüm adayı kapsayan ve Yunanistan'dan sağlam bir destek gören ihtilâl başladı. 14 Mayıs 1866'da adalılardan bir grup validen vergileri indirmesini ve adliye düzenini kendilerine uygun bir biçime dönüştürmesini istediler. Vali istenileni yapacağını bildirdi, ancak böylesine radikal isteklerin bir savaş nedeni olduğunu tahmin ederek Müslüman halkı korumak için askerlerini adaya yaydı. Rumlar da bu durumu isyan için bir neden saydılar. Yunan basını Müslümanların Yunan kıyımına başladığı haberini yaydı. Müslümanların her kötülüğüne inanmaya hazır Avrupa'da haber bir anda yayıldı. Binlerce Yunan gönüllüsü askere alınıp adaya gönderildi. Yunan hükümeti Avrupalı güçlerin isyancıların yardımına koşmasını istedi (14 Ağustos). Sultan buna karşılık olarak İstanbul'dan iki alay yola çıkardı, bağlılığını göstermek isteyen Hidiv'den de yedek kuvvetler geldi.

Bu sırada zamanın uluslararası politikası Osmanlı hükümetini Girit'te tutmayı gerektiriyordu. III. Napolyon Avusturya-Prusya Savaşı'ndan (1866) son-

ra Prusya'ya karşı Rusya'nın desteğini kazanmak için isyancılara yardım hazırdı. Hatta batı Avrupa'da Rus desteğini elde etmek için Yunanistan'a Girit'le birlikte Tesalya ve Epir'in de verilmesi gerektiğini söyleyecek kadar ileri gitmişti. Ancak Rusya Orta Asya'ya yayılma planlarıyla uğraştığından ve Yunanistan'ın genişlemesinin en yakın dostu Fransa'nın işine yarayacağından korktuğundan işbirliğine yanaşmadı. İngiltere ile Avusturya Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatacak ve böylece Rusya'nın işine yarayacak her harekete karşı çıkmaya devam ediyorlardı. Osmanlı hükümeti böylece bir dış müdahaleden korkmadan Girit sorununu çözümleyebilirdi. Askerî kuvvetler durumu sakinleştirince Âli Paşa sürekli bir çözüm bulmak için adaya gitti.

Âli Paşa Girit'te halkın tümünü tatmin edecek örnek bir rejim kurmak ve böylece onların Atina ve St. Petersburg'un kışkırtmalarına kapılmalarını önlemek istiyordu. Girit'te yeni bir rejim imparatorluğun geri kalan Hıristiyan bölgelerine uygulanacak bir politikanın temelini de oluşturabilirdi. 4 Ekim 1867' de genel af ilan ettikten sonra adanın her kazasından gelen iki Müslüman ve iki Hıristiyan delegeden oluşan bir genel meclis toplayarak kendilerinden ada halkının şikayetlerini bildirmelerini ve çözüm önermelerini istedi. Bir anlaşmaya varılamadan Yunanistan'ın yeni bir isyanı başlatmaması için adanın güvenlik düzeni yeniden elden geçirildi, kaleleri tahkim edildi. Âli Paşa halkı yatıştırmak için vergilerin meclisin önerileri doğrultusunda hafifletileceğini bildirdi. Meclisle sıkı bir işbirliği yaparak Girit için yeni bir örgütlenme planı geliştirdi. 14 Şubat 1868'de bir fermanla adanın nüfusa göre iki yeni bölgeye ayrıldığı belirtildi. Bu iki bölge de yörenin halk çoğunluğunun dininden olan bir kaymakam tarafından yönetilen kazalara ayrıldı. İmparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi vilayet, bölge ve kaza düzeylerinde temsilci meclisleri kuruldu, her birine Müslüman ve Müslüman olmayan adalılar halk tarafından seçildi, karma mahkemeler geliştirildi, köyler köylüler tarafından seçilen ihtiyar meclislerine devredildi. Hıristiyanlar askere alınmadıkları gibi askerlik vergisi de ödemeyeceklerdi. Geçmiş ve gelecek iki yıl için vergiler yarıya indirildi, ondan sonra da ödeme gücüne göre vergi alınabilmesi için yeni ölçümler yapıldı. Adada fiyatları düşürmek için gümrük vergileri de indirildi.[(118)]

Reformların uygulanması, daha sonra savaş bakanı olacak ve Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi olayında önemli rol oynayacak olan Hüseyin Avni Paşa'ya kaldı. Ada sakinleşmişti; ancak Avrupa devletleri Bab-ı Âli'nin karşılığında yeni ödünler vereceği bir destek sağlamadan böylesine bir başarı kazanmış olmasından hoşnut değillerdi. Bu yüzden Yunanistan adaya yeniden 'gönüllüler' göndermeye başlayıp da Âli Paşa savaş tehdidiyle karşılık verince (Aralık 1868) Avrupa devletleri uzlaşmaya damgalarını basmak için araya girdi. Napolyon 20 Ocak 1869'da Paris'te yeni bir konferans topladı, Yunanlılara 'gönüllü' göndermemelerini ve başlayan ayaklanmada zarar gören Osmanlı tebasının zararlarının tazminini emretti, isyan zaten bastırılmış olduğu

için Yunanistan öneriyi kabul etti. Böylece Osmanlılar bu bunalımdan o yüzyıl içindeki bütün diplomatik çatışmalardan daha başarılı olarak çıktılar.

Boğazların Açılması

Ne var ki, Osmanlıların zaferi Avrupa devletleri tarafından pek güdük bir hale getirilmişti. Üç İmparatorlar Birliği adına Rus desteğini sağlamak ve Fransa'yı tek başına bırakmak için Bismarck Rusya'nın Paris Antlaşması'nın (1856) Karadeniz'e ilişkin maddelerinin kaldırılmasını benimseyerek Londra'da toplanan bir uluslararası konferansta (17 Ocak 1871) bir anlaşma sağladı. Rusya'ya limanlarını tahkim etmek ve Karadeniz'de donanma bulundurmak izni verildi. Bab-ı Âli de buna karşılık gerektiği takdirde Paris Antlaşmasının diğer maddelerinin uygulanması için barışta Boğazları dost savaş gemilerine açık bulunduracaktı. Âli Paşa böylece kabul ettiği karar için bir ödün almış oluyor, İngilizler Bab-ı Âli'ye karşı tek taraflı bir Rus hareketini yine ortak eylemle sürdürülecek uluslararası bir anlaşmaya bağlamış oluyordu. Ancak her şeye karşın Rusya büyük bir diplomatik zafer kazanmıştı ve kısa bir süre sonra bu durum Osmanlı hükümetiyle ilişkisinin daha tehlikeli bir hal almasına yol açacaktı.

Tanzimatın Kösteklenmesi

Fuat Paşa'nın 1869'da ve Âli Paşa'nın da iki yıl sonra ölmesi 1839'dan beri İstanbul'a egemen olan siyasal güç yapısında önemli bir değişiklik yarattı. Bu değişikliği izleyen olaylar Tanzimat reform programını sarstı, Abdülaziz'in tahttan indirilmesine, yerine II. Abdülhamit'in geçmesine, Midhat Paşa'nın yargılanıp idamına yol açtı. Yeni bir otokrasi çağının başlamasıyla Tanzimat programının ana hatları yeniden uygulandı ve en yüksek noktasına varıp sona erdi.

Tanzimatın politik niteliği Bab-ı Âli'nin saray üzerindeki egemenliğiydi. Bunu Reşit Paşa başlatmış, Âli ve Fuat Paşalar uygulamışlar ve hatta yaygınlaştırmışlardı. Dönem hükümdarlarının ikisi de, tüm isteklerine karşın, Tanzimatçıların liderliğine karşı koyamamışlardı. Her iki hükümdar da gerçek yetki sahibi olamamışlar, fermanlar imzalamışlar, yabancı temsilcileri karşılamışlar, toplumun batılılaşma hareketinde işbirliği yapmışlardı. Abdülmecit'in başka bir seçeneği yoktu; ancak Bab-ı Âli'nin egemen liderlerinin ölümleriyle Abdülaziz iktidarı yeniden saraya kazandırmak için iyi bir fırsat ele geçirmişti. Âli Paşa'nın politikasına karşı genel Osmanlı tepkisi bu konuda kendisine özellikle yardımcı olmuştur. Gerçekten de Âli Paşa son yıllarında Osmanlı politikasının dehşet verici kişisi olmuş, Bab-ı Âli'nin önceliği kavramına karşı çıkanları sindirmiş, reformun pek çok destekçisini harekete yabancılaştırmıştır.

Âli Paşa'nın 7 Eylül 1871'de ölmesinden sonra Sultan Abdülaziz kendi politik grubunu oluşturmaya başladı. Bu harekette başlıca aracı Reşit Paşa'nın

himayesi altında olan, ancak sonraları gözden düştüğü için bürokraside hızla yükselemeyen Mahmut Nedim Paşa oldu (1817-1876). Mahmut Nedim Paşa sarayla ilişki kurarak bazı idarî görevler üstlenmişti. Önce Şam (1854-1857), sonra İzmir (1857-1858) valiliklerinde bulundu; Fuat Paşa Paris Barış Konferansına gidince kısa bir süre dışişleri bakan vekilliği, sonra da ticaret bakanlığı (1858-1859) yaptı. Âli ve Fuat Paşaların hükümete egemen oldukları on yıl içinde de sarayı tuttuğu için İstanbul'dan Trablusgarp valiliğine sürüldü (1860-1867); bu görevinden ancak padişahın ısrarı ve bazı Yeni Osmanlıların yardımıyla dönebildi. 1867'de Şurayı Meclis üyesi, daha sonra (1867) adalet bakanı ve donanma bakanı (1867-1871) oldu. Padişahın denizciliğe olan ilgisinden yararlanarak yakın bir sırdaşı ve Âli Paşa'ya karşı baş adayı olabildi.[119]

Mahmut Nedim Paşa iktidar fırsatını kaçınmayarak hükümete kendisi gibi düşünen ve fırsatlardan yararlanıp üst düzeylere yükselen kişileri getirdiyse de, bunun karşılığında iktidarın sarayın eline geçmesine engel olamadı. Kısa bir süre sonra Âli Paşa'nın taraftarları sürüldüler. Merkezî hazineye katkıyı artırmayı reddeden Midhat Paşa Bağdat valiliğinden alındı. Ancak Midhat Paşa padişahtan huzura girme izni koparınca bu büyük vilayet reformcusunu sürgüne gönderme planları başarısızlığa uğradı. Mahmut Nedim Paşa sadrazamlıktan alınıp yerine Midhat Paşa getirildi (31 Temmuz 1872). Abdülaziz artık babasının güç sahibi olmalarını önlemek için sık sık sadrazam ve bakanlarını değiştirme yöntemini benimsemişti. Kendisi bir reformcuydu; ancak reformları yöneten kişi olmak istiyordu. Midhat Paşa ise, padişah dahil, kimsenin egemenliğine girecek insan değildi. Görevinde ancak iki ay kalabildi, yerine Mütercim Mehmet Rüştü Paşa (19 Ekim 1872 - 15 Şubat 1873), Âli Paşa'nın himayesinde olan Şirvanizade Mehmet Rüştü Paşa (15 Nisan 1873 - 13 Şubat 1874), Serasker Hüseyin Avni Paşa (15 Şubat 1874 - 25 Mayıs 1875) ve yine Mahmut Nedim Paşa (26 Ağustos 1875-11 Mayıs 1876) getirildi. Bakanlıklarda da bunlara uygun değişiklikler yapıldı. Bu arada padişah yeni Yıldız Sarayında kendi özel politika düzenini oluşturmuş bulunuyordu.

Reform Çabaları, 1871-1876

Yeni iktidar grubu da reformları destekliyor, yalnızca politik dengeyi kendi lehine çevirmek istiyordu. Mahmut Nedim Paşa, çoğu politik düşüncelere dayanıyorsa da, bazı büyük idari değişiklikler yaptı. Göreve gelir gelmez ilk işi valilerin âdil bir şekilde vilayetleri yönetmeleri ve danışma meclislerinin serbest seçimle iş başına gelmelerini sağlamak oldu. Bir süre sonra aşara eklenen ek vergiyi kaldırdı, pek çok çiftçinin ödenmemiş borçlarının bir kısmını affetti. 12 Aralık 1875' te vergi ve hukuk düzenlerinde büyük reformlar vaat etti. Müslüman olmayan milletler üyelerinin hükümet memurluklarına alınma

koşullarının düzeltileceğini bildirdi. 21 Şubat 1876'da vilayet meclisleri seçimlerin serbest olması konusundaki ısrarını tekrarladı, vilayet kolluk 'kuvvetleriyle cezaevlerinin durumlarının düzeltilmesi için önlemler alınmasını istedi.[120] Tanzimat döneminde kurulan geniş bürokratik yapıyı bir düzene sokmanın ivediliğini görerek bir *Tensikat ve Tasarrufat Komisyonu* oluşturdu. Bu komisyon devlet bütçesine yararlı olmanın yanı sıra Mahmut Nedim Paşa ile politikasını desteklemeyenleri temizlemeye de yarayacaktı.

Nedim Paşa 1864'de kurulan vilayet düzenine de el attı, daha etkin olabilmeleri için bazı büyük vilayetleri küçülttü. Sofya'yı Tuna vilayetinden, Şebin Karahisar'ı Trabzon'dan, Hersek'i Bosna'dan ayırdı. Yine Hersek'i Yenipazar ile birleştirerek yeni bir vilayet kurdu. Âli Paşa'nın atadığı kişilerle Midhat Paşa'nın dostlarının Şurayı Devlet'te yerleşmiş olduklarını görünce meclisin örgütsel sorunlarını bahane ederek üye sayısını azalttı, dairelerini beşten üçe indirdi: Tüm yasaları ve yabancı şirketlerle olan anlaşmaları hazırlayan Tanzimat Dairesi, Dahiliye Dairesi ve Muhakemat Dairesi. Gerçekte bu plan sadrazamın Yeni Osmanlı dostlarından biri olan Namık Kemal tarafından hazırlanmıştı. Namık Kemal sürgündeki bazı arkadaşlarıyla şimdi devlet hizmetine girmeyi kabul etmişti. Yeni örgütlenme işlemez duruma gelmiş olan Şurayı Devleti işlerliğe kavuşturmuştu, ancak bu süreç sırasında üyeler saray ve sadrazamın isteklerini kabule daha yatkın olan kişilerle yer değiştirmişlerdi. Nedim Paşa daha da ileri giderek meclisin idari ve adli işlevlerini bazı bakanlıkların ve mahkemelerin işlerini gereksiz yere tekrarladıkları gerekçesiyle kaldırdı, geri kalan hukuki ve adli işlevleri Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'ye devretti. Meclis artık yalnızca yasama göreviyle, valilik rütbesi altındaki üst düzey memurların atanmalarını onaylama görevine sahipti. Meclisin yönetici görevleriyle bazı yasama işlevleri de kısa bir süre sonra yeni Islahat Komisyonu'na devredildi. Sadrazam bu komisyonu tüm yasama ve yönetimi denetlemek için kurmuş ve kendi adamlarıyla doldurmuştu.[121]

Nedim Paşa'dan sonra Midhat Paşa kısa süren sadrazamlığını merkezi düzeyde önemli reformlara girişmekle geçirdi. Tensikat ve Tasarrufat, Islahat Komisyonlarını kaldırıp yerlerine yeniden Şurayı Devleti kurdu. Yeni meclis Nedim Paşa'nın kurduğu Tanzimat ve Dahiliye Dairelerini koruyor, Divan-ı Ahkâm'a adli görevleri bırakıyordu. Bir de Tensikat ve Tasarrufat Komisyonunun görevlerini üstlenen ve tüm daire ve vilayetlerin hesaplarını denetleyen bir *Muhasebat-ı Umumiye dairesi* kuruldu.[122] Midhat Paşa sürgündeki memurları geri çağırdı, Hüseyin Avni Paşa'yı seraskerliğe, Ahmet Cevdet Paşa'yı eğitim bakanlığına getirdi, bunları kendi bakanlıklarında reform programları geliştirmeleri için özendirdi. Midhat Paşa âşâr vergisi toplanmasını modernleştirdi, vilayetlerde eğitimi yaygınlaştırdı, demiryollarını genişletme planları yaptı, Bab-ı Âli'de işleri sistemleştirdi, imparatorlukta uzunluk ölçüsü olarak metreye geçişi başlattı. Nedim Paşa'nın vilayetlerde kıstığı bütçeyi eski haline

dönüştürdü, ortalığı saran karmaşıklığı gidermeye başladı. Ancak Nedim Paşa ile çoğu sarayın yakın dostları olan taraftarlarının yolsuzluklarına el atınca diğerleri padişahı kendisini görevden alması için kandırdılar.[123] Midhat Paşa' nın haleflerinden yalnızca Hüseyin Avni Paşa reformları sürdürmeye gerçekten çaba göstermişse de, o da, zamanının ve hazine kaynaklarının büyük bir bölümünü orduya harcamıştır.

Malî Kargaşa

Hızlı politik değişikliklerin yanı sıra giderek kötüleşen malî durum da reform çalışmalarını yıpratıyordu. Tanzimatçılar iyi ekonomist ya da maliyeci değillerdi. Tarım ve sanayi hiçbir zaman devlete tüm reformların bedelini ödeyecek bir vergi temeli oluşturacak kadar geliştirilmemişti. Yeni vergi yapısı gelirleri artırmışsa da, giderler de öylesine artmıştı ki, Fuat Paşa'nın 1862-1863 bütçesinde planladığı 170.3 milyon kuruş yerine (gelirlerin % 10'u) 1864'ten sonra sürekli açık verilmiş, 1866-1867 döneminde bu açık gelirin % 4.5'u olan 72.8 milyon kuruşa varmıştı. Bab-ı Âli ancak daha sonraları, o da kağıt üstünde, iç ve dış borçlanmaları hesaplayarak bütçe fazlası sağlayabiliyordu, Âli Paşa geliri ne kadar artırmışsa da (1869-1870'de 1.7 milyar kuruş, ya da Fuat Paşa'nın 1866-1867 gelirinden % 7 daha fazla) hazinenin borçlara ayırdığı fon ilk yılda % 21'den (313.1 milyon kuruş) % 34'e (570.7 milyon kuruş) çıkmış, devlet harcamalarına pek az para kalmıştı.

1871'den sonra saray iktidarı döneminde mali sorunlar daha da arttı. 1871 ile 1874 arasında toplam gelirin yüzde 20 artmasına karşılık giderler daha fazla artmıştı. Bunun nedeni iddia edildiği gibi yalnızca Sultan Abdülaziz'in aşırı müsrif oluşu değildir. Abdülaziz yeni savaş gemileri, silahlar alıyor, saraylar yaptırıyor, pahalı armağanlar dağıtıyordu, ne var ki bu paraların büyük bir bölümü kendi özel hazinesinden çıkmaktaydı. 1869-1870 ve 1874-1875 döneminde devlet hazinesinin saray harcamalarına ayırdığı para 101.3 milyon kuruştan 131.5 milyon kuruşa çıkmışsa da toplam giderlerde, aynı dönem içinde, % 6'dan % 5.25'e bir düşüş görülmektedir. Seraskerlik giderleri de toplam bütçe gelirinin % 21.9'undan % 16.7'sine düşerken para olarak 379.6 milyon kuruştan 415.9 milyon kuruşa çıkan bir artış göstermektedir. Toplam gelirin diğer bütçe giderlerinde düşüş vardır. Dışişleri Bakanlığının bütçesi 14.3 milyon kuruştan ancak 17.5 milyon kuruşa çıkmıştır. Vilayet yönetiminin büyük bir bölümünü parasal olarak destekleyen İçişleri Bakanlığı bütçesi 179.7 milyon kuruştan 284.3 milyona (toplamın % 10.8 - % 11.4'üne) çıkmıştır. Emeklilik bütçesi 32.7'den 64.4 milyon kuruşa çıktığı halde hâlâ toplamın yüzde 2.5'unu oluşturuyordu ki, bu durum bile yabancı alacaklılarla onların temsilcilerinin bu bölümlerin bütçeyi kemirdiği iddialarını haksız çıkartmaya yetmektedir.

Gerçek sorun hazinenin bütçede belirtilen gelirleri toplayamamasıydı. Bu da çok yüksek faizlerle dış borçlanmaya götürüyordu. Vergi toplama düzenindeki bozuklukların yanı sıra Nedim Paşa'nın valileri sık sık değiştirmesi, vilayet düzeninde yaptığı değişiklikler ve jandarma sayısını indirme çabaları da önemli rol oynamaktaydı. Ayrıca Anadolu'da 1872 ve 1875, Rumeli'nde 1872 ve 1873'de hüküm süren kuraklık tarımsal bunalımlar doğurmuş, vergi gelirlerini düşürmüştü. Bu yüzden bütçenin senetli borçlara ayrılan bölümü 1862-1863'de 313.1 milyon kuruştan (bütçe gelirinin % 18.8'i) 1869-1870'te 570.5 milyon kuruşa (% 33) ve 1874-1875'te 1.089 milyar kuruşa (% 43.9) yükselmişti. Bu koşulların devamı ve 1875-1877 savaşlarında bazı vilayetlerin elden çıkması sonunda 1877-1878 malî yılında bütçe açığı Bütçe gelirlerinin % 50'si kadar artarak 974.5 milyon kuruşa çıktı. Osmanlı silahlı kuvvetlerine yardım ve düşmanlar tarafından imparatorluğa kaçma zorunda bırakılan milyonlarca Türk göçmeninin yiyecek ve barınak gereksinimi karşılamak için çıkartılan 2.59 milyar kuruşluk ek bütçe dış ödemelerinin tümüyle durdurulması sonucunu doğurdu. Aynı bütçede bu dış borç 1.7 milyar kuruşluk bir rakama varmıştı ve beklenen toplam gelirinin hemen hemen tümüne eşitti.[124]

Burada sözü edilen tüm rakamlar beklenen gelir ve giderlerdir. Gelirler tahminlere uymayınca yabancı devletlerin temsilcileri elde olan paranın yabancı alacaklılara ödenmesi için ellerinden gelen çabayı esirgemediler. Bu miktardan artan para memurlara ve askerlere verilebiliyordu. Yanlış bir vergi toplama düzeni, bütçe tahminlerine erişememe ve vadesi gelen çok büyük dış borçlarla Osmanlıların kendi idaresizlikleri yabancıların malî müdahalesini kaçınılmaz duruma getirmişti.

Dış Politikanın Yön Değiştirmesi

1871'den sonra saray gücünün artması Osmanlı dış politikasında da büyük değişiklikler yaratmıştır. Âli ve Fuat Paşalar İngiliz ve Fransız politikalarını benimsemiş ve onların İstanbul'daki elçileri tarafından yardım görmüşlerdi. Sultan Abdülaziz'in desteklediği Mahmut Nedim Paşa da yeni rejimi Rusya ile dostluk temeline oturtmak istedi. Rusya Avrupa devletlerini Karadeniz'deki askerî durumuna yeniden kavuşmaya razı ederek 1871'de büyük bir diplomatik zafer kazanmış bulunuyordu. İmparatorlukta Rus politikasının baş ajanı 1864'ten 1877'ye kadar Osmanlı hükümeti nezdinde büyükelçi olan Kont Nikola İgnatiev'dir. İgnatiev uzun zamandan beri hükümetin geri kalan Slav tebası arasında Panislavizmi yayma yolundaydı. Ancak artık Mahmut Nedim Paşa üzerinde öylesine bir etkiye sahip olmuştu ki sadrazama İstanbul sokaklarında 'Nedimov' diye bağırılıyor, İgnatiev'e de 'Sultan İgnatiev' deniliyordu.[125]

İç Huzursuzluklar

Tanzimat hareketi sarsılmaya, Rusların etkisi yükselmeye başlamıştı; malî bunalımlar yüzünden binlerce memur aylık alamıyor, dükkanlar iş yapamıyor, kırsal bölgeler kuraklık ve kıtlıktan kırılıyor, Balkan halkları dış ajanlar tarafından kışkırtılıyordu. Padişahın gözle görünür bir şey yapamaması sonunda rejime karşı iç muhalefet başladı. Midhat Paşa ve arkadaşlarının başlattıkları anayasa, parlamento ve Osmanlılık gibi fikirlerden gazete ve dergilerde söz edilir oldu. Liberal düşüncelerin silkinişi Namık Kemal'in 1873 başlarında sergilenen *Vatan Yahut Silistre* oyunu ile elle tutulur hale geldi. Oyun 1 Nisan'da, Osmanlı vatanseverliğini ve imparatorluğu düşmandan kurtarmak için birlikte çalışma gerekliliğini vurgulayarak kalabalık seyirci gruplarınca alkışlarla karşılandı. Halk ilk kez olarak Şehzade Murat'ı tahta geçirme olasılığından söz etmeye başlayınca yetkililer yazarı ve arkadaşlarını tutuklayıp sürdüler, oyunu sahneden kaldırıp liberal düşünceleri destekleyen gazeteleri kapattılar. Ancak sürgündekiler şu ya da bu yolla düşüncelerini yaydılar, eserlerini bastırdılar, zaten etkisiz ve işi başından aşkın sansür dairesinden kurtulma yollarını buldular. Namık Kemal ve arkadaşları Abdülaziz tahttan indirilene kadar sürgünde kaldılarsa da eserleri halk üzerinde etkili oldu.

Ulemanın başını çektiği tutucular safında da başka türlü bir muhalefet belirmişti. Kırım Savaşından sonra getirilen malî, adlî ve kültürel reformlardan sonra ulema Tanzimatın laik politikasını tehdit edecek güçten yoksundu. Ancak bu süre içinde ortadan silinmediklerinden 1871'den sonraki koşullarda imparatorluğun güç duruma düşmesinin nedenlerinin Tanzimatın getirdiği laiklik, yabancı etkisi, yabancı temsilcilerin müdahaleleri sonunda Müslüman olmayanlara verilen 'eşitlik' olduğunu ileri sürerek geniş halk kitlelerinin desteğini sağladılar. Pek çok Yeni Osmanlının da kısmen paylaştıkları bu duygu yeni bir İslamcılık hareketini canlandırdı. Bunda, İslam dini çevrelerinde etkinliği yüzünden Âli Paşa tarafından İstanbul'a getirilen ve 1870'de Osmanlı ulemasını ayaklandırmadan dini duyguları yansıtacağı düşüncesiyle Maarif Şurasına atanan Cemaleddin el Afgani'nin önemli rolü oldu. Göreve geldikten kısa bir süre sonra yeni açılan üniversitede konferanslar, Sultanahmet ve Ayasofya camilerinde vaazlar vermeye başladı. Ancak Âli Paşa neyle karşılaşacağını tahmin edememişti. El Afgani'nin Müslümanlığı canlandırma, Batı ile savaşmak için Batının yollarını kullanma, Batı ve destekleyicilerine karşı dünya Müslümanlarını birleştirme fikirleri ulemanın yanında öyle büyük bir kamu desteği yarattı ki Âli Paşa el Afgani'nin işten çekilmesini istedi; el Afgani Mısır'da Hidiv İsmail'in hizmetine girdi (1871) ve yirmi yıl sonra II. Abdülhamit tarafından İstanbul'a çağırılana kadar orada kaldı.

Rusya'nın karşı konulmaz ilerlemesi karşısında Orta Asya Türklerinin düştüğü feci durumlar yüzünden Afgani'nin çağrıları İstanbul'da çok etkili olmuş-

tu. 1860'da Yunnan bölgesinde Çin Müslümanlarının isyanı, Yakup Bey'in Türkistan'da Müslüman bir devlet kurması, Ruslar tarafından işgal edilen Taşkent, Semerkand, Buhara ve Hiva'da Türk halkına karşı girişilen kıyım ve Müslüman topraklarının ele geçirilmesiyle imparatorluğa akın akın gelen göçmenler halkın dikkatini imparatorluk dışında yaşayan Türk ve Müslümanlara çevirmişti. Ali Suavi ile diğerleri Osmanlı liderliğinde dünyanın bütün Türklerinin politik ve kültürel birliğini amaçlayan bir milliyetçi Türk hareketini savunmaya başladılar. Bu duygu Afgani'nin diğer Müslümanlarla birleşme öğretilerine de uyuyordu. *Basiret* gazetesi yeni fikirlerin halka mal edilmesini üstlendi.

Bu duygu ve hareketler Tanzimatın muhalifleri tarafından da benimsenip kullanılmaya başlandı. Bazıları Sultan Abdülaziz'in tüm Müslümanların halifesi rolünü vurguladı. Diğerleri İngiliz Hindistanı'nın ve Rus Orta Asyası'nın Müslümanlarını Osmanlı liderliğinde dev bir dünya hareketine dönüştürmeyi düşündü. Bu fikirler daha sonra II. Abdülhamit tarafından benimsenip kullanılmıştır. İstanbul'daki yabancı devletlerin temsilcileri hâlâ bunları hükümete bastırtacak kadar güçlüydüler. Hareketin gözle görünür bir yanı imparatorluktaki yabancılara karşı duyulan düşmanlık oldu, okullardaki yabancı öğretmenler alınmaya çalışıldı. Galatasaray Lisesi kısmen Türkleştirildi. Çoğu Osmanlı toplumundaki milletler arasında düşmanlık çıkmasına neden olacak derecede Müslümanlardan ve İslamlıktan nefret eden yabancı misyonerlerin çalışmaları sınırlandı. Hükümet 1874'te Osmanlı Türkçesiyle yazılmış Hıristiyan kutsal kitaplarının satışını yasakladı ve uzun süredir Müslümanların Hıristiyanlaşmasını önleyen ve resmi olmayan sınırlamaları yasallaştırdı. III. Selim çağından beri ilk kez olarak sokaklarda yabancılara saldırıldı. Osmanlılardan çoğu daha geleneksel giysilere büründüler, ya da Kırım Savaşından sonra giydikleri Batılı giysilerin biçimlerini değiştirdiler. Kapitülasyonların ve yabancılarla kentli Hıristiyan azınlıklara verilen ödünlerin sona erdirilmesi istendi. Tanzimat hareketi gücünü kaybettikçe Balkan olayları da bu duyguları pekiştirmekteydi.

Bosna-Hersek'te Bunalım

Hem iç hem dış diplomatik bunalımı başlatan kıvılcım ilk olarak sürekli yabancı kışkırtmalarının Hıristiyan köylülerin büyük toprak sahiplerine karşı isyan etmeleri sonucunu doğurduğu Bosna ve Hersek'te görüldü. İgnatiev'in ajanları, Hıristiyan-İslavları yalnızca Bab-ı Âli'ye karşı değil, Avusturya-Macaristan'a karşı da ayaklandırıyordu. Başbakan Kont Jül Andrassi'nin başında bulunduğu ikili monarşinin Macar unsurları da bunları desteklemekteydi. Bunlar Avusturya'nın imparatorluğun İslav nüfusunu çoğaltacak ve böylece Macar emellerine engel olacak bir bölgeyi almasını önlemek için Rusya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesini istiyordu. Ancak İmparator Bosna Slavlarının şikayet-

lerini dinleyince Macar muhalefetine karşın bölgeyi topraklarına katma fikrine yanaşmıştı.

Ayaklanma mültezimlerin kötü geçen 1874 hasat mevsimine karşın çiftlik ve koyun vergilerini tam olarak istedikleri Hersek'in birkaç küçük köyünde başladı. Köylülerin vergi tahsildarlarına saldırmaları vilayet garnizonlarının müdahalesine yol açtı, her zaman olduğu gibi ölen Müslümanlar görmezlikten gelinerek Hıristiyan isyancıların ölümleri kıyım örneği olarak kamuoyuna gösterildi. İsyancılardan çoğu Karadağ'dan sağladıkları silah ve cephaneyle yolları kestiler, köprüleri ele geçirdiler, Müslüman köylerinde kıyıma başladılar (24 Temmuz 1877'den itibaren). Çatışmalar karşılıklı oldu, bunalım giderek çapını artırdı. Sadrazam Ethem Paşa isyancılarla konuşmak üzere aracılar gönderdi, silahlarını bırakma koşuluyla tüm sorunları çözümleyeceğine söz verdi. Ancak isyancılar bölgedeki yabancı konsoloslara başvurarak daha iyi koşullar sağlayacaklarını düşündüler, özellikle yüksek vergilerden, angaryadan, büyük toprak ağalarının sürekli feodal davranışlarından yakındılar, isyan kısa bir sürede Bosna ve Hersek'in dört yanına sıçradı: Rus liderleri ne yapılması gerektiği konusunda fikir birliğine varmadıkları için silahlar Macaristan ve Dalmaçya'dan sağlanıyordu. Başbakan Gorçakov Avrupa dengesini altüst edeceği ve yeni sıkıntılara yol açacağı korkusuyla İgnatiev'in çabalarına karşı çıkıyordu. Rusya'daki Panislavizm taraftarları ve askerler ise sefiri kuvvetle desteklemekteydiler. Ulusal ayaklanmaları destekleyerek Avrupa'daki etkinliğini yeniden kurmak isteyen Fransa isyancıların lehine bir karar çıkartacak genel bir Avrupa konferansı hazırlığına girişti ve bu öneri Ağustos ortalarında kabul edildi.

Bu sırada sadrazam olarak Esat Paşa'nın yerine geçen Nedim Paşa, bir kuvvet ve reform bileşiminin sıkıntıyı uluslararası boyutlara varmadan ortadan kaldıracağı umuduyla savaş bakanlığına Hüseyin Avni Paşa'yı, adalet bakanlığına da Midhat Paşa'yı getirmişti (26 Ağustos 1875). Acil durumu karşılamak için yabancı borçların faiz ödemeleri azaltıldı. İngiliz ve Fransız sefirleri kendi alacaklıları bu karardan bağışık tutuldukları takdirde bunu kabul edeceklerini bildirdiler. Sadrazam tüm faizleri yüzde 5.5'a indirince yabancı alacaklıların tepkisi şiddetli oldu, daha önce Avrupa'ya yayılan kıyım hikayelerine bu da eklenince dışarda hükümete karşı genel bir hoşnutsuzluk duyuldu. Üç İmparatorlar Birliği Osmanlılarla bir savaşı önlemek için Berlin'de yeni bir konferans toplayıp Bab-ı Âli'ye verilen *Andrassi Notası*'nı kabul ettiler (30 Aralık 1875). Bu notaya göre Osmanlılar Bosna ve Hersek'te iltizam yöntemini kaldıracaklar, din özgürlüğü sağlayacaklar, bunalıma yol açan gerilimi azaltmak için köylülerin toprak ağalarından toprak satın almalarına yardım edeceklerdi. Sultan her iki vilayette Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan karma idari meclisler kuracak ve bu meclisler bu reformların yapılmasını yöneteceklerdi. Vergiler indirilecek, yabancı konsoloslar bu sözlerin yerine getirilmesini sağlayacak-

lardı. İgnatiev'in etkisinde olan Nedim Paşa'nın gayretiyle Bab-ı Âli önerileri, Osmanlı yönetimine doğrudan doğruya müdahale olmasına karşın, kabul etti (13 Şubat 1876). Buna protesto olarak Midhat Paşa adalet bakanlığından istifa etti, yerine ilerde görüleceği gibi kendisi için çok kötü bir sonuç doğuracak olan Ahmet Cevdet Paşa geçti.

Bab-ı Âli, yabancı müdahalesi dışında Tanzimatınkilerden pek farklı olmayan reformları kabule hazırdı. Ancak bunları Bosna'da büyük toprak ağalarının düşmanlıklarına ve isyancıların yabancı devletlerden daha güçlü garantiler almadıkça silahlarını bırakmak istememelerine karşın uygulamak, hükümetin altından kalkamayacağı bir işti. İgnatiev isyan bölgelerine adamlarını gönderip daha çok ödün sağlamak üzere savaşmaları için teşvik ederek Berlin anlaşmasını baltaladı. Osmanlı hükümeti önerilerin kabulünün isyanı sona erdireceğini, Rusya ile Avusturya'nın isyancılara yardımdan vazgeçeceklerini umuyordu. Bu yüzden silahlarını bırakıp evlerine dönenler bağışlandı, kendilerine iki yıllık vergi bağışıklığı ve evlerini onarmaları için bedava kereste vaat edildi. Ancak isyan devam edince hükümet buna kuvvetle karşılık verdi. Daha sonraları yüzyılın son çeyreğinin en büyük Osmanlı askeri kahramanlarından biri olarak anılacak olan Ahmet Muhtar Paşa vilayetlerin sınırlarını kapatıp düzeni sağlamak için güç kullandı. Bundan etkilenen vilayetlerden kaçan binlerce Hıristiyan sınırı aşıp Sırbistan, Karadağ ve Avusturya'ya sığındılar. Sırbistan ve Karadağ'da halk açıkça müdahale edilmesini istedi, ancak hükümdarlarının Osmanlılara saldıracak yeterli askeri güce kavuşamamış olması nedeniyle bu yola başvurulmadı. Fakat bunların Rusya ve Avusturya'dan yardım istekleri Avrupa'nın yarısını etkileyecek bir genel savaş tehlikesinin çanlarını çaldırmaya başlamıştı.

Bu bunalım karşısında Üç İmparatorlar Birliği dışişleri bakanları yine Berlin'de toplanarak (13 Mayıs 1876) Andrassi'nin ilk önerilerini genişleten yeni bir reform taslağı hazırladılar. İlgili devletler halklarının yatışması için iki aylık bir ateşkes süresinden sonra Bab-ı Âli ile isyancılar arasında konuşmalar başlayacaktı. Bab-ı Âli'nin zaten önerdiği konulan kapsayan daha belirgin bir reform programı hazırlandı. Ancak isyancılar silahlarını bırakmayacaklar ve yabancı konsoloslar reformların uygulanmasını denetleyebileceklerdi. Reformlar başarısızlığa uğradığı ve Osmanlı İmparatorluğu dağıldığı zaman Avusturya Bosna'nın bir bölümünü, Rusya da güney Besarabya'yı alacaktı. Avrupa devletleri Osmanlıların bu istekleri kabul etmesi için kuvvet kullanabileceklerdi. Fransa ile İtalya da kararı desteklediler. İngiltere'de Şubat 1874'te başbakanlığa seçilen Benjamin Disraeli bir süre önce Hidiv'in Süveyş Şirketi hisselerini satın almıştı. O da, Osmanlı işlerine yabancı müdahalesinden kaçındığından değil de, İngiltere notanın hazırlanmasında bulunmadığı için anlaşmaya katılmayı reddetti.

Bulgaristan Bunalımı

Berlin önerileri İstanbul'a gönderildiği sırada bunalım Bulgaristan' da başlayan yeni bir ayaklanmayla şiddetlenmişti. Bulgar Ortodoks kilisesinin ön sekizinci yüzyıldan beri Fener Rumlarının denetiminde olması ülkenin Ortodoks halkını etkilediğinden burasının durumu daha da karışıktı. Hıristiyan olsun Müslüman olsun Bulgar köylülerinin durumları uzun çöküş yüzyılları boyunca imparatorluğun diğer bölgelerindeki köylülerin durumundan pek farklı değildi. Anadolu'nun Türk Celâlileri gibi Bulgarlar da yerel olarak *haydut* adı verilen kendi çeteleri ile karşılık vermişler, Osmanlı ordusundan kaçan Müslüman ve Hıristiyan askerlerle durumlarından memnun olmayan reaya da bunlara katılmıştı. On sekizinci yüzyıl sonlarının ve on dokuzuncu yüzyıl başlarının güçlü âyanı II. Mahmut'un hükümdarlığının son yıllarında ortadan kaldırılmışsa da, haydutlar Rodop ve Balkan dağlarındaki sığınaklarından köy ve kasabaları yağmalıyorlardı. Tanzimatın ilk reformcuları Bulgaristan'ı Niş (Sofya da buraya dahildi), Vidin ve Silistre vilâyetlerine böldüler, Vilâyet ve sancak meclisleri valilere ve alt kademedekilere danışmanlık ediyorlardı. Ancak Balkanların geri kalan bölümünde olduğu gibi burada da Müslümanlarına ağa, Hıristiyanlarına *gospodar* denilen büyük toprak sahipleri köylüye kötü davranmayı sürdürmüşlerdi. Bunun sonucu yaratılan huzursuzluk Sırp ve Eflâklı ajanların kışkırtmalarıyla sık sık ayaklanmaya dönüşüyordu. Bunlardan en şiddetlileri kuzeybatıda (1835), Niş'te (1841), İbrail'de (1841-1842) ve Vidin'de (1850) görüldü. Yunan İhtilâlinden sonra Osmanlılar imparatorlukta kalan Rumların sadakatlarına güvenmedikleri için Ermeniler ve Bulgarlar vilâyetin ticari yaşamında Fener Rumlarının yerlerini aldılar. Bulgaristan imparatorluğun her yanına tahıl, bal ve büyük baş hayvan göndererek ve Tanzimatta oluşturulan yeni ordulara kumaş sağlayarak zenginleşti. Ayrıca, Bosna ve Romanya'da olduğunun aksine buradaki toprak sahipleri köylülere toprak satıyorlardı. Böylece yeni refahtan yararlanan Önemli bir yerli toprak sahibi sınıf ortaya çıktı.

Ne var ki, refah mutlaka tatmin sağlamadığı için burada da yeni servet kısa zamanda yalnızca Rum kilisesinden özgürlük değil, aynı zamanda ulusal bağımsızlık da isteyen hareketleri ortaya çıkardı. Ulusal bir ayaklanmayı başlatmak için Rum denetimindeki millet okullarının dışında gizli Slav okulları kuruldu. Tüccarlar tarafından kurulan ticaret okullarında tarih, coğrafya ve matematik öğretimine başlanarak gençlerin Avrupa politik düşüncesine yakınlaşmaları sağlandı. Bunun ardından da ulusal kurtuluş hareketleri başlatıldı. Sırbistan ve Prensliklerin dinî özerkliği elde etmelerinden esinlenerek (1845) harekete geçenlerin ilk adımı Rum kilisesine bağımlılıktan kurtulmaktı. Patriği Bab-ı Âli'de kendi etki aracı olarak gören ve zayıflamasını istemeyen Rusya bu isteğe karşı çıkışını destekledi. Patrik, papazların ve piskoposların Slav olması

istemini reddetti, dini kitaplar ve seküler eserlerin kendi dillerinde yazılmasını kabul etti. Ayinleri Bulgarca yapmakta direnen Bulgarlar vilâyetteki Ortodoks kilisesini ele geçirdiler, Rum papazları kovup yerlerine yerel papazları atadılar. Bab-ı Âli uzun süredir milleti bir arada tutabilmek için patriği destekliyordu, ancak bu durum karşısında Bulgarların Bosnalı isyancılara katılmalarını önlemek için isteklerini kabul etti, ayrı bir Bulgar Piskoposluğunu tanıyan bir ferman yayımlandı (1864). Bu piskoposluğun yetki alanına bölge halkının üçte ikisinin katılmayı istediği Makedonya'nın bazı kesimleri de giriyordu. Böylece Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan yarım yüzyıl sürecek olan toprak kazanma yarışına girmiş oldular.

Midhat Paşa önce Niş (1861-1863), sonra Tunus valilikleri sırasındaki önemli girişimleriyle Bulgaristan'da Slav milliyetçiliği cereyanını durdurmaya çalışmıştı. Halk arasındaki huzursuzluğun ve çeteciliğin nedenlerini öğrenip çare bulmak istemiş, Müslüman-Hıristiyan ayrımı gözetmeksizin herkese güvenlik sağlamak istemişti. Yol ve köprüler yapmış, yeni bir vilâyet jandarması kurmuş, gecikmiş vergileri bağışlamış, Sırbistan ve Eflâk mültecilerinin ortalığı karıştırmamaları için bölgeye girmelerini engellemişti. Bulgaristan örnek bir vilâyet olmuş, ekonomisi düzelmiş, her düzeyde meclislere Bulgarlar da katılmışlardı. Midhat Paşa köylüleri tefecilerin elinden kurtarmak için tarım bankaları kurmuş. Tuna'da vapur işletmiş, posta düzenini kurmuş, her düzeyde seküler okullar, yoksullar ve yetimler için de özel okullar kurmuştur.

Bu çok görkemli, ancak geç kalmış bir başarıydı. Midhat Paşa'nın eserlerinin yarattığı refaha karşın etkili vergi toplama düzeni yeniden huzursuzluğa yol açtı. Bulgar Piskoposluğu, Bulgar halkının üçte birinin Müslüman olmasına ve on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda İslamlığı kabul eden ve çoğunlukla Rodoplarda yaşayan yerli Slav Pomakların bulunmasına karşın dinsel özerkliğin yanı sıra politik özerkliği de savunuyordu. Osmanlı hükümetinin bu dönemde Bulgaristan'a yerleştirdiği binlerce Kırımlı Tatar ve Çerkez göçmen de huzursuzluğu artırmaktaydı. Bunlar kendilerini vatanlarından kovan Ruslara kin duyuyorlar ve bu duygularını Slav Bulgarlara da yöneltiyorlardı. Tatar ve Çerkezlerin göçlerini başlatan Rusya ise şimdi onları denetim altına alamadığı için Osmanlı hükümetine çatmaya başlamıştı. Osmanlılar ellerinden geleni yaptılar ama, mali sorunlar vilâyet garnizon ve jandarmasında gerekli takviyelerin yapılmasına engel olduğu için yerel gönüllülere başvuruldu. Pek çoğunu Dobrucalılarla yeni gelen Kırım göçmenlerinin oluşturduğu bu gönüllülere başıbozuk adı veriliyordu. Osmanlı hükümeti bu acımasız başıbozukların isyan eden Bulgarlara karşı davranışlarını denetim altında bulundurmanın olanaksız olduğunu anladı.

Midhat Paşa'nın reformları ve bunları izleyen refaha karşın Bulgaristan Bab-ı Âli'ye karşı sürekli bir muhalefet içindeydi. Yerli Slav kışkırtıcıların çoğu zengin Bulgarların çocuklarıydı, yeni Tanzimat okullarıyla misyoner okulların-

da yetişmişlerdi. Midhat Paşa tüm başkaldırma hareketlerini bastırdığı için Bulgar milliyetçileri Sırbistan ve Prensliklere kaçarak ayaklanma planlarını buralarda hazırladılar. Ancak çoğunlukla özerklik mi bağımsızlık mı isteneceği, kimden yardım alınacağı, yeni Bulgar devletinin yönetim biçiminin ne olacağı konusunda birbirleriyle anlaşamıyorlardı. Osmanlılara karşı Bulgar ayaklanmasını başlatmak için kurulan bir dizi Bulgar ihtilâlci komiteleri uygun bir fırsatın çıkmasını beklemeye başladılar. 1870'de çeşitli milliyetçi gruplar yeni Bulgar İhtilâlci Merkez Komitesi'ne katıldılar ve bağımsızlıklarını kazanmak için uzlaşma yerine şiddet ve ihtilâl yönteminin kullanılmasına karar verdiler.

Yeni grup Sırbistan'da üslenmişti. Ancak Bulgaristan'da Rusçuk ve Filibe' deki Rus konsolosları ile birkaç aydın dışında taraftar bulamadığından çok ağır gelişti. Sonunda Filibe ve Pazarcık yakınlarında Balkan Dağlarında bir başkaldırma hareketine girişildi (2 Mayıs 1876). İgnatiev iki taraflı oynayarak bir yandan Nedim Paşa'yı isyancılara karşı sert davranması için teşvik ederken, diğer yandan askeri ve politik görevlere yeteneksiz kişileri atamasını sağladı. Böylece Osmanlıların bastıramayacakları bir dizi isyanı başlatmış oldu. İsyanlar hızla yayılıyor, yüzlerce Müslüman öldürülüyor, yakınlardaki dağ geçitlerindeki başlıca Osmanlı kaleleri ele geçiyordu. Filibe'deki yerel garnizon çok küçük olduğundan vali başıbozuk milis kuvvetlerini kendi askerine katarak Müslüman köylerini savunmaya geçti (11 Mayıs - 9 Haziran 1876). Müslüman ve Hıristiyan köylerinde kıyımlar meydana gelirken düzenli Osmanlı askerleri de herkese düzen ve güvenliği getirmek için çarpışıyorlardı. Ancak bu arada Avrupa propaganda mekanizması harekete geçmişti. 4.000'den fazla Hıristiyan Bulgar öldürülmediği halde (öldürülen Müslümanların sayısı daha çoktu) İngiliz basını fanatik Müslümanlar tarafından binlerce savunmasız Hıristiyan köylüsünün öldürüldüğünü belirterek 'Bulgaristan Dehşeti'ni gözler önüne serdi. Amerikalı misyonerler 15.000 Hıristiyanın öldürüldüğünü tahmin ederlerken Bulgarlar 30.000 ilâ 100.000 kişinin öldürüldüğünü söylediler. William Gladstone, Disraeli'nin son yirmi yıllık Türk yanlısı politikasını reddederek rakibini başarıyla yendi, Müslümanların da öldürüldüklerini ve Osmanlı askerlerinin düzeni sağlamak için çalıştıklarını görmezlikten gelerek Bulgaristan ve Bosna Müslümanlarını vahşetle suçladı. İngiliz kamuoyu öylesine karışmıştı ki, Rusya müdahale ettiği takdirde Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmak için İngiliz müdahalesinin şart olduğunu ne Disraeli ne de başkası ağza alabiliyordu. 6 Mayıs'ta Selanik'te İslâmiyeti seçmiş bir Hıristiyan Bulgar kızının tren istasyonunda peçesinin ve giysilerinin parçalanması olayları daha da kızıştırdı. Hakarete karşılık vermek için bir Müslüman grubu sokaklara yayıldı. Çıkan karışıklıkta Fransız ve Alman konsolosları öldürüldüler. Katiller hemen asıldılarsa da Avrupa basilimin kopardığı yaygara sona ermedikten başka İstanbul'da yeni sorunlara yol açılmış oldu.

Softaların Ayaklanması

İstanbul'a gelen haberler, Bosna ve Bulgaristan köylerinde savunmasız Müslümanların öldürülmeleri, Müslüman kanı içmeye hazır Avrupa basınında olayların çarpıtılması, Balkan isyancıların lehine diplomatik girişimler imparatorluk boyunca Müslümanları galeyana getirmişti. İstanbul basını sansür altına alındığı halde Nedim Paşa'nın düzeni sağlamak için Rus askeri getirteceği söylentileri yayıldı. Dükkancılar parası olan herkese silah satmaya başladılar. Müslüman misillemesinden korkan Avrupalılar ve Hıristiyanlar dükkânlarını kapatıp ailelerini Avrupa'ya gönderdiler. İgnatiev Rus elçiliğini tahkim ettirdi. Hükümetin dışında olan Midhat Paşa ile eski serasker Hüseyin Avni Paşa yalnız liberaller arasında değil, ulema ve din öğrencileri arasında da günün kahramanı oldular. Bunlar imparatorluğu ve Balkanlardaki kardeşlerini Ruslardan kurtarmaları için bu iki kişiye başvurdular.

8 Mayıs 1876'da softalar okullarından çıkarak İstanbul'un büyük cami ve alanlarında düzenlenen toplantılara katıldılar, Müslüman kıyımı ve Avrupa devletlerinin müdahalesi karşısında hükümeti korkaklıkla suçladılar. Sultan Abdülaziz göstericileri yatıştırmak için şeyhülislamlığa yerine reform yanlısı olan Hafız Hayrullah Efendi'yi getirdiyse de softalar Nedim Paşa'nın da sadrazamlıktan alınmasını istediler. 12 Mayıs'ta bu istekleri de yerine getirildi. Padişah durumu kontrol altına almak isteyerek sadrazamlığa kendi adamı olan Mütercim Rüştü Paşa'yı getirdi, Midhat Paşa koltuksuz bakan, Hüseyin Avni Paşa da serasker oldu. Yeni bakanlar halk desteğini sağlamak için yabancı bankerlerle yapılan mali düzenlemeyi reddettiler. Buna gerekçe olarak borçların ödenmesi için çıkarılacak yeni düşük faizli tahvillerin satışından bankerlerin aldıkları komisyon gösterildi. Ancak mali bunalım çözümlenmemiş olduğundan bu en önemli anda hükümetin Avrupa devletleri ile ilişkileri daha çok çıkmaza girdi.

Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi

Abdülaziz'in iktidar dizginlerini bırakmak istememesi kendisini yeni bakanlarla çatışmaya sürüklemişti. Hüseyin Avni Paşa padişahın tahttan indirilip yerine Şehzade Murat'ın getirilmesi görüşünü benimsemiş görünüyordu. Midhat Paşa bu düşünceye karşı çıkmamakla birlikte böyle bir olasılığı önlemek üzere padişahın bir anayasayı kabul etmesi için çalışmış olabilir. Serasker olarak Hüseyin Avni Paşa herhangi bir darbede liderliği alıp yeni bir rejimin baş kişisi olarak ortaya çıkmayı beklediğinden Harbiye Askeri Akademisi'nin başkanı Süleyman Paşa'nın yardımını sağladı. Süleyman Paşa anayasa ve reform yanlısıydı. Sırların açığa çıkması korkusu planlarının zamanından önce uygulanmasını gerektiriyordu. 30 Mayıs sabahı Dolmabahçe Sarayı Süleyman

Paşa komutasında iki tabur asker tarafından sarıldı. Şehzade Murat öldürüleceği korkusuyla dairesinden çıkmak istemedi, ancak sadrazamın kendisini beklediğini yazılı olarak öğrendikten sonra seraskerliğe gidip tahtı kabule razı oldu. Kendisi tahta çıkıp da Abdülaziz Topkapı Sarayı'na gönderildikten sonra da bu korkusu devam etti.

Sultan Murat'ın İlk Günleri

İlk günlerinin heyecanına karşın V. Murat aydın ve ileri görüşlü bir genç gibi görünüyordu. Yıldız Sarayında bulunan değerli eşyaların hazineye aktarılması bütçenin o yıl için dengelenmesini sağladı. Anayasa konusunda bir açıklama yapılmamasına karşın yeni rejime ilişkin konuşmalarında 'halkın iradesinden' söz eden V. Murat ve hâlâ sadrazam olan Mehmet Rüştü Paşa bu gelişimi benimsemiş görünüyorlardı. Sultanın reformlara içtenlikle inandığı ilk fermanından da anlaşılmaktadır. V. Murat bu fermanıyla Devlet Şurası ile çeşitli bakanlıklarda önemli değişiklikler yapmış, hazinenin kendisine yıllığı 30 milyon kuruşu bulan katkısından kendi isteği ile vazgeçmiştir. Şeriat yasaları korunacaktı, ancak halk din ve ırk ayrımı gözetilmeksizin Osmanlı olarak özgür ve eşit olacak, vatanı, devleti ve ulusu için çalışacaktı. Ancak Sultan Murat'ın durumu pek iyi değildi. Midhat Paşa daha sonraları, padişahın tahta çıktıktan sonra yalnız kalmak istememesi üzerine iki gece sarayda kaldığını belirtmiştir. Kendisini tahta çıkaran bakanlar koalisyonu arasındaki fikir ayrılıkları da padişahın üzerindeki baskıyı artırıyordu. Midhat Paşa seçimle gelen bir parlamento ve bakanların sorumluluğunu getirecek bir anayasa taslağı üzerinde çalışırken, Sadrazam ve Hüseyin Avni Paşa Sultan Murat'tan o an için bu fikri reddetmesini istiyordu.

Bu arada Abdülaziz sağlıklı bir yaşam sürdürüyor, V. Murat da eski padişahın taraftarlarının onu yeniden tahta çıkarabilecekleri korkusuyla bakanlarının tartışmalarına tepki gösteriyordu. Murat'ın selefi ile yazışmaları bu korkularını artırdı, Abdülaziz'i Dolmabahçe Sarayı'na yakın olması için Çırağan Sarayı'nın harem bölümündeki Feriye Sarayına taşıttırdı (1 Haziran 1876).

Ancak 4 Haziran 1876 Pazar sabahı Abdülaziz yeni dairesinde kendisine sakal ve saçını düzeltmesi için verilen küçük bir makasla bilek damarları kesilmiş olarak bulundu. Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa ile bakanlar saraya koştular, yabancı sefaretlerinkiler de içlerinde olmak üzere ünlü on dokuz doktor intihar kararını onayladılar ve konu kapanmış oldu. Ne var ki aradan çok geçmeden Abdülaziz'in belki de bir daha tahta çıkmasını önlemek İçin Midhat ve Hüseyin Avni Paşalar tarafından öldürtüldüğü söylentileri yayılmaya başladı. Abdülaziz'in ölüm nedeni ne olursa olsun olay Sultan Murat için büyük felâket oldu. Zaten tahta çıkmasına yol açan olaylardan sarsılmış olan padişahın durumu daha da ağırlaştı.[126]

Çerkez Hasan Olayı

Kısa bir süre sonra meydana gelen diğer bir şiddetli olay padişahın korkularını artırarak Osmanlı politikasını karıştırdı. 15 Haziran 1876'da Abdülaziz'in ikinci eşinin kardeşi ve Şehzade Yusuf İzzeddin'in özel maiyetinden Çerkez Hasan, Midhat Paşa'nın evindeki bir bakanlar toplantısını basarak Hüseyin Avni Paşa ile Dışişleri Bakanı Raşit Paşa'yı öldürdü, birkaç kişiyi yaraladı. Buna neden olarak seraskerin daha önce kendisine hakaret etmiş olmasını ve onu Abdülaziz'in ölümünden suçlu tutarak intikam almak istediğini gösterdi. Çerkez Hasan yargılandı, suçlu bulundu ve asıldı (18 Haziran 1876). Ancak tutuculara yayılan söylenti başkaydı: güya Midhat Paşa kabineye egemen olmak ve Anayasa için onay almak yolunda kendisini engelleyecek tek güçlü bakanı ortadan kaldırmak için bu olayı hazırlamıştı.

Anayasa Yolunda

Hüseyin Avni Paşa'nın ölümünü izleyen karışıklığa karşın Midhat Paşa kabineyi hazırlanmakta olan Anayasayı açıkça desteklemeye çağırdı. Paşa'nın Yeni Osmanlı dostları da bu arada sürgünden dönmüşler ve meşrutiyete karşı kamunun ilgisini çekmeye çalışıyorlardı. Ziya Bey eğitim müsteşarlığına getirildi. Namık Kemal ve arkadaşları özgürce yayınlarla tutuculara saldırıp parlamentoculuğu savundular. İngiliz sefirinin de özendirmesiyle Midhat Paşa kabine dışında ulema liderleriyle görüştü, merkezi düzeyde bir temsilciler meclisi için onaylarını aldı. Bu, Şurayı Devlet gibi, ancak Hıristiyanları da içeren bir meclis olacak, fakat yalnızca hükümetin mali politikasını denetleyecek ve bütçenin denkleştirilmesine yardım edecekti.[127]

Birinci Balkan Bunalımı

Bu çalışmalar Avrupa basınının Bulgaristan'da büyük çaplı kıyımlar olduğu söylentileriyle yoğunlaşan uluslararası bir bunalımın etkisiyle geçici olarak durduruldu. Uydurma haberler İngiliz ve Fransızların yanı sıra kendilerini Bulgar kardeşlerine pek yakın hisseden Sırbistan halkını da etkiledi. Prens Milan ilk başlarda savaştan kaçınmak istediyse de Rus baskısıyla Karadağ ile bir anlaşma imzaladı (26 Mayıs) sonra da gizlice Bab-ı Âli'ye savaş ilan etti (30 Mayıs), müttefiki de onu izledi. Ancak bir iki sınır çatışması dışında ortalık sakindi. Sadrazam 9 Haziran'da Milan'a Bulgar isyancılarının bastırıldığını ve tüm haklara saygı gösterileceğini bildirdi. Ancak Milan, Bosna ve Hersek konusunda bir ültimatom göndererek Osmanlıların buralardaki baskılarının Sırbistan'ın ticari ve ekonomik çıkarlarını zedelediğini, ulusal onurunu yaraladığını ileri sürdü. Sırp birliklerinin vilâyeti işgal edip düzeni sağlamaları için kendisinin valiliğe atanmasını istedi, ayrıca Hersek de Karadağ'a verilecekti.

Osmanlılar bu isteği reddettiler. Milan 2 Temmuz'da açıkça savaş ilan etti, Nikola da ertesi günü Hersek'teki Osmanlı askerlerinin isyancıları kovalarken sınırlarını ihlâl ettikleri gerekçesiyle onu izledi. Böylece birinci Balkan bunalımı başlamış oldu. Savaş ilanları Rusya ile Avusturya'nın tepki ve emellerini güney Bohemya'da Reichstadt'ta birlikte gözden geçirmeye (8 Temmuz) zorladı. Vardıkları anlaşmaya göre o an için çatışmaya karışmayacaklardı. Ancak Osmanlılar Sırpları ve Karadağlıları yenerlerse, müdahale edip bundan Osmanlıların yararlanmamaları, aksine daha önce Berlin anlaşmasında öngörüldüğü gibi Bosna ve Hersek'in kurulması ve Karadağ'a bağımsızlık verilmesi için müdahale edeceklerdi. Anlaşmaların taraflara ait belgelerinde Osmanlıların savaşı kaybettikleri takdirde ne olacağı konusu değişik biçimde işlenmişti. Avusturya belgesine göre Avusturya Bosna ve Hersek'i alacak, Ruslar da Besarabya ve kuzeydoğu Anadolu'ya yerleşecek, Sırbistan ise yalnızca Yeni Pazar ile Eski Sırbistan'ı alacaktı. Oysa Rus belgesine göre Sırplar ve Karadağlılar Bosna ve Hersek'in bazı bölümlerini, Habsburglar yalnızca Osmanlı Hırvatistan'ı ile Avusturya sınırı yakınlarındaki Bosna topraklarını alacaklardı.

Rus kamuoyu Sırpların ve Karadağlıların hareketleriyle galeyana gelmişti, ancak Çar açıkça müdahaleye hazır olmadığından Panislavlar yalnızca sempati gösterisinde bulunmakla yetiniyorlardı. Yüzlerce Rus gönüllüsü Sırbistan'a gitmiş, Sırp ordusunun başına Rus generali Çernayev getirilmişti. Birleşik Prenslik kralı Karol komşularının hiçbirinin yayılmasını istemediğinden çatışmaya karışmamış, ancak İstanbul'daki etkisinden yararlanarak ülkesinin bundan böyle Romanya diye anılmasını, Bab-ı Âli'ye ve yabancı sefirler karşısında kendisini İstanbul'da temsil etmek üzere bir vekil göndermesine izin verilmesini istedi Tarafsız kalan Yunanistan da durumdan yararlanarak temsilci meclisleri seçimlerinin yapıldığı Girit'te Rumların seçimlere katılmamalarını sağlayarak Bab-ı Âli'nin bunlara Müslümanlarla eş hak yerine nüfus oranına dayanan temsilci sağlama hakkının verilmesini koparmaya çalıştı. Sırbistan Abdülaziz'in son yıllarında yeni silahlar ve toplarla donatılan Osmanlı ordusuna karşı savaşmaya hazır değildi. Milan Bulgaristan ve Madekonya'dan Sırbistan'a giren Osmanlı ordularına karşı direnirken Karadağlılarla birlikte Bosna'yı da işgal etmek isteyerek kuvvetlerini ikiye böldü. Ancak şimdi Çernayev'in emrindeki kuvvetler öylesine azalmıştı ki Osmanlılar bunları Aliksinatz'da bir hafta süren bir savaş sonunda (19-24 Ağustos 1876) yenilgiye uğrattılar. Fakat yabancı müdahale korkusuyla daha ileri gitmediler. Karadağlılar Ahmet Muhtar Paşa komutasındaki Osmanlı ordularına karşı Bosna sınırında başarılı oldularsa da Sırpların yenilmesiyle geri çekildiler ve bunalım sona erdi.

V. Murat'ın Tahttan indirilmesi

İstanbul'da Midhat Paşa hâlâ anayasa taslağı ile uğraşıyordu. Fakat Avrupa'ya karşı kamuoyunun oluşması, dikkatini başka tarafa çevirmeye zorla-

mıştı. Mısır ve Tunus'tan yedek kuvvetlerin gelmesi başkentte halkı ayaklandırmıştı. Bu arada Bosna ve Hersek gelirinin geçici olarak kaybedilmesi ve isyan bölgelerinden çok sayıda mültecinin gelmesi hükümetin borç faizlerini bile ödemesini olanaksız kılmıştı. Mehmet Rüştü Paşa Temmuz ayında bütün borç ödemelerini durdurunca Avrupa bankacılık çevrelerinde büyük bir tepki uyandı. Çaresiz durumda kalan sadrazam halktan gönüllü olarak vergi ve borç vermelerini istedi. Karşılığı olmayan kâğıt para basıldı. Bu durum kısa zamanda tüm Osmanlı mali düzenini çökertmeye başladı. Ordu saflarının dolmasıyla tarlada ürün kaldırılamadı, imparatorluk boyunca kıtlık başlamasının yanı sıra mali durum daha da bozuldu.

İç ve dış bunalımlara karşı çıkmak için güçlü bir liderlik gerekiyor, ancak V. Murat'ın durumunda bir düzelme görülmüyordu. Bir zamanlar Kraliçe Victoria'yı tedavi etmiş olan bir doktor 10 Ağustosta İstanbul'a gelince padişahı görmesi için hükümet tarafından davet edildi. Doktor sultanın sinirli ve depresyon içinde olduğunu, içkiyi bırakıp dinlendiği takdirde düzelebileceğini söyledi. Ne var ki, V. Murat hâlâ devletin başıydı. Yasa ve fermanları, diplomatik anlaşmaları ve diğer önemli kararları geçerli kılmak için onun imzası gerekliydi. O olmadan hükümetin iş görmesi olanaksızdı. Şehzade Abdülhamit'in tahta çıkması, ya da hiç olmazsa Murat yerine naiplik etmesi önerileri ileri sürüldü. Ancak Osmanlılarda o güne kadar naiplik kurumu hiç işletilmemişti. Abdülhamit de Sultan Murat'ın hastalığının tedavi edilemez olduğunun tıbben belirtilmesi durumunda hükümdarlığı kabul edeceğini bildirdi. Abdülhamit'in tahta çıkmaya hevesli olduğu anlaşılıyordu. Akıllı ve hırslı bir şehzadeydi, okumuştu, liberal fikirlere yakınlığı vardı. İmparatorluğu yalnızca kendisinin kurtarabileceğine inanıyordu. Midhat Paşa'nın desteğini sağlamak için kendisiyle saray dışında bir evde buluştu, padişahlığa getirildiği takdirde Anayasayı kabul edeceğine, bakanların sözüne göre hareket edeceğine ve saray katipliklerine onların adamlarını atayacağına söz verdi. Midhat bu düzenlemede parlamenter bir rejim vaadini görerek Abdülhamit'in hükümdarlığını kabul etti.

31 Ağustosta toplanan kabine Sultan Murat'ın tahttan indirilmesine karar verdi. Şeyhülislam padişahın akıl hastası olduğundan bu harekete cevaz veren bir fetva hazırladı. İstanbul doktorlarından birkaçı da Sultan Murat'ın iyileşmesinin olanaksızlığım belirten bir rapor imzaladılar. Ertesi gün devletin ileri gelen kişileri Topkapı Sarayının Divanı Hümayun salonunda toplandılar. Sultan Murat tahttan indirildi, herkes yeni sultan olarak II. Abdülhamit'e sadakat yemini etti. V. Murat Çırağan Sarayı'na alındı. Devlet sıkıntılarından kurtulur kurtulmaz sağlığı da düzeldi, tahtı ele geçirmek için birkaç başarısız girişimden sonra 29 Ağustos 1904'te doğal nedenlerden öldü. Dengesiz Sultan Murat'ın yerini, otuz üç yıl süreyle Osmanlı yaşamına egemen olacak insan almış bulunuyordu.

2. BÖLÜMÜN NOTLARI:

(1) Lütfi, VI, 41-42.
(2) Kaynar, s. 100.
(3) Ercüment Kuran, "Reşit Paşa," IA, X, 701-705.
(4) Lütfi, VI, 60, 64-65.
(5) İstanbul BVA Hazine Odasında bulunan asıl Osmanlıca metin TV 187'de yayınlanmıştı (15 Ramazan 1255). *Tanzimat,* İstanbul, 1940, I, s. 48'in karşısında da bir tıpkı basım görülebilir. *Düstur*[1], I, 4-7 ve Lütfi, VI, 61-64'de kopyaları bulunmaktadır. Latin alfabesi transkripsiyonu ise Kaynar, s. 172-173; Karal, OT, V, 263-266; ve *Mufassal Osmanlı Tarihi,* V, 2182-2185'de bulunmaktadır. Resmi Fransızca çevirisi A. Ubicini'nin *Lettres sur la Turquie,* 2. baskı, Paris 1853, I, 527-530'da; Young'un *Corps de droit Ottoman,* Oxford, 1905-1906, I, 29-35'de; Engelhardt'ın *La Turquie et le Tanzimat,* 2 cilt, Paris, 1882-1884,I, 257-261'de basılmıştır. Çağdaş, fakat kısmi İngilizce çevirisi F.E. Bailey'in *British Policy and the Turkish Reform Movement,* Cambridge, Mass. 1942, s. 227-279'da; Hurewitz'in *Diplomacy*[2], I. s. 269-271 (Halil İnalcık'ın çev.) de bulunabilir. Buradaki çeviri bize aittir.
(6) Davison, s. 83-93.
(7) *Sadr-ı azam* ismi II. Mahmut tarafından 1838'de *başvekile* çevrilmiş, 1839'da yeniden eskisine dönülmüş ve Tanzimat boyunca böyle kalmıştır. 1883'de yeniden değiştirilip bir kez daha eskiye dönülmüştür. Tanzimat başvekillerinin bir listesini sonda bulabilirsiniz. s. 438-440.
(8) *Dahiliye Nezaretinin vezaif-i esasiyesini havi kararname,* 16 Zilkade 1285/28 Şubat, 1869, İstanbul Üniversite Kütüphanesi 83306.
(9) BVA, Bab-ı Asafi bölümü, dosya 60 no. 116; BVA, İrade/Meclis-i Mahsus 3169.
(10) TV 191 (17 Zilkade 1255): BVA, Maliyeden Müdevvere 8999, s. 38-40.
(11) BVA, Maliyeden Müdevvere 8999, böl. 54-55.
(12) BVA, Bab-ı Asafi, Teşkilât-ı Devair 16/6; Meclis-i Tanzimat. I, 72-73; İrade/Meclis-i Vâlâ 53, 12 Cemazi I 1275.
(13) BVA, Bab-ı Asafi, Teşkilat-ı Devair 16/19.
(14) Maliye Nezareti, *İhsaiyat-ı Maliye, Varidat ve Masarif-i Umumiyeyi Muhtevidir,* cilt. I (1325/1909-1910), İstanbul, 1327/1911-1912, s. 4-6; TV 566 (26 Rebi II 1275/1858), 567 (18 Cemazi II 1275/1859): BVA, İrade, Meclis-i Vâlâ 1788.
(15) BVA, Mesail-i Mühimme 10, irade Tarihi, 8 Rebi II 1256/1840; İrade, Meclis-i Mahsus 1588, *nizamname,* ta, 26 Zilkade 1286/27 Şubat, 1870; Teşkilat-ı Devair 11/25; TV 173 (28 Şaban 1254), 176 (21 Zilkade 1254), 180 (6 Rebi II 1255), 237 (26 Zilhicce 1257), 282 (4 Rebi I 1261), 302 (14 Cemazi II 1262), 405 (14 Cemazi II 1265), 426 (8 Şaban 1266). 167 (14 Rebi II 1254), 170 (13 Cemazi II 1254), 192 (26 Zilkade 1255).
(16) BVA, Teşkilat-ı Devair 19/1, 25/2, 19/2, 3 Zilkade 1283, 5 Zilkade 1283, ve 11 Zilkade 1283 tarihli iradeleri.
(17) S. J. Shaw, "The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement Before 1876," IJMES, l (1970), 51-84.
(18) BVA, Meclis-i Tanzimat, I, 4-6; TV, 519.
(19) Shaw "Ottoman Legislative Councils," s. 54-63.
(20) 26 Eylül 1854, BVA, İrade, Meclis-i Mahsus 79; Meclis-i Tanzimat, I, 1-3, 6-10; TV 519 (14 Cemazi 1271).
(21) Shaw, "Ottoman Legislative Councils," s. 63-69.
(22) Shaw, "Ottoman Legislative Councils," s. 69-73.
(23) 9 Nisan 1868; BVA, Teşkilat-ı Devair/Meclis-i Mahsus no. 11; Lütfi, XI, 176-178; *Düstur*[1], I, 703-706; TV 963; Young, I, 3-5; *Levant Herald,* 8 Mayıs 1868.

(24) Shaw, "Ottoman Legislative Councils," s. 73-84; BVA, Teşkilat-ı Devair 1/25; Lütfi, XIV, 29a-b.

(25) TV 1490 (22 Rebi I 1289), 22 (15 Zilkade 1247), 103 (15 Sefer 1251), 116 (12 Recep 1251), 197 (12 Sefer 1256), 297 (18 Sefer 1262), 343 (3 Şaban 1263), 360 (5 Muharrem 1264), 751 (Zilhicce 1280), 795 (28 Zilkade 1281), 798 (5 Zilhicce 1281), 845 (2 Muharrem 1283).

(26) TV 427, 690, 691, 692, 884, 885, 886, 887.

(27) TV 191 (17 Zilhicce 1255), 193 (13 Zilhicce 1255); Lütfi, VI, 152-156; Kaynar, s. 226-254.

(28) Kaynar, s. 254-258; Lütfi, VI, 93; BVA, Mesail-i Mühimme 2, 23 Şevval 1255.

(29) Shaw, "Origins of Representative Government," s. 53-142; BVA, İrade Dahiliye 356 (29 Cemazi I 1256); Cevdet Dahiliye 14547, 12226, 4893.

(30) Shaw, "Origins of Representative Government," s. 53.

(31) İstanbul Üniversite Kütüphanesi, TY 8975/b.

(32) BVA, Maliyeden Müdevvere 9061, s. 35-42; Lütfi, VII, 35, 52; TV 238, 240; İnalcık, "Tanzimatın uygulanması," s. 638; BVA, İrade Dahiliye 2710.

(33) 22 Eylül, 1858; BVA, Cevdet Dahiliye 2299; TV 566-574, 576, 578, 618; BVA, İrade Meclis-i Mahsus 2371.

(34) *Düstur*[1], I, 201; Aristarchi. I, 170; Young. VI, 93-100; BVA. İrade Dahiliye 3507.

(35) BVA, İrade Meclis-i Mahsus 886. 4976,

(36) TV 576, 578.

(37) Ezel Kural Shaw, "Midhat Pasha, Reformer or Revolutionary?" yayınlanmamış doktora tezi. Harvard University, Cambridge, Mass 1975, s. 77-95; *Düstur*[1], I, 608-624; TV 773; Aristarchi, II, 273-295; Young, I, 36-45; Testa, VII, 484-493; Davison, s. 146-151.

(38) BVA, Name-i Hümayun, XI, 361; Lütfi, II, 173, III, 165; Ergin, *Belediye,* I, 338-354. 978-980; BVA, Mesail-i Mühimme 167 (27 Sefer 1264), 177/ 1-2 (9 Şaban 1274); İrade, Meclis-i Vâlâ 1544; Şerafettin Turan, "Osmanlı teşkilatında hassa mimarlar," *Tarih Araştırmaları Dergisi, I/1* (1963), s. 178;212. Cengiz Orhonlu, "Mesleki bir teşekkül olarak kaldırımcılık ve Osmanlı şehir yolları hakkında bazı düşünceler," *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, I,* 93-138.

(39) TV 536 (Muharrem 1267); *Boğaziçi, Şirket-i Hayriye, Tarihçe, Salname,* İstanbul, 1330/1912, s. 2-8.

(40) Ergin, *Belediye, I,* 1376-1403, Kasım 1855.

(41) Ergin, *Belediye, I,* 1403-1456.

(42) Ergin, *Belediye, I,* 1403, 1415-1423; Aristarchi, III, 63; Young, VI, 149-151; Lütfi, IX, 151-152; *Düstur*[1], II, 460-462; BVA, Meclis-i Tanzimat, I, 39-42, 52-59 (11 Cemazi II 1274).

(43) BVA, Meclis-i Mahsus 886.

(44) BVA, Meclis-i Vâlâ 23276.

(45) BVA, Meclis-i Tanzimat, II, 183-190; *Levant Herald,* 25 Cemazi II 1285; TV 1008, 1009; Young, VI, 149-150.

(46) Lütfi, XIV, 45; BVA, Meclis-i Mahsus 8695.

(47) TV 1218 (28 Muharrem 1287/1 Mayıs, 1870).

(48) TV 1327 (5 Zilhicce 1287/26 Şubat 1871); TV 1510 (16 Cemazi II 1289).

(49) TV 1436 (20 Ramazan 1288), 1576 (10 Rebi I 1290).

(50) TV 1716 (12 Sefer 1292/20 Mart 1875).

(51) 23 Eylül 1293; BVA, Meclis-i Tanzimat, V. 28-38; *Düstur*[1]. IV, 520-522; Young, VI. 151-155; BVA, Yıldız Sarayı Arşivi, K37 Z47 Kutu 112 no. 302; Ergin, *Belediye,* I, 1457-1555.

(52) BVA, Meclis-i Tanzimat, V, 39-51; irade Meclis-i Mahsus 1402; Young. I, 69-84; *Düstur*[1], IV, 528-570.

(53) 29 Şevval 1287, BVA, Meclis-i Tanzimat, III, 14-38; Young, I, 47-69; *Düstur*[1], I, 625.

(54) 27 Ramazan 1294; BVA, Meclis-i Tanzimat, V. 39-51; İrade, Meclis-i Mahsus 480, *Düstur*[1], IV, 528; Ergin, *Belediye,* 1556; Lewis, "Baladiyya," El[2], I, 972-975.
(55) S. J. Shaw, "Ottoman Tax Reforms," s. 421-459.
(56) BVA, Kanun-u Kalemiye, Muhtelif 38. s. 1-5.
(57) BVA, Buyuruldu IV, 40 (Cemazi I 1262).
(58) BVA, Cevdet Maliye 10658; İrade, Meclis-i Vâlâ 5609; Meclis-i Vâlâ, 7366; İrade, Dahiliye 13563.
(59) BVA, Kanun-u Kalemiye, Muhtelif 38, s. 5-8, 97; İrade Meclis-i Vâlâ 19710.
(60) BVA, İrade, Meclis-i Vâlâ 9828, 13897; Meclis-i Mahsus 232.
(61) BVA, İrade, Meclis-i Mahsus 532.
(62) Young, VI, 93-100; *Düstur*[1], I, 200-208; BVA, İrade, Meclis-i Mahsus 886, Fuat Paşa'nın geliştirdiği bütçe düzeni konusunda bkz: Shaw, "Ottoman Tax Reforms," s. 449-451.
(63) BVA, İrade, Meclis-i Mahsus 910.
(64) BVA, İrade, Meclis-i Mahsus 2606; *Düstur*[1], IV, 810-812; Young, VI, 120-123.
(65) BVA, İrade, Dahiliye 31455; Meclis-i Mahsus 1270.
(66) *Düstur*[1], II, 41; BVA, Meclis-i Tanzimat I, 48, VII, 132-144.
(67) BVA, İrade, Meclis-i Vâlâ 13897; Meclis-i Mahsus 1190.
(68) *Düstur*[1], II, 41, 49, IV, 804; BVA, Meclis-i Mahsus 2555, 3077.
(69) BVA, İrade, Dahiliye 45606; Meclis-i Mahsus 1663; Dahiliye 47558; Kânunname-i Askeri, IV, 10, 17, 46.
(70) BVA, Meclis-1 Mahsus 3669; Young, II, 396-402.
(71) *Düstur*[1], IV, 407; *İhsaiyat-ı Maliye* I 45-46.
(72) BVA, Meclis-i Mahsus 4063.
(73) BVA, İrade, Meclis-i Vâlâ 35822 (18 Sefer 1284).
(74) 18 Cemazi II 1286; BVA, İrade, Meclis-i Vâlâ 25822; Meclis-i Tanzimat, I, 247.
(75) BVA, Nizamat, IV, 55; İrade, Meclis-i Mahsus 4706, 4795.
(76) BVA, Meclis-i Tanzimat, III, 14; İrade, Meclis-i Vâlâ 13.
(77) *Düstur*[1], III, 318; BVA, İrade, Meclis-i Mahsus 1517.
(78) *Düstur*[1], V, 886, 971; BVA, Nizamat, II, 323; Young, VI, 17: BVA, Meclis-i Mahsus 3927. Taş Ocakları tüzükleri için bkz: 24 Rebi I 1305, BVA, Nizamat, II, 29, ve *Düstur*[1], V, 971; Meclis-i Mahsus 4022.
(79) BVA, Buyuruldu, II, 144.
(80) BVA, İrade, Dahiliye 5210.
(81) BVA, İrade, Dahiliye 4; Meclis-i Vâlâ 15679, 15247.
(82) 21 Rebi II 1259, BVA, İrade Meclis-i Vâlâ 56981.
(83) BVA, İrade, Meclis-i Mahsus 5087.
(84) *Düstur*[1], II, 565; BVA, Meclis-i Mahsus 946.
(85) BVA, İrade, Meclis-i Vâlâ 5378.
(86) 8 Zilkade 1278; BVA, Buyuruldu. III, 179-181.
(87) *Düstur*[1], II, 712; BVA, Meclis-i Mahsus 37.
(88) 21 Cemazi II 1278/24 Kasım, 1861. BVA, İrade, Meclis-i Mahsus 1045.
(89) BVA, İrade, Meclis-i Mahsus 1206; Meclis-i Vâlâ 22148; Meclis-i Tanzimat, II, 286-287, III, 6-7.
(90) BVA, İrade, Meclis-i Mahsus, 1081, 1219.
(91) BVA, İrade, Meclis-i Vâlâ, 812, 74; Şurayı Devlet, 108.
(92) On dokuzuncu Yüzyıl devlet gelirleri hk. ayrıntılı bilgi için bkz: Shaw, "Ottoman Tax Reforms," s. 451-459.
(93) *Salname-i Devlet-i Aliye,* İstanbul, 1268/1852.
(94) BVA, Meclis-i Vâlâ 17787/2; Meclis-i Tanzimat, I, 70-72.

(95) TV 453, 449; Berkes, s. 177-178; Fatma Aliye, *Cevdet,* s. 60-68.

(96) Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964, s. 49-57.

(97) BVA, Meclis-i Tanzimat, II, 221-245; TV, 1125-1129, *Düstur*[1], II, 184-185; Young, II, 355-373; Aristarchi, III, 277-278; "Maarif Nezaretinin Tarihçesi," *Salname-i Nezaret-i Maarif,* İstanbul, 1316/1898-1899, s. 16-32; Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış.* Ankara 1964, s. 92-119.

(98) 1858 ve 1867 rakamları, o yılların resmi yıllıklarından, yani, *Salname-i Devlet-i Aliye*'den alınmıştır. 1895 rakamları resmi istatistik bülteni olan *İstatistik-i Umumi,* s. 13, 18, 53-87'den alınmıştır.

(99) *İstatistik-i Umumi,* s. 53-87; BVA, İrade, Dahiliye 3087.

(100) *İstatistik-i Umumi,* s. 27; BVA, İrade, Meclis-i Vâlâ 367.

(101) 1831 rakamları: E. Z. Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı,* 1831, Ankara, 1943; 1843 askerlik sayımı rakamları: Ahmet Cevat, *Tarih-i Askeri-i Osmani,* cilt. III. MS TY 4178, İstanbul Üniversite Kütüphanesi, s. 33-34. 1882 sayımının tamamı: İstanbul Üniversite Kütüphanesi, TY 4807, 1895 sayımı: *İstatistik-i Umumi,* s. 1-21; 1906 sayımı: MS TY 947 İstanbul Üniversite Kütüphanesi; sonraki sayımın rakamları kaybedilen eyaletler ve el değiştiren bölgelerde hesaba katılarak ayarlanmıştır.

(102) *Düstur*[1], I, 11; Young, I, 29-33; Hurewitz, *Diplomacy*[2], II, 315-318; çeviri bize aittir.

(103) Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat," *Tanzimat,* s. 139-209; Ebül'ulâ Mardin, "The Development of the Shari'a under the Ottoman Empire." S. S. Onar, "The Majalla," ve H. J. Liebesny, "The Development of Western Judicial Privileges," *Law in the Middle East,* M. Khadduri ve H. J. Liebesny (haz.) cilt I, *Origin and Development of Islamic Law,* Washington, D.C., 1955, s. 279-333.

(104) TV. 579; BVA, Meclis-i Vâlâ 16565: Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Arşivi, BVA, dosya 1258; FO 78/1254, no. 12, 24; FO 78/1255, no. 76, 77, 102, 110; FO 78/1258, no. 264; FO 78/1634; Aziz Akıncan, *Türkiye'de Posta ve Telgrafçılık,* Edirne, 1913; Young, IV, 345; Sekip Eskin, *Posta, Telgraf ve Telefon Tarihi,* Ankara, 1942.

(105) Young, IV, 245-253; *Düstur*[1], II, 310; BVA, İrade, Dahiliye 3162.

(106) Farley, *Modern Turkey,* 1. bas. Londra, 1866, s. 140-191, s. bas., 1872, S. 272-296.

(107) *93 Senesi martı ihtidasından nihayetine değin bir sene zarfında memalik-i mahruse-i şahane mahsulat-ı arziye ve sinaiyesinden diyar-ı cenebiyeye giden ve bilcümle diyar-ı cenebiyeden memalik-i mahruse-i Şahaneye gelen eşyanın cins ve mikdarını mübeyyin tanzim olunan istatistik defterlerinin hulasa-ı al-hulasa cedvelidir,* İstanbul 1294/1877.

(108) İngilizce çev. ABD Kongresi özel oturumundan (Mart 1881), Senate Exce" Doç, III/3; bkz: Young, II, 3-9; Aristarchi, II, 14-22; Hurewitz, I. 149-153; *Düstur*[1], I, 7-14.

(109) Davison, s. 114-126; Young, II, 79-92; *Düstur*[1], II, 938-961; I., Arpee, *The Armenian Awakening; A History of the Armenian Church, 1820-1860.* Chicago, 1909.

(110) *Düstur*[1], III, 902-961; Davison, s. 126-129; Young. II. 21-34; BVA, İrade Dahiliye 1403.

(111) Davison, s. 129-131; Young II, 144-155; *Düstur*[1], II, 962-975; BVA, İrade, Şurayı Devlet 507.

(112) Jale Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar,* İstanbul, 1968,

(113) Davison. s. 176-182.

(114) Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought,* Princeton 1962.

(115) *Muahedat Mecmuası,* IV, 242-244.

(116) *Salname-i Bosna,* 1287/1870, s. 44-45.

(117) Cevdet "Maruzat," TTEM, no. 2 (79), s. 107.

(118) BVA, Girid Mesalihi dosyası, İrade no. 279.

(1 19) İnal, *Son Sadrazamlar,* I, 259-314. Pakalın, *Son Sadrazamlar,* I, 1-188; Ali Fuat (Türkgeldi), *Rical-i mühimme-i siyasiye,* İstanbul, 1928, s. 1529-1555.

(120) Davison, s. 314-315.

(121) TV 1497 (II Rebi II 1289/18 Haziran 1872); BVA, Teşkilat-i Devair 10/22, 8 Rebi II 1289/15 Haziran 1872.

(122) BVA, Teşkilat-i Devair 19/25, 4 Cemazi II 1289/9 Ağustos 1872; *La Turquie,* Ağustos 5, 11, 1872; Pakalın, *Son Sadrazamlar,* s. 217; Lütfi, XIV. 29a-b; Shaw, "Ottoman Legislative Councils," s. 83-84

(123) Davison, s. 287-289; *Midhat, Tabsira-ı İbret,* s. 134-137; Mahmut Celaluddin, *Mirat-ı Hakikat,* I, 37-38.

(124) S. J. Shaw, "Ottoman Tax Reforms" s. 449-450.

(125) Davison, s. 283.

(126) Davison, s. 317-346; Mahmut Celaluddin. *Mirat ul-Hakikat,* I, 96-106; *Haluk Şehsuvaroglu, Sultan Aziz, Hayatı, Hal'i, Ölümü, İstanbul,* tarihsiz. s. 86-205; İ. H. Uzunçarşılı, *Yıldız.*

(127) Davison, s. 346-349; Levant Herald, 17 Temmuz 1876.

* İngilizce 'Organic Regulations' deyiminin karşılığı olarak çevirinin önceki baskılarında 'Organik Yönetmelik' denilmiştir. Osmanlı belgelerinde ise gerçek karşılığı Nizamname-i Esasi'dir. Bkz. Andon B. Tıngır - Kirkor Sinapyan, Fransızca'dan Türkçe'ye Istılahat Lûgatı, I-II, İstanbul, 1891-92. II. cilt, sayfa 201.
Katkıları için değerli araştırmacı Nuri Akbayar'a teşekkür ederiz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMATIN SONU: II. ABDÜLHAMİT'İN HÜKÜMDARLIĞI, 1876-1909

Sultan Abdülmecid'in cariyelerinden Tirimüjgan Kadın'dan olan II. Abdülhamid, babasının 21 Eylül 1842'de tahta çıkmasından kısa bir süre sonra doğmuş ve kendisi de genç bir yaşta (34 yaşında) hükümdar olmuştur. Şehzadeliği yıllarında babasının etkisiyle saraya giren yerli tür Avrupa saçmalıklarından ve cimriliğe varacak derecede savurganlıktan kaçınmasıyla kardeşleri arasında sivrilmişti. Zamanının büyük bir bölümünü Dolmabahçe Sarayı dışında, Tarabya'daki bir yazlık köşkte, Kağıthane'deki bir kasrda, annesinin Maçka'daki evinde ve kızkardeşinin sarayında geçirir, bu fırsattan yararlanarak çeşitli mevkilerden Osmanlılar ve yabancılarla ilişki kurar, kendileriyle imparatorluğun sorunlarını ve bunların nasıl çözüme kavuşturulabileceğini konuşurdu. O günlerde kendisine özellikle yakın olan kişiler Tarabya'da komşusu olan Thompson adında bir İngiliz ve Tanzimat döneminin alt düzeydeki iki bürokratı olan İbrahim Ethem ve Mehmet Esat Saffet Efendilerdi. Bu kişiler ilerde kendisine sadrazam olarak hizmet etmişlerdir. Şehzade Abdülhamit'in özel parasal işleri ünlü Galatalı Ermeni banker Agop Zarifi Bey'in elindeydi. Abdülhamit bu bankerden de ilerde kendisine yardımcı olacak mali ve iktisadi bilgiler edinmişti. Böylece genç şehzade biraz asık yüzlü ve inatçı olsa bile imparatorluğu kurtarma görevi için kendisini en iyi biçimde hazırlamaya çalışan içtenlikli bir gençti.

Uluslararası Bunalım

II. Abdülhamit'in tahta çıkışından bir hafta önceki Aleksinatz yenilgisi üzerine Prens Milan barış isteminde bulundu. Ancak İgnatiev'in Belgrat'taki ajanları St. Petersburg'da Çarın ve bakanlarının çoğunun Rus etkisini Sırbistan'da yayma düşüncesini reddetmelerine karşın yeni bir savaş kışkırtıcılığında bulundu. Oysa Çar ve bakanları, Sırbistan'ın güneydeki emellerine set çekecek ve bölgede Rus etkinliğini artıracak büyük ve bağımsız bir Bulgaristan kurulması görüşündeydi. İstanbul'daki yabancı devlet temsilcileri Bab-ı Âli'nin dikkatli davranıp Milan'ın istemini kabul etmesini salık verdilerse de, yeni cülus olayları yüzünden geciken Osmanlı yanıtında Sırpların Osmanlıların ye-

niden silahlanma konusundaki çekingenliğinden yararlandıklarını ve bir barışa razı gelmeden önce Avrupa devletlerinin yeni bir saldırıya karşı imparatorluğa garanti vermeleri gerektiği belirtiliyordu. Panislavcı kışkırtmalara karşın Milan yeni padişaha bağlılığını bildiriyor, Osmanlı kuvvetlerinin ülkenin dört büyük kalesini (Belgrat, Böğürdelen, Semendre ve Feth ül-İslâm) işgaline izin veriyor, Sırp ulusal milis kuvvetlerini dağıtmayı ve Sırp topraklarına sığınmış olan Bulgar milliyetçilerini geri göndermeyi, savaş tazminatı olarak yıllık vergisini artırmayı kabul ediyordu. Milan, son olarak da, Rumeli Demiryolunun Belgrat - Niş bölümünü tamamlamayı ve böylece Avrupa ile Sırpların uzun süredir engelledikleri doğrudan doğruya demiryolu bağlantısını kurmayı öneriyordu. Yabancı devletler Milan'ın, silahlı kuvvetlerinin sınırlandırılması ve topraklarında Osmanlı garnizonların yerleştirilmesi dışındaki tüm önerilerini desteklediler. İngiltere anlaşmaya eklemeler yaparak Bab-ı Âli'yî Bosna ve Hersek'e özerklik tanımaya ve Bulgaristan'da önemli reformlar yapmaya zorlamak istediyse de, bunalımın bir an önce çözümlenmesi için bu öneriler anlaşma metnine alınmadı.

İstanbul'daki Rus elçisi yeni önerileri kabul ettiyse de hâlâ Sırp ordusunun başında olan Çernayev ve Belgrat'taki Panislavlar Milan'ı bunları reddetmeye zorladılar. Sırplar Osmanlıların Aleksinatz'daki siperlerine iki kere saldırdılar (22/23 Eylül ve 28 Eylül) ancak bozguna uğradılar, aralarındaki Rus subaylarının çoğu da savaşta öldü, Milan Belgrat'tan topladığı dermeçatma bir orduyla cepheye yürüdü. İgnatiev İstanbul'da Sırpların rahat bırakılmaması halinde bir Rus saldırısı tehdidiyle duruma müdahale etti. Ültimatom kabul edildi; Osmanlı ordusu Sırbistan'dan geri çağırıldı (3 Kasım 1876), çok ağırlaşan mali yükü hafifletmek için taşra askerleri ve milisler dağıtıldı.

Rus müdahalesi olasılığı batı Balkanlarda kendi emelleri olan Avusturya ile bir savaş tehlikesini ortaya çıkarmıştı. Böyle bir olay Bismark'ın Avrupa'da Fransız emellerine karşı koruduğu Üç İmparatorlar Birliğini ortadan kaldıracaktı. Kendi kurduğu Avrupa güçler dengesini korumak isteyen Bismark Osmanlı İmparatorluğu'nun hem Avusturya'yı hem de Rusya'yı memnun edecek biçimde taksimini önerdi. Avusturya Bosna ile Hersek'i alacak; Rusya ise güney Besarabya'yı alıp Romanya ve Bulgaristan üzerinde de bir tür egemenliğe sahip olacaktı. Fransa'ya Suriye, İngiltere'ye de Mısır ve bazı Akdeniz adaları verilecekti. Gladstone'un 'Bulgaristan Vahşeti' kampanyası nedeniyle Osmanlı bütünlüğünü ancak kısıtlı olarak destekleyebilen Disraeli, İngiltere ve Fransa'ya verilecek tüm ödünlere karşın Avusturya ve Rusya'nın güçlerinin artacağını gördüğü için bu çözümü önlemeye çalıştı. Sonunda Osmanlıların Sırbistan'a girmeleri Rus müdahalesi ve bunun sonunda Avusturya'yla bir savaş olasılığını ortaya çıkarınca Bismark geriledi ve konuyu çözümlemek üzere İngilizlerin İstanbul'da uluslararası bir konferans toplanması önerisini kabul etti (4 Kasım 1876).

Bu öneride Sırbistan ve Karadağ'ın savaş öncesi sınırlarına kavuşmaları, Bulgaristan ve Bosna Hersek'te yerel özerklik ve reformlar gibi İngilizlerin üstünde durdukları noktalar bulunduğundan Bab-ı Âli bu fikirden hoşlanmamıştı, ancak İngilizlerin Rusların saldırısına izin verme tehditleri üzerine kabul zorunda kaldı. Görüşmelerin büyük bir bölümü İstanbul'da toplanan yabancı temsilciler arasında Aralık ayının ilk haftalarında yapıldı. Bir süre konuştuktan ve tartıştıktan sonra Sırbistan ve Karadağ sınırlarını olduğu gibi bırakmaya, ancak Bosna aleyhine bir iki sınır düzeltmesi yapmaya karar verdiler. Şimdi artık özerk denebilecek olan Bosna, Hersek'le bir vilayet halinde birleşecek, padişah tarafından seçilen ve ona karşı sorumlu olan, ancak, seçiminde Avrupa güçlerinin onayı da alınacak bir vali tarafından yönetilecekti. İgnatiev, güney Sırbistan'ın büyük bir bölümüyle Ege ve Karadeniz'e kadar henüz Osmanlı egemenliğinde olan toprakları da kapsayan, padişah tarafından yaşam boyu seçilecek Hıristiyan bir vali yönetiminde bulunacak ve yeni yönetimin düzenlenmesi için Rus askeri işgali altına alınacak büyük bir Bulgaristan'ı destekleyerek Rusya'nın Balkanlardaki emellerini açığa vurmuştu. İngilizler, Rusları Bulgaristan'ın Ege Denizi'ne açılması arzusundan vazgeçmeye ikna edebildi.

1876 Anayasası

Midhat Para bu konferanstan yararlanarak parlamenter bir hükümetin kurulmasını sağlayacak olan bir anayasanın hemen çıkarılmasını haklı göstermeye çalıştı. Böyle bir anayasanın ilanının yabancı güçleri reformları yaptırtmak maskesi altında Osmanlı işlerine müdahaleden alıkoyacağını ileri sürüyordu. Diğer yandan, artık tahtta olan Abdülhamit ise gücü yeniden sarayın eline geçirtmek istediğinden böyle bir belgeyi yayınlamakta acele etmemekteydi. Bu yüzden Midhat Paşa'nın istediği kişiler yerine eskiden ticaret bakanı olan Damat Mahmut Celalettin Paşa'yı mabeyn müşirliğine, onun kölesi olan Behram Ağa'yı Darüssaade ağalığına, İngiliz Sait'i mabeyn ferikliğine ve Küçük Sait Bey'i de mabeyn başkatipliğine getirerek saray erkanını oluşturdu. Ahmet Cevdet Paşa ile Serasker Redif Paşa da başlıca siyasi danışmanlarıydı.

Midhat Paşa, yalnız Şurayı Devlet başkanı olarak da olsa kabinede yerini koruyordu. Onun sürekli ısrarına karşılık olarak II. Abdülhamit bir Anayasa taslağı hazırlamak üzere Anayasa Komisyonunun kurulmasına izin verdi (7 Ekim). Başkanlığına Midhat Paşa'nın getirildiği komisyon on altı bürokrat, on ulema ve iki de askeri üyeden olmak üzere 28 üyeden oluşuyordu. Komisyonda Cevdet Paşa gibi kişilerin varlığı Midhat Paşa'nın burada kabinede sürdürdüğü egemenliği devam ettiremeyeceğini göstermekteydi. Midhat Paşa'nın yanı sıra diğer üyeler de birer taslak hazırlamışlardı. Uzun tartışmalardan sonra Ekim ayı içinde yüz yirmi üyeden oluşan bir Parlamento taslağı onaylandı.

Hem Hıristiyan hem Müslüman üyelerden oluşacak Parlamento'ya üç yıllık süreyle seçilinebilecek ve her yıl üyelerin üçte biri yenilenecekti. Bab-ı Âli tarafından atanacak olan Âyan Meclisinde'yse otuz ile elli üye bulunacaktı. Taslak gazetelerde yayımlandı. 10 Ekimde imparatorluğun âyanı tarafından resmen onaylandı ve 28 Ekimde resmen ilan edildi. Valilere derhal seçim hazırlıklarına girişilmesi için emir verildi. Bu yüzden bir ay sonra İstanbul'da bir araya gelen yabancı devlet temsilcilerinin daha sonra ileri sürdükleri gibi, Osmanlı reform çabalarından habersiz oldukları iddiası geçerli olamazdı.

Hâlâ sadrazam olan Mehmet Rüştü Paşa, padişahın yetkilerini sınırlayan maddelere karşı çıkma konusunda padişahın adamlarıyla işbirliğine girdiği için taslağın kabulü gecikti, komisyon yeni çalışmalara girmek zorunda kaldı. Ancak uluslararası bir konferans toplanmasının yaklaşması Midhat Paşa'ya istediği ödünleri koparabilmek için fırsat verdi. Son taslak 1 Aralık'ta hazırlandı ve birkaç gün şiddetli tartışmalara neden oldu. Bellibaşlı azınlık dillerinin Osmanlı Türkçesine eşit ve resmî olması önerisi Parlamentoyu bir Babil Kulesine çevireceği gerekçesiyle reddedildi. Midhat Paşa'nın itirazlarına karşın Abdülhamit'in bakanların sorumlulukları konusundaki maddeleri kaldırma isteği de kabul edilince Midhat Paşa'nın özgün planının ana bölümü çıkarılmış oldu. Basın özgürlüğünü güvence altına alan maddeyi yalnızca Midhat ve Rüştü Paşalar destekledilerse de, yabancı devlet temsilcilerinin toplanmak üzere olduğu bu sırada komisyonda bir bunalımı önlemek için madde kabul edildi. Kabine 6 Aralıkta komisyonun çalışmasını onayladı, ancak padişahın devletin güvenliği için tehlikeli bulduğu bir insanı sürgün etme hakkına sahip olmasını isteyen II. Abdülhamit yasanın resmen ilanını engelledi. Anayasanın diğer maddelerindeki adalet güvencelerinin pek çoğuna ters düşmesine karşın kabine bunu kabul etti ve padişahın onayını alabilmek için taslağa 113'üncü madde eklendi.

Komisyonun çalışması sona erince Midhat Paşa ikinci kez sadrazamlığa getirildi (19 Aralık 1876). 23 Aralık 1876'da resmen ilan edilen ve 12 bölüme ayrılmış 119 maddeden oluşmasına karşın Anayasa ne o zaman ne de daha sonraları Batılı gözlemcilerce tanımlanan Batı türünde bir belge değildi. Yüzeyde göründüğünden daha çok Osmanlı deneyim ve uygulamasına dayanmaktaydı. Güçlerin ayrılığı ilkesi gerçek olmaktan çok biçimseldi, kurumsal değişiklikler geçmiş uygulamadan köklü bir ayrılış yerine bir evrimi yansıtmaktaydı.

Padişahlık

Komisyonun en liberal üyeleri bile bir cumhuriyet kurulmasını ya da padişahın hükümranlık haklarının temelde kısıtlanmasını önermemişlerdi. Osmanlı hükümdarlığı Halifeliği de koruyarak Osmanlı hanedanının en yaşlı üyesine geçiyordu (3. ve 4. maddeler). Padişahın kişiliği kutsaldı ve yaptıkla-

rından kimseye karşı sorumlu değildi (5. madde). Böylece tüm Anayasa kendisinin iyi niyetine bağımlı kılmıyordu. Padişah bakanları atama ve azletme hakkına sahip olduğu için bunlar parlamento yerine ona karşı sorumlu oluyorlardı. Ayrıca para bastırılması, hutbelerde adının söylenmesi, yabancı devletlerle anlaşmalar imzalamak, savaş ve barış ilanı, Şeriat hükümlerinin uygulanmasının gözetimi, yasalar gereğince verilmiş cezaların hafifletilmesi ya da affedilmesi, parlamentoyu toplamak ya da dağıtmak ve temsilci seçimi için gerekli hazırlıkları yapmak onun kutsal haklarındandı (7. madde). Padişah parlamento kararlarını yasa haline dönüştürmek için bunları resmen ilan edebilmekle kalmayıp parlamentonun onayına başvurmadan yeni yasalar da çıkarabilirdi. Gerekli gördüğü zaman olağanüstü durum ilan edip anayasa güvencelerini geçici olarak kaldırabilir, kendisine ve devlete tehlikeli gördüğü kişileri sürgüne gönderebilirdi (113. madde). Şu halde II. Abdülhamit pratikte selefleri kadar güçlü kalmaktaydı. Ve uluslararası tehlike geçtikten sonra da ilk kurban Midhat Paşa olacaktı.

Yürütme

Midhat Paşa parlamentoya bakanlık sorumluluğu sürecini getirebilmek için ilk başlarda sadrazam yerine başbakan unvanının yeniden kullanılmasını istiyordu. Ancak son Anayasa taslağında sadrazam sözcüğünün kalmasının yanı sıra padişaha bakanları atama ve azletme ve böylece denetim altında tutma hakkı verilerek sadrazamlık makamının etkin gücü ortadan kaldırılmıştı. Sadrazam bakanlar kurulunu toplantıya çağırabilir ve kurula başkanlık edebilir (28. madde) ve bakanlıkların yetki alanlarına girmeyen konularla uğraşabilirdi (29. madde), ancak bakanlar üzerinde gerçek erki olmadığından eşitler arasında birincisi bile değildi. Her bakan bakanlığının işlerinden sorumluydu, ancak meclisin üçte iki oy çoğunluğunu gerektiren yargılama isteği mahkeme açılamadan önce padişahın onayına bağlıydı (31. madde). Kabine varolan yasaları değiştirme önerileri de içinde olmak üzere yasama işlemini başlatabilirdi. Meclis önerilen önemli bir yasayı reddettiği takdirde padişah parlamentoyu feshedebilir ve belirli bir süre içinde yeni seçimlere gidilmesini emredebilirdi (35. madde). Meclis toplantı halinde bulunmadığı durumlarda ya da olağanüstü durumlarda, sadrazam 'devleti tehlikeye karşı korumak ve kamu güvenliğini korumak için' karar verebilir, ancak bu tür yasalar ilk toplantıda parlamentoya sunulurdu (36. madde). Bakanlar her iki meclisin toplantılarına ya aslen ya vekaleten katılabilir, istedikleri zaman konuşma yapabilirdi (37. madde). Meclis bir bakanı açıklama için çağırmışsa ya kendisi ya da vekili meclis karşısına çıkardı, ancak hakkında böyle soru istemi bulunan bir bakan istediği takdirde 'savunmasını saklı tutabildiği'nden meclisin herhangi bir zorlayıcı gücü bulunmamaktaydı (38. madde).

Parlamento, padişah 'açılışını ertelemedik'çe ya da oturumu kısaltmadıkça veya uzatmadıkça (44. madde) 1 Kasımdan 1 Marta kadar toplanan (42. ve 43. maddeler) bir *Meclis-i Mebusan* ve bir *Meclis-i Âyan*'dan oluşmaktaydı. Açılış töreni padişahın ya da onun temsilcisi olarak sadrazamın önünde tüm bakanlar ve âyanın katılmasıyla yapılır, padişah konuşmasında 'geçmiş yılda imparatorluğun iç ve dış işlerindeki gelişmelere değinir ve gelecek yıl için alınması gerekli önlemleri belirtirdi' (45. madde). Parlamentonun tüm üyeleri 'kendi meclislerinin kurallarını çiğnemedikçe' (47. madde) fikirlerini söylemekte ve oylamaya katılmakta özgürdü ve bu eylemlerinden dolayı haklarında kovuşturma açılamazdı. Meclis çoğunluk kararıyla dokunulmazlıklarını kaldırmadığı sürece milletvekilleri tutuklanamazlardı (48. ve 79. maddeler). Her iki mecliste birden ya da milletvekiliyken idarî bir makamda bulunamazlardı (50. ve 62. maddeler). Her iki meclis tarafından onaylanan yasalar padişaha sunulmadan önce Bakanlar Kurulu ve sadrazam tarafından onaylanır (52 - 54. maddeler), tüm konuşmalar Osmanlı Türkçesiyle yapılır (57. madde), duruma göre açık ya da gizli oylama yapılabilirdi (58. madde).

Âyan Meclisi üyeleri, Mebusan Meclisi üyelerinin üçte birini aşmamak koşuluyla doğrudan doğruya padişah tarafından atanırlardı (60. madde). Meclise seçilmek için en aşağı 40 yaşında olmak ve önemli devlet hizmetleri görmüş bulunmak gerekliydi. Üyeler yaşam boyu atanırlar ancak 'kendi istekleriyle başka göreve geçmek için' istifa edebilirlerdi (62. madde). Mebuslar Meclisi üye sayısı 'Osmanlı uyruğunda elli bin erkeğe bir üye olmak üzere' saptanır (65. madde); bunlar özel bir yasa gereğince gizli oyla seçilirler (66. madde); seçim dört yılda bir yapılır ve her temsilci yalnız seçim bölgesini değil tüm ulusu temsil ederdi (71. madde), ancak aday olabilmek için seçimden önce o bölgede oturuyor olması gerekliydi (72. madde). Padişah üyelerin kendisine sundukları listeden meclis başkanıyla iki başkan yardımcısını seçerdi (77. madde).

Şurayı Devlet eski işlevleriyle birlikte korunuyordu. İdari yasalar konusunda danıştay görevi yüklenecek ve 'gerekli bakanlıkların sağlayacağı bilgilere' dayanarak bakanlıkların, Âyan ve Mebuslar Meclislerinin önerileri üzerine yasa taslaklarını hazırlayacaktı (53. madde). Böylece Şurayı Devlet yasa taslaklarının hazırlanmasında, deneyimi sağlayacak. Parlamento da bu taslakların yasalaşmadan önce halk tarafından seçilmiş temsilciler önüne çıkarılmasını sağlayacaktı.

Meşrutiyetçilerin parlamento için öngördükleri denetim işlevi, Mebuslar Meclisine mali konularda verilen güçte kendini gösterir. Her yıl toplantı açıldıktan hemen sonra bakanlar kurulu tarafından sunulması gereken yıllık bütçe konusunda Meclisin oy hakkı bulunuyordu (99. madde). Hükümet bütçede

onaylanmayan vergileri toplayamaz, harcamaları yapamazdı (97. ve 100. maddeler), bu konuda padişahın diğer yasalarda olduğu gibi Parlamentonun kararını değiştiremezdi. Mebuslar Meclisi malî işlerde kendisine yardımcı olmak üzere kendi *Divan-ı Muhasebat*'ını kuracak, bu kuruluş tüm hükümet dairelerinin hesaplarını denetleyecekti. Üyeleri padişah tarafından yaşam boyu seçilen Divan-ı Muhasebat Mebuslar Meclisinin çoğunluk kararıyla dağıtılabilirdi. Bu maddeler parlamentoya hükümet çalışmaları üstünde önemli bir denetim olanağı sağlıyordu. Ancak bu güç de sınırlıydı: her bakanlık, birleşim sona ermeden önce parlamentonun onayını sağlayamamışsa 'olağanüstü durum' ileri sürerek bir yıl öncesinin bütçesini uygulayabilirdi (102. madde). Buna ek olarak Anayasa'ya göre Mebuslar Meclisi toplantıda olmadığı süre içinde bakanlar 'olağanüstü durumlardan doğan acil vakalarda Padişah fermanı ile gerekli kaynakları sağlayabiliyorlardı', bunun için getirilen tek koşul parlamentonun ilk toplantısında bu durumdan haberdar edilmesiydi (101. madde). Böylece durum eskisinden pek farklı değildi.

Kişi Hakları

Artık imparatorluğun resmî politikası olan Osmanlıcılık Tanzimatın getirdiği eşitlik kavramını içermekte ve millet düzeninin ayrılıkçılığını ortadan kaldırmaya çalışmaktaydı. 'Hangi dinden olurlarsa olsunlar imparatorluk uyruklarına hiçbir ayrım gözetilmeksizin Osmanlı denir' (8. madde). 'Osmanlıların tümü başkalarının özgürlüklerine müdahale etmemek koşuluyla kişisel özgürlüğe sahiptirler' (9. madde). 'Yasa önünde tüm Osmanlılılar eşittir. Din alanında önyargıya sahip olunmaksızın vatana karşı aynı hak ve görevleri vardır' (17. madde). Devletin resmi dili Türkçedir, memuriyetlere atanmalarda yetenek aranır (18. ve 19. maddeler). 'Kamu düzenine ya da genel ahlâka aykırı olmadığı sürece' her Osmanlı din özgürlüğüne sahiptir (11. madde). Ancak devletin resmi dini, İslâm diniydi. Vergiler mükellefin gücüyle oranlı olarak salınacak (20. madde), özel mülkiyete kamu amaçları dışında ve yeterli bir tazminat ödenmeden el konulamayacaktı (21. madde). Mesken dokunulmazlığı getirilmişti: 'Yasaların kararlaştırdığı durumlar dışında yetkililer meskene zorla giremezler' (22. madde). Halkın keyfi yönetim altında bulundurulmasını önleyen daha başka maddeler de vardı: 'Yasa gereği olmadan kimseden vergi, resim ya da başka bir ad altında para alınamaz' (25. madde) ve 'işkence ve diğer eziyetler kesin olarak yasaktır' (26. madde).

Adalet Düzeni

Bu hakları uygulayabilmek için Tanzimat'ın geliştirdiği tüm laik mahkeme düzeni Anayasaya alınmıştı. Yargıçlar yaşam boyu atanırlar (81. madde), yar-

gıca müdahale edilmezdi (88. madde). Dinî konular için Şeriat mahkemeleri kalıyordu, Müslüman olmayanlar da bu durumlarda kendi millet mahkemelerine başvurmaktaydılar. Hem parlamentoda hem de yönetimde bulunan hükümet üyelerinin yargılanacağı bir Divan-ı Âli de kurulmuştu. Bu kurumun otuz üyesinden onu Âyan Meclisinden, onu Devlet Şurasından, onu da Temyiz Mahkemesinden seçilirler. Divan padişah fermanıyla toplanıp 'bakanları, Temyiz Reisi ile üyelerini ve padişah aleyhinde harekete ve devleti tehlikeye düşürecek girişimlere kalkışanları' yargılar.

Vilayet Yönetimi

Midhat Paşa'nın çabalarıyla 1864 vilayet yönetimi de Anayasaya geçirilmişti. Vilayet, sancak ve kaza temsilciler meclisleri 'haberleşme ağının kurulması, tarımın örgütlenmesi, ticaret ve sanayiin ve kamu eğitiminin geliştirilmesi gibi kamu yararına olan konuları görüşmek' üzere görevlendiriliyorlardı. (109. ve 110. maddeler).

Halk

Tanzimatın millet kuruluşlarına getirdiği reformlar da Anayasa kapsamına alınmıştı. Milletler iç işleri ve toplumun hükümet ve idari meclislerle ilişkileri için yerel ve merkezi düzeyde meclisler seçmek zorundaydılar. Daha Önce İstanbul ve diğer vilayetlerde geliştirilen belediye örgütleri ayrı bir tüzükle devam ettirilecekti (112. madde). Ancak Midhat Paşa'nın valilik deneyimleri sonunda Anayasa'ya 'vilayetlerin yönetimi adem-i merkeziyet ilkesine dayandırılacaktır' maddesi eklenmişti. Bunun ayrıntıları daha ilerde yasalarla saptanacaktı.

Kısa bir özetlemeyle 1876 Anayasası'nın, Batının anlayabileceği bir biçimde, yarım yüzyıl önce Tanzimatın geliştirdiği temel kurumları ve insan haklarını koruyan maddeler taşıdığı söylenebilir. Yasama sürecinde Devlet Şûrasına yardımcı olmak ve Bab-ı Âli'ye karşı bir denge sağlamak için Batı türünde bir Parlamento getirilmişti. Yeni padişahın dikkatli bakışları altında çalışan Anayasa Komisyonu Osmanlı deneyiminden yararlanıp modern bir hükümet biçimi yaratırken Tanzimatın başladığı çalışmaları daha ileriye götürmeye yönelik bir araç ortaya çıkarmıştı.

İstanbul Konferansının Sonucu

Anayasa'nın ilanı, Haliç'te Tersane-i Amire'de Bahriye Nezaretinde toplanacak olan İstanbul Konferansının resmi açılış gününe denk getirilmişti. İlk oturumun başlangıcında üyeler ilanı duyuran top atışlarıyla şaşırdılar. Padişa-

hın eski dostu ve şimdi dışişleri bakanı olan Saffet Paşa konferans üyelerine Avrupalı güçlerin istedikleri reformların artık bir gündem konusu olmadığını, bunların Anayasaya alındıklarını bildirdi. Daha önce elçilerin getirdikleri tüm öneriler de aynı gerekçeyle geri çevrildi. Anayasa imparatorluğu bölünmez bir bütün olarak kabul ettiğinden Sırbistan ve Karadağ için Bosna'dan alınması istenen topraklar verilemezdi. Anayasa eşitliği öngördüğü için Müslüman olan ve olmayan teba arasında bir ayrım gözetilemezdi. Anayasada yabancı denetimi ve gözetiminden söz edilmemişti. Silahlı yerel Hıristiyan milislerinin yaratılması Anayasanın yarattığı uyumu bozabilirdi. Müslüman olmayanlar için ayrı dini mahkemeler kurulması Anayasanın getirdiği laik mahkeme düzenini aksatabilirdi. Böylece tüm öneriler geri çevrilmiş oldu.

II. Abdülhamit yabancı güçlere kendi planını sunması için Midhat Paşa'yı göndermişti. Bulgarların şikayetlerini incelemek ve gerekli değişiklik önerilerinde bulunmak üzere uluslararası bir komisyon kurulacaktı. Osmanlı hükümeti Anayasada öngörülen reformları bir an önce yerine getirmeye söz veriyordu, konferansta bulunan yabancı güçler de bu konuda garantör olacaklardı. Ancak Midhat Paşa, Tuna valiliği sırasında edindiği deneyimlere de dayanarak yabancı müdahalesine padişahından daha fazla karşıydı. Bu yüzden Abdülhamit'in önerilerini bir fikir olarak kabul etti, bunları konferansa sunmadı ve konferansın tüm önerilerine karşı takındığı sert tutumu sürdürdü.(1) Rusya'ya ve Balkan Devletlerinin emellerine kabine arkadaşlarından ve Disraeli'den daha çok yakınlık duyan Lord Salisbury Osmanlıların tüm uzlaşma önerilerini reddetmeleri karşısında Bulgaristan'ın doğu ve batı diye iki vilayete ayrılmasını öngören bir değişiklik programında anlaşma sağladı. Bosna Hersek'te olduğu gibi orada da yeni temyiz mahkemeleri kurulacak, bunların yargıçları yaşam boyu seçilecek, mahkemelerde Osmanlı Türkçesinin yanı sıra yerel diller de kullanılacaktı. Vilayet valileri de yabancı güçlerin katılmalarıyla seçilecek, Bulgaristan'da vali Hıristiyan olacaktı. Tütün ve gümrük vergileri merkezî hazineye gidecek, diğer bütün vergi ve resimler vilayet masrafları için saklanacaktı. Aşar vergisi yerine yeni bir toprak vergisi getiriliyordu. Müslüman askerler yalnızca büyük kentlerde ve kalelerde bulunacaklar, dindaşlarının çoğunluğu oluşturduğu yerlerde ve kırlık bölgede kolluk görevini Hıristiyan ve Müslüman milis kuvvetleri üstlenecekti. Tüm Çerkez mülteciler Anadolu'ya gönderilecekti. Avrupalı subaylar komutasında yerel bir jandarma gücü kurulacaktı. Bulgaristan'da Müslümanların topraklarını Hıristiyan çiftçilere devir işinde çalışan karma komisyonlara yardımcı olarak 5000 Belçika askerinden oluşan bir birlik Bulgaristan'a gönderilecekti.(2)

Ancak bu yeni öneriler de Bab-ı Âli için eskileri kadar geçersizdi. Salisbury, planı reddedildiği takdirde Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na saldıracağı ve İngiltere'nin Bab-ı Âli'ye yardım etmeyeceği tehdidini savurdu.(3) Midhat Paşa üç gün sonra planı ve ilişiğindeki uyarıları İstanbul'da toplanan genel âyan

meclisine sundu, Osmanlıların yalnız başına savaşmak zorunda kalacaklarını belirtti; ancak şartlar karşısında boyun eğmenin de Osmanlı bağımsızlığının sonu demek olacağını vurguladı. Midhat Paşa âyanın yanı sıra halk kütlesini de uyandırabilmişti. Millet liderleri de yabancı müdahale önerilerine kuvvetle karşı çıktılar, sonunda oybirliği ile öneriler reddedildi. Midhat Paşa bunun üzerine zaten söz verilmiş olan Tanzimat vilayet reformlarını yabancı güçlere sundu.[4] Midhat Paşa'nın bu inatçı tutumunu Disraeli ile birlikte Salisbury'nin politikasına karşı çıkan ve Osmanlıları kurtarmak için ellerinden geleni yapmaya hazır olan İstanbul'daki İngiltere büyükelçisi Sir Henry Elliot da destekliyordu. Bundan haberi olmadığı anlaşılan padişah Midhat Paşa'nın yabancı devlet önerilerini reddetmesinin savaşa yol açacağını düşünerek yeni sadrazamı hakkındaki düşüncesini değiştirdi. Salisbury ile Alman temsilcileri bir anlaşma koparabilmek için son bir çaba daha harcadılar, önerilerinde yalnızca Bulgaristan'da bir Hıristiyan vali ile Belçika jandarması konularında ısrar ettiler. Fakat Midhat Paşa bunları da reddedince konferans başarısızlıkla sonuçlandı (20 Ocak 1877).

Midhat Paşa'nın Azli

II. Abdülhamit'i iktidarın yeniden sarayın elinde olması düşüncesine iten neden Anayasanın işletilmesinden çok konferansın başarısızlığı olmuştur. Padişah zaten Midhat Paşa'yı hiç sevmemiş, Anayasanın politik amaçlarını çok açık olarak görmüş ve reformlar konusunda tüm şerefin hem Osmanlılar hem de yabancılar tarafından devleştirilen sadrazamına gittiğini fark etmişti. Başlarında Mahmut Celalettin Paşa ile karısının (padişahın kızkardeşi) bulundukları saraya yakın çevreler ellerine geçen her fırsatı Midhat Paşa aleyhinde kullanmaktan geri kalmadılar, özellikle Yeni Osmanlılarla olan ilişkilerini ileri sürerek sadrazamı padişahın gözünde küçük düşürmeye çalıştılar. Midhat Paşa'nın Hıristiyanları Harbiye'ye almak planları ve Mahmut Nedim Paşa'nın kamu borçlarını yeniden düzenleme programına karşı çıkması da padişahı öfkelendirmişti. Son olarak da konferansın başarısızlıkla sonuçlanmasından Midhat Paşa'yı suçlu bulan Abdülhamit, yabancılar İstanbul'dan ayrıldıktan sonra onu da uzun bir Avrupa yolculuğuna göndermeye karar verdi (5 Şubat 1877). Sadrazamlık mührü elinden alınan Midhat Paşa, Anayasanın 113. maddesine dayanılarak sürgüne gönderildi. Daha önce Devlet Şurası başkanı olan İbrahim Ethem Paşa sadrazam oldu. Abdülhamit artık Bakanlar Kuruluna kendisi başkanlık ediyor, dışişlerde hükümet politikasını saptamanın yanı sıra din öğrencilerinin ve Harbiyelilerin gösterilerinin bastırılmasıyla da uğraşıyordu. Padişah, parlamento seçimleriyle onun hemen ardından gelen uluslararası bunalımın yarattığı genel hareketlilik döneminde bütün itirazları kısa zamanda bastırmayı başardı.[5]

Savaşı Önlemek İçin Diplomatik Girişimler

Bu arada Midhat Paşa da İstanbul Konferansına katılan yabancı güçlerin durumlarını sarsmak ve Rus tehdidini ortadan kaldırmak için Sırbistan ve Karadağ ile ayrı bir barış anlaşması konuşmalarına girmiş bulunuyordu. Midhat Paşa'nın azlinden hemen sonra Prens Milan Osmanlı koşullarını kabul etti; 28 Şubat 1877'de imzalanan barış anlaşmasıyla Sırbistan savaş öncesi durumuna döndü. Osmanlı sınırları boyunca yeni kaleler yapmamayı ve Osmanlı bölgesindeki terörist çeteleri desteklememeyi de vaat ediyordu. Osmanlı sancağı Belgrat kalesinde dalgalanacak, ancak kalede Osmanlı askeri bulunmayacaktı. Sırbistan da buna karşılık topraklarındaki tüm Müslüman, Yahudi, Ermeni ve Katoliklerin din özgürlüklerine sahip olmalarını kabul ediyordu. Karadağ ile benzer bir anlaşma yapma çabaları bir sonuç vermedi; Karadağ Rus etkisinde olduğundan Çara doğrudan doğruya müdahale fırsatı verebilmek için savaşın sürmesini istiyordu.

Bab-ı Âli inatçı vasallerine karşı ne yaparsa yapsın, sahne Osmanlılara saldırılması için hazırlanmıştı. 1854'te Avusturya'nın müdahale tehdidiyle Rusya Prenslikleri bırakmıştı. Şimdi askerleri Osmanlılara Balkanlarda saldıracaksa Romanya'dan geçecekleri için Çar'ın Viyana'yla işbirliği yapmaya ihtiyacı vardı. Bir Rus - Osmanlı savaşı durumunda Avusturya'nın durumunu belirleyen ve pek de açık olmayan Reichstadt kararlarını kesinleştirmesi için Çar bir süredir Avusturya imparatorunu sıkıştırmaktaydı, ancak Avusturya ordularının düzensiz oluşu nedeniyle imparator bu işbirliğini istemesine karşın yine de geri duruyordu. Ne var ki, İstanbul Konferansının başarısızlıkla sonuçlanması Çar'ın istediği anlaşmayı Budapeşte'de elde etmesini sağladı (15 Ocak 1877). Bir Rus - Osmanlı savaşı çıktığı takdirde, istediği zaman Bosna ve Hersek'i işgal etme hakkı ve Sırbistan, Karadağ ve Yenipazar sancağının tarafsız kalmaları ve iki tarafça da işgal edilmemeleri koşuluyla Avusturya iyi niyetli bir tarafsızlık güdeceğini açıkladı. Rusya Besarabya'yı alacak ve müttefikler diğer devletlerin itirazlarına karşı birbirlerini destekleyeceklerdi. Bölgede büyük bir devletin kurulmaması öngörülmüşse de Bulgaristan konusunda kesin maddeler konulmamıştı. Osmanlı İmparatorluğu tümüyle çökecek olursa İstanbul, Rusya'ya da Yunanistan'a da verilmeyip serbest kent olacak, Yunanistan Girit, Tesalya ve güney Epir'i alacaktı. Rusya böylece Bab-ı Âli'ye karşı istediğini yapmakta serbest kalıyor, Avusturya da Sırbistan'ı kendisinin istediği zaman işgal edeceği güvencesiyle, basit bir tarafsızlık karşısında önemli bir toprak parçasını ele geçiriyordu.

Osmanlı Parlamentosu

Midhat Paşa, yeni Anayasanın en belirgin kanıtı olan parlamentonun İstanbul'da, tüm yabancı temsilcilerin gözleri önünde toplandığı takdirde bunun

Bab-ı Âli için çok yararlı olacağı düşüncesindeydi. Komisyon Anayasanın yanı sıra bir de 28 Ekim 1876'da yayınlanan geçici seçim yasası çıkarmıştı. Durumun acil olmasından dolayı ve yalnız bir kere olmak üzere, milletvekilleri halk tarafından değil de Tanzimat vilayet yasalarına göre seçilmiş vilayet ve sancak meclisleri üyelerince seçilecekti. Hükümet her vilayetin göndereceği temsilci sayısını nüfusuna göre belirleyecekti. Müslüman ve Müslüman olmayanların oranını da vali saptayacaktı. Bu kez Hıristiyan bölgelerden gelecek ve çoğunluğunu Hıristiyanların oluşturduğu delegeler için özel tüzükler hazırlanmıştı.[(6)] Romanya, Sırbistan, Karadağ, Mısır ve Tunus gibi vasal vilayetler, kendi hükümet düzenleri olduğu için seçime katılmıyorlardı. Lübnan ve Girit de, meclise katılmalarının yeni elde ettikleri özyönetimin etkinliğini azaltmayacağına dair Bab-ı Âli'nin bütün verdiği güvencelere karşın özerkliklerini korumak için meclise katılmadı. Seçimler Ekim'de başlayıp yeni yılın başlarına kadar sürdü. Yalnız Bosna ve Selanik'te valiler çeşitli toplumlardan kimleri temsilci olarak istiyorlarsa onları seçtiler. İstanbul henüz bir vilayet olmadığı için ayrı bir düzen içindeydi: Seçim bölgesi olarak kabul edilen 20 belediye dairesinden her biri daire halkının verdikleri oylara uygun olarak biri Müslüman iki seçmen seçiyordu. Anayasa imparatorluk vilayetlerinden eşit bir temsil oranı öngörüyorsa da, Hıristiyanlara yeni ayrıcalıklar verildiğini gösterip yabancı devletleri etkilemek için Avrupa vilayetlerinde seçim sistemi değiştirildi: Anadolu vilayetlerinde 162.148, Afrika vilayetlerinde 505.000 nüfusa bir milletvekili seçilirken bu oran Avrupa'da 82.882 erkeğe bir temsilci olarak belirlendi. Yahudilere 18.750 erkeğe bir (toplam 4 temsilci); Hıristiyanlara 107.557 erkeğe bir (toplam 44); Müslümanlara 133.367 erkeğe bir (toplam 71) temsilci hakkı tanındı. 1877'de toplanan ikinci meclis için de bu oranlar aynen kaldı.[(7)] Padişah da Âyan Meclisinin, 21'i Müslüman olan 26 üyesini atadı.

Parlamento 19 Mart 1877'de Dolmabahçe Sarayının kabul salonunda tüm bakanlar, âyan, temsilciler ve yabancı devlet adamlarının katılmalarıyla görkemli bir törenle açıldı. Seçim yasalarına göre başkanın temsilciler arasından ve temsilciler tarafından seçilmesi gerekirken padişah başkanlığa Ahmet Vefik Paşa'yı getirmişti. Padişah, Küçük Sait Paşa tarafından okunan açılış konuşmasında daha önceki reform başarısızlıklarına, dış saldırıların neden olduğu güçlüklere ve borçlara değiniyordu. Padişah Anayasayı 'ülkenin yönetimini düzeltmeye yönelik yararlı bir araç' olarak kabul ediyordu. Bu konuda imparatorluğun ihtiyacı olan yasaların çıkması için temsilcilerin işbirliğini istiyordu. Hükümetin çok yakında yeni yasa tasarıları sunacağını bildiriyor, tarım, adalet bürokrasiyi geliştirme ihtiyacı üzerinde duruyor, yeni yasaları titizlik ve dürüstlükle uygulayacak yetenekli memurlar elde etmek için yeni bir Mekteb-i Mülkiye kurulacağından söz ediyordu.[(8)] Daha sonra Ayasofya Camiinin karşısındaki eski üniversite binasında toplanan parlamento yayınladığı bildiriyle padişahı bu adımı attığı için övmüş ve 'kötü yönetimin son kalıntılarını, bir zorbalık rejimi mirasını

ortadan kaldırmak için' olanca gücüyle çalışacağına söz vermişti. Parlamento yabancı müdahaleye de kuvvetle karşı çıkıyor, Sırbistan gibi Karadağ'ın da Bab-ı Âli'nin koşullarını kabul edeceğini umduğunu dile getiriyordu.[9]

Anayasa'ya uygun olarak Mebuslar Meclisi açık, Âyan Meclisi de kapalı oturumlarla çalışmalarına başladılar. Genel olarak Mebuslar Meclisine gelenler kendilerini seçen meclislerin üyeleri olduklarından vilayetlerde Tanzimat hareketinin oluşturduğu yeni yönetici ve orta sınıfları temsil etmekteydiler. Âyan Meclisinde ise uzun yıllar hükümet daire ve meclislerinde hizmet görmüş bürokratlarla birkaç ulema sınıfı üyesi bulunmaktaydı. Kısacası gerçek anlamında iki meclis de padişah ya da halkı değil, vilayet ve başkentin yönetici sınıflarını temsil etmekteydi. İmparatorluğun çeşitli din ve dillere sahip halkını temsil eden üyelerin başkentte kullanılan süslü resmi dil yerine halkın Türkçesini konuşmalarıyla bunların arasında kısa zamanda kardeşlik ve Anayasaya bağlılık duyguları doğdu. Anayasada kullanılan 'Osmanlı' deyimi anlamında gerçek bir Osmanlı kurumu böylece doğmuş oldu.

Rus Savaşı, 1877-1878

Osmanlıların meşrutiyet rejimine geçmeleri Rusların emellerine set çekmemişti, ancak Çarın da kendi askeri durumunu gözden geçirmesi gerekiyordu. Prensliklerden geçip güneye inmeye hazırlanan ordusu sayı bakımından Osmanlı ordusuna eşitse de Abdülaziz'in hükümdarlığının son yıllarında giriştiği büyük satınalma kampanyası sonunda malzeme bakımından Osmanlılara kıyasla çok eksiği vardı. Ancak Ruslar, ilerde olayların da doğrulayacağı gibi, komuta üstünlüğü nedeniyle savaşı kazanacaklarına inanıyordu. Osmanlı subay kadrosu henüz tam gelişmemesinin yanı sıra, Tanzimatçıların çalışmalarını engelleyen türden siyasal rekabetle bölünmüş durumdaydı. Böylece Rusya, ordularının topraklarından geçmesi için (16 Nisan 1877) Romanya'dan izin almış, fakat asker yardımını reddetmişti. Yine bu sırada Yunanistan Sırbistan ve Karadağ'ın yardım önerilerini de geri çevirmiş bulunmaktaydı. Rus elçisi Bab-ı Âli'ye hükümetinin savaş ilan ettiğini bildirdi (24 Nisan) ve başkenti derhal terk etti. Abdülhamit Paris Antlaşmasını imzalayan devletlerden yardım istediyse de bunun bir yararı olmadı. Gladstone'un 'müthiş Türk'e karşı siyasal saldırıları yüzünden çalışmaları hâlâ aksayan Disraeli Rusya'nın kazançlarını sınırlandırmak için bir İngiliz - Avusturya anlaşmasıyla Çarın İmparator'la anlaşmasını geçersiz kılmaya çalıştı. Fakat Andrassi, Ruslar Budapeşte Antlaşmasını çiğnedikleri takdirde açıkça harekete geçmeye hazırdı. Bu yüzden Disraeli İngiltere'nin müdahalesi için kabine desteği sağlayamayınca Osmanlıları tek başına savaşma zorunda bıraktı.

Rus kampanyasının başlıca amacı Balkan Dağları'nı geçip mümkün olduğu kadar çabuk İstanbul ve Boğazlara yaklaşmak, bir yandan da kuzeydoğu Ana-

dolu'ya inip Kars, Ardahan ve Erzurum'u alarak Bab-ı Âli'ye İstanbul Konferansında reddettiği koşulları kabul ettirmekti. Çar Karadeniz'i denetimi altına alıp Anadolu'dan İskenderun'a inince Akdeniz'e çıkmış olacaktı. Balkanların Slav devletleri de Osmanlı denetiminden kopup güçlü bir Rus etkisine girecek, Çarın Avrupa devletleri arasında gücü artmış olacaktı. Osmanlı savunma hattı ise Tuna boyunca kurulmuştu, Varna ile Vidin arası tahkim edilmiş, Silistre, Rusçuk, Niğbolu ve Vidin'de önemli yedek kuvvetler bulundurulmaktaydı. Varna, Sumla ve Sofya'daki üslerden beslenen Balkan Dağları, ikinci savunma hattını oluşturmaktaydı. Rus Baltık Donanmasının yeniden Akdeniz'e gönderilebileceği göz önünde tutularak Çanakkale tahkimatı güçlendirilmiş, doğuda Kars ve Erzurum garnizonlarına asker gönderilmişti. Rusya'nın Karadeniz filolarını yeniden inşa etmeye zamanları olmadığı için bu yönden korkuları olmayan Osmanlılar Tuna'ya hafif gemiler göndererek oradaki kara kuvvetlerine destek olmayı düşünüyorlardı.

Ruslar batıda 1877 Haziranında iki saldırıyla harekete geçtiler: Bir orduları Dobruca'ya girdi, diğeri Rusçuk ve Niğbolu arasından geçip çoğunluğu Bulgar olan halkının da yardımıyla Ziştoy'u aldı, Müslümanların çoğunu öldürdü (27 Haziran). Daha sonra Balkan geçitlerini yarmak ve Sofya ile Edirne'ye inmek için Tırnova'yı aldılar (1 Temmuz). Osmanlıların ikinci savunma hattı da yarılmıştı. Ruslar kuzey Bulgaristan'a yerleşmeleriyle, kendilerine engel olmamaları için büyük ölçüde Müslüman köylüleri katletmeye başladılar. Niğbolu saldırılara kahramanca dayandıktan sonra 16 Temmuz'da büyük bir insan ve malzeme kaybıyla düştü. İstanbul bu felaketler dizisi karşısında şaşkına dönmüştü. Abdülhamit sağ kalan bütün komutanları değiştirdi, Harbiye'nin eski komutanı ve şimdi Karadağ'daki ordusunun başında olan Süleyman Paşa'yı Balkan geçitlerinin savunmasına getirdi. Halktan gerekli desteği sağlamak için kendini gazi ilan etti, din adamlarından Kutsal Savaş fermanı çıkarttı. Topkapı Sarayından Peygamber Sancağını çıkartınca, halkı heyecanın doruğuna yükseltip gerekli insan ve parayı sağladı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bundan sonraki yarım yüzyılı içinde bu çağrı daha pek çok kereler tekrarlanacaktı.

Süleyman Paşa askerlerini deniz yoluyla Dedeağaç'a getirdi, oradan kuzey Bulgaristan'a geçip Rus kuvvetlerini Şipka Geçidi gerisine itti, geçidi alıp yeniden tahkim etti. Rus saldırı kolunun sağ kanadı Ziştoy zaferinden sonra Vidin'i de almış, ancak Osman Paşa'nın savunduğu Plevne önlerinde çakılmıştı. Osmanlıların Şipka ve Plevne'deki bu direnişleri Rusların istedikleri gibi hızla İstanbul'a inemeyip oralarda oyalanmalarına neden olmuştu.

Doğu seferleri de buna benzer bir şekilde gelişti. Osmanlılar ilk başlarda güçlerini Rusların Karadeniz'le Van Gölü arasındaki saldırabilecekleri kalelere böldükleri için sıkıntı çekiyorlardı. Bu yüzden Rusların ilk saldırıları karşısında pek tutunamadılar. Önce Ardahan (18 Mayıs 1877), sonra Doğu Bayezıt

(20 Haziran) elden çıktı. Osmanlılar ağır kayıplar verdiler. Ruslar ele geçirdikleri silahlarla Bulgaristan'da olduğu gibi yerel Hıristiyanları silahlandırdılar. Direnişi önlemek için Müslüman köylüler öldürüldü. Kars artık Osmanlı savunmasının merkezi olmuş, diğer bölgelerdeki askerler burada Ahmet Muhtar Paşa komutasında toplanmışlardı. Ahmet Muhtar Paşa Rus ilerlemesini kısa zamanda durdurdu.

Çabuk bir zafer elde edemeyen Çar ilk kazançlarını da tehdit eden yeni siyasal ve diplomatik baskılar altında kalmaya başlamıştı. Gorçakof ile diğerleri hâlâ Avrupa müdahalesinden ve savaş fazla uzun sürdüğü takdirde Rusya'da çıkabilecek bir isyandan çekiniyorlardı. Balkan Dağlarına kadar uzanacak özerk bir Bulgar devletinin kabulüyle savaşın bitirilmesini istiyorlardı. Avusturyalılar da Bosna-Hersek'i alacaklardı. Disraeli'yse (artık Lord Beaconsfield olmuştu) Osmanlıları kurtarmak için kabine desteğini sağlamış durumdaydı, ancak kabine hiç olmazsa bir Avrupa devletinin desteği olmadan savaşa girmek istemediğinden Rusları İstanbul ve Boğazlardan uzak tutmak için İngiliz filosunu göndermekle yetindi (30 Haziran). Yeni İngiliz elçisi Sir Henry Layard padişahla çok yakın bir ilişki kurabilmiş ve bu ilişkiyi görev süresince sürdürebilmiştir. Disraeli ile Layard Rusları püskürtmek için İngilizlerin Doğu Anadolu'ya bir sefer yapmasını mümkün görüyorlardı. Halk Ortadoğu'yu olduğu gibi Hindistan'ı da Rus emperyalizminden kurtarmak için bir savaş hummasına girdi, Osmanlıların Plevne ve Şipka kahramanları İngiliz basınında yer almaya başladılar. Ancak Disraeii Avusturya'dan umduğu yakınlığı göremedi. Avusturya hâlâ Tuna'nın sağ kıyısının işgal; edilmesi ve Rus koruması altında büyük bir Slav devleti kurulması yolundaki Rus taleplerini desteklemekte ısrarlıydı.

Böylece savaş sürdü. Çar Balkanlı dostlarının daha önce geri çevirdiği yardım önerilerini bu kez kabul etti. Sırbistan savaşa girmeye razı geldiyse de, Ruslar Plevne'yi ele geçirip kesin bir zafer kazanana kadar bekledi. Yunanlılardan da Osmanlıları Trakya'da oyalamaları istenmişti; ancak onlar da Osmanlı ordusundan ve İngiltere'nin müdahalesinden çekindikleri için Rusların Epir ve Tesalya'nın kendilerine verileceği garantisini almadan savaşa karışmak istemediler. Romanya Rusları reddetmek ya da oyalamak durumunda değildi. Bu yüzden ordusuyla Plevne kuşatmasına katıldı. Ruslara karşı kahramanca direnmeleri sonunda Abdülhamit, Osman Paşa ile Muhtar Paşa'ya gazilik unvanını verdi.

Parlamentonun Çalışmaları

Bu sırada parlamento da yasama çalışmalarına başlamıştı. Müslüman ve Müslüman olmayan milletvekillerinin arasında danışma komitelerinin oluşması konusunda uzun süren tartışmalardan sonra 1864 Vilayet Nizamnamesi'ni değiştiren bir yasa hazırlandı. Taşradan gelen temsilciler yöneticilerin

meclisler, üzerindeki güçlerinin sınırlanmasını ve İstanbul belediyelerinin ihtiyaçlarından fazla vergi almalarını önlemek istiyorlardı. Önemli belediye yasaları çıkartılarak Tanzimat dönemi sonlarında ortaya çıkan kentsel yapılaşma geliştirildi.

Tartışmalara yol açan diğer bir konu da sadrazamın teklif ettiği Basın Yasasıydı. Buna göre hükümet yönetmeliklerini ihlâl eden basın organlarının sansürüne ve kapatılmasına olanak tanınıyordu. Sonunda maddelerin büyük bir çoğunluğu kabul edildi, milletvekilleri ancak para cezalarını azaltmayı başarabildiler. Taslak- incelenmek üzere gönderildiği Devlet Şurasında yasama süreci içinde öylesine ertelendi ki, Parlamento toplanmış bulunduğu sürece yasalaşamadı.

Parlamento, Mebuslar ve Âyan Meclisleri tüzüğünün[10] dışında imparatorluğun her yanında geçerli bir de temel seçim yasası çıkarttı. Buna göre her sancakta elli bin erkeğe bir milletvekili seçilecek, seçmenlerin seçimi 1877'de İstanbul'da kullanılan sisteme benzeyen dolaylı seçim olacaktı. 25 yaşını geçmiş, müflis ya da hükümlü olmayan tüm erkekler seçme hakkına sahiptiler. Milletvekilleri doğrudan doğruya bir seçim düzeni getirip, vergi borçları olanların seçme haklarının ellerinden alınmasını istedilerse de Âyan Meclisi bu maddeleri taslaktan çıkartarak hangi grupların çıkarını kolladığını bir kere daha ortaya koydu.[11] Padişahın eline vardığında parlamento dağıtılmış olduğundan bu taslak da yasalaşmadı.

Milletvekilleri bütçe tartışmalarında bağımsızlıklarını gösterdiler; 1876-77 bütçesini kabul etmeden önce memur sayısını azaltıp onlar için önerilen aylık miktarlarını kısıtladılar. Ancak bütçede büyük bir açığa neden olan savaş giderlerinin ve bunları karşılamak için gelir, emlâk ve hayvan vergilerinin artırılmasını kabul etmişlerdi. Ayrıca emlâk sahiplerinin ve memurların servet ve olanakları oranında hükümet tahvilleri almalarını zorunlu kılan bir iç borçlanma yasasını da kabul ettiler.[12] Milletvekilleri bu nokta dışında savaş idaresine doğrudan doğruya karışmadılarsa da padişaha gazi unvanının verilmesi konusunu tartıştılar. 22 Mayısta Mahmut Nedim Paşa'nın imparatorluğu bunalıma sokma suçuyla yargılanmasını istedilerse de padişah bu konuda da bir girişimde bulunmadı. Parlamentoda savaşın yürütülme biçimi özel bir eleştiri görmedi; ancak Midhat Paşa'nın yakın dostu ve bir Dışişleri Bakanlığı yetkilisi olan İsmail Kemal Bey parlamento dışından liberal destek arayarak Mebuslar Meclisinde savaşı yönetecek bir savaş komitesi kurulması yönünde çalıştı. Ne var ki, bu girişim zaten padişah tarafından kabul edilmeyeceği gibi Anayasa ile pek çok noktada çatışıyordu.[13] İsmail Kemal Bey Mecliste 90 taraftar bularak padişahtan Midhat Paşa'yı yeniden başa geçirmesini İstediyse de (22 Mayıs), Ardahan'ın elden çıkması nedeniyle Serasker Redif Paşa'nın istifasını ve Serasker Meclis tarafından sorguya çekilirken (24 Mayıs) tartışmalarda hazır bulunmak isteyen din öğrencilerinin protestoları üzerine iki gün sonra bu tek-

lifini geri aldı. Padişah (Anayasanın kendisine tanıdığı hakla) buna İstanbul'da olağanüstü durum ilan ederek karşılık verdi ve öğrencileri sürgüne gönderdi.[14] Meclisin çalışmalarıyla ilişkili olmamasına karşın padişahın kuşkusu artmıştı ve Meclisi tümüyle kaldırmayı düşünmeye başlamıştı.

Meclisin ilk dönemi 19 Temmuz 1877'de, bütçe ve iç borçlanma yasalarının çıkarılması için normal süresinden daha sonra sona erdi. İkinci dönem seçim yapılması emredildi. Ancak seçim yasası hazırlanmadığından ve Kasım'daki açılış günü yaklaşmış olduğundan yine Geçici Seçim Nizamnamesi uygulandı. Seçimler Eylül ve Ekim aylarında yapıldı, sonuçlar yaklaşık olarak geçmiş dönemdeki gibi oldu. Yalnız savaşın yarattığı sorunlar nedeniyle Anadolu'dan gelen Müslüman milletvekillerinin sayılarında bir azalma görüldü.[15] Parlamento 13 Aralık 1877'de yine padişahın bir konuşmasıyla açıldı. Ancak savaş cephelerinden sürekli gelen ciddi haberler nedeniyle büyük törenler yapılmadı. Padişah Balkan vasallerinin herhangi bir neden olmadan ayaklanmalarını esefle karşıladığını bildirdi, ordusunun ve özellikle vilayet milis kuvvetlerindeki gayri müslimlerin kahramanlıklarını övdü. Milletvekillerine, Devlet Şurasının seçim, adalet reformu yasalarını hazırladığını, meclisin yeniden gözden geçirmesi için Basın Yasasını, Vilayet Yasasını ve bir önceki dönemde kabul edilen vergi yasalarını Meclise geri göndereceğini bildirdi.[16] Ancak milletvekilleri bu törenden yararlanarak verdikleri yanıtlarda savaşın gidişini ve yönetiminden hoşnut olmadıklarını belirterek Hükümette bir şaşkınlık yarattı. Sadrazam istifasını vermek istedi, Abdülhamit de Mebuslar Meclisinin kapatılması gerektiği kararına vardı.

Yeni Bunalım

Rusların doğuda ve batıdaki Osmanlı savunma noktalarını uzun bir süre kuşatmaları sonunda savaş gerçekten kötüye doğru gitmeye başlamıştı. 14 Ekim 1877'de 6.500 Osmanlı askeri Aladağ'da teslim oldu; 14 Kasım'da da Muhtar Paşa Kars'ı terk edip adamlarının çoğunu Erzurum'a çekti. Doğu Anadolu artık tümüyle düşmana açıktı, yalnız kış mevsimi geçici bir korunma oluşturuyordu. Balkanlarda Gazi Osman Paşa da 10 Ocak 1877'de 42.000 kişiyle Plevne'yi teslim etmek zorunda kalınca batı cephesi de yarıldı. Sırbistan kralı Milan artık bağımsızlığını ilan edecek cesareti bulmuştu (28 Ocak); Bulgaristan sınırında Pirot'u işgal etti, ardından Niş'i kuşatıp ele geçirdi (11 Şubat). Şipka Geçidinde Osmanlılar 32.000 insan ve 103 top kaybederek geçidi elden çıkardı (9 Ocak 1878). Süleyman Paşa kaçıp Sofya'nın savunmasını üstlendi. Ancak Osmanlı kuvvetleri artık çok dağılmıştı. Kısa bir süre sonra Sofya, ardından da Edirne düştü (20 Ocak). Karadağ'daki Osmanlı kuvvetlerinin de doğuda savaşmalarından yararlanan Karadağlılar savaş ilan edip Bar'ı (15 Ocak) ve Ülgün'ü (19 Ocak) ele geçirdiler.

Rusların Bulgaristan'daki bu hızlı ilerlemeleri İngiltere ile Avusturya'yı ürkütmüştü. Çarın istediği büyük Bulgaristan'ın Güneydoğu Avrupa'nın Rus egemenliğine girmesi demek olduğunu anlamışlardı. Franz Joseph, Çar II. Aleksandr'a bir mektup gönderip böyle bir şeye karşı çıkacağını, Rusya yalnız güney Besarabya'yı alsa bile kendisinin Bosna ve Hersek'i istediğini, Osmanlılarla yapılacak barış konuşmalarına katılacağını bildirdi. Ancak Grandük Nikola'nın komutasındaki Rus birlikleri İstanbul'a doğru ilerlemeye devam ediyordu. Bab-ı Âli ateşkes istedi, 31 Ocak'ta Edirne'de ateşkes anlaşması imzalandı. Barış konferansına gidilmeden Osmanlılar Vidin, Rusçuk ve Silistre'deki kalelerini teslim ettiler, Bosna-Hersek'le Bulgaristan'ın Avrupa gözetiminde getirilecek reformlarla özerkliğe kavuşmalarını kabul ettiler. Rusya Boğazlardan geçme hakkına sahip olacak, Osmanlı Hükümeti savaş tazminatı ödeyecekti. Kısacası bu kayıtsız şartsız teslimdi. Osmanlılarla Ruslar, Avrupa güçlerinin müdahalesinden uzak yeni bir antlaşma yapılması için Yeşilköy'de (Ayastefanos) toplandılar.

Parlamentonun Kapatılması

Parlamento geri gönderilen taslaklar ve laik mahkemelere ilişkin iki yeni yasa taslağı üzerinde çalışmaktaydı. Ancak askeri felaketler milletvekillerinin dikkatlerini yasa çalışmalarından çok ülkenin durumuna çekiyordu. Hükümeti eleştirmeye, savaş yönetimini, subayların beceriksizliklerini eleştirmeye başladılar.[17] Midhat Paşa'nın geri getirilmesi önerileri Abdülhamit'i meclisten soğutmaktan başka bir işe yaramıyordu. Bunun yanısıra Ermeni ve Rum milletvekilleri kendi milletlerinden olanları askere gitmemeleri için kışkırtıyorlar, liberal ve Müslüman olmayan milletvekili grupları da saray erkanı ve bakanlar için güvensizlik beyanında bulunuyorlardı.[18] Padişah, İstanbul'u bir Rus saldırısına karşı korumak üzere İngiliz donanmasının Marmara'ya girmesine izin verilmesini danışmak için 13 Şubat'ta her iki meclisi de topladı. Milletvekillerinden çoğunun onaylarını bildirmelerinden sonra astarcılar kethüdası olan Naci Ahmet Padişaha, "Bizim fikirlerimizi almakta çok geç kaldınız; felaketi önleme fırsatı varken bize danışacaktınız, Mebuslar Meclisi kendisiyle ilgili olamayan bu durumdan hiçbir sorumluluk kabul etmez," dedi.[19] Artık son gelmişti. Abdülhamit ertesi gün görevini yaptığını, ancak genel durum yüzünden 'işlevini layikiyle yerine getirmediğini' beyan ederek parlamentoyu kapattı.[20] Abdülhamit ilk başta, hükümeti en çok eleştiren milletvekillerinin, halkın ve askerin morallerini çökerteceklerinden korkarak tutuklanmalarını da emretmişti. Ancak Ahmet Vefik Paşa'nın ısrarıyla emrini değiştirip milletvekillerinin bir an önce geldikleri yerlere dönmelerini istedi. Bazı temsilciler kendisinin Anayasayı çiğnediğini ileri sürdülerse de Parlamento kapanmış oldu.[21] Bu ani sonun hayâl kırıcı olmasına karşın padişah Anayasanın kendi-

sine verdiği hakkı kullanmaktaydı ve otuz yıl süreyle imparatorluğu parlamentosuz yönetirken de bu hakka sahipti. Midhat Paşa ile arkadaşlarının Anayasayı tutucu güçlerden korumak için kabul ettikleri maddeleri bu bunalımda kullanmaktan başka bir şey yapmış değildi. Parlamento kapanıp Bab-ı Âli de zayıflayınca Abdülhamit hükümdarlığının sonuna kadar sürecek ve Osmanlı yönetimine egemen olacak olan otokrat yönetiminin temellerini attı.

Ayastefanos Antlaşması

İngiltere'de kamuoyunun da desteklediği Kraliçe Victoria, kabinenin Disraeli'nin İstanbul'a donanma gönderme teklifini kabul etmesini sağlamıştı. Padişahın izni gelir gelmez donanma Çanakkale Boğazını geçip başkentin önünde demirledi. Ancak Disraeli henüz Avusturya ile bir anlaşmaya varmadığı için karaya asker çıkarılmadı. Avusturya Edirne ateşkes antlaşmasının maddeleri konusunda Çar'a protesto gönderdiği halde Bismark hâlâ Üç imparatorlar Birliğini bozacak bir harekete girmekten kaçmıyordu. Bu sırada Rus kuvvetleri Çatalca'ya varmışlardı. Şimdi sadrazam olan Ahmet Vefik Paşa da içlerinde olmak üzere tüm İstanbul halkı Rusların başkenti işgal edeceğinden endişe duymaya başlamıştı.

Ancak St. Petersburg'da tutucular, İngilizler karaya asker çıkartmadıkları takdirde Rus ordularının İstanbul ya da Boğazları almak üzere ilerlememesi için Çar'ı kandırmışlardı. Her iki taraf da savaşı uzatmak istemiyordu. Seferler Rus hazinelerini boşaltmış. Çar yeni kağıt para bastırtmak zorunda kalmış, enflasyon ve hoşnutsuzluk artmıştı. Romanya da müttefikinin Besarabya konusunda beslediği emeller yüzünden düş kırıklığına uğramıştı. Avusturya, Rus planlarına karşı çıkmakla birlikte, gerçekte kendi mali durumu yüzünden harekete geçemiyordu. İngiltere'nin istemeye istemeye ve gecikerek işe karışması da bu ülkenin prestij kaybına neden olmuştu.

Ayastefanos barış konferansı bu koşullar altında başladı. Konferansın daha başında, Osmanlılar Ruslara katılarak konferans sonucunda belirecek Avrupa itirazlarına karşı çıktılar. 3 Mart 1878'de imzalanan antlaşma bir ay önceki Edirne ateşkes anlaşmasına dayanıyor ve temelinde Panislavizm taraftarlarının isteklerini yerine getiriyordu. Karadağ ve Sırbistan bağımsızlıklarına kavuşuyordu. Sırbistan savaşa olan katkısının azlığı nedeniyle sınırlarını ancak güneyde biraz genişletmiş, Drina vadisi, Niş ve Yenipazar sancağının bir bölümünü almıştı. Bab-ı Âli Romanya'nın bağımsızlık ilanını kabul edecek, bu ülkeye bir miktar savaş tazminatı ödeyecek, Rusya'nın güney Besarabya'yı ilhakını kabul edecek ve Romanya'ya Dobruca'nın bir bölümü verilecekti. En önemli maddelerden biri de Bulgaristan'a ilişkindi: Bulgaristan kendi prensi, askerleri ve yönetimiyle Osmanlı egemenliğinde ama özerk olacaktı. Toprakları Tuna'dan Ege'ye kadar uzanacak, Manastır, Selanik ve Ege kıyılarının bir

bölümü Bulgaristan'a verilecekti. Ancak halk çoğunluğu Müslüman ve Yahudi olan Dedeağaç ve Selanik limanları bu anlaşmanın dışında bırakılmıştı. Böylece Bulgaristan üç kere genişlemiş ve 5 milyonluk bir nüfusa kavuşmuştu. Prensi halk tarafından seçilecek, Avrupa devletleri tarafından onaylanacak ve Padişah tarafından kabul edilecekti. Yeni Prenslikte iki yıl süreyle kalacak olan Rus askerleri ve bir Rus komiseri hükümet ve milis kuvvetlerinin örgütlenmesine yardımcı olacak, Osmanlı asker ve memurları ülkeden çıkacaklardı.

Bab-ı Âli, Rusya ve Avusturya ile görüştükten sonra Bosna ve Hersek için İstanbul Konferansında istenen reformları gerçekleştirecekti.

1868'de Girit'te başlatılan yeni yönetim düzeni sürdürülecek, Epir ve Tesalya'yı da içine alacak biçimde genişletilecekti. Bu iki bölge Yunanlılara verilmeyip henüz Osmanlıların elinde bulunuyordu.

Rus propagandasının etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu aydınları arasında bir Ermeni milliyetçiliği duygusu yaratılmıştı. İstanbul Ermeni Patriği Nerses Ayastefanos'a giderek Ruslardan, savaş sırasında Osmanlılara karşı kendilerine yardımcı olduklarını belirterek doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurulması için yardım istedi. Ancak Ruslar bağımsız bir devletin kendi Ermenilerini ve diğer milliyetçileri kışkırtacağını düşünerek Osmanlı İmparatorluğu içinde huzursuz bir Ermeni toplumunun kendileri için daha yararlı olduğu görüşündeydiler. Bu yüzden bunun yerine Osmanlılardan Anadolu'da Ermenilerin istedikleri bölgelerde reformlar yapılmasını ve bölgenin Kürt ve Türkmen akınlarına karşı güvenceye alınması garantisini sağladılar. Böylece doğan Ermeni Sorunu ilerki yıllarda Ruslar tarafından geliştirilecek ve daha büyük bir ustalıkla kullanılacaktı.

Padişah çok büyük bir savaş tazminatı ödemeyi de kabul etmişti. (24 milyar kuruşa eşit olan 1.4 milyar ruble yıllık devlet gelirinin dört katıydı) Bunun yarısı Dobruca'nın bir bölümü, Tuna adaları, Kars, Ardahan, Batum ve Doğu Bayezit verilerek ödenecekti. Yeni Rus topraklarından çıkmak isteyenler emlâklarını üç yıl içinde satabileceklerdi. Böylece Abdülhamit'in hükümdarlığının sonuna kadar sürecek olan sürekli bir göçmen akını başlamış oluyordu. Padişahın Ortodoks tebası, kiliseleri ve papazları Rus 'koruması' altında olacaklardı. Osmanlılar İgnatiev'in Boğazların ortak korunma ve idaresi isteğine karşı çıkabilmişlerdi. Ancak her şeye karşın antlaşma koşulları çok ağırdı; zaten yalnızca parasal yükümlülükler bile gelecekte Rus üstünlük ve etkisini sağlamaya yeterliydi.[22]

İstanbul'un Tepkisi

Bulgaristan'dan gelen Müslüman göçmenlerle İstanbul nüfusu iki katına çıkmıştı. Bunlar Hıristiyanlara olduğu kadar nefret ettikleri düşmanları karşısında pes eden padişaha da düşmanlık duyuyorlardı. Kentin eski sakinleri

yenilgi karşısında donuk bir sessizliğe düşmüşlerdi, içlerinden çoğu savaşlarda sevdiklerini ve yine pek çoğu da savaşı izleyen enflasyonda evlerini ve gelirlerini kaybetmişlerdi. Göçmenler imparatorluğu Ruslara karşı savaşı sürdürmeye zorlamak konusundaki kararlarında ısrar ediyorlardı. Başlarında bir zamanlar Yeni Osmanlı ve şimdi de Pan Türkçü olan Ali Suavi vardı. Ali Suavi 30 kadar göçmeni silahlandırarak V. Murat'ı yeniden tahta geçirmek ve sonra da Ayastefanos Antlaşmasını bozmak için Çırağan Sarayını bastı. Ancak saray muhafızları saldırganların çoğunu öldürüp komployu başarısızlığa uğrattı (20 Mayıs 1878). Ali Suavi yargılanıp idam edildi. Bu olay padişahın gelecekte böyle bir şeyin tekrarlanmaması için mutlakiyetçi bir rejim kurma kararını pekiştirdi. Mabeyn Müşiri İngiliz Sait Paşa da komploya karıştığı iddiasıyla azledildi. Yerine Ruslar tarafından serbest bırakıldıktan sonra ülkesine dönen ve Abdülhamit'in hükümdarlığının büyük bir bölümünde sarayda güçlü bir tutucu güç olan Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa getirildi.

Diplomatik Oyunlar

İgnatiev Bab-ı Âli ile anlaşmada acele ederek İngiltere ve Avusturya'yı bir oldu bittiye getirmek istemişti. Ancak bu hareketin doğuracağı Avrupa tepkisini hesaplayamamıştı. Tepki yalnızca Disraeli ile Franz Joseph'den değil, Rus ve Avusturyalı müttefikleri arasında bir savaşı önlemek için harekete geçme gerekliliğini gören Bismark'tan da geldi. Çar, Ayastefanos sonuçlarının gözden geçirilmesi için bir Avrupa konferansı toplanmasına razı gelmediği takdirde böyle bir savaşın kaçınılmazlığını anlamıştı. Bu yüzden Bismark'ın konferansın Berlin'de toplanması yolundaki önerisini kabul etti. Ancak eski müttefiklerinin İngiltere'yle birleşip tüm maddelerin yeniden gözden geçirilmesini istemelerini beklemiyordu; bu durum karşısında savaştan kaçınmak için isteklerini yerine getirmekten başka yol bulamadı.

Avusturya, doğu Avrupa'daki Rus gücünün azalması için yeni Bulgaristan'ın küçültülmesini istiyordu. Rusya Avusturya'nın Bosna, Hersek ve Yenipazar'ı ilhakını da kabul edecekti. Rusya bu noktaları kabul edince Franz Joseph İngiltere'nin anlaşma koşullarının yeniden gözden geçirilmesi isteğini eskisi kadar desteklememeye başladı. Bunun üzerine İngiltere doğrudan doğruya Ruslara döndü ve Bismark'ın aracılığıyla yeni Bulgaristan'ın Balkan Dağlarının kuzeyindeki bölgeyle sınırlandırılmasını kabul ettirdi. Bölgenin geri kalan bölümü Osmanlılara geri verilerek Doğu Rumeli vilayeti adı altında özerkliğine kavuşacak ve burada hemen reformlara başlanacaktı. Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümü de Osmanlılara geri verilecekti. Ancak Kars, Batum ve güney Besarabya yine Rusya'da kalacaktı (30 Mayıs 1878).

Böylece Berlin Kongresi daha başlamadan Ayastefanos Antlaşmasının değiştirilecek maddelerinin temelleri hazırlanmıştı. Ancak İngiltere memnun de-

ğildi. Ruslar Doğu Anadolu'da hâlâ Akdeniz ya da Basra Körfezine inebilir veya Ermenileri ayaklandırabilirlerdi. Osmanlıların Anadolu'daki topraklarının bütünlüğünü sağlamak için Disraeli Kıbrıs'ın İngilizler tarafından işgalini önerdi. Böylece İngiliz askeri kuvvetleri herhangi bir olaya derhal müdahale edebileceklerdi. Böylece Padişah istekli olmasa da Berlin Kongresi daha başlamadan Ayastefanos Antlaşmasını olduğu gibi bırakma tehditleri üzerine 4 Haziran 1878'de Kıbrıs Anlaşması imzalandı. İngiltere adayı işgal edecek ve padişah adına yönetecekti. Giderlerden arta kalan gelirler yıllık olarak Osmanlı hazinesine ödenecek, Osmanlılar adanın adalet, din ve eğitim kurumlarını yönetmeyi sürdüreceklerdi. İngiltere de Ruslar saldırdığı takdirde Doğu Anadolu'yu savunmak için gerekli bütün yardımı yapmaya söz veriyordu.[23] Böylece Disraeli'nin Berlin'deki son zaferi için temeller atılmıştı.

Berlin Kongresi

Tüm bu hazırlıklara karşın kongre toplandığında bir uzlaşmaya varmak kolay olmadı. Rus ordusu ve hazinesi tükenmiş durumdaydı, ancak Rusya yine de imzaladığı anlaşmalarla girdiği yükümlülüklerden kaçınma yolları arıyordu. Ayrıca kongrede doğrudan doğruya temsil edilmeyen grupların yarattığı sorunlar da vardı: Bosna ve Hersek Hıristiyanları, Bulgar Hıristiyanları, başlarında bir Hıristiyanın bulunmasına karşı çıkan Bulgar Müslümanları ve Avrupalıların büyük Müslüman topraklarını kendilerine verilmesi için Osmanlıları zorlayacağına inanan Ermeniler. Yunanlılar Girit, Tesalya ve Epir'i istiyorlardı. Osmanlılar konferansta Hıristiyan bayındırlık bakanı Karatodori Paşa ve Berlin elçisi Sadullah Paşa tarafından temsil edilmekteydi. Avrupalı güçler kendi emelleri üzerinde durup, üzerinde oyunlar oynadıkları toprakların sahipleri bulunan devletleri önemsemeyerek işleri kolaylaştırma yoluna gittiler.

Berlin Kongresi 13 Temmuz 1878'de sona erdi. Rusya'nın Ayastefanos'da düşlediği Büyük Bulgaristan üçe bölünüyordu. Özerk Bulgaristan Tuna'dan Balkan Dağlarına kadar uzanacak, Osmanlı egemenliğinde kalacak, başında Hıristiyan bir Prens bulunacak, ayrı ordu ve yönetimi olacak, ancak padişaha yıllık vergi ödeyecekti. Avrupa hanedanlarından birinden seçilecek Prensi, Avrupa devletleri tarafından onaylanacak ve padişah tarafından kabul edilecekti. Yeni rejimin örgütlenmesi Rusya, Bab-ı Âli ve diğer imzacı devletler komiserlerince denetlenecek, ancak bunlar ülkede dokuz aydan fazla kalamayacaktı.

Büyük Bulgaristan'dan geri kalan topraklar ikiye bölünüyordu. Balkanların güneyinde kalan bölge Doğu Rumeli vilayeti olarak padişahın yönetimindeydi. Burası siyasal ve askeri bakımdan doğrudan doğruya Osmanlı denetiminde olmakla birlikte özel bir yönetim düzeni kurulacaktı. Niş ile Yunan sınırı arasındaki Makedonya bölgesi de reformlar yapılmak üzere yeniden doğrudan doğruya Osmanlı yönetimine veriliyordu. Doğu Rumeli'de büyük bir Müslü-

man halk kütlesi olmasına karşın burası Osmanlı Hükümeti tarafından beş yıl süreyle seçilen bir Hıristiyan vali tarafından yönetilecekti. Valinin Hıristiyan milislerden oluşan bir askeri kuvveti varsa da gerektiğinde, iç düzeni korumak ve vilayeti dış saldırılara karşı savunmak için garnizonlarda bulunan Osmanlı askerlerini yardıma çağırabilecekti. Bulgaristan ve Doğu Rumeli'deki Rus ordusu 55.000 kişiden fazla olamayacak ve ülkede dokuz aydan fazla kalamayacaktı. Girit Osmanlı yönetiminde kalacak, 1868 reformları tam olarak uygulanacaktı. Avrupa devletleri Makedonya'da Osmanlılarla Yunanlılar arasında çıkacak sınır anlaşmazlıklarında aracı olacaklardı. Osmanlı yönetiminde olmalarına karşın Bosna ve Hersek, Avusturya askerleri tarafından işgal edilecek ve iki devlet arasında daha sonra başlayacak konuşmalarla hazırlanacak bir düzenlemeye kadar Avusturyalı memurlar tarafından süresiz olarak yönetilecekti. Karadağ'ın bağımsızlığı tanınacak, ancak prensi din ayrımı gözetmeksizin tüm tebasına eşit davranacaktı.

Sırbistan da güneyde Niş'e, doğuda Pirot'a kadar olan topraklarıyla bağımsız oluyordu. Fakat hem Sırbistan hem de Karadağ bunun karşılığında Osmanlı borçlarının bir bölümünü yüklenmekteydiler.

Romanya 1856 Paris anlaşmasıyla aldığı Besarabya topraklarını Rusya'ya veriyor. Tuna adalarıyla Dobruca'yı alıyor ve bağımsızlığına kavuşuyordu. Ayrıca Tuna'nın Demir Kapı kalelerini kaldırıyor ve nehirde yabancı savaş gemileri dışında geçişi serbest bırakıyordu.

Osmanlılar doğuda da Kars, Ardahan ve Batum'u Rusya'ya bırakmaktaydı. Batum serbest liman oluyor. Çar burasını tahkim etmemeye söz veriyordu. Ayastefanos'da kazanılan Eleşkirt vadisi ve Doğu Bayezit Osmanlılara geri veriliyordu. Bab-ı Âli Ermenilerin oturdukları bölgelerde reform yapmayı ve imparatorlukta tam bir sivil ve dini özgürlüğü taahhüt ediyordu. Karadeniz ve Boğazlar konusunda 1856 ve 1871 anlaşmaları maddeleri yürürlükte kalacaktı. Osmanlı hükümeti şimdi 802.5 milyon olarak saptanan savaş tazminatını yılda 35 milyon kuruşluk taksitlerle ödeyecek ve borcunu tamamlayamadığı takdirde Rusların ilerdeki toprak istemlerini kabul edecekti.

Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu toplam toprağının beşte ikisi ile nüfusunun yaklaşık yarısı Müslüman olan beşte birini (5.5 milyon) terk etmek zorunda bırakılmıştı. Ayrıca büyük bir gelir kaybına da uğramaktaydı. İngiltere açısından Rus tehdidi zayıflatılmış oluyordu. Ancak Osmanlı İmparatorluğu için Berlin Kongresi korkunç bir yenilgiydi.

İç ve Dış Güçlükler, 1878-1908

Berlin Antlaşmasını izleyen yıllarda Avrupa yeni bir güç dengesi ararken, Osmanlılar, padişahın azınlık tebasına yardım bahanesi altında içişlerine bir dizi yabancı müdahalesiyle karşı karşıya kalmışlardı.

Bosna-Hersek'te Avusturya Egemenliği

Avusturya'nın Berlin Kongresi'nden hemen sonra işgal ettiği Bosna-Hersek'te çözümü nisbeten kolay bir sorun ortaya çıkmıştı. Nüfusun yaklaşık yarısını oluşturan vilayetlerin Müslüman halkı Hıristiyan yönetimine karşı çıkıp işgalci birliklere direndikleri için Avusturya bu yeni vilayetinde askeri bir rejim kurdu. Abdülhamit vilayetlerin eskiye dayanan Müslüman gelenekleri konusunda duyarlıysa da yapacağı bir şey yoktu. Bu yüzden 21 Nisan 1879'da belirsiz bir süre için Avusturya egemenliğini kabul zorunda kaldı. İleri sürdüğü tek koşul, bölgenin gelirlerinin yine bölgede harcanması, Müslümanların ibadetlerinde serbest kalmaları, hutbelerde halife padişahın adının anılması, yönetimde yerel halkın kullanılması ve ülkeden çıkmak isteyen Müslümanlara izin verilmesiydi.

Fransızların Tunus'u İşgali

Padişahın daha uzaktaki topraklarının Avrupalılar tarafından işgali bir salgın halini aldı. Osmanlılar Tunus'a hiçbir zaman tam sahip olmamışlardı. Tunus on altıncı yüzyılda üstünlükleri daha çok korsanlık ve köle ticaretine dayanan yerel askeri birliklerin denetimindeydi. On dokuzuncu yüzyıl başlarında bunlar temizlendikten sonra ülke Avrupalı yatırımcıların ve tüccarların etkisi altına girdi. Bunların ardından Tunus'un stratejik konumunu Akdeniz ve Kuzey Afrika emellerini gerçekleştirmek için bir anahtar olarak gören hükümetler ortaya çıktılar. Önce Fransızlar Cezayir'i işgalden sonra 1830'da Tunus'da mali kuruluşlar örgütlediler, beylere borç verdiler, bir Afrika İmparatorluğu kurmanın ilk adımı olarak büyük yatırımlar yaptılar, İtalyan birliğinin başarılması, İtalyanların yeni bir orta Akdeniz imparatorluğunun ilk halkasını oluşturmak amacıylā Tunus'ta tarım ve sanayi yatırımlarına başlamalarıyla, 1870'de Fransızların bu üstünlüğü sarsıldı, İngiltere de, ham madde ve yatırım alanları arayarak ve Orta Afrika'daki stratejik çıkarlarını korumak için aynı alana kaymaya başladı. Tunus beyleri bu çatışan yabancı çıkarlardan borçlar alarak varlıklarını sürdürmekteyseler de, sonunda parasal sıkıntı batağına düşmekten kurtulamadılar.

Kırım Savaşı'ndan sonra Tanzimatçılar Tunus beylerini Osmanlı alanına çekebilmişler, Tanzimat yasalarını uygulamak, vergi ve gemi vermek karşılığında Mısır hidivlerininkine benzer bir statü tanımışlardı. Ülkede Osmanlı etkisinin başlıca kişisi Hayrettin Paşa'ydı. Mustafa Reşit Paşa'nın kölesi olan Hayrettin Paşa beylerden birine satılmış, sonra efendisinin hizmetinde hızla yükselmişti. Hayrettin Paşa yabancı çıkarlara karşı Osmanlı çıkarlarını üstün tuttuğu için yabancı konsolosların düşmanlığını kazanmış, Tunus sarayındaki siyasal rakipleri kendisinin azlini ve sürgününü sağlamışlardı. Onun Tunus'dan

ayrılıp Abdülhamid'in hizmetine girmesiyle Tunus'un Bab-ı Âli ile bağları da giderek zayıflamıştı.

Daha sonra Kahire ve İstanbul'da olacağı gibi, Tunus beyinin parasal sıkıntıları ve dış borçları Avrupa müdahalesine yol açtı. 1869'da bir Uluslararası Borç Komisyonu kurularak borç tahsili için Tunus'un başlıca gelir kaynaklarına el konuldu. Bu Komisyonun gözetimi altında yabancılar Tunus'un kamu hizmetlerinin ve ham maddelerinin çoğuna el koyarak vilayetin ekonomik sıkıntılarını daha da artırdı. Berlin anlaşmasını izleyen Avrupa diplomasi oyunlarına Tunus da katıldı. Kıbrıs Anlaşmasını kabul etmesi karşılığında İngiltere Fransa'ya Tunus'u teklif etti. Fransa yeni bir sömürge serüvenine hazır değildi, ancak kendisine teklif edilen şeyi de İtalyanlara kaptırmak istemiyordu. Bu yüzden Tunus'un Cezayir sınırını ihlâl etmesini gerekçe göstererek tüm ülkeyi işgal etti, Tunus beyini Fransız 'korumasını' kabule zorladı (12 Mayıs 1881). Osmanlılar duruma, Berlin'de Osmanlı bütünlüğünü garanti etmiş devletlere başvurarak itiraz ettiler, Bey'in imzaladığı anlaşmanın geçersiz olduğunu ileri sürdüler. Ancak kimse bir yanıt vermek zahmetine katlanmadı, Osmanlılar da oldu bittiyi kabul zorunda kaldılar.

Mısır'ın İngiltere Tarafından İşgali, 1882

Mısır'ın mali sıkıntıları ve Avrupa devletlerinin ekonomik ve siyasal rekabetleri burasının da Tunus'a benzer bir duruma ve daha sonra da aynı sonuca düşmesini sağlamıştı. Sait ve İsmail Paşalar yabancı yatırımcılara yüzlerce ödün vererek bunları Mısır ekonomisinin gerçek sahipleri yapmış bulunuyorlardı. Kendi harcamaları hükümeti yabancı kişilere borçlu bırakmıştı. Ülkeyi yönetmek için gerekli paraya çok büyük faiz ödüyorlardı, devlet bütçesinin üçte ikisi 1876 yılında yalnız faiz ödemesine ayrılmıştı. 1876 Mayısında kurulan *Caisse de la Dette Publique* (Kamu Borçları İdaresi) nin yabancı memurları gümrüklerden, demiryollarından, tütünden aldıkları vergilerle borcu ödemeye başladı. İsmail Paşa 1878'de Ermeni milliyetçisi Nubar Paşa'nın başında bulunduğu ve içinde maliye bakanı olarak bir İngiliz uzmanın ve bayındırlık bakanı olarak bir Fransızın bulunduğu kabineyi kabul zorunda kaldı. Bu kabineyi tümü Mısırlıların oluşturduğu bir kabineyle değiştirmek isteyince İngiliz ve Fransızlar onun oğlu lehine tahttan çekilmesini sağladılar (26 Temmuz 1879). Zayıf bir insan olan Tevfik Paşa Borçların Tasfiyesi Yasasını kabul etti. Buna göre borç ödemeleri Mısır hazinesinin diğer yükümlülüklerinden ayrılıyor ve gelirlerden ilk yararlanma hakkı borç ödemelerine ayrılıyordu. Mısır'ın maliyesi sonunda dengeye kavuşmuştu ama bu ancak maliyeyi doğrudan doğruya yabancı denetimine vermekle mümkün olabilmişti.

O zaman geçerli olan uluslararası maliye kurallarına göre yabancı müdahale haklı görülebilirse de, bu durum Mısır'ın yerli halkı arasında güçlü bir

milliyetçilik duygusu yarattı. Halk geniş kitleleri toprak sahibi Türk-Çerkez aristokrasisiyle kent ekonomisini ellerinde tutan yabancı banker ve tüccarların denetimine veren ekonomik politikayı kınamaya başladı. Aristokrasinin çocuklarıyla bir grup Batı eğitimi görmüş subay da orduda alaydan yetişmeye çalışanlara eşitlik tanımamaya başlayınca asker arasında da huzursuzluk arttı. 1881'de yerliler arasından subaylığa yükselmiş bir avuç insandan biri olan Ahmet Urabi Paşa komutasında bir grup asker ayaklandı. Askerler hükümeti ele geçirdi, yabancı egemenliğine son verdi, olası bir düşman saldırısına karşı İskenderiye'ye birlik gönderdiler. Kıbrıs Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nu koruma yükünü üstlenmiş olan İngiltere'nin durumu karışmıştı. Ordu ve kabine içinde müdahale yanlısı olanlar vardı, ancak Başbakan Gladstone padişahın çağrısıyla ve Osmanlı ordusuyla birlikte olmadan müdahale etmeme politikasını benimsiyordu. Diğer yandan Fransızlar hem kendi tüccarlarını korumak hem de Afrika imparatorluklarını genişletmek istediklerinden ve ayrıca İngiltere'nin Bab-ı Âli ile bu yeni ilişkisini kırmayı arzuladıklarından müdahaleye hazırdılar. Abdülhamit Hidiv ve Urabi'yi, İstanbul'da düşünülmekte olan düzenlemeye çok benzeyen bir dış kontrol düzenini kabul etmeye zorladı. Gladstone doğrudan doğruya müdahaleyi önlemek için İstanbul'da yeni bir elçiler konferansı düzenledi (Haziran 1881). Sadrazam Sait Paşa ve Osmanlı kabinesi de toplantıya katılmak istedilerse de, Abdülhamid, bu davranışın yabancı müdahalesini yasallaştıracağı endişesiyle izin vermedi. Sonunda onun görüşü üstün çıktı ve elçiler Osmanlıların Mısır sorunlarını kendi başlarına çözümlemeye çalışmasına karar verdiler. 'Önceden tahmin edilemeyen bir durum olmadıkça' tek taraflı yabancı müdahale yapılmayacaktı.

Abdülhamid hemen Urabi Paşa ile arkadaşlarını bir fermanla İstanbul'a getirtti, hidivle anlaşmak üzere Derviş Paşa'yı Mısır'a gönderdi. Ancak konuşmalar sürerken İskenderiye limanı dışında yabancı gemilerin görünmesi yerli halkı galeyana getirdi, sokaklarda bulunan birkaç yabancı öldürüldü. Bu olay ve limanın tahkim edilmesi üzerine İngiliz filosunun komutanı Amiral Seymour düzenin sağlanması ve tahkim çalışmalarının durdurulması için bir ültimatom yolladı. Ultimatom dikkate alınmadı; Seymour bunun üzerine savunmasız kenti bombardımana tuttu (13 Temmuz 1882). Oysa Fransız gemileri bu davranışın Temsilciler Meclisi tarafından onaylanmadığını ileri sürerek son dakikada limandan ayrılmışlardı.

Bombardıman olayı üzerine uzlaşma çabaları kesildi. Mısır milliyetçileri şimdi halkın her kesiminden destek bulmuşlardı. İngiliz kabinesi ne yapılması gerektiği konusunda bölünmüş durumdaydı. İstanbul'daki elçilerle görüş birliğinde olan Bab-ı Âli padişahın durumu çözüme kavuşturmak için 4.000 asker göndermesine karar verdi. Ancak Abdülhamid, bu kadarlık bir kuvvetin Urabi karşısında hiçbir şey yapamayacağını ileri sürerek buna yanaşmadı. Bunun yerine mali güçlüklerin giderilmesiyle Osmanlıların yabancılardan denetimi

devralacakları ve Mısır milliyetçilerinin vilayette reformları gerçekleştirebilecekleri mevkilere getirilmesiyle gerçekleşecek bir çözümü tercih ediyordu.[24]

Abdülhamid'in temsilcileri bir daha Kahire'ye giderlerken İngiltere'de de müdahale yanlısı olanlar o zamanlar Ticaret Bakanı olan Joseph Chamberlain'in liderliğinde üstünlüğü ele almışlardı. Chamberlain İngiliz alacaklılarının çıkarlarını korumak ve kendi geldiği kent olan Manchester'in tekstil fabrikalarına daha ucuz ve daha çok pamuk sağlamak için ülkeyi işgal edip milliyetçileri ezmek istiyordu. Fransızlar ise İngilizleri Doğu Akdenize getirecek ve böylece bölgedeki Fransız ekonomik ve kültürel egemenliğine son vereceğinden endişe duydukları her türlü işgale karşıydılar. Ancak Gladstone'un emekliliğinin yaklaşması nedeniyle Londra'daki müdahale yanlıları üstün geldiler. İskenderiye'ye asker çıkartıldı. Mısırlılar Tel el-Kebir'de 13 Eylül 1882'de yenilgiye uğratıldılar. Kahire dört gün sonra işgal edildi ve böylece şu ya da bu biçimde 70 yıl sürecek İngiliz egemenliği başladı. Osmanlılar bu duruma itiraz ettilerse de, karşı koyacak güçleri yoktu; İngiltere Mısır'a geçici olarak, sorunları çözmek üzere geldiğini ileri sürünce padişah oldubittiyi kabulden başka çare bulamadı. Yapılan anlaşmayla (24 Ekim 1885) Mısır yıllık vergisini ödemeye devam edecek ve padişahın egemenliği sürdürülecekti. Osmanlılar ve İngilizler ülkede birer yüksek komiser bulunduracaklar, bunlar hidive iç politikada yardımcı olacaklar ve Sudan'da barışın sağlanmasını sağlayacaklardı. Bundan sonra da İngiltere Mısır'dan çekilmeyi taahhüt edecekti.[25]

İngiltere, yüksek komiseri ile Genel Vali Baring'in (Lord Cromer) ortak yönetiminde bir egemenlik kurdu (1883-1907). Lord Baring Mısırlı memurların yanına birer İngiliz 'danışman' yerleştirdi, ülkenin ekonomik yapısını modernleştirdi. Ancak Mısırlıları İngiliz efendilerinin yerine geçirtebilecek bir eğitimden yoksun da bıraktı. Ülkenin mali sorunlarına bir çözüm bulma sorumluluğunu yüklendiği için İngiltere güç durumdaydı. Bir süre sonra Mehdi liderliğindeki Sudan milliyetçilerine müdahale etmesi (1884-1885) Mısır'ın mali durumunu daha da sarstı. Bunun sonucunda yeni bir uluslararası denetim sistemi Fransızların işe karışmasını öngörerek İngiltere'nin üstün durumunu değiştirdi.

İngiltere, 1885'te Mısır'ı boşaltma ve Osmanlıların doğrudan doğruya denetimi ele almaları işini görüşmek üzere Sir Henry Drummond Wolff'u İstanbul'a gönderdi. Abdülhamid uzun süredir ülkeden İngilizlerin çıkmasını istiyorsa da, bunun sonucunda doğacak mali ve askeri yükü üstlenecek durumda değildi. Bu yüzden İngilizlerin Mısır'dan üç yıl içinde çıkmalarını, iç ya da dış tehlikeler karşısında asker gönderme haklarının saklı tutulmasını öngören bir anlaşmayı düşündüğü halde sonunda bunun İngilizlerin İstanbul'daki etkisini artıracağı düşüncesiyle anlaşmayı onaylamadı.[26] İngiltere de Mısır'da kalmış oldu. Abdülhamid vasal vilayetini denetimi altına alamamasına karşın yüksek komiseri Ahmet Muhtar Paşa ve Mısır hanedanı aracılığıyla ülkenin siyasal ve entelektüel liderleriyle ilişkideydi. Mısır aristokrasisi de 'anavatan'la çok yakın

ilişkileri sürdürüyor, çocuklarını öğrenim için İstanbul'a gönderiyor, Boğaziçinde yazlıklara sahip bulunuyor, Osmanlı üst sınıflarıyla evlilik ilişkilerine giriyordu. Böylece Osmanlılar gözle görünmese de Mısır'da çok etkindiler. Oysa İngilizler uzun siyasal ve askeri denetim yıllarında Mısır yaşamının ancak yüzeyinde kalabilmişlerdi.

Barut Fıçısı Balkanlar

Berlin Antlaşmasıyla Osmanlı İmparatorluğu önemli bir Avrupalı güç olmaktan çıkmış ve ardında, rekabetleri bir barut fıçısını andıran küçük Balkan devletlerinden bir bataklık bırakmıştı. Bu küçük devletlerin çatışmalarına büyük devletleri çekmeleri Birinci Dünya Savaşı ile sonuçlanacaktı. Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Sırbistan ve Karadağ artık ya bağımsız, ya da adına bağımsız denecek kadar özerk devletlerdi. Bosna ve Hersek, Osmanlılarca geçici olduğu sanılan Avusturya işgali altında bulunuyordu. Osmanlıların Avrupa'da yalnızca Balkanların güneyinde Karadeniz'den Adriyatik Denizi'ne kadar uzanan ve Makedonya, Trakya, Tesalya ve Arnavutluk'u kapsayan toprakları kalmıştı. Buraları da Edirne, Selanik, Kosova, Yanya, Manastır ve İşkodra eyaletlerine bölünmüştü. Bir zamanların Viyana kapılarına kadar dayanan güçlü Avrupa imparatorluğundan eser kalmamıştı. Milyonlarca Müslüman göçmen tüm varlıklarını muzaffer Hıristiyan komşularına kaptırmışlar, şimdi hiç görmedikleri anavatanın yoluna düşmüşlerdi. Ancak yeni doğan Balkan devletleri için bağımsızlık ya da özerklik yeterli değildi. Hepsi de yeni topraklar istiyor, milliyetçi ve emperyalist ihtiraslara kapılıyor, tarihin herhangi bir anında kendi halklarının yaşadıkları toprakların tümünü istiyor ve hiçbiri de o gün o topraklarda değişik halkların yaşadığını, diğerlerinin aynı tarihi hakları talep edeceklerini düşünmüyordu. Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da geri kalan topraklarına sürekli saldırılar başladı, savunmasız Müslüman köyleri yerle bir edildi ve sık sık da ganimetin bölünmesi konusunda açık çatışmalar çıktı.

Balkan devletlerinin her biri Berlin Antlaşması'nda yakınacak bir taraf buluyordu. Yunanistan Tesalya ve Epir'de yeni topraklar elde etmişti, ancak bu yeni sınırların çizilmesi Bab-ı Âli ile anlaşmaya bırakılmıştı ki, Osmanlı hükümeti de çok sayıda Müslümanın yaşadığı bölgeleri vermemekte direnmekteydi. 1881 Temmuzunda Avrupa devletleri Osmanlıları Tesalya'nın büyük bir bölümü ile Epir'de Arta bölgesini vermesi için zorladılar; ancak Yunanistan bunlarla yetinmeyip Girit'i Ege Adalarını, İstanbul'u ve Anadolu'nun büyük bir bölümünü istedi. Kısacası, bir zamanlar Bizans İmparatorluğu'nun egemenliği altında olan bütün topraklara sahip olmak Megalo İdea'sını sürdürüyordu.

Ayastefanos Antlaşması Yenipazar sancağını Sırbistan'la Karadağ arasında bölerek Sırbistan'a Adriyatik Denizine açılma olanağını tanımıştı. Ancak Os-

manlılar Berlin'de sancağı geri alınca Sırbistan'ın ekonomisi zarar görmüş, ayrıca Karadağ'daki güney Slavları ile olan ilişkileri kesilmişti.

Rusya'nın hem Ayastefanos hem de Berlin'de kendilerini yalnız bırakmasıyla Besarabya'yı terk zorunda kalan Romenler de güç durumdaydı. Tuna'nın ağızlarına da hakim olan verimli alanları bırakmışlar, yerine gerçek bir ulusal Romen devleti ile bağdaşmayan Tatarlarla dolu yoksul Dobruca'yı almışlardı.

Son olarak da, Tuna ile Balkanlar arasına sıkışmış ve yalnızca Karadenize açılan yeni küçük Bulgaristan vardı. Bulgaristan da Makedonya ve Doğu Rumeli'yi ve Ayastefanos Antlaşmasıyla kazandığı Ege'ye açılma olanağını kaybetmişti. Bulgaristan yalnız Osmanlılara değil, Makedonya konusunda Sırp ve Yunanlılara da intikam duyguları besliyordu.

Büyük devletler içinde Berlin anlaşmasından en az memnun olan Rusya idi; Çar, anlaşmayı diğer devletlerin savaşa girmeden başka bir şey vermeyeceklerini bildiği için kabul etmişti. Üç imparatorlar Birliği yerine Bismark Avusturya ile ittifaka girip (1879) Rusya'yı diplomatik bir yalnızlığa itmişti. Çar Fransa'ya yaklaşacağı yerde eski ortaklarıyla yeniden bir Üçlü İttifak (1881) kurmaya razi geldi. Böylece Fransa ve İngiltere'ye karşı birliklerini bozacak çatışmalardan kaçınmak için Osmanlı İmparatorluğu'nun statükosunu korumayı amaçlıyordu. Müttefikler oybirliği ile karar almadıkça Osmanlı topraklarında yeni bir değişikliğe gidilmeyeceği konusunda anlaştı. Bunun diğer bir anlamı hiçbirinin diğer ikisine danışmadan yeni topraklara göz koymamasıydı. Rusya, Akdenize savaş gemileri göndermesini engelleyen Boğazlar anlaşmasını kabul etti. Almanya ile Rusya Avusturya'nın Bosna Hersek'i istediği zaman işgal etmesine razı oldu. Her üç ortak da, Bulgaristan'ın Doğu Rumeli'yi işgali konusunda anlaştı.

Avusturya Rusya'nın müttefiki olmasına karşın Çar tarafından terk edilen Balkan devletleri üzerinde etkinliğini yaygınlaştırdı, Sırbistan (1881) ve Romanya (1883) ile imzaladığı anlaşmalarla bu devletlere Avusturya topraklarında panislavizmi desteklememeleri koşuluyla, ekonomik ve siyasal ödünler de alarak koruma vaadinde bulundu. Avusturya bu bölgelerde ticari ve ekonomik çalışmalarını hızlandırarak 1881'de Viyana ile İstanbul arasında açılan demiryolu hattıyla sonuçlanan demiryolları şebekesinin yapımına başladı.

Bulgaristan'ın Doğu Rumeli'yi İlhakı

Rusya gerçekten de Balkanlardaki durumunu Bulgaristan'ı desteklemeye dayandırmaktaydı; Ayastefanos'da Bulgarlar için ayrılan toprakların tümünü koruyamadığı halde bağımsızlığını sağladığı yeni devletin kuruluşuna yardımcı olduğu ve Rus ordusunu orada bulundurmakla güçlendirdiği için yine de minnet bekliyordu. Ancak Bulgarlar her şeyden önce milliyetçiydi. Osmanlıların yerine Rus egemenliğine girmek istemiyorlar, Çar'ın memurlarının üstün-

lük havası taslamalarından hiç de hoşnut bulunmuyorlardı. Bu yüzden şaşılacak kadar kısa bir süre içinde, minnet yerini düşmanlık ve kuşkuya bırakarak bölgedeki Rus politikasını zayıflattı.

Rus yüksek komiseri 1879'da bir âyan meclisi toplayarak Çar'ın yeğlediği otokrat hükümet biçimini kurmak için bir anayasa taslağı verdi. Ne var ki, meclise egemen olan liberal ve milliyetçi politikacılar Rus taslağını bir yana atıp erkek seçmenlerin seçtiği tek meclisli bir düzen taslağı hazırladılar. Sorumluluk prensten çok meclise yükleniyordu. Prensin bakan atama konusundaki sınırlı yetkisi meclisle arasında bir güç çatışmasına dönecek ve daha sonraki yıllarda Bulgaristan'ın siyasal yaşamını etkileyecekti; Rusların itirazına karşın anayasa kabul edildi. Prens olarak Battemberg'li Aleksandr seçildi. Prens Alman olmakla birlikte hem İngiliz hem de Rus hanedanlarına akraba olduğundan bu ideal bir çözüm olarak görülmüştü. 1879 Nisanında göreve başlayan Aleksandr Bulgaristan'da Rus üstünlüğü yanlısı diktatör bir hükümdar olduğu için meclisle hükümet arasında sürekli bir çatışma başladı. Prens bir Rus müdahalesini umuyorsa da, Çar II. Aleksandr anayasaya işlerlik kazandırmak için böyle bir harekete yanaşmadı. Ancak Çar bir süre sonra öldürülünce (Mart 1881) yerine geçen III. Aleksandr meşrutiyet ve liberalizme şiddetle karşı olduğundan Prens'e istediği fırsatı tanıdı. Prens, Rus yandaşlarının yardımıyla 1881 Mayısında darbeyi gerçekleştirdi, anayasayı kaldırıp liberal bakanlara işten el çektirdi ve tahttan feragat tehdidiyle meclisten zorla yedi yıllık diktatörce bir yönetim izni aldı. Hileli seçimler sonunda iş başına gelen meclis diktatörce yönetimine olanak tanımıştı. Ancak Rus generalleri, darbede oynadıkları rolün kendilerine Prens'i denetim altında tutma hakkını vermiş olduğunu kabul ettikleri için prens sonunda Ruslara karşı liberaller ve tutucularla birleşmeye yanaştı. Halk desteğini kazanmak için ilk anayasaya döndü (1883) ve Doğu Rumeli'yi ilhak için planlar hazırladı.

Özerk bir Osmanlı vilayeti olan Doğu Rumeli uluslararası bir komisyon tarafından kurulmuş ve Berlin Antlaşmasına uygun olarak iç örgütlenme ve yönetiminin tümü ayrıntılı bir talimatnameyle belirlenmişti (26 Nisan 1879). Padişahın egemenliğini kabul eden vilayet yıllık bir vergi ödemekteydi. Avrupa devletlerinin onayıyla padişah tarafından atanacak vali Hıristiyan olacak ve yine Hıristiyan olan adalet, eğitim, ticaret/tarım ve bayındırlık müdürlerinin yardımıyla vilayeti yönetecekti. Padişah maliye, jandarma ve milis kuvvetlerini yönetmek üzere Avrupalı subaylar atayacaktı. Bunlar sırasıyla Alman, İngiliz ve Fransız olacaklardı. Yine padişah kale inşa ettirebilir, buralara asker yerleştirebilir ve valinin isteği üzerine asker gönderebilirdi. Vali ise askere alma yoluyla yerli bir milis kuvveti oluşturabilirdi. Bu kuvvetin yine yerli olan subayları Bab-ı Âli tarafından atanacaktı. Seçimle gelmiş 36 üyeden oluşan bir de vilayet meclisi vardı. Bu mecliste ayrıca vali tarafından atanan 10 kişi ile yargıç, dini liderler ve maliye müfettişleri gibi mesleklerinden dolayı hizmet

gören 10 kişi daha bulunuyordu. Meclisin kararlarının yasalaşması için padişah tarafından onaylanması gerekiyordu. Ancak padişah iki ay içinde onayını bildirmezse bunlar otomatik olarak yasalaşmaktaydı. İstanbul Parlamentosu yeniden toplandığında oraya da temsilci gönderilecekti.

Osmanlı hazinesi gümrük, posta ve telgraf hizmetleriyle diğer gelirlerin üçte ikisini, vilayet hazinesi de geri kalan gelirleri alıyordu. 1875'ten önce Doğu Rumeli'de Müslümanların büyük çoğunluğu oluşturmalarına karşın Bulgarlar ve Rus müttefikleri tarafından yapılan toplu kıyımlar ve zorunlu göçler sonunda çoğunluk Hıristiyanlara geçmişti. Vilayetin resmi dili Türkçe, Bulgarca ve Yunancaydı.

Vilayetin ilk valisi, Samos'un Yunan valisinin oğlu Aleko Paşa'ydı. Paşa, memurlukta yükselmiş bir Tanzimat adamı olmasına karşın yeni görevine gelir gelmez kendisini Bulgaristan'la birleşme yanlılarına sevdirmek için elinden geleni yaptı, nüfus oranına bakmadan Bulgarları yönetici mevkilere getirdi, vilayetin Hıristiyan halkını Bulgaristan lehine bir anlaşma için kışkırtmak üzere Bulgar ajanlar gönderdi. Ayrıca savaş sırasında kaçmış ve şimdi yerlerine dönmek isteyen Müslüman toprak sahiplerine geçmiş vergileri salmak tehdidinde bulundu, geri dönenlere de vergileri ödemek için topraklarını sattırdı. Bunların yerine topraklara Bulgar köylüleri yerleşti. Bütün bu güçlüklere karşın Abdülhamid, yönetim için bir masrafta bulunmamasına karşılık önemli bir gelir de elde ettiğinden durumdan hoşnut bulunuyordu. Böylece Aleko'nun herkese eşitlik hükümlerini çiğnemesine ses çıkarmadı, Avrupalı güçler de mağdur duruma düşenler Müslüman oldukları sürece ağzını açmadı. Ancak Aleko Paşa'nın Rus müdahalesine direnmesi Ruslarla Bulgaristan'daki yandaşlarının Paşa'nın görevden alınması yolunda harekete geçmeleri sonucunu doğurdu. Osmanlı hükümeti valinin davranışlarından zaten pek hoşnut olmadığı için sonunda yerine zayıf olduğu sanılan ve bu yüzden herkes tarafından kabul edilir olan Gavirel Krestoviç (Gavril Paşa) adındaki bir Bulgar atandı. Ancak Gavril Paşa Aleko Paşa'dan daha milliyetçi çıktı, Müslüman köylülerini açıkça sınırdan Trakya'ya sürdü, Bulgar milliyetçilerini kilit noktalara getirdi, Doğu Rumeli'ye gönderilen Bulgar ajanlarını korudu.

14 Eylül 1885'te başkent Filibe yakınlarında Bulgaristan'la birleşme taraftarları ayaklandılar. Gavril Paşa ağır Rus baskısı altında ayaklanmayı bastırmaya çalışırken Bulgaristan politik yaşamında önemli bir yeri olacak olan Stefan Stambulov'un başlarında bulunduğu bir grup temsilci tarafından tutuklandı. Stambulov meclis adına Bulgaristan'la birleşmeyi ilan edip Prens Aleksandr'ı ülkeye çağırdı. Berlin Antlaşması garantörleri olan Avrupa devletleri yükümlülüklerini yerine getirmek için ellerine geçen bu fırsatı da kaçırdılar. Osmanlı Hükümetinin kendi askeriyle duruma müdahale etme hakkı vardı, ancak Abdülhamid Avrupa devletlerinin imparatorluğun bütünlüğünü korumak için harekete geçeceklerini umuyordu. Üç İmparatorlar Birliği ilk başta birleşme fikri-

ni benimsemişlerdi, ancak Prensten hoşlanmayan Çar buna razı olmak için Prensin görevden alınması koşulunu ileri sürdü. Ne var ki, bu birleşmenin Yunanistan İle Sırbistan'ın da Makedonya'nın bazı bölümlerini ilhak etmelerine yol açacağı, ardından Avusturya'nın da Bosna-Hersek'i ilhak edeceği korkusu belirmişti. Bu da hem Ruslar hem Osmanlılar için bir sorundu. Bunu önlemek için İstanbul'da yeni bir elçiler konferansı toplandı (Kasım 1885). Üç İmparatorun temsilcileri birleşmeye karşı çıkarak Rus tutumunu benimsediler. İngiltere ise Balkanlarda Rus etkenliğine set çekecek, genişlemiş bir Bulgaristan'ı destekliyordu. Fransa Balkan milliyetçilerini desteklemeye devam ediyordu. Osmanlılar yeniden bir 'kıyım' suçlaması altında kalmamak için yabancı güçlerin müdahalesini istiyorlarsa da bunu elde edemediler ve hiçbir şey yapılamadı.

Sırbistan, Bulgaristan'ın beklenen genişlemesinden topraklarını kurtarmak için Bulgaristan'a savaş ilan etti. Bulgar ordusu Rus subaylarından yoksun olduğundan ve Doğu Rumeli sınırında bulunduğundan çoğu gözlemciler kolay bir Sırp zaferi bekliyorlardı. Ancak birkaç birliğin Sırpları Sofya dışında tutmasının ardından Aleksandr ordusuyla yetişip düşmanı Slivinitza'da dağıttı (17-19 Kasım). Sonunda Avusturya müdahalesi Bulgaristan'ın güney Sırbistan'ı sürekli olarak işgalini önledi. 3 Mart 1886'da yapılan barışla Bulgaristan Doğu Rumeli'yi denetimi altında tutmaya devam etti. Abdülhamid'in de geliri azalmış, yükümlülüklerini yerine getirmekten hep kaçınan yabancı devletlere güveni kalmamıştı. Bu yüzden Aleksandr'ın Rus Çarı ile olan kavgasından yararlanıp Bulgaristan'ı Rusya'dan uzaklaştırma ve böylece Rusların daha fazla yayılmasını önleme çabalarına girişti. Bulgaristan yine padişahın egemenliğini kabul etti. Prens Aleksandr da beş yıl süreyle Doğu Rumeli valiliğine atandı. İki vilayet arasında böylece bir birleşme sağlanmış oldu; İstanbul vergi almaya devam etti (24 Mart 1886). Ne Aleksandr ne de Avrupalı güçler Osmanlı egemenliğinin çok uzun sürmesini beklemedikleri halde Abdülhamid umulandan daha iyi bir sonuç sağlamış oluyordu.

Ancak Bulgar milliyetçileri bu yeni düzenlemeye karşı çıkınca, Rus Çarı da bundan yararlanıp prensten kurtulma yolunu seçti. Sofya'daki Rus temsilcilerinin bilgisiyle birkaç subay ve politikacı Aleksandr'ın kaçırılmasını ve tahttan çekilmesini sağladı (20 Ağustos 1886). Stambulov bir hükümet kurdu ve Rus baskısına karşın başka bir Alman prensini başa getirdi. Saxe-Çouburg'lu Prens Ferdinand 1887'den 1914'e kadar süren egemenliğinin ilk bölümünde (1887-1894) Stambulov'un güçlü etkisi altında kaldı. Sonunda III. Aleksandr ve Çar II. Nikola'nın ölümlerinden yararlanıp Rusya ile eski dostluğu yeniden kurdu. Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'la birleşmesinin tanınmasını sağladı. Ferdinand'ın davranışları daha sonra Makedonya konusunda Bab-ı Âli ve Balkan komşularıyla büyük bir çatışmaya neden olacaktı.

Arnavutluk Sorunları

Kesin olarak yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmasına karşın, Abdülhamid'in Arnavutluk'ta karşı karşıya bulunduğu ciddi sorunlar vardı. Arnavutlar genel olarak imparatorluktaki durumlarından hoşnut görünmekteydiler, Osmanlı yönetici sınıfı içinde pek çok Arnavut vardı, Arnavutluk'ta da kuzeyin Katolik ve Müslüman dağ aşiretleriyle, güneyin Rum Ortodoks bölgeleri özerklik diye tanımlanacak bir statüye sahiptiler. Ancak Ayastefanos Antlaşmasıyla Avrupa devletleri Arnavutluk topraklarını yeni Balkan devletleri arasında paylaştırmaya kalkıştıklarında durum değişti. Arnavutluk'ta milliyetçi bilinç uyandı. Din ve aşiret farklılıklarını bırakarak Slav kardeşlerine karşı ortak savunmaya geçtiler. 1878'de Prizren'de Osmanlı hükümetinin en azından sessiz onayıyla bir Arnavutluk Birliği kuruldu. Arnavutluk topraklarını Sırbistan ve Karadağ'a bırakan Berlin Antlaşmasından hoşnut kalmayan birlik, yeni düzenlemeyi kabul etmesi için padişahın baskısı sonunda komşularına olduğu kadar ona karşı da cephe aldı; Arnavutluk toprak bütünlüğünün ve imparatorluk içinde özerk bir duruma sahip olduğunun tanınmasını istedi. Osmanlılar Berlin Kongresinden sonra Arnavutluğu dört vilayete böldüler: Yanya, Manastır, Üsküp ve İşkodra. Oysa birlik taraftarları bunların bir tek vilayet altında toplanmasını isteyerek Arnavut dayanışma hareketini başlattılar. Eski millet düzenine göre tüm Müslüman Arnavutlara Türkçe ve Arapça öğretilir, Hıristiyanlar da Ortodoks millet liderlerinin gözetimi altında Rumca öğrenirlerdi. Arnavut dili ya da kültürü diye bir şey yoktu. Milliyetçi liderleri şimdi bu duruma da bir çare bulmak isteğindeydi. Kültür milliyetçiliği ve imparatorluk içinde özerk olma istemi Bab-ı Âli'nin Dulcigno'yu 1880'de Karadağ'a vermesiyle bağımsızlık özlemine dönüştü. Dağa çıkan Arnavut çetecileri Osmanlı memur ve askerlerine saldırdılar. Köylüler vergi tahsildarlarına karşı koydular, demiryollarına sabotaj yaptılar. Osmanlı birlikleri ayaklanmalardan çoğunu bastırdıysa da milliyetçi kışkırtma hareketleri devam ederek yirminci yüzyılın başlarında ciddi bir durum alacak olan önemli bir sorunu oluşturdu.[27]

Ermeni Sorunu

Güneydoğu Avrupa'yı bir uydu Bulgar devleti yoluyla egemenliği altına alma düşleri suya düşen Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nu yıpratmak için başka bir yola başvurarak, padişaha başkaldırmayı o güne kadar düşünmemiş Ermeni azınlığına döndü. Ermeniler, İstanbul'daki Ermeni patriğinin liderliği altında kendi Gregoryen milletleri dini ve kültürel özerkliğe sahip bir durumda geleneksel Osmanlı toplumuyla bütünleştiği için daha önce hiçbir sorun çıkarmış değillerdi. Kötü toplumsal yönetim örnekleri, ancak diğer Müslüman olmayan milletlerde olduğu gibi kendi dini hiyerarşilerinin zorbalığı sonucunda

görülmekteydi. Buna karşı çıkan az sayıda Ermeni de hoşnutsuzluğunu Katolik ya da Protestan olarak belirtmekteydi. Tanzimat döneminde Osmanlıların Katolik ve Protestan millet toplumlarını kabul etmesi Ermenilere böylece başka bir millet toplumu seçimi tanıdığından geleneksel otorite yapısına karşı bir tehdit oluşturmuştu. Toplum uzun süredir dini liderlerin yanı sıra zengin Ermeni memurları ve bankerleri tarafından yönetilmekteydi. Ancak Tanzimat baskısıyla birleşen yeni rekabet, toplumu diğer millet toplulukların benimsedikleri demokratikleşme biçimini kabul zorunda bıraktı. Zenginler çeşitli yollarla egemenliklerini sürdürmeye devam ettiyse de, halk millet işlerinde geçmişte olduğundan daha çok söz sahibi oldu.

Ermeniler Osmanlı ticaret ve sanayiinde her zaman önemli bir rol oynamışlar, Ortadoğu geleneklerine göre sarraflık, kuyumculuk, dış ticaret, inşaat, tıp ve tiyatro alanlarında uzmanlaşmışlardı. Bunun yanı sıra Yunan ihtilâlinden sonra imparatorlukta kalan Rumların hükümet ve okullardaki yerlerine Ermeniler alınmıştı. Yabancı dil bilmeleri, maliye ve ticarette deneyimli olmaları yüzünden, gayet karmaşık olan Tanzimat yönetiminde, özellikle Maliye, İçişleri, Dışişleri, Eğitim, Adalet ve Bayındırlık Bakanlıklarında yükselmişlerdi. Ayrıca posta, telefon, sayım ve demiryolu hizmetlerinde de önemli memurluklarda bulunuyorlardı. Bazı Avrupalı gezginlerin padişahın topraklarında iki milyondan fazla Ermeninin yaşadığını ileri sürmelerine karşın kimlik cüzdanı yoluyla nüfusu izleyen Osmanlı nüfus idaresi, kadın ve erkek olmak üzere Gregoryen milletinin 988.887 Ermeniden oluştuğunu saptamıştı. Ülkedeki 160.166 Katolik ve 36.339 Protestanın Ermeni kökenli olduğu düşünülürse imparatorlukta 1.125.000 Ermeni olduğu ortaya çıkar ki, bu toplam 20.475.225 olan nüfusun yalnızca yüzde 5.5'idir (bu sayıya imparatorluğun henüz sayımı yapılmamış olan Yemen, Hicaz, Trablusgarp, Bingazi, Mısır ve Tunus vilayetleri dahil değildir). İmparatorluğun en çok Ermeninin yaşadığı kenti olan İstanbul'da bile toplam 542.437 olan nüfusun (1878 sayımına göre) % 18'ini oluşturan 97.782 Gregoryen, 407 Katolik ve 340 Protestan yaşıyordu. Buna ek olarak gerek Bizans döneminde gerekse on birinci yüzyılda Anadolu'da Türklerin yerleşmeleri süresinde Ermeni toplulukları çok yaygın bir alana dağılmışlardı. 1882'de imparatorluğun tüm vilayet ve sancaklarında -hatta daha sonraları kendilerine ait olduğunu iddia edecekleri altı vilayette bile (Tablo 3.1)- çok küçük azınlık toplumları oluşturmaktaydılar. Kaza düzeyinde de (Tablo 3.2) Ermeni toplumunun yaşadığı kırsal alanlarda çoğunlukta bulunmaları çok seyrek rastlanan bir olguydu.

Böylece iki kaza dışında Ermeniler imparatorluğun hiçbir vilayetinde sayısal çoğunluğa sahip değildi. Büyük kentler dışında Müslüman çiftçiler ve Türk ve Kürt kökenli göçebe aşiretlerle karışık olarak yaşarlardı. Ekonomik ve sosyal sorunlar varsa, bunlar daha çok bürokratların ve büyük toprak sahiplerinin kötü yönetiminden ve göçebelerin ta eski çağlardan beri ekili alanları yağma-

Tablo 31. Altı vilayette Ermeni nüfusu, 1882

Vilayet	Gregoryen	Katolik	Protestan	Toplam	Toplam Nüfus	Ermeni %
Erzurum	101.138	6.730	1.970	109.838	659.155	16.6
Bitlis	101.358	4.948	1.498	107.804	276.998	38.9
Van	60.448	-	-	60.448	269.860	22.3
Diyarbekir	46.833	9.955	3.981	60.769	289.591	20.98
Mamuret ül Aziz	73.178	1.915	4.971	80.064	481.346	16.6
Sivas	116.256	3.223	1.994	121.473	926.564	13.1

Tablo 3.2 Doğu Anadolu'nun başlıca kazalarındaki Ermeni nüfusu, 1882[28]

Kaza	Gregoryen	Katolik	Protestan	Toplam	Toplam Nüfus	Ermeni %
Erzurum	9.730	791	329	10.850	38.684	28.04
Erzincan	12.686	-	88	12.774	54.503	23.43
Adana	9.622	348	636	10.606	70.665	15.00
Sis	14.026	56	87	14.169	20.523	69.03
Haçin	10.204	145	682	11.031	24.057	45.85
Kayseri	25.250	765	1.315	27.330	130.899	20.87
Diyarbekir	12.083	2.560	983	15.626	62.870	24.85
Sivas	20.466	1.592	89	22.147	88.375	25.06
Trabzon	9.546	1.209	91	10.846	117.563	9.22
Van	33.053	-	-	33.053	51.149	64.62

lamalarından doğmaktaydı ve bu durum Müslüman ve Hıristiyanları eşit olarak etkilemekteydi. Ermeniler arasındaki sorunlar kendi millet yapıları içinde kalıyor, liderleri iktidarda kalabilmek için statükoyu korumaya gayret gösteriyordu. Ermeniler padişahın diğer kulları gibi kendi yaşamlarını istedikleri gibi sürdürmekte özgürdü. Kiliseleri, okulları ve hastaneleri halkın ihtiyacını karşılayacak biçimde kurulmuş ve işletilmekteydi. Önemli bir hoşnutsuzlukları bulunmuyordu.

Ancak on dokuzuncu yüzyılın ilk yıllarında, kısmen Batı misyoner hareketinin kışkırtmasıyla Ermeni milletinde özellikle yeni Katolik ve Protestan topluluklarda kültürel canlanma boygösterdi. Bunlar kendi kültürel merkezlerini geliştirdiler, klasik Ermeni edebiyatı çalışmalarını canlandırdılar, klasik kilise dili yerine kendi konuşma dillerinde kutsal kitap bastılar, halkın anlayacağı yeni bir edebiyat dili oluşturdular. Buna tepki olarak Gregoryen milleti de, hükümet baskısı altında demokratikleşme sürecindeyken kültürel bir uyanış dönemine girdi, halkın etkisiyle millet okullarına seküler eğitim sokuldu. Birçok zengin Ermeni'nin öğrenim için Fransa'ya gönderdiği çocukları,

burada Fransız kültürünün etkisi altında kaldı. Bunlar yurda dönüşlerinde yalnız millet toplumu içinde radikal reformlar istemekle kalmayıp sekülerlik ve özerklik de istediler. 1860 yıllarında bu Ermeni milliyetçilerinin bir bölümü Yeni Osmanlılara katılıp hem millet toplumunda hem Osmanlı toplumunda temsili hükümet kavramının yerleşmesi için başarıyla çalıştılar. Ermenilerin bağımsızlığını savunan bir azınlık, karşısında Gregoryen milletini ve Osmanlı egemenliğinde refaha kavuşmuş olan zengin Ermeni tüccar ve memurlarını buldu. Bu yüzden bu bağımsızlık taraftarları ancak aydınlar üzerinde etkin olabildi.

Berlin Kongresiyle son bulan uluslararası bunalım Ermeni milleti içinde de görüş değişikliğine yol açmıştı. Bulgaristan ve Sırbistan'ın bağımsızlıklarına kavuşmaları pek çok Ermeni'yi aynı emeli beslemeye yöneltmişti. 1877'de Rusların Doğu Anadolu'yu işgalleri, yüzyılın başlarında Kafkasya'yı ele geçirmiş olan Çar'ın hizmetinde yükselen Ermeni subay ve yöneticilerin öncülüğünde başarılmıştı. Bunlar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki soydaşlarına başvurarak padişaha karşı yardımlarım istediler. Osmanlı Ermenilerinin büyük bir çoğunluğu padişaha sadık kaldılarsa da, sadık kalmayan birkaç kişinin eylemleri bir güvensizlik duygusunun yerleşmesine neden olmuştu. Patrik Nerses'in Ayastefanos ve Berlin'de, doğuda Ermeni özerkliği için Avrupalıların desteğini araması ve daha sonra Rusların Osmanlı devletini yıkmak için Ermeni milliyetçiliğini geliştirmek çabası olayın sınırlarını genişletti. Böylece Avrupa'daki iktidar çatışmasında Osmanlılar gibi Ermeniler de birer piyon oldular.

Ermeni milliyetçilerinin büyük bir bölümü Rus teşvikiyle politik amaçlarını vurguluyordu. Avrupalı güçler bunların özerklik, hatta bağımsızlık istemlerini önemsemeyince amaçlarına ulaşmak için ikna yerine şiddete döndüler. Özellikle İstanbul, Trabzon, Erzurum, Van ile Rus imparatorluğundaki zengin Ermeniler arasında ve Avrupa'nın başlıca kentlerinde Ermeni ihtilâlci toplulukları kuruldu. Bunlar yayınladıkları gazete ve broşürleri yabancı posta idareleri aracılığıyla Osmanlı topraklarına gönderdiler. Milliyetçi derneklerden en şiddet yanlısı olanı Batum'dan Rize'ye silah ve cephane göndermeye başladı. Tebriz'de yaşayan Ermeniler de Müslüman köylüleri dehşete düşürmek için Osmanlı Rus sınırından içeri ajanlar yolladılar. Sırp ve Bulgarların aksine Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin çoğunlukta bulunduğu bir tek bölge dahi olmadığı için Ermeni istemleri güçlü olamıyordu. Bunun yanı sıra Çar Aleksandr Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak için radikal doktrinlere başvurma çabasının kendi tebası arasında isyan hareketlerini kışkırtacağı düşüncesiyle kısa bir süre sonra desteğini çekti.

Bu güçlükler karşısında kalan Ermeni milliyetçileri giderek şiddetlerini artırdılar, kendi davalarını desteklemeleri için zengin Ermenilere karşı terörizme başvurdular. Müslümanları da misillemeye kışkırtarak İngiliz ve Rus hükümetlerini müdahale zorunda bırakmayı da amaçlıyorlardı. Ermeni bürokratları milliyetçi davayı desteklemeye zorlayarak padişahın bunlara olan güvenini de

sarsmayı amaçlıyorlardı. İhtilâlci Ermeni milliyetçileri doğuda kendi gerilla çetelerini kurdular, Osmanlı vergi tahsildarlarına postacılarına ve yargıçlarına saldırdılar, Müslüman köylerini basıp köylülerin tümünü öldürdüler. Ermeni köylü ve tüccarlarını ölümle tehdit ederek kendilerini saklamalarını ve beslemelerini sağladılar. Ancak genelde bunların sayıları çok az, Ermenilerin büyük çoğunluğuysa bu hareketlere karşı ilgisizdi; Abdülhamid'in jandarması da bu çetelere karşı çok etkindi. Ermeni baskınları giderek havayı zehirliyor, Ermeni ve Müslümanların kuşaklar boyunca olduğu gibi yanyana yaşamalarını güçleştiriyorsa da, Müslümanların misilleme yapmaları önleniyordu.

Ermeni ihtilâlcilerin Osmanlı İmparatorluğu içinde başarısızlığa uğramaları üzerine sahne ülke dışındakilere terk edildi. Harekete iki grup egemendi: 1887'de Fransa ve İsviçre'deki Ermeni öğrencileri tarafından kurulan Hınçak (Çan) örgütü ile 1890'da Rusya'da, Çar'ın imparatorluğu içinde radikalizmi yok etme politikasının bir parçası olarak bütün Ermeni milliyetçilerini birleştirmek için kurulan Ermeni İhtilâlci Federasyonu (Taşnaklar). Bunların programlarında Osmanlı topraklarına girecek eylem gruplarının kurulması, hükümet memurları gibi Ermenilere de saldırmak ve kıyım hareketlerini kışkırtmak bulunuyordu. Böylece işe dış güçler karışacak ve milliyetçiler bağımsız ve sosyalist bir Ermeni Cumhuriyeti kuracaklardı. Bunu da Müslüman halkın kovulacağı ya da toptan öldürüleceği, Doğu Anadolu'nun altı vilayetinde başarmayı umuyorlardı. Taşnaklar İstanbul, Trabzon ve Van'da bir dizi hücre kurmalarına karşın 1895'e kadar olumlu bir harekette bulunamadılar. Diğer yandan Hınçaklar imparatorluk içinde ve dışında daha başarılı olmuşlar, Erzurum, Harput, İzmir, Halep ve Cenevre'de merkezler kurmuşlardı. Bunlar özellikle Makedonya, Girit ve Arnavutluk'tan olmak üzere Osmanlılara karşı eyleme geçmiş olan diğer milliyetçi gruplarla işbirliğine girdiler.

Yine yabancı posta idareleri aracılığıyla imparatorluğa bölücü yayınlar gönderildi, halka açık yerlerde bombalar patlatıldı, memurlar masaları başında, postacılar yollarda öldürüldü. Hükümetin düzeni korumak için bütün çabalarına karşın kısa bir süre sonra Hınçaklar isteklerine kavuştu: Müslüman köylüleri misillemeye başladı. Ermeni şiddet hareketlerinin bu yeni dalgası başladığında milyonlarca Müslüman göçmenin Rusya, Bulgaristan ve Bosna' dan imparatorluğa geldikleri ve oralarda yakınlarının nasıl öldürüldüğünü, evlerinin nasıl yağma edildiğini anlattıkları hatırdan çıkarılmamalıdır. Bu yüzden Müslümanların, göçmenlerin liderliğinde kışkırtılmaları güç olmadı. Abdülhamid gençliğinde pek çok Ermeniyle birlikte bulunmuştu, ancak şimdi o da tutumunu değiştirmiş, Ermeni memurları ihanetle suçlayıp, hükümete İstanbul Ermenilerinin önemli miktardaki ekonomik güçlerini azaltması için emirler vererek ihtilâlcilerin ekmeğine yağ sürmekteydi. Aynı zamanda doğudaki terör hareketlerinde orduya yardımcı olmak üzere yerel *Hamidiye* jandarma kuvvetini örgütlemişti.

Terör ve karşı-terör üç yıl sürdü (1890-1893); hükümet düzeni korumak için kimi zaman çok sert davranmak zorunda kaldı. Ancak Hınçaklar davalarını Avrupa'da savunmak için gerekli misillemeyle karşılaşmamışlardı. Bu yüzden Ermeni nüfusunun en çok bulunduğu Muş'un güneybatısındaki Sasun'da büyük bir eylem düzenlediler. Buradaki çeteler geçmişte çiftçileri çok rahatsız etmekteydiler. Yerel vali geçmiş vergi borçlarını toplamaya girişince, Hınçaklar vergi tahsildarlarını silahla karşılamaları için köylüleri kandırdı. Düzeni korumak için ordu işe karıştı, isyancılar dağa çıkarken yol üstündeki tüm Müslüman köylerini yakıp yıktı. Bunu yaparken geride kalan Ermeni köylülerin bu hareketlerinin bedelini ödeyeceklerini biliyorlardı. Düzenli ordu ve *Hamidiye* birlikleri gelip de yakınlardaki tüm Müslüman köylülerin öldürüldüklerini görünce Sasun'da çok şiddetli davrandılar, pek çok Ermeni kırıldı.

Misilleme hareketi merkezi hükümetten bu yolda hiçbir emir almayan Osmanlı askerleri ve yerel komutanların girişimleriyle yapılmıştı. Ancak olan olmuştu. İhtilâlci propaganda ağı Bulgaristan'daki daha önceki olaylarda olduğu gibi Avrupa kamuoyunun tepkisini geliştirmek için hemen yürürlüğe konuldu. Bir kere daha gerçek durum ve kışkırtmalar unutuldu. Osmanlı hükümeti bölgede 25 köyü yakıp yıkmaktan ve 20.000 Ermeni köylüyü öldürtmekten suçlandı. Osmanlı ve yabancılardan oluşan bir karma komisyon, iddianın abartıldığını ortaya çıkardıysa da, politikacılarının dikkatle izlemeye özen gösterdikleri Avrupa kamuoyu Müslümanlar hakkında kötü olan her şeye inanmaya hazırdı. Abdülhamid Avrupa'yı yatıştırmak ve politikacıların zaten bildikleri durumu kabul etmelerini kolaylaştırmak için doğuda yapmakta olduğu reformları yapmaya bir daha söz verdi, Avrupa devletleri de müdahaleden vazgeçti.[29]

Avrupa devletlerinin bu tutumundan düş kırıklığına uğrayan Hınçaklar bu kez İstanbul'da herkesin gözü önünde bir karışıklık çıkarmayı planladılar. 30 Eylül 1895'te komisyonun raporunu protesto için bir gösteri yürüyüşü düzenlendi. Önce belli başlı büyükelçiliklere, ardından da Bab-ı Âli'ye yürünecekti. Başkentin büyük halk kitleleri bu durum karşısında galeyana geldi, Bosna ve Bulgaristan'dan gelip Anadolu'ya geçmek üzere bulunan binlerce işsiz ve evsiz göçmen sokaklara döküldü. Göstericileri önlemeye kalkışan bir Osmanlı polisinin öldürüldüğü söylentisi üzerine çıkan kargaşalık bir misilleme ve karşı misillemeye dönüşünce teröristlerin davasına yardımcı olunmuş oldu. Abdülhamid düzeni sağlamak için kolluk kuvvetlerini göndermek isteyince yabancı elçiler bu önlemin Ermenileri bastırmak amacını güttüğünü ileri sürdüler. Kargaşalık Avrupalıların oturdukları mahallelere sıçrayıncaya kadar hiçbir şey yapılmadı, ancak iş bu aşamaya gelince elçiler sıkıyönetim ilan edilip askerlerin duruma el koymasına izin verdiler (9 Ekim). Trabzon ve diğer bazı kent ve kasabalarda da bu tür olaylar görüldü. Avrupa'da Müslümanların hükümetin göz yummasıyla Hıristiyanları öldürdükleri çığlıkları tekrar işitilmeye baş-

landı. Ancak İngiliz kabinesinin harekete geçemeyecek kadar bölünmüş olduğu ve Rusya'nın da İngiltere'ye Boğazların denetimini verecek herhangi bir davranışa karşı bulunması yüzünden dış müdahaleye gerek görülmedi, teröristler bir kez daha düş kırıklığına uğradılar.

Genel güvenlik zayıfladığı için 1895-1896 kışı Anadolu'da büyük çaplı katliamlarla dolu geçti, ancak ilkbaharda ordu işe karışana kadar bir şey yapılamazdı. İstanbul'da hâlâ yabancı müdahalesini bekleyen Ermeni teröristler yeni bir harekete geçtiler. 26 Ağustos 1896'da bir grup Ermeni Beyoğlu'nda Osmanlı Bankası merkezini ele geçirdi.[30] Binaya bombalar yerleştirildi, banka memurlarından bazıları rehin alındı, Avrupa'nın ilgisini çekmek umuduyla uzun bir işgal için hazırlıklar yapıldı. Bundan kısa bir süre sonra ikinci bir grup Bab-ı Âli'ye girdi, birkaç subayı yaraladı, sadrazamı tabancayla tehdit etti. İhtilâlciler İstanbul'un eski mahallelerinde koşuyorlar, bombalar atıyorlar, silahlarını rasgele ateşliyorlardı. Masum kalabalık içinde yaralananlar, ölenler oldu. Cuma namazına Ayasofya Camii'ne giden padişahın arabasına da bir bomba atıldı, yirmiden fazla polis öldü. Doğu eyaletlerine yeni bir soruşturma komisyonu gönderilmesi, buralara Hıristiyan vali ve kaymakamlar atanması, buralarda görevli Müslüman askerler yerine Hıristiyan polis, jandarma ve askerlerin getirilmesi, beş yıl süreyle bütün vergilerden bağışıklık ve bu süre sonunda vergilerin beşte dört oranında indirilmesi, bölgede okullar ve diğer ihtiyaçlar için devlet harcamalarının artırılması, son olaylarda suçlanan ya da hüküm giyen tüm Ermenilerin affı ve el konulan mallarının geri verilmesi için Avrupa elçiliklerine bildiriler bırakıldı. Bu teklifleri kabul ettiği takdirde imparatorluğunda hükümran olamayacak olan Abdülhamid bunları reddetti. Bir gün süren bir işgalden sonra bankayı ele geçiren teröristler yakalandılar, diğerleri de dağıtıldılar. Gerilimi azaltmak ve bu tür çatışmaları önlemek için padişah bir süre sonra genel af ilan etti, söz konusu olan vilayetlerde Hıristiyanların azınlıkta olmalarına karşın buralara Hıristiyan yöneticiler atamaya başladı.

Tam bu sırada Lord Salisbury yeni çar II. Nikola'nın (1894-1917) desteğini alarak İngiliz donanmasını İstanbul'a gönderip padişahın Ermeni isteklerini kabule zorlanmasını sağlamaya çalıştı. Rusya, bu hareketin bölgedeki İngiliz etkenliğini artıracağından korkarak padişahı sıkıştırmak için tek taraflı müdahaleye karşı çıkan Fransa'ya katıldı. Salisbury'nin çabaları sonuç vermedi; yabancı desteği olmayınca da Ermeni teröristleri dağılıp kendi aralarında kavgaya başladılar.

Kışkırtıcı hareketler kısa sürede unutulunca, imparatorluğun Müslümanlar ile Ermenileri arasındaki ilişkiler büyük bir ölçüde normale döndü. Ermeniler yine yüksek memurluklara atandılar. Ermeni tüccarlarıyla çiftçileri çalışmalarını yeniden sürdürdüler. Ancak korkunç olayların sonuçları da ağır oldu. Yüzyıllardır süregelen uyum sona ermişti. Zengin kentli tüccarlar, ihtilâlci dernek üyeleri ve aydınlar Ermeni halk yığınlarının kendi hareketlerine katılmadıklarını, hatta bunları desteklemediklerini görünce Osmanlı İmparatorluğu'nu terk edip İran'a,

Mısır'a, Avrupa'ya ve özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ne göçtüler. 1897'de Ermeni Sorunu artık Birinci Dünya Savaşı'nda hortlayana kadar ortadan kalkmış görünüyordu. Ermenilerin imparatorluktaki bu son yılları içinde sayılarının arttığı (Tablo 3.3.) ve imparatorluk Balkanlarda toprak kaybettikçe toplam nüfusun daha büyük bir bölümünü oluşturmaları da ilgi çekicidir.

Tablo 3.3. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni nüfusu, 1882-1914[31]

Yıl	Gregoryen	Katolik	Protestan	Toplam Ermeni nüfusu	Toplam nüfus	Ermeniler %
1882	988.887	100.160	36.339	1.125.386	17.375.225	6.47
1895	1.042.374	80.334	44.360	1.167.068	19.050.307	6.12
1906	1.140.563	90.050	53.880	1.280.493	20.947.617	6.10
1914	-	-	-	1.294.831	18.520.016	6.11

Türk Yunan Savaşı

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı dış ilişkilerinin en şaşırtıcı yanlarından biri de Yunanistan'ın oynadığı küçük roldür. Balkan devletleri içinde Rumeli ve Anadolu'da toprakların yanı sıra Osmanlı başkentini de isteyen tek devlet Yunanistan'dı. Yunanlılar 1895'te 2.569.912 nüfusla (% 13.49) imparatorluğun en büyük azınlık grubunu oluşturuyorlardı. Bazı önemli vilayetlerde ise çoğunluk ya da güçlü bir azınlık onların ellerindeydi.[32] Padişahın Rum tebası Yunan ihtilâlinin sonucundaki ihanet suçlamalarını kısa zamanda üzerlerinden atmışlar, yeniden yüksek memurluklara getirilmişlerdi. Ermenilerden daha geniş ve zengin bir ticari çevreleri vardı. Ermeniler önemli milli sorunlar konusunda aralarında bölünmüşlerdi, oysa Rumlar hemen hemen bir bütün olarak yeni bir Rum-Bizans İmparatorluğu fikrini destekliyorlardı. 1894'te Yunan subayları arasında kurulmuş olan Etniki Eterya derneği amacına varmak için şiddete başvurmuyordu. Bağımsız bir devlet kurmaları ve eski bir uygarlığın mirasçıları olarak evrensel bir kabul görmeleri belki de Yunanlıların aşırı hareketlere başvurmalarını önlemekteydi. Yunanistan'ın bu ılımlı davranışının bir nedeni de emellerini gerçekleştirecek bir ordu besleyecek parası olmaması ve iç politikasında şiddetli rekabetlerin bulunması da olabilir. Trikopis'in başlarında bulunduğu liberaller kentli orta sınıf, Teodoros Deliyanis'in tutucuları da âyan ve ordu tarafından destekleniyorlardı. Trikopis iktidardayken reform hareketini başlatmış, diğerleriyse bunu reddederek ortaya çıkan hoşnutsuzluğu Megalo İdea (Büyük Ülkü) lehine çevirmeye çalışmışlardı. Yunanistan emellerine ancak kuzeyde Tesalya ve Epir'e, doğuda Makedonya'ya, güneyde Girit de içlerinde olmak üzere Ege Adalarına yayılmakla ulaşabilirdi. Bu toprakların çoğunda önemli Rum azınlık grupları bulunmaktaydı. Yalnızca Make-

donya'nın nüfusunun çoğunluğu Müslüman ve Slav olup Sırbistan ve Bulgaristan da buraya göz dikmişlerdi. 1881'de Avrupa güçleri Yunanistan'a Tesalya ile Epir'in büyük bir bölümünü vermişlerse de, Bulgaristan'ın ortaya çıkmasının yanı sıra, Sırbistan'ın da bir tehdit oluşturması Yunanlıların Makedonya emellerine set çekiyordu. Bulgaristan 1885'te Doğu Rumeli'ni alınca Deliyanis ödün olarak Epir'in geri kalan bölümünü almakla halkını yatıştırmayı umdu. Ancak Avrupa devletleri Yunan limanlarını ablukaya alarak bunu önlediler. On yıl sonra, Etniki Eterya'nın da kurulmasıyla, Deliyanis ulusal emelleri tatmin için Girit'in denetimini ele geçirmeye kalkıştı.

1868 Organik Yönetmeliğinin uygulanmasından sonra Girit'te durum düzelmişti, ancak Yunan kışkırtmasıyla 1875-1878 arasında genel bir isyan başladı. Abdülhamit güvendiği adamı Karatodori Paşa'yı adaya vali atadı. Paşa Haleppa'da Avrupa devletleri elçileriyle bir anlaşma imzaladı (Ekim 1878). Buna göre adada Rum çoğunluğu olan bir temsilciler meclisi kurulması söz veriliyordu. Ancak Yunan çeteleri adaya girip, vergi tahsildarlarını öldürdüler, kan döküldü. Sonunda 1889'da padişah Organik Yönetmeliği de, Haleppa anlaşmasını da kaldırdı, adayı Müslüman valiler aracılığıyla yönetti, düzeni sağlamak ve reformları doğrudan doğruya gerçekleştirebilmek için temsilciler meclisini kapattı. Ancak Yunan milliyetçilerinin adaya daha çok insan ve malzeme göndermelerinin yanı sıra, Rusların da diğer güçlerle birleşip barışın sağlanması için padişahı eski duruma dönülmesine zorlamasıyla yeni karışıklıklar çıktı. Abdülhamit 1896'da halk seçimiyle işbaşına gelen bir hükümet, Hıristiyan bir vali ve karışıklıklarda yer almış olanların genel affıyla yeni bir düzenleme getirmeye çalıştı. Ancak Müslümanlarla Rumlar arasında çatışmalar devam etti. Yunan hükümeti de müdahale etmesi için milliyetçi baskı altında bulunuyordu. 1897 Ocak ayında Yunanistan'dan gelen Rumlar Girit'ti milliyetçilerle birleştiler. Bunlar padişaha karşı açıkça isyan ederek adanın Yunanistan'la birleştiğini ilan ettiler. 3 Şubat'ta Prens Yorgi başkanlığında 10.000 kişilik bir Yunan birliği adayı işgal etmek üzere geldi. Askerler binlerce Müslümanı öldürdü, köyleri yakıp yıktı. Avrupa devletleri bir anlaşma sağlamak için müdahale ettilerse de kıyım devam etti, vali bir Rus savaş gemisiyle kaçtı, Osmanlı askerleri de Müslümanları savunurken misilleme olarak Rumları öldürdüler. Avrupa basınının olayla ilgilenmesi ancak bunun üzerine oldu. Yabancı devletler Girit'e tam özerklik verilmesini ve Osmanlı askerlerinin çekilmesini istediler. Padişah buna razı olmadığı için bunalım devam etti. Müslümanlar Hanya ile Kandiye'yi kuşatarak tüm yiyecek ve diğer malzeme yollarını kapattılar.

Yunanistan Girit'in bu durumundan yararlanarak Tesalya'daki topraklarını genişletme çabasına girişti. Bir ay kadar süren savaş sonunda orduları dağıtıldı. Prens Konstantin'in ordusu Yanya yakınlarındaki sınır bölgesinde (10 Nisan) daha büyük Osmanlı Manastır ordusu tarafından püskürtülmekle kalınmayıp, Osmanlılar Yunan Tesalya'sına girdiler, Terhala, Yenişehir ve Tırno-

vo'yu alıp Volo Körfezine indiler (5 Mayıs). Atina, Yunanistan'ın yeniden Osmanlı egemenliğine gireceği korkusuyla telâşa kapıldı. Ancak bunu ne Avrupa devletleri ne de Osmanlılar istiyorlardı. İngiltere Ortadoğu'da durumunu Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıp kalmamasına göre değil de Mısır üzerindeki denetimine dayandırmaya başlamış, Ruslar da dikkatlerini Uzak Doğu'ya çevirmişlerdi. Bu yüzden bir ateşkes yapılması için duruma müdahale ettiler. Ardından yapılan bir barışla Osmanlılar Tesalya'dan çıkmaya, Yunanlılar da küçük bir savaş tazminatı ödemenin yanı sıra Müslümanların Osmanlı topraklarına göç etmelerine izin vermeye razı oldular. Böylece yeni göçler başlamış oldu. Yunanistan'ı saldırısının sonucundan böylece koruyan Avrupa devletleri, Abdülhamit'i Girit'te yeni bir özerk yönetim kurması için zorlayarak Yunanlıları ödüllendirdiler de (19 Aralık 1897). Girit yine Osmanlı egemenliğinde kalacak, ancak padişah tarafından atanan Hıristiyan valisi Atina tarafından da onaylanacaktı. Osmanlı askerleri çekildi, vali adada kalan Müslümanların korunacağına söz verdi; ancak Rum milis kuvvetleri arasında bu sözün pek değeri yoktu. Avrupa devletleri Yunan Prensi Yorgi'yi kendi yüksek komiserleri olarak adaya atayarak Abdülhamit'i şaşırttı. Böylece Yunanistan 1912'de adayı resmen ilhak edene kadar denetimini tam olarak ele almış oldu. Bu anlaşmanın ardından yine Müslüman göçmenler bütün varlarını yoklarını geride bırakarak yazgıları olacağına emin bulundukları ölümden kurtulmak için Anadolu yollarına düştüler. Yunanistan diplomasi yoluyla bir zafer kazanmıştı, ancak kral ve hükümet askeri yenilginin acısını kolay kolay üzerlerinden atamadılar. Orduyu yenileştirecek önlemlere başvururken kaybettikleri saygınlığı yeniden elde etmek için o sırada Makedonya'da başlayan kargaşalığın içine özel bir gayretle atıldılar.[33]

Makedonya Sorunu

II. Abdülhamit'in karşılaştığı en güç, en karmaşık ve en uzun süren sorun, Balkan komşularının Makedonya'ya egemen olmak emellerinden doğan Makedonya Sorunuydu. Berlin Kongresinden Birinci Dünya Savaşı'na kadar bu konu Osmanlı ve Avrupa diplomatlarını diğer bütün diplomatik sorunlardan daha çok uğraştırmış, yirminci yüzyılın başlarında bölgeyi saran rekabet çatışmalarına ve savaşlara önemli katkıda bulunmuştur. Makedonya Trakya ile Arnavutluk arasında, güneyde Ege Denizi, kuzeyde Sar Dağları ve batıda Ohri Gölü ile çevrelenen bir toprak parçasıdır. Burası Osmanlı Selanik, Manastır ve Kosova vilayetleriyle Serez, Ohri, Üsküp ve Bitola kentlerini kapsamaktaydı.

Nüfusu karışıktı, hiçbir grup çoğunluğa sahip değildi ve her biri hangisinin Makedon nüfusuna dahil olacağı konusunda ayrı düşüncelere sahipti. Abdülhamit'in hükümdarlığı sırasında yapılan nüfus sayımlarında Müslüman ve Hıristiyan nüfusun eşit olduğu görülmektedir (Tablo 3.4).

Tablo 3.4 Makedonya Nüfusu, 1882-1906

	1882	1895	1904	1906
Müslüman	1.083.130	1.137.315	1.508.507	1.145.849
Rum Ortodoks	534.396	603.249	307.000	623.197
Bulgar Ortodoks	704.574	692.742	796.479	626.715
Katolik (Yunan)	2.311	3.315	-	2.928
Ulah	-	-	99.000	26.042
Sırp	-	-	100.717	-
Musevi ve diğerleri	151.730	68.432	99.997	30.594
Toplam	2.476.141	2.505.503	2.911.700	2.455.325

Kaynaklar: 1882, 1895 ve 1906 rakamları not 31'de belirtilen Osmanlı nüfus sayım raporlarından. 1904 rakamları Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'nın yaptırdığı özel sayımdan. (Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, İstanbul, 1940, cilt 1. s. 152).

Sırpların genellikle Yunanlılarla Rum Ortodoks milleti içinde sayılmasına karşılık Bulgarların Müslüman olmayan nüfus içinde gerçek bir çoğunluğu vardı. Müslümanlar ve Slavlar kırsal alanlarda nüfus çoğunluğuna sahipken kentlerde (çoğunluğunu Musevilerin oluşturduğu Selanik dışında) nüfus Müslüman ve Rumlardan oluşmaktaydı. Ancak zamanında sayılar ne olursa olsun, egemenlik iddiaları daha çok gurur ve duygu temeline dayandırılıyor, her grup bölgede en yaygın, egemenliğini kurduğu zamanları dile getiriyordu: Yunanlılar Büyük İskender ve Bizans İmparatorluğu'nu, Sırplar Stefan Pusan İmparatorluğu'nu, Bulgarlar da geçmişin büyük imparatorluğu ile Ayastefanos'da kurulan Büyük Bulgaristan'ı.

Vardar ve Morava vadilerinden geçen yola egemen olan ve hem Bulgaristan'a hem de Sırbistan'a çok önemli bir deniz çıkışı sağlayan Makedonya'nın stratejik bir önemi vardı. Ayrıca önemli bir tarımsal zenginliğe de sahipti. O zamanın güç dengesine göre Makedonya'yı denetimi altına alan devlet bölgeye egemen olacak gücü ele geçirmiş olacaktı. Osmanlılar için Makedonya yalnızca bir milyon Müslüman teba değil, aynı zamanda önemli vergi gelirleri ve daha doğudaki Osmanlı topraklarına göz diken Yunanlılar ile aralarında tampon bir bölge de demekti. Avrupalı güçler ise Makedonya'nın İstanbul'a ve Boğazlara yakınlığından dolayı sorunla ilgileniyorlardı. Yunanistan'ın ordusu Slav komşularına kıyasla çok güçsüzdü, ancak Ortodoks kilisesi aracılığıyla Makedonya'ya el atabiliyordu. Bulgar Eksharlığının kurulmasıyla (1870) bir denge yaratıldı, buna Bulgaristan'ın mali ve askeri gücü de katılınca zafer Bulgarlara yönelir gibi oldu. Makedonya'da kendi soyundan gelenler olduğunu kanıtlaması çok güç olduğu için en zayıf durumda olan Sırbistan'dı. Rakiplerinin kullandıkları türden bir din aracı da yoktu. Elindeki tek koz, bir Sırp zaferi ile etkisini Ege'ye kadar yaymak isteyen Avusturya idi. Romanya da

Ulahların varlıklarını ileri sürerek Makedonya üzerinde iddiada bulundu, ancak bunların sayısı çok az olduğu için bu davranışın Bulgaristan'ın yayılmasını engelleme girişimi olduğu düşünülebilir. Tartışma genişledikçe ortaya bir ayrılıkçı Makedon hareketi çıktı. Bunlar Bulgar, Sırp ya da Yunanlı olmadıklarını, kendi dillerine sahip ayrı bir ırk olduklarını ve bu yüzden bağımsızlıklarını istediklerini ileri sürüyorlardı. En son olarak da, kuzeydeki topraklardan göç eden Müslümanlar Makedonya'da en kalabalık millet topluluğunu oluşturuyor ve geçmişte kendilerine çok kötü davranan Hıristiyanların denetimine yeniden girme fikrini tümüyle reddediyordu.

Savaş çeşitli alanlarda sürdürüldü. Rakip Balkan devletlerinin her biri kiliselerde, okullarda ve kültürel çalışmalarda liderliği almak için Örgütler kurdular. Bulgar Kiril ve Metodiyus Komitesi (1884), Aziz Slava Sırp Derneği (1886), Yunanlıların Etniki Eterya'sı (1894) milliyetçi propagandayı yayıyorlardı. Rekabet araçları yalnız bunlar olsaydı, ne taraflar ne de Makedonyalı ve Osmanlılar fazla bir ıstırap çekmeyeceklerdi. Ancak Balkan milliyetçileri Ermenileri örnek alıp terörist çeteler de kurmuşlardı. Bunlardan en şiddet taraflısı olanlar Makedonya'daki Bulgarların kurdukları (1893) Makedonya İç İhtilâl Örgütü (MİİÖ) ve buna rakip olan Sofya'da aynı amaçla Makedonyalı sürgünleri yetiştirmek için kurulan Makedonya Dış İhtilâl Örgütüydü (MDİÖ). MİİÖ, özerk bir bölge kurulmasını, Bulgaristan ve Sırbistan'la federal bir birliği önererek Makedon görüş açısını yansıtırken, MDİÖ ise amaçlarında daha Bulgar yanlısı davranıyor, Osmanlılar ülkeden atıldıktan sonra Makedonya'nın Bulgaristan'la birleşmesini savunuyordu. Sırplar ve Yunanlıların daha küçük çapta olmak üzere kendi örgütleri vardı. Makedonya içinde ve dışında bu grupları destekleyen hükümetler, konsoloslar yalnız para vermekle kalmayıp silah ve cephane yardımı da yapıyorlar, zaman zaman da teröristleri yasal korumaları altına alıyorlardı.

1900 yılından başlayarak çeşitli gruplar ülkeyi kasıp kavurmaya, kendi görüşlerini benimsemeyen memurlarla halkı, Müslüman Hıristiyan ayrımı gözetmeksizin, öldürmeye giriştiler. Trenlerin ve posta arabalarının yolları kesiliyor, yabancılar ve zengin yerliler kurtarmalık istenmek üzere kaçırılıyor, kiliseler havaya uçuruluyordu. Olaylar yabancılara ya da Hıristiyanlara ilişkin olduğu zaman yabancı basın yine yaygara koparmaya başlamıştı. Osmanlı hükümeti düzeni yeniden kurmaya ve halkın tümünü korumaya çalışıyorsa da, teröristlerin tüm eylemlerinden hükümet sorumlu tutuluyor, Hıristiyanların acıları vurgulanırken Müslümanlarınki tümüyle unutuluyordu. Berlin Antlaşmasını imzalayan güçler, teröristleri yatıştırma umuduyla Osmanlıları 'reform' yapmaları için sıkıştırdılar. Abdülhamid Selanik, Kosova ve Manastır'ı üç Vilayet *(Vilayet-i Selâse)* adı altında yeni bir vilayet olarak birleştirdi. Bunun talimatnamesi, eski Yemen valisi Hüseyin Hilmi Paşa'nın araştırmalarına dayanılarak özel bir Rumeli Vilayetleri Reform Komisyonu tarafından hazırlanacaktı. Tas-

lakta karma polis ve jandarma kuvveti, kamu hizmetleri ve dış işlerle uğraşacak yeni daireler, karma mahkemeler, Hıristiyan bir vali, yeni okullar ve bölgenin vergi gelirlerinden büyük bir bölümün kendi ekonomisini geliştirmek için kullanımı yer alıyordu.[34] Ancak ne teröristler ne de Rus ve Avusturyalılar Makedonya'yı Osmanlıların elinde bırakacak bir planı kabul edemezlerdi. Reform planı ilan edilip de uygulamak üzere memurlar gönderilince MİİÖ Manastır'da merkezlenen genel bir isyan başlattı, vilayetin büyük bölümünü ele geçirdi, Müslümanların yanı sıra harekete katılmak istemeyen Hıristiyanlara da saldırdı. Osmanlı ordusu da misillemeye girişti. Binlerce Müslüman İstanbul'a kaçarken bir o kadar Hıristiyan da Sofya'ya kaçtı. MİİÖ'nün istenmeyen bir savaşı doğuracağından korkan Bulgaristan eylemleri durdurmak için önlemler aldı, en azından teröristlerin Bulgar topraklarına sızmalarını önledi (Eylül 1903).

Rusya ile Avusturya Osmanlıların Balkan devletleriyle doğrudan doğruya görüşmeyle varacakları bir anlaşmaya karşıydılar. 21 Şubat 1903'te Viyana'da kendi reform taslaklarını açıkladılar. Vilayet müfettişinin görevine devam etmesini, özel izin olmadan yerel asker kullanılmamasını, yabancı devletleri olduğu kadar bölge halkının çeşitli unsurlarını da tatmin edecek yeni reformların uygulanmasını, yerel polis ve jandarmanın nüfus oranlarına göre Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşmasını, vergi reformlarının yapılmasını, âşâr vergisinin düzenli bir toprak vergisine dönüştürülmesini istiyorlardı. Yönetim böylece kısmen yabancıların denetiminde uygulanıyorsa da, doğrudan doğruya yabancı müdahalesi söz konusu olmadığı için padişah bu çözümü benimsiyordu. Ancak daha önce olduğu gibi teröristler Makedonya'yı Osmanlı egemenliğinde bırakan hiçbir çözümü kabul etmek niyetinde değildi. Makedonya Müslümanları da Hıristiyan polis ve asker varlığına izin veren maddelerden hoşnut kalmamıştı. Bu yüzden Kosova'da başlayan gösterilerde pek çok Hıristiyan ve bu arada Rusya'nın Üsküp konsolosu öldü. Sırp ve Bulgar teröristleri dağlardaki yuvalarından çıkıp Makedonya Hıristiyanlarını Osmanlılara karşı genel bir isyana teşvik ettiler. MİİÖ teröristleri Ermenileri taklit ederek Selanik'teki Osmanlı Bankasını basıp havaya uçurdular. Slav rakiplerinin bölgeyi denetimlerine almalarını istemeyen Rum teröristleriyse geri planda kalıp zaman zaman düzeni korumak için Osmanlılarla işbirliği yaptılar.

Bu yeni karışıklıklara karşılık olarak Çar Nikola ile İmparator Franz Joseph Mürzteg'de yeni bir reform programı hazırlayıp (9 Ekim 1903) Berlin Antlaşması imzacılarının onayını aldıktan sonra Osmanlılara sundular. Buna göre Osmanlı genel müfettişinin yanında Rus ve Avusturya memurları da bulunacak, bunlar Hıristiyanların şikayetlerini dinleyecekler, kötü yönetim ve baskı olaylarını saptayıp temizleyeceklerdi. Genel bir af ilan edilecekti. Osmanlı hükümeti köylülere evlerini yeniden kurmaları, tarlalarını işletmeleri için para yardımında bulunacaktı. Halkın karışık olduğu yerlerde karma yönetici mec-

lisler ve mahkemeler kurulacak. Rus ve Avusturya konsolosları tüm reformları denetleyebileceklerdi. Abdülhamit yabancı denetimi öngören maddelerden hoşlanmamakla birlikte Makedonya sorununun daha genel bir savaşa dönmemesi için, teröristleri tatmin etmeyeceğini bildiği bu reform programının yabancılar tarafından uygulanmasına razı oldu. Reformlara kısa bir süre içinde başlandı. Ancak şimdi patriklik ve Romen hükümeti tarafından desteklenen Yunanlılar ve Ulahlar da eskisinden daha çok eylemlere katılarak Slavlara yarayacağından korktukları bu anlaşmaya karşı çıktılar. Buna ek olarak Bulgaristan da Bab-ı Âli ile ayrı bir anlaşma imzalayarak (8 Nisan 1904) terörist çeteleri durdurma kararlılığını bir daha belirttiyse de bunu başaramadı. Abdülhamit'in hükümdarlığının sonuna kadar bölgede siyasal cinayetler sürdü gitti ve ancak 1909'da reformdan geçirilmiş jandarma ve polis düzeni az da olsa sağlayabildi.

Avrupa devletleri Osmanlı Bankası ve bu bankanın Makedonya'daki şubeleri aracılığıyla yeni mali reformların uygulanmasını da önermişlerdi. Ancak Abdülhamit Osmanlı maliyesine doğrudan doğruya müdahale demek olan bu öneriye karşı çıktı. Makedonya'nın maliyesini denetlemek için bir Uluslararası Maliye Komisyonu kurulduysa da (8 Mayıs 1905) hükümet bu müdahaleyi kabul etmedi. Bunun üzerine Midilli Adasını almak için beş gemiden oluşan uluslararası bir filo gönderildi (26 Kasım 1905) Filo Limni gümrük idaresini ele geçirince (5 Aralık 1905) Abdülhamid boyun eğmek zorunda kaldı. Almanlar bir uzlaşma yolu buldu: *Uluslararası Maliye Komisyonu* şimdi müfettişlerden değil danışmanlardan oluşacak ve içinde bir de Osmanlılar tarafından atanan danışman bulunacaktı. Komisyon Makedonya'nın üç vilayetinin bütçelerini hazırlayacak, bütçe yürürlüğe girmeden padişah tarafından onaylanacaktı. Bunun dışındaki mali reform önerileri Osmanlı yasama sürecinden geçirilecekti.

Yabancı güçlerin Midilli ve Limni'den çekilmelerinden sonra reformlara başlandı. Osmanlı Hükümeti vilayet bütçelerindeki açığı kapatmak için halka salınan vergiyi artırmak yerine gümrük resimlerinin yüzde 8'den 11'e çıkarılmasını önerdi. Ancak kendi çıkarlarına ilişkin olmadığı sürece reformları destekleyen yabancı güçler buna başka alanlarda ödünler aldıkları takdirde razı olacaklarını bildirdiler. İngiltere İzmir-Aydın demiryolunun imtiyazını 1940 yılına kadar uzattı; Almanya Osmanlıların Anadolu Demiryolu için bankerlerine ödedikleri garanti parasının artırılmasını sağladı. Bunun üzerine mali reformlar yürürlüğe konuldu. Şimdi karşılarında başlıca engel olarak Yunan hükümetinin bilgisiyle Yunanlıların başı çektiği terörist çetelerinin süregelen eylemleri kalmış, Abdülhamit'in hükümdarlığının geri kalan bölümünde vilayet yönetimi bu yüzden ancak yoksulluk içinde sürebilmişti.

İngiliz Kralı ile Rus Çarı Estonya'nın Reval kentinde buluşup da (9 Haziran 1908) Almanya'nın giderek artan gücüne karşı bir ittifak kurduklarında Ma-

kedonya Sorununun da son aşamasına gelinmiş oldu. İki devlet aralarındaki tüm görüş ayrılıklarını çözümleme programı içinde, Osmanlılara bağlı olsa da Makedonya valisinin ancak Avrupa devletlerinin onayıyla atanmasını ve kendisine aylıkları vilayetler bütçesinden ödenecek olan geniş bir Avrupalı memur kadrosunun yardımcı olmasını kararlaştırdılar. Avusturya Reval anlaşmasına karşı çıktı. Fransa'nın İngiltere ve Rusya'ya katılmasıyla ortaya çıkan Üçlü ittifak karşısında Avusturya ile Almanya da yeni bir işbirliğine girince sonunda Birinci Dünya Savaşını başlatacak olan rekabet başlamış oldu.

Diktatörlüğün Yapısı

II. Abdülhamit tahta meşrutiyeti desteklemeye söz vererek çıkmışsa da, Bab-ı Âli ile ilişkili devlet adamlarının yetenek ve dürüstlüklerine inanmaması ve imparatorluğu sarsan iç ve dış bunalımlar kendisinin giderek daha kişisel, otokrat ve mutlakiyetçi bir yönetim politikasına dönmesi sonucunu doğurdu. Abdülaziz'in ölümünü ve V. Murat'ın tahttan indirildikten sonra aklî dengesinin düzelmiş olduğunu hatırlamak onu güvensizliğe itiyordu. Tüm Osmanlı devlet adamlarının çıkarcı ve yolsuzluğa yönelik olduklarına, Osmanlı memurlarının halkın yararını düşünmediklerine inanıyordu. 1877-1878 Türk-Rus savaşı ve Berlin Kongresini izleyen kargaşa, terör çetelerinin eylemleri, Avrupalı devletlerle Balkan komşularının oluşturduğu tehditler padişahı etkili bir yönetimin ancak merkezci bir yönetim olacağına inandırmıştı.[35]

Padişahın amacına varmak için başvuracağı istibdat biçimi Berlin Kongresi'nden bile önce Anayasanın kendisine verdiği hakkı kullanıp parlamentoyu kapatarak Midhat Paşa'yı sürgüne göndermesiyle belli olmuştu. Abdülhamit kendisini bir reformcu olarak görüyordu ve gerçekten de öyleydi. Ancak Tanzimatçılar gibi o da, Parlamentonun kendisinde topladığı demokratik temsilin zaman bakımından gecikmeye, düş kırıklıklarına, iç zayıflıklara ve daha çok yenilgi ve çözülmeye yol açtığına inanıyordu Abdülhamit, Abdülaziz'in son yıllarındaki örneğini benimseyerek iktidarı Bab-ı Âli ve bürokratlar yerine sarayda topladı. Tanzimat'ın yarattığı merkezi sistemle birleştirdiği kişisel denetim yapısı yoluyla daha önce en büyük padişahlar tarafından bile elde edilmeyen geniş ve mutlak bir diktatörlüğe olanak tanımıştı. Abdülhamit bu istibdat yönetimiyle parçalanmış imparatorluğunu savunabilmiş, toplumunu canlandırabilmiş, 1871'den sonra tehdit altına girmiş olan reformlardan çoğunu başarılı bir sonuca ulaştırmış olmakla Tanzimatçıların sonuncusu olmuştur. Ancak bunu temel politik reformlara ulaşma evrimini bastırma ve böylece halkın yönetime katılmasını önleme bedelini ödeyerek başarmıştır. Aşağıda padişahın istibdat yönetim düzeni incelenecek ve sonucun, ödenen bedele değip değmediği anlaşılacaktır.

II. Abdülhamit'in Hükümdarlık Kavramları

Abdülhamit'in tahta istibdat yönetimini kurmak ve Parlamentoyu daha başından ortadan kaldırmak amacıyla çıktığını düşünmek yanlıştır. Daha ilk başta Abdülaziz'in kişisel yönetimini değiştirip Anayasayı kabul etmiş, ancak buna Bab-i Âli'nin Tanzimat döneminde elde ettiği üstünlüğe bir daha ulaşmasını önlemek için yeterli güvenceler eklemişti. Abdülhamit'in bu dönemde henüz genç ve etki altında kalabilir olduğu ve imparatorluğu kurtarmak için Midhat Paşa'nın fikirlerini denemeye hazır bulunduğunu gösteren işaretler vardır.

Hükümdarlığının ilk yılında yeni fikirlere seleflerinden çok daha açıktı; Cuma namazını halkla birlikte kılar, Osmanlılar ve yabancılarla devlet sorunlarını konuşur, bürokratları, aydınları yanına kabul ederdi. Hatta Genç Osmanlılar liderlerinden Namık Kemal'i çağırtıp, "Kemal Bey, bu devleti ve sultanlığı eskisinden daha iyi duruma getirmek için birlikte çalışalım," demişti.[36]

İstibdada yönelişi tahta çıkışından sonra tanık olduğu olay ve durumlarla kesinleşmiştir. Abdülhamit, Midhat Paşa'nın Osmanlı borçlarının yeniden vadelendirilmesini ve İstanbul Konferansı'nın aracılığını -sonuçlarını düşünmeksizin, salt yabancı müdahalesinden hoşlanmadığından ötürü- reddetmesinin imparatorluğu mali ve diplomatik bir çıkmaz karşısında bıraktığına inanıyordu. Politikacıların entrikalarını izliyor, Parlamento'nun yasama sürecini geciktirdiğini görüyordu. Kendi görüşüne göre çıkarları çoğunlukla imparatorluğun çıkarlarıyla çatışan çeşitli grupları birleştirmek çok güçtü. Abdülhamit yabancı güçlerin Bulgaristan ve Bosna'da kıyıma uğrayan binlerce Müslümanın çektikleri acıyı görmezlikten gelip Hıristiyanların acılarını Müslüman barbarlığının kanıtları olarak göstermelerinden ve Balkan devletlerinin emellerini bölge halkının ihtiyaçlarını, gözetmekten çok kendi emperyalist amaçları için sömürmelerinden de düş kırıklığına uğramıştı. Savaş felaketlerini kendi görüşlerini desteklemek için parlamentoda konu eden grupların davranışları da genç padişahı imparatorluğun demokrasi için hazır olmadığı ve sıkıntılı günlerde imparatorluğu kurtaracak tek yolun istibdat olduğu düşüncesine götürmüştü:

> İnandırma ve liberal kurumlarla ıslahata varmak isteyen babam Abdülmecit'i örnek almakla yanılgıya düşmüş oldum. Büyükbabam Sultan Mahmut'un izinde yürüyeceğim. Ben de şimdi onun gibi, Allah'ın koruma görevini bana verdiği insanları ancak zor kullanarak harekete geçireceğimi anladım.[37]

İktidar Merkezi: Saray

1878'den sonra iktidar merkezi saray olmuştur. Abdülhamit, Abdülaziz'in Yıldız'da geliştirdiği basit mabeyin yapısını karmaşık bir bürokrasiye dönüş-

türmüş, hükümet ve toplumun daha önceki yıllarda büyük çapta özerk olan belirli kesimlerini bu bürokrasinin denetimine vermiştir. Padişahın altında, kendisiyle iktidar dizginlerini paylaşan ve danışmanlığını yapan önemli kişiler padişahla insanlar arasında bir duvar oluşturmaktaydı.

Mabeyin müşiri ve ser Yaverân-ı Ekrem olan Pilevne kahramanı Gazi Osman Paşa (1832-1897) padişahın özel kadrosunu ve maliyesini yönetiyordu. Ulema ve askeriyeyi temsil eden, Batılı yöntemlerine duyulan tepkinin başını çeken Gazi Osman Paşa Abdülhamit'in politikasında tutucu bir etkiye sahip olmuş, İslâm kurumlarını canlandırmada başlıca rolü üstlenmişti. Gazi Osman Paşa serasker olarak saraydan ayrıldığı zamanlarda bile padişahın müşiri olmakta devam etmiş, yaşadığı sürece devletin gerçek gücü olmuştur. Gazi Osman Paşa'nın yönetim, maliye ve dışişleri alanlarında etkinliğini paylaşanlar baş kâtip ve kâtib-i sâni olmuştur. Bunlar tüm haberleşme, yasa ve talimat önerilerini padişaha sunmak görevlerini genişletip onun bütün hükümet daireleri ve memurlarıyla olan ilişkisine egemen olmuş, padişahın istek ve politikalarını alt kademelere iletmiş, sonuçları da padişaha kendi bildiklerince bildirmişlerdi. Başkâtiplerin en güçlüsü Küçük Sait Paşa çeşitli bakanlıkların yanı sıra dokuz kere sadrazam da olduğundan Abdülhamit'in hükümetteki başlıca ajanı durumuna gelmişti. Başkâtip olarak halefleri Ali Fuat Bey (1878-1881) Süreyya Efendi (1881-1894) ve son olarak da Gazi Osman Paşa'nın ölümüyle onun yerine baş danışman olarak geçen ve Abdülhamit'in 1909'da tahttan indirilmesine kadar yanında kalan Tahsin Paşa'ydı. Kâtib-i sâni (ikinci kâtip) makamı 1893'te Ahmet İzzet Paşa bu göreve getirilinceye kadar pek önemli sayılmıyordu. Gazi Osman Paşa'nın ölümünden sonra padişahın yanında mabeyinci başı olarak hizmet gören Ahmet İzzet Paşa sadrazam ve bakanlarla toplantılar yapıp padişahın isteklerini kendilerine bildirmeye ve raporlarını almaya başladı. Önemli konularda padişahın kurduğu komisyonların çoğunun başkanlığı kendisine verildi. Bunlar arasında Osmanlı maliyesinde reform, Hicaz Demiryolunu kurmak ve işletmek, Mısır'da İngiliz varlığından doğan diplomatik sorunları çözümlemek için kurulan komisyonlar da bulunmaktaydı. Jön Türklerin yenilgiye uğramaları ve Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin (1918) ardından Padişah VI. Mehmet Vahdettin'in sadrazamlığına da yükselmiştir. Gazi Osman Paşa'nın son yıllarında birinci ve ikinci katiplerin etkilerinin artması sonucunda, Osman Paşa öldükten sonra müşirlik makamı boş bırakıldı ve katipler saraya egemen olmayı sürdürdüler.

Müşir ve katiplerin genel otoriteleri altında, Abdülhamit'in özel hükümet düzeninde diğer etkili kişiler ve kuruluşlar da bulunuyordu. Kadınları ve köleleri dar üs saade ağası aracılığıyla padişahı etkileyebilirlerdi. Bu makamın iki sahibine (Gani Ağa ve Hafız Behram Ağa) vezir rütbesi verilmiş ve böylece bunlar müşir kâtiplerden daha yüksek, protokolde yalnızca sadrazam, şeyhülislam, Mısır Hidivi ve Bulgaristan prensiyle eşit duruma getirilmişlerdi. Yeni

getirilen yaver-i ekrem rütbesiyle hükümet ve askeri liderlerden oluşan Yaveran-ı Ekrem, padişaha kamu politikası konusunda danışmanlık yapmak, ordu ve memur kadrolarında yolsuzluk yapan, yeteneksiz olan ve padişaha sadık olmayan kişileri ortaya çıkarmakla yükümlüydü. Sarayda bir de gizli polis (hafiye) örgütü vardı. Padişahın kişisel denetiminde olan bu örgütün başında önce kendi kölesi olan Ahmet Celalettin Paşa, daha sonraları da Jön Türkler tarafından görevine son verilene kadar Fehim Paşa bulunmuşlardır. Bunların emrinde bulunan hafiyeler ve jurnalciler hükümetin bütün dairelerine sızıp memurların hareket ve düşüncelerini jurnallerle saraya bildirirlerdi. Saray da Anayasanın 113. maddesine göre jurnal edilen kişiler hakkında işlem yapardı.

Abdülhamit henüz şehzadeyken Osmanlı Bankası müdürü tarafından tavsiye edilen Ermeni bankeri Agop Zarifi Paşa padişahın özel servetini yönetmekte, ekonomik ve mali politika konularında kendisine yol göstermekteydi.

Padişahı Berlin Kongresinde temsil eden ve dışişleri bakanlığı yapan Rum Karatodori Paşa görevinden ayrıldıktan sonra sarayda Abdülhamit'e önemli iç ve dış konularda danışmanlık yapıyor, Dışişleri Bakanlığının çalışmalarını denetliyordu.

Sarayda ayrıca ilk başta Nişan Efendi ve sonra kardeşi Sefer Efendi adında Ermenilerin başında bulunduğu bir de *Basın Dairesi* kurulmuştu. Burada iç ve dış basının önemli haberleri özetlenerek hazırlanır, ayrıca padişahın okuması için romanlar çevrilirdi.

1879'da sarayda padişah ve danışmanlarına yardımcı olmak üzere yeni bir saray hizmetkârları kadrosu kuruldu, Topkapı Sarayı ile diğer yerlerdeki eski daireler ve kadrolar önemli ölçüde azaltıldı. Bu hizmete getirilen gençler Rüştiye mezunlarıydı. Bunlardan bir kısmı eğitimlerini tamamlamak üzere Mekteb-i Mülkiye'ye ya da askeri akademilere gönderiliyor, bundan sonra memurluk ya da askerlik hizmetlerine alınarak bu alanlarda padişahı en son eğilimlerden haberli kılıyorlardı. Böylece II. Abdülhamit, daha önce Mustafa Reşit Paşa tarafından etkin bir biçimde kullanılan eski Osmanlı 'hami' düzenini yeniden kurmuş ve tüm hükümet düzenini sarayın denetimi altına almış oluyordu.[38]

Sarayın dışında padişahın iradesinin yerine getirilmesi çeşitli düzeylerde uygulanıyordu. 1880'de daha önce İçişleri Bakanlığındaki Zaptiye Meclisinin yönetiminde olan imparatorluk polis ve jandarması Zaptiye Nezareti olarak yeniden örgütlenmiş, Fransız uygulaması örnek alınarak imparatorluk boyunca yüksek derecede hiyerarşileşmiş bir düzen oluşturulmuştu. Bakanın doğrudan doğruya denetimi altındaki komiserler İstanbul'un ve diğer büyük kentlerin polis çalışmalarını yönetiyorlardı. Kent ve kırsal kolluk güçleri, bölgenin yöneticilerinden bağımsız olarak birleşik bir denetim altına sokulmuştu. Polise yalnız suç işlenmesini önlemek değil, toplumu da gözetmek yetkisini verebilmek için bakanlığa dana önce başka dairelere ait bulunan görevler verilmiş-

ti. Basın ve tiyatroların çalışma ve faaliyetlerinin denetilmesi, imparatorluk içinde yolculuğun denetimi, bütün yerli ve yabancıların ikametlerini değiştirdikleri ya da bir yerden başka bir yere giderken kayıt olma gereği de bunların arasındaydı.(39)

Daha önce serasker ve içişleri bakanlığı yetkisiyle İstanbul polisinin başında bulunan polis müşiri yerine padişahın en güvenilir adamlarını getirdiği *Zaptiye Nazırlığı* kuruldu. Bu göreve önce padişahın yaverlerinden Hafız Mehmet Paşa (1880-1884); Kamil Bey (1884-1890); daha önce vergi tahsildarlığı ve Beyoğlu hafiyelerinden olan Nazım Paşa (1890-1897) ve son olarak da Jön Türkler ihtilâline kadar görevini sürdüren eski Temyiz Mahkemesi baş yargıcı Şefik Paşa getirildi. Sarayda bulunan hafiye örgütü Zaptiye Nezaretine bağlı olmakla birlikte gerçekte bağımsızdı; padişah böylece iki polis örgütünün birbirlerine karşı hafiyelik etmelerini de sağlıyordu.

Bürokrasinin denetimi de iki örgüt aracılığıyla yapılmaktaydı. 1878'de kurulan *Memurin-i Mülkiye Komisyonu,* Batılı yöntemlerine yakın bir biçimde, bütün memurların atanması, terfileri, nakilleri ve emekliye ayrılmasıyla uğraşıyordu. Bundan ayrı olarak *Ahvâl-i Memurin Sicili Komisyonu*' nun da her bakanlık ve dairede dalları olup bütün bürokratların ayrıntılı özgeçmişleri, çalışma raporları, beyanları ve düşünceleri burada toplanmaktaydı. Sadrazamın emrinde olan bu iki komisyon padişaha bürokrat kitlesinin denetimi için tam olarak yardımcı olmaktaydı.(40)

Bütün devlet memurlarının görevlerinde etkin ve dürüst davranacaklarını garanti altına almak için önemli kişilerin kefaletlerini göstermek şarttı.(41) Basın organları, yazarlar, yayıncılar ve gazeteler de yıllık ruhsat vergileri vermek ve iyi niyetlerini garanti etmek için kefil göstermek zorundaydılar. 1856'da çıkartılan temel basın yasası 1878'den sonra şiddetle uygulanmış ve 1885'te daha yeni ve geniş bir yasayla değiştirilmişti.(42) Bu da yeterli olmayınca 1888' de yeni bir yasa çıkarıldı.(43) Yazarlar 1870'de çıkartılan yeni yasalarla ayrı bir işlem görmeye başladı.(44) Kitapçılar için de 1894'te ayrı bir yasa çıkarıldı.(45)

Vatana ihanet sayılabilecek düşünce ya da davranışlarından kuşkulanılan kişiler görevlerinden alınıyor, kimi zaman sürgüne gönderiliyor, hatta idam ediliyordu. Bunun en ünlü örneği Anayasa'nın hazırlayıcısı Midhat Paşa'dır. Midhat Paşa 1878'de sürgünden döndükten sonra İki yıl Suriye Valiliği (1878-1880), İzmir Valiliği (1880-1881) yapmış, ancak parlamentonun yeniden kurulması için çalışmalarından dolayı Ahmet Cevdet Paşa'nın başında bulunduğu bir komisyonun pek geçersiz kanıtlarına dayanılarak Sultan Abdülaziz'i öldürttüğü gerekçesiyle yargılanmış ve hüküm giymiştir (1881). Midhat Paşa gönderildiği Yemen'de üç yıl sonra kimliği saptanamayan biri tarafından öldürülmüştür. Midhat Paşa'nın bu yazgısı padişahın iradesine karşı gelmeyi düşünenlere bir uyarı olmuştur.(46)

Hükümet ve Adli Makamların Yapısı

Padişahın istediği politika ve programlar Tanzimat döneminde kurulan bakanlıklar tarafından uygulanıyordu. Artık polisle ilgisi kalmayan İçişleri Bakanlığı vilayet ve yerel hükümetlerle, Osmanlı basınıyla, sayımla, göçmenlerin yerleştirilmesiyle uğraşıyordu. Dışişleri Bakanlığı Divan-ı Hümayun dairelerini sadrazamlığa, millet toplulukları işlevini Adalet Bakanlığına kaptırdığı için şimdi yalnız dışişleriyle uğraşıyor, ek görev olarak yabancı dilde basını, karma mahkemeleri, milliyet sorunlarını, dış ticareti ve imparatorlukta yaşayan tüm yabancıların denetlenmesini üstlenmiş bulunuyordu. Şeyhülislamlık dairesi Şeriat yasalarını yorumlayıp uygulayacak bir komitenin *(Bab-ı Vâlâyı Fetva Heyeti)* katılmasıyla genişlemişti. Mali ve idari konularla ilgilenmek, vakıfların denetlenmesi, yargıçların atanması, yetim mallarının idaresi, dini yayınların denetlenmesi, cami ve diğer din kurumlarının bakımı, dini okulların denetimi başta bulunan bir müsteşarın göreviydi. Sadrazamın eşidi olan şeyhülislamın yetkisi çok kısıtlıydı.

Hâlâ Harbiye Nezareti adını almamış plan Seraskerliğe şimdi görevlerini yapabilmesi için bir Erkân-ı Harbiye dairesi verilmişti. 1885 ile 1895 yılları arasında Prusyalı danışmanların getirdikleri reformlar nedeniyle seraskerlik eskisinden daha düzenli bir hiyerarşiye sahipti. Askeri harekât, istatistik, ordugâh ve kışla, askeri sanatlar, piyade, süvari, okul, veterinerlik, topçu, askeri mahkemeler ve cezaevleri, ikmal, inşaat, istihkâm, sağlık ve muhabere daireleri, ayrıca vilayet ordularının faaliyetlerini denetleyecek daireler vardı. Bahriye Nezareti, bakanın altında harekatı yönetecek bir genelkurmayın bulunması dışında bir değişiklik görmemişti. Tersanenin başına getirilen müşirin seraskerle ilişkisi, vilayet ordularına komuta eden müşirlerinkine eşti. 1870'de bakanlık olarak kurulan Adliye Nezaretine Müslüman olmayan millet topluluklarına ilişkin görevler de verildiğinden adı *Adliye ve Mezahib Nezaret*ine çevrilmişti. Bu bakanlık Nizamiye seküler mahkemeleriyle İstanbul'daki temyiz mahkemesini yönetmekteydi. İmparatorluğun maliyesini batmaktan kurtarmak gibi güç bir görevi yüklenmiş olan Maliye Nezareti ise, yapısını sürekli olarak değiştirmekteydi. Genel gelir ve gider dairelerinin yanı sıra askeri kuruluşları parasal olarak desteklemek için *Tesisat-ı Askeriye İane Komisyonu; Düyun-u Umumiye Muhasebesi Kalemi;* taşınmaz malların sayımı ve vergilendirilmesi için ve darphaneyi denetlemek için özel bölümler vardı. Tanzimat döneminden sonra pek az değişikliğe uğrayan diğer bakanlıklar da şunlardı: *Maarif-i Umumiye Nezareti, Evkaf-ı Hümayun Nezareti* ve *Ticaret ve Nafia Vekaleti.*

Bunlara ek olarak eskiden bakanlıklara bağlı bazı daireler de bakanlığa dönüştürülmüştü: *Hicaz Demiryolu Nezareti;* padişah tarafından ordunun ikmali için genel hazine kaynakları dışından para bulmak için kurulan

Techizat-ı Askeriye Nezareti; aralarında Maliye Bakanlığı da dahil olmak üzere bütün bakanlıkların hesaplarını kontrol eden *Divan-ı Muhasebat; Defter-i Hakanı Nezareti; Rüsumat Nezareti; Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti; Sıhhiye Nezareti; Posta ve Telgraf Nezareti; Zaptiye Nezareti; Mülkiye Tekaüt Sandığı Nezareti ve Askeri Tekaüt Sandığı Nezareti.*

Bab-ı Âli'yi oluşturan sadrazamlık makamı *(Sadaret-i Uzma Daire-i Celilesi)* devlet işlerini koordine eden çeşitli uzmanlaşmış daireler olarak örgütlenmişti. Şimdi Divan-ı Hümayun'un *Amedi Dairesi* olarak birleştirilen eski Divan-ı Hümayun daireleri idari konularla uğraşmaktaydı. *Mektubi-i Sadr-ı Ali Odası* yazışmaları ve mali konuları üstlenmişti. Sadrazamla diğer hükümet daireleri arasındaki yazışmalar bu daire aracılığıyla yapılır, dairenin evrakı Bab-ı Âli'de bulunurdu *(Bab-ı Âli Evrak Odası).* Günümüzde yararlanılan kaynaklar bu dairede bulunmaktadır. Divan-ı Hümayun'a ait önemli belgeleri saklamakla yükümlü *Beylikçi Dairesi ve Mühimme Odası* bir zamanlar Dışişleri Bakanlığına bağlıyken, bu kez Bab-ı Âli'ye taşınmış ve eski görevini burada sürdürmüştür. Ayrıca sadrazam, padişahın kurduğu pek çok komisyona da başkanlık etmekteydi. Bunlar arasında *Muhacirin Komisyon-u Âli, Bab-ı Âli Teshilat Sandığı* ve *Hicaz Demiryolu Yönetim Komisyonu* bulunuyordu.

Son olarak da, artık Sadrazam başkanlığında Bab-ı Âli yapısı ile bütünleşmiş başlıca yasama organı ve idari vakalarda yüksek temyiz mahkemesi olan *Şurayı Devlet* vardı. Parlamento feshedildikten sonra çıkartılan bir dizi yönetmelikle (1878-1880) şura yeniden örgütlendi. Nizamiye mahkemeleri için temyiz mahkemesi dışındaki özgün işlevlerine sahip oldu. Nizamiye mahkemeleri için Anayasa ile Adalet Bakanlığında bir Temyiz Mahkemesi kurulmuştu. Mahmut Nedim Paşa'nın son sadrazamlığında geliştirdiği Şurayı Devlet örgütünün iç yapısı kısmen yeniden canlandırıldı; Tanzimat, Dahiliye ve Muhakemat daireleri kuruldu. Ancak bu arada seçim sistemi de değiştirilmiş, şura'ya eski memur ve askerler sadrazam tarafından atanarak, Bab-ı Âli bürokrasinin ayrılmaz bir parçası olmuşlardı. Anayasa'nın kuruluşlarından olan *Âyan Meclisi* varlığını sürdürüyordu; bakanlardan biri başkanlık yapıyor, üyeler de diğer bakanlardan ve atanarak gelmiş başka memurlardan oluşuyordu. Bu koşullar altında, geçmişte yasama işlevini geciktiren Şurayı Devlet ile Bakanlar Kurulu arasındaki tartışmalar ve fikir ayrılıkları ortadan kalktığından ve yasa taslakları üzerinde bu tür tartışmalar yalnızca Devlet Şurası içinde yapıldığından, gecikmeler büyük ölçüde azalmış, Bakanlar Kurulunun taslakları değiştirmeden onaylaması garantiye alınmıştı, önceleri meclisin ve daha sonra da Âyan Meclisinin seçilmiş üyelerinin sağladığı temsil sistemi pahasına da olmuş olsa yasama daha hızlandırılmış ve etkinleştirilmişti.

Devlet Şurası merkezi hükümette ortaya çıkan davalarla temyiz başvurularını incelemek için idari mahkemeler düzenini sürdürüyordu. 1885'te çıkartılan bir ek yönetmelikle Devlet Şurası kararlarının Temyiz Mahkemesi'yle çe-

lıştiği durumlarda özel bir Yüksek Temyiz Komitesi kurulması ve buraya Devlet Şurası başkanının başkanlığında her birinden birer üye alınması kararlaştırıldı.[47] 1895'te Şura'nın idari mahkemeleri bidayet, istinaf ve temyiz dairelerine ayrıldı ve bunlar şura içinde kalmalarına karşın Adalet Bakanlığı denetimine verildi.[48] İki yıl sonra şuranın geri kalan bölümlerine son bir biçim verilerek yeni bir Maliye Dairesi eklendi, Dahiliye dairesi Mülkiye Dairesi adını alarak dairelerin bakanlıkların ve memurların çalışmaları ile ilgilenmekle sınırlandı; Tanzimat Dairesine de ek olarak yabancı şirketlere imparatorlukta imtiyazlar veren anlaşmaları hazırlama görevi verildi.[49]

Abdülhamit'in Bürokratları

Artık yaklaşık olarak tümüyle seküler okullar mezunlarından oluşan dairelerde yetenekli ve etkili bir kadro belirmeye başlamıştı. Ancak politika hükümet yerine saraydan saptanıyor, sadrazamlar ve bakanlar padişahın iradesinin birer aracı olmaktan ileri gidemiyorlardı. Diğer yandan, böyle geniş bir bürokratik yapıda padişahın ve saray erkânının yönetimin her yanını denetimleri altına almaları olanaksızdı. Bürokratların yönetimde giderek artan etkinliklerini önlemek için Abdülhamit hafiye ve rapor düzeninin yanı sıra bunların yerlerini sık sık değiştirme yoluna başvurdu. Bürokratlar padişahın öfkesini uyandırmadıkça başka dairelerde iyi mevkilere getirilebiliyorlardı. Padişah yüksek yöneticilerini kimi zaman daha sık değiştiriyor, böylece yabancı elçilere kendisini etkiledikleri izlenimini vermek istiyordu.

Abdülhamit'in hükümdarlığı boyunca hükümet görevlerini üstlenen, yasa ve tüzükleri hazırlayan, padişahın reform ve diğer politikalarını uygulayan yüksek rütbeli bürokratlar Tanzimatçıların dördüncü kuşağını oluşturmaktaydı. Bunların ilki Hüsrev Paşa'nın himayesi altına girecek kadar erken doğumlu İbrahim Ethem Paşa'ydı (1818-1893). Midhat Paşa'dan sonra Abdülhamit'in birinci sadrazamı olan İbrahim Ethem Paşa, Türk - Rus Savaşı süresinde hükümetin başında bulunmuş, daha sonra içişleri bakanlığı yapmış (1883-1885) ve sonra da gözden düşmüştür. İbrahim Ethem Paşa Topkapı Sarayı'nın duvarlarının hemen dışında ilk modern basımevi olan *Matbaa-i Amire*'yi kurmuştur. Jeoloji konusundaki yazıları Osmanlı bilim adamları ve aydınları arasında Batı bilimsel düşüncesinin gelişmesini sağlamış, oğulları Osman Hamdi, İsmail Galip ve Halil Ethem Türk kültür yaşamına cumhuriyet dönemine kadar uzanan önemli katkılarda bulunmuşlardır.[50]

Mustafa Reşit Paşa'nın himayesi altında olan ve sonraları Tanzimat laik adalet ve eğitim sistemlerini geliştirmekte büyük emekleri geçmiş Ahmet Vefik Paşa (1823-1891) kışa varlığı süresince Mebusan Meclis) başkanlığı (1877-1878), sadrazamlık (1878), Bursa valiliği (1878-1882) yapmıştır. Emekliye ayrılınca ilk bilimsel Osmanlı Türkçesi sözlüğünü (*Lehçe-i Osmani,* ilk baskı

1876, ikinci gözden geçirilmiş baskı, 1888) ve Rüştiye okulları için Osmanlı İmparatorluğu tarihini *(Fezleke-i Tarih-i Osmani)* yazmıştır. Ahmet Vefik Paşa eski Türk klasikleri basımının yanısıra Moliére'den de 16 komedi çevirip yayınlamıştır. Evi ve arazisi daha sonra Robert Kolej'e(*) kalmıştır.[51]

Padişahın bakanları ve himayesi altındakiler içinde en ileri gelen kişi Küçük Sait Paşa'dır (1838-1914). Kısa bir süre (1876-1878) Abdülhamit'e Mabeyin Başkatipliği yapan Küçük Sait Paşa padişahın kabinedeki başlıca aracı olmuş, zaman zaman Ahmet Vefik Paşa ile rekabete girmiştir. Adalet Bakanı olarak Nizamiye mahkemelerine kamu avukatlığı kurumunu getirmiş, yeni ticaret ve ceza yasaları geliştirmiştir. Padişahın isteği üzerine merkezî hazine üzerindeki yükünün azalması amacıyla ordunun maliye düzeni için önemli bir reform programı hazırlamıştır. Ayrıca Tanzimat'ın son yıllarında görülen ademi merkeziyet eğilimini tersine çevirerek padişaha vilayetlerin merkezden denetimini sağlayan bir program da sunmuştur. Sadrazamlık yaptığı yedi dönemde (1879-1880, 1880-1882, 1882, 1882-1885, 1895, 1901-1903, 1908) padişahın programlarını herkesten daha sadık bir biçimde uygulamış, bütçeyi dengelemiş, vergi tahsilatını artırmış, yabancı güçlerle kamu borçlarının ödenmesi için görüşmeler yapmış (1881), yerli ticaret ve sanayii geliştirmek için *İstanbul Ticaret Odası*nı kurmuş, laik okul sistemini geliştirmiş, polis kuvvetini örgütlemiş, mahkemeleri hükümet müdahalesinden uzaklaştırarak bağımsız kılmıştır. Ancak Sait Paşa son yıllarında padişahın kuşkusunu uyandırdığı için Midhat Paşa'nın yazgısından kaçınmak üzere emeklilik köşesine çekilmiştir. Bir süre gözlerden uzak kaldıktan sonra Jön Türkler döneminde yine ortaya çıkmış, İttihat ve Terakki Partisinin desteği ile iki kere sadrazamlığa getirilmiş (1911, 1912) son olarak emekliye ayrılmadan önce de Âyan Meclisi başkanlığında bulunmuştur (1913).[52]

Sait Paşa'nın başlıca rakibi ve sadrazam olarak sürekli yedeği Mehmet Kamil Paşa olmuştur (1832-1913). Kıbrıs'ta doğan Mehmet Kamil Paşa Mısır'daki memurluk hayatında yükselmiş, uzun yıllar Osmanlı vilayet bürokrasisinde hizmet etmiştir (1860-1879). Lübnan valisiyken İngilizlerin buradaki oyunlarına karşı çıkma çabaları padişahın dikkatini çekmiş, çeşitli bakanlıklarda bulunduktan sonra Doğu Rumeli'nin Bulgaristan tarafından ilhakı üzerine Küçük Sait Paşa'nın sadrazamlıktan atılmasıyla bu makama gelmiştir (1885). Kamil Paşa bu ilk sadrazamlığının altı yılında (1885-1891) Düyun-u Umumiye Komisyonunun kurulmasından sonra Osmanlı maliyesine düzen vermiş, hazinenin borcunu ödeyebilmesini sağlamak için yabancı şirketleri imparatorluğun demiryolları ile sanayiini kurmaya özendirmiştir. 1895'te ikinci ve sonuncu sadrazamlığında padişahın hükümete müdahale girişimlerine karşı yabancı desteği aradığı için azledilmiş ve ölümle tehdit edilmiştir. Bundan

(*) Şimdiki Boğaziçi Üniversitesi

sonra İzmir valisi olarak sürgüne gönderilmiş ve on yıl orada kalmıştır. Jön Türk döneminde iki kere daha sadrazamlığa getirilmiş, Küçük Sait Paşa ordunun sivil denetimine direnmesini protesto için istifa edince onun yerine atanmıştır (1908-1909). Mehmet Kamil Paşa'nın *Tarih-i Siyasiye-i Devlet-i Osmaniye*'si Sait Paşa'nın eserleriyle birlikte o dönemin önemli kaynaklarındandır.[53]

Abdülhamit'in ileri gelen bakanlarından en ilgi çekeni de Hayrettin Paşa'dır (1822-1890). İstanbullu bir Çerkez köle olan Hayrettin Paşa daha sonraları Tunus beyine verilmiş, orada yetişmiş ve eğitim görmüş, beyin hizmetine girmiştir. Tunus'ta efendisine ve onun haleflerine uzun yıllar hizmet ettikten ve Tunus beyini ağır yük altına sokan dış borçlanmaları sağladıktan sonra saray politikasına karışmış, İstanbul'a kaçmıştır. Burada 1878'de imparatorluğun vergi ve bütçe düzenini ıslah için kurulan Mali Reform Komisyonundaki çalışmalarıyla Abdülhamit'in gözüne girmiştir. Hayrettin Paşa 1878-1879 arasında kısa bir süre sadrazamlıkta bulunmuş, ancak Osmanlı sistemi dışındaki kökleri yüzünden meslektaşlarıyla geçinemediğinden çoğunlukla etkili olamamıştır. Bunun dışında İngiliz ve Fransız elçilerinin güvenini kolaylıkla kazanmasına karşın makamında bağımsızlık istemesi ve bakanlarını kendisine sorumlu tutma çabaları yüzünden kısa sürede sadrazamlıktan azledilmiştir. İstanbul'da Nişantaşı mahallesindeki konağına çekildikten sonradır ki devlete en büyük katkılarını yapmıştır. 1882'de ikinci kez sadrazamlığa gelmesi çağrısını kabul etmemiş, padişaha Osmanlı düzeninin çeşitli yanları konusunda bir dizi makale yazmak ve böylece ilerki reform hareketine bir esin kaynağı olmakla yetinmiştir. Hayrettin Paşa padişaha Mekteb-i Mülkiye'yi geliştirmesini ve yetenekli kişilere devlet hizmetini çekici kılmak için memur aylıklarını artırıp fırsatlar tanımasını önermiştir.[54] Parlamentonun, ancak en yetenekli ve tarafsız kişilerden oluşabilecek biçimde seçilebildiği takdirde imparatorluğa hizmet edebileceğini söylemiştir.[55] Padişaha, kabine içinde sadrazama bir sorumluluk düzeni getirmesi için ısrar etmiş, Bab-ı Âli mekanizmasını ayrıntılı bir biçimde ortaya koyarak Abdülhamit'in daha sonraki yıllarda genel bir düzenlemeye gitmesini sağlamıştır.[56] Merkezi hükümetin başlıca politika oluşturucu kurumu olarak padişahın Yaverân-ı Ekrem'inin yerini Bakanlar Kurulunun almasını da önermişse bu önerisi uygulamaya konulmamıştır.[57] Hayrettin Paşa daha sonraları Küçük Sait Paşa'nın baş danışmanlarından biri olmuş, Sait Paşa'nın daha sonraki sadrazamlıkları döneminde çeşitli idari reformların planlanmasında emeği geçmiştir.[58]

Osmanlı İmparatorluğu'nun Modernleştirilmesi

Hükümdarlığı boyunca karşısına çıkan çeşitli güçlükler sırasında Abdülhamit sürekli olarak sarayında bulunmuş, yöneticilerinin, casuslarının, hafi-

yelerinin raporlarını okumuş, bakanlarına ve yasa koyucularına izleyecekleri politikaları bildirmiş, önerilen her yasa taslağını incelemiş, devlet yönetimi kavramlarına göre bunları onaylamış ya da değiştirmiştir. Ancak hükümdarlığının son yıllarında terörist tehditleri ve yabancı saldırıları arttıkça öldürülmekten ya da tahttan indirilmekten korkarak reformlar konusundaki titizliğini imparatorluğun içindeki isyan ve ihaneti yok etme çabasına kaydırmıştır. Yine de Tanzimat döneminde kurulan yasama ve idare kurumları, Abdülhamit'in hükümdarlığının ilk yıllarında da canlandırdığından, çok büyük sayıda yasa ve yönetmelik çıkarıp uygulayarak Osmanlı düzenini modernleştirme çalışmalarını yavaş yavaş tamamlamıştır.

Abdülhamit'in reformlarından çoğu, Parlamento'nun feshi ve Berlin Kongresiyle yabancı tehlikesinin ortadan kaldırılmasından hemen sonra, 1879'da kendisinin geliştirdiği ve bakanlarına bildirdiği bir programın uygulanmasına yönelikti. Osmanlı sisteminin tümü bu programın kapsamındaydı: askeriye, merkezi idare, vilayetler, mahkemeler, maliye, ekonomi, kamu hizmetleri, eğitim, güzel sanatlar ve idare.(59) Hükümdarlığının başında geliştirilen bu programın hükümdarlığının sonuna kadar sürdürülmesi şaşırtıcıdır. Abdülhamit'in reform planları nelerdi? Bunlar nasıl uygulanmıştır? Sonuçları nelerdir?

Maliye

Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanacak herhangi bîr reform programının başarısı Tanzimatçıları Kırım Savaşından beri rahatsız eden mali sorunların çözümüne bağlıydı. En önemli konu, maliyede kötü yönetim ve yüksek faizler nedeniyle Abdülhamit tahta çıktığında devlet gelirlerinin yüzde 80'ini götüren yabancı borçlardı. Mahmut Nedim Paşa'nın eski yüksek faizli borçları yeni düşük faizli bonolarla ödeme planı mali bir çözüm getiriyordu. Ancak Midhat Paşa bunun yerine faiz ödemelerinin durdurulmasını, daha sonra da yarıya indirilmesini önerince bu plan uygulanamadı. Midhat Paşa'nın planı kendi taraftarlarını memnun ettiyse de, bunun Osmanlı kredisini yok edeceği ve ilerde yabancı sermayeyi ve uzmanları kaçıracağı kesindi. Anayasa, yeni bütçeleri Mebuslar Meclisinin onaylamasını gerektirerek mali sorunu çözümlemeyi amaçlıyordu. Gerçekten de mecliste bütçe satır satır incelenmiş ve her zaman en kolay yol olan memurların ve emeklilerin aylıkları düşürülmüştür. Anayasa'da aynı zamanda gelecekte hükümetin bütçe isteklerini incelemek için mecliste bîr bütçe komisyonu kurulması da öngörülmüştü. Meclis, ekonomiyi daha da zayıflatacağını düşünerek vergileri artırmaktan kaçınmıştı. Bunun yerine hükümetten tarım, ticaret ve sanayii geliştirmesi, gelirlerin doğal olarak artması için doğal kaynakların tam olarak kullanılmasını istedi.

Ne var ki, imparatorluk savaş içindeydi ve meclis bürokratların zararına ne kadar tasarruf yapsa yine de normal gelirlerin 2 milyar kuruş üstünde olan

olağanüstü savaş giderlerini karşılamak zorundaydı. Bazı vilayetlerin düşman eline geçmesi, köylülerin askere alınması nedeniyle gelir zaten çok azalmış durumdaydı. Bu fon ayrı bir olağanüstü bütçeyle karşılandı. Daha sonra Osmanlı mali düzeninin sabit bir unsuru olan bu sistemde zorunlu borçlanma gibi önlemlerle felakete doğru gitmekle birlikte halk tarafından heyecanla karşılanan bir savaşın giderleri karşılanmak istendi. Ancak mebuslar bu borçlanma ve giderleri onaylamak için bakanlıklardan mali operasyonları ve bütçeleri hakkında ayrıntılı bilgi istediler. Ortaya atılan suçlamalar padişahın Parlamentoyu tümüyle ortadan kaldırma kararını pekiştirdi. Abdülhamit yönetimi eline aldı ve kritik bir anda morali bozmamak için savaşın sona ermesini bekledikten sonra bürokrasiyi temizleme politikasını yürürlüğe koydu.[(60)]

Meclis feshedilip de barış sağlanınca Abdülhamit artık kendi mali politikasını geliştirmekte özgür kalmıştı. Devletin içinde bulunduğu mali bunalımı çözümlemek alanında ilk adımı yabancı borçlanmaya başvurmadan bütçeyi dengelemek amacını güdüyordu. Topkapı Sarayı, İç ve 'Dışişleri bakanlıkları kadrolarını kısmakla işe başladı. Süregelen yabancı tehdit nedeniyle orduya el atamamıştı. Kendi ailesinden şehzadeler ve diğer üyeleri de içinde olmak üzere bütün önemli bakanların aylıkları indirildi. Saray giderleri hazineden ayrılıp Agop Paşa'nın etkin yönetiminde bulunan padişahın özel hazinesine bağlandı. Devlet bütçesi Bakanlar Kuruluna gitmeden önce uzman bir *Islahat-ı Maliye Komisyonu*nun incelenmesine verildi. Komisyonun üyeleri 'devlete ciddi bir zarar vermeden' indirecekleri bütçe kalemlerine göre değerlendiriliyorlardı. Ancak üyeler de kendi dairelerinin çıkarlarını savunmaya yönelik bürokratlar oldukları ve daireleri de bütçelerini indirim yapılamayacak biçimde hazırlamakta usta oldukları için bunun yararlı bir sonucu olmadı.

Her ne olursa olsun, Osmanlı mali bunalımı devletin normal giderlerindeki aşırılıktan doğmuş değildi. Bürokratların pek çoğunun aylıkları Osmanlı standartlarına göre bile düşüktü. Ne ordu ne de saray 1876'da devlet gelirlerinden, daha önce aldıklarından daha fazla bir pay almamaktaydılar. Bu yönde önemli bir değişiklik ancak binlerce kişilik bir kadroyu ortadan kaldırarak ve sonucunda devleti felce uğratarak yapılabilirdi. Asıl sorun, Rus savaşı tazminatı ile artık katlanılmaz boyutlara ulaşmış olan dış borçlardı. Abdülhamit Çar'dan tazminat miktarını dörtte üç oranında düşürmesini istedi. Aksi takdirde imparatorluk çökecek, ne Çar ne diğerleri paralarını alamayacaklar ve ortaya çıkan bunalım yeni bir savaşa yol açabilecekti. Çar Nikola bu öneriyi anlayışla karşıladı, ancak karşılığında Rus dış politikasının Osmanlılarca desteklenmesini istedi. Padişah, karşılığı ne olursa olsun böyle bir dış bağımlılığı kabul etmedi, önerisini geri aldı. Sonunda 1881'de yapılan anlaşmayla yılda 35 milyon kuruş olmak üzere 100 yıllık bir borç altına girildi. Çar, Osmanlı devletinin yükünü azaltmak için borcun faizsiz ödenmesi koşulunu kabul etmişti.

Asıl düşürülmesi gereken tahvilli borçlardı. 1878'de, 1854-1876 dönemi içinde alınan 24.4 milyar kuruş borçtan 9.5 milyar kuruş borç kalmıştı. Buna ek olarak iç borçlanma tahvillerinden 4 milyar kuruş da buna eklenince toplam borç 13.5 milyar kuruş oluyordu. Bunun faizi olan 1 milyar kuruş 1874 bütçesinin yüzde 44'ünü oluşturmaktaydı. 1876'da savaş bütçeye ek 7.45 milyar kuruşluk bir borç daha yüklemiş; faiz ödemeleri de yıllık 433.8 milyon kuruş artmıştı.[61] Hazine bomboştu. Memur aylıkları dört beş yıl gecikmeyle ödenebiliyordu. Hazinenin kredisi de öylesine düşmüştü ki, günlük harcamalar için ancak çok büyük peşin faizlerle yeni borçlar bulunuyor, bu da faiz oranlarını daha da yükseltiyordu. Londra ve Paris'te Plevne'nin elden çıkmasından sonra alınan bir borç, iskontosu yapıldıktan sonra ancak ana paranın yüzde 60.9'una varıyordu. Bu yüzden 1881'de Abdülhamit'in yarattığı otokratik devletin yabancı mali denetim ve askeri işgal altına girme olasılığı belirmişti. Buna benzer durumlar Tunus ve Mısır'da bu sonucu doğurmuştu. Ruslar Berlin Kongresinde Osmanlı hükümetinin borçlarını ödeyebilmesi için böyle bir yola başvurulmasını önermişlerdi. Ancak diğer devletler, kendi kuvvetleriyle birlikte olsa bile, Rusların Osmanlı İmparatorluğu'na girmesinden korktukları için bu öneriyi kabul etmediler.

Sonunda bu duygu Bab-ı Âli'nin mali sorunlarının çözümünü sağladı. Abdülhamit yabancı devletlere borç konsolide edilmediği takdirde hiç kimsenin eline bir şey geçmeyeceğini, Avrupa'daki binlerce tahvil sahibinin her şeyini kaybedeceklerini ve genel bir felaketin ortaya çıkacağını söyledi. Avrupalı mali ve politik liderler bazı Osmanlı gelirleri üzerinde yalnızca kendi temsilcilerine denetim yetkisi verildiği takdirde konsolidasyonu kabul edeceklerini bildirdiler. Bu gelir kaynaklarını idare edecekler, geliri toplayacaklar ve tümünü borçların ödenmesine kullanacaklardı. 1879 sonlarında anlaşmaya varıldı. Abdülhamit bu tarihle 1882 arasında çıkardığı bir dizi fermanla anlaşmayı yürürlüğe soktu. 22 Kasım 1879'da yayınlanan ilk fermanla Osmanlı devletinin bundan böyle borçlarına karşılık yılda 135 milyon kuruştan fazla para ödemeyeceği bildiriliyordu. Bunu gerçekleştirmek için de ispirto, tuz, avlanma ruhsatları, ipek, tütün, pul ve damga resimleri gelirleri Osmanlı Bankası ile bellibaşlı Galata bankalarının temsilcilerinden oluşan bir kurulun idaresine devredilecekti. Hazine buna ayrıca şu maddeleri ekleyecekti: (1) Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan'ın ödeyeceği vergiler, (2) planlanan yüzde 3 gümrük vergisi artışının üçte biri, (3) daha sonra salınacak bütün diğer vergiler. Komisyon da buna karşılık olarak kendi geliştirilmiş idare biçiminden doğabilecek gelir artışını hükümetle bölüşmeyi taahhüt ediyordu. Abdülhamit yabancı devletleri ödenecek borçların arasına Rusya'ya verilecek savaş tazminatını da katmaya razı etti. İstanbul'da yapılan toplantılar 23 Kasım 1881'de Abdülhamit'in ünlü Muharrem Fermanı ile sonuçlandı. Bu fermanın maddelerine göre bakiye Osmanlı devlet borçları (iç ve dış borçlar, 1876'dan beri biriken fakat öden-

memiş olan faizlerle birlikte) 21.938,6 milyon kuruş olarak saptandı. Çeşitli borçlara karmaşık bir düzen uygulanarak 1858'e kadar uzanan eski yabancı borçların yüzde ellisi, iç borçların da yüzde kırk biri indirildi ve rakam 12.530,5 milyon kuruşa oturtuldu. Borçların ödenmesi için Maliye Bakanlığı dışında Düyun-u Umumiye Komisyonu kuruldu. Komisyon İngiltere, Hollanda, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu'ndan birer üye ile Galata bankerlerinin bir temsilcisinden oluşuyor ve üyeler beş yıllık sürelerle seçiliyorlardı. Komisyon üyelerinin yardımcı uzman kadrosu 5000 kişilikti ve bunun yüzde 2'si yabancı, gerisi Osmanlı olacak, Osmanlılar içinde Osmanlı-Hıristiyan oranı yüzde 7'yi geçmeyecekti. *Düyun-u Umumiye Komisyonu* ayrı bir Osmanlı hazinesi olarak geri kalan Osmanlı borçlarını ödemenin yanı sıra Rus savaş tazminatını ve hükümetin eski tımar ve mukataa sahiplerine olan çeşitli yükümlülüklerini ödemek üzere kurulmuştu. Daha önce Galata bankerlerine devredilmiş olan bütün vergi ve gelirlerle daha önce Rüsum Dairesinin kapsamında olan tuz, tütün, ispirto resimleri, ipek aşarı, gelir vergisiyle sağlanacak yeni gelirler ve yeni çıkartılan imtiyaz hakkı vergisi bu komisyon tarafından yönetilecek ve toplanacaktı. Doğu Rumeli, Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan ve Karadağ borç ödemesi olarak paylarına düşen miktarı doğrudan doğruya Düyun-u Umumiye Komisyonuna ödeyeceklerdi. Böylece indirilen borç yükü devlet bütçesinin ancak yüzde 20'sini oluşturduğundan artık katlanılabilir bir yük haline gelmişti. Abdülhamit bundan sonra kaybedilen gelirlerin yeniden sağlanması ve hükümetle ordunun yeniden borçlanmaya gerek kalmadan yaşatılabilmesi için mali reform programını uygulama yoluna gitti,

Padişahın 1879 reform programındaki ilk hedefi 'Maliye Bakanlığının iç örgüt ve çalışmaları için bir tüzüğün hazırlanması'ydı.[62] Bu, Tanzimatın başlarında kurulan bakanlık dairelerini yeni bir örgütlenmeye götüren bir dizi önlemle sağlandı. 1880 ile 1887 arasında idare, denetim ve mali denetim çalışmalarını koordine etmek için ayrı komisyonlar kuruldu. Daha önce başka dairelerdeki memurlar tarafından yerine getirilen mali işlevler (özellikle valiler ve belediye başkanları ile içişleri Bakanlığı yetkisiyle daha alt düzeydekiler) Maliye Bakanlığına devredildi. Padişah bunların çalışma alanlarını birleştirmek için 'Maliye Bakanlığında bir *Tahsilat-ı Umumiye Nezareti* kurulmasını, her vilayette bir Tahsilat Müdürü ve her sancakta da bir Tahsilat Müdür Muavini atanmasını' önerdi. Vergi subaylar tarafından değil de vergi tahsildarları tarafından, devlet gelirlerini toplama zamanını, toplama komisyonlarının görevlerini belirten basılı tüzüklere göre ve yükümlülere vergi karşılığı verilecek olan makbuzlar hazırlandıktan sonra toplanacaktı.[63]

Padişahın istekleri 11 Kasım 1879'da çıkartılan *Tahsil-i Emval Nizamnamesi* ile yerine getirildi. Devletin mali operasyonlarını ve muhasebe düzenini merkezileştirmek ve çeşitli bakanlıkların kendi mali ve muhasebe düzenlerini

geliştirmelerini önlemek için Maliye Bakanlığı'nda bütün bakanlıkların mali operasyonlarını ve bütçe çalışmalarını koordine edecek ve bunu Bakanlar Kurulu önüne çıkarılmadan önce yıllık bir bütçe halinde düzenleyecek olan bir *Mali Reform Komisyonu* kuruldu. Yine padişah tarafından 'devlet muhasebe yönteminin kurulmasına hazırlık olmak üzere' ve bunu yönetecek bir muhasebe örgütünün kurulması için[64] Maliye Bakanlığı dışında bir Divan-ı Muhasebat kuruldu (18 Kasım 1879). Bu yeni kurumun görevi Maliye de içlerinde olmak üzere bütün bakanlıkların mali operasyonlarını denetlemekti, böylece ilk kez olarak bakanlıklar ve daireler gerçek bir merkezî maliye denetimine giriyordu. Son olarak da Maliye Bakanlığı ve *Divan-ı Muhasebatın* çeşitli dairelerinin çalışmalarını koordine etmek ve özel sektörden mali uzmanların fikirlerini alabilmek için bir *Heyet-i Müsavere-i Maliye* kuruldu (3 Şubat 1897).[65]

Padişah bunlara ek olarak bir dizi vergi reformunu başlattı, imparatorluk boyunca ve İstanbul'da kâr vergisini yaygınlaştırdı. Ancak imparatorluktaki yabancıların gelirlerini vergilendirme çabaları Avrupalı elçilerin tepkisiyle karşılaşarak başarısızlığa uğradı. Âşâr, koyun vergisi, emlak vergisi ve askerlik vergisinde büyük reformlar yapıldı.

Abdülhamit'in mali reformlarının ve Düyun-u Umumiye Komisyonunun çabalarının sonucu olarak toplam devlet gelirleri tahsilatında büyük bir artış görüldü: Muharrem Fermanından önceki yıl olan 1880-1881'de 1.615 milyon kuruştan 1898-1899'da 1.722.7 milyon kuruşa. ve 1906-1907'de 2.290.5 milyon kuruşa. Böylece ilk 17 yıl içinde yüzde 7.4 gibi az bir artışa karşılık bundan sonra 1907'ye kadar reformlar kök saldıkça bu toplam artış da yüzde 43'e erişmekteydi. Bu gelirlerden Düyun-u Umumiye payına düşen bölüm ise aynı artışı göstermiyordu. 1881-1882'de toplamın yüzde 6.02'si olan bu pay 1898'de yüzde 7.7'ye çıkmıştı. (Tablo 3.6) Aynı çeyrek yüzyıl içinde çeşitli bakanlıkların bütçeleri de kısılmışsa da, ordu, sadrazamlık ve şehzadeler için giderek artan harcamalar hazineye hâlâ düzenli bir yıllık açık verdirmekteydi. (Tablo 3.5)

Göçmenleri iskan, Hicaz Demiryolunun inşası, Hilâl-ı Ahmer (Kızılay) derneğinin giderlerinin karşılanması, yeni savaş gemileri ve toplar gibi askeri malzeme giderlerini oluşturan giderler, özel bir olağan dışı yıllık bütçeye sokuluyordu. Çoğu zaman gelir fazlasını kendi giderlerini ödemek için kullanan Ziraat Bankası tarafından yönetilen bu bütçe yılda 200 ila 300 milyon kuruş harcamaktaydı. Gerekli fonları sağlamak için özel vergiler çıkartılıyordu. Ancak açık artınca da zaten iyice boşalmış olan hazine tarafından karşılanmaktaydı.

Bu açıkları karşılamak için hükümet yine yabancılara dönmek zorunda kaldı. Abdülhamit'in reformları ve Düyun-u Umumiye Komisyonu'nun varlığı ile yeniden güven kazanan yabancılar imparatorlukta yatırım yapmaya hazırdılar. 1886 ile 1908 arasında 19 tane yeni borç anlaşması yapıldı. 12 milyar kuruşluk yabancı paranın, iskonto edildiği için ele ancak 10.8 milyar ku-

Tablo 35 1880 ile 1907 arasında Osmanlı daire bütçelerindeki değişiklikler (milyon kuruş olarak)

Daire	1880-1881 bütçesi	1907-1908 bütçesi
Donanma	98.9	60.8
Polis	185.1	130.6
Hazine-i Hassa	105.9	57.7
Yasama kurumları (Devlet Şurası dışında)	11.3	1.32
Maliye	107.2	99.3
Rüsumat dairesi (Düyun-u Umumiye dahil)	43.1	40.1
Ordu	547.4	898.1
Sadrazam (Devlet Şurası ve İçişleri Bakanlığı dahil)	56.9	114.09
Şehzadeler	22.2	35.7
Adalet	42.6	51.9
İlmiye	18.6	27.4

Kaynaklar: 1296/1880 - 1 Bütçesi. BVA, Yıldız K36/156/11, 1322/1906 - 7 Bütçesi, Düstur (1), VIII, 476 - 493.

Tablo 3.6. Sultan II. Abdülhamit döneminde (1877-1906) Osmanlı İmparatorluğu bütçesi (milyon kuruş olarak)

Mali	Yıl	Gelirler	Giderler	Bakiye	Olağandışı bütçe açığı	Toplam bakiye	Devlet borcuna ayrılan tutarı	gelir yüzdesi
1877	1878	1972.5	2947.1	– 974.6	– 2587.8	– 3562.4	1740.4	59.05
1889	1890	1793.9	1873.3	– 79.4	– 338.1	– 417.5	533.8	29.75
1890	1891	1776.7	1828.5	– 51.8	–	–	554.0	31.18
1897	1898	1829.1	2244.8	– 415.7	–	–	648.3	35.44
1904	1905	2025.8	2123.2	– 97.4	–	–	733.1	36.18
1905	1906	2229.1	2297.1	– 68.	–	–	733.1	32.88

Kaynaklar: İhsaiyat-ı Maliye, cilt I, s. 402-403; 1296/1880 Bütçesi, BVA, Yıldız K36/156/11; 1297/1881 - 2 Bütçesi Yıldız K. 142/156; 1314-1898 - 9 Bütçesi BVA, Bab-ı Âli Evrak Odası 1 4786; 1342/1906 - 7 Bütçesi, BVA, irade Maliye 1324, Sefer no. 42. Düyun-u Umumiye Komisyonu tahsilatı için bilgi: Bab-ı Âli Evrak Odası 106313, 13 Şaban 1317. Söz konusu bütçelerin tam bir listesi ile hazine gelirleri hakkında ek bilgi: S. J. Shaw, 'Nineteenth Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System,' IJMES, Cilt VI (1975) s. 421-459.

ruşu geçti.[66] Bunun sonucunda devlet gelirlerinin borçlara ayrılan yüzdesi 1881-1882 bütçesinde % 28.83'ten 1906-1907'de % 31.16'ya çıktı. Bu durum 1875'ten daha iyiydi, ancak yine de Abdülhamit ile yabancı devletler 1881'de imparatorluğun mali durumunu düzenledikleri zaman bekledikleri sonuç değildi.

Her şeye karşın padişah bütçeyi dengelemek için borç almaktan başka şeyler de başarmıştı. İmparatorluğun vergilendirilebilir temelini genişletmek için ekonomik gelişmeyi özendirmiş; Düyun-u Umumiye Komisyonu'nun yardımıyla pek çok Avrupalı sanayicinin, bankerin ve tüccarın, hızlı ekonomik gelişmeyi sağlayacak alanlara ilgi duymasını sağlamıştır.

Demiryolları

Kırım Savaşından hemen sonra başlatılan, ancak 1870'lerin mart bunalımları yüzünden yarım kalan demiryolları Abdülhamit'in hükümdarlığı süresince Avrupa için önemli bir yatırım alanı olmuştur. İlk demiryollarının büyük bir bölümü Avrupalı şirketler tarafından Osmanlı devlet güvencesine dayanılarak yapılmıştı. Ancak 1888'de imparatorluk içinde yalnızca 1780 kilometre demiryolu bulunmaktaydı. Adana ovasına uzanan kısa bir hat dışında demiryolları Trakya'da ve Batı Anadolu'da, verimli vadileri kıyılara ya da İstanbul'u Avrupa İmparatorluğu'nun kalan topraklarına bağlamak için kurulmuştu. Abdülhamit demiryolu yapımını büyük ölçüde genişleterek imparatorluğun ekonomisini geliştirmeyi istiyordu. İmparatorlukta ne sermaye ne de deneyim olduğu için padişah Avrupalı şirketlere başvurdu. Politik ve emperyalist rekabeti ekonomik rekabete dönüştürmek için Avrupa devletlerinden imparatorluğunu geliştirme hakkı için birbirleriyle rekabete girişmelerini istedi. Böylece 27 Eylül 1888'de Deutsche Bank'la yapılan bir anlaşmayla İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın uzun süreli üstünlükleri sona erdi. Deutsche Bank'ın da katkısıyla eski Haydarpaşa-İzmit hattı Ankara'ya, daha sonra da Bağdat ve Basra Körfezine uzatılacaktı. İngiltere ile Fransa bu 'küstahlığa' çok şiddetli tepki gösterdiklerinden onlar da konsorsiyuma alındı. Osmanlı hükümeti yapılmış ve işletmeye açılmış beher kilometre demiryolu başına asgari bir miktar brüt geliri garanti ediyordu. Bu garantiye mali kaynak sağlamak için hükümet Düyun-u Umumiye Komisyonu'nun kontrolunda olmayan gelirleri (demiryollarıyla bu gelirlerin artacağını hesaplayarak) bu iş için ayırmıştı. Ancak yabancılar Osmanlı hükümetinin etkinliğine güvenmedikleri için bu gelir kaynakları da onların adına Komisyon tarafından işletilmeye başlandı. Her demiryolundan edilen zarar karşılandıktan sonra kalan miktar Hazine'ye verildi. Bu düzenlemeler sonunda imparatorluktaki demiryolu hat sayısı ve sonuç olarak hazine gelirleri arttı. 1907-1908 dönemine kadar toplam demiryolu 5883 kilometreyi bulmuştu; bu, Abdülhamit'in hükümdar oluşundan sonra üç katlık bir artış anla-

mına geliyordu. Demiryolu işletmesinin hükümete sağladığı gelir de 1887-1888'de 80.5 milyon kuruştan 1907-1908'de 740.04 milyon kuruşa çıkarak on kata yakın bir artış gösteriyordu. Osmanlı demiryolu ağına en önemli katkı Alman teknik yardımı, hazine desteği ve halk yardımıyla hükümet tarafından yapılan ünlü Hicaz Demiryoludur. Abdülhamit'in hükümdarlığının sonunda da. Birinci Dünya Savaşı sonunda da tamamlanamayan ve Ankara'yı Mezopotamya'ya bağlayan Anadolu Demiryolu'nun ekonomik ve politik değişikliğe büyük etkisi olmuştur.

Karayolları

Demiryolu sistemi imparatorluk içinde diğer ulaşım ağlarının da yapımıyla bütünlenmiş oluyordu. 1869'da yeniden uygulamaya konulan zorunlu çalışma 1889'a kadar yol yapımı ve onarımı için kullanıldı. Bundan sonra yollara yakın köylere buna eş değerde bir vergi salındı. Önce Ziraat Bankası, sonra da Bayındırlık Bakanlığı bu vergiden yararlanarak büyük yol yapımı girişimlerinin mali kaynağını yarattı. Ancak çoğunlukla köylüler para yerine işgücü ve hayvan sağlamaktaydı.[67] Abdülhamit'in hükümdarlığı döneminde yol yapımı için yapılan toplam harcamalar 1891'de 14.39 milyon kuruştan 1907-1908'de 31.5 milyon kuruşa ve bunun hemen ardından Jön Türklerin ilk döneminin dört yılında da 60.7 milyon kuruşa çıkmıştır. Ayrıntılı rakamların elde edilebildiği 1881-1897 yılları arasında yılda ortalama 823 kilometre yeni yol yapılmış ve 450 kilometre yol da onarılmıştır. Toplam karayolu miktarı 1858'de 6.500 kilometre iken 1895'te 14.395'e ve 1904'te 23.675 kilometreye ulaşmıştır. 20 milyon nüfuslu ve 3.272.354 kilometrekarelik bir imparatorluk için yeterli sayılmamasına karşılık halk çoğunluğunun henüz ulaşım için atlı araba kullandıkları ve yüzyıllardan beri olduğu gibi toprak yolların bunlara yeterli olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Yeni yollar hükümetin vergi tahsilatını ve askeri operasyonlarını kolaylaştırmasının yanı sıra tarım ve iç ticareti genişletme çabalarını da kolaylaştırma amacını güdüyordu.[68]

Denizyolları ve Liman işletmeleri

Abdülhamit deniz taşımacılığına pek önem vermemişti; var olan gemiler de Tanzimatın başından beri imparatorlukta çalışan özel Avrupa ve Osmanlı şirketlerinin elindeydi. Başlangıçta Abdülaziz tarafından kurulan ve giderleri kendi Hazine-i hassasınca karşılanan *İdare-i Mahsusa*'nın gemileri vardı. Abdülhamit bunun yönetimini özel bir Osmanlı şirketine devretti. Ancak bu Bahriye Bakanlığına bağlı olacaktı. Yüzyılın sonunda şirketin imparatorluk ve Mısır limanları arasında sefer yapan çeşitli boylarda 95 teknesi vardı. Bundan başka Boğaz iskeleleri ve Marmara Adaları arasında işleyen Şirket-i Hayriye,

Anadolu'nun Karadeniz ve Marmara kıyıları ile imparatorluk içinde ve dışındaki uzak limanlara sefer yapan yabancı şirketler bulunuyordu. 1895'te Osmanlı bayrağını taşıyan 50.000 gemiden ancak 3.047'si buharla çalışmaktaydı. 1905'te bu sayı 4.756'sı buharlı olmak üzere toplam 68.794'e yükselmiştir.

İskele ve limanların işletilmesi özel imtiyaza sahip şirketlere bırakılmıştı. 1890'da kurulan *İstanbul Rıhtım ve Antrepoları Anonim Şirketi Haliç*'le Tophane arasında, bugün de kullanılan rıhtım ve depoları geliştirmiştir. Bu şirketler hazineye düzenli bir yıllık gelir ve buharlı gemilerin İstanbul ile diğer büyük limanlara yanaşmalarına olanak sağlıyordu. İstanbul'a giren yelkenli teknelerin sayısında 1888'de 46.351 iken 1904'de 37.567 gibi bir düşüş olmasına karşın aynı süre içinde limana giren buharlı tekne sayısında 1548' den 5161'e varan bir artış görülmüştür (711.882 tondan 2.375.430 tona).(69)

Posta ve Telgraf Hizmetleri

Abdülhamit döneminde imparatorluk içi ve dışı haberleşme sisteminin gelişmesi ulaşımın geri kalmasını bir dereceye kadar giderebilmiştir. Demiryollarının yanı sıra dikilen telgraf hatlarıyla kara hatları 1882'de 23.380 kilometreden 1904'te 49.716 kilometreye ulaşmış, denizaltı hatları ise bu süre içinde ancak 610 kilometreden 621 kilometreye çıkabilmiştir. Aynı süre içinde gönderilen telgraf sayısı 1 milyondan 3 milyona, gelir de 39.2 milyon kuruştan 89.38 milyon kuruşa çıkmıştı. Bunun yarısı giderlere ayrıldığı halde hazine yine önemli bir kâr gösteriyordu.(70) Kırım Savaşının hemen sonrasında Osmanlı telgrafhaneleri yabancılar tarafından çalıştırılmaktaydı, ancak Osmanlı telgrafçılarını yetiştiren okullar mezun vermeye başlayınca 1876' dan sonra uzman bir Osmanlı kadrosu uluslararası servisler dışında yerine yerleşti.

İmparatorluktaki güçlü bir yabancı postane örgütünün rekabetinden dolayı Osmanlı posta düzenini genişletmek kolay olamamıştı. 1841'e kadar Osmanlı posta idaresi olmadığından ilk başlarda yabancı postaneleri sevinçle karşılanmıştı. Daha 1721 yılında Avusturya'ya İstanbul'daki elçiliğiyle Viyana arasında düzenli bir posta hizmeti kurma hakkı verilmiş, bir yıl sonra Rusya da aynı hakkı almıştı. Bu hizmetler resmi yazışmalar için kullanılacaktı, normal haberleşmeler de imparatorluk toprakları içinde özel Yeniçeri birlikleri tarafından korunan posta tatarları aracılığıyla yürütülecekti. İmparatorlukta yaşayan İngiliz ve Avusturyalı tüccarlar 1729'da bu hizmetlerden kendi haberleşmeleri için yararlanma hakkını elde ettiler. 1739'da Avusturyalılar postayı korumak için kendi ajanlarını kullanma hakkını aldılar, 1783'te Ruslar da onları izledi. Bu dönemde bütün Avrupalılar ve Osmanlılardan isteyenler Avusturya ve daha az ölçüde olmak üzere Rus postalarını kullanıyorlar, yalnız iç haberleşme henüz Osmanlı posta tatarlarının elinde bulunuyordu. 19. yüzyılda diğer

büyük Avrupa devletleri de imparatorlukta kendi posta işletmelerini kurma hakkını elde ettiler: Fransa 1812'de, İngiltere 1832'de, Yunanistan 1834'te, Almanya 1870'de, Mısır 1873'te ve son olarak İtalya 1908'de. Bunlar yalnız İstanbul ile kendi ülkeleri arasında posta taşıma hakkını almışken kısa bir süre sonra imparatorluğun çeşitli kentlerindeki konsolosluklarına bırakılan mektupları da almaya başladılar. Ancak yalnız yurt dışı değil, İstanbul'a da gönderilen mektupları topladıkları için böylece iç posta hizmetini de gerçekleştirmiş oluyorlardı. 1841'de kurulan Osmanlı posta hizmeti bu tür rekabet karşısında hizmetini geliştirme olanağını ve giderlerini karşılamak için yeterli sayıda müşteri bulamadı. 1863'te postanelerde damga yerine pul kullanılmaya başlanıldıktan sonradır ki, bu alanda gerçek bir ilerleme kaydedilebildi. 1865 ile 1873 yılları arasında İstanbul'da ayrı bir postanesi olan Lionos ve Cie adlı özel şirket kaldırıldı, yerini *Osmanlı Posta İdaresi* aldı. İmparatorluk içinde posta taşıma için yerli ve yabancı denizyolları şirketleri arasındaki rekabet de Abdülhamit tahta çıktıktan sonra sona erdirilip bu taşıma hakkı posta idaresine verildi.

Abdülhamit'in iktidarında Osmanlı posta hizmeti genişledi, taşınan mektup sayısı 1888'de 11,5 milyondan 1904'te 24,38 milyona çıktı. Ancak Osmanlı hükümeti rekabet sona erdirildiği takdirde hazine gelirinin artacağına inanıyordu. Kapitülasyonlarla kısıtlanmış olan ve yalnız hükümet postanesine ait posta torbalarını açabilip dışardan yabancı postanelere gelen torbaları kontrol edemeyen Osmanlı polisinin bu yolla gelen yıkıcı neşriyatı önlemek istemesi üzerine bu görüş daha da güç kazandı. Rekabeti sona erdirmek için ilk adım 1874'te atıldıysa da yabancı devletlerin güçlü tepkileri sonunda başarısızlığa uğradı. 1881'de Mısır ve Yunanistan postaneleri kapatıldı, Osmanlı posta idaresi dış hizmete başladı, postayı Marsilya, Brindisi ve Varna'ya vapurla, daha sonra da karayoluyla göndermeye başladı. Bab-ı Âli posta torbalarını imparatorluk içinde gönderme izinlerini iptal ederek yabancı posta idarelerinin çalışmalarını durdurmaya çalıştıysa da yine İstanbul'daki elçilerin baskısıyla bundan vazgeçildi.

Osmanlı posta idaresi 1901 yılında yeni bir yaklaşımla rekabete girişti: pullar toptan alındığı takdirde indirim yapılıyor, pullar numaralanıp alanlar arasında piyango çekiliyordu. Yabancı posta idareleri de bu yaklaşımları benimsediler, İstanbul, İzmir ve diğer kentlerde yeni postaneler açtılar, hizmetlerini yurtiçi ve dışında geliştirdiler. Sonuç olarak 1904'te Osmanlı posta geliri düştü. Bosna bunalımından yararlanan Osmanlılar 1909'da Avusturya postaneleri ile İstanbul ve İzmir dışındaki bütün yabancı postaneleri kapattılar. Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla hükümet 1 Ekim 1914'te kalan postanelere de el koydu. Yabancı postaneler Osmanlı posta idaresinin genişlemesini önlemişlerdi. Ayrıca yabancı devletlerin millileştirmeye karşı çıkmaları, kendi ülkelerindeki posta tekeli ilkesini çiğnemelerinden başka bir şey değildi. Diğer

yandan yabancı postanelerin varlığı Osmanlılara rekabet olmasaydı elde edemeyecekleri düzenli bir posta hizmeti sağlamıştı.[71]

Osmanlı posta idaresi Galata ve Eminönü merkezleri arasında 1881'de bir telefon hattı kurmuştu. Ancak padişahın elektrikten korkusu yüzünden hükümdarlığının sonuna kadar devlet hizmetinde elektrik kullanımı yasaklanmıştı. Elektriğin ve getirdiği tüm yararların İstanbul ve imparatorluğun diğer bölgelerinde yaygın bir biçimde kullanımı ancak 1909'dan sonra olmuştur.

Tarım

Tarımın Osmanlı hükümetinden gerektiği ilgiyi görmesi için uzun bir zaman geçmesi gerekti. 1893'e kadar Ticaret ve Nafia Nezaretinde bir ziraat müdürü tarım politikasının başında bulunuyordu. Bu dönem içinde gerçekten çalışan tek müdür Ermeni Amasyan Efendi'ydi (1880-1888). Amasyan Efendi taşra çiftçilerini tarım yöntem ve ürünleri konusunda bilgili kılmak için tarım müfettişleri göndermiş, ayrıca çoğunluğu Ermeni olmak üzere genç Osmanlıları da Avrupa tarım okullarında öğrenime yollamıştır. 1893'te tarım yeni kurulan *Nezaret-i Orman ve Maadin ve Ziraat*'a bağlanınca gereken öneme kavuştu. Bakanlık görevini üstlenen ve Suriyeli Katolik olan Selim Melhame Efendi kardeşi Necib'in hafiye örgütünde yüksek bir makamda bulunması dolayısıyla politikasını uygulayabiliyor ve gerekli parayı sağlayabiliyordu. Selim Efendi profesyonel tarım uzmanlarından oluşan bir kadro kurdu. Kadrosunda yine Ermenilerin çoğunlukta olmalarına karşın Avrupa'ya öğrenim için daha çok sayıda Müslüman ve Rum gönderildi. Bunlar yurda dönünce tarım müfettişleri düzeni yaygınlaştırıldı. Kadrosunu dolduracak kadar Osmanlı uzmanı yetişince Küçük Çekmece'de *Halkalı Ziraat Mektebi* kuruldu (1892). Bu okulun mezunları kısa bir süre sonra memleketlerine dönüp bakanlığın çalışmalarını sürdürmeye başladılar. Tarım teorisi ve uygulaması, kimya, matematik, toprak ve vergi yasaları ile tarım araçlarının kullanımı ve çeşitli ürünlerin yetiştirilmesi konularında dersler verildi. 1895'te veteriner okulu açıldı. Bakanlık imparatorluğun çeşitli yerlerinde başka tarım okulları açmak istediyse de ancak Bursa ve Selanik'te iki okul açılabildi. Bu okulların mezunları da imparatorluğun çeşitli yerlerinde modern tarım yöntemlerinin yayılması için çalıştılar. Ayrıca, müfettişlere tarım bilgisini yaymalarında yardımcı olmak üzere Adana, Sivas, Konya, İzmit, Şam, Halep ve Manastır'da örnek çiftlikler kuruldu.[72]

Ekonomik gelişmeyi artırmak için daha 1876'da Ticaret Cemiyeti ile Ziraat Cemiyeti kurulmuştu. Bölgelerin ileri gelen çiftçi ve tüccarları bu cemiyetlerin ücretsiz üyelerini oluşturuyordu. Haftalık toplantılar yapılıyor, İstanbul'a yerel ve İmparatorluk çapında olmak üzere ticaret ve tarımın nasıl geliştirileceği konusunda düzenli olarak raporlar gönderiliyordu.[73] Ancak bu girişimin

sonuçları kısıtlı kaldığından 1880'de Sait Paşa bu cemiyetleri her vilayet başkentinde aynı üye, örgüt ve tüzüğü koruyarak ancak valilerin başkanlığında olmak üzere Ticaret Odası ve Ziraat Odası adları altında yeniden düzenledi.[74] Bu odaların gönderdikleri geniş kapsamlı raporlar bundan sonraki yıllarda çıkartılan yönetmeliklerin temelini oluşturmuştur. İstanbul Ticaret Odası 1885'te çıkarmaya başladığı *Journal de la Chambre de Commerce de Constantinople* dergisiyle ekonomik haberler için önemli bir kaynak yaratmış oldu. Çeşitli Avrupa kentlerinde de, Osmanlı dışsatımını artırmak için kurulan Osmanlı ticaret odaları yirminci yüzyılın başlarında tarımı olduğu gibi ticareti de teşvik etmiştir.[75]

Ne var ki, bütün bu örgütlerin Osmanlı tarımının en önemli sorunu olan kredileri sağlamakta büyük bir etkisi olamıyordu. Daha 1844'te hükümet vilayet meclislerine tohumluk ve araç alımı için tefecilerin eline düşen çiftçilere düşük faizli kredi vermelerini emretmişse de, para kaynağı olmadığı için bu önlemler etkisiz kalmıştır. 1864'ten sonra, vilayet reformlarının bir bölümü olarak Tuna vilayetinin kazalarında Midhat Paşa'nın önderliğinde çiftçilere düşük faizli kredi vermek için *Memleket Sandıkları* kurulmuştu. 1871'de bu sandıklar reformların ulaştığı tüm vilayetlere yayılmış durumdaydı.[76] 1883'te fonlar Tarım Bakanlığı ile Ticaret ve Bayındırlık Bakanlıkları emrine verildi. Ayrıca âşâr vergisine yüklenen yüzde 1'lik *Menafi İane Hissesi* de bu fona katıldı. Ancak gelir kaynaklarının artmasıyla sorunlar da artmıştı. Zengin yerel âyan yine meclisleri etkiliyor, kredi politikasını kendi çıkarlarına göre uyguluyor, küçük borçlarda faiz hadlerini yükseltiyor, kendilerine uzun vadeli düşük faizli büyük krediler alıyor, çiftçilere eskisinden daha az bir fon kalıyordu.[77]

1888'de tüm tarımsal kredi düzenini yoluna sokmak için *Ziraat Bankası* kuruldu. Banka kısa sürede imparatorluk tarım sermayesi için en büyük kaynak durumuna gelmekle kalmayıp en büyük banka olarak gelişti ve Cumhuriyet Türkiyesi'nde de bu durumunu koruyacak kadar başarılı oldu. Ticaret ve Bayındırlık Bakanlığı denetiminde olan bankanın yönetim kurulunda Devlet Şurası, Teftiş Heyeti, İstanbul ticaret ve sanayi odaları ile bakanlığın yüksek memurları bulunuyordu. Banka kısa sürede imparatorluk içinde 400 şubeye ulaşan bir ağ kurdu. İstanbul'dan gönderilen müdürlerin yanında aylık almayan yerel meclis danışmanları bulunuyordu. Banka sermayesi Menafi İane Hissesinden, özel birikimlerden (bunlara yılda % 4.5 faiz veriliyordu) ve verilen kredilerden alınan faizlerden oluşuyor, gelirin artan kısmı hazineye veriliyordu. İlk önceleri kredi ancak çiftçilere verilirken daha sonraları bu yalnız toprağı işleyene değil, toprağını işletene de verildi. Büyük toprak sahipleri hâlâ kredinin büyük bölümünü alıyorlar, küçük çiftçiler yine tefecilere başvurmak zorunda kalıyorlardı. Banka ipotek ve rehin gerekliliğini ancak doğal afetlere uğrayanlara ya da yeni makine almak isteyenlere yardım durumunda kaldırıyordu.[78]

Tarımsal gelişme ve eğitimi parasal olarak destekleme görevini de Ziraat Bankası yüklendi. Okulları malen desteklemek, örnek çiftlikler kurmak, öğretmen ve müfettiş aylıklarını ödemek, örnek çiftlikler ve çiftçiler için tohum ve araç gereç almak, eğitim gösterileri için para kaynağı yaratmak üzere banka ayırdığı fonu görevli bakanlığa veriyordu. Ticaret Bakanlığı ile sonradan kurulan Orman ve Tarım Bakanlığı arasında sorumluluğun bölünmesi sürtüşmeye yol açtı. Ticaret Bakanlığı Ziraat Bankasının ticari ve sanayii geliştirmesini, âşâra getirilen Maarif Hissesi tahsilini üstlenerek Milli Eğitim Bakanlığına okul kurması için fon sağlamasını, Askeri Teçhizat Yardım Hissesi tahsili ile hükümete ordu ve donanması için modern araç gereç almakta yardımcı olmasını, Göçmenlere Yardım Puluyla ve bütün belgelerden alınacak damga resmiyle göçmen iskanının parasal kaynağının bulunmasını istiyordu. Bu çalışmalar bankayı varoluş nedeni olan tarımsal işlevlerinden uzaklaştırmaktaydı. Banka gelirleri çoğunlukla bütçe açığını kapatmak ya da olağanüstü bütçeye para yetiştirmeye kaydırılıyordu.(79) Tek seçeneği yabancı borçlanma olduğu takdirde bu tür önlemler haklı görülebilirdi, ancak önlemlerin uygulanış biçimleri tarımı tüm düzenin sürdürülmesinde başlıca unsur yapmış ve böylece de ekonominin belkemiğinin gelişmesini kısıtlamıştır.

Her şeye karşın Abdülhamit'in hükümdarlığında Osmanlı tarımı önemli bir gelişme göstermiştir. Demiryollarının ve ürünlerini satmak isteyen yabancı makine şirketlerinin temsilcilerinin de bunda katkıları büyüktür. Yeni makineler bir kere sunulduktan ve bunları elde edecek parasal kaynaklar sağlandıktan sonra çiftçiler sanıldığı kadar tutucu davranmamışlardır. Yerel görenek ve uygulamadan etkilenmedikleri için yeni iskan edilen göçmenler yeni buluşlara açıktılar. Gümrük resmi bağışıklığı, ithal edilen tarım araçlarının fiyatlarının düşük tutulmasında yardımcı oluyordu. Büyük makineler ilk başlarda İngiltere ve Amerika'dan getirtiliyorsa da, daha sonra yapımcılarının çiftçilerin isteklerini göz önüne alarak sert ve engebeli Anadolu toprağına daha uygun ve hafif makineler yapmaları üzerine bu alanda Almanya egemen olmuştu. Ancak yine en iyi makineleri alan ve bunlar için gerekli krediyi bulanlar büyük toprak sahipleri oldukları için büyük çiftliklerin gelişme eğilimi giderek hızlandı.(80)

Geliştirilmiş Amerikan buğday ve arpa tohumunun dağıtımıyla tahıl üretimi özendirildi. Anadolulu tahıl yetiştiricileri, daha önce bolluk ve kolaylık yönünden bağlı bulundukları Balkan kaynaklan yerine İstanbul'da pazar bulmaya yöneltildiler. Üzüm yetiştiriciliği özendirilerek imparatorluğun şarap ihtiyacı yanında zaman zaman ülkenin toplam dışsatımının yüzde 20'sini oluşturacak kuru üzüm ürünü sağlandı. 1870'de Fransız bağlarını yok eden phylloxera hastalığına karşı da sürekli bir mücadele sürdürülüyordu. Fransız üzümcülüğünü kalkındıran Amerikan üzüm türünün ithaliyle Osmanlı İmparatorluğu da bu konuda başarıya ulaştı, tütün ve ipek sanayileri doğrudan doğruya Düyun-u Umumiye Komisyonunun elindeydi. Üstün kaliteli ipek bö-

ceği yumurtası ithal edilerek ve bunların hastalanmamaları için Pasteur tarafından geliştirilen yöntemler kullanılarak ipek sanayii ele alındı. 1888'de Bursa'da bir ipekçilik enstitüsü *(Harir Dar-ut Talim)* kuruldu. Düyun-u Umumiye Komisyonu 1883'te tütün tekelini *Regie cointeresse de tabacs de l'Empire Ottoman* adlı özel bir Alman-Fransız şirketine devretti. Şirket bunun karşılığında Komisyona yılda 75 milyon kuruş ödeyecek, Komisyon bu kârı hazineyle bölüşecekti. İmparatorlukta satılan tütünü satın alma ve işleme tekeli yalnızca *Regie*'nin elindeydi, tütün ekimini de bu şirket düzenleyecekti. Tütün yetiştiricilerine faizsiz kredi veriyor, ancak karşılığında ürünlerine ipotek koyuyordu. Harmandan önce şirket memurları ve yetiştiriciler tarladaki ürünü kontrol edip saptıyorlar, böylece yasadışı olarak tütün toplanıp satılamıyordu. Toplanan tütün *Regie*'nin depolarına alınıyor; tütün fiyatı, yetiştiricilerle pazarlık yoluyla saptanıyor, anlaşmazlıklar hakemlik kurumu aracılığıyla gideriliyordu. *Regie*, fiyatını kendi saptayıp dükkanları kendisi seçerek imparatorlukta tütün ürünlerini satma hakkına sahipti. Yabancı tütün ürünü satan dükkanlar da ancak *Regie*'den bu ruhsatı aldıkları takdirde çalışabiliyorlardı. Hazine *Regie*'den şirketin Komisyona ödediği yıllık 75 milyon kuruş dolaylarında bir para sağlayacağını beklediyse de, bu rakama pek seyrek varabilmiştir. 1884 ile 1907 arasında ortalama 42 milyon kuruş alabilmesinin nedeni *Regie*'nin tütünün depolama, işleme ve satış masrafını çok yüksek göstermesi ve bunları brüt gelirinden düştükten sonra dağıtılacak kârı saptamasıydı.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru yetiştirilen önemli bir ürün de İzmir ve Adana bölgelerinde üretilen pamuktu. Pamuk, Mısır'da olduğu gibi Amerikan İç Savaşının dünyada yarattığı kıtlıktan yararlanmak düşüncesiyle 1860'larda üretilmeye başlanmıştı. Ancak daha sonra Amerikan pamuğunun yeniden piyasaya sürülmesiyle üretim düşmüş, fakat hükümet Amerikan tohumlukları dağıtarak ve âşâr bağışıklıkları sağlayarak pamuğun ekilmesini özendirmişti. 1900'den sonra dünya pamuk istemi üretimi aşınca Osmanlılar yine dünya pazarlarına girebilmişler, dışsatım Abdülhamit'in hükümdarlığının son on yılında yüzde 25 artmıştır. Ancak bu üretim artışı tahıl üretiminin aleyhine olmuş, iç ihtiyacı karşılamak için zaman zaman besin maddesi dışalımı yoluna gidilmek zorunda kalınmıştır.

Abdülhamit'in hükümdarlığının ilk yıllarına ait tarım istatistiklerinin yetersizliği yüzünden çeşitli ürünlerin kesin bir kıyaslamasını yapmak çok güçtür. Ancak 1887-1888 arası 425.7 milyon kuruş olan âşar vergisinin 1908-1909'da 690.5 milyon kuruşa çıkarak % 60'lık bir artış göstermesi politikanın başarısına bağlanabilir.[(81)] İltizamlardan doğrudan doğruya vergi tahsilatına geçilmesi vergi gelirlerindeki artışın bir bölümünü açıklayabilir. Anadolu'dan yüklenen tahılın 1877-1878'de 465 milyon kuruş olmasına karşılık 1907-1908'de bu rakamın 753.9 milyon kuruşa ulaşması da artan tarım üretiminin bir göstergesidir.[(82)] Ziraat Bankasının verdiği kredilerin karşılaştırması da şöyle

bir tablo çizmektedir: 1889'da 16.2 milyon kuruş değerinde 10.842 kredi. 1907'de 109.7 milyon kuruş değerinde 47.097 kredi.[83] Abdülhamit'in hükümdarlığının sonunda tahıl Osmanlı tarımında gerek ekim alanı gerekse toplam ürün değeri olarak başta geliyordu. (Tablo 3.7)

Tablo 3.7. 1909 yılında bellibaşlı Osmanlı ürünleri.

	Ödenen âşar vergisi (milyon kuruş)	Ürünün değeri (milyon kuruş)	Üretilen miktar (milyon kilo)	Ekili alan (milyon dönüm)
Tahıl	660.5	5.500.3	149.9	11.900.000
Zeytin	20.0	202.9	65.5	701.766
İpek	26.9	198.1	—	—
Fındık	12.3	144.5	72.3	741.365
Pamuk ve afyon	14.3	109.6	41.2	991.287
Meyve ve sebze	12.4	81.6	124.1	1.300.000
Üzüm	9.5	50.2	66.8	743.882
Tütün	29.5	—	33.7	119.068

Kaynak; İhsaiyat-ı Maliye, I, 78-85.

Tanzimat döneminde hayvancılığa da önem verildiğinden kırk yıl içinde konuyla ilgili vergiler yüzde 50 artmıştır (1839'da 72.8 milyon kuruştan 1876' da 183.9 milyon kuruşa). Ancak yüzyılın geri kalan bölümünde bu ilgi azalmış, hayvancılıktan alınan vergi 1907-1908'de yalnızca 186 milyon kuruşa yükselerek bu alan Osmanlı ekonomisinin daha az önemli bir unsuru haline gelmiştir.[84]

Madenler

Yabancı imtiyaz sahipleri ülkelerinin gelişen sanayilerinin ihtiyaçlarını karşılamak için çalıştıkça on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı doğal kaynaklarının işletilmesi de hızlanmıştır. Madenler geleneksel olarak Osmanlı hükümetlerince iltizam olarak dağıtılır, hazine ürünün beşte birini alırdı. 1861'de ilk Osmanlı Maden Yasasının çıkarılması ve 1869'da değiştirilmesiyle koşullar yabancı madencilerin Osmanlı madenlerini büyük çaplı olarak işletmelerini kârlı kılabilmişti. 1869 değişikliğiyle hükümete madenin genişliği ve çıkarma güçlüğü göz önüne alınarak yüzde 1 ilâ 5 arası bir pay veriliyordu. Bunun sonucunda Tanzimat dönemi sonrasında madenler işletilmeye başlandı. Madenler içinde en verimli olanlar Ereğli'deki kömür, Ergani'deki bakır ve demir, Bulgardağ'daki altın ve gümüş, Gümüş ve Hacıköy'deki gümüş madenleriyle Eskişehir'deki taş ocaklarıydı.

Maden Bakanlığı yabancı sermayeyi çekmek için başarılı bir kampanyaya girişti, 1887'de imtiyaz sahiplerine 99 yıla kadar varan daha uzun süreli kontratlar sağladı, hazineye vergi vermek yerine çıkarılan madenin yüzde 25'inin devlete bırakılması olanağını getirdi. Konulan ek bir arazi vergisi hükümete daha fazla gelir sağlarken maden sahipleri de daha çok kâr ettiklerinden işletme alanlarını genişlettiler.(85) Abdülhamit'in hükümdarlığının sonunda toplam 43.234 ton maden çıkarılmaktaydı. Çoğu İngiltere'ye ve bir bölümü de Almanya'ya ihraç edilen bu madenlerin içinde şunlar da bulunmaktaydı: 19.586 ton krom (% 45), 7.343 ton boraks (% 17), 6.396 ton zımpara (% 14), 5.733 ton manganez (% 13) ve daha az miktarlarda kurşun, altın, linyit kömürü ve arsenik.(86) Belirli bir ilerleme kaydedilmişti, ancak ulaştırma güçlükleri ve madenleri kullanacak Osmanlı fabrikalarının bulunmaması yüzünden maden işletmesi henüz sınırlıydı. Sait Paşa bu sorunun bilincindeydi, fakat cumhuriyetçi döneme kadar bu güçlüklerin üstesinden gelmek için bir şey yapılmamıştır.(87)

Tuz imparatorluk halkı için yoğun bir şekilde çıkartılmaktaydı. Geleneksel olarak iltizam şeklinde işletilen tuz madenleri 1840'da devlet tekeline geçmiştir. Tuzun dağıtım ve satışı önce Rüsumat Emaneti, sonra da Düyun-u Umumiye Komisyonu (1881'den sonra) denetimi altında yapılıyordu. Abdülhamit'in hükümdarlığında üretim 1885 ile 1912 arasında 205.2 milyon kilodan 340.9 milyon kiloya (% 66) artmış, ihracat da 1892 ve 1909 arasında altı kat artarak, 17.9 milyon kilodan 114.6 milyon kiloya ulaşmıştır. Tuzdan elde edilen hazine gelirleri de 1887 ile 1908 yılları arasında 65.6 milyon kuruştan 1153 milyon kuruşa ulaşarak toplam devlet gelirlerinin yüzde 5'ini oluşturmuştur.

Ormancılık

Osmanlı ormancılığının ana sorunu, işletmeyi artırmaktan çok sınırsız kullanımdan ve yangınlardan arta kalan ormanları koruyabilmekti. Ormanlar geleneksel olarak köylere, özel kişilere ya da dini vakıflara aitti. Çoğu dağlık ve ulaşılması güç bölgelerde bulunan devlet ormanları da herhangi bir vergi ödenmeden özel kişilerce kullanılabildiğinden ormanlar hızla azalmıştı. Tanzimat yönetimi 1846'da bir orman dairesi kurmuşsa da, tıpkı tarım ve eğitim alanlarında olduğu gibi bu da, zamanla çeşitli bakanlıklara bağlanmış, ancak hiçbir zaman etkili olabilecek biçimde yeterli bir kadroya ve politik desteğe sahip olamamıştı.

1857 Arazi Yasası devlet ve köy ormanlarından odun kesenlere âşâr vergisi salarak bu sınırsız kullanımı denetim altına almaya çalışmıştı. Ancak orman yakınlarında bulunan ve askeri kuvvetlerin ihtiyacını karşılayan köylülere ayrıcalık tanınmıştı, bunlar hiçbir sınırlamaya ve vergiye tabi olmaksızın dile-

dikleri kadar odun kesmeye devam edebiliyorlardı.[88] 1870'de bir Orman Mektebi kurulmuş ve sahibi kim olursa olsun tüm ormanları Orman Dairesi denetimine veren Orman Nizamnamesi çıkarılmıştı. Buna göre ağaç kesimi çok sınırlandırılıyor, devlet ormanlarından olduğu kadar köy ormanlarından da odun kesenler âşâr kapsamına alınıyorlardı.[89] Buna ek olarak devlet arazisinde ormanlıklara sahip olanlar yeni bir arazi vergisine *(icar-ı zemin)* tabi oluyorlar ve Orman Dairesinin nizamnamesini kabul zorunda bırakılıyorlardı. Yasayı uygulamak, ruhsat vermek, vergi toplamak ve ağaç kesimini denetlemek için kurulan ormancılık dairesinin kadrosu çok kısıtlıydı. Bu yüzden ormanlar yasalara karşın kesilmeye devam ediliyor, koruma ve yeniden ağaçlandırma politikaları geliştirilmiyordu. Ne var ki, orman suçluları içinde en başta hükümet gelmekteydi. 1897'de imparatorlukta 4.27 milyon dönümlük orman arazisi bulunuyordu. Bunlar daha çok Aydın (753.316 dönüm), Kastamonu (677.013 dönüm), ve Selanik (639.910 dönüm) vilayetlerindeydiler. Özel kullanım için yılda 1.14 milyon metreküp ağaç kesilmesine karşılık silahlı kuvvetler, demiryolu yapımı ve devlet binaları için 9.9 milyon metreküp ağaç kesilmekteydi.[90] Bu yüzden 1909'da imparatorlukta yalnızca 3.2 milyon dönüm orman arazisi kalmasına şaşmamak gerekir (Aydın'da 319.340 dönüm, Kastamonu'da 289.791 dönüm, Selanik'te 304.256 dönüm.[91] Orman koruma politikasının getirilmesi ancak cumhuriyet dönemine kalacaktı.

Sınai Gelişme

Tarım ve hammaddelere verilen ağırlık, her ülkenin becerebildiğinin en iyisini yapmasını öngören Manchester Okulunun serbest ticaret kavramına çok uyuyordu. Böylece azgelişmiş ülkeler hammadde üretimi için uğraşıp İngiliz ürünlerini satın alırlarken İngiltere de üretim yapıp zenginleşiyordu. Avrupa sanayiinin rekabeti karşısında Osmanlıların çok gelişmiş zanaatları da etkilenmişti. Osmanlı politikacıları ve düşünürleri bu eğilimi durdurmak, imparatorluğun ve halkının dünya refahından paylarını almaları için Osmanlı sanayiini kurmak istediler. Abdülhamit silahlı kuvvetlerin ihtiyacı için kurulmuş olan silah ve giyim fabrikalarını geliştirdi. Abdülaziz'in saray ihtiyacı için kurduğu kumaş ve porselen fabrikaları halkın satın alabileceği malları üretmeye geçti. Avrupa fabrikalarıyla boy ölçüşebilmek için özel sermayenin fabrikalar kurması özendirildi. Bu girişimler sonunda, Abdülhamit'in hükümdarlığının son yıllarında İstanbul'da birkaç özel tuğla, pamuklu kumaş, çini ve cam fabrikası kuruldu. İstanbul, Diyarbakır ve Muşul'da deri, Selanik'te çini, bira, tuğla ve pamuklu kumaş, İzmit'te kağıt ve kumaş fabrikalarıyla bir yün ve bir de pamuk ipliği fabrikası vardı. Ayrıca Urfa, Gördes ve Uşak'ta halı fabrikaları, Bursa, İzmit, Halep ve Edirne'de ipekli kumaş fabrikaları bulunuyordu. İmparatorluğun çeşitli yerlerine dağılmış 1500 kadar değişik atölye de vardı.[92] An-

cak bunlar küçük çaplı işletmeler oldukları için ne fiyat ne de kalite bakımından Avrupalı üreticilerle rekabet edecek durumda değillerdi. Ayrıca Avrupa devletleri de kendi ithal vergilerini artırıp Osmanlı hammaddelerinin bedelini yükselterek Osmanlıların yeni gelişmeye çabalayan sanayilerini baltalamaya gayret gösteriyorlardı. Kapitülasyonlar "Türk'ü olduğu yerde tutmak" için kullanılıyordu. Yabancılar Osmanlı ulaşım, hammadde ve tarım alanlarına yaptıkları yardım ve yatırımı sanayi için yapmamaktaydılar. Bu yüzden Osmanlı sanayii gelişemedi ve halk ihtiyacı için Avrupa'ya bağımlı kaldı.

Ticaret

Bu koşullar altında dış ticaretin gelişeceği kuşkusuzdu. Osmanlı hammaddelerini Avrupa'ya satan ve karşılığında mal getirtip iç piyasaya süren yüzlerce Osmanlı ve Avrupalı tüccar servet sahibi oldular. Hükümetin bu alanda girişimleri var olmasına karşın yeterli değildi. Abdülhamit'in Ticaret ve Bayındırlık bakanlığı çalışmalarının büyük bir bölümünü demir ve karayolları yapımına ayırmıştı; ticaret işleriyse bir müdür ile katibinden oluşan bir dairede yürütülüyordu. Merkezî biçimde örgütlenmiş ticari atılım Âli Paşa'nın 1860'larda kurduğu ticaret odalarıyla başladı. Bellibaşlı 13 merkezde bulunan ticaret odaları İstanbul'daki merkezden yürütülüyordu.(93) Temelde tüccar loncaları olarak kurulan ticaret odaları üyelerinin çalışma ve standartlarını düzenliyorlar, ticareti kolaylaştırmak için rıhtım ve yolların onarımı ve gümrük vergi sistemlerinin düzenlenmesi için hükümete her düzeyde baskı yapıyorlardı, iç gümrük resminin de kaldırılmasını sağlamışlar, ölçülerde ondalık sisteme dönülmesini savunuyorlar, gençlerin, Avrupa ticaret yasa ve yöntemlerini anlamaları için ticaret okulları açıyorlardı. Ticaret odaları ayrıca borsa, sigorta şirketleri ve bankalar açıp, hükümeti bankacılık ve iş alanlarını yasa kapsamına alarak kolaylaştırması için sıkıştırdılar.

Abdülhamit döneminde ihracat 1878-1879'da 839.6 milyon kuruştan 1907-1908'de 1.9 milyar kuruşa çıkarak % 100'lük bir artış göstermiştir. Tablo 3.8'den de görülebileceği gibi başlıca ihraç malları üzüm, incir, zeytinyağı ve afyon gibi tarımsal ürünlerle ipek, tüfek ve madenlerdi. Başlıca alıcılar da İngiltere ile Fransa, sonra sırasıyla Avusturya, İtalya, Almanya ve Rusya idi. Ancak bu ülkelerden yapılan ithalât (Tablo 3.9) giderek artıyor, Osmanlı sanayiinin güdük kalması nedeniyle halk giyim eşyasının çoğunu, tekstil ürünlerini, diğer ihtiyaç maddelerini, ilaç ve şekerini Avrupa'dan alıyordu. İthalât 1878-1879'da 2 milyar kuruştan (ticaret açığı, 1.1 milyar kuruş) 1907-1908' de 3.4 milyar kuruşa (ticaret açığı, 1.5 milyar kuruş) çıkmıştı. Bu yıllar içinde yalnızca Fransa Osmanlı İmparatorluğu ile dengeli bir ticaret yapmış, İngiltere, Avusturya ve İtalya Osmanlıların bir daha hiçbir şekilde dengeleyemeyecekleri önemli bir ticaret fazlası sağlamışlardı (tablo 3.10).

Tablo 3.8. Başlıca Osmanlı ihracat kalemleri, 1897 (milyon kuruş olarak)

Tarım ürünleri		Diğerleri	
Üzüm	177.5	İpek	135.8
İncir	67.8	Tüfek	64.8
Zeytinyağı	62.7	Maden	47.0
Afyon	61.5	Ecza	23.1
Ceviz	57.7	Tuzlanmış balık	10.0
Pamuk	48.0	Sünger	8.1
Arpa	47.5		
Yün	46.9		
Koyun derisi	34.7		
Susam tohumu	31.8		
Kahve	29.7		
Mısır	27.3		
Mercimek	24.4		
Tütün	24.0		
Tuz	23.6		
Hurma	19.4		
Fındık	17.7		
Buğday	14.8		
Limon	13.5		
Kuru yemiş	13.2		

Kaynak : İstatistik-i Umumi, 110-112

Tablo 3.9. Başlıca Osmanlı ithalat kalemleri, 1897 (milyon kuruş olarak)

Tarım Ürünleri		Tekstil Ürünleri		Diğerleri	
Şeker	157.5	Ham bez	139.4	Kereste	36.4
Kahve	102.7	Pamuk ipliği	117.8	Kömür	27.0
Pirinç	78.8	Patiska	69.5	İlaç	22.7
Un	78.3	Eteklik	64.1	Kağıt	20.6
Buğday	62.2	Tül	56.2	Bakır	17.3
öküz	28.6	Kaşmir kumaş	41.8	Alkol	16.7
Rafine yağ	19.9	Muslin	40.2	Cam	16.1
Vanilya	5.8	Keten bez	35.1	Deri eşya	15.8
		Keçe	31.9	Çivi	12.6
		Hazır giyim	24.4	Çanak çömlek	11.9
		El dokuması	21.0	Konyak	9.4
		Fes, şapka	20.9	Kibrit	8.9
		Mendil	12.0	Kaytan	7.4
		Battaniye	12.0	Saat	7.0
		Çarşaf	10.1	Tuğla	6.0
		Dantel	7.6		

Kaynak : İstatistik-i Umumi, 110-112.

Tablo 3.10. Osmanlı ticaret dengesi, 1878-1912 (milyon kuruş olarak)

Yıl	İhracat	İthalat
1878 - 1879	839.6	2.000.4
1879 - 1880	876.0	1.941.7
1880 - 1881	849.7	1.784.7
1881 - 1882	1.139.5	1.948.6
1882 - 1883	1.096.4	2.019.2
1883 - 1884	1.239.0	1.975.7
1884 - 1885	1.279.8	2.063.7
1885 - 1886	1.207.6	2.000.3
1886 - 1887	1.270.7	2.070.3
1887 - 1888	1.128.9	2.010.5
1888 - 1889	1.304.6	1.945.6
1889 - 1890	1.527.2	2.104.1
1890 - 1891	1.283.6	2.291.4
1891 - 1892	1.537.0	2.455.3
1892 - 1893	1.557.2	2.446.6
1893 - 1894	1.326.2	2.410.8
1894 - 1895	1.375.3	2.407.5
1895 - 1899 (ortalama)	1.457.7	2.321.3
1899 - 1907 (ortalama)	1.672.2	2.655.2
1907 - 1908	1.921.3	3.476.3
1908 - 1909	1.843.9	3.143.2
1909 - 1910	1.829.9	3.593.6
1910 - 1911	2.193.9	4.125.7
1911 - 1912	2.471.2	4.499.0

Kaynaklar: 1878-1895 için İstatistik-i Umumi. s. 109; 1895-1911 için İhsaiyat-ı Maliye. I 164-165. III, 130-131.

İmparatorluğun önde gelen ticaret limanı İzmir'den 1879'da 501.6 milyon kuruşluk ithalât ve ihracat yapılmıştı. İzmir'in ardından İstanbul (258.4 milyon kuruş), Beyrut (142.2 milyon kuruş), Selanik (95.1 milyon kuruş), Bağdat (80.5 milyon kuruş), İskenderun (73.6 milyon kuruş) ve Trabzon (67.2 milyon kuruş) geliyordu.[94]

II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Toplumu

Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğinde, ancak padişahın idari denetimi dışında kalan Mısır, Tunus, Bulgaristan, Kıbrıs, Bosna, Hersek ve Lübnan gibi vilayetler de içinde olmak üzere imparatorluğun 1897'de nüfusu

39.096.294 kişiydi. Fakat nüfus idaresi tarafından sayılmayan bölgelerle Yemen, Hicaz, Libya ve Doğu Anadolu'nun bazı bölümleri) ile yukarda sayılan vilayetler çıkartıldığı takdirde vergi amaçları için gerçek nüfus 19.050.307 idi. Nüfusun % 74'ü Müslüman (14.111.945 erkek ve kadın), % 26'sı gayrı müslimdi. (Tablo 3.11)

Tablo 3.11. Osmanlı nüfus dağılımı, 1897.

Milletler	Erkek	Kadın	Toplam	Yüzde
Müslüman	7.499.798	6.612.147	14.111.945	74.07
Rum	1.341.049	1.228.863	2.569.912	13.49
Ermeni Ortodoks	546.030	496.344	1.042.374	5.47
Bulgar	449.286	380.903	830.189	4.36
Katolik	65.912	54.567	120.479	0.64
Yahudi	117.767	97.658	215.425	1.13
Protestan	22.963	21.397	44.360	0.24
Latin	12.280	10.055	22.335	0.12
Maruni	15.262	17.154	32.416	0.17
Keldani	3.866	1.902	5.768	0.03
Süryani	19.500	16.054	35.554	0.18
Çingene	10.309	9.241	19.550	0.10
Toplam	10.104.022	8.946.285	19.050.307	100.00

Kaynak : İstatistik-i Umumi, s. 15-16.

Nüfus olarak yaşlı sayılırdı: 10 yaşın altında 3.6 milyon (% 19), 10 ila 40 yaş arasında 9.7 milyon (% 50.1), 40 yaşın üstünde 6.7 milyon (% 31). Doğum oranı yüzde 3.75 olup Müslümanlarda diğer milletlere kıyasla çok az daha yüksekti, ölüm oranı yüzde 2.12 olarak saptanmıştı. Böylece doğal artış 310.000 kişi ya da yüzde 1.63 olarak hesaplanıyordu.[95]

Gerçekte Abdülhamit'in hükümdarlığında nüfus bundan daha az bir artış göstermiştir (1884'te 17.143.859'dan 1897'de 19.050.307'ye). Binde 7'lik bu artışın nedeni, imparatorluğun sınırlarının değişmemesine karşılık terörist eylemleri ve onları bastırmak için girişilen eylemlerden doğsa gerektir. (Tablo 3.12)

Bu yıllar içinde imparatorluğa 202.822 Müslüman göçmen girdiği düşünülür (1878-1884 arasında 812.193 göçmen daha girmişti) ve Makedonya'daki olaylar yüzünden çok sayıda Hıristiyanın Bulgaristan ve Yunanistan'a kaçtıkları göz önüne alınırsa, nüfus kaybından en çok zarar görenlerin Müslüman olmayanlar değil, Müslümanlar olduğu anlaşılır.

Tablo 3.12. Dine göre Osmanlı nüfus dağılımı, 1884-1897.

Yıl	Müslüman	Müslüman olmayan	Toplam
1884	12.590.352	4.553.507	17.143.859
1885	12.707.638	4.578.774	17.286.412
1886	12.824.924	4.603.041	17.427.965
1887	12.942.210	4.637.308	17.579.518
1888	13.059.496	4.661.579	17.721.075
1889	13.176.782	4.685.842	17.862.624
1890	13.294.068	4.701.109	18.400.177
1891	13.411.354	4.734.376	18.145.730
1892	13.411.361	4.763.381	18.174.742
1893	13.578.647	4.776.738	18.316.295
1894	13.645.903	4.804.942	18.450.845
1895	13.763.249	4.832.149	18.595.398
1896	13.890.910	4.848.849	18.739.759
1897	14.111.945	4.938.362	19.050.307

Kaynak : İstatistik-i Umumi, s. 15; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY5651.

Bu eğilimin imparatorluğun geri kalan yıllarında da devam ettiği daha sonraki sayım sonuçlarından anlaşılmaktadır. (Tablo 3.13) 1914'te nüfusun 18.5 milyona düşmesi Balkan Savaşlarında Makedonya ve Yanya'nın elden çıkmasıyla açıklanabilir. Ancak bu vilayetlerin 1906 sayımındaki nüfusları olan 2.455.329 rakamını 1914 sayımı sonucuna eklersek, ortaya çıkan 20.975.345 rakamı kıyaslanabilir bir sayı oluşturmaktadır (özellikle 1910 genel sayım toplamının 20.706.170 olduğu göz önüne alınırsa). İmparatorluktan ayrılan Bulgar ve Rumların sayılarına Selanik'te kalan Yahudilerin sayısını eklersek yine bir kıyaslama yapabiliriz. Bulunan 1.918.010 rakamı, binlerce Müslümanın Osmanlı tarafına kaçtığı da hesap edilince, nüfus kaybının kaynağını ortaya çıkarır. Şu halde 1914 yılı için 20.975.345 rakamını kabul ederek toplam nüfusun 1897'den sonra binde 6 oranında artmış olduğunu ve bunun da geçmiş yıllardan değişik olmadığı söylenebilir.(96)

Kent Yaşamı

II. Abdülhamit'in hükümdarlığında kent yaşamı gözle görülür biçimde değişmişti. İstanbul, İzmir, Edirne, Selanik ve diğer büyük kentlerde sokaklar ve kaldırımlar taşla kaplanmış, gaz lambalarıyla aydınlatılmış halde, temiz ve güvenli tutulmaktaydı. Genellikle yabancı imtiyaz sahipleri tarafından olmak üzere atla çekilen tramvaylar kamu taşımacılığında kullanılmaktaydı. Dünyanın her köşesinden gelen mallar ve lüks eşya binlerce küçük tüccar tarafından satılmaktaydı. Postane, telgraf hatları ve buharlı tekneler içeriyle olduğu ka-

dar dışarıyla da haberleşmeyi sağlamaktaydı. Geniş bir imparatorluğun hâlâ başkenti olan İstanbul belki de dünyanın en kozmopolit kentiydi. İmparatorluğun çeşitli halkları burada dünyanın her yanından gelen yabancılarla iç içe yaşıyorlardı. İmparatorluğun bütün kentleri içinde ayrıcalıklı bir yeri olan İstanbul havası ve görünümüyle yarım yüzyıldır uygulanan modernleştirme hareketini yansıtmaktaydı. Ancak kentin çok hızla artan nüfusunu barındırmaya çalışma gibi çeşitli sorunları vardı. Kent nüfusu 1844'te 391.000 erkek ve kadından, 1856'da 430.000'e, 1878'de 547.437'ye ve 1886'da 851,527'ye yükselerek 40 yılda % 100'ün üstünde bir artış göstermişti. Bu rakamın içinde aynı dönem içinde kente oturmaya gelen 100.000 yabancı uyruklu da bulunmaktadır. İstanbul'un nüfus artışı diğer bölgelerden değişik değildi; bu hızlı büyümenin nedeni yalnızca büyük bir imparatorluğun başkentinde hükümetin ve iş alanlarının büyümesinin doğal sonucu değil, binlerce Müslüman göçmenin kenti doldurmasının da sonucuydu.

İstanbul; Avrupa, Rusya ve hatta Cezayir'den gelen mülteciler için bir huni görevini yüklenmişti. Hükümet göçmenleri iskân edebildiği hızla taşraya gönderiyordu ama yine de başkentte her an sokakları dolduran 200.000 civarında göçmen bulunuyordu. Genellikle işsiz, huzursuz ve ancak devlet ile din kurumlarının yardımlarıyla yaşamlarını sürdüren bu insanlar kentin kaynaklarını zorluyorlar, içinde bulundukları durum nedeniyle her an ayaklanmaya hazır bulunuyorlardı. Sorun Abdülhamit'in hükümdarlığının büyük bir dönemini kapsamıştır; kent nüfusunun 1897'de 903.482, 1906'da 864.566, 1910'da 855.976 ve Balkan Savaşlarının sonunda 909.978 olması da bunun bir göstergesidir. 1927'de savaşlar Osmanlı nüfusunu iyice kırıp imparatorluğu dağıttıktan sonra İstanbul nüfusu 690.857'ye düşmüş, ondan sonra Cumhuriyet döneminde yine yükselmeye başlamıştır.

Tablo 3.13. 1906 ve 1914 yıllarında Osmanlı nüfusunun dinlere göre dağılımı

	1906	1914
Müslüman	15.518.478	15.044.846
Rum	2.833.370	1.792.206
Ermeni	1.140.563	1.294.831
Bulgar	762.754	14.908
Yahudi	256.003	187.073
Protestan	53.880	–
Diğerleri	332.569	186.152
Toplam*	20.897.617	18.520.016

(*) 1910 toplamı 20.706.170 olup 1906 nüfusundan 240.000 kişilik bir azalma göstermektedir.

Ayrıntılı istatistiklere sahip olduğumuz 1878 ve 1886 yılları arasında nüfusun tüm unsurları İstanbul'un büyümesini paylaşmışlardır. (Tablo 3.14). Buna göre Müslümanlar % 90, Rumlar % 60, Ermeniler % 53 ve Yahudiler % 131 bir artış göstermişlerdir.

Tablo 3.14. İstanbul nüfusunun dinlere göre dağılımı, 1844-1886.

	1844 (tahmini)	1856 (tahmini)	1878	1886	1886 kadınların erkeklere oranı (%)
Müslüman	195.836	214.229	203.148	384.836	91
Rum	75.994	97.136	96.044	152.741	66
Ermeni	85.438	80.179	97.782	149.590	78
Bulgar	—	—	2.521	4.377	10
Katolik	10.303	10.874	5.610	6.442	101
Yahudi	24.083	26.047	19.223	22.394	97
Protestan	—	468	511	819	82
Latin	—	1.241	396	1.082	110
Yabancılar	—	—	122.202	129.243	—

Kaynaklar: 1844 ve 1856 rakamları İstanbul Ün. Kütüp. TY8949; 1878 ve 1886 rakamları, Bâ irade-i Seniye-i Cenab-ı Padişahi buda icra olunan *Tahrir-i sabık yoklaması mucibince Der Saadet ve Bilad-ı selâsede mevcut nüfusun İstatistik Cetvelidir,* İstanbul, 1302, s. 2-4. 1844 ve 1856 sayım raporlarında vergi ve askerlik, yükümlülükleri sayımı olduğu için yalnız erkek nüfus kaydedilmiştir; 1886 sayımında kadın ve erkek oranları bulunmuş, bundan kadın nüfusun tahmini rakamı hesaplanarak daha önceki iki rapora tahmini kadın nüfus sayısı eklenmiştir.

Hükümet memurluğu hemen hemen tümüyle Müslümanların tekelindeydi, memurlukların % 95.4'ü Müslümanların, % 4.6'sı diğer azınlık üyelerinin elinde bulunuyordu. Kentte yaşayan Müslümanların % 11.4'ü hükümet işlerinde çalışmaktaydı. Müslüman nüfusun dörtte biri ticaret ve sanayiyle uğraşıyorsa da, bu mesleklerde çalışanların tümü ele alınınca azınlıkların % 61'ine karşılık Müslümanların yalnızca % 39'u bu alanlarda çalışmaktaydı. Azınlıklar arasında Bulgarların yaklaşık olarak tümü (% 81.4), Ermenilerin % 43'ü, Rumların % 36.8'i ve Yahudilerin % 31'i ticaret ve sanayi ile uğraşmaktaydılar. Hıristiyan azınlıklar arasında öğrenim eğilimi de kentin öğrenci sayısının % 52'sini bunların oluşturmasıyla anlaşılabilir. Rumların % 41'i ve Ermenilerin. % 38.6'sına karşılık Müslüman ve Yahudilerin ancak % 36'sı öğrenciydi. (Tablo 3.15).

Tablo 3.15. İstanbul nüfusunun mesleklere göre dağılımı, 1886.

	Memur		Ticaret ve Sanayi		Öğrenci		Dini kişiler ve çocuklar		Toplam
Milletler	Sayı	Toplam Nüfusa Yüzdesi	Sayı	Toplam Nüfusa Yüzdesi	Sayı	Toplam Nüfusa Yüzdesi	Sayı	Toplam Nüfusa Yüzdesi	
Müslüman	22.984	11.4	51.073	25.4	73.199	36.4	54.083	26.8	201.339
Rum	348	0.04	33.866	36.8	37.717	41.0	19.873	21.6	91.804
Ermeni	494	0.06	35.979	43.0	32.399	38.6	14.998	17.8	83.870
Bulgar	1	-	3.238	81.4	634	15.9	104	2.6	3.977
Katolik	155	4.9	1.783	55.5	845	26.3	426	13.3	3.209
Yahudi	99	0.04	6.984	31.1	8.067	36.2	7.244	32.3	22.394
Protestan	3	0.06	123	25.3	218	44.7	144	29.4	488
Latin	28	5.3	251	47.5	140	26.5	109	20.7	528
Toplam	24.112		133.297		153.219		96.981		407.609

Kaynak : Dersaadet Nüfus, s. 6.

İdare

Padişahın reformcu etkisinin hissedildiği daha başka alanlar da vardı. Parlamentonun kısa süren çalışmaları içinde vilayet ve belediye örgütleri için önemli yönetmelikler çıkartılınca idare alanında reform başlangıcına gidilmiş oldu. Toplumda azınlık olmalarına rağmen danışmanlık kurulunda dindaşları için eşit temsil hakkı isteyen gayrimüslim milletvekillerinin talepleri yüzünden, 1876 yılı Bölgesel Düzenlemesi ertelendi; ancak, sonuç olarak, bu talep dini ve ekonomik grupların orantılı temsil edilmesi yönünde reddedildi. Yeni yönetmeliğin en önemli katkısı yeni bir hükümet düzeyi olan nahiyenin yaratılması oldu. Nahiye bir kazada komşu olan köylerden ve 5 ilâ 10 bin nüfustan oluşuyordu. Nahiyeye bir müdür, bir danışma meclisi veriliyor, vergi salınması ve toplanması, yerel bayındırlık işleri, tarım ve eğitim konularında kendi karar veriyordu. Vilayet meclisleri artık sancaklardan dörder yıl süre için seçilmiş temsilcilerden oluşan bir genel meclis durumuna yükselmişlerdi.[97]

İstanbul için, eski örgütü de koruyarak yeni bir belediye yasası çıkarılmıştı. Belediye başkanının (şehir emini) altı üyeli bir danışma meclisi bulunuyordu; kent 20 daireye bölünmüş, her birinin başına muhtarlara ve polis komiserlerine görevlerinde yardımcı olan 8 ilâ 12 kişilik seçim yoluyla gelen meclisler getirilmişti.[98] Ancak bu kadar çok dairenin yönetiminin güç ve pahalı olduğu anlaşılınca 1880'de daire sayısı ona indirildi.[99] Ayrıca bir vilayet Belediye Yasası çıkarıldı, İçişleri Bakanlığı denetimi altında imparatorluktaki tüm kent ve kazalarda birer belediye örgütü kuruldu. Yerel idari meclisler kendi üyeleri arasından muhtarı, belediye meclislerini, hükümet ve meclislere üyeleri seçecekler, belediye bütçesini onaylamak üzere yılda iki kere toplanacaklardı.[100]

Yabancı devletlerin Osmanlı idare işlerine sık sık müdahalelerine karşılık olarak Abdülhamit valileri ve memurları merkezî bir denetime bağlayarak çoğunlukla bunların İçişleri Bakanlığıyla resmi bağları dışında sarayla aralarında bir haberleşme hattı kurmuştu. İçişleri Bakanlığı da merkezî düzenden ayrılmaya izin vermeyen yüksek derecede merkezîleşmiş bir sistem geliştirerek en küçük bir harcamanın bile yetkisinin İstanbul'dan alınmasını sağladı. Abdülhamit 1879 reform programında hükümet memurluğunun geçmişte olduğu gibi onurlu bir meslek haline getirilmesinin gerekliliğini vurgulamıştı. Bürokratların iyi yetiştirilmelerini sağlamak için seküler eğitim düzeni yaygınlaştırıldı. En üst düzeyde Mekteb-i Mülkiye yeniden örgütlendi ve genişletildi, bürokratları hukuk ve maliye alanlarında yetiştirmek üzere *Mekteb-i Hukuk ve Mekteb-i Maliye* açıldı, vilayet memur kadrolarında boşluk olunca ilk seçim hakkı bu okullar mezunlarına verildi. *Memurin-i Mülkiye Komisyonu* ve *Ahvâl-i Memurin Sicili Komisyonu* 'nun kurulması bu girişimi zayıflatmışsa da, genel etkinlik ve dürüstlük ölçüleri önemli ölçüde yükselmişti.[101] Karmaşık bir aylık düzeni de kurulmuştu. Memurlar, rütbe ve makamlarına göre aylık alacaklardı, seçilmiş birkaç kişinin servetlerine servet katan adam kayırma dönemi sona ermişti. Sadrazam ayda 25 bin kuruş, bakanlar 20 bin kuruş, müsteşarlar 10 bin kuruş, dairelerinin önemine göre müdürler 3 ilâ 10 bin kuruş alıyorlardı. Taşra valileri de 20 bin, 17 bin ve 15 bin kuruş aylık alanlar olmak üzere üç sınıfa ayrılmışlardı. Rüşveti önlemek için askeri ve dini sınıf üyelerine de bunlara benzer aylıklar veriliyordu. Ancak hükümetin mali sorunları bu aylıkların zamanında ve tam olarak ödenmesine olanak vermediğinden rüşvet yine önemli bir sorun olarak ortaya çıkacaktı.

Askerî Gelişme

Abdülhamit hükümdarlığının ilk yıllarında silahlı kuvvetlerini modernleştirmek için büyük çaba harcamıştır. Belki de en önemli değişiklik padişahın, atalarının eski askerî rollerini yeniden üstlenmesi olmuştur. Abdülhamit 1876 Anayasasıyla başkomutanlık görevini almış, seraskeri ikinci dereceye indirmiş ve bir dizi askeri komisyon aracılığıyla yetkilerini kullanmıştır. Padişahın başkanlığında kurulan *Teftiş-i Umumi-i Askeri Komisyon-u Âlisi* askeri durumu incelemek ve gerekli değişiklikleri yasalaştırmak görevine sahipti. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın yönetici müdürü olduğu komisyonun üyelerini oluşturan 40 subaydan bir kısmı padişahın gizli adamları olup ordu içindeki gözleri ve kulaklarıydılar. Yabancı teknik yardım genellikle, Ortadoğu'da doğrudan doğruya bir ilgileri olmadığı için tarafsız kabul edilen Almanlardan alınmaktaydı. Alman genelkurmay başkanı olan Helmuth von Moltke en iyi subaylarını Osmanlı İmparatorluğu'na göndermişti. Bunların arasında bulunan Von der Goltz on yıldan fazla padişaha hizmet ettikten sonra ülkesine dönmüş,

daha sonra Birinci Dünya Savaşında Arap vilayetleri ordularına komuta etmek üzere yeniden gelmiştir.

Padişah ilk başlarda silahlı kuvvetlerinin tümünü modernleştirmek istediyse de, mali sıkıntılar tüm gücünü geleneksel Osmanlı kara ordusu üzerinde toplamasını gerektirmiştir. Abdülaziz döneminde güçlendirilen donanma hemen hemen çürümeye terk edilmiş, imparatorluk top ve diğer silahlar için Alman sanayiine dayandırılmıştı. Krupp tarafından üretilen büyük toplar 1885 ile 1888 arasında Boğazlara ve İstanbul'un kuzey savunma hattını oluşturan Çatalca'ya yerleştirilmişti.[102] Modern Alman Mauser'i daha önce Osmanlıların kullandıkları eski karabinaların yerini aldı.[103] Erkân-ı Harbiye yeniden düzenlendi, ordu konusunda bilgi ve istatistikler toplayıp kurmay çalışmaları hazırlamaya başladı. Padişahın isteklerini askeri yapıya doğrudan doğruya iletmek üzere bir de *Maiyet-i Seniye Erkân-ı Harbiye* kuruldu.

1886'da askere alınma düzeni de elden geçirilip genişletildi. Askerlik hizmetini 20 ve daha yukarı yaştaki tüm Müslüman erkeklerine yaymak için çatışmalar yapıldı. İstanbul halkı ile Arnavutluk, Hicaz, Necd, Trablusgarp ve Bingazi halkları geleneksel olarak askerlik hizmetinden bağışık tutuluyorlardı. Göçebe Türkmenler, Kürtler ve Araplar da askerlik dışı tutulmuşlar, ancak imparatorluğa gelen Türk göçmenler askeri yükümlülüğe alınarak ordu için yeni bir insan kaynağı sağlanmıştı.[104] Kendi yerine asker gönderme (bedel-i şahsi) sonunda kaldırılmış, ancak bedel yoluyla bağışıklık sürdürülmüştü. Öğrenimlerine devam eden öğrenciler de askere alınmazlardı. Şimdi üç yıllık fiili hizmetten sonra, altı yıllık ihtiyat ve bunun ardından dokuz yıllık (yedek) *redif* ve iki yıllık da *mustahfız* (sivil savunma) görevleri öngörülmekteydi.

Abdülhamit'in hükümdarlığının son döneminde orduya yapılan büyük bir katkı da Doğu Anadolu'daki Kürt ve Türkmen aşiretlerden oluşan *Hamidiye* süvari birliğinin kurulması olmuştur (1891). İlk başlarda Kırım'daki Rus Kazak kuvvetlerine karşı koymak için[105] kurulan birlik Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerinin Rus sınırına komşu göçebe bölgelerinde her biri 768 ve 1152 kişilik alaylardan oluşan 50.000- kişilik bir kuvvetti.[106] Her aşiret bir ya da daha çok alay çıkarıyor, küçük aşiretler birleşerek bir alay oluşturuyordu. Askere çağırılanlar yalnız görevliyken ücret alıyorlar, ancak bunlar ve aileleri âşâr ve hayvan vergisi dışındaki tüm vergilerden bağışık tutuluyorlardı. Silahları ancak savaş halinde verileceği halde çoğu geleneksel silahlarına sahip bulunuyorlardı.[107] Gençler birliğe 17 yaşında katılıyor, üç yıllık bir acemilik döneminden sonra 30 yaşına kadar düzenli kuvvetlerde (nizam) hizmet görüyor, daha sonra da 40 yaşına kadar yedek birliklere katılıyordu. Aşiret başkanlarının komutasında olan alaylara askerleri eğitmek için subaylar gönderiliyordu. Yerli Türkmen ve Kürt subayı yetiştirmek için bir Aşiret Mektebi açılmışsa da, herhangi bir yıl içinde buradan ancak 15 kişi mezun olabilmiştir. Bazı göçebe assubaylar eğitim için süvari ve askeri okullarına gönderiliyor, bunlar memle-

ketlerine dönünce kendi birliklerinin komutanlıklarına getiriliyordu. Yeni Hamidiye aşiret askeri hızla büyüdü, 1892'de 40, 1893'de 56, 1899'da 63 alaya ulaştı. Bunlar daha çok Doğuanadolu'daki terörist hareketleri bastırmak için kullanılmışlardır. Buna benzer yöntemleri imparatorluğun diğer bölgelerinde de uygulama önerileri önemsenmedi(108) ve sistem Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra bir daha kullanılmadı.

Adalet

Adli alanın en güç yanı birlik eksikliğiydi. İmparatorlukta ayrı ayrı hükümet dairelerine bağlı dört ayrı mahkeme düzeni vardı. Her biri ayrı yöntem ve yasalara göre çeşitli halk topluluklarına adalet dağıtmaktaydılar. Seküler Nizamiye mahkemeleri Osmanlı uyruklular arasında evlilik, ölüm, boşanma, miras gibi hâlâ millet mahkemelerinin baktığı konular dışında kalan anlaşmazlıklarla ilgilenirdi.

Konsolosluk Mahkemeleri kendi ülkelerinin uyruklularına ilişkin ticari anlaşmazlıklarla Kapitülasyon anlaşmaları ile kendilerine verilen konulara ilişkin anlaşmazlıkları görüşürlerdi.

Karma Ticaret Mahkemeleri Osmanlılarla Osmanlı olmayan teba ya da çeşitli milletlerden Osmanlı uyruklu olmayanlar arasındaki davalara bakardı.

Nizamiye Mahkemeleri ile Karma Ticaret Mahkemeleri Adalet Bakanlığına; Şeriat Mahkemeleri Şeyhülislamlığa; Millet (Cemaat) Mahkemeleri önceleri Dışişleri, daha sonra Sadrazamlığa; Konsolosluk Mahkemeleri de Dışişleri Bakanlığına bağlıydılar.

Bu karmaşık yapının içinde pek çok güçlük çıkması da doğaldı. Nizamiye ve Şeriat Mahkemelerinde yargıçlar genellikle davacılardan harçlık alırlar, vakıflardan ve hazineden aylık almazlardı. Ancak hükümet yargıçları atama ve görevden alma yetkisini elinde tuttuğundan mali bağımsızlık da idarenin etkisini ortadan kaldıramazdı. Üstelik yargıçlar gelirlerini taraflardan rüşvet alarak artırmaları için özendiriliyordu. Tanzimatçılar mahkemelerin hükümetten bağımsız olacağına söz verdikleri halde, Devlet Şurası ve İstanbul'daki temyiz mahkemesi doğrudan doğruya sadrazamın, vilayet mahkemeleri de valinin denetimi altındaydı. Çoğunlukla parayı verenin haklı çıktığı konsolosluk mahkemelerinin de lekesiz olduğu ileri sürülemez. Bütün bunlar yetmezmiş gibi Nizamiye mahkemelerinin işi aşırı yüklüydü. Davalar aylarca ertelenebiliyor, sanıklar kefaletle tahliye edilmeden tutuklu bulunduruluyordu. Temyiz olanağı varsa da, bu hükümet memurlarının yanı sıra davayı gören yargıcın etkisine öylesine bağlıydı ki, hüküm giymiş bir insanın kararı temyiz edebilmesi için cezasının büyük bir kısmını çekmesi gerekiyordu.(109) Nizamiye mahkemelerinde uygulanan seküler yasa konusunda yargıçları eğitecek bir okul yoktu. Tanzimat idaresi de, ulemayı gücendirme korkusuyla Şeriat Mahkemelerine müdahaleden kaçınıyordu.(110)

1876 Anayasası bu güçlükleri görmüş ancak çözüme kavuşturmak için pek bir şey yapmamıştır. Anayasada herkesin hakkının korunacağı, yargıçların hükümet denetimi altında olmayacağı, yoksullara avukat sağlanacağı konusunda genel ilkeler bulunuyordu. Ancak bu ilkelerin geliştirilmesi Parlamentoya bırakılmıştı. Parlamento kapatılınca adli reform padişaha kalmış oldu. Abdülhamit 1879 reform programında yapmak istediği önemli adli reformları şöyle belirtiyordu:

> 1. Laik mahkemelerin örgütlenmesi ve görevleri konusunda yasaları yürütmek için tüm önlemler; 2. Bir mahkeme usul yasasının hazırlanması; 3. Bir temyiz mahkemeleri usul yasasının hazırlanması; 4. Hukuki kararların infazı için bir nizamnamenin hazırlanması; 5. İstanbul'da yapılmış olduğu gibi, her eyalet, ilçe ve bucaktaki mahkemelerin kadrolarına özel infaz memurlarının atanarak, mahkeme kararlarının infazının subayların elinden alınması, 6. Her eyalete adliye müfettişlerinin atanması; 7. Eyalet temyiz mahkemelerine savcıların ve ilçe mahkemelerine savcı yardımcılarının atanması; böylece nitelikli kişilerin savcı olarak atanmasıyla, mahkemelere duyulan güvensizliğin giderilmesi; 8. Eyaletlerdeki alt mahkemeleri ve temyiz mahkemelerini Medeni ve Ceza Hukuk Mahkemeleri olarak iki bölüme ayırarak, her temyiz mahkemesine başkan yardımcılarının atanması.(111)

Bundan sonraki birkaç yıl içinde çıkartılan bir dizi yasayla bu ana hedeflere varılmış, hatta bunlar aşılmıştır.

İlk adım 1870'te Âli Paşa tarafından kurulan Adalet Bakanlığının yeniden düzenlenmesi ve genişletilmesiydi. 4 Mayıs 1879'da çıkartılan önemli bir yönetmelikle bakanlığa Nizamiye Mahkemelerinin yanı sıra Devlet Şurası'na bağlı Temyiz Mahkemeleri ile, Şeyhülislama bağlı kalan Şeriat mahkemeleri dışındaki dini mahkemelerin denetimi verildi. Bakanlık asliye ve ceza, Müslüman olmayanların millet mahkemeleri ve karma ticaret mahkemeleri işlerine bakmak için dairelere ayrıldı. Bakan ilk kez Bakanlar Kurulu üyeliğine getirildi, bakanlığı içinde yasa çıkartmak için kendisine ve yardımcılarına yetki verildi.(112)

1878'de memur ve Nizamiye Mahkemeleri için yargıç yetiştirmek üzere kurulan yeni *Mekteb-i Hukuk-u Şahane* bundan sonraki on yıl içinde hızla gelişerek yılda 100 iyi eğitilmiş mezun vermeye başladı. Yeni yargıçlarla birlikte Nizamiye Mahkeme sistemi de daha uzak vilayetlere yayılmaya başladı. Sulh ve Ceza Mahkemeleri, Bidayet ve İstinaf Mahkemelerine bölündü, bunların üstünde de İstanbul'daki Mahkeme-i Temyiz bulunuyordu. Büyük ticaret merkezlerinde Ticaret Mahkemeleri açıldı.(113) Yargıç olarak en yetenekli hukuk uzmanlarının seçilmelerini sağlayan yönetmelikler çıkartıldı, yargıçlar aylık alarak hak ettikleri terfilere kavuştu, yeteneksizler ve yolsuzluk yapanlar yerlerinden alınıp cezalandırıldı.(114)

1880 ve 1881'de padişahın, bir kimsenin devlet memurlarının ya da başka birinin müdahalesi olmadan adil bir şekilde yargılanmasını güvence altına alacak ve Sulh ve Ceza Mahkemelerinde uygulanacak usul konusunda istediği iki yasa çıkarıldı.[115] Davacıların ve mahkeme görevlilerin hak ve görevleri belirlendi, savunma avukatları düzeni getirildi. Yargıçlara aylık bağlandı, bunlar mahkeme ücretlerinin beşte birini kendilerine tutarak, geri kalanını hazineye göndermeye başladılar. Mahkeme kararlarının uygulanması için vilayet ve belediye polisine sorumluluk yüklendi, askeriyenin müdahalesi önlendi. Mahkeme kararı olmadan kişinin meskeninde keyfî aranması ve tutuklanması yasaklandı. Yeni yönetmeliğin uygulanmasını sağlamak için hukuk okulları mezunları adli müfettiş olarak vilayetlere gönderildi. Daha uzak vilayetlerde de bidayet ve istinaf mahkemeleri açılarak birikmiş davalar sonuçlandırıldı. Mahkeme masrafları en ait düzeye indirilerek en yoksul kişilerin bile mahkemeye başvurabilmeleri sağlandı.[116]

Osmanlı adli sistemindeki tüm adaletsizlikler ve kötüye kullanımlar diğer devletlerde olduğundan daha fazla kaldırılabilmiş değildi. Ancak genel olarak teba için Osmanlı tarihinde görülmemiş bir dürüstlük ve etkinlik düzeyi, din farkı gözetilmeksizin sağlanabilmişti. En ileri geleni Ahmet Cevdet Paşa olmak üzere bir dizi yetenekli adalet bakanı aracılığıyla yeni yasalar çıkarıldı. Adalet kurumlaştırıldı ve sıradan teba korundu. Ancak aydınlar ve isyancılar bu düzeni kısıtlayıcı buluyorlar, ve yasaları çiğnemekle suçlandıkları zaman bunun adli örgütün kusuru olduğunu ileri sürüyorlardı. İmparatorlukta yaşayan Avrupalılarla bunlara bağımlı olan azınlıklar da, bütün bu reformlara karşın Osmanlı Mahkemelerinde yargılanmak istemeyecek kadar Müslümanlara karşı önyargılıydı. Bu yüzden Avrupa devletleri yasaların karma ve ticaret mahkemelerine uygulanmasını kabul etmeyi reddederek sistemi bölünmüş bir halde tuttu ve Müslümanların Müslüman olmayanları adil ve dürüst bir şekilde yargılayamayacaklarını iddia etti. Bazı ileri gelen kişiler sarayın müdahalesiyle adaletten gereği kadar yararlanamamışlardır. Ancak bunun adaletin büyük halk kitlesine dağıtılmasıyla bir ilgisi yoktur; halkın hakları geçmişte olduğundan çok daha yaygın bir biçimde korunmaktaydı.

Eğitim

Tanzimatın reform ve modernleştirme programını benimseyenler için hükümeti, mahkemeleri ve orduyu yönetmek için gerekli insanları yaratmak ancak laik eğitim hedefine varmakla mümkündü. Abdülhamit 1879 reform programında bunu şöyle dile getiriyordu: 'Mevcut eğitim örgütünde bozukluk ve eksiklikler varsa, bunlar sona erdirilecektir.' Abdülhamit bu nedenle imparatorlukta tüm düzeydeki okulları geliştirmek için geniş bir program sunmuştur.[117]

Ancak hükümdarlığının ilk yıllarında pek az ilerleme kaydedilebilmiştir. Okulların yerel fonlarla ve yerel girişimlerle yapıldığı eski Tanzimat düzeni

imparatorlukta gelişigüzel bir gelişme yaratmıştı. Devlet, millet toplulukları ve çeşitli yabancı örgütlerce işletilen pek çok bağımsız okul sisteminin varlığı eğitim düzeninde reformu kolaylaştıracak birliği önlemekteydi. Yeterli öğretmen ve yeterli para yoktu. Yaygın bir laik ilkokul düzeni olmadan yeni yüksek okullardaki teknik ve uzmanlaşmış eğitimden yararlanacak nitelikli öğrenci yetişmediğinden, ilerleme çok yavaş oluyordu.

Abdülhamit 1883'te, 1866'dan beri ziraat bankalarına sermaye sağlamak için aşar vergisine konulan onda birlik İane Vergisini yüzde 39'a çıkartınca ortaya bir olanak çıkmış oldu. Bu fonun üçte ikisi tarımsal gelişmeye ayrılıp kalan üçte biri *Maarif Hisse-i İanesi* adıyla yeni devlet okullarının yapımına verildi.(118) Bu yardım sonunda seküler eğitim hızla yayıldı.

Abdülhamit'in hükümdarlığı döneminde yüksek teknik okullar konusunda ayrıntılı istatistikler olmamasına karşın Mülkiye Mektebinin 1878 ile 1897 arasında 620; Mekteb-i Hukuk-u Şahane'nin aynı dönemde 502; Mekteb-i Tıbbı Şahane'nin 1874 ile 1897 arası 882; Sanayi okulunun aynı dönemde 352 mezun verdiği bilinmektedir. 1891'de kurulan Veteriner Okuluna ilk yedi yılında yılda ortalama 42 öğrenci kaydolmuş ve aynı yıllarda yılda 40 öğrenci mezun olmuştur. Halkalı Ziraat Okulu da 1892 ile 1898 yılları arasında ortalama yılda 77 öğrenci almış ve bunlardan 39'unu mezun etmiştir. Okulların İstanbul'da toplanmasının önüne geçmek için İane Vergisini tüm imparatorluğa yayma çalışmaları da başarılı olmuştur. 1897'de İstanbul'da ilkokulların yüzde 1'i, Rüştiyelerin yüzde 7'si ve idadilerin yüzde 3.6'sı bulunmaktaydı.(119)

1897 sonunda İstanbul'da altı, diğer vilayetlerde birer olmak üzere imparatorlukta 8.247 öğrencili 29 askeri rüştiye bulunmaktaydı. Yüksek askeri okulların 15.351 öğrencisinden 15.328'i Müslüman, 11'i Yahudi, 10'u Rum ve 2'si de Ermeniydi.

Harp Akademisi 1873'ten 1897'ye kadar 3.918, Mühendis Okulu 669, Askeri Tıp Okulu 3.602 ve İstihkâm Okulunun sivil bölümü 126 mezun vermişti.(120)

Donanmanın okulları da şunlardı: 303 öğrencili bir Rüştiye, 107 öğrencili *Kapudan-ı Ticaret Mektebi,* 429 öğrencili Deniz Akademisi *(Bahriye-i Şahane),* 20 öğrencili Katip Okulu *(Münşa-i Küttap)* ve 974 öğrencili *Heydehane.* 1876 ile 1897 yılları arasında bu okullardan yılda ortalama 160 olmak üzere 1.758 öğrenci mezun olmuştur.(121)

Müslüman olmayan millet topluluklarının da 1897 yılında sahip oldukları okulların dökümü şöyledir: 8.025 öğretmen ve 317.089 öğrencili 5.982 ilkokul; 2.274 öğretmen ve 23.192 öğrencili 687 Rüştiye; 584 öğretmen ve 10.720 öğrencili 70 idadi düzeyinde okul. Devlet okulları gibi bunlar da imparatorluğun her yanma dağılmış durumdaydılar. İstanbul'da ilkokulların yüzde 2.4'ü, Rüştiyelerin yüzde 14.7'si ve idadilerin de yüzde 24'ü bulunmaktaydı.(122)

Bu okulların millet topluluklarına göre dağılımları da şöyledir: Rum Ortodokslar 4.390, Bulgarlar 693, Gregoryen Ermeniler 653, Yahudiler 331, Protestan Ermeniler 198, Sırplar 85, Ulahlar 63, Rum Katolikler 60, diğer Katolikler 50.(123)

Bunlardan ayrı olarak yabancı misyonerlerin desteklediği okullar da şöyle sıralanabilir: 728 öğretmen ve 16.629 öğrencili 246 ilkokul, 551 öğretmen ve 6.557 öğrencili 74 Rüştiye düzeyinde okul; içlerinde Robert Kolej de bulunan ve idadi düzeyinde olan 464 öğretmen ve 8.315 öğrencili 63 okul.

Okulların misyonerliklere göre dağılımı da şu tabloyu vermektedir: Amerika Birleşik Devletleri 131, Fransa 127, İngiltere 60, Almanya 22, İtalya 22, Avusturya 11 ve Rusya 7. Bunlar çok yüksek düzeyde öğretim yapmalarına karşın kendi dinlerine taraftar kazanmak için kurulduklarından öğrencilerinden çoğu Müslüman olmayanlardı. Bu öğrenciler öğrenim sürelerince Batılı kültürel değerlere ve düşünce yollarına bağlılık duymuşlar, Müslümanları küçük görmeye başlamışlardır. Misyoner grupları hükümetlerinin etkilerinden yararlanarak Osmanlıların okulları ve eğitim programlarını denetleme çabalarına sürekli olarak karşı çıkmışlar, kendileri ise zaman zaman azınlıklarla birleşerek onların milliyetçi emellerini teşvik etmişlerdir.

Yeni devlet laik okul sisteminin tümüyle çözümlenememiş sorunları da vardı. Geniş eğitim hiyerarşisi çoğunlukla yeteneksizdi ve çok büyük harcamaları gerektiriyordu. Ancak hisse fonlarını dağıtma, öğretmen atama ve azletme yetkileri yerel eğitim meclislerinin eline verilince etkin bir denetim düzeni kurulabildi. Yerel yöneticiler bölgelerinin ihtiyaçlarını, durumunu ve öğretmenlerin yeteneklerini İstanbul bürokrasisinden daha iyi biliyor ve izleyebiliyordu. Abdülhamit'in hükümdarlığında pek az görülen ademi merkeziyetçiliğin uygulama alanlarından biri de bu olmuştur. Osmanlıca ders kitapları çok yetersiz olduğundan Eğitim Bakanlığı öğrenci ihtiyaçlarını karşılamak için binlerce kitap çevirtmek ve yayınlamak zorundaydı. Bu süreç içinde öğrencilerin anlayabileceği bir yazı üslubu ve teknik bir sözlük geliştirme zorunluğu vardı. Güçlüklere karşın sistem işlemeye başladı. O dönemde Avrupa'da geçerliği tartışılmakta olan eski eğitim yöntemlerine göre eğitim yapılıyorsa da, yine de öğrencilerin pek çoğu kendi kendilerine düşünme sistemini benimsediler, Abdülhamit döneminde yetişen kuşak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu oldu. Eğitim alanında en büyük zarar, sistemin dağınık bünyesinden geliyordu. Devlet okulları, millet toplulukları okulları ve yabancı okullar öğrencilerine ayrı yöntem ve amaçlarla apayrı düşünme yolları veriyorlar, birbirlerine koşut ama düşman yetişen aydınlar, birbirlerini anlamadıklarından imparatorluğu bir bütün halinde tutmak için gerekli milli birlik ve bağlılıktan yoksun bulunuyorlardı. Bu sorun da ancak Türkiye Cumhuriyeti döneminde çözümlenebilecekti.

Yeni laik eğitim düzeninin en üstünde yeniden düzenlenen ve Sait Paşa'nın çabalarıyla, padişahın hükümdarlığının 24. yılının başlangıcını kutlamak üze-

re 12 Ağustos 1900'de açılan Osmanlı Üniversitesi *(Dar-ül Fünun-u Osmani)* bulunuyordu. Üniversite Eğitim Bakanlığı denetiminde olmak üzere dört fakülteden oluşmaktaydı: İlahiyat Fakültesi *(Ulum-u aliye-i Diniye),* Matematik Fakültesi *(Ulum-u Riyaziye),* Tabii İlimler Fakültesi *(Ulum-u Tabiiye)* ve Edebiyat Fakültesi *(Ulum-u Edebiye).* Eski hukuk ve tıp okulları da ek fakülteler olarak kabul edilmişti. Üniversiteye girmek isteyen öğrenciler en az 18 yaşında, iyi ahlâklı, herhangi bir suçtan hüküm giymemiş olmak, sakat olmamak, idadi ya da liseden veya yüksek teknik akademiden mezun olmak ya da sınavda bunlara eşdeğerde bilgi sahibi olduğunu kanıtlamak zorundaydı. Her fakülteye yılda 24 ilâ 30 öğrenci almıyor, daha fazla başvuru olduğu takdirde sınav yapılıyordu. Bir üst sınıfa ancak yıl sonu sınavlarını kazananlar geçebiliyordu. Cuma ve Pazar günleri, Ramazan ayı, özel devlet bayramları ve sınavlardan sonra bir aylık süre dışında her gün ders vardı. İlahiyat Fakültesi Kuran eğitimi ve yorumu, hukuk ilmi, felsefe ve din dersleri veriyordu. Matematik ve Tabii ilimler Fakültelerinde matematik, cebir, mühendislik, muhasebe, tabii ilimler, kimya, biyoloji, tarım ve yerbilim okutulmaktaydı. Edebiyat Fakültesi ise Osmanlı ve Dünya Tarihi, felsefe ve mantık, Osmanlıca, Arapça, Farsça, Fransız edebiyatı. Genel ve Osmanlı coğrafyası, arkeoloji ve eğitim dersleri veriyordu. Böylece imparatorluk ilk kez tam bir üniversiteye kavuşmuş ve başlayan yüksek öğrenim hiç kesintisiz olarak günümüze kadar devam etmiştir.[124]

Kültürel Gelişme

Abdülhamit'in hükümdarlığında artan okur yazarlık kültürel faaliyetin büyümesine de yol açmıştır. Pek çok halk kitaplığı yapılmış, Osmanlı basını gelişmiş, istekli bir okuyucu kitlesinin eline binlerce kitap, gazete, dergi ve broşür geçmiştir. Yazarlar basımevleri aracılığıyla kültür liderleri olarak ulemanın yerini almışlar ve genel bir kitle eğitimine katkıda bulunmuşlardır.[125]

Ancak bu kültürel patlama yalnız müstebit padişahça değil, eleştiriye karşı çok duyarlı olan demokratik yöntemlerle seçilmiş Parlamento üyeleri tarafından da bir sansür eğilimini beraberinde getirmiş bulunuyordu. Yeni çıkarılan yasalar memurların kamuoyu önünde eleştirisini yasaklıyor, resmi kişilerin beyanlarındaki yanlışlıklardan basını parasal olarak sorumlu tutuyor, mizah dergilerinin yayınlanmasını yasaklıyordu.[126] Abdülhamit çeşitli basın ve yayın yasalarını uygulamak için Eğitim Bakanlığında bir sansür dairesi kurmuştu. Padişahı eleştirmek yasaktı; çok şiddetli olmamak koşuluyla bakanlar eleştirilebilirdi. Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi 'hain' yazarlarla, Racine, Rousseau, Voltaire, Hugo ve Zola gibi Avrupalı yazarların eserleri yasaklanmıştı. 'Anarşi', 'özgürlük', 'grev', 'anayasa', 'ihtilâl', 'suikast', 'sosyalizm', 'dinamit' ve 'Murat' gibi akla çeşitli şeyler getiren sözcüklerin kullanılması yasaktı. Gazeteler ve

basımevleri yasaları çiğnedikleri zaman ya para cezasına çarptırılıyor, ya da hem para hem de kapatma cezaları veriliyordu. Ancak gerçekte sansürcüler yoğun bir basılı kâğıt yükü altında ezildikleri için yasalar zalimce ve keyfi olarak uygulanıyordu. Gazete ve kitaplar toplatıldıktan hemen sonra başka adlar altında yayınlanıyordu. Gerçekten ülke aleyhine olan malzemenin sansürcülerin gözünden kaçması da çok sık rastlanan bir olguydu. Pek çok eser yurt dışında yazılıp yabancı postaneler aracılığıyla imparatorluğa sokuluyordu. Yazarların çoğu da yasalara karşı çıkmadan okur kitlesinin ihtiyaçlarını karşılamaya başlamışlardı. Bunun sonunda öylesine çok miktarda kitap, roman, makale ve diğer yazılar yayınlandı ki dönem yirminci yüzyılın ilk on yılları dışında Osmanlı tarihinin en canlı kültürel dönemlerinden biri oldu.

Kamu Eğitimi ve Ahmet Midhat Efendi

Abdülhamit döneminde basımın yaygınlaşması, eğitimin üzerinde durulması, Avrupa'nın ekonomik ve siyasal alanda olduğu kadar teknik alandaki etkisi de bir bilgi açlığı yaratmıştı. Zamanın *Sabah, Vakit* ve *Tercüman-ı Hakikat* gibi gazeteleriyle çok sayıda dergileri, kitapları ve oyunları bu ihtiyacı karşılayacak nicelikteydi.

Osmanlıları okumaya alıştıranların başında, uzun meslek yaşamında bu iletişim araçlarının hepsinden yararlanmış olan *Ahmet Midhat Efendi* (1855-1912) gelir. İstanbul'da yoksul bir ailenin çocuğu olarak doğan Ahmet Midhat Efendi memur olan ağabeyiyle önce Bulgaristan'a, sonra Niş'e gitmiş, burada laik okullarda öğrenim gördükten sonra Midhat Paşa'nın hizmetine girmiş (Midhat adını da ondan almıştır) (1864), Tuna ve Bağdat vilayetlerinde gazete ve salname çıkarmış, vilayet reformlarını kitleler arasında yaygınlaştırmaya çalışmıştır. Midhat Paşa İstanbul'a dönünce Ahmet Midhat Efendi de onunla dönmüş, efendisi sadrazam olunca *Ceride-i Askeriye*'nin editörlüğüne getirilmiştir. Ahmet Midhat bu arada kendisini yeni bilgilerle eğiterek edebiyata merak salmış, küçük bir basımevi ve kısa yaşamlı iki gazete kurmuştur. Yayınladığı edebiyat dergisi *Dağarcık*'ta liberal politik yazarlar makaleler yazmıştır. Sansürcülerin hoşnutsuzluğu Rodos'a sürülmesine neden olmuş, burada dört yıl bir medresede öğretmenlik yaptıktan sonra Abdülhamit'in tahta çıkmasıyla İstanbul'a dönmüştür.

Ahmet Midhat Efendi yaşamdaki görevinin kitleleri ihtilâle yöneltmek değil eğitmek olduğuna karar verince, dönüşünde kurulu düzeni olduğu gibi kabul etmiş ve bu yolla amacına erişmeye çalışmıştır. Padişahın tahta çıkışındaki olayları, bu aradaki politik oyunları, Anayasa'nın kabulünü anlattığı ve bu arada kapalı da olsa parlamentonun kapatılışını haklı bulduğu *Üss-i İnkılâp* (Devrimin Kökeni) adlı eseriyle Abdülhamit'in gözüne girmiş, Matbaa-i Amire'nin müdürlüğü ve resmi gazete olan *Takvim-i Vekayi*'nin yazıişleri müdürlüğüyle ödüllendirilmiştir. Bundan kısa bir süre sonra 1878'de padişahın parasal

yardımıyla *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini kurmuştur. Edebiyat sayfasını damadı Muallim Naci'nin yönettiği gazete kısa sürede zamanın en çok okunan gazetesi olmuş, yalnız Ahmet Midhat'tan değil Ahmet Rasim, Ahmet Cevdet, Hüseyin Rahmi gibi ileri gelen yazarlardan da hikâyeler ve makaleler basılmaya başlanmıştır. Ahmet Midhat çok verimli bir yazardı. 33 roman, tarih, bilim, felsefe ve din konusunda kitaplar yazmış, eğlendirirken eğitmesini bilmiştir. Çok basit bir dil kullandığı için sınırlı bir öğrenim görmüş insanlar anlattıklarını anlayabilmişler. Ahmet Midhat Efendi de fırsat buldukça hikâyeden ayrılıp geniş ansiklopedik bilgi vermekten kaçınmamıştır. Sayısız aşk ve serüven romanlarının yanı sıra çeşitli Avrupa ülkelerinin tarihi olan 13 ciltlik bir *Kainat*'ı, ve ayrıca bir de *Tarih-i Umumi*'si vardır.

Bu sirada özel görevlerde hükümete hizmete devam etmiş, bir süre Karantina Dairesinde başkatiplik yapmış, 1888'de Stockholm'deki Uluslararası Şarkiyatçılar Kongresine Osmanlı delegesi olarak katılmıştır. Avrupa yolculuğu daha sonra *Avrupa'da Bir Cevelan* adıyla yayınlanmıştır. Kitapları çok geniş bir okuyucu kitlesi bulduğu halde çok tutulması ve kullandığı basit üslup bakımından aydınlar tarafından hor görülürdü. Saraya olan yakınlığı da Jön Türklerin kendisinden nefret etmelerine neden olmuş, Abdülhamit tahttan indirildikten sonra o da gazetesinden alınmıştır. Daha sonra yazarlık mesleğini sürdürmeye çalışmışsa da zamanın liberal basını ve halkın zevkinin değişmiş olması, daha kültürlü eserler istenmesi nedeniyle başarısızlığa uğramıştır. Ancak üniversitede ve Dar-ul Muallimin'de tarih öğretmenliği yapmasına izin verilmiş, ölümüne kadar bu görevinde kalmıştır.[(127)]

Modern Araştırmacılığın Başlangıcı: Şemsettin Sami'nin Eserleri

Ahmet Midhat Efendi yeni okuryazar halkı eğitmeye çalışırken diğer yazarlar da bilimsel araştırmanın araç ve disiplinini geliştirip toplumsal bilimlere, dil bilimine ve özellikle Osmanlı uygarlığının incelenmesine uygulamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de modern araştırmacılığın kurucuları arasında Şemsettin Sami (1850-1904)'nin önemli bir yeri vardır. Arnavutluk'ta toprak sahibi bir ailenin çocuğu olarak doğan Şemsettin Sami, kardeşleriyle çocukluğunu aile topraklarını işleten ağabeylerinin yanında çalışarak geçirmişlerdi. Yanya'da bir süre bir Rum millet okulunda okuduğu için Rumca, Fransızca ve İtalyanca öğrenmiş, özel öğretmenlerden de Arapça ve Farsça dersleri almıştı. Böylece zamanının sıradan bir Müslüman çocuğundan daha geniş ufuklara sahipti. Yanya'da kalemiye sınıfına girdikten sonra İstanbul'a gitmiş (1872), İçişleri Bakanlığı'nın sansür dairesinde katiplik yapmıştır. Aynı zamanda gazeteler kapatılana ve ileri gelen Genç Osmanlılar sürgüne gönderilene kadar (6 Nisan 1873) çeşitli gazetelerde yazılar yazmıştır. Ahmet Midhat gibi genç Şemsettin de görevinin halkı eğitmek olduğuna inanıyordu.

Bu yüzden gazete yazarlığını bırakıp bakanlıktaki işine döndü. Kendi eserlerini yayınlamaya başladı, Fransızcadan roman ve oyunlar çevirdi. Arnavutluk'taki durumu yansıtan *Besa* (Yeter!) adlı oyunu 1874 Nisanında Gedikpaşa'da sahneye konuldu. İki yıl Trablusgarp'ta *Trablusgarp* gazetesinin editörlüğünü yaptıktan sonra Abdülhamit'in tahta çıkmasıyla İstanbul'a döndü, sahibi ve editörü Ebüzziya Tevfik'in Rodos'ta liberallerin yazgısını paylaştığı *Muharrir* gazetesinin editörlüğünü aldı.

Şemsettin Sami *Muharrir*'de çalışırken Ebüzziya'nın çalışmalarını parasal olarak destekleyen Papadopoulis adında zengin bir Rumla tanıştı. Kısa bir süre ortak olarak imparatorluğun en ünlü ve en uzun yaşamlı gazetesi olacak *Sabah*'ı çıkardılar. (Sabah Gazetesi 1876'dan 1919'a kadar 10.821 sayı basılmıştır.) Ancak Şemsettin Sami ortağı ile anlaşamayıp 11 ay sonra gazeteyi terk etti, Rodos valisinin mühürdarı, daha sonra Türk-Rus savaşında ordu malzemesinin taşınmasını kolaylaştırmak için kurulan *Sevkiyat-ı Askeriye Komisyonu* üyesi oldu İstanbul'a dönünce *Tercüman-ı Şark* Gazetesini kurdu ve editörlüğünü üstlendi. Gazetesinde Berlin Kongresi raporlarını vurguladı, yeni ortaya çıkan Arnavutluk Sorunu üzerinde durdu. Arnavut kökenli olması ve kardeşinin çalışmaları nedeniyle Arnavutluk milliyetçilerine karşı eğilimi vardı. 1878 Ekiminde sansür tarafından gazetesi kapatılana kadar Arnavutluk görüşünü savunan makaleler yazdı. Şemsettin Sami İstanbul'daki Arnavut Kültür Birliğine girdi, burada Arnavutluk milliyetçi isteklerini savunmakla kalmayıp Arnavut dili için ayrı bir edebi gelenek ve Latin alfabesi geliştirmek üzere bir dizi dilbilgisi kitabı ve sözlük yayınladı.

Daha sonra *Sabah* ve *Tercüman-ı Şark* gazetelerinin eski ortaklarından biri olan Mihran Efendi'nin desteğiyle Cep Kütüphanesi adı altında bir dizi kitap çıkarttı. Dizide Osmanlı ve İslam edebiyatının klasiklerinin yanı sıra daha modern konularda da eserler bulunduğu için böylece fasikül halinde bir ansiklopedi temelini atmış oldu. Kendisini yeniden sarayın gözüne sokan bu dizi oldu. Abdülhamit, Şemsettin Sami'yi katipliğe, daha sonra Askeri Teftiş Komitesi'ne getirdi. Şemsettin Sami yaşamının sonuna kadar bu görevde kaldı. Bu sırada sarayın desteğini de alarak Arnavut dilini yaymayı bırakıp Osmanlı Türkçesini incelemeye başladı. *Dictionnaire turc-français*'i hazırladı; daha sonraki *Kamus-i Türki*'si on dokuzuncu yüzyıl modern yazarlarının geliştirdikleri Osmanlı edebiyat dilini yansıtan en ünlü eser oldu. En büyük eseri olan *Kamus al-Âlam,* zamanının tarihi, coğrafya ve bilimsel bilgileri ve önemli politik ve edebi kişilerin biyografileriyle gerçek bir ansiklopedidir. Şemsettin Sami kaynaklarını tekrarlamakla yetinmeyip, eserlerinde çok geniş kapsamlı ve dikkatli incelemeler ve karşılaştırmalar da yapmıştır. Türk tarihi, özellikle Osmanlı öncesi Türkleri ve vilayetlerde kullanılan Osmanlı Türkçesi şiveleriyle yakından ilgileniyordu. Artık edebi ve bilimsel tartışma merkezi haline gelmiş olan Erenköy'deki evinde 18 Haziran 1904'te henüz 54 yaşındayken öldüğünde

ünlü bir bilim adamı sayılmaktaydı. İleriki yıllarda izlenecek tarih, dilbilim ve edebi araştırma örneğini yaratmış olmasına karşın kendi planlarının pek çoğunu gerçekleştirmeye fırsat bulamamıştı.[128]

Elitizm (Seçkincilik) ve Sembolizm (Simgecilik): Servet-i Fünun Hareketi

Abdülhamit'in baskıcı politikasına karşı çok daha başka tepkiler de görülüyordu. Artık 1891'de Ahmet İhsan tarafından yeni edebiyatın aracı olmak üzere kurulan ünlü *Servet-i Fünun* dergisinin dönemi başlamıştı. Dergide Tevfik Fikret (1867-1915), Süleyman Nazif (1870-1927), Abdülhak Hamit (1853-1937), Cenap Şehabettin (1870-1923) gibi şairlerle Halit Ziya Uşaklıgil (1865-1945) ve Hüseyin Cahit Yalçın gibi yazarların ilk yazıları çıkmıştır. Bu okulun yazıları daha sonra *Servet-i Fünun* edebiyatı olarak anıldı.

Fransız Parnasyan Ekolü etkisi altında kalan Tevfik Fikret ve pek çok meslektaşı sanat için sanat yapmayı vurguluyorlar, şiiri düzyazıya yeğliyorlar, kapsam yerine teknik ve biçim üzerinde duruyorlardı. Bunların yaşadıkları günlerden uzak kalmaları, doğal güzellikleri anlatmaktan aldıkları zevk, sanatsal amaçlar için sembolizme başvurmaları, şiirsel etki için anlamı belirsiz Arapça, hatta özellikle Farsça sözcükleri seçmeleri sansürden kaçmak için çok uygundu. Bu yazar ve şairler kolayca anlaşılabilir toplumsal ve politik eleştiriden uzak duruyorlarsa da, yazılarında çoğunlukla melankolik ve karamsar bir hava bulunuyordu. Tevfik Fikret'in *'Sis'* şiirinde İstanbul üzerine çöken iç kapayıcı hava, simgesel olarak Abdülhamit'in baskıcı rejimini protesto etmekteydi. Seçkin bir okur kitlesi için yazılan romanlar da günün toplumsal ve entelektüel hastalığını yansıtıyor, Batı etkisi deneyinden geçen Osmanlı toplumunun üst sınıflarını inceliyordu. *Servet-i Fünun* yazarlarının usta ve ince üslupları sansürcüler tarafından kolayca anlaşılamadığı için, duyuruları resmen saptanamamaktaydı.

Ne var ki, bu edebiyat hareketi pek kısa ömürlü oldu. Tevfik Fikret ile Ahmet İhsan arasındaki anlaşmazlığın ardından saray da şiir ve düzyazıların çeşitli biçimlerde yorumlanabileceğinden kuşkulanmaya başlayınca 1897'de dergi kapatıldı. Ahmet İhsan 1901'de dergisini yeniden açtığında yazar grubu dağılmıştı. Eski yazarlardan bir çoğu Jön Türk ve Cumhuriyetçi dönemlerine kadar yazı yaşamlarını sürdürdülerse de, *Servet-i Fünun* artık büyük bir edebiyat dergisi değildi.[129]

Politik Protesto: Jön Türk Hareketi

Abdülhamit'in hükümdarlığı sırasında eğitim patlaması düzen içinde çalışmaya hazır yüzlerce okumuş memur, doktor, subay ve yazar yetiştirdiği gibi,

bazı Osmanlıların Batı Avrupa'nın liberal politik düşüncesine yakınlık duymasına yol açtı. Onlar da kendilerinden önceki kuşağın Genç Osmanlıları gibi, Tanzimatın Abdülhamit'in de kabul ettiği temel düşüncesine yani, gerçek modernleştirmenin ancak üstteki seçkin bir sınıf tarafından zorla uygulanabileceğine karşı çıktılar. Temelde yapılacak politik ve toplumsal reformlarla birlikte uygulanmadığı takdirde maddi reformların, başarılı olsa bile, sonunda başarısızlığa uğrayacağını ve çökeceğini ileri sürdüler.

Abdülhamit'in hükümdarlığı boyunca imparatorluk içinde ve dışında çeşitli protesto grupları oluşturan bu liberaller Avrupa'da *Jön Türkler* adı altında birleşti. Bunlardan biri olan *İttihat ve Terakki Cemiyeti,* 1908'de padişahı parlamentoyu açmaya ve daha sonra da tahttan çekilmeye zorlayacaktı.

Jön Türkler çeşitli yerlerden geliyorlar ve muhalefetlerini çeşitli yollarla açıklıyorlardı. Bunların çoğu Abdülhamit'in akademilerinden, Galatasaray Lisesinden, Harp Akademisinden, Mülkiyeden ve Askeri Tıp okulundan çıkmışlardı. Jön Türklerin büyük bir çoğunluğu da Midhat Paşa'nın sadrazamlığından ve Anayasadan düş kırıklığına uğramış Genç Osmanlılardı. Bunlar Paris, Londra, Cenevre, Bükreş ve İngiliz işgalinden sonra Mısır'a gitmişler, düşüncelerini Paris'te Lübnanlı bir Maruni olan 1877 Meclisi üyelerinden Halil Ganim'in bastığı *La Jeune Turquie* adlı broşürlerde yayınlamışlar ve hareket de adını buradan almıştır.

Abdülhamit'in ilk yıllarında sansür aydınların, öğrencilerin ve memurların rejime muhalefetlerini gösteremeyecekleri kadar ağır değildi, ayrıca polis kuvveti bunları önleyecek güce kavuşmamıştı. Muhalefetin mayası özellikle 1880'lerde, padişahın bütçeyi dengede tutmak için memur ve ordu kadrosunu azaltmaya başlamasıyla kabardı. Öğrenimlerini tamamladıktan sonra artık iyi aylıklarla bir memurluğa hak kazandıklarını düşünen pek çok kişi bir anda kendisini açıkta buldu. İlk gerçek örgütlenme 1887'de Kazım Nami Duru ile beş arkadaşının Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de birleşerek İttihat ve Terakki Cemiyeti adında bir grup oluşturmalarıyla başladı. Bu cemiyetin ömrü uzun olmadı, ancak 1889 Mayısında üyelerinden Müslüman Arnavut olan İbrahim Temo, bir Çerkez öğrenci olan Mehmet Reşit ve Abdullah Cevdet'l İshak Sükuti adında iki Kürtle birleşerek *İttihat-ı Osmani Cemiyeti*'ni kurdu, daha sonra da cemiyetin adını *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*'ne çevirdi. Bunlar bir anayasa, Osmanlılık ve özgürlük programı istiyorlar ve padişahın yerine tahta ya eski padişah V. Murat, ya da daha sonra padişah olacak olan Mehmet Reşat'ın geçmesini istiyorlardı. Bu sırada diğer gruplarda ortaya çıkan dalgalanmalar da bir hükümet baskısından çok üyelerinin ilgi ya da ilgisizliklerine göre değişiyordu.

Ancak bir süre sonra, kendi meslek yaşamları ne olursa olsun istibdatçı rejime son vermeye kararlı, inançlı bir liberaller çekirdeği oluştu. Önceleri imparatorluğun içinde çalışmalarını sürdüren bu gruplar daha sonra yurt dışı-

na çıkmak zorunda kaldılar. Her ikisi de zengin, Avusturyalı bir anne ile İngiliz dostu bir Osmanlı babanın oğlu olan Ahmet Rıza (1859-1930) grubun ilk liderlerinden biri oldu. Fransa'da öğrenimini tamamladıktan sonra Osmanlı köylüsünün durumunu geliştirme umuduyla Tarım Bakanlığına girmişti. Ancak, köylüyü eğitmeden tarımı geliştirmenin olanaksızlığını anlayınca Eğitim Bakanlığına geçip Hüdavendigar vilayetinde eğitim müdürlüğü yaptı. 1889 Paris Uluslararası Fuarını ziyarete gittiğinde ailesinin zenginliğine dayanarak orada kaldı. Ahmet Rıza Paris'te Auguste Comte'un pozitivizm hareketine katıldı. Osmanlı konularına doğrudan doğruya yeniden ilgi duyması için beş yıl geçmesi gerekti. 1894'te bir dizi broşür yayınlayarak padişahın bürokratların kaprisleri için değil, halkın yararı için meşrutiyet rejimine dönmesini istedi. Bu parlamento yanlılığını eski İslam ve Osmanlı meşveret geleneğine dayandırıyordu. 1895'te Halil Ganim'le birleşerek Özel servetini ortaya koyup Osmanlı Türkçesi ve Fransızca olarak iki ayda bir yayımlanan *Meşveret* gazetesini çıkardı. Çevresine Osmanlı sürgünlerinin çoğunu toplayarak Avrupa' daki Jön Türk gruplarının en önemlisini oluşturdu. Yabancı postaneler aracılığıyla imparatorluğa giren *Meşveret* aydın çevrelerde yayılmaya başlayınca imparatorluğun içinde de liberal düşünce ve eylemler özendirilmiş oldu.

Ahmet Rıza'dan sonra Jön Türk hareketinin ikinci önemli kişisi Dağıstanlı bir Kafkas Türkü olan Mehmet Murat Efendi'dir (1853-1912). Rusya'da lise öğrenimi yapan Mehmet Murat bir Müslüman olarak daha çok fırsat elde edebileceğine inanarak 1873'de Osmanlı İmparatorluğu'na kaçmıştır. İstanbul' da önce Düyun-u Umumiye'de (1874), sonra Mülkiye Mektebinde öğretmenlik (1878) yapmıştı. Bazı liberal yazarlarla ilişki kurarak kendi altı ciltlik *Tarih-i Umumi* ve bir ciltlik *Osmanlı Tarihi*'ni yazmış, ardından otobiyografik bir roman olan *Turfanda mı Yoksa Turfa mı*'yı yayınlayıp, daha sonra padişaha çeşitli reform önerileri sunmuştur. 1895'te Mısır'a gitmiş, burada Osmanlı yüksek komiseri Muhtar Paşa'nın (1895-1906) teşvikiyle *Mizan* gazetesini çıkarmıştır. Buradan da Avrupa'ya geçerek kendine taraftar toplamıştır. *Mizan* gazetesi de İngiliz ve Fransız postaneleri aracılığıyla imparatorluğa girmiş ve önemli tepkiler yaratmıştır.

Bu sırada imparatorluk içinde İttihat ve Terakki Cemiyeti gelişiyor, üyeleri arasına yalnız öğretmen ve öğrenciler değil memurlar, subaylar ve hatta ulemadan kişiler da katılıyordu. İbrahim Temo Romanya, Bulgaristan ve Arnavutluk'un büyük kentlerinde şubeler kurmaya başladı. 1895 sonlarında İstanbul garnizonu komutanı Kazım Nami Duru'nun işbirliğiyle yapılan bir zamansız darbe hareketi sonunda İstanbul grubu basıldı, kurtulanlar yurt dışına kaçtı. İstanbul'dan gelen bu yeni üyeler hareketin dışardaki gücünü artırdılar. Mısır'da İshak Sükuti yeni bir şube açarak gazeteler çıkardı. Oradan Cenevre'ye geçerek Mizancı Murat ve Abdullah Cevdet'le cemiyein yeni bir şubesini açıp *Osmanlı* gazetesini yayınlamaya başladı. Ahmet Rıza'nın grubu da yeni

katılmalarla güçlenmişti. Ancak yurt dışındaki çeşitli Jön Türk grupları padişaha karşı muhalefette bileşiyorlarsa da, kişisel ve ideolojik farklılıklar yüzünden bir araya gelemiyorlardı. önde gelen liderler içinde en ılımlı ve tutucu olan Ahmet Rıza Osmanlı politik ve toplumsal düzeninin olduğu gibi kalmasını, yalnız padişahın yönetimi demokratikleştirip yolsuzluk yapan memurların değiştirilmesini istiyordu. Mizancı Murat ise daha ileri gidip imparatorluğu Hıristiyan saldırganlığından kurtarmak için önemli reformların yapılması gerektiğini vurguluyor, terörizm karşısında hükümetin beceriksizliği yüzünden Abdülhamit'i suçluyor, ama yine de ihtilâl yerine uzlaşmayla barışçı değişikliğe varılacağını savunuyordu. Jön Türkler azınlık gruplarının isteklerine karşı imparatorluğun bütünlük ve birliğini destekliyorsa da, düş kırıklığına uğradıkları oranda padişaha olan muhalefetleri de artıyordu.

Abdülhamit kendisini eleştirenleri gözden kaçırmıyordu. Kendisini bir reformcu olarak gördüğünden, imparatorluğu modernleştirmek için gereken sıkı çalışmadan kaçarak, Avrupa'da boşuna zaman harcayanlara öfke besliyor, Avrupalıları onların sesini kesmeleri için zorluyordu. Ancak Avrupa kamuoyunun bu kişileri benimsemesi ve Jön Türklerin rahatça seyahat edebilmeleri bu çabalarını boşuna çıkartmaktaydı. Bunun tam tersi bir yaklaşım daha etkin olacaktı. Sürgündekilerden çoğu işlerinde uğradıkları düş kırıklıkları ve daha yüksek mevkilere getirilmemeleri yüzünden muhalefeti seçtiklerinden, Abdülhamit bunlara fikirlerini uygulama alanına koyabilmek için hükümette çalışma fırsatı tanıdı. 1897'de istihbarat örgütünün ileri gelenlerinden Ahmet Celalettin Paşa'yı muhalifleri göreve çağırmak üzere Avrupa'ya gönderdi. Yunanlılara karşı Osmanlı zaferini bir koz olarak kullanıp muhalefeti bırakıp da yurtlarına döndükleri takdirde kendilerine yüksek memurluklar vereceğini bildirdi. Padişahın sözünü ilk kabul eden Mizancı Murat arkadaşlarının çoğunu ve bu arada hareketin ilk kurucularından olan Abdullah Cevdet ile İshak Sükuti'i dönmeleri için kandırdı. Böylece 1897 sonlarında Jön Türk hareketi dağınık ve başsız kalmıştı, Avrupa'da artık yalnızca Ahmet Rıza bulunuyordu.

II. Mahmut'un torunu ve padişahın kızkardeşinin kocası Damat Mahmut Paşa (1853-1903) padişahı tutmaktan vazgeçince hareket 1901'de yeniden canlandı. Damat Mahmut Paşa'nın Anayasa'yı desteklemesi ve daha sonra Ali Suavi olayına karışması, saraydan çıkarılmasına ve meslekteki yeriyle saygınlığının gerektirdiğinden daha düşük görevlere atanmasına neden olmuştu. Bir Fransız yük gemisiyle kaçan Mahmut Paşa yanına oğulları Prens Sabahattin ve Lütfullah'ı da almıştı. Ahmet Celalettin Paşa ile diğerlerinin tüm çabalarına karşın geri dönmedi. Daha sonra Arnavutluk milliyetçi hareketine katılmadan önce Osmanlı bürokrasisinde yüksek yerlerde bulunan İsmail Kemal Bey Vlora'nın da aralarına katılmasıyla hareket yeni bir canlılık kazandı. Damat Mahmut ilk başlarda Avrupa'daki Jön Türklerin başında uzun süre hizmet

ettiği için Ahmet Rıza'ya saygı gösterirken önce kendisi, sonra oğlu Prens Sabahattin (1877-1948) rakip lider olarak ortaya çıktılar. Prens Sabahattin *Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti* adını verdiği kendi grubunun görüşlerini kendi *Terakki* gazetesinde yayınlamaya başladı. Diğer Jön Türklerden daha radikal olan Sabahattin imparatorlukta temel toplumsal değişikliklerden başka padişahın da tahttan indirilmesini savunuyordu. Yönetici ve Teba sınıflar arasındaki ayrımın ortadan kaldırılmasından başka Tanzimatın kurduğu merkezi hükümet kurumlarının terk edilmesini, yarine eski Osmanlı ademi merkeziyetçi düzenin getirilmesini istiyordu. Vergi tahsilatı, belediye ve adli işlevler yerel kurumlar tarafından yerine getirilecek, bunlar yerel sorunlar ve ihtiyaçlara göre karar verebileceklerdi. Kişisel ve yerel girişimcilik, Anglo-Saksonların bireyci çabaya verdikleri önemle gerçekleştirilecek, kâr düşüncesi kişileri, imparatorluğun kaynaklarını en iyi biçimde geliştirmelerine neden olacak ve bu yolla imparatorluk eski gücüne kavuşup düşmanlarına karşı koyabilecekti. Ahmet Rıza ile Mizancı Murat ihtilâlci hareketten de Avrupa müdahalesinden de çekiniyorlardı. Ancak Prens Sabahattin ve grubu, ihtilâl ve dış baskı da içinde olmak üzere, tüm yolların kullanılması taraftarıydı. Fikirleri imparatorlukta kendi bölgelerinde özerklik isteyen milli grupların pek çoğunun isteklerine uygun düştüğünden, onların desteğini almakta hiçbir sakınca görmüyorlardı. Prens Sabahattin padişahın tahttan çekilmesi için İngiliz ve Fransızların yardımını sağlamak üzere bu gruplarla ilişki kurunca, Osmanlı rakipleri kendisini ihanetle suçladı.

Damat Mahmut Paşa'nın ölümünden kısa bir süre sonra Sabahattin'in görüş ayrılıklarını çözümleme çabası 4-9 Şubat 1902'de Paris'te topladığı Osmanlı Liberalleri Kongresi'nde görüşüldü. Kongre'de Avrupa'nın çeşitli yerlerinde yaşayan liberal Jön Türklerden başka milliyetçi azınlık grupları da vardı. Müslüman olmayan Osmanlılar arasında çok küçük bir azınlık oluşturmaktan hiç hoşlanmayan Ahmet Rıza ile grubu da toplantıya katıldı. Prens Sabahattin imparatorluğun içinde bulunduğu güçlükleri Abdülhamit rejimine bağlayarak grupları uzlaştırmaya çalıştı. İmparatorluğun tüm halk ve ırkları arasında eşitlik kurulması ideali üzerinde durdu, Osmanlı hanedanına ve imparatorluğun bölünmezliği düşüncesine bağlı kalacağını bildirdi. Ancak azınlık delegeleri, imparatorluğa 1856 ve 1878 anlaşmalarıyla yüklenen tüm 'reformların' uygulanması konusunda oybirliğine varıldığı maddesini de karara ekletmeyi başardılar. Buna, Avrupa müdahalesine bir çağrı olarak gören Ahmet Rıza'yla, maddenin garantisini az bulan Ermeni milliyetçileri karşı çıktılar. Gerçekten de azınlıklardan hiçbiri imparatorluğu güçlendirecek bir meşrutiyet rejimini ve reformları desteklemek istemiyorlardı. Kongre kesin bir anlaşma olmadan dağılınca Prens Sabahattin ile Ahmet Rıza arasındaki rekabet daha da arttı.

Jön Türklerin çalışmalarına tepki olarak ve imparatorluğu tüm iç ve dış tehlikelere karşı güçlendirmek için Abdülhamit de iki hareketi himaye etti: (1)

Bir din ve kültür olarak; tüm dünya Müslümanları arasındaki birliği diriltmek için Müslümanlığın değer ve geleneklerine dönüşü vurgulayan İslamcılık; (2) Osmanlı kültürünün Türk geleneğini vurgulayan ve dünya Türkleri arasında birlik duygusunu uyandırmaya yönelik Türkçülük.

İslamcılık ve Pan-İslamizm

Abdülhamit döneminde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en yaygın ideolojik güç, imparatorluğun en çağdaş belirtisi olduğu uygarlığın temel değer ve geleneklerine dönmeyi öngören İslamcılıktı. Padişah tarafından teşvik edilen ve kullanılan bu hareket kısa sürede kendisini aşmıştı. Hareket, milyonlarca Müslümanın Rusya'da ve yeni bağımsızlığa kavuşan Balkan devletlerinde gördükleri davranışa bir tepki olarak Tanzimatın son yıllarında başladı. Kırım'dan Belgrat ve Saraybosna'ya kadar kıyım ve vahşet hikâyeleri, Hindistan'dan Cezayir'e kadar uzanan zulüm hikayeleriyle birleşince büyük Müslüman imparatorluklarında ve bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman olmayanlara gösterilen hoşgörü ve iyi davranışın karşıtlığı daha çok ortaya çıktı. Tanzimat hareketi ulemayı zayıflatmak, Avrupa'yı taklit ederek İslamlığın temel ideallerini, geleneklerini ve kurumlarını da terk etmekle suçlanıyordu. Avrupalıların Kapitülasyonlardan yararlanarak geleneksel Osmanlı sanayiini yıkmaları, yüksek faizli borçlara bağımlı kalınması da genel güvensizlik duygusunu beslemekteydi. Fransızların Tunus'u, ardından da İngilizlerin Mısır'ı işgalleri bu duyguyu güçlendirdi. Bardağı taşıran son damla da, Avrupa basın ve politikacılarının imparatorluktaki bir avuç Hıristiyanın ölümüyle ortaçağ dini bağnazlığını uyandırıp Balkanlar ve Rus Orta Asyası'nda Müslümanların kırımını görmezlikten gelmeleri oldu.

Namık Kemal ile diğer Genç Osmanlılar Avrupa bağnazlığına İslâmlığı vurgulayarak tepki göstermekte Abdülhamit'ten önce davrandılar Batılı etkisine ve yabancı etkisine ulemanın en tutucusu kadar şiddetle karşı koydular. Namık Kemal özellikle Ernest Renan'ın İslamlığın bilim ve felsefenin düşmanı olduğu tezine karşı çıkarak, geçmişin büyük İslam imparatorluklarında uygarlık ve kültür alanlarında yapılan büyük ilerlemeleri belirtti. Bu duygular kısa zamanda İngiliz Hindistan'ı, Mısır, Rus Orta Asyası ve Fransız Cezayir ve Tunus'u da içinde olmak üzere bütün dünyanın ezilen Müslümanlarıyla ilişki kurmaya götüren bir hareketin başlamasına yol açtı.

Abdülhamit Müslüman tebası arasında zaten yaygın olan bu fikri alıp hem iç hem dış düşmanlarına karşı güçlenmek için kullandı. Saray müşiri Gazi Osman Paşa başkanlığında gerek hazine kaynakları gerekse padişahın kendi hazinesinden yararlanılarak genç Osmanlı Müslümanlarının Müslüman olmayan karşıtlarıyla başarılı bir rekabete girebilmeleri için Müslüman okulları kuruldu. Ulemaya ödenen aylıklar, emekli aylıkları ve diğer paralar artırıldı.

Camiler ve dini anıtlar onarıldı. İslam bayramları yeniden vurgulandı, yaygın bir biçimde kutlanmaları resmen özendirildi. Kamu binaları ve sokak levhalarındaki Osmanlıca ve Arapça adların Batı dillerine çevrilmesine son verildi. Laik okulların eğitim programlarına İslamiyet ve Arap dilleri eklendi. Arapçanın kültür ve hatta idari dil olarak kullanılması istendiyse de, Sait Paşa bunun Osmanlı Türkçesiyle birlikte resmi dil olarak kabulünü önledi. Suriye ve Lübnanlı Araplar, Balkanlardaki karşıtları yerine hükümetin üst düzeydeki memurluklarına getirildiler. Abdülhamit bütün Müslümanların halifesi olarak yeniden ortaya çıktı, şimdi yabancı egemenliğinde olan eski Osmanlı topraklarında yaşayan Müslüman halka dini memur atama hakkını kullanmak istedi. Mısır, Kıbrıs, Kırım, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'a gönderilecek kadıları, öğretmenleri ve diğer ulemayı kendisi seçti. Nerede yaşarlarsa yaşasınlar Müslümanlara karşı kötü davranış ya da baskı olduğu haberleri üzerine Osmanlı hükümeti protesto edip resmen müdahaleye başladı. Dünyanın etkin Müslüman liderleri halife padişahın etkisini yaymakta kullanılmak üzere İstanbul'a davet edildiler. Osmanlı İmparatorluğu'na ya da kendi ülkelerindeki Müslüman halka bir saldırının Osmanlı desteğinde genel bir Müslüman ayaklanmasına yol açacağı söylenerek İngiliz, Rus ve Fransızlar uyarıldılar. Böylece İslam, Batılı güçlerin emperyalizmine ve imparatorluğu tehdit eden milliyetçi azınlık hareketlerine karşı padişah tarafından kullanılan ideolojik bir silah oldu.

Abdülhamit bu girişimlerinde şaşırtıcı derecede başarı göstermişti. Rejimi hakkındaki bütün yakınmalara karşın halk kendisine, padişahlık ve halifelik makamına büyük saygı duyuyordu. Daha sonra aksini ileri sürmelerine karşın, İslamcılık Avrupa devletlerini de sindirmişti. Yabancı devletler hareketi ciddiye aldılar, kendi ülkelerindeki Müslümanları ziyaret eden her Osmanlı ile İstanbul'a ziyarete gelen her Müslümanı egemenliklerini tehlikeye düşürmeye çalışan bir casus olarak gördüler. İngilizlerin Mısır'ı işgalinden sonra Osmanlılara karşı Avrupa saldırganlığının kesilmesi ve emperyalist rekabetlerin askeri alandan ekonomik alana kaydırılması bir dereceye kadar Abdülhamit'in İslamcılığı saldırganları uzaklaştırmak için bir silah olarak kullanmasına bağlanabilir.

Türkçülük ve Pan-Türkçülük

Pan-İslamcılığı ortaya çıkartan unsurların pek çoğu henüz başlangıç halinde olan bir Türk milliyetçiliğinin doğmasına da yol açmıştır. On dokuzuncu yüzyıl Avrupasında gelişen ve Osmanlı azınlık milliyetçileri tarafından savunulan millet fikri Osmanlı aydınları tarafından görmezlikten gelinemezdi. Osmanlılık tüm tebanın ırk ve din ayrımı gözetilmeksizin yasalar karşısında eşit ve aynı Osmanlı hanedanına sadık bir anavatan fikrinin benimsenmesini öngörmekteyse de, azınlık milliyetçilerinin bu eşitliği kabul etmek istememeleri,

Almanya ve İtalya'daki milliyetçi hareketlerin başarısı ve imparatorluk içindeki Türk olmayan Müslüman grupların milliyetçi emelleri bir Türk kimliği bilincinin doğmasına yol açmış ve Türk milliyetçiliğinin neredeyse zorla yeşermesini sağlamıştır.

Fikrin mantığı Avrupalı filozoflar ve Şarkiyatçılarca (Oryentalistler) geliştirilmiştir. Fransız de Gobineau insan gelişmesi ve tarihinde en önemli etken olarak kan ve ırk fikrini geliştirmiş, bazı ırkların doğal olarak diğerlerinden üstünlüğünü kabul etmiştir. Avrupalı türkologlar Türk geçmişini, Türklerin büyük Ortaasya uygarlıklarını, dil ve kültürlerinin tarihteki rolünü keşfetmeye başlamışlardı. A.J. de Guignes on sekizinci yüzyıl ortalarında Türklere, Osmanlı İmparatorluğu sahneye çıkmadan çok önce büyük işler başardıklarını göstermiştir. A.L. David'in *Grammar of the Turkish Language* (Türk Dili Grameri, Londra, 1832) adlı eseri Osmanlı Türkçesindeki Türkçe etkisini ilk kaz sistematik olarak incelemiş, daha önce Osmanlı kültürünün gerek Avrupalılar gerekse Osmanlılar tarafından ihmal edilmiş olan başarılarını ortaya koymuştur. 1869'da aynı konuyu İslamiyeti seçmiş bir Polonyalı olan *Mustafa Celalettin Paşa* işlemiş, *Les Turcs ancients et modernes* adlı eserinde (İstanbul, 1869) Moğoldan çok 'Touro-Aryan' ırkından olduğunu söylediği Türklerin eşsiz ırksal nitelikleri üstünde durmuş, dünya uygarlığına katkılarını vurgulamıştır. Türklerle Hint-Avrupalılar arasında ırksal bir bağ kurarak Avrupalıların Türklere karşı uzun yıllardır devam eden önyargılarını ortadan kaldıracak bir tartışma alanı açmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Ortaasya'da uzun yıllar geçiren ve padişahın yakın dostu ve danışmanı olan Macar antropolog ve türkoloğu *Arminius Vambery* (1832-1913) de zamanının etkin bilim adamlarındandır. Vambery Türk, Macar, Finli ve Estonyalıların Turan dil ve ırk gruplarına bağlı olduklarını ileri sürmüş, Türklerin dil, kültür ve uygarlıkları konusunda Avrupa'da pek çok eser yayınlamıştır. *Leon Cahun* (1841-1900) 1860'larda Paris'te Genç Osmanlılarla ilişki kurmuş, *Introduction'a l'Histoire de l'Asie* adlı eserinde Türklere ilgisini belirtmiş, Türkleri Turan halkı arasında sayarak Çin kültürünü Fars ve Avrupa kültürlerine aktarmaktaki rollerini belirtmiştir. Cahun, Türk uygarlıklarını Avrupalıların ve Osmanlı Türklerinin ilgisini çekecek ve inandıracak bir biçimde anlatmıştır. *Radloff* ve *Thomson* gibi bilim adamlarının eski Türklerin bıraktıkları yazıları ayrıntılı biçimde araştırmaları Türk tarihinin eski bir geçmişi olduğu, Türklerin dünya uygarlığına katkılarının ihmal edildiği ya da unutulduğu duygusunu uyandırmıştır.

Kırım Savaşından sonra imparatorluğa akın eden göçmenlerin zulüm ve baskı hikâyeleri, Osmanlılarda Osmanlı olmayan Türkler konusunda bir bilinçlenmeye yol açtı. Rus egemenliği altında kalan Türklerin anavatanla bağlarını güçlendirmek için çocuklarını öğrenim için İstanbul'a göndermeleri ya da kendilerinin İstanbul'u ziyaret etmeleri bu bilinçlenmeyi artırdı. Bu gelen-

ler içinde, imparatorlukta kendi halklarının tarih ve dillerini öğretecek kadar uzun kalan Ortaasyalı aydınların bulunması da çok önemliydi. Rus İmparatorluğu'nda merkezi Kırım ve Kazan'da olan ve Batı liberal düşüncesiyle olduğu kadar Genç Osmanlılar ve Jön Türklerin yazılarıyla da etkilenen oldukça yaygın bir Türk aydın hareketi vardı. Bu aydınların başında bulunan *İsmail Bey Gasprinski*'nin (1851-1914) 1883'de Kırım'da çıkan gazetesi *Tercüman,* Rus milliyetçiliği karşısında bütün Türklerin birleşmesi ve hepsinin anlayabilecekleri ortak bir edebi dilin geliştirilmesi gerekliliği üzerinde duruyordu. İsmail Bey fikirlerini yaymak için 1874 ve 1875'te İstanbul'a geldi. Azerbaycanlı yazar *Mirza Fath Ali Ahundzade* (1812-1878) Bakü'de bir gazete çıkarmış ve Osmanlı dominyonlarında sonradan hayli tanınacak olan Türkçe oyunlar yazmıştır.

Başka bir Azerbaycanlı olan *Ağaoğlu Ahmet* (1869-1939) Paris'te öğrenim görmüş, Jön Türklerle ilişki kurmuş ve daha sonra da Kafkasya'da yayınladığı gazetede Jön Türklerin fikirleriyle kendisinin Türklerin Ruslara karşı birleşmeleri gerektiği konusunu işlemiştir. Ağaoğlu Ahmet Bey daha sonra, Abdülhamit tahttan indirilince Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk milliyetçiliğini geliştirmede önemli rol oynamıştır. Volga bölgesinde genellikle derviş tekkelerinde çalışan Çağatay ve Uzbek Türk yazarları da dil ve tarih çalışmalarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk milliyetçiliği hareketine güç katmışlardır. Bunlar daha sonra İstanbul'a gelerek Üsküdar'da kendi tekkelerini kurmuşlar ve burası imparatorluk içinde Türkçe çalışmalarının ilk merkezi olmuştur. Bunların başındaki *Buharalı Süleyman Efendi*'nin *Lügat-i Çağatay ve Türki-i Osmani* (İstanbul 1928) adlı eseri Osmanlı okurlarına ilk kez Çağatay lehçesinden söz etmiş ve bu dilin Osmanlı Türkçesinin ilk gelişme aşamasındaki yakın ağlarını ortaya koymuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'na Rusya'dan gelen Türk aydınları içinde en önemlisi *Yusuf Akçura*'dır (1876-1933). Volga'da Simbirsk'de doğan ve hemşehrisi Nikolai Lenin'inkine benzer bir Kazan geçmişine sahip olan Yusuf Akçura gençliğinde İstanbul'a gelmiş ve Abdülhamit'in askeri okullarında öğrenim yapmıştır. O sıralarda Rusya'da kalan Türk kardeşleri hakkında yazılar yazdığı ve Jön Türk hareketine katıldığı için bir süre Libya'ya sürülmüş, Paris'e kaçmış, Siyasal Bilimler Okuluna girmiş, Prens Sabahattin'in radikal hareketine katılıp, yararlı olmuştur. Ancak Sabahattin'in ademi merkeziyetçi bir imparatorlukta tüm azınlıkları toplama isteğine karşı çıkarak, Türk egemenliği için uğraşmak gereğine inandığından, Jön Türklerin Osmanlılık eğilimlerine bir tepki olarak Rusya'ya dönmüş, burada *Üç Tarz-ı Siyaset* ve diğer incelemelerini yazmış, Türk milliyetçiliğini ve birliğini vurgulamıştır. Yayınlarını Rus postanesi aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'na gönderince geniş bir taraftar kitlesi bulmuş, 1908 ihtilâlinden sonra İstanbul'a dönünce imparatorlukta Türk milliyetçiliğini savunanların başına geçmiştir.

Hiç kuşkusuz, mantıksal sonucuna kadar götürülecek bir Türk milliyetçiliği Osmanlılık ve İslamcılığa ters düşmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu milli bir Türk devleti olacaksa, ülkede Müslüman olmayanların çoğuyla Müslüman olduklarından dolayı imparatorluğu destekleyen Türk olmayan Müslümanlara yer olmayacaktı. Bu yüzden Abdülhamit duygularını pek çok bakımdan paylaşıyorsa da, Türk milliyetçi akımını baskı altına aldı. Ancak Türklük duyguları buna karşın gazete ve dergilerde sık sık görünmeye başladı. *'Türk'* sözcüğü ilk kez gururla kullanılmaya başlandı, doğu vilayetlerinde *'Arap'* terimi gibi küçültücü anlamını kaybetti. Şimdi birçok gazetede, hatta gazete adlarında. 'Osmanlı'nın yerini 'Türk' sözcüğü alıyordu. Avrupalıların uzun süredir Osmanlı İmparatorluğu için kullandıkları 'Türkiye' sözcüğünden türetilen 'Türkistan' sözcüğü artık çok yaygın olarak kullanılıyor, 'Osmanlı' ise başka yerlerde yaşayan imparatorluk Türklerini ayırmak için kullanılıyordu. Daha önce imparatorluk içindeki dini toplulukları belirtmek için kullanılan 'millet' terimi de artık modern anlamını kazanmıştı.

Osmanlıların Ortaasya'nın eski Türk aşiretleriyle bağları tarih kitaplarında yer almaya başlamıştı. On dokuzuncu yüzyılın daha eski Osmanlı tarihçileri (Namık Kemal de bunların içindedir) Osmanlı tarihini Osmanlıların on birinci yüzyılda Anadolu'ya yerleşmeleriyle başlatırlarken Abdülhamit dönemi tarihçileri daha gerilere gidiyordu. Ahmet Cevdet Paşa imparatorluğun 1774 ile 1826 yılları arasındaki tarihinin önsözüne klasik İslamın Araplar ve Türkler olmak üzere iki milletin egemenliğinde olduğunu ve Osmanlı Türklüğünün buna büyüklük kattığını belirtir.[130] Osmanlı öncesi Türklerinin ayrıntılı bir tarihini veren ve dünya uygarlığının gelişmesindeki rollerinin üzerinde durup bunların Osmanlılarla bağlarını vurgulayan ilk Osmanlı yazarı Ahmet Midhat Efendi'dir.[131] Aynı zamanda Osmanlıların Yunan uygarlığıyla bir ilişkisi olmadığını da belirtmeye özen göstermiştir. Mizancı Murat da genel tarihinde, Ortaasya'nın büyük Türk imparatorluklarından söz etmiş,[132] onuncu yüzyılda ve daha sonra bunların İslamlığın canlandırılmasındaki rollerini dile getirmiştir.

Türk milliyetçiliğini, Türklerin İslam uygarlığının görkemine katkılarının önemini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun geçmişini geliştiren yeni Osmanlı tarih kitaplarının yanı sıra günlük basında da Kırım, Çin ve Semerkant'ta yaşayan Türkler söz konusu edilmeye, onların arasındaki Türk milliyetçi uyanış belirtileri heyecanla karşılanmaya ve zamanın ünlü Türkologlarının eserleri yayınlanmaya başlanmıştı. Bu yazılar Türkleri Ruslara karşı savunma gerekliliğinden söz etmeye başlayınca Abdülhamit'in sansürcüleri, bunun Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir Rus saldırısını doğurabileceği korkusuyla işe el koydular. Böylece baskı altına giren Türk milliyetçiliği bir tür Anadolu milliyetçiliğine dönüştü, Türklerin gerçek anavatanlarının Anadolu olduğu ve İmparatorluğa güneybatı Avrupa ve halklarının katılmasıyla çöküşün başladığı vurgulandı. Türk devletinin gerçek gücü olarak Anadolu Türk köylüsü ilk kez övü-

lerek göklere çıkarılıyordu. Türkler Osmanlıcada bulunan Arap ve Fars sözcüklerinden kurtulmak istiyorlarsa Anadolu köylüsünün kullandığı Türkçe incelenmeli ve hatta kullanılmalıydı. Anadolu köylüsü, özellikle Balkan savaşları sırasında, yurtsever duygunun odak noktası oldu. Türk milleti dış saldırılara karşı koymak istiyorsa her şeyden önce Anadolu'yu elden kaçırmamalıydı.

Osmanlı dilinde reform yapmak ve özellikle dildeki Türkçe unsurları geliştirmek için *Encümen-i Daniş,* bir Türkçe dilbilgisi kitabı yazmak üzere Ahmet Cevdet ile Mehmet Fuat'ı görevlendirdi. David'in eserinden esinlenen yazarlar dildeki Türkçe, Arapça ve Farsça sözcükler arasında bir ayrım yaptı (1851). Genç Osmanlıların çoğu, fikirlerini iletmek için daha basit bir dil kullanıyordu. Devlet adamı Ahmet Vefik Paşa 1877'de yayınladığı yeni Osmanlıca sözlükte, dilin ayrı bir Türk lehçesi olduğunu vurguladı.

Bunun ardından, Şemsettin Sami'nin büyük eseriyle son bulan başka dilbilgisi kitapları ve sözlükler geldi. Ancak bu hareket, imparatorluk ve dilinin tüm halklarının, dillerinin ve kültürlerinin bir bileşimi olduğu resmi Osmanlı politikasını savunanlarca şiddetli eleştiriye uğradı. Bu yüzden Türkçe savunucuları ancak Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra üstünlüklerini ortaya koyabilmişlerdir.[133]

İhtilâl Öncesi

Padişahın kolluk kuvvetleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni 1897'den sonra gerek başkentte gerekse çevresinde baskı altında tutarken koşullar cemiyetin savunduğu davayı besleyip güçlendiriyordu. Abdülhamit'in okullarından çıkan memurlar, subaylar ve aydınlar, kendilerinden önceki Genç Osmanlılar ve Jön Türklerin aksine, giderek daha çok alt sınıflardan geliyordu. Bunların mevcut yönetici sınıfla bir ilişkileri olmadığından, amaçlarına varmak için düzeni gerektiğinde zor kullanarak değiştirmeye hazırdılar. Özellikle orduda alt düzeydeki subay kadroları, tâbi sınıfın eğitim görmüş, politik düşünceye sahip ve uzun yıllar Makedon ve Ermeni teröristlerine karşı başarısız bir mücadele vererek düş kırıklığına uğramış insanlarından oluşuyordu. Abdülhamit mali sorunları yüzünden askeri giderleri kısıtlamışsa da, bu genç subaylar, bir dereceye kadar da haklı olarak, padişahın kendilerinden korktuğu için orduyu geliştirmediği düşüncesindeydi. Daha uygun bir rejim gelir ve eski politikacılar giderse teröristleri sindirip düzeni yeniden kuracaklarına inanıyorlardı. İttihat ve Terakki propagandasıyla bu subayların çoğu toplumsal reformları da benimsemişlerdi, ancak bunu ikincil bir iş olarak görüyorlar, en önemli görevlerinin politikacıların askerlerin hareketlerini engellemesini ortadan kaldırmak olduğunu kabul ediyorlardı.

Yirminci yüzyıl başlarken aynı hoşnutsuzluk ve düş kırıklığı bürokratlar arasına da yayılmaya başlamıştı. Reform yasaları çıkartılıyor ve uygulanıyor-

du. Ancak terörizm ve Jön Türklerin saldırıları arttıkça Padişah giderek daha çok kuşkulu oluyor, polis örgütünün gücünü ve çalışmalarını genişletiyor, bürokratları her zaman olduğundan daha çok göz altında tutuyor, sadrazamlarına bile korku salarak tüm yetki ve gücü sarayda topluyordu. Padişah hükümdarlığının ilk yıllarında hükümet işlerinin her ayrıntısını denetlemenin üstesinden gelebilirken, kendisi aleyhindeki komploların endişesi, azınlıkların terörist saldırıları ve genel olarak bürokratlara güvensizlik duyması yüzünden idari görevlerinden her gün biraz daha uzaklaşmaktaydı. Yöneticiler harekete geçmek için saraydan talimat beklerlerken tüm hükümet yapısı yavaş yavaş çökmeye başlamıştı. Rüşvet ve yolsuzluk da artmış, sürekli bütçe açığı ve terörist eylemler çok kimsede otuz yıllık bir iktidarın artık yeterli olduğu duygusunu yaratmıştı.

Yirminci yüzyılın ilk yıllarında isyan hareketi çoğunlukla subaylar arasında olmak üzere taşrada başladı. Şam'da, içlerinde Harbiye'den 1905 Ocak ayında mezun olan Mustafa Kemal adında genç bir mülazımın da bulunduğu bir grup Beşinci Ordu subayı, *Vatan Cemiyeti* adında gizil bir örgüt kurdu. Kudüs ve Yafa'daki kardeş subaylar arasında cemiyet şubeleri açıldı, padişahın Anayasanın koşullarını yerine getirmesi ve ordunun isteklerini etkin bir biçimde karşılayacak bir hükümet rejiminin kurulmasını isteyen bir manifesto hazırlandı. Grubun adı kısa bir süre sonra *Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*'ne dönüştürüldü, üye olarak bazı taşra memurları da kabul edildi. Kendi düş kırıklıklarına karşın yüksek subaylar ihtilâle karşı oldukları için bir harekete geçilemedi. Üstelik Suriye başkentten büyük bir etkisi olamayacak kadar uzaktı. Araplar da henüz padişaha başkaldırmadıkları için yerel halktan taraftar bulmak olanaksızdı.

Grubun subaylar arasında taraftar toplamak için kendi doğduğu Selanik'te çalışmasını öneren Mustafa Kemal olsa gerektir. Selanik Makedonya'nın en büyük kentlerinden biri olarak ihtilâlci eylemler için Şam'dan daha uygundu. Geleneksel olarak tüm Osmanlı kentleri içinde Avrupa'ya en yakın olanıydı ve kentliler Avrupa entelektüel akımlarını başka yerlerde yaşayan Osmanlılardan daha iyi izleyebiliyorlardı. Selanik'te Yahudi nüfus da çoktu, ayrıca Müslümanlığı seçmiş Yahudi dönmeler de bulunuyordu, bunlar imparatorluğun egemen dinini görünüşte kabul etmişlerse de, eski inançlarından bir bölümünü koruya geldiklerinden Müslüman toplumunca tam olarak kabul edilemiyorlardı. Bu ticaret merkezinde yaşayan tüccarlar zamanın ekonomik ve mali bunalımlarını çok yakından hissetmekteydiler. Selanik Makedonya Üçüncü Ordusu merkezlerinden biri olduğu için teröristleri sindirememekten, düş kırıklığı içinde bulunan ve kaybettikleri yüzlerce arkadaşın ölümünden İstanbul hükümetini suçlayan subaylarla da doluydu. Bunlara ek olarak, başkentten uzak oluşu ve kentte Avrupa devletlerinin zorunlu koşullarından biri olan jandarmaların bulunuşu nedeniyle, Selanik Padişahın hafiyelerinin etkisinden de uzaktı.

Mustafa Kemal 1906'da Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin ilkelerini yaymaya geldiğinde hoşgörüyle karşılandı. Üçüncü Ordu içinde, Makedonya askeri valisinin yaveri Cemil Bey'i ve daha sonra önemli bir Jön Türk olacak olan yerel posta memuru Talat Bey'i kendisine yakın buldu. Bu kişileri Şam derneğinin bir şubesi olarak, ancak *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* adı altında topladı. Mustafa Kemal Suriye'deki görevinden izinsiz ayrıldığı için yokluğunun resmen farkına varılmadan geri dönmek zorundaydı. Ancak daha sonra üçüncü Ordu'ya naklini istedi ve 1907'de Selânik'e döndü. Bu arada Selanik'teki cemiyetin liderliği başkalarının eline geçtiği için, Mustafa Kemal de ilerde yer alacak olaylarda ikincil bir rol yüklenmek zorunda kaldı.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti Makedon eyaletlerinde subay ve memurlar arasında hızla yaygınlaşmıştı. Bulgar çetecilerin örneğinde, küçük hücreler biçiminde örgütlenen Cemiyet, toplantılarını mason localarında yapıyor, cemiyetin başarısının kendilerinin Osmanlı toplumundaki durumlarını düzelteceğini uman dönmelerden parasal ve maddi yardım alıyordu. Örgüt kuzeyde bulunan Müslüman Arnavut milliyetçi gruplarla da ilişki kurdu, padişaha karşı ortak muhalefetleri imparatorluğun daha sonra alacağı biçim konusundaki görüş ayrılıklarının üstüne çıktı. 1907 Şubatında Paris'teki Jön Türklerle, genellikle Ahmet Rıza fraksiyonuyla ilişki kuruldu, iki grup Paris örgütünün adı olan *İttihat ve Terakki Cemiyeti* adı altında, Anayasa'yı yeniden yürürlüğe koymak amacıyla birleştiler (27 Eylül 1907). Selanik grubu kendi örgüt ve bağımsızlığına sahip olacak, Ahmet Rıza grubun kararlarını ancak ikna yoluyla değiştirebilecekti.[134]

27-29 Aralık 1907'de, ortak düşmana karşı işbirliği için Paris'te ikinci Jön Türk Kongresi toplandı. Bu kez başkanlıkta Ahmet Rıza ile Prens Sabahattin'in yanında Jön Türkleri kendi milliyetçi amaçları için kullanmak isteyen Ermeni İhtilâlci Federasyonu (Taşnaklar)dan K. Malumyan da bulunuyordu. Jön Türkler geçmişte benimsediklerinden daha şiddet yanlısı bir programı kabul yolunda ikna edilince konferanstan kârlı çıkanlar Ermeniler oldu. Kongre sonunda yayınlanan deklarasyonda padişahın tahttan indirilmesi, meşrutî ve temsilî bir hükümet kurulması, ve bu hedefe varmak için, şiddet de içinde olmak üzere her yola başvurulacağı bildirildi. İmparatorluk içinde grev gibi direnişlerin yanısıra baskıya karşı silahlı direnme yapılacak, vergi ödenmeyecek, propaganda araçları kullanılacak, bunlardan sonuç alınmadığı takdirde de büyük çaplı bir isyana gidilecekti. Ahmet Rıza örgütün dağılmaması için başta istemeyerek de olsa deklarasyonu kabul etti. Ancak daha sonra Ermenilerin Türklerin kendilerinin Doğu Anadolu'da kullandıkları yöntemi benimsediklerini söylemelerine tepki olarak Prens Sabahattin'le bir kere daha bozuştu ve eski durumuna döndü. Böylece Avrupa'daki ayrı grupların birleştirilmesi çabalarının bir düş olduğu anlaşılmıştı. Sonunda bunlar Jön Türk ihtilâlinde hiçbir rol oynayamadılar.

Jön Türk İhtilâli

Jön Türk İhtilâli tarihin en garip olaylarından biridir. İhtilâl başladığında daha önce hazırlanmış bir plan uygulanmamıştı, hatta böyle bir ihtilâl olmamış ve Abdülhamit tahtından indirilmemişti. Ancak yine de ihtilâl sonucunda Abdülhamit Parlamento'yu yeniden toplantıya çağırdı ve yetkilerinin büyük bir bölümünü devretti.

Gerçekte ihtilâl, ideolojik nedenlerden çok mali bunalımlar sonunda 1907' den beri imparatorluk içinde yer almakta olan bir dizi küçük isyanın sonuncusuydu. Anadolu'da hasat çok kötüydü. Vergi toplamakta güçlük çekildiğinden aylıklar ödenmiyor, terfiler yapılamıyordu. Askerler, subaylar ve memurlar hoşnutsuzluklarını görevlerinden ayrılarak belirtmekteydi. Anadolu ve Rumeli'deki ittihat ve Terakki propagandası da başarılı olmuş sayılmazdı. Hıristiyan terörizminin son zamanlarda bir tırmanma göstermesi üzerine Makedonya' daki askerler arasında bir mutsuzluk belirtisi de başlamıştı, şimdi teröristleri bölgenin Rum kiliseleri de destekliyorlardı, Selanik'teki İttihat ve Terakki liderleri Avrupa devletlerine Cemiyet'in varlığını ve gerekli izin verildiği takdirde Makedonya'ya bir düzen getirebileceğini bildiren bir ültimatom vermek için ilk başta bu durumdan yararlandılar (Mayıs 1908). Makedonya halkının tümünün padişahın baskısı altında ezildiğini belirterek parlamento'nun yeniden toplanmasının Makedonya sorununu çözümleyeceğini anlattılar. İmparatorluğun tüm unsurları ortak yarar için çalışacaklardı. Yasalar karşısında eşitlik olacak, Avrupa devletleri padişahın tebasını korumak için müdahale zorunda kalmayacaklardı.[135] Avrupa devletlerinin temsilcileri bilinmeyen ve büyük bir olasılıkla yasadışı bir Müslüman Türk örgütünden gelen bu istemi reddedince ihtilâl artık kaçınılmaz hale gelmeye başladı.

Aldülhamit durumu yerinde incelemek ve huzursuzluğun nedenini öğrenmek için Makedonya'ya ajanlar gönderdi. Bunlardan biri olan eski Polis Müdürü Nazım Bey raporuyla İstanbul'a dönmeden önce 11 Haziran'da Selanik'te vurulup yaralandı. Padişah görünüşte IMRO ve Yunan teröristlerine karşı Üçüncü Ordu'nun çalışmalarını denetlemek, ancak gerçekte ihtilâlci liderleri belirleyip adalet önüne çıkarmak üzere bir soruşturma komisyonu gönderdi. Üçüncü Ordu komutanı ile yaverleri ordunun hoşnutsuzluğundan suçlu bulunup görevlerinden alındılar, yerlerine saraya sadık olduğu bilinen subaylar getirildi. Subaylar arasındaki ihtilâlci davranışları öğrenmek için de ajanlar gönderildi. Bunlardan biri Kolağası Ahmet Niyazi Bey'in İttihat ve Terakki hücresini öğrenince Niyazi Bey adamlarıyla dağa çıktı (3 Temmuz 1908); Ohri ve Manastır civarında vilayet yetkililerine karşı bir gerilla direniş hareketini başlattı, halka Anayasa yeniden yürürlüğe konulana kadar vergilerini hükümete değil, kendisine vermelerini emretti, içlerinde genç Enver Bey'in de bulunduğu diğer küçük rütbeli subaylar onu izlediler. Padişah baş yaverlerinden Şemsi

Paşa'yı isyancıları bastırmak üzere Makedon ordusunun başına gönderdi. Ancak Şemsi Paşa bir ittihatçı tarafından Manastır'da öldürüldü (7 Temmuz 1908). Padişahın taraftarları moral çöküntüsüne uğradılar, İttihat ve Terakki taraftarları ise hükümetin ileri gelen paşalarından birini korumadaki yetersizliğiyle cesaret buldular.[136]

İş artık iyice çığırından çıkmıştı. İsyancıları bastırmak için Anadolu'dan gelen askerler onlara katıldı, padişahın hafiyeleri yakalanıp öldürüldü. Manastır, Firozvik, Serez, Üsküp ve diğer kent ve kasabalarda asker-sivil, ortak ayaklanmalar oldu, halk 20 ve 23 Temmuz arasında yaptığı mitinglerde anayasayı desteklediğini bildirdi ve isteklerini telgrafla padişaha iletti. Selanik'te böyle açık bir başkaldırı planlamamış olan İttihat ve Terakki Cemiyeti gafil avlanmıştı, ancak 27 Temmuz'da olayların hızlı akışına ayak uydurabildi. Ne var ki, otuz yıldır kendisini ve imparatorluğunu güçlü iç ve dış muhaliflerine karşı korumayı bilmiş usta politikacı isyancıları önlemek için hemen harekete geçti. Ne de olsa Anayasayı ilan eden kendisiydi. Yıllarca süren istibdat döneminde anayasa maddelerine göre ülkeyi yönettiğini söyleyebilirdi. Anayasa resmen kaldırılmamıştı. Kendi anayasasını savunarak İttihat ve Terakki'nin taraftar kazandığına emindi. Buna karşı çözümü de, parlamentoyu toplantıya çağırmak ve böylece anayasada öngörülen temsili hükümet organını yeniden kurmak ve bütün isyancı grupların ortak isteklerini karşılamaktı. Parlamento'nun toplantıya çağırılması istibdattan anayasal düzene geçilmesinin en büyük belirtisiydi. Şu halde gerçek bir ihtilâl yapılmadan, sarayı askerler basmadan, kan dökülmeden Jön Türk ihtilâli başarılmış oldu (23 Temmuz 1908). Padişah modernleştirme süreci tamamlanana kadar parlamentoyu tatil etmiş bulunduğunu ve şimdi imparatorluğu düşmanlardan kurtarmak gibi güç bir görevi paylaşmak için yeniden toplanma zamanının geldiğini bildirdi. Ancak bu noktada isyancıların isteklerini yerine getirmekle onlara teslim olmuş oluyordu. Padişah daha bir yıl tahtta kalacaktı ama, II. Abdülhamit çağı sona ermiş ve Jön Türkler çağı başlamıştı.[137]

3. BÖLÜMÜN NOTLARI:

(1) Mahmut Celaleddin, *Mirat-ı Hakikat,* I, 227-230; Ahmet Midhat, *Zübdet ul-Hakayik,* İstanbul, 1295/1878, s. 89-91; Karal, OT, VIII, 30.

(2) FO 198/42, no. 157, Salisbury'den Derby'ye, 11 Ocak 1877.

(3) FO 198/42, no. 158, Salisbury'den Derby'ye, 12 Ocak 1877.

(4) Ahmet Midhat, *Zübdet ul-Hakayik,* s. 91-118, FO 198/42, no. 159, Salisbury'den Derby'ye, 12 Ocak 1877.

(5) Davison, s. 394-402; Mahmut Celaleddin, *Mirat-ı Hakikat,* I, 266-268; Karal, OT, VIII, 9-14; Shaw (E. K.), "Midhat Paşa," s. 287-383, Anayasanın ve İstanbul Konferansının ayrıntılı bir çözümlemesini içermektedir.

(6) BVA, Yıldız Ves. 1/2, 10 Şevval 1293/1876.

(7) Devereux, s. 123-145; BVA, Bab-ı Âli Evrak Odası, 10762.
(8) *Zabıt Ceridesi,* I, 7-12; Devereux, s. 113; Ali Haydar Midhat, *Life of Midhat Pasha,* s. 157-160.
(9) *Zabıt Ceridesi,* I, 44-60; Devereux, s. 186-187, M. K. *Türkiye'de Meclis-i Mebusan,* Cairo, 1293/1876, s. 251-263; BVA, İrade Dahiliye 4726.
(10) *Düstur*[1] IV, 20-58; BVA, İrade Meclis-i Vala 1324.
(11) *Zabıt Ceridesi,* I, 231-232, 248-259, 294-297, 326-327.
(12) *Zabıt Ceridesi,* I, 338-344; *Levant Herald,* 9 Haziran, 12, 20, 1877; Devereux, s. 206.
(13) *Zabıt Ceridesi,* I, 271-278; BVA, İrade Dahiliye 5347.
(14) *Zabıt Ceridesi,* I, 280-282; Devereux, s. 193-194; BVA, İrade Dahiliye 3625.
(15) Devereux, s. 136-145.
(16) *Zabıt Ceridesi,* II, 7, 10; *Levant Herald,* 14 Aralık, 1877; Sait Paşa, *Hatırat,* I, 14; Devereux, s. 117-118.
(17) *Zabıt Ceridesi,* II, 31, 86-91, 70-73, 104, 181-187.
(18) *Stamboul,* 26 Kasım, 10 Aralık, 12, 26, 27, 1877; Devereux, s. 223-224, 236-242.
(19) *Zabıt Ceridesi,* II, 401: çev. Devereux, s. 243-244.
(20) *Zabıt Ceridesi,* II, 406.
(21) Mahmut Celaleddin, *Mirat-ı Hakikat,* III, 60-62; *Zabıt Ceridesi,* II, 410-411; *Levant Herald,* 20, 21 Şubat 1878; Devereux, s. 247-248.
(22) *Muahedat Mecmuası,* IV, 183-186.
(23) Mahmut Celaleddin, *Mirat-ı Hakikat,* III, 134-137; Karal, OT, VIII. 71-72.
(24) İnal, VII, 1013; Karal, OT, VIII, 96-97; Ali Vehbi Bey, *Penseés et Souvenirs d'Abdul-Hamid* (Paris, 1910), s. 96.
(25) Bayur, *Kâmil Paşa,* s. 132; Karal, OT, VIII, 98-9; Bab-ı Âli, Hariciye Nezareti *Mısır Meselesi,* İstanbul, 1334; W. L. Langer. *European Alliances and Aligments. 1871-1890,* New York, 1956, s. 251-280.
(26) Bayur, *Kâmil Paşa,* s. 134.
(27) Skendi; Halil İnalcık, "Arnavutluk", EI², I, 653-658.
(28) 1882 sayım rakamları: İstanbul üniversitesi, TY4807; sayımın tam bir incelemesi için bk. s. 239-243.
(29) Komisyon raporları: BVA, Yıldız Sarayı Arşivleri, K22/Z153/415, K9/Z72/1072, K11/Z120/1222, K14/Z126/390; bunu izleyen reformlar BVA, Yıldız Sarayı Arşivleri, K31/Z158/1727, K31/Z158/2016, K31/Z158/2020, K31/Z158/2021, K31/Z45/1915M, K31/Z45/2023; ve K31/Z111/985'de anlatılmaktadır. Langer, *Diplomacy of Imperialism,* s. 145-166.
(30) Langer s. 322-327. L. Nalbadian, Armenian Revolutionary Movement, s. 165-170.
(31) 1882 nüfus kayıtlan İstanbul Üniv. Kütüphanesi, TY4807'de; 1895 kayıtları *İstatistik-i Umumi,* s. I-26'da; 1906 kayıtları İstanbul Üniv. Kütüphanesi TY947'de; 1914 kayıtları *Tableauz indiquant le nombre des divers elements de la population dans l'Empire Ottoman au l Mars 1330 (14 Mars 1914),* İstanbul, 1919 adlı kitapta bulunmaktadır. Ermeni terör eylemleri Nazım Paşa'nın II. Abdülhamit'e verdiği raporda anlatılmaktadır; *Erment Tarih-i Vukuatı,* Yıldız Sarayı Arşivleri BVA, K36/Z131/139 (80). Kısmen bu raporun kopyası olarak, kısmen de ek bilgilerle Nezaret-i Zaptiye'ye 9 Şaban 1312 tarihiyle (6 Şubat 1895) verilen rapor da Yıldız K35/Z50345'de bulunmaktadır. İmparatorluk dışındaki grupların özellikle Rusya'daki eylemleri de K35/Z50/334M'de anlatılmaktadır. Durumun en iyi akademik anlatımıysa Langer'in *Diplomacy of Imperialism* adlı eserinde, s. 145-146. 195-212'de bulunmaktadır.
(32) Yüzde 18 (161.867). İstanbul'da, yüzde 29.3 (288.968), Edirne'de, yüzde 15,5 (229,598), Aydın'da, yüzde 88.25, (286.716), Ege adalarında, yüzde 38 (272,203), Manastır'da, yüzde 53 (287,812) Yanya'da.

(33) *Mufassal Osmanlı Tarihi,* VI, 3368-3383; Karal, OT, VIII, 112-125; Langer, *Diplomacy of Imperialism,* s. 315-320, 355-378, 383-384.
(34) BVA, Yıldız Sarayı Arşivleri, K37/3576.
(35) FO 78/2951, no. 442, 28 Mayıs 1879; Shaw'ın "Promise of Reform," başlıklı yazısında zikredildiği gibi, s. 364-365.
(36) İnal, III, 1277-1278.
(37) *Zabıt Ceridesi,* II 401, çev. Devereux. s. 244; Sait Paşa, *Hatırat* II, 32-34, 83-84.
(38) Abdülhamit'in saray örgütü ve politikası 1879'da saray hizmetlerini düzeltmek amacıyla kurulan Islahat Komisyonu'nun raporlarında betimlenmektedir; BVA, Yıldız Sarayı Arşivleri no. 140 (63) ve 140 (64). Ayrıca, padişahın son başkatibi Tahsin Paşa'nın *Abdulhamit ve Yıldız Hatıraları,* İstanbul, 1931 adlı eserinde bkz. s. 18-26, 118-121; Osman Nuri, *Abdul-Hamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı,* İstanbul, 3 cilt, 1327/1911, II, 496-532, 537-563; Karal. OT, VIII, 264-265.
(39) 16 Mart 1296/19 Rebi II 1298 tarihli, esas polis nizamname ve talimatnamesi Yıldız Sarayı Arşivleri, no. 2290/(47) 80'de bulunmaktadır. Osmanlı emniyet sisteminin Fransız danışman Bonin tarafından 7 Mart 1300/1884 tarihli vesikayla anlatımı da Yıldız K14 no. 88/27'de bulunmaktadır. Ayrıca, 1907 tarihli polis nizamnamesine (5 Rebi I 1325), *Düstur*[1], VIII, 666-693 ve Derviş Okçabol'un *Türk Zabıta Tarihi ve Teşkilatı Tarihçesi,* Ankara 1940, s. 71-75'e bkz.
(40) *Düstur*[1], IV, 63-66, V, 965, VI, 3; BVA, Yıldız Sarayı Arşivleri, no. K37, 47/37, ve K36, 47/36; bu komisyonların raporları için bk. Yıldız, K14 no. 1239 ve 1339.
(41) *Düstur*[1], IV, 692-694; BVA, İrade, Şurayı Devlet 2735.
(42) BVA, İrade, Meclis-i Vâlâ 16095 (12 Cemazi II 1273/1857); *Düstur*[1], V, 992-1000.
(43) BVA, Nizamat, VI, 3.
(44) *Düstur*[1], II, 229, III, 931, V, 263; Maarif Nezareti Salnamesi, İstanbul, 1916, s. 170-90.
(45) *Düstur*[1], VI, 1544.
(46) Uzunçarşılı, *Yıldız.*
(47) BVA, Yıldız K14 no. 2061, ves. 17, 18, 19, 13, 14, 16; *Düstur*[1], V, 1076-1077.
(48) 29 Recep 1311; BVA, Nizamat VI, 344; *Düstur*[1], VI, 1459, 1474; Young, I. 6-7; Aristarchi, II, 38; BVA, Teşkilât-ı Devair, Dosya 25/2, ves. 23/1, 24.
(49) 11 Şaban 1314; *Düstur*[1], VII, 150; BVA, Nizamat, VII, 273; BVA Teşkilât-ı Devair, Dosya 26, 26/1, 26/2.
(50) E. Kuran, "İbrahim Edhem Pasha," EI[2], III, 993; İnal, II, 600-635; Pakalın, *Son Sadrâzamlar,* II, 403-477.
(51) Ahmet Hamdi Tanpınar, "Ahmet Vefik," IA, l, 207-210; Murat Uraz, Ahmet Vefik Paşa, İstanbul, 1944; İnal, II, 651-738; Pakalın, *Son Sadrâzamlar,* III, 45-359.
(52) E. Kuran, "Küçük Said Paşa as a Turkish Modernist," IJMES, I (1970), 124-132; a.g.y., "Said Paşa," IA, X, 82-6; Pakalın, *Son Sadrazamlar,* V (1948); Sait Paşa, *Hâtırat;* Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* 2. bas., Ankara. 1951, s. 8-112.
(53) Bayur, *Kâmil Paşa:* İnal, III, 1347-1372.
(54) Yıldız Arşivleri, K31/Z97/1520.
(55) Yıldız K31/Z97/1526.
(56) Yıldız K31/Z97/1520.
(57) Yıldız K31/Z97/2252.
(58) İnal, II, 895-960, Pakalın, *Son Sadrâzamlar,* IV, 313-377.
(59) Shaw, "Promise of Reform," s. 359-365.
(60) *Zabıt Ceridesi,* I, 335, 338-339; Karal, OT, VIII, 416-419.
(61) *Maliye Vekâleti Mecmuası,* VI, 5.
(62) Shaw, "Promise of Reform," s. 361.
(63) Shaw, "Promise of Reform," s. 362.

(64) Shaw, "Promise of Reform," s. 361.

(65) Maliye Bakanlığının yeniden örgütlenmesini düzenleyen nizamname, *Düstur*[1], IV, 716'dadır; İdari Komite nizamnameyi 9 Sefer 1297/22 Ocak 1880'de tebellüğ etmiş, *Düstur*[1], III, 674/716; bakanlığın idaresi yeniden düzenlenip 18 Şevval 1301/14 Ağustos 1884'de bir Teftiş Komitesi kurulmuştur. *Düstur*[1], V, 75-78; Mali Kontrol Komitesi 17 Sefer 1306/24 Ekim 1888'de kurulmuştur. *Düstur*[1], VI, 231, BVA, İrade Meclis-i Mahsus 4293, Nizamat, I, 40. Genel Tahsilat şubesi Tahsil-i Emval Nizamnamesi ile 11 Kasım 1879/25 Zilkade 1296'da örgütlenmiştir. BVA, İrade, Meclis-i Mahsus 3031, Meclis-i Tanzimat, VI, I; *Düstur*[1], IV, 382; bu Nizamname 19 Muharrem 1304/18 Kasım 1886'da tadil edilmiştir. *Düstur*[1], V, 664; Nizamat, II, 193; irade Meclis-i Mahsus 3668; ve l Şaban 1311/7 Şubat 1894'de bir tadilat daha yapılmıştır. *Düstur*[1], VI, 1461; Nizamat, VI, 21 1. Tahsilat konusundaki ilk nizamnameler 11 Şevval 1299/26 Ağustos 1882'de. *Düstur*[1], *Zeyil*[2], s. 8-12, 24 Şaban 1302/10 Haziran 1885-BVA, İrade Meclis-i Mahsus 3466 ve 11 Şaban 1320/13 Kasım 1902'de yayımlanmıştır. BVA, İrade Maliye 1320 Şaban no. 9. Mali Reform Komisyonunun ana nizamları, 2 Zilkade 1295/28 Ekim 1878'de yayımlanmış, Ohanes Efendi ilk Komisyon başkanı olmuştur. İrade Dahiliye 63157. Komisyon 15 Cemazi I 1321/10 Ağustos 1903'te yeniden örgütlenmiştir. BVA, Bab-ı Âli Evrak Odası 163982; 7 Şaban 1322/17 Ekim 1904'de yeni eklemeler yapılmıştır. *Düstur*[1], VIII, 90-92; BVA Nizamat, X, 170. Merkezi Muhasebe Meclisi Tanzimat tarafından 1863'te kurulmuş, (BVA, Buyuruldu, V, 71-74) fakat bir yıl sonra dağıtılmıştır. Abdülhamit bu meclisi 3 Zilhicce 1296/18 Kasım 1879'da yeniden kurmuştur. BVA, irade, Meclis-i Mahsus 1397; Teşkilât-ı Devair, Dosya 16/4, 16/5, 25/2.

(66) *Maliye Vekâleti Mecmuası,* VI, 6-7.

(67) Heidborn, *Manuel de droit public de l'Empire Ottoman,* 2 cilt, Vienna, 1908-1912, II, 264-266; Quataert, s. 54.

(68) *İstatistik-i Umumi,* s. 152; İhsaiyat-ı Maliye, I, 52-54, III, 48-49.

(69) *İstatistik-i Umumi,* s. 145; Devlet-i Osmaniye, *Liman İstatistikleri,* İstanbul, 1323.

(70) *İstatistik-i Umumi,* s. 162-163. 157; Devlet-i Osmaniye, *Telgraf İstatistikleri,* İstanbul, 1323.

(71) Ali Nusret Pulhan, *Türk Pulları Kataloğu,* cilt XII, İstanbul, 1974, s. 35-104, 927-982; ayrıca Aziz Akıncan, *Türkiye'de Posta ve Telgrafçılık,* Edirne, 1913; *İstatistik-i Umumi,* s. 157-158, 162-163.

(72) Quataert, s. 92-128.

(73) *Düstur*[1], III, 570-572, Aristarchi, V, 270-271.

(74) Sait Paşa, *Hatırat,* II/2, 4-5, II/l, 176.

(75) Quataert, s. 64-69.

(76) Atasağun, s. 2-4, 7; Du Velay, s. 205.

(77) De Velay, s. 205-210; Atasağun. s. 5-11; Sait Paşa, *Hatırat,* I, 175.

(78) Quataert, s. 132-136; Atasağun, s. 115, 166-167, 205-209, 229-230, 274-275.

(79) Atasağun, s. 329-332; Quataert, s. 150-153.

(80) Quataert, s. 155-186; *Düstur*[1], II, 437; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie,* 4 cilt, Paris, 1890, I, 28-29, III, 406-412, IV, 440-441; BVA, Bab-ı Âli Evrak Odası, 128387, 131438, 151706, 159642, 180317, 231847, 190774, 203203.

(81) *İhsaiyat-ı Maliye,* I, 86, III, 64.

(82) Quataert, s. 375-376.

(83) Quataert, s. 375-376.

(84) *İhsaiyat-ı Maliye,* I, 66-69.

(85) 1861 Maden Nizamnamesi BVA. Meclis-i Tanzimat, II, 14, ve BVA, İrade Meclis-i Vâlâ 13; 1887 tarihlisi, *Düstur*[1], V, 886. BVA, Nizamat, II, 323, BVA, İrade Meclis-i Mahsus 4927, ve Young, VI, 17. Taşocakları, ayrı bir vasayla işletiliyordu; *Düstur*[1], V, 971, BVA. İrade Meclis-i

Mahsus 4022, Nizamat, II, 99; 1906 ta. yeni Maden Mizamnamesi: *Düstur*[1], VIII, 438, BVA, Nizamat, XI, 109, ve İrade, Kavanin ve Nizamat, 1324 Sefer no. 4.

(86) *İstatistik-i Umumi,* s. S9-101; *İhsaiyat-ı Maliye,* I, 98-104; Karal. OT, VHI, 455-458.

(87) Sait Paşa, *Hatırat,* II/2, s. 7-8, 19, 401; Karal, OT, VIII, 455-458.

(88) *Düstur*[1], I, 165; Young, VI, 45-83.

(89) *Düstur*[1], II, 404; BVA, Meclis-i Tanzimat, II, 266.

(90) *İstatistik-i Umumi,* s. 102-6.

(91) *İhsaiyat-ı Maliye,* I, 278-279, 92-97.

(92) *İstatistik-i Umumi,* s. 139-140.

(93) *İstatistik-i Umumi,* s. 140.

(94) *İhsaiyat-ı Maliye,* I, 164-165; *İstatistik-i Umumi,* s. 109-110.

(95) *İstatistik-i Umumi,* s. 19-21, 24-25.

(96) 1884-1897 nüfus rakamları; *İstatistik-i Umumi,* s. 15; 1906 rakamları: İstanbul, üniversite Kutup, elyazm. TY 947; 1910 rąk: *İhsaiyat-ı Maliye,* III, 8-9; ve 1914 rak: *Tabkaus indlguant le nombre des divers elemens de la population dans l'Empire Ottoman au ler Mars 1330/14 Mars 1914,* İstanbul, 1919.

(97) *Zabıt Ceridesi,* I, 62-66, 82-87, 91-98, 105-113, 122-129, 132-136, 160-168, 191-194; Salt Paşa, *Hatırat,* I, 208-210; *Düstur*[1], III, 93; Aristarchi, V, 50; BVA, Meclis-i Tanzimat, V, 10; Meclis-i Mahsus 2382; Meclis Sultan'ın emriyle tatil edildiğinden, kanun, kararname olarak yürürlüğe konmuş ve 1896'ya kadar da yayımlanmamıştır...

(98) 27 Ramazan 1294/5 Ekim, 1877; BVA, Meclis-i Tanzimat, V, 28-38; *Düstur*[1], IV, 420-553; Ergin, Belediye, II, 31; Young VI, 151-155 (10-62 no.lu maddeleri atlamaktadır). Yıldız K37/Z47/302.

(99) BVA, İrade, Şurayı Devlet 346.

(100) *Düstur*[1], IV, 528-570; Young, I, 69-84; BVA, Meclis-i Tanzimat, V, 39-51; Devereux, 189-199; *Zabıt Ceridesi,* I, 276-282, 300-320, 364-365.

(101) *Düstur*[1], IV, 823; BVA, Meclis-i Tanzimat, VI, 67; BVA İrade, Meclis-i Mahsus 2974. 24 Muharrem 1297/11 Ocak, 1880. *Düstur*[1], IV, 491, 753; BVA, İrade Şurayı Devlet 2735.

(102) Von der Goltz, *Generaifeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz Denkwürtigkeiten,* Berlin, 1929, s. 124-125; Griffeths, s. 68-69.

(103) FO 195/2053, 22 Mayıs 1890.

(104) Young, II, 395; Griffeths, s. 75-84; *Asakir-i Nizamiye-i Şahanenin Suret-i Ahzını Mübeyyin Kanunname-i Hümayun,* İstanbul. 1302.

(105) FO 195/1718, 5 Mayıs 1891.

(106) FO 195/1718, 5 Mayıs 1891.

(107) FO 195/1981, 30 Aralık, 1897; Griffeths, s. 122.

(108) Griffeths, s. 123-124.

(109) Karal, OT, VIII, 342-343.

(110) Karal, OT, VIII, 344.

(111) Shaw, "Promise of Reform," s. 361.

(112) *Düstur*[1], IV, 125-131; BVA, Meclis-i Tanzimat VI, 83-87, İrade, Şurayı Devlet 2471.

(113) BVA, Yıldız K35/Z44/2250.

(114) Eyalet hakimlerinin seçimini düzenleyen temel nizamnameler 6 ve 25 Şevval 1296/23 Eylül ve 12 Ekim 1879'da çıkarılmıştır BVA. Meclis-i Mahsus 3025 ve 3007; 7 Rebi II, 1300 ve 13 Şubat 1883'te tadil edilmiştir. *Düstur*[1], V, 1058-1062; Young, I, 182-184; BVA, Nizamat. III, 103; BVA, İrade, Meclis-i Mahsus 4079. Hakimler Sicil-i Ahval komisyonu tarafından da sıkı sıkıya gözlenmekte, tüm kararların ve mesleki hayatları boyunca yaptıkları hataların sicili tutulmaktaydı; 22 Cemazi II 1305/5 Mart 1888, *Düstur*[1], V, 1058-1062; BVA, İrade Meclis-i Vâlâ 4079; İstanbul Üniversite Kütüphanesi TY 3398.

(115) Her iki yasa da 19 Cemazi II 1296/13 Haziran 1879 tarihinde yayınlan mıştır. Medeni Hukuk işlemleri yasası; BVA, Meclis-i Tanzimat, VI, 16; Ceza Hukuk işlemleri yasası: BVA, Meclis-i Tanzimat, VI, 98 ve irade, Meclis-i Mahsus 508; Ceza Man. usulü tadilatı 10 Cemazi I 1313/29 Ekim 1895, *Düstur*[1], VII, 31.

(116) BVA, Yıldız K35/Z14 no. 4.

(117) Shaw, "Promise of Reform," s. 363.

(118) 27 Rebi II 1301/26 Şubat 1884, metin bulunmamıştır.

(119) *İstatistik-i Umumi,* s. 62-63.

(120) *İstatistik-i Umumi,* s. 74-75.

(121) *İstatistik-i Umumi,* s. 80-81.

(122) *İstatistik-i Umumi,* s. 82-83.

(123) *İstatistik-i Umumi,* s. 83-85.

(124) BVA, İrade, Makatib Dosya 58, kısım 3.

(125) *İstatistik-i Umumi,* s. 67; *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1326* (1910-1911) *sene-i maliye,* s. 402-425.

(126) *Zabıt Ceridesi,* I, 144, 171, 201, 224; *Düstur*[1], II, 229, 231, 431, 444; BVA, Meclis-i Mahsus 2659.

(127) Bernard Lewis, "Ahmed Midhat," EI[2], I, 289-290; Sabri Esat Şiyavuşgil, "Ahmed Midhat Efendi." IA, I, 184-187; Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi,* I (İstanbul, 1956), s. 433-466.

(128) Ömer Faruk Akun, "Şemseddin Sami," IA, XI, 411-422; Hikmet Dağlıoğlu, *Şemseddin Sami,* İstanbul, 1934.

(129) Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi,* İstanbul, ta. yok. s. 299-329; Hasan Ali Ediz, "Servetifünun," *Aylık Ansiklopedi* II, 729-731; *Tahir Alangu, Serveti Fünun Edebiyatı Antolojisi,* İstanbul, 1958.

(130) Cevdet[1], I, 14.

(131) *Mufassal Tarih-i Kurun-i Cedide,* İstanbul, 1303/1885-1886, I, 122.

(132) *Muhtasar Tarih-i Umumi,* İstanbul, 1302/1884-1885, s. 21-25.

(133) Abdülhamit döneminde Türk Kültür Milliyetçiliğinin doğuşunu en iyi anlatan eser, David Kushner'ın *The Origins of Turkish Nationalism,* Londra, 1977. adlı kitabıdır. Bk. Karal, OT. VIII, 550-564; Berkes, s. 313-322: H. N. Orkun, *Türkçülüğün Tarihi,* Ankara, 1914.

(134) Bayar, I, 126-131, 239-251.

(135) Niyazi, s. 50-60.

(136) Bayar, I, 132-138.

(137) E. Ramsaur, *The Young Turks: Prelude to the Revalution of 1908.* Princeton, N.J. 1957; ve Ahmad, s. 1-13.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

JÖN TÜRK DÖNEMİ, 1908-1918

Jön Türk dönemi on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda güç kazanan belli başlı görüşleri derinleştirmiş, hızlandırmış ve belirli bir yöne çevirmiştir: Osmanlılık ve milliyetçilik, liberalizm ve tutuculuk, islamcılık ve Türkçülük, demokrasi ve otokrasi, merkeziyetçilik ve ademi merkeziyetçilik. Eğer Birinci Dünya Savaşı olayları imparatorluğu yıkılışa götürmeseydi, bunların da aynı sonucu yaratacaklarından hiç kuşku yoktur. Çağdaş Osmanlı tarihçilerinin ilgisini en çok bu dönem çekmiştir. Bu dönemin öylesine ayrıntılı incelemeleri yapılmıştır ki, gerçekten bunun çok kısa süreli olduğuna inanmak güçtür. Yine de dönemin politikaları, savaşları ve kişileri bilim adamlarını öylesine yönlerinden saptırmıştır ki, savaşın en karanlık günlerinde bile dönemin getirdiği modernleşme konusunda hiç denecek kadar az araştırma yapılabilmiştir. Bu trajik dönemde dört büyük savaş imparatorluğun nüfusunu, önemli ölçüde azaltmış, iç gerginlik kopma noktasına gelmiş, bir önceki yüzyılda imparatorluğu kurtarmak için kendilerini gözetmeksizin çalışan padişahların ve reformcuların çabaları yok edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Ancak her şeye karşın bu dönem, Tanzimat ve II. Abdülhamit'in başarılarının modern Türkiye Cumhuriyetinin temellerini atacak biçimde senteze vardırıldığı bir yenileşme dönemiydi.

İhtilâle Tepki

Jön Türk İhtilâli İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Avrupa'daki çeşitli milliyetçi grupların ortak bir çabasını içerdiğinden, padişahın anayasayı yeniden yürürlüğe koymasına karşı iç tepki gerek İstanbul'da gerekse diğer büyük kentlerde imparatorluğun uzun geçmişinde benzeri olmayan bir kitle gösterisine neden oldu. Türkler, Araplar, Yahudiler, Rumlar, Sırplar, Bulgarlar, Ermeniler ve Avrupalılar sokaklarda kucaklaşıp sonsuza dek sürecek kardeşlik yeminleri ettiler. "Erkekler ve kadınlar ortak bir heyecan dalgasıyla yürüyorlar, gülüyorlar, ağlıyorlardı... öyle ki, insan kusurları ve çirkinlikleri bir an için tümüyle silinmiş gibiydi..."[(1)] Ancak bunlar ne istiyorlardı? "Bize meşrutiyetin ne olduğunu söyle," diye bağırıyordu kalabalık. Bir konuşmacı buna, "Meşru-

tiyet öyle bir şeydir ki bunu bilmeyen eşektir," diye cevap veriyordu.[2] Meşrutiyet her derde deva bir çare olarak gösterildiği için herkes parlamentonun toplantıya çağırılmasının istibdat döneminde başgösteren sorunlara, milliyetçi azınlık gruplarının terörist eylemleriyle bunların imparatorluktan özerklik ya da bağımsızlık isteklerini de kapsayacak biçimde bir çözüm getireceğini sanıyordu. Diğer yandan Ermeni ve Yunan milliyetçi grupları Paris'te Jön Türklerle işbirliği yaptıkları için yeni rejimin bütün isteklerini yerine getireceğini düşünmekteydiler. Böylece herkes bir barış döneminin geldiği, gerilimin sona erdiği ve imparatorluğun korunacağı inancındaydı.

II. Abdülhamit'in Meşruti Hükümdarlığı

Ancak bu sevinç çok zamansızdı. Anayasal rejime geçmek için gerçek amaçlarına ulaşmayı erteleyen çeşitli milliyetçi gruplar programlarındaki çelişkileri görmezlikten gelmişlerdi. İlk amacın gerçekleşmesi, bu değişik çıkarlara sahip koalisyonun dağılmasına ve eski düşmanlıkların canlanmasına neden oldu.

'İhtilâl', eylemci üyelerinden çoğunun asker olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yapılmıştı. Ancak hareketin içinde bölünmeler de vardı. Üyelerin bazıları Paris'teki arkadaşlarını destekleyerek Anayasa'yı savunmuştu. Bunlar bu sayede terfi edeceklerini, daha çok aylık alabileceklerini ve İstanbul hükümetinin teröristleri sindirmek için kendilerine daha çok yardım edebileceğini düşünüyorlardı. Bu yüzden İttihat ve Terakki Cemiyeti Parlamento'nun yeniden açılması dışında gerçek bir program hazırlamamıştı. Padişahın geleceğinin ne olacağı konusunda da bir karar birliği yoktu. Abdülhamit'i değiştirmek konusundaki düşünceler, Anayasa'yı yeniden yürürlüğe koyduğu için halkın kendisine duyduğu minnet altında ezilmişti. Böylece Abdülhamit kendi Anayasasını yürütmeye kararlı olarak tahtında kaldı. Üyeleri henüz halkça bilinmeyen İttihatçılar yeni rejimin başarısını sağlamak için bir baskı grubu olarak arka planda ve genellikle Selanik'te kalmayı yeğlediler. Ancak, Parlamento için seçim yapılır ve yeni hükümet kurma çabaları yürütülürken cemiyeti temsil etmek üzere yedi kişilik bir komite gönderildi. Bu Yedili Komite içinde daha sonraları çok önem kazanacak üç kişi bulunuyordu: Kurmay Binbaşı Cemal Bey (daha sonra Bahriye Nazırı Cemal Paşa), Talât Bey (daha sonra İçişleri Bakanı Talât Paşa) ve Cavit Bey (daha sonra Maliye ve Bayındırlık Bakanı Cavit Paşa). Hükümet yine eski politikacıların elinde kalmıştı; sadrazamlığa son dönemde padişahın istibdat rejimini eleştirdiği için bir kahraman sayılan Sait Paşa (22 Temmuz - 4 Ağustos 1908), sonra da, 1885-1891 ve 1895 yıllarında sadrazamlık yapan Mehmet Kamil Paşa (5 Ağustos 1908 - 14 Şubat 1909) getirildi.

İttihat ve Terakki'nin hükümete girmemek, ama onu Yediler Komitesi aracılığıyla etkileme, yani bir anlamda uygulamanın sorumluluğunu almadan

iktidara sahip olmak kararı çok güç bir politik durum yaratıyordu. İktidar ve otoritenin kimde olduğunu bilen yoktu. İktidar hâlâ padişahın elinde miydi? Padişah adına devleti sadrazam mı yönetecekti? Yoksa toplandığında Meclis mi önde gelen role sahip olacaktı? Vilayetlerde politik eylemciler durumu kendi çıkarları için kullanıyorlar, hükümetin, yolsuzluk ve kötü yönetimle suçladıkları vali ve diğer idarecileri görevden almasını sağlayarak eski kişisel hesaplarını temizliyorlardı. Kendi gücünü ve İttihatçıların iradelerinin yönünü bilmeyen İstanbul hükümeti de genellikle bu istekleri yerine getiriyor, kendi politikası olmadan ülkeyi yönetiyordu.

Bu tartışmalar, Abdülhamit'in istibdat rejimine yol açan ve hatta onu buna özendiren Anayasanın 113. maddesinin 1 ve 3 Ağustos 1908 hattı hümayunları ile gün ışığına çıktı. Hafiye örgütü kaldırılıyor, geri kalan polis örgütü ancak Anayasaya uygun olarak hareket edebiliyordu. Diğer fermanlar da zaten Anayasa'da yer almış olan konuları yeniden doğruluyordu. Tüm Osmanlılar din ayrımı gözetilmeksizin kanun önünde eşit haklara sahip olacaklardı. Bir neden olmadan kimse tutuklanamayacak ve cezaevine konulamayacaktı. Mahkemeler dış müdahaleden bağımsız olacaklardı. Herkes mesken dokunulmazlığına sahip olacak, yasa emri olmadan kimsenin evine girilemeyecekti. Halk özel izin almaya gerek duymadan, hangi amaçla olursa olsun, yurt dışına çıkabilecekti. Hükümet yayınları basılmadan inceleyip sansür edemeyecekti (ancak yayıncılar, yayın yasalarını çiğnedikleri takdirde kovuşturmaya uğrayabileceklerdi). 1876 Anayasası maddelerinin dışında daha belirli sözler de verilmekteydi. Hükümet postalardaki özel mektup ve basılı maddeleri inceleyip el koyamayacaktı. Öğrenim ve öğretim hiçbir denetleme altında olmaksızın özgürdü. Memurlar (askeri subaylar dışında) istemedikleri yerlere tayin edilmeyeceklerdi. Yasalara ya da anayasaya aykırı olduğuna inandıkları emirleri reddetme özgürlükleri yardı. Bütün bakanlar, valiler ve Devlet Şurası üyeleri padişahın onayına bağlı olarak sadrazam tarafından, alt düzeydeki diğer memurlar ise benzer biçimde ilgili bakanlar ve valiler tarafından seçilecek, ancak terfi ve azilleri daha yüksek bir makamın onayına bırakılacaktı. Yalnız Şeyhülislam ile Harbiye ve Donanma Bakanları bu süreçten ayrı tutuluyorlardı; onlar Sadrazam ve Bakanlar Kurulu'nun tavsiyesi üzerine doğrudan doğruya padişah, tarafından seçileceklerdi. Bütçe her yil yayınlanacak, bakanlıklar ve vilayet idaresini yeniden düzenlemek için ayrı tüzükler hazırlanacaktı.(3) Harbiye ve Donanma Bakanlarını atama konusunda hemen tartışma çıktı. Yedili Komite'nin bu iki bakanlığı denetimine geçirmesini önlemek için Padişah ve Sait Paşa silahlı kuvvetler üzerinde sivil denetimi sağlayacak özel tüzükler hazırladılar. Ancak İttihatçılar mücadeleden galip çıktılar, Sait Paşa'nın yerine daha uysal olan Kamil Paşa getirildi. Yedili Komite yine perde arkasına çekildi, İttihat ve Terakki Cemiyeti gerçek yönetimi hükümete bırakarak anayasayı korumanın dışında hiçbir şey yapmayacağını bildirdi.(4)

Böylece Abdülhamit iktidarının geri kalan aylarında yönetim, görüldüğü kadarıyla padişahın da tam işbirliğiyle, Kamil Paşa hükümeti tarafından yürütüldü. 16 Ağustos 1908'de yayınlanan ayrıntılı bir programla mali reformlar, idare ve silahlı kuvvetlerde yeniden düzenlenme ve bütçeyi dengeleme için çaba harcanacağı belirtildi. Anlaşmalar da yeniden gözden geçirilecek, ekonomiyi geliştirmek için önlemler alınacaktı. Eğitim ve bilim özendirilecek, anayasada belirtilen ırkların tam eşitliğini sağlamak için Müslümanlar gibi Müslüman olmayanlar da askere alınacaklar, askeri bedel vergisi ilk fırsatta kaldırılacaktı. Kapitülasyonlara dayanılarak imparatorluktaki yabancıların sahip oldukları ayrıcalıklar Avrupa devletleri ile yapılacak anlaşmalarla ve hükümette yapılacak reformlarla yabancıların devlet otoritesini benimsemeye hazır olmalarıyla sona erdirilecekti. Millet topluluklarının ayrıcalıkları ise din ayrımı gözetilmeksizin tüm halka aynı haklar ve hukuki statü verilerek kaldırılacaktı.(5)

Bu sözleri yerine getirmek için birçok yasa ve tüzük çıkarıldı. Siyasi tutuklular bağışlanıp salıverildi, siyasi suçtan hüküm giymemiş olanlar da, cezalarının üçte birini ya da on beş yılını çekmiş olmak koşuluyla bırakıldılar. Makedonya'da isyancılar için kurulmuş olan özel sıkıyönetim mahkemeleri kapatıldı. Orman, Maden ve Tarım Bakanlığı bünyesinde parlamentoya ekonomiyi ıslah için gereken önlemleri önermek üzere yeni bir danışma meclisi kuruldu.

Bürokrasiyi düzene sokmak, bütçe bunalımını karşılamak için memur sayısını azaltma yolunda önlemler alındıysa da, bu durum şiddetli tepkiyle karşılandığından tümüyle uygulanamadı. Hükümet günlük harcamalarını dahi karşılayamayacak çok güç bir durumdaydı. Ancak Kamil Paşa, Sağlık ve Askeri ikmal Bakanlığı gibi Abdülhamit'in özel amaçlar için yarattığı küçük bakanlıkları kaldırıp bunların görevlerini diğer bakanlıklara devrederek elinden geleni yaptı. Ordu dışında genel bir aylık indirimine gidildi, devletin satın almalarını birleştirmek için yeni komisyonlar kuruldu ve çok kısa bir süre içinde önemli tasarruflar yapıldı. İdare ve Din Kurumunda terfileri sınırlamak için kotalar getirildi, ordunun mümkün olduğu kadar az harcama yapması için uyarılar yapıldı. Bono sahiplerine verilen yıllık faizlerin düşürülmesini araştırmak için özel bir komisyon kuruldu, olağan dışı bütçe ile bunu sağlamak için memur ve subay aylıklarına konulan ek vergiler kaldırıldı. Devlet Şurası dört bölüme ayrıldı: Tanzimat (yasama). Mülkiye, Maliye ve Maarif. Ticaret ve Bayındırlık Bakanlıkları yeniden birleştirilerek pek çok memurun işine son verildi.(6) Son olarak da seçim yasaları yayınlanarak Meclis'in toplanma hazırlıklarına gidildi.

Bu sırada, o güne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda hiç görülmemiş bir basın özgürlüğü ve politik yaklaşım nedeniyle gazeteler ve siyasal partiler birden çoğaldı ve imparatorluk ilk gerçek siyasal mücadele ortamına girdi. İktidar için iki büyük siyasal grup mücadele veriyordu. Henüz bir parti halinde ortaya çıkmamış olan İttihat ve Terakki Cemiyeti politikasını genel bir manifestoyla

kamuoyuna bildirdi ve bunu izleyecek olanları destekleyeceğini ilan etti. Böylece daha sonra İttihatçılar olarak tanınacak grup oluşmuş oluyordu. Bunların arasında Paris'ten dönmüş ve kısa bir süre sonra Meclis Başkanı olacak olan Ahmet Rıza, Talât Bey, Enver Bey gibi kimliklerini açıklayan İttihatçılarla Abdullah Cevdet, Ahmet Muhtar ve bazı ayrntılarda farklı görüşlere sahip olmalarına karşın modernleşme ve batılılaşmayı genel olarak savunan diğerleri de vardı. Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyetinin temel programında politik reformlar, özgürlük, güçlendirilmiş milli egemenlik ve birlik, tarım ve sanayide gelişme ve adil vergilendirme bulunuyordu.(7) İttihatçıların karşısında da Paris'ten dönen Prens Sabahattin'in kurduğu Osmanlı Liberal Birlik Partisi *(Osmanlı Ahrar Fırkası)* vardı. İstanbul'da yayınlanan *İkdam* Gazetesinin başlıca organı olduğu bu grup içinde sadrazam ve prensin ademi merkeziyetçilik ve azınlıklara tam eşitlik ilkelerini benimseyen diğerleri de bulunuyordu. Ancak Osmanlı Ahrar Fırkası 14 Eylül 1908'de kurulduğundan kampanyaya katılmak için çok az zamanı vardı. Daha önce padişah tarafından benimsenen İslam görüşünü temsil eden tutucu unsurlar, İttihatçılardan korktukları için bir grup oluşturmaktan kaçınıyor, ancak imparatorluğun ve devletin temeli olarak İslamlığı korumak ihtiyacından da açıkça söz ediyorlardı. Seçim kampanyasında tartışmalar genellikle ademi merkeziyetçiliğe karşı merkeziyetçilik, batılılaşma ve modernleşme sorunlarına ilişkindi. Yeni özgürlüğün ve eşitliğin herkesi tatmin edeceği düşüncesiyle İslamcılık, Türkçülük ve azınlıkların emelleri pek gündeme gelmedi.(8)

Ne var ki, Avrupa devletlerinin ve İmparatorluğun komşularının açgözlülükleri yüzünden demokrasinin gelişimi kısa zamanda önlenmişti. Bu devletler demokratik ve meşruti Jön Türk topraklarına Abdülhamit'in istibdat yönetimindeki topraklarına olduğu kadar hırsla gözlerini dikmişlerdi. Seçim kampanyası sürdürülürken, İstanbul'daki geçici iktidar boşluğundan yararlanıp Osmanlıların hemen karşılık veremeyeceği inancıyla darbelerini indirdiler. 5 Ekim 1908'de Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak etti, Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti ve her ikisi de padişahın egemenliğini reddederek hazineye vergi ödemeyi durdurdular. Ertesi gün de Avrupa devletlerinin Girit'i boşaltmalarından (27 Temmuz) yararlanan Yunanistan adayı ilhak etti. Osmanlıların, Berlin Antlaşmasını imzalayan ve maddelerinin garantörü bulunan devletlere yaptığı başvurular sonuç vermedi. Bab-ı Âli sonunda bunalımı kendi başına çözümlemek zorunda kaldı. Azınlıkların içerdeki başkaldırı hareketlerini önlemek için önlemler aldı, yükümlülüklerini çiğneyenlerle doğrudan doğruya görüşmelere girişti. 26 Şubat 1909'da imzalanan anlaşmayla Avusturya, Osmanlıların Bosna-Hersek'te egemenliğini tanıması karşılığında Yenipazar sancağını boşaltacak, Osmanlı devletine 200.5 milyon kuruş tazminat ödeyecek, imparatorluktaki tüm Kapitülasyon ayrıcalıklarının ve yabancı postanelerin kaldırılması için diğer devletlerle anlaşma sağlanması yolunda

hükümete yardım edecekti. 19 Nisan 1909'da da Bulgaristan'la bir anlaşma yapıldı Ruslar, Osmanlıların savaş tazminatının son 74 borç taksidinden 40'ını iptal ettiler; Bulgarlar ise padişaha ödeyecekleri tazminatları Ruslara ödeyeceklerdi. Padişah halife olarak her iki ülkede de Müslüman dinî yaşamını denetimi altında bulunduracak, kadıları, hocaları ve baş müftüleri kendisi atayacak; bunlar din konularında kendisini temsil edip kaybedilen vilayetlerdeki Müslümanların çıkarlarını kollayacaklardı. Avusturya ile Bulgaristan Müslüman okullarının, camilerinin bakımını parasal olarak desteklemeye söz veriyorlardı. Bu olayda gerçek kayba uğrayanlar, Avusturya'nın Bosna ile Hersek'i almasıyla Adriyatik'e ulaşma olanağını kaybetmiş olan Sırbistan ve Karadağ oluyordu. Avusturya, Orta Avrupa'da güçler dengesini korumak için gerekli ödünü vermeden emellerine kavuşmuş olduğundan Ruslar da durumdan hoşnut değildi. Çar Üç İmparatorlar Birliğinden ayrıldı, İngiltere ve Fransa ile Üçlü antlaşmaya yanaştı. Böylece Birinci Dünya Savaşına yol açacak olan diplomatik kutuplaşmalar tamamlanmıştı.

Diplomatik uzlaşma Osmanlı kamuoyunun duygularını tatmin etmemişti. Yeni rejim kısa bir süre içinde Abdülhamit'in 1882'den bu yana kaybettiğinden daha çok toprağı elden çıkarmıştı. Yeni işbirliği ve umut çağı birden yok oldu. Anayasanın, Avrupa'nın İmparatorluğu yıkma çabalarını sona erdireceğine inanan Müslümanlar yeniden Abdülhamit'e dönmeye başladılar. Azınlık milliyetçileri hükümetin bu toprakların kaybı konusundaki tutumunda kendilerinin özerklik, hatta bağımsızlık umutlarının gerçekleşemeyeceğini gördüler. Hükümetin herkesi birlik içinde tutmasına karşın eski bölünmeler ve nefretler yine su yüzüne çıktı. Anayasa'nın kendisinin çözümleyemediği tüm sorunları çözümleyeceğine inanarak arka planda kalmış olan saray da, padişahın yetkisine yeniden kavuşması için durumdan yararlananları özendirip desteklemeye başladı.

Toprak kaybı ile seçimler arasındaki süre önemli bir politik değişikliği olanaksız kılacak kadar kısaydı. Üstelik İttihat ve Terakki ile ordu, hükümetle birlikte olarak ülkenin gerçek denetimini ellerinde tutuyordu. Seçimler Kasım ve Aralık 1908'de, hükümetin çıkardığı bir seçim yasasına uygun olarak yapıldı. Seçim sistemi doğrudan doğruya değildi, halk gerçek temsilcileri seçen ikinci seçmenleri seçiyordu. Kendi görüşlerine uygun adayların seçilmesi için Yunan hükümeti ile patrikliğin Makedonya'da seçime müdahaleleri dışında kampanyalar olaysız geçti. Şimdi cezaevinden çıkmış olan Mizancı Murat, Liberal Birliği (Osmanlı Ahrar Fırkası) kuvvetle destekliyordu. Oysa partinin, azınlık emellerini desteklemesi karşılığında Yunan hükümetinden, Taşnaklardan ve hatta patriklikten para yardımı aldığı söylenmekteydi. Yunan elçisi imparatorlukta 6.5 milyon Rum bulunduğunu ileri sürerek meclisin dörtte bir sandalyesinin kendilerine verilmesini ve Rumcanın resmi dillerden biri olmasını istedi. Taşnaklar da Ermeniler için benzer isteklerde bulundular. Buna tepki olarak

Müslümanlar da giderek daha çok İslamcı ve Türkçü görüşü benimsediler, İttihat ve Terakki Partisi 288, Osmanlı Ahrar Partisi de 1 temsilcilik kazandı. Türkler 147 temsilciyle çoğunluğu ancak sağlayabilmişlerdi; Araplar 60, Arnavutlar 27, Rumlar 26, Ermeniler 14, Slavlar 10 ve Yahudilerde 4 temsilcilik aldılar.[9] Seçim dürüst geçmiş, tüm millet toplulukları gerçek nüfuslarına göre temsil edilmişlerdi; artık imparatorlukta demokrasiye ikinci bir şans tanınacağı olası görülüyordu. Meclis-i Ayan da kısa bir süre sonra Bakanlar Kurulu tarafından atandı. Parlamento ve hükümet yeni Osmanlı meşruti düzenine girmek üzere hazır duruma geldiler.

17 Aralık 1908'de eski İstanbul kenti uzun tarihinin en şaşırtıcı görüntülerinden birine sahne oluyordu. Sultan Abdülhamit Ayasofya Camiinin arkasındaki Adalet Bakanlığında toplanan yeni parlamentoyu açmak için dar sokaklardan açık arabayla geçiyor, ve yol boyunca toplanan kalabalığa el sallıyordu. Padişahın açılış konuşmasını Mabeyn Başkatibi okudu. Padişah konuşmasında meclisi 1878'den beri neden toplantıya çağırmadığını anlatıyor, danışmalarının halk eğitilinceye, temel reformlar gerçekleştirilinceye ve imparatorluk hazır olana kadar anayasanın bu bölümünün uygulanmasını erteleme önerilerinde bulunduklarını belirtiyordu. "Bu isteğin yerine getirilmesinin imparatorluğumun ve Vatanımın bu günkü ve gelecekteki mutluluğunu artıracağına inandığımdan, buna karşı olanlara karşın Anayasayı yeniden yürürlüğe koyduğumu ilan ediyorum."[10] Buna karşılık olarak her iki meclis de, padişahı anayasayı yürürlüğe koyduğu için kutladı ve geçmişte kendisini yanlış yönlendiren danışmanlarını eleştirdi. Meclisler daha sonra yakın zamanlarda kaybedilen toprakları geri almak için hükümetin çabasını desteklemeye kararlı olduklarını bildirdiler.[11]

Ancak yeni rejimin başarı şansı çok azdı. Parlamento, bir an için sönmüş olan eski bölünme ve rekabetlere dikkati çekmede yararlı oldu. Azınlık temsilcileri istekleri kabul edilene kadar çalışmaları aksatmak için ellerinden geleni yaptı. Müslüman temsilciler ve bakanlar İttihat ve Terakki'yi ya da padişahı izlemek veya bağımsız bir politika geliştirmek konusunda kararsızdı. Devlet Şurası tarafından hazırlanan yasalar sonu gelmeyen tartışmalarla tıkanıp kaldı.

Hükümetin yabancı saldırısına karşı koymadaki başarısızlığını ve Meclisin yasa çıkarmayı kolaylaştırmada ne denli etkisiz olduğunu gören Abdülhamit müdahaleden kaçınmadı. İslamcılık taraftarları, kesin olmamakla birlikte büyük bir olasılıkla padişahın desteğini alarak kışkırtıcılığa başladılar. Anayasanın laiklik maddelerine tepki gösteren tutucular sokaklarda peçesiz kadınların görünmesi ve Müslüman olmayanlara tanınan yeni eşitlik nedeniyle Anayasa'ya karşı açıkça kampanyaya başlayıp imparatorluğunun çöküşünün temel İslam ilkelerinden ayrılma yüzünden olduğunu ve modern çağın gereklerini ancak İslamlığın karşılayabileceğini ileri sürdüler. İslamlık, imparatorluğun toplumsal ve politik yaşamının her alanı için gerekli yasaları kendi içinden çı-

karabilirdi, Batı'dan yalnızca teknoloji almak yeterliydi. Yalnız ulema içinde değil, memurlar ve ordu, derviş tarikatları ve halk kitleleri arasında taraftarlar bulundu. Yeni hükümetin vilayet yönetimini daha etkin kılmak istemesi ve herkesi silah altına alması, her zaman özerklik konusunda ısrarlı olan Doğu Anadolu aşiretlerinin huzurunu kaçırmıştı. İstanbul'da hareketin başında bulunan Kamil Paşa, yeni düzenden hoşnut olmayanlarla, görevlerinden alınmış memur ve subayları ve eski saray hafiyelerini çevresine topladı. Kısa bir süre sonra bunlara İstanbul halkının çoğunluğunu oluşturan zanaatçılar, tüccarlar, kahvehane ve hamam sahipleri, hamallar, balıkçılar, başkente ürünlerini satmak için gelen köylüler ve son gelen göçmenler katıldılar.(12)

Tutucuların karşısında bulunan modern görüş yanlıları Ahmet Rıza'nınkine benzer görüşler savunmaktaydılar. Başlarında Abdullah Cevdet, Ahmet Muhtar ve Celal Nuri gibiinsanlar bulunuyordu. Bunlardan bir bölümü destek ve saygısını kazanmak için tümüyle Batının taklit edilmesi düşüncesindeydiler. Ancak çoğunluk Osmanlıların modernleşme yöntemlerinin seçiminde daha titiz olmasını, Batı'da en iyi olanı alıp onu İslam ve Osmanlı toplumunun özel ihtiyaçlarına göre değiştirmesini savunuyordu. Reformların yanısıra eğitim yoluyla kitleler aydınlatılmalıydı ki, kamuoyu reformları destekleyip onlardan yararlanabilsindi. Ancak modern görüş yanlıları da bölünmüşlerdi. İttihatçı Partisinde İttihat ve Terakki Cemiyetinin yönetimini, ya da Ahrar Fırkasının ademi merkeziyetçi politikasını kabule hazır olmayanlar 1908'de *Selâmet-i Umumiye Kulübü*'ne, daha sonra da *Osmanlı Demokrat Fırkası*'na geçtiler. İbrahim Temo, Abdullah Cevdet ve İbrahim Naci gibi eski Jön Türklerinbaşında bulundukları yeni grup 1908 seçimlerine katılmadıysa da, mecliste görüşlerini yansıtmaları için bazı İttihat ve Terakki temsilcileriyle anlaştı. Ayrıca görüşlerini *Türkiye* gazetesiyle ve İzmir, Manastır ve Halep'te çıkan gazetelerle kamuoyuna yayarak destek ve örgütünün genişliğini kanıtladı.(13) Bunun dışında meclisin Rum ve Ermeni temsilcileri Makedonya'nın ve Doğu Anadolu vilayetlerinin özerklik ya da bağımsızlığı için kendi partilerini kurdular, anarşinin emellerini gerçekleştirmede yararlı olacağı düşüncesiyle meclisin çalışmalarını aksatma yoluna gittiler.(14)

Bütün bu çatışma ve kırgınlıkların ortasında kalan Kamil Paşa, kendi iktidar tabanını saray, meclis ve İttihat ve Terakki aleyhine genişletmek için bu çeşitli grupları birbirine düşürüyordu. İttihat ve Terakki ilk başlarda, o an için başka bir seçenek kalmadığı düşüncesiyle sadrazama karşı çıkmadı. Ancak Kamil Paşa bu tutumun İttihat ve Terakki'nin zayıflığından kaynaklandığını sanarak Harbiye ve Donanma Bakanlıklarına kendi adamlarını getirip durumdan yararlanmayı düşündü (10 Şubat 1909). İttihat ve Terakki bunun üzerine gerçek gücünü gösterdi. Sadrazama karşı Mecliste güvensizlik oyu sağlayarak kendisini istifaya zorladı. Yerine İttihat ve Terakki'nin adamı olan Hüseyin Hilmi Paşa getirildi. İttihat ve Terakki muhalefeti barıştırma girişimlerine başla-

dıysa da, padişah ve tutucular bu güç gösterisinden korkmuşlardı. Önemli politik değişikliklerin habercisi olan olaylar sahneye konuldu.

13 Nisan 1909 Karşı-İhtilâli

Modern görüş yanlıları İttihat ve Terakki'ye karşı ciddi bir eyleme girişemeyecek kadar bölünmüş durumdaydılar. Kamil Paşa'nın yerine sadrazam getirilmesi protesto edilmediği takdirde padişahın hükümet üzerindeki denetiminin ve böylece kendilerinin 'dinsiz' hareketleri önleme olanaklarının sona ereceğini düşünüyorlardı. Şurada burada toplanan din öğrencileri Anayasa' nın kaldırılmasını istemeye başladılar. Askerler de subaylarından destek alarak kışlalarında homurdanmaya başlamışlardı. Kendileri mistik dinî liderlerin etkisinde olan pek çok esnaf ve işçi de giderek artan bir heyecanla Şeriat'ın tehlikede olduğundan ve bir Hıristiyan egemenliği tehdidinden söz ediyorlardı.

Bu tatminsizliği karşı-ihtilâl çabasına dönüştüren Hafız Derviş Vahdeti oldu. Bektaşi[*] tarikatından olan Vahdeti, 10 Kasım 1908'de *Volkan* adlı bir gazete çıkararak hükümetin laikliğine ve azınlıklarla yabancı devlet temsilcilerinin etkinliklerine güçlü bir muhalefet göstererek mistik bir İslamcı cereyanı başlattı. Kısa bir süre sonra Anayasa'nın yerine Şeriat'ı getirecek ve imparatorluğu kurtarmak ve modernleştirmek için İslamlığı kullanacak olan *İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti*'ni kurdu. Laik okul ve mahkemeler kaldırılacak, imparatorluğu kurtarmak için padişaha yetkileri iade edilecekti. Abdülhamit'in yeni parti ve gazeteye mali yardımda bulunmayı açıkça reddetmesi üzerine saraydan başka yardım kaynakları bulunduğu anlaşılmıştır. Padişahın şehzadelerinden Burhaneddin Efendi de yeni partinin üyesi olmuştu.[15] *Volkan* artık hükümet aleyhine etkin bir kampanyaya girmişti. İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, İslam hükümetinin temel görevlerini yerine getirecek yeni bir rejim kurma amacını açıkladı. Şeriat ve İslamın temel uygulamaları korunup yaygınlaştırılacak, kutsal İttihad nuru tüm imparatorluğa yayılacak, dünyanın her yerindeki Müslümanlar, Müslüman olmayanların baskısından kurtarılacaktı.[16]

Cemiyet ilk büyük toplantısını 3 Nisan 1909'da Ayasofya Camiinde yaptı. Vahdeti, Müslümanların da ideallerini ve haklarını savunmak için Müslüman olmayanlar gibi örgütlenme hakları bulunduğunu söyleyerek, kalabalığı laikliğe karşı eyleme çağırdı.[17] Diğer kentlerde şubeler açıldı, bunlar da kısa bir süre sonra hükümete Şeriat'ın yeniden kurulmasını isteyen dilekçeler göndermeye başladılar. Cemiyet kentin denetimi için gerekli olan desteği İstanbul Birinci Ordusu arasında buldu. Halk kitlesinin heyecanı tutucuları açık eyleme itti.[18] 12/13 Nisan gecesi Birinci Ordu askerleri din öğrencilerine katılarak Sultan Ahmet Camii önünde toplandılar, buradan yakındaki meclis binasına

(*) Aslında Derviş Vahdeti Nakşibendi tarikatındandır. Araştırma ve danışmalarımız da bunu doğrulamaktadır. (Yayıncının Notu)

yürüyüp meclisi kuşattılar. Sadrazam artan gerilimin farkında olmakla birlikte böyle ani bir patlama beklemiyordu. Olayı duyunca neler olup bittiğini anlamak için yalnızca polis müdürünü göndermekle yetindi. Göstericiler sadrazama bir dizi istek sundular: hükümet istifa edecek, mebuslar sürgüne gönderilecekti; Şeriat kurallarına tam saygı gösterilecek, hükümetin emekliye ayırdığı tüm subaylar görevlerine iade edilecekler, ordu içindeki İttihat ve Terakki etkisi sona erdirilecekti. Ahmet Rıza Meclis başkanlığından alınacak, yerine 'gerçek bir Müslüman' atanacaktı. İstekler, mecliste toplanmış mebuslara da bildirildi, ancak bunların bu konuda bir karar alacak yetkileri olmadığı için gerilim giderek arttı. Kalabalık Meclis binalarına saldırdı, mebuslar kaçarlarken Ahmet Rıza ve ittihat yanlısı *Tanin* Gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit Bey oldukları sanılan iki kişi yanlışlıkla öldürüldü. Hükümet bir bunalımla karşı karşıyaydı. Harbiye Bakanı orduyu isyancıları dağıtmak için göndermeyi reddetti. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa güçsüzdü; hemen Yıldız Sarayına koşup tüm bakanların istifalarını padişaha sundu. Abdülhamit istifaları kabulden başka başkatibini Ayasofya'ya göndererek tüm isyancı isteklerini kabul ettiğini bildirdi. İttihat ve Terakki İstanbul'da hiçbir zaman güçlü olamamıştı; gücü Makedonya ordusunun harekete geçme tehdidinden ileri geldiği için şimdi tam bir yenilgiye uğramış görünüyordu. İstanbul'daki İttihat ve Terakki üyeleri kaçtılar, gazete idaresi ve merkezleri yağma edildi. Karşı-ihtilâlin planlamasında yer almış olsa da, olmasa da Abdülhamit şimdi durumdan yararlanarak eski gücüne kavuştu, harbiye ve donanma bakanlıklarına kendi adamlarını atayarak silahlı kuvvetler üstündeki denetimi yeniden ele geçirdi. Ahmet Tevfik Paşa sadrazamlığa getirildi. Ancak bu işbirliğine karşılık padişahı kilit bakanlıklara kendi adamlarını getirmeye razı edebildi. İstanbul'da bulunan milletvekilleri yeniden toplantıya çağırıldı. Meclis başkanlığına İsmail Kemal getirildi, uzun süredir kalben İslamcı olan Mizancı Murat yeni rejimi Ahrar Fırkasının desteklemesini sağladı.(19)

Padişah yeniden iktidarı ele almış, İttihat ve Terakki İstanbul'da çökmüştü. Hepsi de Parti üyesi olamayan Makedonya ordusu üst rütbe subayları Üçüncü Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa liderliği altında düzeni yeniden kurmak için toplandılar. Bunların arasında Paşanın kurmay başkanı Mustafa Kemal, daha sonra hem askeri hem de politikacı olarak tarihe damgalarını vuracak olan İsmet Bey (İnönü) ve Enver Bey gibi subaylar da bulunuyordu. İttihat ve Terakki 1909'da işbirliği yaptığı azınlık milliyetçi gruplarına da başvurarak imparatorluk boyunca destekleyicilerini birleşmeye çağırdı. Bu çağrının tek sonucu Adana'daki Ermeni başkaldırması oldu. Yerel garnizon bu olayı şiddetle bastırdı, çeşitli dinlerden 30.000 kişi çatışmalarda öldü (14 Nisan 1909).

Mahmut Şevket Paşa bu olayı İttihat ve Terakki'nin politik çözümlerinin yararlı olamayacağı biçiminde yorumlayarak durumun tek çaresinin askeri bir müdahale olduğu kanısına vardı. İlk örgütleme başarılarından sonra, İttihat ve Terakki liderlerinin politikaya askerin karışmasına karşı çıkmalarını benim-

semeyen Mustafa Kemal de kendisini destekliyordu. Mustafa Kemal Makedonya ordusunu başkente yürütmek üzere hazırladı, trenlere yerleştirilen erler *Hareket Ordusu* adı altında Hüseyin Hüsnü Paşa komutasında İstanbul'a doğru yola çıktı. Bu bir İttihat ve Terakki eylemi olmadığı ve Hareket Ordusu düzeni sağlamak için silahlı kuvvetler adına hareket ettiğinden Abdülhamit ilk başlarda bunu kabul etti. Ancak Hareket Ordusu kısa zamanda beklediğinin aksine eylemlere başladı. Eski ve yeni kabine üyeleriyle Âyan Meclisi üyelerinin çoğu, Parlamento'yu yeniden açmak ve bir çatışmaya gerek duymadan anayasayı savunacak bir anlaşmaya varmak için askerî treni Ayastefanos'ta (Yeşilköy) karşıladılar. 22 Nisan 1909'da eski sadrazam ve şimdi Ayan Meclisi başkanı olan Sait Paşa'nın başkanlığında *Meclis-i Umumi-i Milli* adıyla gizli bir toplantı yapıldı. Karşı-ihtilâle katılmadıklarını ve yeni hükümeti desteklemediklerini Hareket Ordusuna kanıtlamak için Abdülhamit'in tahttan indirilmesi kararlaştırıldı. Ancak İstanbul'daki direniş tehlikesini azaltmak için kararlarının bu kısmını gizli tuttular. 24 Nisan sabahı Hareket Ordusu İstanbul'a girip kenti işgal etti. Padişahın direniş gösterilmemesini emretmesine karşın bazı taraftarları barikatlar kurup Bab-ı Âli çevresinde ve Taksim ile Üsküdar kışlalarında şiddetli, çarpışmalara girdiler. Ancak günün sonunda tüm direniş kırılmıştı. Mahmut Şevket Paşa sıkıyönetim ilan etti, askerî mahkemeler karşı-ihtilâlden ya da Hareket Ordusuna direnişten suçlu bulduklarını idama ve sürgüne mahkum ettiler. Hükümetin çalışmalarını sürdürebilmesi için subaylar taşraya vergi tahsilatına gönderildi. Böylece, Anayasa ve demokrasi adına ordu yönetime el koydu.[20]

27 Nisan'da parlamento Meclis-i Umumi-i Milli adıyla bu kez Ayasofya'da Sait Paşanın başkanlığında toplandı. Karşı-ihtilâle katılmak ve bunun sonucundaki ölümlerden suçlu olmak, devlet hazinesini çalmak nedenlerine dayanan bir fetva çıkartılıp Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ve yerine kardeşi V. Mehmet Reşat'ın getirilmesi kararı alındı.(21) Padişah ve ailesi hemen özel bir trene konulup o gece Selânik'e gönderildi. Ertesi sabah Abdülhamit taraftarları ve halk bir oldubittiyle karşı karşıya kalmışlardı. Artık başka bir seçenek de yoktu. Tahtta 33 yılını geçiren ve şimdi henüz 66 yaşında olan Abdülhamit, olayları Tanrı'nın iradesi olarak kabul edip 1912'de Balkan Savaşları sırasında düşman eline geçmesinden korkularak İstanbul'a getirilene kadar Selanik'te kaldı, İstanbul'a geldikten sonra da 10 Şubat 1918'de ölene kadar Beylerbeyi Sarayında yaşadı. Böylece Osmanlı padişahlarından en önemlilerinden birinin yaşamı, gözden ırak ve lekeli bir halde sona ermiş oldu.(22)

Osmanlı Meşruti Demokrasisi, 1909-1911

1908 ve 1909 ihtilâllerinin İttihat ve Terakki'nin doğrudan doğruya yönetimi ele aldığı dönemi başlattığı kabul edilir. Bu varsayım Abdülhamit iktidarının son yılı için geçerli olmadığı gibi, bunu izleyen ve İtalya ile Trablus-

garp'taki savaşa kadar süren meşruti demokrasi dönemi için de geçerli değildir. Daha önce görüldüğü gibi 1909 Nisanındaki karşı-ihtilâl hareketi İttihat ve Terakki ile taraftarlarını dağıtmıştı. Parlamentoyu yeniden kuran ve düzeni korumak için Abdülhamit'i tahttan indiren Makedonya Ordusunun üst düzeydeki subayları olmuştu. Bu olay yeni bir İttihat ve Terakki egemenliği dönemi değil de, perde arkasında Mahmut Şevket Paşa'nın bulunduğu meşruti ve demokratik bir rejimin üstünlüğünü getirmiştir. Mahmut Şevket Paşa İstanbul'un sıkıyönetim komutanlığı yanı sıra Birinci, İkinci ve Üçüncü Ordu müfettişliklerini de kendi elinde toplayarak, o günden beri zaman zaman ordunun politikaya sınırlı da olsa katılma dönemini başlatmıştır.

Buna karşılık İttihat ve Terakki de sivil bir siyasal parti görünümüne bürünmüştür. Eski gücünü elde etmek için imparatorluk çapında bir üyelik sistemi ve politik örgütlenme geliştirmiş, halk kitlelerine çekici gelecek bir program oluşturulmuştur. 1908'de Selanik'te toplanan ilk kongre gizliyken, 13 Kasım 1909 ve daha sonraki kongreler açık olmuştur. Daha önce vilayet merkezlerinde kurulan 'vatansever kulüpleri' şimdi parti merkezleri olarak açılmış, ancak bunlar İstanbul ve Selanik'teki liderlerinin güçlü denetimleri altında bulunmuşlardır. Partinin asker üyeleri aktif olarak politikaya katılmamakla birlikte perde arkasından etkileri hissedilmekteydi. İttihat ve Terakki'nin programı laikti ve aydınların modernleşme yanlısı politikalarını yansıtıyordu. Kısmen padişah, kısmen de Mebuslar Meclisi tarafından atanmış Ayan Meclisi'yle parlamenter düzenini olduğu gibi kabul etmekteydi. 20 yaşın üstünde olan ve emlâk sahibi Osmanlı erkekleri seçme hakkına sahiptiler. Seçimler yine dolaylı olarak yapılacak, ancak 113. madde kaldırılacaktı. Tüm Osmanlılar yasalar önünde eşit olacaklar, kamu düzeni bozulmadığı sürece toplanmak ve politik konuları tartışmak serbest olacaktı. Sansür kalkacak, ancak basın bazı yönetmeliklere tabi bulunacaktı. İlk öğrenim zorunlu ve parasız olacak, öğretim her okuldaki öğrencilerin çoğunluğunun dilinde yapılacaktı. Ancak orta ve daha üst düzeyde öğrenim isteğe bağlı ve yalnızca Türkçe olacaktı. Yeni yasalar işçi-işveren ilişkilerini düzenleyecekti. Vergi düzeni ekonomik ve toplumsal ihtiyaçları yansıtacak biçimde geliştirilecekti. İmparatorluğun ekonomisini geliştirme için çaba harcanacak, toprağı işleyenlerin sahip olması özendirilecekti. Bu programların tümü Abdülhamit ve Tanzimatçılar tarafından kolaylıkla kabul edilebilecek şeylerdi. Daha sonra ortaya çıkacak olan güçlü Türk milliyetçiliği henüz yoktu; Osmanlı Türkçesinin resmi devlet dili olarak kullanılması sürdürülüyordu.[(23)]

Ahrar Partisi ile İttihad-ı Muhammedi Partilerinin 1909 olayları ile ortadan silinmelerinden sonra İttihat ve Terakki'nin seçimlerde ve Parlamento'da karşısında rakip olarak ancak küçük *Osmanlı Demokrat Partisi* kalmıştı. Bu nedenle iktidar kavgası askeri temsil eden Mahmut Şevket Paşa ile İttihat ve Terakki arasında yer alıyordu. İttihat ve Terakki, üyelerinden Cavit Bey'in Maliye,

Talât Bey'in de İçişleri Bakanlığına atanmalarıyla bir dereceye kadar etkin olabilmişse de, genellikle üstün durumda olan Mahmut Şevket Paşa'ydı. Mahmut Şevket Paşa askerleri siyasetten ve İttihat ve Terakki'den uzak tutmaya da çalışıyordu. Ancak diğer yandan hükümetin ordu bütçesini ve bu yolla da orduyu denetim altına almasına karşı çıkmaktaydı. Bu iki etki arasında kalan İttihat ve Terakki'nin meclis üyeleri birliklerini sürdüremedi. 1910 Şubatında bir bölümü *Ahali Fırkası*'nı kurarak bu bölünmeyi açığa çıkardı.[24] Bunun ardından azınlık milliyetçi grup üyeleriyle, yasaklanmış siyasal partiler üyelerinden hâlâ politika yaşamında plan ve ademi merkeziyetçi bir imparatorluğu savunan kişilerin de aralarında bulunduğu *Heyet-i Müttefika-i Osmaniye* kuruldu.[25] Ayrıca İsmail Kemal'in başında olduğu ve Arnavutluk ve Arap vilayet temsilcilerinin katıldığı *Mutedil Liberaller* vardı.[26] Ancak süregelen sıkıyönetim nedeniyle bu partilerden hiçbiri çok açık politik oyunlara giremedikleri için parlamenter grupları olarak hareket ettiler; İttihat ve Terakki'ye, İttihat ve Terakki'nin politikasını benimsediği zamanda hükümete karşı ortak, bir cephe oluşturdular; milliyetçi isteklere ademi merkeziyetçi bir hükümet biçimiyle karşılık verme konusunda daha tutucu bir yaklaşıma sahiptiler. 1911 Kasımında bütün muhalif partiler, Amasya milletvekili İsmail Hakkı Paşa, Âyan Meclisi üyesi Damat Ferit Paşa- ve Gümülcine milletvekili Rıza Nur'un başkanlığında *Hürriyet ve İtilâf Fırkası* adı altında birleştiler.[27] İki radikal yeraltı grubu da vardı. 1909'da Paris'te İsveç Osmanlı elçisi Şerif Paşa tarafından kurulan ve rejimi hükümet liderlerini öldürerek devirmek, sıkıyönetime son vermek, yeni seçimlerle yeni bir Parlamento kurmak isteyen *Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası* bunlardan biriydi.[28] Bir de 1910'da İstanbul'da *İştirak* gazetesi yayıncısı Hüseyin Hilmi liderliğinde kurulan *Osmanlı Sosyalist Fırkası* vardı. Bu fırka desteğini Meclisteki Ermeni ve Bulgar gruplarından almaktaydı. Ancak ordu sağı da solu da bastırınca bu partiler çalışmalarını Avrupa'ya aktardılar ve orada da imparatorluk politikasına etki yapamadılar.[29]

1876 Anayasasına yapılan ekler İtalyan Savaşı'na kadar olan yıllar içindeki en önemli yasama işlevi oldu. Mebuslar Meclisinde uzun süren tartışmalar sonunda (21 Ağustos 1909) hükümetteki güç dengesini değiştiren yeni bir yasa çıkarıldı. Padişah ve sarayın gücü azaltıldı. Anayasa ile Osmanlı Hanedanına tanınan egemenlik, padişahın tahta çıkarken ettiği yemine bağlı kalmasına dayandırıldı. Padişah vatana ve millete sadık kalacağına, Şeriat ve Anayasa'ya saygı göstereceğine yemin ettiği için Parlamento istediği takdirde onu tahttan indirebilecekti (madde 3). Özel hazinesi, serveti ve mülkü olabilecekti (madde 6). Ancak bakanlar ve sadrazam padişaha değil de meclise karşı sorumlu olacaklar, padişah seçimden belirli bir gün sonra meclisi toplantıya çağıracak, en azından belirli bir süre toplanmasına izin verecekti. Böylece hükümet işlerini denetimindeki gerçek yetkisi büyük ölçüde sınırlanmış oluyor-

du. Bu sınırlı haklar daha sonraki maddelerde daha da kısıtlanıyordu. Padişahın yabancı devletlerle anlaşma yapma hakkı meclisin onayına bağlanmıştı. Padişah ancak şeyhülislam ve sadrazamı seçebilirdi. Oysa sadrazam yalnızca padişahın onayına bağlı olmak üzere tüm bakanlarını seçiyordu (madde 27). Her iki meclisin başkan ve başkan yardımcıları padişah tarafından atanmıyor, kendi üyeleri tarafından seçiliyordu, padişahın bunları onaylamaktan başka yapacağı bir şey yoktu (madde 77). 113. madde de değiştirilmiş, gerektiği zaman sıkıyönetim ilan etme, normal yasaları kaldırma hakkı hükümete verilmiş, padişah devreden çıkarılmıştı. Son olarak da, başkatibi ve başmabeyincisi ile bunların kadroları padişah tarafından değil bakanlar kurulu tarafından seçilecek ve bakanlar kuruluna karşı sorumlu olacaklardı. Böylece Abdülhamit'in yaptığı gibi saray içinde hükümet kurmak olasılığı ortadan kalkmıştı.

Bab-ı Âli'nin parlamentoyla olan ilişkilerinde gücünü kısıtlayan maddeler de Anayasa'ya eklenmişti. Bakanlar sadrazam yerine Mebuslar Meclisine karşı Sorumlu oluyorlardı (madde 29). Kabine, maliye de içinde olmak üzere, herhangi bir konuda Meclisle aynı düşüncede değilse Meclisin görüşü üstün oluyor, kabine bunu kabul etmezse istifa ediyordu (madde 30). Kabine istifa eder ve aynı ya da başka bir sadrazam yeni bir kabine kurar ve bu yeni kabine de Meclisin görüşünü kabul etmezse, o zaman padişah meclisi feshediyor ve yeni seçime gidiliyordu. Ancak yeni Meclis bir öncekinin görüşünü paylaşıyorsa, o zaman kabine bu görüşü onaylamak zorundaydı (madde 35). Mebuslar Meclisi sadrazam ya da herhangi bir bakan hakkında gensoru açmak hakkına sahipti. Gensoru aleyhine sonuçlanırsa, bakan istifa ederdi. Eğer gensoru sadrazam aleyhine sonuçlanmışsa bu kez tüm kabine düşer ve yenisi atanırdı (madde 38).

Parlamento tatilde olduğu zamanlar bakanlar kurulu kararlarını padişahın emriyle yürürlüğe koyardı; ancak bu yalnızca devleti ya da kamu düzenini tehdit eden ciddi durumlarda uygulanır, parlamento normal ya da özel toplantısında söz konusu kararı gündemine alıp leh ya da aleyhinde bir karar verirdi (madde 36). Yasama hakkı her iki meclise de verilmişti, yasa taslakları ilan edilmek üzere padişaha gönderilirdi. Padişah yasayı iki ay içinde çıkarmak ya da geri göndermek zorundaydı. Ancak bundan sonra meclis üyelerinin üçte ikisi yasayı benimsemişlerse padişah bunu ilan etmek zorundaydı (madde 53, 54). Böylece padişahın vetosu ancak geciktirici bir etkendi. Her iki meclis de her yıl 1 Kasım'dan 1 Mayıs'a kadar toplanmak zorundaydı. Toplanmak için hükümetin ya da padişahın onayı gerekmiyordu. Çalışma süreleri normal yasalar yoluyla uzatılabilirdi (madde 43). Meclis yıllık bütçeyi onaylama, bütçe hakkında bakanlar için gensoru verme haklarına sahipti, ancak gelirlerin nasıl toplanıp değerlendirileceğine bakanlar kurulu karar verirdi (madde 80).

Son olarak da eski Anayasa'da belirtilen haklar daha belirginleştirilmişti. Yurttaşlar yasalardan kaynaklanmayan kararlarla tutuklanamazlar, üstleri ve meskenleri aranamaz, cezaevine konulamazlardı (madde 10). Yayın özgürlü-

ğü vardı, yayından önce sansür kalkacaktı (madde 12). Mahkeme kararı olmadan posta maddeleri açılamazdı (madde 119) Osmanlılar dernekler biçiminde örgütlenme hakkına sahipseler de, Osmanlı toprak bütünlüğünü, kamu düzenini bozmak, imparatorluktaki ırkları bölmek ya da Anayasayı ortadan kaldırmak üzere kurulan tüm gizli dernekler yasaklanıyordu (madde 120).[30]

Parlamentodaki politik grupların zamanlarının çoğunu politik oyunlarla harcamaları yüzünden çeşitli grupların fikirlerini yürürlüğe koyacak yasaların çıkarılmasına pek zaman kalmıyordu. İtalyan Savaşından önceki üç yıl içinde istibdadın son yıllarında olduğundan daha az yasa çıkarılmıştır, çıkartılan yasalar da parlamentonun yıllık bütçeyi onaylama sorumluluğunu yerine getirmesiyle gerektiği zamanlarda, ek fonlar çıkartılması içindi.[31] Kadrolar, aylıklar ve terfiler de azaltılarak bütçenin dengelenmesi yoluna gidilmiştir.[32] Vergilerin zamanında kullanılmasını ve devlet gelir kaynaklarının israf edilmemesini sağlamak için imparatorluk çapında bir mali müfettişlik düzeni kuruldu.[33] Vergi toplama düzen ve yöntemleri yeniden elden geçirildi.[34] Maliye Bakanlığında kurulan *Islahat-ı Maliye Komisyonu* gelirleri çoğaltıp giderleri kısmak için çalışmalar yaptı.[35] Devletin vergi tahsildarları, bayındırlık ve eğitim için konan ek vergileri de toplamak ve dağıtmakla yükümlendirildi.[36] Yeni bir merkezi muhasebe sistemi kurularak memurların. Bakanlıkların ve dairelerin kamu parasını kullanımları daha sıkı bir denetim altına alındı.[37] Yasaların ve Muhasebe Dairesinin sürekli dürtüleriyle tahsilat, salınan verginin yaklaşık yüzde 100'üne ulaştı. Ancak giderler daha hızlı bir artış gösteriyordu. Ordu giderleri 1901 ile 1910 arasında 596.7 milyon kuruştan 849.8 milyon kuruşa, donanma giderleri 50.06 milyon kuruştan 115.2 milyon kuruşa, jandarma ve polis giderleri 120.4 milyondan 166.1 milyon kuruşa yükselmiş, parlamento da yalnız aylıklar ve diğer yönetim giderlerinde 100 milyon kuruşa varmıştı. Bunun sonucunda Tablo 4.1'de görüldüğü gibi Jön Türk döneminde bütçe açığı sürekli bir artış göstermiştir.

Tablo 4.1. Osmanlı gelir ve giderleri, 1908-1911

Mali Yıl	Toplam tahsilat (kuruş)	Yüzde	Giderler (kuruş)	Bütçe açığı (kuruş)
1324/1908-9	2.519.791.592	92.16	—	—
1325/1909-10	2.692.693.836	96.44	2.775.263.363	–82.569.527
1326/1910-11	2.878.303.078	98.14	3.374.511.319	–496.208.241

Kaynak: İhsaiyat-ı Maliye, cilt I, III, özellikle I, 402-433.

Çıkartılan diğer yasalar da karşı-ihtilâlin bastırılmasından sonra Makedonya ve Doğu Anadolu'daki terörist saldırılarını karşılamaya ilişkindi. 'Serseriler ve Sanıklar Hakkında Kanun' ile (8 Mayıs 1909) hükümetin imparatorluk

çıkarlarına aykırı davranmaktan kuşkulanılan kişilere karşı hareketi sağlanmıştı. Belirli bir geçim kaynağına sahip olmayan kişiler savcılıkça toplanıp bir kamu hizmetinde iki ila dört ay çalışmaya mahkum ediliyordu. Bir suç işlediğinden kuşkulanılan kişi de polis tarafından 48 saat süreyle tutulabiliyor, yasadışı bir hareket ya da plan saptanınca, gereği gibi cezalandırılmak üzere savcılığa teslim ediliyordu. Üzerinde silahla yakalanan herkes altı ay hapse mahkum olabilirdi. Silahlı çetelerde eylemci olduğu saptananlar on yıla, bunların liderleri ve örgütleyicileri de idama mahkum olmaktaydılar. Böyle çetelere girenlerin aileleri de cezalandırılıyor, mal mülklerine devlet tarafından el konulabiliyordu.

Orduya terörist çeteleri yakalamak ve silahsızlandırmak için 'izleyici taburlar' kurulması emri verildi. Herkes bu konuda orduyla işbirliğine çağırıldı.[38] Toplantı Yasası ile toplantılar izne bağlandı; toplanılacak yer ve saat, toplantıyı düzenleyenler, konuşulacak konular önceden bildirilecekti. Parlamento ya da Hükümet toplantıdayken bu binaların 3 kilometreden daha yakınında toplanmak yasaktı. Toplantılar yol ve kaldırımlarda trafik akışını kesemezdi. Yasalara uyulduğunu saptamak için toplantılara hükümet memurlarının alınma zorunluluğu getiriliyordu.[39] Dernekler Yasası tüm derneklerin kaydı zorunluluğunu getiriyordu, ırkçılık, milliyetçilik temeline dayanan ya da imparatorluğun birliğine saldıran gruplar yasaklanıyordu.[40] Yeni bir Basın Yasası Abdülhamit'in basın yasasını onaylar nitelikteydi; her gazete kamu düzenini bozacak, kişilere zarar verecek ya da Anayasa'nın ihlâlini[41] doğuracak haberleri basmaktan yasal ve malî açıdan sorumlu tutulmaktaydı.[42]

İstanbul ve çevresi; belediyesi, Emniyet-i Umumi Müdürlüğü ve valisiyle yeni bir vilayet olarak yeniden örgütlendiğinden korunması geçmişte olduğundan daha etkin oluyordu.[43] Böylece Osmanlı toplumu kamu düzeni adına, Anayasa yeniden kabul edildikten sonra Abdülhamit döneminde olduğundan daha da sınırlanmıştı.

Bu sınırlamalar teröristleri ve sağ ile solun aşırı unsurlarını caydırmak için konulmuştu. Halkın çoğunluğunu ilgilendiren adalet düzeni geliştirilmeye devam ediyordu. Mahkemeleri daha iyi denetleyebilmek ve yargıçların dürüst ve yetenekli olmalarını sağlayabilmek için Adalet Bakanlığı genişletilmiş ve yeniden düzenlenmişti.[44] Mahkemelere dışardan müdahale edilmemesi ve kararların yasalara göre verilmesini sağlamak için yeni bir adlî müfettişlik düzeni getirildi.[45] Bunun dışında vilayet mahkemeleri valilerin yetki alanı dışına çıkarıldı, sulh, ceza ve ticaret mahkemeleri kuruldu.[46]

Yeni rejim silahlı kuvvetleri de modernleştirmek için harekete girişti. Çoğunluğu Almanya, İngiltere ve Birleşik Devletler'den olmak üzere yeni toplar, silah, savaş gemileri ve diğer araç gereç satın alındı. Osmanlıları bunların kullanımında eğitmek için yabancı danışmanlar getirtildi, orduyu modernleştirmek için yeni yasalar çıkartıldı. Seraskerlikte yeni kurulan Şurayı Askeri, ordu-

nun örgütlenme ve harekâtını modernleştirmek için bir dizi yeni yönetmelik hazırladı.[47] Yedekler de yerliden düzenlendi, kendilerine ek araç gereç verildi, yeniden eğitildi.[48] Askeri tıp ve veterinerlik hizmetleri modernleştirilip genişletildi.[49] Ancak orduda reform güç bir işti, geniş bir yer tutan askerî bürokrat sınıfı yapılan gelişmelere çok güçlükle ayak uyduruyor, ittihatçı subaylarla muhalifleri arasındaki rekabet ortak yarar uğruna birleşmeleri önlüyordu.

Bütün daireler malî sıkıntı içindeyken ve ordu ya da maliye söz konusu olmadığı durumlarda parlamento politik çekişmelere girdiğinden 1911 sonuna kadar pek bir şey yapılamadı. Kentlerde tramvay işletilmesi, yol yapımı ve demiryollarının artırılması için birkaç yasa çıkarıldı.[50] İstanbul tramvayları sonunda elektriğe kavuştu[51]. Haliç'te düzenli vapur seferleri başladı.[52] Eğitim ek vergisinin yardımıyla laik okul düzeni genişletilip modernleştirildi, ancak Abdülhamit döneminden kalan temel örgüt ve yönetmeliklerde önemli bir değişiklik yapılmadı. Assubay ve piyade okulları açıldı.[53] Ekonomiyi geliştirmek için gelişigüzel önlemler alındı; pirinç ekimini teşvik[54], ormancılığı geliştirmek[55], ticaret odalarını yaygınlaştırmak[56] için yeni yönetmelikler hazırlandı. Tarım Dairesi, Ticaret Bakanlığından alınıp Orman, Maden ve Tarım Bakanlığına bağlanınca uzun süredir iki bakanlık arasında süren çatışma da sona erdi.[57] Memurların emeklilikleri kolaylaştırıldı[58], Osmanlılara yer açılması için yabancı uzman kullanımı sınırlandırıldı[59], memurların yasalara bağlı kalıp kalmadıklarını ve vatandaş haklarına saygı gösterip göstermediklerini denetlemek için bir memur müfettişleri örgütü kuruldu.[60] Bütün yapılanlar bu kadarla kaldı; bu sınırlı başarılar gerçekten halkın çoğunluğunun da, ittihatçıların da arzuladıklarından çok uzaklarda kalmıştı.

İç Huzursuzluk ve Arnavutluk İsyanı, 1910-1912

Yeni rejim mucizeler yaratmadığı için imparatorlukta yaşayan çeşitli ırklar arasındaki ilişkiler de daha kötüye gitmekteydi. Ermeni Taşnaklar Doğu Anadolu'da yeni bir terörizm dalgasına başvurarak, Avrupa'da Osmanlıları soykırımı ile suçlama kampanyalarını sürdürdü. Makedonya'daki Yunan çetecileri de benzer eylemler içindeydi. Kısa bir süre önce Parlamentonun kullanımına verilen Çırağan Sarayı elektrik kontağı sonucunda yandığı (Ocak 1910) halde İstanbullular bunu teröristlerin eylemi olarak görüyordu. Parlamento tüm belge ve arşivlerini kaybetmiş olarak Fındıklı'daki Güzel Sanatlar Akademisine taşındı ve imparatorluğun sonuna kadar orada kaldı. Yunanlıların Kıbrıs üzerindeki istekleri, Parlamento'daki Rum temsilcilerin Rum subay ve taşra memurlarının sayılarının arttırılmasını istemeleri durumu daha da karıştırdı.

Bir başka huzursuzluk kaynağı da Arnavutluk'tu. İbrahim Temo ve Ahmet Niyazi gibi Arnavutlar Jön Türk hareketine katıldıkları için Arnavut milliyetçileri meşrutiyetin başarısının Berlin Kongresinden beri besledikleri emelle-

rine kavuşacakları anlamına geleceğini sanıyorlardı. Ancak Jön Türk döneminde geliştirilen Osmanlılık Arnavut milliyetçilerinin istedikleri Özerklik anlamına değil de birleşik bir imparatorlukta işbirliği anlamına geliyordu. Jön Türkler ilk başlarda Arnavut milliyetçi derneklerinin çalışmalarına engel olmadı; ancak imparatorluğun her yanında olduğu gibi Arnavutluk'ta da kendi parti merkezlerini kurarak milliyetçilere karşı Osmanlılık kampanyasına başladılar. Milliyetçiler buna tepki olarak özerklik, Arnavutluk dilinin gelişmesi ve vilayette kilit noktalara Arnavutların atanmaları yolundaki isteklerini tekrarladılar. İsmail Kemal Vlora, Berat milletvekili olarak İstanbul'a gelip milliyetçilerin başkentteki sözcülüğünü yapmaya başladı. 1909 karşı-ihtilâline Arnavut askerlerinin katılmaları ve İsmail Kemal'in Liberal Birliği'yle işbirliği yanlış anlamalara yol açtı. Jön Türkler Arnavutluk Müslümanlarının tümünün Hıristiyanlara karşı merkezi hükümeti desteklediklerini varsayıyordu; ancak durum oldukça karmaşıktı. Müslümanlardan çoğu Arnavutluklarını her şeyin üstünde sayarak milliyetçileri destekliyor, aralarında kuzeyin Gheg aşiretlerinin de bulunduğu pek çok Hıristiyan ise, özerk bir Arnavutluk'ta geleneksel ayrıcalıklarını kaybetmekten korkarak milliyetçilere karşı çıkıyordu.

Sonunda 1910 kış ve ilkbaharında patlak veren Arnavutluk isyanı milliyetçi bir hareket olduğu kadar yeni merkezileştirme çabalarına karşı da bir direnmeydi. Yeni sayım ve vergi yasaları uzun süreden beri bağımsızlıklarına sahip olan ve askere gitmeyen dağ köylülerini çok huzursuz etmişti. Serserilere ve milliyetçi derneklere karşı olan yasa da özellikle yüzyıldır dağlara egemen olan silahlı çetelerle dolu Arnavutluk'u etkilemişti. Bu yasalar hükümetin denetim çabalarına karşı duyulan kızgınlığın, milliyetçilerin açıkça savunulmasına dönüşmesine neden oldu. Mahmut Şevket Paşa'nın ilk isyanları bastırırken gösterdiği şiddet, milliyetçilere yeni taraftarlar kazandırdı. Karadağ isyancıları savunuyor, yalnızca Arnavut göçmenlerini koruyup silahlandırmakla yetinmeyip Avrupa'da davalarını dile getiriyor. Padişahın genel af ilan etmesini, el koyduğu silah ve malların bedelini ödemesini ve bölgedeki bütün belediye ve sancak başkanlarının Arnavut olmalarını istiyordu. 1911 kışında sıkıntılar daha ağırlaştı, milliyetçiler Arnavutluk vergi gelirlerinin Arnavutluk giderlerine harcanmasını istediler. İsyan Katolik Arnavutlar tarafından başlatıldığı halde binlerce Müslüman 'özgürlük, adalet ve özerklik' istemleriyle bunlara katıldı. 1911 Haziranında Padişah durumu sakinleştirmek için Kosova'ya gitti, bir genel af fermanı imzaladı, pek çok ödün verdi. Askerlik yalnızca bölgede yapılacak, Arnavut okulları açılacak, iki yıl süreyle kimse askere alınmayacak, vergi verilmeyecek, memurlar Arnavutça bilenlerden seçilecekti. Bu önlemler kuzeyi sakinleştirdiyse de, güneydeki isyan hızla yayıldı. Vlora'da kurulan bir milliyetçi Arnavut komitesi İşkodra, Kosova, Manastır ve Yanya vilayetlerinin bir tek vilayet içinde toplanmasını, bu vilayetin kendi parlamentosu tarafından yönetilmesini, kendi ordusuna sahip olmasını istedi (15

Mayıs 1911). Hükümet isteklerden çoğunu kabul zorunda kaldıysa da (Ağustos 1911), çözümün geçersizliği kısa zamanda yeniden ortaya çıktı. Bu kere İsmail Kemal ile arkadaşları Trablusgarp'taki Osmanlı-İtalyan savaşı nedeniyle özerklikten daha çok şeyler kopartabileceklerini anlamışlardı. Üstelik Karadağ ile İtalya da kendilerine yardım edeceklerine söz vermişlerdi. 1912 Haziranında Arnavutluk yeniden isyan etti, isyancılar bu kez tam özerk, Arnavutlar için, Arnavutlar tarafından yönetilen, birleşik bir Arnavutluk istiyorlardı.

Türk Milliyetçiliğinin Başlangıcı

Türkleri çeşitli milliyetçi çıkarları uzlaştırıp birleşmiş bir imparatorluk emelini gerçekleştirme çabasının olanaksızlığına inandıran olay, Arnavut isyanı olmuştur. Tutucular İslamcılığa dönüşle buna tepki gösterirlerken Anayasa'yı savunan laiklik taraftarları da Türk milliyetçiliğine dönmüşlerdir. Karşıihtilâlden bu yana sakin duran Türkçü gruplar yeniden ortaya çıkıp çok geniş bir halk desteğine sahip oldular. 1909 Ocak ayında *Türk Derneği* kurulmuş, bu grupların çalışmalarını koordine etmek için aynı ad altında bir de gazete çıkartmış, ancak pek az tepki uyandırmıştı. Ancak şimdi kamu ilgisinin artmasıyla dernek yöneticileri derneklerinin adını *Türk Yurdu Cemiyeti*'ne döndürerek (31 Ağustos 1911) bunu büyük bir hareket haline getirmeyi başardılar. Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu'nun yönetiminde olan derneğin görüşleri ünlü *Türk Yurdu* dergisinde yayınlanmaya başlandı. Bunlar Osmanlı Türkçesini halkın konuştuğu dili yansıtacak biçimde basitleştirmek için milli bir kampanya başlattılar, imparatorlukta olduğu gibi dünyanın her yanındaki Türklerin politik ve ekonomik çıkarlarını gözeten bir politika izlemeye başladılar.[61] Osmanlıcılığın uzun zamandır destekleyicisi olan İttihat ve Terakki de azınlıkların imparatorluk içinde tutulabilmesi umudunu kaybederek Türk milliyetçiliğine döndü.[62]

Trablusgarp Savaşı

Jön Türklerin Türk milliyetçiliğine geçiş dönemi henüz başladığı sırada, İtalyanların Trablusgarp'ta ve 1911 sonlarında Bingazi'de imparatorluğa karşı başlattıkları saldırılarla hareket yeni bir hız kazandı. İtalya Krallığı eski Roma İmparatorluğu'nun görkemini canlandıracak bir imparatorluk düşü içindeydi. Akdeniz'e kıyısı olan Afrika topraklarının çoğu İngiltere ve Fransa tarafından paylaşılmış, geriye bir Trablusgarp kalmıştı. Buradaki Osmanlı egemenliği ancak ismen var olan bir şeydi. Garnizonlar zayıf, hükümet sınırlı ve yetersiz, ekonomik durum kötüydü. Bedevilerin yaşadığı iç bölgeler bir süre önce Sünusilerin başında bulunduğu bir Müslüman hareketinin denetimine girmiş, Osmanlı egemenliği daha da zayıflamıştı. Diğer yandan Trablusgarp İtalya'ya

yakındı. İtalyan tüccarları uzun süredir burayla iş yapıyorlardı. Onların kendilerine kötü davranıldığı konusundaki şikayetleri, silahlı bir müdahaleyi haklı çıkarabilirdi. İtalya'nın emelleri pek gizli kapaklı da değildi. Daha 1900 yılında Fransa, Fas'ı işgal etmesi halinde Trablusgarp'ı İtalyanlara peşkeş çekmeye hazırdı. İki yıl sonra Avusturya da, Bosna-Hersek'teki emellerini gerçekleştirmede İtalya'nın yardımcı olması halinde aynı ödünü vermişti. Üçlü Antlaşma'da İtalyan katkısını sağlamak için İngiltere de bu alış-verişi kabul etti. 1909'da İtalya'nın Boğazların Rus savaş gemilerine açılması isteğini desteklemesi üzerine Rusların da onayı alınmış oldu. Almanya ve Avusturya İtalya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na saldırmasının ardından yeni bir büyük bunalım doğacağından korkuyorlarsa da, İtalya'yı yabancılaştırıp İngiltere ile Fransa'ya yakınlaştırmak istemiyorlardı. Böylece Fransa'nın Fas'taki durumu sağlama bağlanınca İtalyan basın ve kamuoyu Trablusgarp'ta harekete geçilmesi gerekliliğini vurgulamaya başladı, İtalya hükümeti de savaş kararı aldı.

İtalya hükümeti bir süredir Trablusgarp ve Bingazi'deki İtalyan uyruklulara 'kötü davranılmasından' şikayet ediyordu. Osmanlılar, bir savaştan kaçınmak için gerekli garantileri vermeye hazırdı. Ancak saldırı kararı almış olan İtalyanlar Osmanlı önerilerini reddetti.[63] 29 Eylül 1911'de savaş ilan edildi. Bir gün sonra Trablusgarp denizden ablukaya alındı. İngiltere tarafsızlığını ilan etti. 4 Ekimde Trablusgarp bombardımana tutuldu, bir İtalyan birliği Tobruk'a çıktı. Her iki vilayetteki Osmanlı garnizonunun toplamı 15 bin kişiydi. Balkanlardaki durum nedeniyle İstanbul hükümeti bölgeye çok az bir kuvvet ayırabildi. Bu birliğin başına her ikisi de İttihat ve Terakki üyesi olan üstün yetenekli iki subay getirildi. Bunlardan kısa bir süre önce saraya damat olan Enver Bey Bingazi, Mustafa Kemal Bey de Trablusgarp ve Demre komutanlıklarına getirilmişlerdi. Ancak onlar gelmeden İtalyanlar tüm kıyı bölgesini aşmışlardı; Mustafa Kemal ve Enver Bey kuvvetlerini karaya çıkartıp içerlere sürdüler, burada Osmanlı garnizonunun başına geçerek Sünusilerle birleşip düşmana direnmeye hazırlandılar.[64] İtalya 4 Kasımda Trablusgarp ve Bingazi'yi ilhak ettiğini resmen ilan etti; ancak yalnızca kıyı bölgesini elinde bulunduruyordu. Osmanlılar ve Sünusiler de içerlerde başarılı bir gerilla savaşına başlamıştı. İtalyanlar buna karşılık olarak Karadağ ve Arnavutluk'a silah ve cephane göndererek Bab-ı Âli'ye karşı yeni serüvenlere özendirmeye çalıştılar.[65]

İttihat ve Terakki'nin Yükselişi ve Çöküşü

İtalyan zaferlerinin İstanbul'daki ilk politik sonucu İttihatçıların hızla zayıflamaları ve bunun sonunda İtalyanlarla iyi ilişkileri olduğundan gurur duyan Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın istifası oldu (28 Eylül). İttihat ve Terakki'den kopan çeşitli gruplar Anayasa'da belirtilen demokratik süreçlere sahip çıkmakla birlikte hükümetin padişahlık ve halifelik makamını desteklemesini

isteyerek Hizb-i Cedit'i (Yeni Parti) kurdular.[66] Buna karşılık olarak İttihatçılar içinde daha liberal bir grup olan *Hizb-i Terakki* kuruldu.[67] Harbiye bakanı olan Mahmut Şevket Paşa Trablusgarp yenilgisini İttihat ve Terakki'nin orduya karışmasında buluyordu. İttihat ve Terakki ise Almanya'yla dostluğu önermiş olduğundan ve şimdi Almanya, İtalya ile ittifak halinde bulunduğundan durumdan zararlı çıkmıştı.[68] İttihat ve Terakki Partisi, halk arasındaki eski saygınlığına kavuşmak için İtalyan mallarına karşı bir boykot başlattı, parlamentodan İtalyan Kapitülasyon haklarını iptal eden bir yasa çıkartıp Osmanlı devlet hizmetindeki İtalyanların işlerine son verdirdi. Prestijinin ancak bir bölümünü elde edebilen İttihat ve Terakki bundan sonra sadrazam Sait Paşa'nın liderliğinde diğer muhalif temsilcilerle bir koalisyon hükümeti kurdu (30 Eylül 1911). Sait Paşa İngiltere'den Trablusgarp konusunda yardım isteyerek karşılığında Üçlü Antlaşma'ya girme önerisinde bulundu; böylece İttihat ve Terakki'nin politikasına ters düşen bir iş yapmış oluyordu, ancak önerileri kabul edilmedi. Savaşın Osmanlıları Boğazları kapatmaya iteceğinden korkan Rusya araya girerek Bab-ı Âli'ye İtalyan işgalini tanımadığı takdirde baharda Arnavutluk ve Makedonya'da yeni karışıklıklar çıkartacağını bildirdi. Sait Paşa bu planı reddetti ve böylece hiçbir şey yapılmadı.

Şimdi *Hürriyet* ve *İtilaf Fırkası* adını almış olan Osmanlı Ahrar Fırkasının 1911 sonlarında İstanbul'da bir ara seçimde kazançlı çıkması, mecliste hükümetin Trablusgarp'ı savunmasındaki başarısızlığı konusunda bir genel soruşturma açılmasını istemesine neden oldu. Bazı ittihatçılar da muhalefete katıldılar. Parlamento denetimden çıkmak üzere olduğundan İttihat ve Terakki Sait Paşa'yı parlamentoyu feshe çağırdı. Bunu yapmak için Anayasa'nın 35. maddesini değiştirerek padişaha, Meclisle kabine arasında bir tartışma olmadan da meclisi fesih hakkı yeniden verilmek istendi. Hürriyet ve İtilaf Partisi, politik bir yapıya sahip tek partinin İttihat ve Terakki olduğunu görerek buna karşı çıktı. Ancak daha önce, padişahın yetkisini güçlendirmek için bu önlemin alınmasını kendileri istediklerinden, Sait Paşa'nın fikrine pek karşı çıkamadılar. Ne var ki, 13 Ocak 1912'de değişiklik önerisi Meclis'te reddedildi. Bunun üzerine Meclisle kabine arasında bir görüş ayrılığı çıktı ve böylece eline koz geçen padişah iki gün sonra Meclis'i feshetti.[69]

Bunun ardından geniş çaplı bir seçim kampanyası başladı; yeni basın, toplantı ve dernek yasaları İttihat ve Terakki adaylarının lehine kullanıldı, parti imparatorluk çapındaki örgütüyle ezici bir çoğunlukla Meclise geldi, Hürriyet ve İtilâf Partisinin eski milletvekillerinin çoğu seçilemedi.[70] İtalyanlar Trablusgarp'taki açmazdan kurtulabilmek ve Osmanlıları barış masasına oturtabilmek için Oniki Adayı işgal edip (24 Nisan - 20 Mayıs), Çanakkale girişindeki kaleleri topa tuttu.

Osmanlı hükümeti Rusların korktuklarını yaparak Boğazları kapattı. Ancak bu hareket İttihat ve Terakki'nin millî bir direnişi örgütleyecek tek siyasal güç

olması nedeniyle kuvvetlenmesine yol açtı. Yeni meclis mayıs ortalarında toplandığında Sait Paşa kabinesine yeni ittihatçılar ve bu arada Maliye Bakanlığı'na da Cavit Bey getirildi. İttihat ve Terakki bunun dışında padişahın yetkilerini artıran anayasal değişiklikleri de yaptırmış ve böylece Meclisin feshinden istediklerini elde etmiş olarak çıkmıştır.(71)

Ancak İttihat ve Terakki zaferi kazanmakla özgün politik desteğinin temellerini de kaybetmiş oluyordu. Şimdi çoğunlukla durumlarını korumaya çalışan sivil politikacılardan oluştuğu için, partinin tutumu yalnız muhalefeti değil, elde ettiği ve 1909'da kazanılan zaferlerin çoğunu ortadan kaldırmak için kullandığı otokratik denetimi önlemek için partiyi destekleyen askerlerin çoğunu da korkuya düşürmüştü. Bunun sonunda bazı liberal görüşlü subaylar İttihat ve Terakki'nin otokrasisini sona erdirmek ve ordu içinden siyaseti çıkarmak için *Halâskâr Zabitan Grubu*'nu kurdular.(72) Bunlar Hürriyet ve İtilaf Partisi'yle işbirliği yaparak İttihat ve Terakki iktidarı bırakmadığı takdirde şiddete başvuracaklarını bildirdiler. Mahmut Şevket Paşa grubun kampanyasını desteklemek için Harbiye Bakanlığı'ndan istifa edince bir darbe kaçınılmaz oldu. Böylece İttihat ve Terakki'nin denetiminde olan Meclis'ten güveno'yu almasına karşın Sait Paşa istifa etti (17 Temmuz 1912).(73) Sultan Mehmet Reşat duruma bir çözüm getirmek için subayları siyasete karıştıkları gerekçesiyle eleştirdi, Sait Paşa'nın yerine de Türk - Rus savaşının yaşlı Gazi Ahmet Muhtar Paşa'sını (1839-1918) getirdi.(74) Ahmet Muhtar Paşa partiler üstü kurmaya çalıştığı kabinesine eski sadrazamlardan Kamil Paşa (Yüksek Devlet Şurası Başkanı), Damat Ferit Paşa (içişleri Bakanı) ve Hüseyin Hilmi Paşa'yı (Adalet Bakanı) alarak bir yandan imparatorluğun politikacılarını karşı karşıya bulundukları bunalım önünde birleştirmeye, diğer yandan İttihat ve Terakkici bakanları kabineden uzaklaştırarak partiyi zayıflatmaya çalıştı.(75)

Halaskar Zabitan Grubu amaçlarından ancak bir kısmını elde edebilmişti. İttihat ve Terakki hükümet dışı kalmıştı ama, hâlâ Meclis'e egemendi. Grup Meclis'in feshedilerek yeni seçimlere gidilmesini istedi. Ahmet Muhtar Paşa, Âyan Meclisine Anayasa'nın değiştirilmiş 35. maddesini sundu. Âyan Meclisi Halaskar Zabitan Grubuna sempati duyan eski subaylardan oluştuğu için onayını almak güç olmadı. Bunun ardından 43. madde de değiştirildi. Buna göre parlamento feshedildiği takdirde yeni Mebuslar Meclisi iki ay için olağanüstü oturuma çağırılabiliyor ve bu süre gerektiğinde uzatılabiliyordu. Padişah meclisi feshetti (5 Ağustos), yeni seçimlere gidildi; İttihat ve Terakki'nin sonu yaklaşmıştı.(76) Bu kez kampanya sırasında çalışmaları hükümet tarafından kısıtlanan İttihat ve Terakki Partisi oldu. İttihatçılar ilk başta tüm süreci yasadışı ilân edip seçimlere katılmamayı düşündülerse de, Talât Paşa arkadaşlarını bu davranışın partiyi ortadan sildireceğine inandırınca kampanyayı sürdürdüler.

Bu noktada imparatorluğun Balkan komşularının oluşturduğu yeni bir tehdit politikayı ikinci plana atıvermişti. Avusturya'nın Bosna'yı ilhak etmesi Balkan devletlerinin saldırganlığını uyandırmış, daha önce barışı sağlayan Rusya ile Avusturya arasındaki işbirliğini de sona erdirmişti. Makedonya'da süregelen rekabet Bosna'nın ilhakından sonra Balkanlarda bir ittifakı önlediyse de, İtalya'nın Trablusgarp'a saldırısı üzerine Balkanlı liderler Makedonya'daki rekabetlerinin geri plana atılarak Osmanlıların Akdeniz'in öte yakasında uğraşmalarından yararlanma yoluna gitti. İlk anlaşma Sırbistan ile Bulgaristan arasında yapıldı (13 Mart 1912). Osmanlıları yendikleri takdirde Sırbistan Yenipazar sancağı ile Niş bölgesini, Bulgaristan ise Rodop Dağlarının doğusuyla Struma'yı alacaktı. Ayrıca Makedonya'nın özerkliği, uygulamada güçlük çıkarırsa Bulgaristan Manastır ile Ohri'yi, Sırbistan da kuzey Makedonya'yı alacak, Komanova ile Üsküp ve geri kalan bölgeler çarın arabuluculuğuyla iki devlet arasında pay edilecekti. Bunun ardından bir Yunan - Bulgar anlaşması yapıldı (29 Mayıs 1912). Anlaşmada Makedonya sorununa değinilmeyerek, bir Osmanlı 'saldırısı' halinde karşılıklı yardım sözü verildi. Osmanlılarla Yunanlılar Girit için yeniden savaştıkları takdirde Bulgaristan tarafsız kalacaktı. Karadağ da 27 Eylül'de Bulgaristan ve 6 Ekim'de Sırbistan'la benzer askeri anlaşmalar imzalayarak Bab-ı Âli çevresindeki halkayı tamamladı. Sırbistan'la yapılan anlaşmada saldırıların Ekim ayında başlayacağı da belirtiliyordu.[77]

Osmanlılar bütün Balkan komşularıyla aynı zamanda savaşacak güce sahip değillerdi. Abdülhamit dönemindeki ihmalden sonra orduyu canlandırma çabası ancak sonuç vermeye başlamıştı Askerler depolarda duran binlerce top ve tüfeği kullanmayı henüz öğrenmemişlerdi. Subay kadrosu içinde siyasal görüş ayrılıkları Abdülhamit'in ilk yıllarında özendirilen moral ve birliği parçalamıştı. Mahmut Şevket Paşa'nın Harbiye Bakanlığından istifasının ardından Genelkurmay subaylarının çoğu değiştirilmiş, daire başkanları hazırlanmış seferberlik ve savaş planlarını gereğince inceleyememişlerdi. Trablusgarp'taki hareket Balkanlı müttefiklerin bekledikleri kadar ciddi olmadı. İtalyan ablukası Osmanlıların gerilla savaşını desteklemek için birkaç birlikten fazlasını göndermelerini engellemişti. Ancak bu durumda bile Osmanlıların silâh altında bulunan 250.000 askeri Balkan ordularının toplamından çok azdı.

Trablusgarp Savaşı ve Arnavut İsyanının Sona Erdirilmesi

Ahmet Muhtar Paşa ile yeni kabinesi ilk işlerinin yabancı devletler Balkan saldırısını önlemek için müdahale edinceye ya da Osmanlı ordusu seferberliğini tamamlayıncaya kadar zaman kazanmak olduğunu biliyorlardı. Bu yüzden hükümet ilk olarak Arnavutluk Sorunu'nun çözümüne girişti. 9 Ağustos 1912'

de kuzeydeki Arnavut isyancı liderleri yeni bir dizi reform önerisinde bulundular: Özerk bir yönetim ve adalet düzeninin kurulması; savaş zamanı dışında askerlik hizmetinin Arnavutluk'ta yapılması; Arnavut olmasalar bile yerel dil ve gelenekleri bilen memurların kullanılması; büyük kentlerde yeni liseler, önemli bölgelerde tarım okulları kurulması, dini okulların yeniden düzenlenmesi ve modernleştirilmesi, laik okullarda Arnavutça eğitim, özel okul ve dernek açma özgürlüğü, Arnavutluk ticaretinin geliştirilmesi, isyan sırasında yakalananlara genel af ve son olarak da Arnavutluk isyanını bastırmak isteyen İstanbullu bakanların askeri mahkemede yargılanmaları.(78)

Arnavutlar da bölünmüş durumdaydı, bir kısmı İttihat ve Terakki'yi, bir kısmı Hürriyet ve İtilâf partisini tutuyor, bazılarıysa Abdülhamit istibdadına dönülmesini istiyordu. Bu yüzden önerileri yalnız kendilerinin değil Osmanlı hükümetinin de yaşamasını mümkün kılan bir uzlaşmayı içermekteydi. Önerilerin sonuncusu dışında diğerleri 4 Eylül 1912'de kabul edildi ve Arnavut isyanı sona ermiş oldu.

Ahmet Muhtar Paşa bunun üzerine İtalya'yla savaşı sona erdirme çabalarına girişti. İtalyanlar kıyı bölgesindeki ilk zaferlerinden sonra Trablusgarp içlerindeki Osmanlı direnişini kıramamışlardı. Osmanlıların İtalyanların Trablusgarp'ı denetim altında bulundurmalarını sınırlandırmak istemeleri yüzünden konuşmalar sık sık çıkmaza giriyordu. Üçlü Antlaşma devletleri İtalya'yı anlaşmaya razı etmeye çalıştılarsa da, İtalya Rodos ve Oniki Adayı elinde tutmaya ve Bab-ı Âli isteklerini kabul etmediği takdirde Arnavutları ve Karadağlıları yeni saldırılar için kışkırtmaya kararlı olduğunu bildirdi. 15 Ekim 1912'de Lozan yakınlarında Ouchy'de yapılan anlaşmayla Avusturya'nın Bosna - Hersek'te egemenliğini sağlayan formül aynen kabul edildi. Osmanlı ordusu Trablusgarp ve Bingazi'den çekilecek, karşılığında İtalyanlar da Oniki Adayı boşaltacaklar, padişahın iki vilayetteki dini liderliğini, hutbelerde adının okunmasını, atadığı hoca ve kadıları, dinî vakıfları korumayı, şimdi İtalyan denetimine geçen tüm Müslümanları temsil etmek üzere bir Osmanlı memurunun gönderilmesini kabul edeceklerdi. İtalyan mal ve uyruklarına konulan boykotlar kaldırılıyor, İtalyan Kapitülasyonları ve posta işletme hakkı iade ediliyordu. Ancak İtalya bunların tümden kaldırılması için Avrupa devletleri nezdinde girişimde bulunmayı taahhüt etmekteydi. İtalya yeni vilayetinin hissesine düşen Osmanlı borcunu da üstleniyordu.(79) Ne var ki, İtalya Balkan Savaşlarını ileri sürerek Oniki Adayı koruma gerekçesiyle terk etmedi. Bab-ı Âli sonunda dikkatini başka yere dağıtmak zorunluluğu duymadan komşularının saldırısını önlemeye yönelebilirdi.

Birinci Balkan Savaşı

Karadağ 8 Ekim 1912'de kuzey Arnavutluk ve Yenipazar sancağına girerek savaşı başlattı. Bunun hemen ardından müttefikleri de Bab-ı Âli'ye benzer ülti-

matomlar göndererek geri kalan Avrupa vilayetlerinin özerkliklerini istediler, sınırları etnik çizgilere göre yeniden çizdiler, Hıristiyan valiler, vilayet meclisleri, parasız öğrenim, yerli milis ve jandarma, Hıristiyan denetiminde yeni reformlar ve tüm Osmanlı ordusunun hemen terhisini istediler. Osmanlıların bu koşulları kabul etmeleri beklenmediğinden bundan sonraki birkaç gün içinde her yandan savaş ilanları gelmeye başladı. Yunanistan Girit'i resmen ilhak ettiğini bildirdi.[80]

Yunan donanması Ege Adalarından bir kısmını ele geçirmenin yanı sıra Anadolu'dan Rumeli'ye asker gönderilmesini de engellediğinden savaş Osmanlılar için felaket oldu. Bulgarlar derhal Makedonya'yı işgal etmek istiyorlarsa da İstanbul'dan başlatılan Osmanlı saldırısı üzerine kuvvetlerinden büyük bir bölümü bu cepheye göndermek zorunda kaldıklarından Yunanlılar ve Sırplar, Bulgarlar gelmeden Makedonya'yı istila edip paylaştılar. Bulgarlar doğu Trakya'ya girdi, Osmanlı savunma hattını Kırklareli'nde yarıp (22-24 Ekim) Edirne'yi kuşattı.

İttihatçı subaylarla siyasal düşmanları politika alanında olduğu gibi strateji konusunda da anlaşmazlığa düşünce Osmanlı ordusu çekilerek Lüleburgaz'da yeni bir savunma hattı kurdu. Bulgarlar bu hattı da yarıp (22 Ekim - 2 Kasım) İstanbul'dan önceki son savunma hattı olan Çatalca'ya doğru yürüdü. Bir aylık bir savaş sonunda Trakya'nın tümü elden çıkmış, Bulgarlar Edirne ve İstanbul'u kuşatmıştı.

Batı'da Sırplar Kosova da (23 Ekim) içinde olmak üzere kuzey Makedonya'nın büyük bir bölümünü ele geçirdikten sonra Karadağ ile birleşip Priştina ve Yenipazar'ı alıp Osmanlı kuvvetlerini Komanova'da püskürttüler (23 - 24 Ekim). Bundan sonra kuzey Arnavutluk'u işgal edip İşkodra'yı kuşattılar.

Güney cephesinde, Yunanlılar Makedonya'ya ve batıya yürüdüler, Preveze'yi (3 Kasım) ve Bulgarlardan atik davranıp en büyük ödül olan Selanik'i (8 Kasım) aldılar. Diğer bir Yunan ordusu Epir'i alıp Yanya'yı kuşattı, güney Arnavutluk'un büyük bir bölümünü ele geçirdi. Böylece Osmanlılar iki ay içinde, kuşatılmış dört kent dışında, Avrupa'daki tüm topraklarını kaybetmişlerdi.[81]

Yenilgiler, yiyecek kıtlığı ve hükümetin memur ve öğretmenlerin aylıklarını ödeyememesi İstanbul'da şiddetli gösterilere neden oldu, gösteriler imparatorluğun diğer büyük kentlerine hızla yayıldı. İstanbul'un ve vilayetlerin gençleri ilk kez savaş alanlarında birlikte çarpışıp birlikte ölüyorlardı; savaşın etkilemediği aile kalmamış gibiydi. Avrupa vilayetlerinde toprakları olanlar bir anda yoksulluğun içinde bulmuşlardı kendilerini. Kuzeyden gelen binlerce göçmen kenti doldurmuştu. Her şeyden hükümet suçlu tutuluyordu. İmparatorluğu canlandırmak ve modernleştirmek için yurtsever subay ve memurlar koalisyonu olarak rolünü vurgulayan İttihat ve Terakki şimdi ortak çıkar için herkesin işbirliği yapacağı partilerüstü bir kabine önerdi. Ancak Ahmet Muhtar Paşa ile hükümetini eleştiren Hürriyet ve İtilaf Partisi ile Halaskar Subaylar

Grubu İttihatçıların iktidarı paylaşmalarına karşı çıktılar.[82] Muhtar Paşa kabinesi istifa edince muhalefet sadrazamlığa Kâmil Paşa'nın getirilmesini sağladı. Gerekçe olarak dış müdahale sağlamak için Kâmil Paşa'nın İngilizlerle olan ilişkisinin yararlı olacağı öne sürülüyorsa da, asıl amaç İttihat ve Terakki'yi hükümetten uzak tutmaktı.[83] Yeni düzenin de bir yararı olmadı. Üçlü Antlaşma, ilerlemelerini önleyerek Balkan devletlerini Avusturya'nın kucağına atmak istemiyordu. İttihat ve Terakki de yurtsever tutumunu terk ederek hükümeti ele geçirmek için yeniden şiddete başvurma yolunu seçti. Kâmil Paşa'nın ilk hareketi İstanbul'u Bulgarlardan korumak için yabancı devletlerden donanmalarını İstanbul'a getirmelerini istemek oldu (6 Kasım). Hükümetin teslim olmak üzere olduğundan korkan ittihatçılar direniş önerdiler, sadrazam partinin dernek ve gazetelerini bastı, gösterileri yasakladı. İttihatçılar tutuklandı, bir kısmı Avrupa'ya kaçtı.[84] Yunanistan'ın Selânik'e saldırması üzerine Abdülhamit İstanbul'a getirildi. İttihatçılar geçici olarak dağıtıldıktan ve Bulgarlar da Çatalca önlerinde durdurulduktan sonra, hükümet geri kalan partilerin bir barış önerisini onaylamasını sağlayabildi (3 Aralık).

Barış konuşmaları Londra'da İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in aracılığıyla 16 Aralık'ta başladı. Balkan devletleri Osmanlıların Avrupa'daki tüm topraklarından ve Ege Adalarından çekilmesini istiyorlardı. Çatalca'da Bulgarları durdurmalarıyla ve bu arada çok sayıda askeri silah altına almakla cesaretlenen Osmanlılar, bu öneriyi reddettiler. Edirne ve Avrupa devletlerinin güvencesinde özerk olacak, Arnavutluk dışındaki toprakları vermeye hazır olduklarını bildirdiler. Ege Adaları terk edilmeyecek, ancak Bab-ı Âli Girit konusunda Avrupa devletlerinin kararını kabul edecekti. Makedonya Osmanlı hanedanının bir üyesinin yönetiminde özerk olacaktı. Balkan devletleri buna razı olmayınca konferans dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Grey Avrupa devletlerini yeni bir uzlaşma önermeye razı etti; buna göre Osmanlı İmparatorluğu Doğu Trakya'da Karadeniz'de Midye ile Meriç nehrinin Ege'ye döküldüğü Enez arasında kalan çizginin doğusundaki topraklara sahip olacaktı. Böylece Edirne Bulgarlarda kalacak, Avrupa devletleri Ege Adaları konusunda son kararı verecekti.[85]

Osmanlı ordusuysa, Bulgarların kuvvetlerini çok geniş bir cepheye yaydığını ve bu yüzden savaş devam ettiği takdirde Doğu Trakya'nın yeniden ele geçirilip Edirne'nin kurtarılacağı düşüncesindeydi. Ancak müdahaleyi kendi istemiş olan kabine Avrupa devletlerinin önerisini reddetmenin doğru olmayacağını düşünüyordu. Bu yüzden Edirne'nin imparatorlukta kalması koşuluyla anlaşmayı kabul etti. Vilayet halkı çoğunlukla Müslüman olduğu için burasıyla Çanakkale arasındaki bölge, Boğazı doğrudan doğruya bir Bulgar saldırısından koruyacak tarafsız ve bağımsız tampon bir prenslik olarak korunacaktı.[86] Ancak İttihat ve Terakki Kâmil Paşa'nın barışı sağlamak için Edirne'yi vermesinden korkmaya başlamıştı. 23 Ocak 1913'te ünlü Bab-ı Âli baskını ya-

pıldı. Enver Bey toplantı halinde olan kabineyi silahlı bir birlikle basarak Kâmil Paşa'yı silah zoruyla istifaya zorladı.[87] İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmek yerine Edirne'yi kurtarmak amacını güttüğü birkaç gün sonraki tutumundan da anlaşıldı. Cemal Bey İstanbul Birinci Ordu Komutanlığına getirilince herkesin işbirliğini istedi ve yasaları çiğnemedikçe siyasal grupların toplantılarına devam edebileceklerini bildirdi. Enver Bey padişahın yanına çıkınca bütün partilerin temsil edildiği bir kabineden başka bir şey istemedi. Siyasi eğilimi olmayan Mahmut Şevket Paşa doğu Trakya'yı kurtarmak için gerekeni yapmak göreviyle sadrazamlığa getirildi.[88] Yeni kabineye yalnızca üç ittihatçı alındı, Harbiye Bakanlığını sadrazam üstlendi. Böylece İttihat ve Terakki'nin iktidara dönüşünde ilk hedef olarak imparatorluğun çıkarları gözetilmiş oldu.[89]

Yeni hükümet çok güç koşullar altında göreve başladı. Anadolu'dan toplanan vergi gelirleri Rumeli'de kaybedilenlerin yerini dolduramayacak durumdaydı. Ordu dağılmış, halk umutsuzluk içindeydi. Kâmil Paşa'nın sadrazamlıktan alınması Londra'daki konferans delegelerini Bab-ı Âli'nin barışı bozabileceği kuşkusuna düşürmüştü. Mahmut Şevket Paşa'nın görevi Edirne ile doğu Trakya'yı elden çıkarmamak ve orduya çekidüzen verip ülkedeki halkı yatıştırana kadar Londra Konferansını sürdürmekti. Avrupalı devletlere ödün vererek Edirne'nin Meriç'in sağ kıyısında kalan bölgelerini vermeyi, sol kıyıdaki Müslüman halkı çoğunlukta olduğu ve eski cami ve türbelerin bulunduğu bölgeyi Osmanlıların elinde tutmayı önerdi. Avrupa devletleri Ege Adaları'nın geleceğini saptayacaktı, ancak Anadolu'nun savunması için gerekli olan adalar Osmanlılarda kalacaktı. Son olarak da yeni bir madde öneriyordu: Bunlara karşılık olarak Avrupa devletleri imparatorluğun gümrük vergilerini saptamasını kabul edecekler, imparatorluktaki yabancılara Osmanlılara uygulanan vergiler uygulanacak ve bir süre sonra diğer kapitülasyon maddeleri de yürürlükten kaldırılacaktı (30 Ocak 1913).[90] Bulgarlar toprak önerilerini kabul etmeyince Londra Konferansı dağıldı.

Ateşkes 3 Şubatta sona erince Edirne'nin bombardımanı yeniden başladı. Bulgarlar şimdi Trakya'daki binlerce Türk köylüsünü öldürmeye ve yüzlercesini de imparatorluğun savaş gücünü kırmak için İstanbul'a göndermeye başladılar. Aynı zamanda Çatalca'ya doğru genel bir saldırıya da girişmişlerdi. İki hafta süren çarpışmalardan sonra (18-30 Mart) Bulgarlar püskürtüldü. Ancak Mahmut Şevket Paşa parasızlık yüzünden orduya ikmal yapamıyordu. Edirne 28 Martta açlık yüzünden teslim olup bir terör dönemi yaşamaya başladı. 6 Martta da Yanya Yunanlıların eline geçti. 22 Nisanda İşkodra'nın düşmesiyle Osmanlıların Avrupa'da İstanbul dışında toprakları kalmadı. Kâmil Paşa bu durumdan yararlanıp İttihat ve Terakki'yi ortadan kaldıracak ve Hürriyet ve İtilaf Partisini yeniden başa geçirecek bir karşı darbe hareketine girişti. Kıbrıs ve Mısır'a giderek hükümetin kilit idare ve maliye makamlarını yabancı

uzmanlara verme vaadiyle İngiliz desteğini sağladı.[91] Ancak planları açığa çıktı, İstanbul'a dönüşünde tutuklandı (28 Mayıs 1913). Bu arada Mahmut Şevket Paşa yabancı devletlerin tüm barış koşullarını kabul ettiğini bildirmişti (31 Mart 1913). 16 Nisan'da ateşkes yapıldı, 30 Mayıs'ta konuşmalara devam edildi, on gün sonra da Londra Anlaşması imzalandı. Midye - Enez hattı yeni Osmanlı sınırı oluyor, Trakya ve Edirne düşman elinde kalıyordu. Hükümet Girit'teki bütün haklarından vazgeçiyor, Ege Adaları ile Arnavutluk sınırının saptanmasını da yabancı devletlere bırakıyordu.[92]

Kâmil Paşa'nın tutukluluğu devam ederken Hürriyet ve İtilaf Partisinin darbe hazırlıkları da sürdürülüyordu. Bab-ı Âli baskını ile Kâmil Paşa'nın intikamını almak için sadrazamla belli başlı ittihatçıların öldürülmesi planları yapıldı. Sonunda Harbiye Bakanlığından Bab-ı Âli'ye gitmekte olan Mahmut Şevket Paşa Bayezit Meydanında öldürüldü. Cemal Paşa başkentte sıkıyönetim ilan etti. Katillerden çoğu yakalandı, elebaşıları tutuklandı. Suikastten sonra İttihatçılar kontrolü ele geçirdi. Cinayete karışmamış olan Hürriyet ve İtilafçılar tutuklanıp sürgüne gönderildi. Savaş mahkemesinde Prens Sabahattin (gıyaben) ve 16, Liberal Birlik lideri idama mahkum oldu.[93] İttihat ve Terakki, Mehmet Ali Paşa'nın torunlarından Mısırlı bir prens olan Mehmet Sait Halim Paşa'yı sadrazamlığa getirdi. Partinin dört üyesi de kilit bakanlıklara atandı. Böylece imparatorluğu Birinci Dünya Savaşında felakete götürecek olan İttihat ve Terakki diktatörlüğü başlamış oldu (12 Haziran 1913).[94]

İkinci Balkan Savaşı

Müttefikler arasında ganimetin paylaşımı tartışması kısa sürede askeri dengeyi bozduğu için Balkan Devletleriyle savaş henüz sona ermemişti. Balkan devletleri arasında savaş öncesi yapılan düzenlemeler Arnavutluk Sorunu ile altüst oldu. Savaş devam edip de Osmanlıların yenilgisi kesinleşince Arnavutlar Mahmut Şevket Paşa'nın önerdiği özerklik yerine tam bağımsızlığı elde edebileceklerini düşünmeye başladılar. 28 Kasım 1912'de Avlonya'da toplanan Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan Millet Meclisi Arnavutluk'un tam bağımsızlığını ilan etti ve İsmail Kemal Vlora'yı devlet başkanlığına getirdi. Arnavutlar, yeni devleti Adriyatik'te üstünlüğü ele geçirmek için bir üs olarak kullanmayı düşünen İtalya'nın ve yine bu devleti Sırbistan'ın denize açılmasını engelleyen tampon bir bölge olarak gören Avusturya'nın desteğini kazandı. 12 Aralık 1912'de, daha Osmanlı temsilcileri konferans masasına oturmadan, Londra'da toplanan Avrupa devletlerinin elçileri, Arnavutluk'un bağımsızlığını kabul etti. Sırbistan ile Karadağ'a baskı yaparak Osmanlılardan aldıkları topraklardan çekilmelerini istedi. Londra Anlaşması imzalanıp da işgalciler çekilince Arnavutluk bağımsızlığına kavuştu. Ancak İtalya ile Avusturya'nın yeni devlete egemen olmak için çekişmeleri sonunda, başa zayıf bir Alman prensi

olan Wied'li Wilhelm'in getirilmesi ülkeyi Birinci Dünya Savaşının öncesinde bölünmüş olarak bıraktı.

Arnavutluk'u elinden kaçıran Sırbistan daha önce Makedonya'nın Bulgaristan'a bırakılmış topraklarına, özellikle Ohri ve Veleş'e göz dikti. Yunanlılar da Bulgarları Selanik'ten mümkün olduğu kadar uzak tutmak için Sırpları desteklediler, vilayetin doğu kesimlerini Bulgarlara bırakarak Makedonya'da Vardar ırmağının batısında ortak bir sınıra razı geldiler. Rusya aracılık etmek isteyerek ilgili devletlerin temsilcilerini St. Petersburg'a çağırdı. Bulgarlar çağrıyı kabul etmedi, anlaşma onların aleyhine olunca ortaya ancak Osmanlıların işine yarayacak yeni bir çatışma daha çıktı.

Bulgarlar çok kızmışlardı. Birinci Balkan Savaşında en çok savaşan kendileri olduğu halde müttefikleri şimdi kendi emellerini gerçekleştirmek amacını güdüyordu. Bu yüzden Bulgarlar 29-30 Haziran gecesi Makedonya'daki müttefikleri Sırbistan ve Yunanistan'a saldırdılar. Romanya ve Karadağ da Sırbistan ve Yunanistan'a katılınca dört yandan sarılmış ve azınlıkta kalmış olan Bulgarlar gerilemek zorunda kaldılar. Bu sırada Hürriyet ve Terakki de Edirne'nin kurtarılması için Osmanlı basını ile kamuoyunu heyecana getirmişti. Bazı üyeleri böyle bir hareketin yeni bir savaşa yol açacağından korkan kabine, kendi içinde bölünmüştü. Sonunda Talât ve Enver Beyler üstün çıktı. Osmanlı ordusu 21 Temmuzda doğu Trakya'yı yeniden işgal etti ve hiçbir direnmeyle karşılaşmadan Edirne'ye girdi. Bulgarlar eski müttefikleriyle çarpışmak için tüm askerlerini kentten çekmiş bulunuyorlardı. Osmanlıların saldırısı üzerine Bulgarlar 10 Ağustos'ta Bükreş Anlaşmasını imzaladılar. Yunanistan Selânik'in kuzeyinde ve Kavala'nın doğusunda kalan Makedonya topraklarını, Epir'in tümünü ve bu arada Arnavutların hak talep ettikleri Yanya'yı alıyordu. Sırbistan Makedonya'nın kuzeyi ile Eski Sırbistan'ı alarak topraklarını iki katına çıkarıyor, yalnız Yenipazar'ı Karadağ ile bölüşüyordu. Bulgaristan doğu Makedonya'nın küçük bir bölümünü aldıysa da, sonunda Aleksandropulos (Dedeağaç)'ı alarak 80 millik bir kıyı şeridiyle açık denize çıkmış oluyordu.

Böylece kesinleşen sınırlar 29 Eylül 1913'te Bulgaristan, 14 Ekim 1913'te Sırbistan ve 14 Mart 1913'te Yunanistan'la yapılan anlaşmalarla onaylandı. Bu anlaşmalarla elden çıkarılan topraklardaki Osmanlı mülkleriyle Müslüman sakinlerin durumları da saptandı. Tüm Osmanlı uyruklulara Hıristiyan egemenliğinde yaşamak ya da ülkeden göçmek için dört yıllık bir süre tanınıyordu. Eğer göçmeye karar verirlerse tüm mallarını satabilecek ve bedellerini İstanbul'a transfer edebileceklerdi. Kalanlar ise Hıristiyan komşuları gibi sivil ve siyasal haklara sahip olacaklardı. Yeni hükümetler bunlara din ve kültür özgürlüğü verecek, laik okullarda devlet dili dışında Türkçe okutacaktı. Din işleri yerel ulema tarafından seçilen baş müftülerle yürütülecek, bunlar Müslüman okullarını ve vakıflarını İstanbul'daki şeyhülislamın genel rehberliği altında denetleyebileceklerdi. Müslüman nüfusu çok olan her köy ve kasaba

okul, yönetim ve vakıflar gibi yerel işlere bakmak ve merkezî hükümette Müslümanları temsil etmek üzere kendi Müslüman millet topluluğu meclisini seçecekti.[95] Birinci Dünya Savaşından sonra Ege kıyısındaki Bulgar topraklarının Yunanistan'a geçmesi dışında Trakya ve Makedonya'da çizilen bu sınırlar günümüze kadar kalmıştır.

Böylece Makedonya Sorunu da sona ermiş bulunuyordu. Arnavutluk istediği tüm toprakları alamamış olmakla birlikte bağımsızdı. Bulgaristan topraklarını yüzde 30 oranında genişletmiş, Ege'ye çıkmıştı. Sırbistan toprakları yüzde 82, nüfusu da yüzde 50'den fazla artmıştı. Yunanistan ve Karadağ da önemli kazançlar elde etmişlerdi. Zarar gören yalnız Osmanlılardı. İmparatorluk Avrupa'daki topraklarının yüzde 83'ünü, nüfusunun yüzde 69'unu ve ayrıca her yıl İstanbul'a akan gelir ve ürünü kaybetmiş bulunuyordu. Balkan müttefikler çok kârlı çıkmışlardı ama düş kırıklıkları ve rekabet hâlâ devam ediyor ve Birinci Dünya Savaşı yaklaştıkça yeni güçlüklere doğru gidiliyordu.

İttihat ve Terakki İktidarda

Edirne'nin geri alınması Osmanlı halkı arasında öylesine bir coşkuyla karşılandı ki, İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesi herhangi bir muhalefet ya da tartışmayla karşılanmadan kabul edilip onaylandı. Başlıca siyasal rakibi olan Hürriyet ve İtilâf Partisi Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesine karıştığı için siyaset alanından çekilmişti. İmparatorluk güçlü bir liderliği gerektiren çok korkunç sorunlarla karşı karşıyaydı. Cami ve okul gibi kamu binaları savaş yaralılarıyla dolup taşmıştı, elden çıkan vilayetlerden binlerce göçmen İstanbul'a akın ediyordu. Pek çok aile evini barkını, malını mülkünü kaybetmiş, başsız kalmış, imparatorluğa kalan topraklarda yepyeni bir yaşama uymaya çalışıyordu. Yönetimin çok daha küçük bir devletin ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde yeniden düzenlenmesi, vergi düzeninin de yeni baştan gözden geçirilmesi gerekliydi. İmparatorluğun komşularının ilerdeki olası saldırılarına karşı silahlı kuvvetlere çekidüzen verilmeliydi. Osmanlı toplumunun yeniden kurulması, savaşın getirdiği müthiş şoktan sonra moralinin düzeltilmesi gerekiyordu. Bunları başaracak örgüt, insan gücü ve program yalnız İttihat ve Terakki'de bulunduğu için halk güdüsel olarak o yana döndü ve partiye o güne kadar imparatorlukta hiçbir kişi ya da grubun sahip olamadığı bir otokrasiyi tanıdı.

İktidar şimdi Bab-ı Âli'nin elindeydi; padişah ve parlamento pek karşı koymaya kalkışmadan onun iradesine boyun eğdi. Parlamento zaten İttihatçılarla doldurulmuş olup pek sık toplanmamaktaydı; yasaların çoğu hükümet kararnameleri ya da padişah iradeleri olarak uygulamaya konuluyor, ancak daha sonra parlamentonun onayına sunuluyordu. Ne var ki bu kararname ve iradeler Osmanlı yasama düzeninin sürekli birimleri olarak hiç değiştirilmeden bırakıldılar.

Bu kritik dönemde ulusun başında, kendisi de İttihatçı olan Sadrazam Sait Halim Paşa (1913-1917) bulunmaktaysa da, gerçek iktidar Balkan Savaşı'ndan önce ve sonraki dönemlerde ortaya çıkıp bu kritik dönemlerde kendilerini kabul ettirmiş olan İttihatçı liderlerin elindeydi. Bu yeni kuşak liderleri, artık yönetici sınıf ya da Tanzimat bürokrasisinin çocukları olmayıp, asker ve memur sınıfından çıkmışlar ve imparatorluğu yalnız iktidardakiler için değil, tüm sınıfların çıkarına olmak üzere modernleştirmeye kararlıydılar. Çoğu zaman eski reformcu kuşaklardan daha acımasız olan laik ve modernleşme yanlısı bu İttihatçı liderler ilerde gelecek olan dönemin temellerini bu sıralarda atmaya başladılar. Bunların içinde en önde geleni parlak bir parti lideri ve stratejist olan Talât Paşa'ydı (1874-1921). Talât Paşa babasının ölümünden sonra askeri öğrenimini yarıda bırakmış, posta idaresine girmişti Doğum yeri olan Edirne'de ve daha sonra Selanik'te Jön Türkler'in arasına karıştı, meslekî durumundan yararlanarak Makedonya'da grubun haberleşmesini üstlendi ve parti strateji uzmanı olarak sivrildi. 1908'de İttihat ve Terakki'nin Edirne temsilcilerinden biri olarak İstanbul'da parlamentoya girdi. Karşı-ihtilâlden kurtulup da Yeşilköy'e giderek orduyla aralarının bulunmasını sağlayanlardan biri de Talât Paşa'dır. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra sürekli olarak hükümette kaldı, Jön Türk döneminin sonuna kadar çoğunlukla Harbiye Bakanlığı yaptı.[96]

1913'ten sonra devlete egemen olan İttihatçı üçlünün ikinci önemli kişisi de askerlikten gelen Cemal Paşa'dır (1872-1922). Cemal Paşa İttihat ve Terakki'yi yaymak ve hücre kurmak için Talât Paşa'nın postane aracılığıyla yaptığını Makedonya demiryolu müfettişi olarak yapmıştır. İhtilâlden sonra Talât Bey'in başkanlığındaki İttihat ve Terakki yönetim komitesinin üyesi olmuş, Hareket Ordusunda bazı askerî birliklerin başında İstanbul'a gelmiş, 1909 ve 1910'da İstanbul askerî valisi olarak karşı-ihtilâli bastırmadaki rolü nedeniyle yükselmişti. Cemal Paşa 1912 Bab-ı Âli baskını ve Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra yine aynı göreve gelmiştir.[97]

İttihatçı liderler arasında en önemlisi Enver Paşa'dır (1881-1922). Enver Paşa Makedonya'da teröristlere, Trablusgarp'ta da İtalyanlara karşı kahramanca dövüşmüş; 1909'da, daha sonra 1910-1911'de Osmanlı askerî ataşesi olarak Berlin'e gitmiş, üst düzeydeki Alman subaylarıyla yakın ilişkiler kurmuş, yaşamının sonuna kadar kendisini etkileyecek olan Alman militarizmi hayranlığını burada kazanmıştır. Şehzade Süleyman Efendi'nin kızı Emine Sultan'la evliliği ve ardından Trablusgarp'taki hizmeti, birlikte askerlik yaptığı Mustafa Kemal'le arasında bir rekabet doğurmuş ve Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki liderliğine yükselmesini önlemiştir, Enver Paşa'nın İttihatçılar içinde en yüksek noktaya erişmesi ancak Bab-ı Âli baskınının (23 Ocak 1913) başında bulunması ve İkinci Balkan Savaşı'nda Edirne'yi geri alan Osmanlı birliklerinin komutanı olmasıyla mümkün olabilmiş. Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki kritik yılda Harbiye Bakanlığı yapmıştır.[98]

İttihatçı üçlü çok değişik kişiliklere sahiptiler, içlerinde en zeki ve kurnazı olan Talât Paşa usta bir politikacı, 'çok akıllı, gerektiği zaman zorlayıcı ama hiçbir zaman bağnaz ve kinci' değildi.[99] Cemal Paşa'nın muhalefeti bastırmaktaki rolü kendisinin usta bir asker, düşmanlarıyla karşı karşıya kaldığı zaman kesin olarak acımasız olduğunu ortaya koymaktadır. Enver Paşa ise tam bir asker, bir halk kahramanı, meslektaşlarına ve dostlarına sadık, yurtsever, ulusuna kendini adamış çok yetenekli bir idareciydi. Bu üçünün yetenekleri birleşince üçü de, hele imparatorluk yeniden savaşa girince, mutlak iktidar sahibi olmuşlardır.

İttihat ve Terakki'nin programı 1913 yılına kadar hemen hemen yıllık olarak kongre bildirilerinde açıklanmıştı. Memurların 'sorumluluklarının genişletilmesi'yle her hareketleri için üstlerinden onay almalarının ortadan kaldırılması ve çeşitli daireler, bakanlıklar ve merkezî hükümetin memurları ile vilayet kurumları arasında 'görevlerin ayrılması' sonunda hükümet daha etkin olacaktı. Millete ekonomik bağımsızlık verilecek. Kapitülasyonlar kaldırılacak, yabancılara Osmanlıların tâbi oldukları yasalar uygulanacak ve böylece hükümet yabancı devletlerin değil, impratorluğun yararına olan malî ve ekonomik politikaları geliştirecekti. Parlamento'nun yetkileri de artırılacak, hem mebuslar hem de Âyan Meclisi üyeleri daha yüksek aylık alacaktı. İdarede ya da polis gibi görevlerde olan mebuslar politikada bağımsızlıklarını sağlamak için parlamentoya girmeden görevlerinden istifa edeceklerdi. Çiftçilere düşük faizli kredi verilip tarımın gelişmesi sağlanacak, ürünlerini pazarlamada kendilerini korumak için kooperatif ya da diğer örgütleri kurma izni verilecekti. Âşar vergisi yine yüzde ona indirilecek, bunun üstüne eklenen diğer vergiler kaldırılacak, eğitim ve bayındırlık hizmetleri için başka kaynaklardan gelir sağlanacaktı. İltizam düzeni kesin olarak sona erdirilecek, kârdan alınan vergi herkesin olanağına göre hükümet yükünü paylaşabilmesi için geniş kapsamlı bir gelir vergisine döndürülecekti. Hayvan vergileri düşürülecek ve yalnızca para biçiminde alınacak, çiftçinin elindeki hayvanlara dokunulmayacaktı. Hayvancılığı, ticaret ve sanayii geliştirmek için çaba harcanacak, şirket kuruluşu kolaylaştırılacaktı. İltimas, yolsuzluk ve adam kayırmaya son verilecekti. Nahiyelere, yerel ihtiyaca göre kendi polisini, eğitimini ve bayındırdık hizmetlerini geliştirme fırsatı verilecekti. Kamu sağlığını geliştirmek ve halkı çok uzun süredir rahatsız eden hastalıkları ortadan kaldırmak için güçlü girişimler yapılacaktı. Merkezî hükümetten yardım istenmeden yerel ihtiyaçların karşılanabilmesi için belediyelere yeterli malî olanak sağlanacaktı. Özel, dinî ve yabancı okullar hükümetçe denetlenecek, ilk öğrenim parasız ve zorunlu olacak, Osmanlı toplumunun birliğini sağlamak için tüm okullarda Türkçe eğitim yapılacaktı. Daha çok öğretmen yetişecek ve bunlar büyük kentlerde tutulmayıp kendilerine ihtiyaç duyulan kırsal kesime gönderilecekti. Çalışmalarında başarılı olan öğretmen ve öğrenciler para ve aylık artırımı gibi önlemlerle özendi-

rilecekti. Din okullarında modern dünyanın ihtiyaçlarına cevap verecek biçimde reformlar yapılacak, daha önce vakıflar tarafından işletilen dinî ve kültürel kuruluşların desteklenmesi için yeni düzenlemelere gidilecekti. Yüksek teknik akademi ve okullarını geliştirmek için yabancı uzmanlar[100] getirilecekti.

Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliğinin Temelleri

İmparatorluğun Müslüman olmayan nüfusunun yaşadığı önemli toprakların kesin olarak elden gitmesi ve Balkan Devletleriyle Çarlık Rusyası'nın sürekli emelleri karşısında Osmanlı kamuoyu Osmanlılığı bırakıp Türkçülüğe sarılma eğilimindeki İttihat ve Terakki politikasını benimsemiş bulunuyordu. İttihat ve Terakki içinde ve dışında Türk milliyetçiliğinin ideolojik temelini geliştirmede, eserleriyle son dönemindeki imparatorluğun ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin entelektüel gelişmesine katkıda bulunan büyük Osmanlı toplumbilimcisi ve düşünürü Ziya Gökalp'ın (1876-1924) yeri büyüktür.

Abdülhamit'in iktidarının birinci yılında Diyarbekir'de doğan Gökalp, Türk ve Kürtlerin birlikte yaşadıkları bir bölgede yetişmiş, her iki dili de öğrenmiş, ancak çok genç yaşlarında Türk aslını vurgulayarak ırk ve ulusal kültür alanlarına yakın bir ilgi duymuştur. Ziya Gökalp gençliğinde hem dinî hem de laik eğitim görmüş, İstanbul'dan sürülen çeşitli aydınların felsefeleriyle ilgilenmişti. Bunların içinden, İstanbul Askerî Tıp Okulunda İttihat ve Terakkinin kurucularından Abdullah Cevdet kendisini Fransız toplumbilimcileriyle ilgilenmey itmiştir. Ziya Gökalp öğrenimine devam etmek için İstanbul'a gidince (1896) Jön Türk hareketine katılmış, tutuklanmış, bir yıl geçmeden doğduğu yere gönderilince yüksek öğrenimi başlamadan son bulmuştu. Bu sırada küçük bir memur olan babası ölünce, gerek babasının emekli aylığı gerekse annesinin küçük serveti Ziya Gökalp'in zamanını felsefe, psikoloji ve sosyoloji okumaya vermesine olanak tanımış, ancak padişahın hafiyelerinin dikkatini çekmemek için bu dönemde herhangi bir eserini yayınlamaktan kaçınmıştır. Abdülhamit tahttan indirildikten sonra yerel İttihat ve Terakki şubesinde konferanslar vermiş, yerel gazeteler çıkarmış, kendi eserlerini yayınlamış ve güçlü bir düşünür olarak ün kazanmaya başlamıştır.

Gökalp'ın ulusal sahneye çıkması 1909 sonbaharında, İttihat ve Terakki'nin Selanik'teki birinci kongresine Diyarbekir temsilcisi olarak katılmasıyla olmuştur. Yazıları ve konuşmaları liderleri etkilemiş, partinin yönetim meclisine seçilmiş, 1918 yılında parti dağılana kadar bu görevde kalmıştır.

Gökalp Selanik'te kalıp ittihatçıların yönetimindeki bir lisede öğretmenliğe başlamış ve imparatorluğun ilk toplumbilim öğretmeni olmuştur. Partinin gençlik bölümü müdürlüğünü de yapmıştır. Kısa bir süre içinde İttihat ve Terakki Partisi'nin düşünürlerinin en önemlisi durumuna gelmiş, uzun çalışma

yıllarında kafasında belirlenen fikirleri yaymak için konferanslar vermeye, eser yazmaya başlamıştır. Eylemci bir politik yaşamdan uzak durmaya dikkat etmiş, devlet memurluğu yerine düşünsel ve bilimsel alanda çalışmayı yeğlemiştir. Birinci Balkan Savaşı'ndan sonra parti merkezi ile birlikte İstanbul'a taşınmıştır. Bu dönemde İttihatçıların Osmanlılık heyecanlarını paylaşıyordu; Türk milliyetçiliğine geçişi azınlıkların işbirliğine yanaşmamaları üzerine uğradığı düş kırıklığından sonradır. Ziya Gökalp İstanbul Üniversitesi'nin ilk toplumbilim profesörü olmuş, Türk Ocağı'na katılmış, *Türk Yurdu*'nun basımı için Yusuf Akçura'ya yardım etmiştir. İttihat ve Terakki'nin eğitiminde büyük reformlara başlamasını önermiş, savaş sırasındaki güçlü laik politikasını başlatmış ve zaman zaman da yönetmiştir. Aralarında tarihçi Fuat Köprülü, romancı Halide Edip, şair Yahya Kemal, yazar Ömer Seyfettin ve gazeteci Ahmet Emin Yalman ile Falih Rıfkı Atay'ın bulunduğu arkadaşları Cumhuriyet döneminde mesleklerinde en üst noktalara erişmelerine karşılık Ziya Gökalp son yıllarını Diyarbekir ve Ankara'da geçirmiş, çıkardığı *Küçük Mecmua* adlı dergiyle Türk milliyetçiliğinin canlandırılmasını desteklemiştir. 25 Ekim 1924' de ölmesiyle genç Cumhuriyet kendini davasına adamış bir ideologun sürekli canlandırıcılığından yoksun kalmıştır.

Reformlar güçlerini, tıpkı Tanzimat ve Abdülhamit dönemlerinde olduğu gibi, onları uygulayan kişilerin yeteneklerinden ya da toplumun kabul etme eğiliminden alırlar. Ziya Gökalp'ın fikirleri de kamu zihniyetinde imparatorluktan millete, dinden laikliğe, Doğudan Batıya geçiş için gerekli esini sağlayan entelektüel bir hareket yarattı. 1913'ten Cumhuriyetin ilk on yılı sonuna kadar süregelen hızlı reformlar pek çok bakımdan Gökalp'ın yazılarının sağladığı ideolojik temel ve destek sayesinde mümkün kılınmış ve desteklenmiştir. Daha önce yaşamak için kaçınılmaz düzenlemeler olarak kabul edilen değişiklikler halk kütlesi tarafından arzu edilen hedeflere dönüşmüştü. Osmanlı İmparatorluğu artık eski kimliğini koruyamayacak durumdaydı. Ancak kaybın ardından ağlanacağı yerde, Gökalp'ın fikirleriyle geçmişte sağlam kökleri olan ve geleceğe güvenle bakan yeni bir millet yaratmak olanağı bulunmuştur. Bu iyimserlik ve yapıcı yaklaşım yeni bir toplumun kurulmasına götüren ışık olmuştur.

Gökalp yazmaya egemen düşünce eğilimlerinin İslamcılık ve Osmanlılık olduğu bir zamanda başlamıştı. Uyanan bir Türkçülüğün izleri görülüyorsa da, bunu canlandıracak gerçek bir felsefe akımı yoktu. Gökalp, gücünü geleneklerden, sanattan, folklordan ve milleti oluşturan toplumsal bilinçten alan, toplumsal bilime dayalı bir milliyetçiliğe inanıyordu: Programını iki cephede başlatmıştır: (1) Bilim adamlığı yönünü ortaya çıkaran ve fikirlerini sistematik, bilimsel, mantıklı tartışmaların bir bölümü olarak sunan pozitivist-sosyolojik yaklaşım; (2) Fikirlerin, ezber ve tekrar yoluyla iletilmesini kolaylaştıran didaktik şiir biçiminde yazılması. Ziya Gökalp efsanelerden esinlenerek çocuk

masalları yazmış, bu çalışmalarıyla Türk geçmişi konusunda yeni bir gururun yanı sıra Orta Asya Türkleriyle tarihsel bağların bilinçliliğini yaratmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek sınırlarının daraldığı bir dönemde bu ideolojik emperyalizm hayâle dayanan bir avuntu yaratabilmiştir.

Gökalp milletlerin üç aşamada geliştiği düşüncesindeydi. Önce dil ve ırkın üstün olduğu kabile toplumları vardı. Bunun ardından din birliğine dayanan din toplulukları geliyordu. Son olarak da, kültür ve uygarlık temel kavramlarının bulunması gereken millet aşaması. Gökalp, kültürün millete ait olduğunu, uygarlığın ise uluslararası olduğunu savunuyordu. Bir millet bir uygarlıktan diğerine geçebilir, ancak kimliğini kaybetmeden kültürünü değiştiremezdi. Bu nedenle millet kültürünü korumalı, bunu daha ileri sanatsal ve yaratıcı gelişmeler için bir esin kaynağı olarak kullanmalıydı. Milliyetçilik konusunda örneklerini Türk tarihinden, toplumbiliminden ve folklorundan almaktaydı. Milliyetçi bir eğitime olan inancını belirtiyor, ancak ırkçılığı ve körükörüne geçmişe bağlılığı reddediyordu. Geçmiş, gelenekler ve İslâmi geçmişi, Türklerin çağdaş Batı uygarlığında yer alması için sağlam bir dayanak oluşturabilirdi. 'Türkçülük, İslamcılık ve Çağdaşlaşma' birbirleriyle uyum gösteren kavramlardı ve hep birlikte hem devleti hem toplumu güçlendirebilirdi.

Ziya Gökalp felsefe ve uygulamada tutarsızlıklara götüren ve ilerlemeyi engelleyen ikilikleri (düalizm) ortadan kaldırmaktan yanaydı. Ulusal Kültür ve kimlik unsurlarını terk etmeden Batı örnek ve tekniklerinin benimsenmesini savunuyordu. Kültür (hars) kavramı folklor geleneği ve duygusuna dayanıyor ve bunu millî kuvvetin çekirdeği olarak görüyordu. Estetik, sanat ve zanaat, edebiyat, müzik ve ahlak halktan esinlenmekteydi. Bu yüzden, Arapça ve Farsça unsurlarıyla Osmanlı dilinin yerini halkın basit Türkçe dili ve grameri almalıydı; dile yerleşmiş olan Arapça ve Farsça sözlükler dilin zenginleştirici unsurları olarak kalabilirdi. Gökalp'ın öğrenci ve haleflerinden bazıları bu fikirleri tüm Türkçe olmayan sözcüklerin dilden temizlenmesini isteyen bir doktrin biçiminde geliştirdiler. Şiirde aruz vezninin Türk dilinin akıcılığına uymadığını ileri sürüyor ve yerine hece vezninin getirilmesini istiyordu. 1914-1915'te yayınlanan *Kızıl Elma* adlı şiir kitabında yalnızca bir şiiri aruz vezninde yazmıştı. Çağdaşlarının pek çoğu, bu arada Yahya Kemal, Mehmet Akif ve Ahmet Haşim büyük bir ustalıkla aruz veznini kullanmaya devam ederlerken, Gökalp hece vezniyle günümüze kadar uzanan bir akımı başarıyla başlatmıştır.

Ziya Gökalp milletin kültürel temelini geliştirmediği gerekçesiyle Tanzimatı da eleştirmiştir. Tanzimat Türk milli geleneğinden ne alınabileceğini, neye ihtiyaç duyulduğunu düşünmeden Avrupa'dan herhangi bir ayrım yapmadan örnek almıştı. Felsefe ve bilim temellerine inmeden Avrupa uygarlığının dış görüntülerini kopya etmişti. İslamiyetin geliştirdiği geleneksel kurumları ortadan kaldırmadan ya da bunlarda reform yapmadan laik okul ve mahkeme düzenini almış ve böylece elde edebileceği başarıyı engelleyen tehlikeli bir

ikiliği ortada bırakmıştı. Tanzimat, milleti birleştireceği yerde, egemen sınıfla basit halk arasındaki uçurumu daha da derinleştirmişti.

Gökalp'ın İslam dinine yaklaşımı da gerekli olanı korumak ve Türk toplumunun ilerlemesini engelleyen unsurları kaldırmak biçimindeydi. Dine rasyonel bir yaklaşım gerçekleştirmek için başlattığı hareket, Cumhuriyet'in çok daha ileri laik yaklaşımı ile değişikliğe uğradıysa da, çağdaş dünyada Türk yaşamı üzerinde giderek etkisini gösterdi. Ziya Gökalp için İslamiyet bir ahlâk kaynağı olarak çok önemliydi ve zamanın ihtiyaçlarına göre değiştirilme olanaklarına sahipti. Milleti olduğu kadar dini de kurtarmak için bunların ikisinin ayrılması, çağdaş ve Türk milli kültürünün yanı sıra İslamiyetin temel değer ve ilkelerinin korunması gerekliydi. Yasama din hukukunun sınırlılığından kurtarılmalı, din işleri de ulemaya bırakılmalıydı. Şeyhülislam devlet denetiminden bağımsız olmalı, aynı şekilde kendisi de yasamaya müdahale edememeliydi. Milletin servetini başka yollara aktardığı ve mali kaynaklar yeteneksiz ellerde çarçur edildiği için dini vakıflar da kaldırılmalıydı. Osmanlı toplumunda laik ve dini unsurlar arasındaki uzun süreli ikilemi sona erdirmek için dini okul ve mahkemeler de kaldırılmalıydı. Din hukukunun yerine laik hukuk geçerli olmalıydı. Kadınlar eski Türk toplumunda sahip oldukları yüksek yere yeniden kavuşmalıydı. Kadınlar da erkekler gibi öğrenim yapabilmeli, erkekler gibi geçimlerini sağlayabilmeli, geleneksel islam kurallarının öngördüğü çokeşliliğin alçaltıcılığından kurtarılmalıydı. Aile, toplumun temel birimi olarak geliştirilmeli ve bunun için de Avrupa'da olduğu gibi soyadına sahip olmalıydı. İslamiyet ancak milli kültürü destekleyen milli bir din olarak kalacaktı. Arap dünyası, Orta Asya ve Uzak Doğu'daki Müslüman kardeşlerle bağlantı sağlamak için kullanılabilirdi ama en önce Türk milletinin çıkarları gözetilmeliydi. Arap geleneklerinin yerini Türk gelenekleri almalı, dualar Türkçe olmalı, Kuran Türkçe öğretilmeli, millet dinini daha iyi anlayıp Allah'ı yabancı bir dilde ibadet ederken olduğundan daha iyi tanıyabilmeliydi.[101]

İslamcılar ve Pan-İslamcılık

İttihat ve Terakki'nin Türk milliyetçiliğini vurgulamasına karşın, Abdülhamit döneminde beslenen İslamcı duygular unutulmuş değildi. Türklerin imparatorluğu artık yalnız Arap Müslüman kardeşleriyle paylaşıyor olmaları, pek çok kişide Osmanlılık ve Türkçülük yerine yaşayabilmek için İslamın gerekli olduğu inancını güçlendiriyordu. Ancak bu grubun etkili bir lider kadrosu yoktu. En büyük İslamcı grup olan İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti 1909 karşıdevriminin başarısızlığından sonra son bulmuştu. Cemiyet İslamiyetin devlet dini olarak korunmasını; istibdat ya da meşrutiyet olsun, rejimin ilk görevinin Müslüman din hukukunu uygulamak olduğunu; Jön Türklerin Şeriat'a uymadıkları için laik ve dinsiz olduklarını ve bu yüzden devrilmeleri gerektiğini

savunmuştu. Partinin ortadan kalkmasına karşın felsefesi Said-i Nursi (1867-1960) tarafından ayakta tutulmuştur. Said-i Nursi Nurcu adını alan bir grup gericinin başında cumhuriyet döneminde ölümüne kadar dinî bir rejimin kurulmasını özlemiştir.[102]

Etkin islamcı gruplardan biri olan **Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye** 1908'de fikirlerini *Beyan ül-Hak* adlı aylık dergide yayınlamıştır. Cemiyetin lideri olan Mustafa Sabri, Birinci Dünya Savaşından sonra Müttefiklerin İstanbul'u işgalleri sırasında (1918-1923) bir kısım ulemayla birleşerek İngilizlerin, Jön Türklerin getirdikleri laik düzeni kaldırmalarında yardımcı olmuştur. Mustafa Sabri, imparatorluğu modernleştirmenin başlıca aracının İslam olduğuna inananların başına geçmişti. Müslümanlar dinlerini Müslüman olmayanların saldırılarına karşı savunmak ve din reformlarını yapabilmek için birleşmek zorundaydılar.[103]

İslamcı gruplar içinde en entelektüeli, fikirlerini aylık *Sirat-i Müstakim* (Doğru Yol) ve daha sonra *Sebil-ür Reşad*'da yayınlayan ve başlarında Mehmet Akif'in (1870-1936) bulunduğu gruptu. Abdülhamit'in istibdadının, Peygamber'in basit dinini en az laik Türkler kadar çiğnediğini ileri süren Mehmet Akif ve taraftarları, Meşrutiyetin İslamiyetin demokrasisi ile tam olarak uyuştuğu fikrini savunuyorlar, parlamentonun inananlar arasında eski Müslüman danışma uygulamasını temsil ettiğini ileri sürüyorlardı. Ancak Batılı kurumları getiren ve Müslüman olmayanlara eşitlik vermek isteyen reformcu politikalarıyla ters düşmekteydiler. Evrensel Müslümanlık bağları pahasına dünya Türkleriyle birleşme politikaları suçlanıyordu. Onlara göre, Batı uygarlığı İslam ahlâk kurallarını bozmuştu, emperyalizmden kurtulmak için Müslümanların eski değer ve birliklerine dönmeleri gerekiyordu, İslamiyet Batı'nın yalnız bilim ve teknolojisini alacak, İslam toplumunu zayıflatacak olan hükümet unsurlarını reddedecekti. Sözde eğitilmişlerle halk kitleleri arasında çok derin bir uçurum vardı. Bu aydınlar Batıyı taklit etmeye çalışıyorlar, ama diğerleri bunun düşüşlerinin nedeni olduğunu biliyorlardı. Aydınlar, milletlerin kendi geçmiş ve deneylerine göre ayrı ilerleme yolları izlemeleri gerektiğini ve İslam dünyasının yolunun Batının yolu olmadığını görememişlerdi.[104]

Modernleşme Yanlıları

İmparatorluğun içinde bulunduğu tehlikeli durumda ve İttihat ve Terakki ile Ziya Gökalp'ın entelektüel tezinin ortak etkisiyle, Jön Türk döneminin sonraki yıllarında Osmanlı yaşamına modernleşme yanlıları egemen oldular. Bunlar, imparatorluk dışındaki hem Türk hem de Müslümanlarla birleşme ihtiyacı dışında, imparatorluğun yaşayabilmesi için modernleşmesi gerektiğini ve bu modernleşmenin de ancak Batı'nın örnek alınarak yapılabileceği düşüncesini savunuyorlardı. Laik modernleşme yanlılarının başında; İslam dininden çok,

İslamlığın devlet ve topluma egemen olması fikrine karşı çıkan *Tevfik Fikret* vardı. Ancak müminler için İslamlık yaşamın her yönünü kapsadığından ve geleneksel İslam devleti din temeline dayandığından, bu düşüncesi bile tutucuların şimşeklerini üzerine çekmeye yetmişti. Modernleşmenin ısrarlı savunucularından biri de fikirlerini ilk kez Cenevre'de yayınladığı *İçtihat* gazetesinde açıklayan *Dr. Abdullah Cevdet*'tir (1869-1932). Abdullah Cevdet geçmişe dönüşü yeğleyenherkesi eleştiriyor, kendi beklentilerin ayak uyduramayan kişilere karşı sabırsız davranıyordu. Abdülhamit döneminde böyle bir istibdada razı olan insanları suçlamıştı; demokratik ideallerini gerçekleştiremeyince Jön Türkleri eleştirmeye başladı. Onun için modern dünyanın tek uygarlığı Avrupa uygarlığıydı. Tanzimat, Jön Türkler ve Abdülhamit'in kusuru yeterince ileri gidememeleri, yeninin işlerliğini önleyecek kadar eskinin kalmasına izin vermeleriydi. Yapılması gereken, eskiyi yok edip yerine Avrupa uygarlığını geçirmek ve Osmanlı İmparatorluğu'nu Batı'nın bir bölümü yapmaktı. Tanzimatın reformun tepeden gelmesi gerektiği fikrini kabul ediyor, halkın modernleşmeye itilmesi zorunluluğunu vurguluyordu. Böylece Abdullah Cevdet de. Ziya Gökalp'le birlikte Cumhuriyet'in ilk yıllarında Mustafa Kemal rformlarının temellerini hazırlamıştır.[105]

Jön Türk Döneminde Modernleşme, 1913-1918

İmparatorluğu kurtarmak için aydınların ve halkın hızlı bir modernleşme istemesi ve kendi parti programlarının dürtüsüyle, İttihat ve Terakki, 1913 yılında laikliğe doğru başlattığı hareketi Birinci Dünya Savaşı sonunda liderlerinin imparatorluğun yenilgi ve işgali sonunda ülkeden kaçmalarına kadar devam ettirdi. Daha sonraki İttihatçı dönemin reformları genellikle yalnız savaş ve istibdadı görenler tarafından görmezlikten gelinmektedir. Abdülhamit döneminde olduğu gibi istibdat yalnızca rejime eylemci olarak karşı bulunanlara zarar veriyordu. Şimdi imparatorluk nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Müslümanların ve aydınların pek çoğu açısından kendilerinin ve imparatorluğun sağ kalması için bu gerekli bir şeydi.

1913'te İttihat ve Terakki parti programının yerine getirilmesi için hükümet organının modernleşmesi gerekiyordu. Tanzimatın ilk yıllarından bu yana ilk kez olarak bakanlıklar yeniden düzenlendi ve modernleştirildi, Yetki ve sorumluluk bölünmesi daha kesin olarak belirlendi. Memurların girişimci olmaları özendirildi, eskisinden daha küçük olan bir imparatorluğa daha iyi hizmet için bürokratik yapı rasyonelleştirildi.[106] 1912'de kurulan İslahat-ı Maliye Komisyonu vergi düzeninde önemli reformlar yaptı, aşar vergisi üzerindeki iltizamlar kaldırıldı, vergi oranları yükseltildi.[107] Yol vergisi artırıldı ve o güne kadar bağışık olan İstanbul ve diğer büyük kentler vergi kapsamına alındı.[108] Belediyelere gerekli fonu sağlamak için gelir vergisi kaynakları bulun-

du.[109] Tüm devlet memurlarının mâli faaliyeti yeni kurulan Mâli Denetim Komisyonu'na verildi.[110]

Yeni bir Vilayet İdare Yasası (15 Mart 1913) valilerin güçlendirilip İstanbul'dakilere benzer bürokratik reformların yapılmasını sağladı.[111] Vilayetlerdeki maliye ve hukuk düzeninde yapılan reformlar da yetkili mevkide olanların sorumluluklarını artırdı.[112] Güvenlik kuvvetleri yeniden düzenlenip tümüyle sivil idareye bırakıldı, terörist gruplarının eylemlerini sınırlamak için kadrolar genişletildi, araç gereç sağlandı.[113] Yabancı danışmanların Makedonya'da yarattıkları örnek üzerine yeni bir jandarma örgütü kuruldu, denetimi Harbiye Bakanlığından yeniden içişleri Bakanlığı'na geçirildi, böylece vilayetlerde sivil idare daha da güçlenmiş oldu.[114]

İstanbul belediyesi yeniden düzenlendi ve modernleştirildi; belediye başkanına yardımcı olarak bir *Şehir Emaneti Encümeni* kuruldu; hukuk, sağlık, muhasebe ve polis encümenleri de belediye çalışmaları için gerekli teknik danışma olanakları sağladılar.[115] Belediyenin eline yeterli para geçmesiyle geniş bir bayındırlık programı başlatıldı, sokak ve kaldırımlara taş döşendi, elektrik ve kanalizasyon şebekesi kuruldu, polis ve itfaiye bölümleri yeniden düzenlendi. Belli başlı kent içi ulaşım hizmetleri, telefon, tramvay, tünel, elektrik, su ve havagazı hizmetleri modernleştirilip yaygınlaştırıldı. Birinci Dünya Savaşının başlangıcında İstanbul artık büyük Avrupa kentlerine erişmiş durumdaydı. Belediye kentin nüfus sorununu da çözümlemeye çalıştı. 1908'den beri kente dolan ve Balkan Savaşlarından sonra gelen yeni göçmenler mümkün olduğu kadar kısa bir sürede İstanbul dışına yerleştirildiler. Ancak Birinci Dünya Savaşının nüfus kaymaları sonunda yeni sorunlar yeniden su yüzüne çıkacaktı.[116]

Bunlara ek olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda laikliği güçlendirmek için Ziya Gökalp'ın daha da sert reform önerileri savaşın en karanlık günlerinde gerçekleştirildi. 26 Nisan 1913'te yeni bir kararname ile devletin ulema ve şeriat mahkemeleri üzerindeki denetimi artırıldı, bunların pek çok alanda laik Temyiz Mahkemesi'nin yetkisini kabul etmesi zorunlu hale geldi.[117] Eğitim ve öğretimde kadılara devlet standartları uygulandı, şeriat mahkemelerinde yargıçlık yapmak isteyen ulemayı yetiştirmek üzere İstanbul'da devletin yönettiği bir medrese açıldı.[118] Şeyhülislam tarafından yapılan devlet sınavları adayların yeterlilik ve eğitim düzeyini sınıyordu.[119] Şeriat mahkemelerinin tüm alt düzey memurları Adalet Bakanlığı denetimine verildi.[120] Laik mahkemelere kıyasla şeriat mahkemelerinin yetkileri kısıtlandı.[121]

Bu yalnızca bir başlangıçtı. Ziya Gökalp 1915'te şeriat mahkemelerinin, okulların ve dini vakıfların tam olarak laikleştirilmesini, şeyhülislamın yalnızca dini görevlerle sınırlandırılmasını istiyordu. Bu program iki yıl içinde çeşitli yasalar çıkarılarak uygulandı. 1916 Nisanı sonunda şeyhülislam kabineden çıkarıldı, makamı bakanlıktan daireye indirildi. 25 Mart 1915'te Vakıflar Bakanlığı tarafından vakıflara ve yetimlere ait taşınmaz malları yönetmek için

kurulanlar da içinde olmak üzere tüm Şeriat mahkemeleri Adalet Bakanlığına bağlandı. Kadılar artık laik mahkemelere uygulanan kararlar ve standartlara göre atanıyorlar, denetleniyorlar, nakledilyorlardı.[122] Ulema sınıfının diğer üyeleri de doğrudan doğruya hükümet denetimine giriyorlar, diğer memurlar kıyas alınarak maaşa ve emeklilik aylığına bağlanıyorlardı.[123] Dinî vakıf malları Maliye Bakanlığı denetimine verildi.[124] Dinî okullar Eğitim Bakanlığına bağlandı, kadroların ve öğretim programlarının yenileştirilmesi için bakanlıkça bunlara birer müdür atandı.[125] Vakıf mallarının, dinî okulların ve camilerin parasal işlerini yönetmek üzere Maliye Bakanlığına bağlı bir Vakıf Dairesi kuruldu, bunlardan gelen gelir fazlası genel kullanım için hazineye alındı. Şimdi yalnızca dinî danışma görevlerini yüklenen şeyhülislam da *Dar-ül Hikmet-ül İslamiye* dairesine bağlandı.[126] Derviş tekkelerini denetlemek üzere kurulan *Meclis-i Meşayih* (Şeyhler Meclisi) bunların çalışmalarının yasalara uymasını sağlıyordu.[127] Okulların ve mahkemelerin hızla laikleştirilmesi Gökalp ile taraftarlarının eleştirdikleri ikiliği sona erdirecek gibiydi. Hepsi bu kadarla da kalmıyordu. Savaşın en ateşli döneminde, 7 Kasım 1917'de Aile Yasası çıkarıldı. Bu yasada Şeriat'ın temel hükümlerinin yanı sıra, Musevi ve Hıristiyan yasalarından da evlilik, boşanma ve diğer konularla ilgili hükümler, bu dinlerden olanlar için alınmıştı. Devletin bu hükümleri uygulamak için hukuksal güce sahip olması laiklik hareketine önemli hız katmıştır. Evlilik anlaşması laik bir anlaşma olmuştu; yasada dinî hükümlere değiniliyorsa da, bu temelinde laik hükümlere bağlıydı.[128]

Ziya Gökalp İttihat ve Terakki döneminde kadınların özgürlüğü yolunu da açmış, evlilik ve mirasta kadınların erkeklerle eşit olmasını savunmuş, mesleklerde olduğu gibi toplumsal ve ekonomik yaşama eşit koşullarla ve tam olarak katılmalarını sağlamak için toplumsal ve ekonomik reformlar önermiştir.[129] Eğitim Bakanlığı kızlar için ilk ve orta öğretimi yaygınlaştırmış, kadınlar yüksek okullara alınmaya başlanmıştır. İlk kız lisesi 1911'de açılmış, kadınlara yalnız dikiş ve aşçılık değil, sekreter, hemşire gibi mesleklerde yaşamlarını kazanabilmeleri için meslek okulları da açılmıştır. Kent kadınları tekstil ve tütün fabrikalarında, dükkanlarda çalışarak askere giden erkeklerin yerlerini aldılar. Cumhuriyet döneminde reform yasaları çıkarılmadan önce peçelerini atıp Avrupa tipi elbiseler giymeye başladılar. Büyük kentlerde kadın haklarını korumak için dernekler kuruldu. Özgürlüğe kavuşup da hak savaşında öncülük eden kadınların içinde en Önemlisi Ziya Gökalp'ın taraftarlarından olan romancı *Halide Edip*'tir. 1916'da çıkartılan bir yasayla da zina işleyen, karısının onayını almadan yeni evlilik yapan, ya da evlilik anlaşmasını çiğneyen erkeklerin karıları eşlerini boşama hakkını elde edince, Şeriat hükümlerine dayanan geleneklerden biri daha ortadan kaldırılmış oldu.[130]

Kadınlar tam eşitlikten henüz çok uzaktaydılar. Tiyatro ve lokanta gibi halka açık yerlere kocaları da olsa erkeklerle birlikte gidemezler, kendilerine

ayrılmış bölümlerde oturmak zorunda kalırlardı. Yüksek okul ve üniversitelerde erkeklerle aynı sınıfta bulunmazlar, ya özel sınıflara giderler ya da sınıfın perdeyle ayrılmış bir bölümünden ders dinlerlerdi. Kamu yerlerinde sigara içemezler, sokakta tanıdıkları erkekleri selamlayamazlardı. Kız ve erkeklerin ilişkisini düzenleyen görenekler ve görücü yöntemiyle evlenme hâlâ geçerliydi. Köy kadınları yüzyılların gelenekleriyle kocalarının iradelerine bağlıydı. Yine de kent kadınlarının elde ettikleri ilerlemeler gerçekten çok büyüktü; kısa bir süre sonra Cumhuriyet döneminde yasayla kadınların özgürleştirilmesi önemli bir tepkiyle karşılanmadı.(131)

İttihat ve Terakki döneminde imparatorluk başka yollardan da modernleşme hareketine girmişti. Elektrik ve telefon, önce resmi binalarda, sonra zenginlerin evlerinde olmak üzere yaygınlaştı. Sağlık hizmetleri getirildi. 1912'de ilk uçak ülkeye sokuldu. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı ordusunun kendi hava kuvveti vardı.(132) Ay ve güneş yıllarına dayanan Müslüman ve Avrupa kökenli ikili takvim düzeni yerini güneş takvimine bıraktı, ay takvimi yalnızca dini günler için kullanılmaya başlandı.(133) Ancak İslam saat ve ölçü düzeni Avrupa düzeniyle birlikte, 1926'da Cumhuriyet hükümeti kaldırana kadar yürürlükte kaldı.(134)

Balkan Savaşlarının hezimetlerinden sonra orduyu modernleştirme gereği artık kesin olarak anlaşılmıştı. Hükümete yardım için bir Alman heyeti geldi. General Liman von Sanders İstanbul'daki Birinci Ordu komutanlığına getirildi (Kasım 1913). Ayrıca Osmanlı hizmetindeki tüm Alman subaylarının çalışmalarını yönetme hakkı da kendisine verildi. Ancak İngiltere ile Fransa'nın başında olduğu diğer devletlerin, bu hakkın Almanya'ya Osmanlı ordusunu denetim altına alacağı korkusu yüzünden bu karar uygulanmadı, von Sanders yalnız Birinci Ordu genel müfettişini atadı, diğer Alman subayları da Osmanlı meslektaşlarının emrine girdiler. Birinci Dünya Savaşından önce ve savaş sırasında Almanların Osmanlı askeri işleri alanında önemli rol oynamalarına karşın kibirli davranışları Osmanlı subaylarının çoğuna ters geliyordu. Komuta Enver Paşa ile arkadaşlarının gözetimi altında Osmanlı elinde bulunduğundan Üçlü İttifak'ın Almanların Osmanlı ordusunu denetimleri altında bulundurdukları iddiası temelsizdi. Ancak Alman yardımıyla Osmanlı ordusunun hızla modernleştirilip yeniden düzenlendiği doğrudur. Yıllık bütçesi yaklaşık iki katına çıkarılmış, Avrupa'dan önemli miktarlarda yeni araç gereç satın alınmış, Tophane ve diğer askeri fabrikalar modernleştirilmişti. Balkan Savaşı sırasında ordunun başında bulunan tüm üst rütbeli subaylar emekliye ayrıldılar, küçük rütbeli subaylar terfi ettirildiler, böylece komutanlık bilgi ve enerjilerini ortaya koyma fırsatını buldular. Enver Paşa subayları ve adamları arasında girişimciliği özendiriyor, kendisi de Abdülaziz zamanından bu yana eksikliği hissedilen bir güven ve canlılık ruhu aşılıyordu.(135)

Kısa bir süre sonra deniz kuvvetlerini de aynı biçimde modernleştirmek için Cemal Paşa görevlendirildi. Amiral Sir Arthur H. Limpus'un başkanlığın-

daki bir İngiliz deniz heyeti de Cemal Paşa'nın bakanlığının yeniden düzenlenmesinde yardımcı oldu. Daire başkanlarının kararları Donanma Komitesine bırakarak, sorumluluktan kaçmalarını önlemek için bu komite kaldırıldı. Donanma Bakanlığı özerk teknik dairelere bölündü, daire başkanları reform planlarını geliştirip uygulamakla sorumlu tutuldu, donanma komutanı da planlama, eğitim ve savaş komutası görevleriyle sınırlandı. Samsun, İzmir, Beyrut ve Basra'daki tersaneler hangisinin en kısa zamanda en çok ve en iyi tekneyi yapabilecekleri konusunda rekabete girdiler. Orduda olduğu gibi yaşlı komutanların çoğu emekliye ayrıldı, komutanlık Deniz Harp Okulu'nun genç ve enerjik mezunlarına verildi. İngilizlerden daha önce sipariş edilen iki yeni savaş gemisinin yapımını hızlandırmaları istendi. Bunların parasını ödemek için geniş bir yardım kampanyasına girişildi, okullara, hastanelere, camilerin dışına, kahvehanelere ve tren istasyonlarına yardım kutuları yerleştirildi. Okul çocukları da kampanyaya katıldılar. Gemilere *Sultan Osman* ve *Reşadiye* adları verilerek gemilerin teslim tarihi olan 1914 Ağustosu için büyük törenler hazırlandı.[136]

İmparatorluğa tek bir gücün egemen olmasına izin vermeyen Jön Türkler İngiltere, Fransa ve Almanya'nın politik, ekonomik ve askeri etkilerini dengede tutmak için çaba harcıyorlardı. Almanya'nın Avrupalı rakiplerinin sık sık yakındıkları gibi Almanya eğer gerçekten daha gözde tutuluyorsa bunun nedeni Almanların ilişkilerinde diğerlerinden geç kalmış olmasıydı. Bazı Alman firmalarının, özellikle yeni Bağdat Demiryolu'na olmak üzere, Osmanlı demiryollarına yatırım yapmalarına izin verilmişse de, İngiltere ve Fransa'nın genel yatırımları ile ithalat ve ihracatları yanında Almanlarla ekonomik ilişkiler henüz çok gerideydi. Fransa hâlâ Düyun-u Umumiye'nin başında bulunuyor, İngiltere ile birlikte Osmanlı Bankasına egemen olmakta devam ediyordu. Ülkede para basmak ve hazine açığını karşılamak görevi hâlâ Osmanlı Bankası'ndaydı. Alman ve İngilizlerin askeri alandaki üstünlüklerini dengelemek için Fransız subaylarına da jandarma örgütünü modernleştirme ve savaştan önceki iki yıl içinde Maliye Bakanlığı'nda yeni örgütlenme ve yöntemler getirme görevi verildi.[137]

Türk milliyetçilerinin dürtüklemelerine ve Balkan Savaşları faciasına tepki olarak resmî makamların ve halkın eğilimi Türk milliyetçiliğine kaymıştı. 22 Mart 1912'de Türk Yurdu Cemiyetinin yerini *Türk Ocağı* aldı, eski liderlerden birçoğu bir araya geldiler, ileriki yıllarda Türk ulusal hakları için mücadele edecek Halide Edip, Ahmet Ağaoğlu, Fuat Köprülü ve diğerleri sahneye çıktılar. İttihat ve Terakki örneğine göre örgütlenen Türk Ocağı her kentte, okulda ve büyük kamu örgütlerinde birer şube açtı. Türk Ocağı aslında politik olmayan bir örgüttü. Görevi İslamcılık ve Osmanlıcılık düşünceleriyle savaşmak, Türk halkını ancak Gökalp tarafından geliştirilen Türk milliyetçiliği ideallerini kabul ettikleri takdirde imparatorluğun ayakta kalabileceğine inandırmaktı. Daha önce Türk olmayanların tekelinde bulunan hükümet ve ekonomi

alanlarına Türklerin katılmaları özendirildi. İmparatorluk dışındaki Türklerle ilişki kuruldu ve ilk kez olarak Avrupa'daki azınlık örgütlerinin propagandalarına karşı çıkma çabası gösterildi, Türk Ocağının şubeleri yetişkinlerin eğitildiği dernekler haline getirildi; kentli ve köylülere Türk dili ve tarihi öğretildi, Türk kültürel mirasının bilinci geliştirilmeye çalışıldı. Resmi yazışmalarda Türkçe kullanılması ve Abdülhamit tarafından bürokrasiye sokulan Arapların memurluklardan alınması için hükümete baskı yapıldı. Yabancı ve azınlık okullarında ve ticaret şirketlerinde birinci ticaret dilinin Türkçe olması özendirildi. Şeriat okul ve mahkemeleri zaten hükümet denetiminde olduğu için buralarda Arapça yerine Türkçe egemen olmaya başladı.

İttihat ve Terakki döneminde geliştirilen ve Cumhuriyet döneminde uygulanan Türk milliyetçiliği yıkıcı olmaktan çok yapıcı olup, taraftarlarının toplum ve milletlerini kendi çabalarıyla kurmalarını, onları bunları yapmaktan alıkoyan unsurları temizleyip atmalarını, Türk olmayan etnik grupların da çökmek üzere olan imparatorluk yerine yeni bir millet yaratmak için çabaya katılmalarını öngörüyordu. Ancak bu başarılamayacaktı. Türkler kendi ulusal kimliklerini ararken imparatorluğun İslam birliği temelleri de yıkılmış, Arap milliyetçi hareketi, imparatorluğun çöküşünü hızlandıracak biçimde artmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Savaşa Girmesi

Osmanlıların Merkezî Güçler tarafından Birinci Dünya Savaşı'na katılmaları kaçınılmazdı. Yeni doğan yurtsever heyecana karşılık kabine ve İttihatçı üyelerin çoğunun yanı sıra Türk halkının büyük bir çoğunluğu da imparatorluğun nüfusunu, maliyesini ve silahlı kuvvetlerini önemli derecede azaltan bir dizi savaştan sonra yeni bir savaşı destekleyecek güçte olmadığını biliyorlardı. Almanya orduyu eğitmekteyse de Merkezi Güçlere katılmaya karar verse bile Bab-ı Âli'nin önemli bir askeri katkıda bulunmasını beklemiyordu. Modernleştirme henüz başlamıştı. Üstelik İttihat ve Terakki partisi üyelerinin çoğuyla birlikte büyük halk kitlesi de Almanya'dan çok İngiltere ve Fransa'ya yakınlık duyuyordu. Alman otokrasi ve militarizmi yalnızca Almanya'da bir süre eğitim görmüş Enver Paşa ve diğer subaylara yakın geliyordu; ama bunlar o dönemde henüz Osmanlı politikasına egemen olamamışlardı. Ayrıca sahip oldukları bir derece etkinlik de, Üçlü Antlaşma'yı, hatta daha iyisi tarafsızlığı yeğleyen Cemal Paşa ve donanma tarafından tam olarak dengelenmekteydi.

Ancak Enver Paşa sahne arkasında Almanya'yla ittifak yollarını aramaktaydı. Düşüncesi basitti. Savaş çıkacak olursa Ruslar Osmanlılar aleyhine genişlemeye kalkışacaklardı, özellikle hâlâ Ermeni terörizminin ve kışkırtmacılığının sürdürüldüğü doğuda bu kesindi. Rusya Üçlü Antlaşma içinde olduğundan İngiltere ile Fransa'dan yardım beklemek güç olacaktı. Diğer yandan Almanya'nın Ortadoğu'da toprak sorunu yoktu; Alman stratejik çıkarları Rusların

daha fazla ilerlemelerini önlemekte yatıyordu. Müttefiki Avusturya uzun süredir Osmanlı topraklarına göz dikmişse de, Bosna ve Hersek'i almakla karşısına çıkan azınlık sorunlarını topraklarına yeni Slav topraklan katarak artırmak istemeyecekti. Cemal Paşa, Enver Paşa'nın bu girişimlerine karşılık olarak 1914 başlarında üçlü Antlaşma ülkelerine yanaştıysa da, İngiltere ile Fransa öneriyi reddettiler. Diğer yandan, büyük güçler arasında yalnız Almanya Osmanlılarla açık bir ittifaka girmeye hazır görünüyordu. Ancak Almanya ile bir bağlantıya kamuoyunun tepki göstereceği düşünülerek konuşmalar gizli yürütülüyor, durumdan yalnız Sadrazam ve Dışişleri Bakanı Sait Halim Paşa ile Enver Paşa haberdar bulunuyorlardı. Anlaşma Avrupa'da savaş başladıktan sonra 2 Ağustos 1914'te imzalandı. Buna göre, 28 Temmuz'da Sırbistan'a savaş ilan eden Avusturya'ya Almanya'nın yardımı Rusya'ya bir savaşa yol açarsa (dört gün sonra da 6 Ağustosta savaş başlamıştı) Osmanlılar Mihver Devletleri'ni desteklemek için müdahale edecekti. Osmanlılar von Sanders heyetinin 'ordunun genel yönetiminde etkili olmasını' kabul ediyorlar, buna karşılık Almanya da Rusya'ya karşı Osmanlı toprak bütünlüğünün korunmasına yardımcı olmaya söz veriyordu. Antlaşma gizliydi ve ancak taraflar istedikleri zaman açıklanacaktı.[138] Cemal Paşa ile diğer kabine üyeleri anlaşma imzalandıktan sonra durumdan haberdar oldular. Ancak bunun Rusya'ya karşı İngiltere ile Fransa'nın reddettikleri bir savunmayı sağlaması ve oldu bittiye' getirilmiş olması nedeniyle fazla bir şey söylemeden kabul ettiler.[139]

Şimdi hükümet liderlerinin başlıca sorunları, kamuoyuna ve toplantıda bulunduğu sürece antlaşmaların Mebuslar Meclisince onaylanması gerektiği hükmüne karşın imzaladıkları anlaşmayla imparatorluğa yüklenen yükümlülüklerin nasıl yerine getirileceği idi. Padişaha, 1914 mali yılı bütçe yasası ve savaş durumunda çeşitli sınıfların silah altına alınması yasaları onaylattırıldıktan sonra Meclisi Kasım sonuna kadar tatil ettirmek bir sorun olmadı.[140] İngiltere'ye sirapiş edilen savaş gemilerini teslim alabilmek için antlaşma gizli tutuldu, haberin sızmaması için basına sansür konuldu. Meclis dağıldığı için hükümet padişahın onayıyla geçici yasalar çıkartabilirdi; bunlar gelecekte Parlamento tarafından onaylanarak kesinleşeceklerdi. Böylece tam seferberlik için gerekli karar ve yasalar hızla çıkarıldı.[141] Kamuoyu bir sorun oluşturuyordu, ancak burada da İngiltere Osmanlı hükümetine hiç beklemediği bir yardımı sağladı. İngiltere'de yapılan gemiler Ağustos başında tamamlanmış, gemileri getirecek Osmanlı denizcileri gönderilmişti. İstanbul'da bir 'Donanma Haftası' ilan edilmiş, halk donanmanın bu en büyük ve en modern gemilerini karşılamak için hazırlanmıştı. Ancak 3 Ağustos'ta, amirallik birinci lordu olan ve Osmanlı - Alman anlaşmasının imzalandığını bilmeyen Winston Churcill, daha önce hiçbir uyarıda bulunmadan, yeni çıkan Avrupa çatışması gözönüne alınarak bu iki gemiye İngiliz donanması tarafından el konulduğunu bildirdi. Osmanlı İmparatorluğu birden büyük bir öfke ve düş kırıklığı dalgasıyla ka-

bardı. Gemilerin yapımı için parasal katkıda bulunan binlerce öğrenci bu İngiliz ihanet ve ikiyüzlülüğünü kınamak için sokaklara döküldüler.[142] Almanya ile yapılan anlaşma bu noktada açıklanmış olsaydı herhangi bir itiraz yükselmeden sevinçle karşılanacağı kuşkusuzdu.

Ancak anlaşmanın imzalanması aşamasında sırra ortak edilmeyen bakanlar şimdi çekimser bir tutum içine girmeye başlamışlardı. Almanya'nın batıda savaşı kazanacağı kesin değildi. Almanya Bab-ı Âli'den kendisini ve Avusturya'yı Rusya'ya karşı desteklemesini istiyor, buna karşılık Sait Halim Paşa da Ege Adaları ile Batı Trakya'yı istiyor, Yunanistan ile Bulgaristan'a başka yerlerden toprak ödünü verilmesini öneriyordu.[143] Bu noktada, başka iki savaş gemisi Almanya ile Enver Paşa'ya Osmanlıları savaşa sokacak bir fırsat yarattılar. Alman Akdeniz filosundan iki kruvazör, Goeben ile Breslau, Kuzey Afrika'daki Fransız üslerini bombardıman etmişler (3 Ağustos) ve sonra arkalarında İngiliz filosu olduğu halde doğu Akdenize kaçmışlardı. Enver Paşa gemilerin Osmanlı sularına girmelerine izin verdi (11 Ağustos). İngiltere Osmanlıların tarafsız olarak gemileri ve mürettebatını enterne etmeleri ya da sularından çıkarmaları gerektiğini ileri sürünce, gemiler sahte bir satışla Osmanlı donanmasına alındılar, adları Yavuz Sultan Selim ve Midilli'ye çevrildi, filo komutanı Amiral Souchon Osmanlı Karadeniz filosu komutanı oldu, tayfalara da fes ve Osmanlı üniforması giydirilerek Osmanlı deniz kuvvetlerine alındılar.[144] Kabine üyelerinin çoğu istenilen güvenceler elde edilinceye kadar savaşa girilmesinin karşısındaydı. Enver ve Cemal Paşalar imparatorluğu Almanya safında savaşa sokacak politikayı savunurlarken Talât Paşa da iki grup arasında arabuluculuk yapıyordu. Almanya artık Osmanlıların savaşa girmesini istiyor, Rusları ve İngilizleri oyalamak için Karadeniz'de Odesa'ya ve Akdeniz'de Süveyş Kanalı'na saldırılar öneriyordu. İngiltere ile Rusya ise Osmanlıları tarafsız tutabilmek için Osmanlı bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü için uzun zamandan beri istenen güvenceleri vermek için konuşmalar başlatmışlar, hatta Bab-ı Âli savaştan uzak durduğu takdirde Kapitülasyonlar konusunda ödün vermeye hazır olduklarını bildirmişlerdi.[145] Batı cephesindeki durgunluk ve Rusların doğudaki zaferleri Osmanlı barış yanlılarının durumlarını güçlendiriyor, Enver Paşa'yıysa köstekliyordu.

Enver Paşa ile arkadaşları, Batılı müttefikleri Osmanlılara karşı savaş ilanına zorlamak için yeni kışkırtmalar arama peşindeydiler. 7 Eylül'de Kapitülasyonlar kaldırılarak özellikle İtilâf devletlerinin ekonomik çıkarlarına büyük bir darbe indirildi.[146] 14 Eylül'de Cemal Paşa, donanma bakanı olarak Amiral Souchon'a gemilerini Karadeniz'e çıkartması ve karşısına çıkacak Rus gemilerine Osmanlı devleti adına saldırma emrini vererek istenen savaş kışkırtmacılığını sağladı; ancak bu emir kabine tarafından geri aldırıldı.[147] 1 Ekim'de, geleneksel olarak Kapitülasyonlar aracılığıyla yabancı devletlerin denetiminde olan Osmanlı gümrük vergileri tek taraflı olarak yüzde 4 artırıldı. Alman

ya'nınkiler de içinde olmak üzere imparatorluktaki yabancı postaneler kapatıldı, bunlara hükümetçe el konuldu. İmparatorlukta yasayan yabancılar Osmanlı yasa ve mahkemelerine tabi oldular.[148] Enver Paşa, Üçlü İttifak'ın müdahalesini engellemek için Çanakkale ve İstanbul Boğazların yabancı gemilere kapatılmasını emretti.[149] 11 Ekim'de Alman elçisi, savaş ilan edildiği takdirde Osmanlı hükümetine 2 milyar altın kuruş gizli yardım yapılacağı bildirildi.[150] 21 Ekim'de paranın gelmesiyle harekete geçmemek için bir neden kalmamıştı. Enver ve Cemal Paşalar diğer kabine üyelerine danışmadan Souchon'a Karadeniz'de Ruslara saldırması için yeniden emir verdiler. Souchon 29 Ekim'de Rus kıyılarını bombardımana tutarak çok sayıda Rus gemisini batırdı. Sait Halim Paşa ile Cavit Bey duruma çok kızarak Enver Paşa'nın Souchon'a ateşkes emri göndermesini ve itilâf hükümetlerinden özür dilenmesini sağladılar.[151] Ancak çok geç kalınmıştı. Enver Paşa olayın Rus Karadeniz filosu tarafından başlatıldığını iddia etti. 2 Kasım'da Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. Üç gün sonra İngiltere ile Fransa da savaş ilan ettiler. İngiltere Kıbrıs'ı ilhak ettiğini bildirdi ve kısa bir süre sonra da (18 Aralık) Mısır'ın İngiliz koruması altında bağımsızlığını ilan etti. O sırada İstanbul'da padişahı ziyaret etmekte olan Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın yerine eski hidiv İsmail Paşa'nın oğlu Hüseyin Kamil Paşa getirildi. Padişah da 11 Kasım'da Osmanlıların savaş ilan ettiğini bildirmiş ve halifeliğine dayanarak İttifak'a Kutsal Savaş (Cihat) açtığını belirtmiş, özellikle İngiliz ve Rus egemenliğinde yaşayan bütün Müslümanların kafire karşı birleşmelerini istemişti. Düşman milletlerin yatırımcılarının elinde bulunan bütün hazine bonolarının ödemesi de durdurulunca hükümet önemli bir mali yükü, en azından savaş sona erene kadar sırtından atmış ve bu hareketiyle zaten çatlamakta olan Avrupa toplum düzenine bir darbe daha indirmişti (17 Aralık 1914).[152]

Seferberlik ve Alman Askeri Denetimi

İstanbul'da savaş ilanını tam seferberlik izledi. Yeniden ağır savaş vergileri çıkarıldı ve Müslüman olmayanlardan yine askerlikten bağışık tutulmaları için vergi toplandı. Askere çağrılan devlet memurlarının ailelerine aylık bağlandı. Parlamento, gecikmesiz önlemler alınabilmesi için padişahın emriyle tatil edildi. Enver Paşa Doğu Anadolu'daki tüm Osmanlı harekatının komutasını eline alırken, Cemal Paşa da Suriye'nin komutasını aldı; bu arada her ikisi de İstanbul'daki bakanlık mevkilerini ve egemenliklerini koruyorlardı. Etken bir rol oynamayı yeğleyen Liman von Sanders önce Birinci Ordu komutanı yapılmış, İstanbul ve çevresinin savunması kendisine verilmişti. Daha sonra Cemal Paşa'nın Suriye'deki görevini devralmış, Cemal Paşa da daha çok bakanlık işlerine dönmüştür. Von Sanders'in baş yardımcısı olan General von Seeckt Osmanlı Genelkurmay Başkanı olmuş, von der Goltz ise bir süre Birinci Ordu

Komutanı olarak Sanders'in yerini almış, sonra da Mezopotamya'daki Altıncı Ordu komutanlığına atanmıştır. Von Falkenhayn Filistin'deki Osmanlı ordusunun önce danışmanı sonra komutanı olmuş; ayrıca Savaş Bakanlığı'nın Harekât, İstihbarat, Demiryolları, ikmal, Cephane, Kömür ve Kaleler Şubelerine Alman subayları atanmıştır.(153)

Savaş Hedefleri ve Stratejisi

Almanlar Osmanlılardan ilk olarak İtilâf'a giren Balkan devletlerine karşı yararlanmayı düşündüler. Ancak bu devletlerden çoğu ya tarafsız kalmış ya da Merkezi Güçlere katılmışlardı. Her iki tarafın kendi yanına çekmek istediği Romanya'nın iki tarafta da toprak emelleri vardı: Avusturya'nın Sırbistan'ı ve Galiçya'yı işgal ederek 1914 Ağustosu'nda başlattığı savaş üzerine Romanyalılar Rusların elinde bulunan Besarabya'yı ve Avusturya'nın elinde bulunan Transilvanya, Bukovina ve Banat'ı istiyorlardı. Rusya ve Avusturya da, Romen desteğini sağlamak için birbirlerinin topraklarını peşkeş çekmekteydiler.

Avusturya saldırısı karşısında Sırbistan'ın İtilâf devletlerine katılmaktan başka çaresi kalmamıştı, buna karşılık ödün olarak Bosna ile Hersek'i ve Adriyatik denizine çıkış için kıyı şeridini istiyordu.

Ancak Yunanistan'ın tarafsız kalmasıyla Osmanlıların Sırbistan yolları kapanmıştı. Kral Konstantin Kayzerle olan akrabalığı yüzünden Merkezi Devletler'e, Başbakan Venizelos ise İstanbul'u ele geçirmek için itilâf Devletlerine katılmak istiyordu. İtilâfçılar kilit noktada olan Bulgaristan'a Osmanlıların Doğu Trakya topraklarıyla Balkan savaşlarından beri Sırpların elinde bulunan Makedonya'nın bir bölümünü teklif edebilirlerdi. Ancak Mihver Devletleri Yunanlıların elinde bulunan Doğu Makedonya ile 1913'te Romenlere geçen Dobruca'yı vaat ettiklerinden Bulgaristan 6 Eylül 1915'te onlara katıldı. Yunanistan aralarındaki 1913 anlaşmasına karşın Sırbistan'ın yardım önerisini reddedince, itilâf güçleri krala karşı Venizelos'a destek olmak üzere Yunanistan'a girdiler (21 Eylül 1915) fakat çekilmek zorunda kaldılar. Sonunda Avusturya-Almanya-Bulgaristan ittifakının kuvvetleri dört taraftan Sırbistan'a saldırıp ülkeyi işgal etti (Ekim 1915). Avusturya Arnavutluk'u aldı, Yunan Makedonyasından Bulgaristan'a girmek isteyen itilâf kuvvetleri başarısızlığa uğrayınca Bulgarlar da Makedonya'nın büyük bir bölümünü işgal ettiler.

Bulgaristan'ın Mihver Devletleriyle başarılı işbirliği sonucunda strateji Osmanlıların Balkanlardaki emellerine ulaşmalarını önlemeyi gerektiriyordu. Osmanlıların burada Bulgarlarla çatışacakları kuşkusuzdu. Bu yüzden İngiliz ve Rusları Avrupa savaş sahnelerinden çekmek Almanların çıkarlarına daha uygundu. Osmanlıların Mısır'a yürümeleri, Kafkasya'yı işgal etmeleri ve Kutsal Savaş çağrılarıyla düşmanın bütün güçlerini seferber etmelerini önlemeleri uygun görüldü. Almanya Rusya'ya karşı İran hükümetinin desteğini sağlama-

ya çalıştıysa da, Ruslar ülkenin kuzeyini işgal ederek (Kasım 1915) Almanları Kirmanşah'ta kukla bir hükümet ve ordu kurmak zorunda bıraktılar.

İngilizler buna karşılık olarak, Şiraz'da Sir Percy Sykes komutasında üslenen Güney İran Alayını Basra Körfezine kaydırarak Almanların körfezden yardım almalarını önlediler ve onları Osmanlılar ile Irak'taki von der Goltz' dan gelecek yardıma muhtaç bıraktılar.

Enver Paşa ve arkadaşlarının Osmanlı savaş hedefleri tam olarak değilse de kısmen Almanlarınkilerle uyum içindeydi. Enver Paşa savaş sonunda Makedonya, Trakya, Doğu Anadolu, Mısır ve Kıbrıs'ta toprak almayı ummaktaydı. Daha da ileri giderek, Kafkasya ve Orta Asya'daki Türk halkını Ermeni ve Rus boyunduruğundan kurtarmak, halife-padişahın etkisini dünyanın tüm Müslümanları üzerine yaygınlaştırmak; imparatorluğu, Almanlar da içinde olmak üzere, tüm yabancı güçlerin ekonomik ve politik egemenliğinden kurtarmak istiyordu.

Kuzeydoğu Cephesi, 1914-1916

İlk başlarda Alman stratejisi üstün geldiğinden Enver Paşa doğudaki emellerini gerçekleştirmek istedi. Harbiye Bakanı olunca Erzurum'da üslenen Üçüncü Ordu'yu güçlendirmeye başladı. Ordu savaş ilan edilir edilmez saldırıya hazırdı. Enver Paşa padişahın Ermeni tebasının desteğini sağlamak için son bir çaba harcadıysa da, Erzurum'da Osmanlı İmparatorluğu ve Rus Ermeni liderleriyle yapılan toplantı başarısız geçti. Rusya Ermenilere yalnız Kafkasya'yı değil, Doğu Anadolu'daki Osmanlı topraklarını da kapsayan bağımsız bir devlet vaat etmişti Ermeni liderleri Enver Paşa'ya tarafsız kalmak istediklerini söylediler. Ancak Rus yanlısı oldukları da açıkça görülüyordu. Toplantıdan kısa bir süre sonra aralarında eski bir parlamenter de bulunan bazı ileri gelen Osmanlı Ermenileri Ruslarla işbirliği yapmak üzere Kafkasya'ya kaçınca Ermenilerin Osmanlı askeri harekâtını başarısızlığa uğratmak için ellerinden geleni yapacaklarına kuşku kalmadı.[154]

Enver Paşa Osmanlı güvenlik kuvvetlerinin herhangi bir Ermeni sabotajını önleyecek kadar güçlü olduğunu düşündüğü için bir kış saldırısının hazırlıkları başladı. Bu arada Çar II. Nikola da Kafkasya'ya gelerek Osmanlılara karşı Ermenilerin işbirliğini sağladı. Tiflis'teki Ermeni Milli Bürosundan şu bildiri yayınlandı:

> Dünyanın dört yanından akın eden Ermeniler Rus Ordusunun şanlı saflarına katılmak ve kanlarını Rus zaferi için akıtmaya hazırdırlar... Rus bayrağı Çanakkale ve İstanbul Boğazlarında özgürce dalgalansın. Sayın Majesteleri, sizin iradenizle Türk boyunduruğunda kalan halklar özgürlüklerine kavuşsunlar. Hıristiyan inançlarından dolayı acı çekmiş

olan Türkiye'nin Ermeni halkı Rus koruması altında yeni ve özgür bir yaşama kavuşsunlar.(155)

Ermeniler bir kez daha çarlık ordularına katıldı. Osmanlıları arkadan vurmak için planlar yapıldı. Çar İstanbul'a ayak basma gününün yaklaştığına inanarak St. Petersburg'a döndü.

Savaşa 1 Kasım 1914'te sınırı geçen Ruslar başladı. Osmanlılar Rus birliklerini durdurup birkaç gün sonra püskürttüler. 21 Aralık'ta Enver Paşa Üçüncü Orduyu karşı saldırıya geçirtti. Rusların Kafkaslardan ana üsleri olan Kars'la olan haberleşme hatlarını kesmek, Kafkasya'yı istila başlangıcı olarak Kars, Ardahan ve Batum'u almak amacını güdüyordu. Kuşatma harekâtının kilit noktası Kars'tan kuzeye giden yolun üstündeki Sarıkamış sınır kasabasıydı. Osmanlılar Sarıkamış'ı 26 Aralık'ta aldılarsa da, Ruslar daha sonra kasabayı yeniden ele geçirdiler. Ocak ayındaki bir Rus karşı saldırısında Osmanlı ordusu dağıldı, ordu gerilerken askerin dörtte üçü kaybedildi. Osmanlıların morali ve doğudaki askerî durumu çok ciddi bir yara almış, Ruslara Doğu Anadolu yolu ve Ermenilere de padişaha karşı isyan olanağı açılmıştı.(156)

Ruslar Kafkasya kampanyasının başlangıç aşamasında Ermenileri kendi sınır bölgelerinden boşaltıp savaş alanını temizleyerek seferberlik organizasyonunun en iyi yolunu bulduklarını göstermişlerdi. Ermeniler de bu politikaya hiç karşı çıkmamışlardı.(157) Enver Paşa da Osmanlı tarafında aynı stratejiyi uygulayarak Rus işgaline karşı hazırlandı. Rusya'daki Ermeni liderleri düşmanı desteklediklerini açıkça belirttikleri için başka bir seçeneği de yoktu. Ermenilerden hangisinin devlete sadık kalacağı, hangisinin liderlerinin çağrılarına uyacağı bilinemezdi. 1915 Mayıs ayı ortalarında Van, Bitlis ve Erzurum'un tüm Ermeni nüfusunun boşaltılması istendi. Böylece bunlar Osmanlıların Rusya'ya ya da Mısır'daki İngilizlere karşı kampanyalarını baltalayamayacaklardı. Ermenilerin kuzey Irak'taki Musul bölgesinde kasaba ve kamplara yerleştirilmeleri için hazırlıklar yapıldı. Ayrıca Kilikya kırsal bölgesinde (kentlerinde değil) ve Suriye'nin kuzeyinde yaşayan Ermeniler de aynı nedenle orta Suriye'ye gönderileceklerdi. Ermenilerin göçebelerin saldırılarına karşı korunmaları ve yol boyunca her türlü yiyecek ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için orduya özel emirler verildi. Osmanlı askeri komutanlarına uyarılar gönderildi; yıllarca süren Ermeni terörizminin intikamını almalarını önlemek için Kürtlere ve diğer Müslümanlara fırsat verilmemesi istendi. Ermeniler savaş bittiğinde tekrar yerlerine gönderilene kadar korunacaklardı.(158) Yine kurulan özel bir komisyonca sınır dışı edilen bazı Ermenilerin mallarının açık artırmayla satılması ve bu paraların sahipleri dönene kadar saklanması için özel bir yasa da çıkarıldı. Boşaltılan binaları işgal etmek isteyen Müslümanlar buralarda ancak kiracı olarak bulunacaklar, kiralarını kurulan fona ödeyecekler ve sahipleri dönünce evleri terk edeceklerdi. Sınır dışı edilenler ve bunların

malları gerek yol boyunca gerekse Irak ve Suriye'de ordu tarafından korunacaktı. Bunalım sona erer ermez bunların yerlerine dönmesini hükümet sağlayacaktı.[159]

Savaşın geri kalan kısmında, imparatorluktaki Ermenilerin önemli bir kısmı öldürüldü ya da kaçtı. Ermeniler 2 milyon kişinin kıyıma uğradığını iddia etmekteyse de, ölülerin sayımı yapılmadığı için gerçek toplam ancak tahmin edilebilmektedir. Bu iddialar, imparatorluğun savaş öncesi Ermeni nüfusunun 2.5 milyon olduğu varsayımına dayanmaktadır. Oysa 1914'deki Osmanlı nüfus sayımına göre, bu rakam en çok 1.3 milyondu. Bunun yarısı boşaltılan bölgelerde oturmakla beraber, kentlerde oturanların kalmasına izin verildiğine göre, 1915-16'da 400.000 kadar Ermeninin sürüldüğü gözükmektedir. Buna ek olarak, 700.000 kadar Ermeni de Kafkasya, Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletlerine kaçmıştır. Savaştan sonra Türkiye'de kalanların sayısı 100.000 olduğuna göre, Osmanlı nüfus sayımı itibariyle 300.000; Ermenilerin verdikleri rakamlar itibariyle de 1.300.000 kadar Ermeni'nin öldüğü sonucu çıkmaktadır.(*)

Ermeniler ayrıca bu ölümlerin, Osmanlı hükümetinin planladığı bir soykırım politikasının sonucu olduğu kanısındadır. Aynı suçlama, savaş sırasında ve sonrasında Avrupa'daki bazı komisyonlar tarafından da tekrarlanmıştır. Osmanlı kabinesinin tutanaklarıysa bunu doğrulamadığı gibi; Türkler, Yunanlılar, Araplar, Ermeniler, Yahudiler ve başkaları da dahil olmak üzere, toplam altı milyon insanın isyanlar, eşkiya saldırıları, kıyım ve karşı-kıyımlar, açlık ve hastalık salgınları ve bütün bunlara ek olarak aman vermeyen yabancı istilalarında yok olduğu bir durumu incelemek ve düzeltmek için sayısız çabalar sarf edildiğini ortaya koymaktadır. İmparatorluğun müslim ya da gayrimüslim, tüm halkının kurban da verdiği suç da işlediği böyle bir hengâmede rol oynayan taraflara yüklenecek sorumluluk ve suçluluğun ölçüsünü tam saptamak için daha çok araştırmalar gerekmektedir.(*)

1915 Nisanında, henüz sınır dışı emirleri yayınlanmadan Rus Ermenistanı'ndaki Taşnaklar Van'da bir ayaklanma başlattılar. Van kentinde Ermeniler nüfusun yüzde 42.3'ünü (33.789 kişi) oluşturduğundan, imparatorluk kentleri içinde en büyük çoğunluğa burada sahipti. Yerel Ermeni liderleri Müslüman çoğunlukla girişilecek uzun bir çatışmada kendilerinin zararlı çıkacağını bilerek taraftarlarını önlemeye çalıştıysa da, kuzeyden gelen kışkırtıcılar kentten Müslümanları kovarak çara bağlılıklarını gösterdikleri takdirde Rusların askeri yardım göndereceklerini söyleyip bunları kandırdı. Rus Kafkas Ordusu Anadolu'dan ve Kafkasya'dan gönüllü gelen çok sayıda Ermeninin yardımıyla Van'a doğru saldırıya geçti. 28 Nisan 1915'te, İstanbul'da sınır dışı edilme emri yayınlandıktan bir gün sonra ve haberin doğuya varmasından çok önce Erivan'

(*) Bu paragraflar, yazar tarafından değiştirilmiş ikinci baskıdaki haliyle çevrilmiştir. Birinci baskıdaki haliyle çevirisi, sondaki ekler bölümünde sayfa 515'te ayrıca verilmiştir.

dan yola çıktı. 14 Mayıs'ta Van'a varıp bundan sonraki iki gün içinde yerli Müslüman halkı kesip biçti. Kentin küçük Osmanlı garnizonu çekilmek zorunda kalmıştı. Van'da Rus koruması altında bir Ermeni devleti kuruldu. Tüm Müslümanların öldürülmüş ya da kaçmış olmaları nedeniyle bu en eski Ermeni uygarlık merkezlerinden birindeki devletin kendini yaşatabileceği düşünüldü. 'Türkleri gölün güneyinden sürüp Rusların Bitlis vilayetine saldırılarını kolaylaştırmak için[162] bir Ermeni birliği kuruldu. Muş ile diğer belli başlı doğu merkezlerinden binlerce Ermeni yeni Ermeni devletine akın etti. Bunların arasında Musul'a götürülmekte olanlar da vardı. Temmuz ortasında, bunalımdan önce Müslüman ve gayrimüslim 50.000 kişiyi barındıran Van bölgesine 250.000 Ermeni doluşmuştu.[163] Ancak Temmuz başlarında Osmanlı kuvvetleri Rus-Ermeni ordusunu gerileme zorunda bıraktı. Kısa ömürlü devleti kurmak için işledikleri cinayetlerin cezasız kalmayacağından korkan binlerce Ermeni de Rus ordusunu izledi. 'Paniğin anlatılması olanaksızdı. Cevdet Bey'e karşı bir ay süren direniş, kentin kurtarılması, Ermeni valiliğinin kurulması olaylarından sonra ortalık karmakarışıktı. Kaçan Rus kuvvetlerinin ardından giden iki yüz bine yakın Ermeni, Kürt baskınlarında mallarını ve canlarını kaybede kaybede Kafkasya'ya sığındılar'[164], bu arada 40.000 kadar Ermeni de yok oldu. Bu sözü edilen Ermeniler doğu vilayetlerinin sınır dışı edilmeyen tüm Ermenileriydi. Böylece bu yolda ölenler, Osmanlıların kendilerini öldürmek için girişimde bulunmalarından değil, kaçan Rus ordusunun ardından Kafkasya'ya girmek isterken ölmüşlerdir.[165]

Çanakkale Savaşları

Osmanlıların savaş boyunca talihi sık sık değişmiştir; öyle ki, kimi zaman Enver Paşa ile arkadaşlarının en olanaksız umutları gerçekleşecek gibi olmuş, kimi zaman da Balkan Savaşları felâketleri yeniden yaşanmıştır. Ancak, genel olarak ordu savaş öncesinde Jön Türkler ve Alman danışmanlarının modernleştirme programının gerçekleştiğini kanıtlamış, dostun da düşmanın da beklemediği başarılara ulaşmıştır. Osmanlı harekâtının en görkemli zaferi Çanakkale'de yer almış, Çanakkale'yi geçmeye çalışan bir İtilâf donanması savaşın daha başında çok ağır kayıplar verdirilerek püskürtülmüştür.

Rusya, Doğu Anadolu'ya yapacağı saldırıyı kolaylaştırmak amacıyla İngilizlerden Osmanlıları oyalamak için bir harekete geçmelerini istemişti. İngilizler uzun düşüncelerden sonra Churchill'in önerisiyle, 'hedef İstanbul olmak üzere Çanakkale Yarımadasını bombardımana tutup ele geçirmek' amacıyla bir deniz harekâtı düzenlediler. Boğazların alınmasıyla Osmanlılar savaş dışı bırakılacak, Almanların doğuya yayılma çabaları önlenecek, İngilizlerin Mezopotamya'da tasarladıkları kampanyalar kolaylaşacak, Mısır'daki durumları güvence altına alınacak ve Karadeniz'den Rusya'ya yardım gönderilebilecekti.[166]

İlk İngiliz filosu Çanakkale Boğazı'nı kolaylıkla geçip İstanbul'a varacağını umarak 19 Şubat 1915'te saldırıya girişti. Ancak İngilizler şimdi başında von Sanders'in bulunduğu Osmanlı Birinci Ordusunun boğaza mayın döküp, çevredeki tepelere güçlü bataryalar yerleştirdiklerini bilmiyordu. Bu yüzden amaçlarını gerçekleştiremeden bir ay harcadılar ve üç savaş gemisi kaybettiler.

Bu başarısızlığın sonucu olarak harekât Mısır'dan gelen İngiliz askerlerinin karaya çıkartılması biçiminde değiştirildi. Bu sırada von Sanders de Gelibolu'ya gelmiş ve Osmanlı savunma hatlarını daha da güçlendirmişti. Osmanlı birliklerinin komutası Mustafa Kemal'e verildi, Avustralya ve Yeni Zelandalılardan oluşan birlikler yarımadanın batısında Kabatepe'nin 'kuzeyinde bir köprübaşı tuttular. Doğu tarafa yapılan çıkartmalar başarılı olmadı, düşman çok kayıp verdi, istihkamlarında direnen Osmanlılar İngilizleri ardarda püskürttü. Fransızlar boğazın doğusunda Kumkale'ye çıktıysa da, burasının stratejik bir önemi olmadığı için bir süre sonra yardım etmeleri için Gelibolu'ya çağrıldı. Yaz yaklaştıkça iki taraf da durgun bir döneme girmişti. İngiliz komutanları ancak yedek birliklerden medet umabilirdi ama İngiltere böyle büyük çaplı bir harekâta girişecek durumda değildi. Churchill Savaş Kabinesinde kalmasına karşın, birinci lordluktan alındı. İngilizler işin içinden kolaylıkla sıyrılamayacak kadar çok savaşa bulaşmışlardı; Osmanlıların İstanbul'la bağlantılarını kesmek için Kabatepe'nin kuzeyinde Anafarta'ya 6-7 Ağustos gecesi çıkartma yapıldı, diğer bir birlik de boğaza doğudan bakan Kilid-ül bahir tepelerine yerleşti. Ancak İngilizler şiddetli Osmanlı topçu ateşi karşısında çok ağır kayıplar vererek yeniden kıyı şeridine dönmek zorunda kaldılar, yıl sona ererken de Savaş Kabinesi harekâttan vazgeçme kararını verdi. İngilizlerin bu Çanakkale seferindeki tek başarıları 18-19 Aralık 1915'te batı kıyılarından ve 8-9 Ocak 1916'da Gelibolu Yarımadasından çekilebilmeleri olmuştur. Çanakkale Boğazını geçme çabası yenilgiyle sonuçlanmıştı. İngilizler 213.980, Osmanlılar 120.000 ölü ve yaralı vermişlerdi. Osmanlılar Ruslara ya da Mısır'da İngilizlere karşı harekâta girişecek durumdaydılar. Bulgarlar ve Almanlar Yunanistan'a karşı harekâta geçmek için cesaret buldular. Ruslar İngilizlerden yardım alamayacaklardı. Mihver Devletlerinin moralleri bir hayli yükselmişti.[167]

Irak Cephesi

Osmanlıların Irak'taki harekâtı aslında bir savunma harekâtı idi. İngilizler de güney İran'daki petrol kuyularını ve rafinerilerini savunmak ve kuzey Irak'ta Musul ile Kerkük'te yeni bulunan petrol yataklarını ele geçirmek, Osmanlıların Kutsal Savaş (Cihat) çağrısına karşılık vermek istiyorlardı. Irak'taki İngiliz harekâtı genellikle Hint kuvvetleriyle yürütülmekteydi. Politik girişimleri uzun yıllar Basra Körfezinde Araplar arasında yaşamış olan Sir Percy Cox

yürütüyordu. Osmanlı savunmasının başında da Enver Paşa'nın hızla terfi ettirdiği gençlerden deneyimsiz Süleyman Askerî Bey bulunuyordu. İngilizler Şat-ül Arap'ın körfeze döküldüğü Fao'da karaya çıktılar (6 Kasım 1914), karşılarına çıkan bir iki Osmanlı taburunun direnişini kırıp Basra'yı aldılar (21 Kasım). Osmanlılar ancak nehrin karşı kıyısındaki Abadan'da petrol rafinerilerine verdikleri bir baskında başarılı olabilmişlerdi. General Sir Charles Townshend Kafkasya'da Ruslarla birleşmek hedefiyle Bağdat'a doğru bir harekât başlattı. Ancak İngiliz ilerlemesi çok ağır oluyordu. İngilizler Arabistan ve Suriye'de olduğu gibi Arap yedekleri kullanmayıp ikmal malzemesinin Basra'dan nehir yoluyla getirtilmesini bekliyorlardı. Yaz aylarında uzun yürüyüşler yapmaktan da kaçınmaktaydılar. Bir yandan da İran'dan bir Alman saldırısına karşı çok dikkatli olmak zorunda bulunuyorlardı. İngilizler ilk baştaki bu üstünlüklerinden yararlanamazken Irak'taki Osmanlı savunması da padişahın hizmetindeki en yetenekli Alman generallerinden biri olan von der Goltz Paşa'ya verilmişti. Goltz Paşa, Kafkasya kampanyasının sona ermesinden sonra Enver Paşa'nın gönderdiği yeni birliklerin de yardımıyla Irak ordusunu etkin bir savaş gücü haline getirdi.

İngilizler o kadar ağır ilerliyorlardı ki, Basra'nın 400 kilometre kuzeyinde olan Kut-ül Emare'yi ancak 29 Eylül 1915'te alabildiler. Buradan da Bağdat'a yürüdüler ama artık Osmanlılar hazırdı. Von der Goltz Selam Pak'da İngilizlere ağır kayıplar verdirerek (22 Kasım) Kut'ta kuşatmaya aldı. Townshend destek kuvveti istedi, ancak yeni birliklerin ta Hindistan'dan gelmesi gerekiyordu. Von der Goltz Paşa, Enver Paşa'nın dayısı Halil (Kut) Paşa'nın başında olduğu bir birliği Dicle üzerine yerleştirerek İngiliz yedek kuvvetlerinin Kut'a gelmelerini olanaksız kıldı. Townshend İngiltere'nin kendi etki alanı olarak kalmasını istediği İran ve Irak'a Rus etkisinin yayılacağını bile bile Ruslardan yardım istemek zorunda kaldı. Von der Goltz Bağdat'ta tifüse yakalanıp öldü (6 Nisan 1916), ancak Halil Paşa Kut kuşatmasını başarılı bir sonuca ulaştırıp İngilizlerin teslim olmalarını sağladı (29 Nisan 1916) böylece İngilizler Gelibolu'yu boşaltmalarının ardından ikinci büyük yenilgilerini aldılar.

Halil Paşa İngilizlerin Basra'dan gelmelerini önlemek için Dicle'yi tahkim etmek istiyordu. Ancak Alman çıkarları karşısında Osmanlı çıkarları bir kez daha arka plana itildi, Bağdat'ta bir tek tabur bırakılıp Halil (Kut) Paşa Osmanlı ordusuyla Alman emellerini gerçekleştirmek için İran'a yardıma gitti. 1916 Aralık ayında İngilizler Sir Frederick Maude komutasında karşı saldırıya geçtiler. Osmanlıların nehir boyunca savunma hatlarının zayıf olduğunu bilmedikleri için çeşitli çevirme manevralarıyla Dicle boyunca yukarı çıktılar. Geride kalan Osmanlılar da çevrilmemek için gerilemek zorunda kaldılar. Nehir aşıldı, 22 Şubat 1917'de Kut ele geçirildi. Halil Paşa İran'dan döndüyse de, daha sonra Bağımsızlık Savaşında ün kazanacak olan Kazım Karabekir Paşa kuşatmadan kurtulmak için kenti boşaltmadan yetişemedi, İngilizler 11

Mart 1917'de hiçbir direnmeyle karşılaşmadan Bağdat'ı aldılar. Maude, Kafkasya ve Kuzey İran'da güneye doğru ilerleyen bir Rus kuvvetiyle birleşip Musul'u almak için kuzeye hareket etti. Ancak yaz sıcaklarının bastırması nedeniyle beklemek zorunda kaldı; yeniden harekete geçtiğinde ise Rus ihtilâlinin yaklaşması nedeniyle Rus ordusu dağılmıştı, Sir Maude Eylül'de Fırat kıyısındaki el-Ramadi'yi alarak orta Irak'ın İngiliz denetimine girmesini sağladı. Maude koleradan ölünce yerine geçen Sir William Marshall Musul dışında Irak'ın tümünü ele geçirdi. Mondros ateşkesi ardından Osmanlılar çekilince orası da İngilizlerce işgal edildi ve böylece savaş sona erdiğinde zengin petrol yataklarının kimin denetiminde olacağı konusunda barış konferanslarında sürecek olan bir çatışma başlamış oldu.

Mısır Seferleri

Hindistan ve Mısır'da İngilizler, Orta Asya'da da Ruslar padişahın Pan-İslamcı bir hareket çağrısını etkisiz bırakabilmişlerdi. Ancak bunun için ülkelerinde Müslüman tebanın ayaklanmaması için büyük garnizonlar bulunduruyorlardı. Bu yüzden bu çağrının kabulu sanılandan daha etkili olduğu düşünülebilir. Bu hareketin en büyük başarısı Libya'da görüldü, Sünusiler daha 1915'te İtalyanlara karşı başkaldırıp Osmanlı subaylarından ve Alman parasından yararlanarak İtalyanları çöl bölgesinden çıkıp savaşın ilk yıllarında aldıkları kıyılara yerleşmek zorunda bıraktılar. Ayrıca Mısır çöllerinde İngilizlere de saldırılar düzenliyorlardı. Açık savaşlarda yenilmelerine karşın Siva Vaha' sındaki üslerinden İngilizlere karşı gerilla taktiği uyguladılar. İngilizler Siva'yı ancak 1916 sonlarında ele geçirebildi.

Devrik Hidiv Abbas Hilmi'nin Osmanlıların Mısır'a girdikleri takdirde Mısırlıların buna karşı koymayacaklarına güvence vermesi ve Kızıldeniz'in kuzey ucundaki Akabe limanını elinde bulunduran İngilizlerin Osmanlıların Suriye ve Arap Yarımadasındaki mevzileri için bir tehlike oluşturmaları nedeniyle Osmanlılar Mısır'a girmek zorunluluğunu duyuyordu. Cemal Paşa Suriye Valiliğine getirilerek kendisine İngilizleri Mısır'dan kovacak bir ordu hazırlaması görevi verildi. Cemal Paşa Şam'a gelir gelmez Arap yardımını sağlamak için önemli reformlara girişti, ancak gelişmekte olan Arap milliyetçiliği yerel direnmelere yol açtı. Cemal Paşa Mısır planlarını etkileyecek açık bir isyanı önlemek için sert önlemler aldı. Böylece yeni yollar ve okullar yapılırken, bir yandan da ileri gelen milliyetçi liderler tutuklanıp idam ediliyordu. Mısır'a yürüme hareketi de Arapları yatıştırma çabası kadar başarısız oldu. 1915 Ocak ayında 80 bin kişilik bir kuvvetle Sina Çölünü geçmeye çalışan Cemal Paşa'nın karşısında Araplara bağımsızlık vaat ederek Mısır'daki Arap hareketini başarıyla bastırmış olan İngilizler vardı. Cemal Paşa Mısırlılar tarafından beklediği ayaklanma hareketiyle karşılanmayıp Süveyş Kanalı'ndan da İngilizler

tarafından püskürtüldü. Osmanlıların bundan sonraki harekâtları Friedrich Kress von Kressenstein adında Bavyeralı bir albay komutasında bir dizi baskın, biçiminde sürdürüldü. Albayın yardımcısı olan genç Alman binbaşısı Franz von Papen, ilerde Nazi döneminde Almanya'da yükselecek ve daha sonra İkinci Dünya Savaşında Almanya'nın Türkiye elçisi olarak Ankara'ya gelecekti.

Savaş Döneminde Gizli Vaatler

Savaş sürerken İtilâf Devletlerinin Mihver Devletlerine karşı yeni müttefikler sağlamak için yardım karşılığında özellikle Osmanlı toprakları olmak üzere düşman topraklarını vaat etmeleri yolunda yeni çabalara giriştikleri görüldü. Savaşı Boğazlar ve Doğu Anadolu'da kendi emellerini gerçekleştirmek için kullanan Ruslar bu fikre yatkındı. Ancak Avrupa'daki güçler dengesini korumak amacıyla Osmanlı toprak bütünlüğünü destekleyen, müttefikleri için bu uygun bir çözüm değildi. Sonuçta Osmanlı İmparatorluğu'nu bölmek konusunda çeşitli anlaşmalar yapıldı. Ancak bunların Arap milliyetçilerine ve Siyonistlere ilişkin olanları birbirleriyle çelişiyordu. Toprak vaatleri savaşta destek sağlamakta yararlı olduysa da, savaş sonrası döneminde yeni çatışmalara neden oldular.

Savaş sırasında Ortadoğu'ya ilişkin üç büyük anlaşma vardır. Genellikle İstanbul Anlaşması adı verilen birinci anlaşma Osmanlı başkentinin kimin denetimi altında bulunacağı sorununu çözümlemek için 18 Mart 1915'te Rusya, İngiltere ve Fransa arasında notalar verilerek yapıldı. Anlaşmanın amacı İstanbul ve Boğazların, dış tehditlere karşılık her iki taraftaki topraklarla birlikte savunma için Ruslara verilmesiydi. Rusya'ya Bulgaristan sınırını oluşturan Enez-Midye hattına kadar Doğu Trakya ile İstanbul Boğazının Anadolu hinterlandı ve Sakarya nehriyle İzmit Körfezi arasındaki topraklar da verilecekti. İstanbul tüm İtilâf Devletleri için açık liman olacak, Rusya ticaret gemilerine Boğazlardan serbest geçiş hakkı tanıyacak, Anadolu Türkiyesi'nde İngiliz ve Fransızlara etki alanları verilecekti. Mekke, Medine ve Arabistan'ın geri kalan bölümleri ile Arap dünyası Osmanlı İmparatorluğu'ndan alınıp bağımsız Arap yönetimine verilecekti. İran, 1907 anlaşmasına göre Rusya ile İngiltere arasında bölünecek, daha önce tampon bölge olarak kalan tarafsız bölge İngilizlere geçecek, yalnız İsfahan ile Afganistan'a komşu doğu kesimler Ruslara geçecekti.

İtilâf Devletleri'nin İtalya ile 26 Nisan 1915'te yaptıkları Londra Anlaşmasına göre de İtalya, zaten hiç boşaltmadığı Oniki Adaya egemen oluyordu. Ayrıca Libya'daki tüm Osmanlı haklarıyla, savaştan sonra Asya'daki Türkiye'nin de bölünmesi halinde Anadolu'nun Akdeniz kıyısının Lir bölümü İtalyanlara geçecekti.

Savaş döneminin gizli anlaşmalarının en önemlisi 16 Mayıs 1916'da çok uzun süren konuşmalardan sonra İngiliz Sir Mark Sykes ve Fransız Georges Picot arasında imzalanan (genellikle Sykes-Picot Anlaşması olarak anılan) ve

Ortodoğu'ya ilişkin olanıdır. İngiltere Osmanlılara karşı desteklerini sağlamak için Siyonistler ve Mekke emiri Şerif Hüseyin ile de anlaşmaya çalışıyordu. Siyonistlere Filistin'de bir yurt, Şerif Hüseyin'e de Arap milliyetçi emellerinin tanınması vaat edilmekteydi. Fransa ise bu süreç içinde kendi egemenlik emellerinin feda edilmemesini gözetiyordu. Anlaşma maddelerine göre İngiltere Bağdat'tan Basra Körfezine kadar güney Irak'ı, Filistin'de de Hayfa ve Akka limanlarını alacaktı. Fransa ise Suriye'nin kıyı kesimini, Adana vilayetini ve Kilikya'nın tümünü alıyordu. Filistin uluslararası bir niteliğe sahip olacak, İngiliz ve Fransız toprakları arasında kalan Arap toprakları bir Arap devletine ya da Arap devletleri konfederasyonuna dönüştürülecekti. Ancak bu bölge de etki alanlarına bölünecek, Fransa Suriye'nin geri kalan bölümüyle kuzey Irak'ı ve Musul'u, İngiltere de Filistin ile İran arasındaki toprakları denetimleri altında bulunduracaktı. Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis ve İran sınırında Muş'tan Siirt'e kadar olan topraklar Rusya'ya vaat edilerek Rusya'nın da onayı sağlanmıştı. Ancak bu anlaşmanın Araplar ve Filistin konusundaki maddeleri o sırada Arap liderlerine verilen sözlerle çelişkili olduğundan anlaşma gizli tutulacaktı. St. Jean de Maurienne'de (17 Nisan 1917) yapılan anlaşmayla İtalyanların da onayı alınmıştı. Buna göre İtalya'nın Adana çevresindeki toprakları içine İzmir, Konya, Menteşe, Antalya ve İçel olmak üzere Güneybatı Anadolu'nun büyük bir bölümü giriyor. İtalyanlar ayrıca Batı Anadolu'da İstanbul Boğazına kadar uzanan bir bölgeyi denetim altına alıyordu. Yunan Başbakanı Venizelos'a da İzmir ve Güneybatı Anadolu'nun bazı kesimleri vaat edildiğinden bu anlaşma da gizli tutulacaktı, Sykes-Picot Anlaşmasının daha sonra değiştirilen tek maddesi Musul'a ilişkin olandır. 1918 Aralık ayında İngilizlerin işgal ettiği Musul, Irak petrol alanlarında bir pay karşılığında Fransızlardan İngilizlere geçmiştir.

Arap liderlerine yapılan vaatler Suriye'dekilerden çok Arabistan liderlerini kapsamaktaydı; Suriyeli liderler daha önce Cemal Paşa tarafından bastırılmışlardı. Arap Yarımadasında iki önemli lider vardı: yüzyılın başlarında Necd'de Suudi-Vehhabi iktidarını yeniden kurmuş olan Abdülaziz İbn Suud ve padişahın özerk vasali olarak Kutsal Kentleri yöneten Şerif Hüseyin. İngilizlerin İbn Suud ile yaptıkları anlaşma (26 Aralık 1915) daha önce Basra Körfezindeki diğer Arap şeyhleriyle yapılan benzer anlaşmalar gibiydi. İbn Suud, Need ile çevresinin hükümdarı olarak kabul ediliyordu; İngiltere kendisine yıllık bir miktar para ödeyecek ve dış saldırılara karşı koruyacaktı. İbn Suud buna karşılık İngiltere'yle dost olmayı, İngiliz desteğinde olan diğer şeyhlere saldırmamayı ve yabancı güçleri topraklarına sokmamayı taahhüt ediyordu. Bu pasif bir anlaşmaydı; İbn Suud'un Osmanlılara saldırmasını gerektirmeyerek, ancak Şerif Hüseyin'e saldırmasını önleyerek, Şerif Hüseyin'in daha açık bir tavır almasını sağlamaktaydı. Şerif Hüseyin'le anlaşma 1916'da Kahire'de Sir Henry McMahon tarafından yapıldı. İngiltere, doğuda 37'ci paralelden Basra Körfe-

zine, güneyde Arap Yarımadası'na ve Kızıldeniz'e, batıda Şam, Hama, Humus, Halep ve Filistin'in batısındaki Suriye kıyı bölgesi hariç olmak üzere Akdeniz'e kadar tüm Arap dünyası için bağımsızlık vaat ediyordu. Baş danışmanlık hakkına ve Bağdat ile Basra vilayetlerinde özel bir duruma sahip olmak karşılığında İngiltere yeni Arap devletlerinin kurulmasına yardımcı olacaktı. Kutsal Kentleri saldırıya karşı koruyacak, Şerif Hüseyin'e para ve askeri yardım sağlayacak, böylece onun Arap İsyanını hazırlamasını sağlayacaktı. Bu verilen sözler daha önce Sykes-Picot Anlaşmasıyla ve Balfour Deklarasyonu ile İngiltere ve Amerika'nın Siyonist liderlerine verilen sözlerle zaten bozulmuş bulunuyordu. İngiliz kabinesinin onayından geçmiş olan ve 2 Kasım 1917'de Siyonistlere iletilen deklarasyonda İngiliz hükümetinin 'Yahudi halkının Filistin'de bir vatan kurmalarına iyimser bir yaklaşımla bakıldığı' ve 'bu amacı gerçekleştirmek için çaba harcanacağı, Filistin'deki Yahudi olmayan toplulukların medenî ve dinî haklarına zarar verilmeyeceğinin, aynı şekilde herhangi bir ülkedeki Yahudilerin hak ve politik statülerinin korunacağı' da belirtilmekteydi.

Arap İsyanının Başlaması

McMahon'un vaatleriyle güçlenen Şerif Hüseyin 5 Haziran 1916' da Arap isyanını başlattı ve kısa bir süre sonra da Müttefiklerin itirazlarını dinlemeden kendini 'Arap Ülkeleri Kralı' olarak ilan etti. Özellikle Fransızların itirazı sonunda, sonraları 'Hicaz Kralı' olmakla yetindi. Yemen'de, Kutsal Kentlerde, Medine ile Şam'ı bağlayan yeni Hicaz Demiryolunda bulunan Osmanlı ordusu genellikle savunma rolünü benimsedi. Şerif Hüseyin emrindeki bedevileri bir gerilla ordusuna dönüştürüp komutayı oğlu Emir Faysal'a verdi. Faysal'ın danışmanları arasında bulunan T. E. Lawrence'in bu isyan hareketini kışkırttığı iddialar' büyük ölçüde abartmadır. İsyanın ilk sonucu Hicaz Demiryolunu kesmek ve Mekke'yle Cidde'de bulunan Osmanlı birliklerini sarmak oldu. Kuşatma altında kalan Medine dışındaki tüm Hicaz kentleri isyancıların eline geçti. Yemen bağlantısı kesildi. Emir Faysal'ın komutasındaki diğer bir Arap birliği İngilizlerin Mısır'dan Suriye'ye geçişlerini kolaylaştırmak için kuzeye gönderildi. Ancak Sina Çölü'nde ve şimdi von Sanders ile Mustafa Kemal komutasında bulunan güçlü Osmanlı ordusu karşısında İngilizler rahat bir ilerleme sağlayamadılar. Arap Yarımadasında kalan Arap isyanı Osmanlıların buradaki durumlarını sarstıysa da İngilizlerin beklediği önemli katkıyı sağlayamadı.

Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgali

Rusların Doğu Anadolu'ya saldırıları yüzünden Osmanlılar Kut-ül Emare zaferlerine karşın Arap İsyanı'na, ya da İngilizlerin Mısır'dan beklenen yürüyüşlerine karşı daha etkin bir davranış gösterememişlerdi. Bir Rus ordusu Van

gölünün güneyinden Muş'a yürürken, bir diğeri de Kars'tan Erzurum'a yürüdü, Erzurum'u kuşattı ve 16 Şubat 1916'da aldı. Savaşın en büyük kıyımı burada oldu, bir milyondan fazla Müslüman köylüsü kaçmak zorunda kaldı, çekilen Osmanlı ordusunun ardından Erzincan'a gitmek isteyen binlerce kişi öldürüldü. Enver Paşa eski Harbiye Bakanı Ahmet izzet Paşa'yı Gelibolu'dan zafer kazanmış olarak dönen askerlerin yardımıyla Erzincan yakınlarında bir karşı saldırı düzenlemesi için gönderdi. Ancak bölgedeki Türk köylülerinin çoğunun öldürülmüş ya da kaçmış olmaları, Ermenilerin de Suriye'ye sürülmüş ya da arada sıkışıp kalmamak için Rus hatlarının gerisine sığınmış olmaları nedeniyle ikmal olanakları çok kısıtlı bulunduğundan, Erzurum alınamadı. Ruslar Trabzon'u (18 Nisan 1916) ve Erzincan'ı (Temmuz sonları) alarak kış gelmeden Sivas-Erzurum yolunu kestiler. Güneyde daha başarılı olan Osmanlılar çok ağır kayıplar vererek Rusların Van Gölü çevresinde ilerlemelerini durdurabildiler. Ruslar baharda Harput, Sivas ve Karadeniz kıyısına genel bir saldırıya hazırlanmışlardı. Dünyanın çeşitli ülkelerindeki Ermeniler de bağımsız bir Ermeni devletinin kurulması için Doğu Anadolu'nun Türklerden temizlenmesini sağlamak üzere gönüllü birlikler oluşturup gönderiyorlardı. Ancak Ermeni yardımını reddetmeyen Ruslar, Doğu Anadolu ve Kafkasya topraklarında bağımsız bir devletin kurulmasına en az Osmanlılar kadar karşıydı. Bu yüzden Sykes-Picot Anlaşmasına Rusların koydurduğu ekte yalnızca Rusların kuzeydoğuda ve Fransızların Kilikya'da toprak sahibi olacakları belirtiliyor, Ermenilere özerklik ya da bağımsızlık verilmesi yükümlülüğünden söz edilmiyordu. Doğu Anadolu bir süre Rus işgali altında kaldıktan sonra, 1917 Rus İhtilâli ile Osmanlılar kendilerini Irak, Arabistan ve Suriye'de bekleyen yeni tehlikelere göğüs germek üzere serbest kaldılar.

Yıldırım Ordusu

Rus saldırısı durdurulunca 1917 kışında Bab-ı Âli için en büyük tehlike Hicaz ve Irak'taki Arap isyanıydı. Enver Paşa Almanların, Osmanlı toprakları işgal edilir ya da tehlikeye düşerse para ve asker yardımı yapacakları konusundaki sözlerini tutmalarını istedi. Ancak kesin bir cevap alamayınca Irak'ın tamamını alıp sonra da batıdaki İngiliz ve Araplara karşı harekete geçmek için Yıldırım Ordusu adı verilen özel bir vurucu güç kurma çabasına girişti. Ordu komutanlığına getirilen General von Falkenhayn'ın yanında 65 Alman subayı ve seçkin 6.000 Alman askeri vardı. Rusya ihtilâl çırpınışları içine girdiğinden, yeni orduyu Doğu Anadolu'daki birliklerle batıda Almanlarla birlikte çarpışan beş tümenle desteklemekte sakınca görülmedi. 1917'de Yedinci Ordu adıyla anılan Yıldırım Ordusu'nün 14 tümeni oluşmuştu. Komutanlıklarına Osmanlı ordusunun en iyi subayları ve bu arada yeteneklerini en iyi biçimde ortaya vuracak kilit noktaya getirilmiş olan Mustafa Kemal de bulunuyordu.

Suriye Harekâtının Yeniden Başlaması, 1917

Ne var ki, Yıldırım Ordusu Irak'a kadar gidemedi. Mısır'da, bir yıl süren bir hazırlıktan sonra İngiliz birlikleri Sir Archibald Murray komutasında Suriye seferine başlamıştı (Aralık 1916). Gazze'yi savunmak için gönderilen Yıldırım Ordusu ile Suriye'nin Dördüncü Ordusu arasındaki yetki çatışmaları yüzünden Osmanlı savunması zayıfladı. İngilizler Gazze'de ağır kayıplar verdirilerek yenilgiye uğratıldılar (Mart 1917) Murray'ın yerine Sir Edmund Allenby getirildi. İngilizler ağır fakat yöntemli bir biçimde ilerlemeye başladılar. Faysal'ın Arap ordusu da Ürdün'ün doğusundaki bölgede Akabe'yi aldı (6 Temmuz) ve Osmanlılara karşı baskınlar düzenledi.

Yaz sıcağı geçtikten sonra İngilizler Ekim ayında Filistin'de Gazze'den çölün ucundaki Bir us-Sebi'ye kadar uzanan Osmanlı savunma hattına yüklendi. Bir haftalık bir savaştan sonra (26 Ekim - 1 Kasım) Bir us-Sebi, üç günlük bir kuşatmadan sonra da Akka düştü. İngiliz - Arap ordusu Osmanlı direnişine karşı geniş bir cephe oluşturarak Kasım ortalarında Ramla ve Yafa'yı, daha sonra da Kudüs'ü aldı (9 Aralık). Yıldırım Ordusu karargâhını Kudüs'ten Nasıriye'ye, Nasıriye düştükten sonra da (27 Aralık) Suriye'ye nakletti; Cemal Paşa Dördüncü Ordu komutanlığını bırakıp İstanbul'a döndü. Suriye'nin savunması ve yönetimi von Falkenhayn'a kalınca, Alman emirlerini kabul etmek istemeyen Mustafa Kemal de görevinden istifa edip hükümeti bir yıl sonraki sefer için daha iyi bir hazırlık yapmaya kandırma umuduyla İstanbul'a döndü.

İstanbul'da Politik Değişiklikler

Bu arada İstanbul'da meslektaşlarının imparatorluğu savaşa sokma biçimlerini bir türlü hazmedemeyen Sadrazam Sait Halim Paşa, Enver Paşa'nın sahip olduğu gücü azaltma çabaları da başarısız kalınca istifa etti (3 Şubat 1917). Yerine Talât Paşa'nın getirilmesiyle ittihatçı üçlü, ismen olduğu kadar gerçekten de iktidara geldiler. Yeni sadrazamın İçişleri Bakanlığını da üstünde bulundurması durumun politik kontrolünün da elinde olmasını sağladı. Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgali, kıtlık ve çiftçilerin askere alınmaları tarımsal üretimi önemli ölçüde azaltmış, İstanbul ile diğer büyük kentlerde yiyecek kıtlığı basgöstermişti. Doğu Anadolu'da savaşan ordular arasında başlayan tifüs salgını halkı kırıyordu. Büyük vergi artışları, hükümetin muhalefeti ezmesi ve batı cephesinde Almanların kayıp verdikleri haberleri hükümetin yurtseverlik çağrılarıyla karşı koyamayacakları ciddî bir moral sorunu doğurmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş ilan etmemiş olmasına karşın Amerika Birleşik Devletleri'nin de savaşa girmesinin etkisi büyük olmuştu. İmparator II. Wilhelm'in 1917 Eylülünde İstanbul'u resmen ziyareti ve veliaht Yusuf İzzeddin Efendi'nin daha sonra bu ziyareti iade etmesi bu etkiyi ortadan silemedi.

Sansüre ve polis baskısına karşın giderek daha çok insan hükümetin neden böylesine uzun ve felâket dolu bir savaşa girdiğini sormaya başladı ve sorusuna bir yanıt bulamadı. Yalnızca Rus ihtilâli bu dönemde bir umut ışığı olmuştu.

Bolşevik İhtilâli ve Brest-Litovsk Anlaşması

1917 ihtilâli gerçekten de tüm Mihver Devletleri için bir umut ışığı yakmıştı. Bolşevikler başa geçer geçmez Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesi için yapılan gizli anlaşmaları açıklayarak (Kasım-Aralık 1917) Müttefikleri güç duruma düşürdüler. Lloyd George bu açıklamanın etkisini azaltmak için İngiltere'nin gerçekte 'Türkiye'yi başkentinden ya da zengin ve ünlü Küçük Asya topraklarından... Türk ırkını vatanından yoksun etmek amacını gütmediğini' söyledi.[168] Woodrow Wilson da On dört ilkesinin on ikisinde 'Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk bölümlerinin sağlam bir egemenlik güvencesine sahip olması gerektiğini' bildirdiyse de, Rus açıklamalarından sonra imparatorlukta bunlara pek inanan çıkmadı. Yalnız Ruslar yapılan anlaşmalarla Ruslara verilen hakların geçersizliğini ilan ettiler (5 Aralık 1917), 'Ermenistan'ın ayrılması için Türkiye'nin bölünmesi anlaşmasının geçersiz' olduğunu, ancak 'askeri harekâtların sona ermesinden sonra Ermenilere siyasal geleceklerini özgürce seçme hakkının verileceğini' söylediler.[169]

İtilaf devletleriyle bazı Sovyet unsurlarının Rusya'yı savaşta tutmak istemelerine karşın Brest Litovsk'ta Mihver Devletleriyle barış konuşmaları başlatıldı. Osmanlı temsilcileri Doğu Anadolu vilayetlerini yeniden elde etmeye çalıştılarsa da, buna karşı muhalefet Rusya'dan çok Almanya'dan geldi. Enver Paşa'nın en son dakikadaki şiddetli itirazları sonunda anlaşmaya bir madde eklendi; buna göre Doğu Anadolu vilayetlerinin hemen boşaltılıp Türkiye'ye geri verilmesinden başka Ardahan, Kars ve Batum da Rus askerlerinden temizlenecekti. Rusya İran ve Kafkasya'yı, Polonya, Ukrayna, Finlandiya ve Baltık ülkelerini boşaltmayı, işgal edilen Türk topraklarında ve Rusya'da bulunan Ermeni çetelerini silahsızlandırmayı da kabul ediyordu. Enver Paşa Almanlardan kuzeybatı İran ve Kafkasya'da kendisine özgürlük tanıyan bir anlaşma da koparınca bu bölgelerde Pan-Türkçü emellerini gerçekleştirecek bir fırsat bulmuş oldu.

Kafkas Ötesinde Rekabet

Osmanlıların doğu vilayetlerini anlaşmayla elde etmeleriyle buraları işgal etmeleri aynı şey demek değildi. Enver Paşa elden çıkan Arap vilayetlerinin yerine Kafkasların ötesinden Kırım ve Orta Asya'ya kadar uzanan bir Türk imparatorluğu kurmayı düşlüyordu. Ancak Kafkaslardaki yerli milliyetlerden Gürcüler, Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler Tiflis'te kendi hükümet ve ordularına sahip bağımsız Mavera-i Kafkas Cumhuriyetini kurmuşlardı (Aralık

1917). İngiliz ve Almanların ise Bakû petrolüyle Gürcistan'ın manganez ve diğer madenleri konusunda kendi emelleri vardı.

İhtilâlden sonra Cumhuriyet ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Erzincan'da bir barış anlaşması imzalandı (18 Aralık 1917). Ancak Ermeni milliyetçileri güney Kafkasya'da ve Doğu Anadolu'da kalan Türk köylülerini katlettiler. Savaş öncesi Erzurum, Erzincan, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde 2.295.705 olan Türk nüfusundan geriye 600.000 göçmen kaldı.[170] Barış anlaşması açıkça çiğnendiği için Enver Paşa genel bir saldırıya geçti. Diyarbekir ve Muş bölgesindeki Üçüncü Ordu birlikleriyle Erzincan'daki birliklerin başında bulunan Ali İhsan Saip ve Kazım Karabekir kısa zamanda Türk İstiklâl Savaşının ilk liderleri olarak ortaya çıktılar. 14 Şubat'ta Kazım Karabekir Erzincan'ı alıp burada toplanmış binlerce Ermeniyi Kafkasya'ya ordularının ardından gitmek zorunda bıraktı. Brest-Litovsk anlaşması haberleri geldiği sırada Kazım Karabekir de Kafkasya Müslümanlarını özgürlüğe kavuşturma harekâtının başına getirilmişti; Ruslar çekilirken o da Kars, Ardahan ve Batum'u işgal etti. Erzurum'da da Ermeniler teslim olmayı reddedince kenti bir yıldırım harekâtıyla ele geçirdi (12 Mart). Ermenilere kuzeyde tutunacak yer bırakmadı, güneyde Van bölgesinde toplanmış olanları da daha fazla direnmeden çekilme zorunda bıraktı.

Mavera-i Kafkas Cumhuriyeti ile barış konuşmalarına Trabzon'da başlandı. Enver Paşa Osmanlıların Brest-Litovsk anlaşmasıyla yeniden ele geçirdikleri toprakların tanınması halinde Kafkasya'daki tüm emellerinden vazgeçmeyi önerdi. Ermeniler Cumhuriyetin bu öneriyi reddetmesini sağladılar, çatışma başladı; Osmanlılar Rusların doğuda terk ettikleri toprakları işgal ettiler. Bir zafer bekleyerek savaş hatları gerisine çekilmiş bekleyen binlerce Ermeni şimdi Ermenistan'a kaçmaya başlamıştı. Erivan öylesine kalabalıklaştı ki, sonuç 'anarşi, açlık ve salgın hastalık' oldu.[171] 11 Mayıs'ta Batum'da yeni bir barış konferansı toplandı, Osmanlılar Brest-Litovsk anlaşmasının sağladığı yerler dışında Tiflis çevresini, Gümrü'yü istediler. Enver Paşa ayrıca Osmanlı tüccarlarına Kafkasya'dan serbest geçiş hakkı tanınmasını ve Mavera-i Kafkas Cumhuriyeti'nin ilerde Anadolu'ya yönelik bir Ermeni tehdidini ortadan kaldırmak için asker sayısını azaltmasını da istedi. Cumhuriyet delegasyonunun Ermeni ve Gürcü üyeleri oyalama taktiğine başvurunca Osmanlı ordusu on yedinci yüzyıldan beri padişahın denetiminde olmayan Ermeni topraklarına girdi. Bu bölge Türk sakinlerinin yüzlerce yardım isteği Enver Paşa için geçerli bir neden olmuştu. Ne var ki, Almanlar da bölgeyi ele geçirmek emelindeydiler. Bu yüzden Alman misyonerliklerine Ermenilerin başvuruları üzerine, İngilizlerin Suriye ve Irak'ta ilerlemeleri olasılığına karşı Enver Paşa'dan askerlerini doğu Anadolu'da tutmasını istediler. Gelecekte Orta Asya'nın ham maddelerini Almanya fabrikalarına nakledecek büyük bir merkez olabilecek Batum'dan da Osmanlıları çıkarmaya çalıştılar.

Sonunda, Almanların da özendirmesiyle Gürcüler Mavera-i Kafkas Cumhuriyeti'ni dağıtıp Alman güvencesi altında kendi bağımsız devletlerini kurdular (26 Mayıs 1918). Ermeniler ve Türk Azerbaycanlılar da onları izlediler. Almanya Rusya ile bir anlaşma yaparak (27 Ağustos 1918) Rusya'dan petrol almak karşılığında Osmanlıları Gürcistan ve Baku'dan uzak tutmaya söz verdi. Ancak bu sıralarda Kafkasya'nın Alman ve Osmanlı eline düşmesini önlemek için Tümgeneral L. C. Dunsterville komutasındaki bir İngiliz birliği İran'dan yola çıktı, Ağustos ortalarında Baku'ya vardı. Baku'da Rus Sosyal ihtilâlcileri ile Ermeni Taşnaklar birleşip Bolşevikleri kovmuşlar ve kendi rejimlerini kurmuşlardı. Talât Paşa da Alman baskısına dayanamayıp Osmanlıların Kafkasya'dan çekileceğini ve Azerbaycan Cumhuriyetine Alman ekonomik ve politik çıkarlarını gözetmesi yolunda baskı yapacağını belirten bir anlaşma imzaladı (23 Eylül). Ancak Dunsterville'in Baku'ya gelmesiyle Almanlar Osmanlıları durdurmaktan vazgeçtiler. Enver Paşa Kafkasya'ya yeni bir saldırı düzenleyerek 10 Eylülde Derbent'i aldı ve Baku'yu kuzeyden kesti. Dunsterville yerel Rus ve Ermenileri düş, kırıklığına uğratarak Baku'dan ayrıldı. Osmanlılar Baku'ya girip kenti Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti yaptılar, yerel Rus ve Ermeni halkı Erivan'a kaçtı. Buna karşılık olarak da Bolşevikler Osmanlılarla varılan Brest-Litovsk anlaşmasını iptal ettiler. Ancak bu durum destekleyecek askeri güçten yoksun olduklarından bunun bir önemi olmadı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü, 1918

Enver Paşa'nın Kafkasya'daki zaferleri diğer cephelerde tekrarlanmamıştı. Osmanlı birlikleri Hazar'a doğru ilerlerken İngilizler de güneyden imparatorluğun içine girmekteydiler. Sultan Mehmet Reşat 28 Haziran 1918'de ölünce yerine Abdülmecit'in en büyük oğlu VI. Mehmet Vahdettin geçti. Vahdettin kardeşi gibi İttihatçı kuklalığını benimsedi. Başkent açlıktan ölmek üzere olan insanlarla dolmuştu. Yiyecek kıtlığının ardından kaçınılmaz tifüs salgını başladığı sırada Müttefiklerin Çanakkale Boğazı'nı yeniden ablukaya almaları sorunları daha da arttırdı.

Sanki işaretleşmiş gibi tüm Müttefik devletleri bütün cephelerde birden saldırıya geçtiler. Irak'ta İngilizler kuzeye doğru işgallerini genişletiyorlardı. Kerkük 6 Mayıs'ta düştü, Osmanlı askerleri Altın Köprü'de dağıtıldılar. İkinci bir İngiliz kolu Dicle boyunca ilerledi, Osmanlı askerlerini zaman zaman dağıtarak sonunda ateşkesten hemen sonra Musul'u işgal etti. Osmanlılar Suriye'de daha fazla direnebildiler. Mustafa Kemal'in de katıldığı von Sanders komutasındaki ordu hiç olmazsa kuzeye doğru ilerlemeye çalışan Allenby karşısında tutunabildi Nabjus'un düşmesi ve Şeria Nehri hattının yarılması (20 Eylül 1918) düzenli Osmanlı savunmasını dağıttı, 23 Eylül'de Akka ve Hayfa işgalcilerin eline geçti. Şam'daki Arap milliyetçileri Osmanlı garnizonuna karşı

ayaklandılar; Şam 1 Ekim'de boşaltıldı, Halep ve Humus da birkaç gün sonra hiçbir direnme göstermeden düştü. Fransız filosu Beyrut'u işgal etti (6 Ekim), Osmanlılar yeni bir direnişte bulunmak için Adana'ya çekilirlerken arkadan Trablus ve İskenderun da düştü.

Mondros Ateşkes Anlaşması

Ancak bundan sonra direnme olmayacaktı. Talât Paşa Berlin'den dönerken Bulgar ordusunun sonunun başladığını gözleriyle görmüştü. Bulgarlar 2 Ekim'de İtilâf devletlerinin teslim koşullarını kabul ettiler. Osmanlıların Almanya ile doğrudan doğruya bağlantıları böylece kesilince Osmanlı İmparatorluğu'nun yazgısı da mühürlenmiş oldu. İngilizler Selanik'teki kuvvetlerini Trakya yoluyla İstanbul'a gönderme hakkını kendi müttefiklerinden kopartabildiler. Böylece İstanbul ve Boğazlar karadan ve denizden İngiliz denetiminde olacağı için İngilizler müttefiklerine danışmadan Osmanlılara kesin ateşkes koşullarını zorla kabul ettirebileceklerdi.

Talât Paşa Almanların Başkan Wilson aracılığıyla yaptığı ateşkes yaklaşımlarına ilk başlarda katıldı (5 Ekim). Wilson'un On dört İlke programıyla imparatorluğu diğer İtilâf devletlerinin istedikleri misillemeden kurtaracağını umuyordu. Diğer kanallarla da iletilen ateşkes yaklaşımları, sonunda Çanakkale'yi abluka altında tutan İngiliz Akdeniz filosu, komutanı Amiral Calthorpe'a iletildi. Calthorpe 11 Ekim'de Mondros'a son hazırlıkları yapmaya gitti. Talât Paşa ile İttihat ve Terakki kabinesi 8 Ekim'de istifa etmişlerdi. Eski doğu bölgesi komutanı Ahmet İzzet Paşa sadrazamlığı kabul edene kadar kimse sorumluluğu üstüne almamış ve hükümet bir hafta başsız kalmıştı. Yeni sadrazam barış için yeni bir kabine kurdu (14 Ekim). Kabinede Maliye Bakanı olarak Cavit Bey olmak üzere İttihatçılar da bulunuyorsa da, Talât, Enver ve Cemal Paşalar kabine dışı kalıp kısa bir süre sonra da kaçtılar, İngilizler Mondros'taki son toplantıyı iki hafta kadar uzatarak birliklerinin Musul ve Halep'i almalarını sağladı. Yeni Harbiye Bakanı Hüseyin Rauf Orbay başkanlığındaki Osmanlı heyeti Mondros'a ancak 27 Ekim'de getirildi ve ateşkes de dört gün sonra imzalandı.

Batı cephesinde çarpışmaların durmasından on gün önce imzalanan ateşkes, tam ve koşulsuz teslim koşuluyla, Mihver Devletlerinin Hıristiyan üyelerine yüklenenden daha ağır koşullar taşıyordu. Boğazlar derhal açılacak, kaleler İtilâf kuvvetlerine teslim edilecek, İtilâf gemilerinin Karadeniz'e çıkışları kolaylaştırılacaktı. İtilâf savaş tutsaklarıyla suçları ne olursa olsun Osmanlı cezaevlerinde bulunan tüm Ermeniler serbest bırakılacaklardı. Osmanlı askerleri terhis edilecek ve düzeni sağlamak için geçici olarak gerekli bulundukları yerler dışında teslim olacaklardı. Osmanlı gemileri teslim edilecek, tüm limanlar İtilâf devletleri gemilerine açılacaktı. İtilâfçılar önemli kalelere, demiryollarına, telefon ve telgraf idaresine, limanlara, rıhtımlara ve Toroslardan Kilik-

ya'ya açılan tünellere el koyacaklardı. Osmanlılar işgalci kuvvetlere bedelsiz olarak kömür, yiyecek ve diğer ihtiyaç maddelerini vereceklerdi. İmparatorluktaki Alman ve Avusturya askerî ve sivil memurları İtilâfçılara teslim edilecek. Mihver Devletleriyle haberleşme kesilecekti. İmparatorluğun sivil halkının tüm yiyecek stokları İtilâfçıların denetimine veriliyordu. Son olarak da, 'altı Ermeni vilayetinde bir karışıklık çıktığı takdirde İtilâfçılar buraları işgal hakkını saklı tutacaklardı, ayrıca Sis, Haçin, Zeytin ve Ayıntap da derhal işgal ediliyordu.(172) Ateşkes hükümleri 31 Ekim 1918'de yürürlüğe girdi. Osmanlı askerleri silahlarını bırakmaya başladılar. İtilâfçılar da İstanbul ile diğer büyük kentleri işgal hazırlıklarına girdiler. Böylece Osmanlı İmparatorluğu başlarında İngiltere'nin bulunduğu İtilâf devletlerinin eline ve keyfî idaresine bırakılıyordu. Altı doğu vilayetine daha şimdiden Ermenistan denilmeye başlanmıştı. Venizelos'un son dakikada İtilâfçılara katılması sonunda Yunanlılar İstanbul'a büyük bir zafer kazanmış gibi giriyorlardı. Onlar da isteklerini sunmakta geri kalmayacaklardı. İntikam gerçekten de galiplerindi.

İtilâf Devletlerinin İmparatorluğu İşgalleri

Osmanlılar ateşkes hükümlerini yerine getirmekte gecikmedi. Liman von Sanders Suriye ordu komutanlığını Mustafa Kemal'e devredip İstanbul'a döndü. Yıldırım Ordusu Adana'ya gelip itilâf kuvvetlerine teslim olunca Mustafa Kemal de başkente gitti (13 Kasım). Allenby'nin kuvvetleri kendi paylarına düşen toprakları işgal ederlerken Fransızlar da Kilikya bölgesinde kendilerine düşen yerleri, Mersin, Tarsus ve Adana ile bütün Toros tünellerini işgal ettiler.(173) İngilizler Sykes-Picot Anlaşmasında Fransızlar'a verilen ancak sonra petrol imtiyazları karşısında kendilerinin olması hükmüne bağlanan Musul bölgesini işgal ettiler.(174) İtilâf devletlerinin doğuda Ermenilere Mondros'ta hükme bağlanan altı vilayet dışında, Ermeni nüfusu çok az olan ve zaten çok kısa bir süre önce Rusya tarafından imparatorluğa geri verilen Kars, Ardahan ve Batum'u da teslime hazırlandıkları anlaşıldı.(175) Şubat ayında işgal edilen doğu vilayetlerinde sivil memurluklara Ermenilerin getirilmesiyle İngilizlerin bu kararlılıkları daha belirgin bir biçimde ortaya çıktı.

Kuzey Anadolu'da eski Pontus krallığını kapsayan ve Samsun, Amasya ve Sivas vilayetlerini de içeren bir Rum devleti kurulma çabasına girişildi. Böyle bir devletin kurulması amacıyla 1904 yılında Merzifon'da gizli bir örgüt çalışmalarına başlamış ve yaygın bir hareket biçiminde gelişmişti. Yunan hükümeti için kaçırılmayacak bir fırsat çıkmıştı. İngiliz birlikleri 9 Mart 1919'da Samsun'a çıkıp Merzifon'u işgal ettiler. Yunan çetelerinin yeni devletin kurulması amacıyla isyan edip Müslüman komşularını boğazlamalarını sağladılar. Osmanlı polisi ve istemeye istemeye de olsa İngilizlerin de kısmen yardımıyla düzen çok büyük güçlüklerle sağlanabildi.(176)

Savaş zamanında yapılan anlaşmalar ve eski Bizans İmparatorluğu düşleriyle bu anlaşmaları değiştirmek isteyen Yunanlılar ve İtalyanlar güneybatı Anadolu'yu birlikte işgal zorunda kaldılar. 7 Kasım'da İzmir limanına giren itilâf donanmasının başında bir İngiliz komutanı bulunuyorsa da, gemiler ve mürettebat arasında Fransızlar ve diğerleri de vardı, Anadolu'ya uygulanan abluka ve tek tek bölgelerin komutası çeşitli uluslara verildi. İtalyanlar St. Jean de Maurienne anlaşmasına (Ocak - Nisan 1919) dayanarak Marmaris, Antalya ve Burdur'u işgal ettiler. Bu arada Konya'da da hak iddia etmek istedilerse de kenti daha önce işgal eden İngiliz birliği bu müdahaleyi önledi.(177)

En büyük ödül İstanbul ve Boğazlardı. Rus istekleri ortadan kalktıktan sonra ateşkes anlaşması öncesi ve sonrasında İngilizler kenti kendi denetimlerine alana kadar İstanbul üzerinde yeni bir hak istemi olmamıştı. 13 Kasım'da büyük bir İtilâf donanması Çanakkale Boğazından geçip İstanbul önlerinde demirledi. Kent resmen İtilâf kuvvetlerinin işgaline girdi, askerî denetimi İngilizlere verildi. İtilâf yüksek komiseri olarak politik ve idarî denetim Amiral Calthorpe'a verildi. İngiliz, İtalyan ve Fransız üyelerden oluşan üç kişilik bir Yüksek Komisyon kendisine kenti yönetmekte yardımcı oldu. Boğaziçi'nin kıyıları başta yalnızca İngiliz işgalindeyken 15 Kasım'da Avrupa yakası Fransız kuvvetlerine teslim edildi.(178) Yüksek komiserin isteklerinin sivil yetkililer tarafından yerine getirilmesinin sağlanması için bakanlıkları denetlemek üzere Osmanlı hükümetine İtilâf devletlerince komiserler atandı.(179)

İtilâf devletleri Osmanlı İmparatorluğu'na kendi propagandalarına vazgeçilmez bir şekilde inanmış olarak giriyorlardı. Türklerin milyonlarca Hıristiyanı nedensiz olarak öldürdüklerini ve böylece kendi kendilerini yönetme hakkından vazgeçtiklerine ve Batı uygarlığının İslam uygarlığından üstün olduğunu kanıtladıklarına inanmaktaydılar. Amiral Calthorpe, 'hiçbir Türk'e hoşgörü göstermemek ısrarlı tutumumuz olmuştur...' ve 'karşılıklı dostluk ve yakınlık kesinlikle yasaklanmıştır...' demiştir.(180) Azınlıkların itilâf işgalini kendi çıkarlarına kullanacakları işgalcilerin büyük kentlere girişlerinde kendilerini sevinçle bağırlarına basan Rum ve Ermeni kalabalıklarının davranışlarıyla anlaşılmıştı Demiryollarında ve diğer kamu işletmelerinde olduğu gibi yerel idarede de Müslümanların yerine Hıristiyanlar getirilmeye başlandı. Devlet okulları açılınca yalnız Hıristiyanların okula devam etmeleri kararlaştırıldı, Müslüman çocukları sokaklarda kaldılar. Tüm bu davranışların en zalimcesi de büyük yetimhanelerin başına Hıristiyan misyonerlerinin getirilmesiydi. Bunlar, mevkilerini kullanarak savaş sırasında tüm yakınlarını kaybetmiş binlerce Türk çocuğunun Hıristiyan olduklarını ileri sürdüler, bunların aksi kanıtlanmadıkça Ermeni ya da Rum olduğu genel kuralını getirdiler. Oysa tüm kayıtların yok olduğu ve ailelerin darmadağın edildiği bir ülkede bunu kanıtlamak gerçekten de güçtü.(181)

İşgal bölgelerinin çoğunda, özellikle doğu Trakya'da, güneybatı Anadolu' da, Kilikya ve doğu vilayetlerinde yerel idare, yerel polis kuvveti ülkenin kesin

bölünmesine hazırlık olarak azınlıklara verildi. Azınlıklar da yeni terhis edilmiş Osmanlı askerleriyle Müslüman halkı itilâf devletlerinin hiçbir müdahalesi olmadan kıydılar. Yalnız İtalyanlar azınlıkları durdurup Müslüman halkı korumak için güneyde bazı girişimlerde bulundular.[182]

Barış Konferansları

1919 Ocak ayında Paris Barış Konferansı başladığı zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalan kesimlerinin bölünmesi için ortaya çeşitli planlar atıldı. Bir uzlaşmaya varılmasını geciktiren şey, yenilenlerin ulusal haklarının gözetilmesi değil galipler arasındaki çıkar çatışmaları oldu. İngiliz ve Fransızlar arasındaki görüş ayrılıkları Arap toprakları üzerinde toplanıyordu. Başlıca Arap temsilcisi olarak konferansa katılan Emir Faysal Arap milli haklarının tanınmasını ve savaşta Araplara verilen sözlerin tutulmasını istiyordu. Emir Faysal konferansa gelmeden İngiltere ve Fransa'yı ziyaret ettiğinde Fransızların bu konuda direndiklerini öğrenince İngiliz desteğini kazanmak için Siyonistlerle 3 Ocak 1919'da bir anlaşma imzaladı. Buna göre tam bağımsız bir Arap devletinde, Balfour Deklarasyonu'nda yer alan Yahudi yurdunu kabul ediyor ve Yahudilerin Filistin'e göç etmelerine izin veriyordu. Siyonist temsilciler de Paris'e Balfour Deklarasyonunu barış anlaşmalarına sokmaya ve Filistin'de bir Arap devleti kurulmasını önlemeye gelmişlerdi. Siyonistler bunun yerine İngilizlerin, denetimi altında bir Filistin'in kendilerine daha yararlı olacağını düşünüyorlardı. Yunanistan; Müttefiklerin, İtalyanların güneybatı Anadolu ve İngilizlerin İstanbul'daki çıkarlarıyla sınırlanan vaatlerine karşılık savaşa son anda katılmıştı. Başbakan Venizelos da Paris'e, Ege'nin doğu ve batı kıyılarının tarihsel bağlarını ve ortak ekonomik gelişme olanaklarını ileri sürerek İzmir ile güneybatı Anadolu'nun büyük bir bölümünü işgal istemiyle gelmişti. İngiltere'deki güçlü Müslüman aleyhtarı duygu ve gelecekte bir Rus hareketini önleyebilmek için Ege'de dost bir devletin bulunmasını istemesi nedeniyle İngilizler Yunan istemini desteklemekteydi. Ermeniler de 'yüzyıllardır süren acıları' ve çoğunluğu Rusların hizmetinde olmak üzere itilâf devletlerine olan katkıları nedeniyle Karadeniz'den Akdeniz'e kadar uzanan tam bağımsız bir devlet istemekteydi.[183] Bu istemlerinin abartmalı oluşuna karşın Ermeniler İngiliz desteğini elde etti. İngiltere Rusların Doğu Anadolu'dan Akdeniz yönünde yayılmalarını istemediğinden bu bölgede dost bir tampon devletin bulunmasının yararlı olacağı inancındaydı. Ancak Ermeni istekleri Fransa işgalindeki Kilikya'yı da kapsayınca Fransızlar desteklerini geri çektiler. Arap delegeleri de kendi bağımsız devletleri için aynı topraklara göz koymuşlardı. Kürtler, Gürcüler ve Azerbaycanlılar da Türklerle birlikte Ermeni isteklerine karşı çıktılar. İran on dokuzuncu yüz yılda Rusya'ya kaptırdığı Kafkasya'yı, güneydoğudaki Kürt bölgesiyle Ermenistan'ı istiyordu. Azerbaycan Cumhuriyeti

ise Tiflis ve Erivan'ın güneyini, Bakû'yu, Batum'u ve hatta Kars'ı istemekteydi.[184] Tartışmalar sürerken Ermeni delegeleri Türk ya da Kürtlerin Doğu Anadolu'ya dönmelerini yasaklayan bir plan için itilâf devletlerinin desteğini kazanmaya çalışıyordu. Buraya Ermeni göçmenlerini yerleştirip Ermeni çoğunluğu yaratmak düşüncesindeydiler. İngiltere ile müttefikleri kamuoyu önünde sempatilerini göstermekle birlikte bu abartmalı emellerin gerçekleşmesinde aynı heyecanı sürdürmemeyi uygun gördüler.

Bu sırada Birleşik Devletler'in durumu çok önemli olmaya başlamıştı. Birleşik Devletler savaş sırasında yapılan anlaşmalarda taraf olmadığı için bunlarla bağlı değildi. Başkan Wilson On dört ilkesinde bunu açıkça dile getirmişti. Wilson'un kendi geleceğini tayinde (self-determination) ısrarı, Araplar ve Türkler'inki dışında, barış konferansında yapılan tüm istemlerle çelişiyordu. Bu yüzden Birleşik Devletler'deki Ermeniler, Başkan'ın barış konferansındaki ilkelerini terk edip kendi davalarını savunması için büyük çaplı bir kampanyaya giriştiler. Lloyd George da İngiltere'nin Ermenilere karşı yükümlülüklerinden kurtulmak için tartışma konusu olan vilayetlerin ya da tüm Anadolu'nun Birleşik Devletler mandasına alınmasını düşünmeye başlamıştı. Bunu imparatorluğun Arap vilayetlerinin manda idaresiyle yönetilmesini görüşen Onlu Komisyonun Mayıs ortalarındaki toplantısında resmen açıkladı. Buna karşılık olarak Wilson Ortadoğu'ya iki araştırma komisyonu gönderdi. Bunlardan Suriye'ye gidenin başında Oberlin Koleji'nin başkanı Henry C. King ile bir sıhhi tesisat şirketi kurucusu olan Charles Crane; Anadolu'ya gidenin başında ise Tümgeneral James G. Harbord bulunuyordu. King-Crane Komisyonu Temmuz ve Ağustos 1919'da Suriye ve Filistin'i dolaşarak Arap nüfusunun tümünün bağımsız ve birleşik bir Arap devleti istediklerini, ancak tam bağımsızlık elde edilemezse Birleşik Devletler ya da İngiltere tarafından kontrol edilen bir mandaya razı olduklarını saptadı. Lübnan'daki birkaç Fransız yanlısı grup dışında Fransız mandasına karşı şiddetli bir muhalefet vardı. Arapların tümü ortalarında bir Yahudi yurdu kurulmasına karşıydı. Irak delegeleri yalnızca bağımsızlık istiyorlar, manda idaresine yanaşmıyorlardı. Komisyon raporunda, Suriye'ye Amerikan ya da İngiliz mandası önerisinde bulundu. Manda meşrutî bir Arap krallığı olacak, Irak'ı da içine alacaktı. Yine komisyon Filistin'de bir Yahudi devleti kurulmasına karşı çıkıyor, Filistin'in birleşik bir Suriye devletinin parçası olmasını. Kutsal Yerlerin de uluslararası statüye alınmasını öneriyordu.

Harbord Komisyonu da aynı yaz içinde Anadolu'yu dolaştı. 1919 Ekiminde yayımlanan raporunda varolan nüfusun çoğunluğunun Türk olduğu bildiriliyor, azınlık istemleri dikkate alınarak Kafkaslar da içinde olmak üzere tüm bölgenin bir manda idaresine alınması öneriliyordu. Wilson böyle bir yükü taşımak bir yana, Birleşik Devletleri Milletler Cemiyeti'ne sokacak durumda olmadığından bu plan üzerine gidilmedi.[185]

Osmanlı topraklarına ilişkin son anlaşmalar da 1919 ve 1920 başlarında imzalandı. Saint Germain anlaşması (16 Temmuz 1920) Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bölünmesini, Slav topraklarının bir süre sonra Yugoslavya Krallığı olacak olan yeni kurulmuş Sırp, Hırvat ve Sloven Konfederasyonuna verilmesini öngörüyordu.

Neuilly Anlaşmasıyla da (27 Kasım) Bulgaristan parçalanıyordu. Batı kesimleri Yugoslavya'ya, Rodop Dağları ile Ege kıyıları Yunanistan'a veriliyordu. Bulgaristan'a da Edirne'nin kuzeyindeki Osmanlı toprakları veriliyor, Karadeniz'de ticaret filosu bulundurması ve Boğazlardan Akdeniz'e çıkış hakkı tanınıyordu. Trianon Anlaşmasıyla (4 Haziran 1920) Macaristan Transilvanya ile Banat'ın büyük bir bölümünü Romanya'ya bırakıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap bölgeleri de San Remo'da toplanan bir konferansın konusu oldu. Manda idareleri konusunda anlaşmalara varıldı. Suriye Fransa'ya, Filistin ve Irak İngiltere mandasına geçtiler. Manda idareleri geçici olacak, yerlilere kendilerini sonunda tam bağımsızlığa götürecek eğitim verilecekti, İngiltere'nin Filistin mandasına Balfour Deklarasyonu da eklenerek Siyonistlerin istekleri tatmin edilmiş oldu. Fransa'nın Musul petrollerindeki payı onaylandı, çıkardığı petrolü Avrupa'ya taşıyabilmesi için Irak ve Suriye'den geçip İskenderun'da son bulan bir boru hattı kurmasına izin verildi. Böylece II. Dünya Savaşından sonra tam bağımsızlığını kazanana kadar Arap dünyasını sarsacak olan şiddet ve karışıklık temelleri atılmış oldu. Ancak İtilâf devletleri arasındaki tartışmalar ve azınlık gruplarının uzlaşmaz ayrılıkları nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'yla kesin barış imzalanamamıştı.

Bu barış sonunda 1920 Ağustos ayında Sèvres'de imzalandıysa da, bu arada Anadolu'da çıkan olaylar anlaşmayı zaten geçersiz kılmıştı.

Türk Tepkisi

İtilâfçıların işgalleri ve Paris'te varılan anlaşmalar Osmanlı toplum ve hükümetinde çok çeşitli tepkiler yaratmıştı. Osmanlılardan çoğu tek çözümün İtilâfçılarla, özellikle İngilizlerle anlaşmak olduğunu, ancak bu yolla Türklere bir şeyler kalabileceğini düşünüyorlardı. Bu düşüncede olanlar arasında Padişah Vahdettin ve İstanbul hükümeti de vardı. Ayrıca aralarında Sadrazam Tevfik Paşa (11 Kasım 1918 - 3 Mart 1919, 21 Ekim 1920 - 4 Kasım 1922), padişahın damadı Damat Ferit Paşa (4 Mart 1919 - 1 Ekim 1919. 5 Nisan - 17 Ekim 1920), Ali Rıza Paşa (2 Ekim 1919 - 3 Mart 1920) ve Salih Hulusi Paşa (8 Mart - 2 Nisan 1920) bulunuyordu. Bunlar işgalci kuvvetlerle tam bir işbirliği içindeydi, yüksek komiserler ya da astları tarafından suçlanan herkesi haklı haksız demeden tutukluyorlardı.

Talât, Cemal ve Enver Paşalar 2 Kasım'da bir Alman yük gemisiyle kaçmışlar, İttihat ve Terakki dağıtılmış, mallarına el konulmuştu. Bunun yerine Da-

mat Ferit Paşa'nın liderliğinde *Hürriyet ve İtilâf Partisi* yeniden canlandırıldı. Parti politikacıları sonunda İttihatçılara karşı intikam alma fırsatını buldukları için çok mutluydular. Yenilenin Türk milleti değil, yalnızca İttihatçılar olduğunu söyleyerek milleti yeniden toplayıp iktidara geçmek için gerekli tabana sahip tek parti olduğunu ileri sürdüler. Ancak tutucularla ılımlılar arasındaki savaş öncesi bölünmeler bir kez daha su yüzüne çıktı. Tutucular denetimi ele geçirince çoğunluğu milliyetçi olan diğerleri yüzlerini Anadolu'da yeni kurulmaya başlanan milliyetçi harekete çevirdi.[186]

Bu sırada İttihat ve Terakki partisinin geri kalan üyeleri de yeni politik gruplara katılmışlardı. Parlamenter üyeleri laik ve milli bir politika güden *Teceddüt Fırkası*'nı kurdular. Bu grupta gazeteci Yunus Nadi, sonraları dışişleri bakanı olacak Tevfik Rüştü Aras ve 1949-1950'de başbakan olacak tarihçi Şemsettin Günaltay gibi, ilerde önde gelen milliyetçiler olarak sivrilecek kişiler bulunuyordu. Teceddüt Fırkası, İttihat ve Terakki ile doğrudan doğruya bir ilişkiyi reddetmesine karşın Anadolu'ya yayıldıkça bu partinin şubelerini devraldı ve bu tutumuyla İstanbul'daki hareketi bastırıldığı anda milliyetçi davayı bunların liderlerinin eline bıraktı.[187]

İttihat ve Terakki'nin diğer bir mirası da *Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası* idi. Bu parti savaştan önce denenen meşruti padişahlığı savunurken kendi liberal ve ekonomik politikalarını geliştirmekteydi. Yabancı işgali karşısında tüm Osmanlı politik gruplarını birleştirmek çabasına girdiyse de, saflarından aktif İttihatçıların atılması isteği ve çeşitli unsurlar arasında işbirliği sağlanamaması çöküşüne yol açtı.[188]

Son saray tarihçisi Abdurrahman Şeref Bey ile Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti başkanı olan Dr. Esat'ın başında bulundukları *Milli Kongre* tarafından da politik birleşme için bir çaba harcandı. Milli Kongre bir parti olmadığı için başkentteki çeşitli büyük politik grupların delegelerini toplantılarda birleştiriyor, bunların görüşlerini uzlaştırmaya çalışıyor, yenik Türkler için sözcülük yapıyor, yaklaşan barış anlaşmasına karşı kamu muhalefeti sağlamaya çalışıyordu. Hareket başarısızlığa uğramışsa da, Türk kamuoyunu düşman işgali sorununa çevirdiği ve daha sonra Anadolu'da ortaya çıkan milliyetçi harekete destek sağladığı için önemli bir görevi yerine getirmiş oldu.[189]

İttihatçıların yeniden canlanması ve politik grupların barış anlaşmalarına ve İtilâf kuvvetlerinin işgaline karşı çıkmaları yüzünden padişah bunların görüşlerini açıklayacak bir forumdan yoksun kalmalarını sağlamak üzere parlamentoyu feshetti (21 Aralık 1918).[190]

İttihat ve Terakki'nin Enver Paşa ile arkadaşlarının askeri ve milliyetçi emellerine karışmış olmasına karşın, liberal bir parti olarak ortaya çıktığı ve savaş sırasında bir dizi ekonomik ve sosyal reform yaptığı unutulmamalıdır. Şimdi Hükümet işgalcilerle işbirliğini, gericilik için bir kılıf olarak kullanırken reformlar da düzenli bir biçimde kaldırılmaya başlanmıştı. En çok yoksullara

yük olan vergiler iki katına, sonra üç katına, sonra da bunun iki katına çıkarılarak zenginlere dokunmadan hükümete gerekli para sağlanmaya çalışıldı. Hükümetin ve işgalcilerin politikasına karşı çıkılmasını önlemek için şiddetli sansür uygulandı.(191) Askerî yurtsever örgütler dağıtıldı, malları Harbiye Bakanlığı'na devredildi.(192) Yeni Aile Yasası kaldırıldı(193), ulema yeniden iktidara getirildi. Şeriat okul ve mahkemelerinin denetimi yeniden şeyhülislama verildi.(194) İstanbul üniversitesi "sorun yaratan" öğrencileri yola getirmek için yeniden örgütlendi.(195) Şeriat mahkemelerine eski görevleri iade edildi, laik mahkemelerin yetkileri kısıtlandı.(196) Rejime muhalif olan herkesi denetim altına alabilmek için Topluluklar Yasası güçlendirildi.(197) Mali Reform Komisyonu kaldırıldı.(198) işgalcilerin eski rejimin suçları için Jön Türkleri cezalandırma istekleri eski sadrazam Sait Halim Paşa ile Osmanlı aydınlarından Ziya Gökalp, Fuat Köprülü ve Hüseyin Cahit gibilerin tutuklanmalarıyla yerine getirildi. Bunlar 'kıyımlardan' suçlu bulunarak 1920 başlarında Malta'ya sürgüne gönderildi.

İttihatçılara olan muhalefetleri nedeniyle birleşen ve işgal durumundan ellerinden geldiğince yararlanmak isteyen bazı partiler hükümeti desteklemekteydi. Bunların içinde en önemlileri 1919'da eski Amasya mebusu İbrahim Hakkı Paşa ile bazı ulema tarafından kurulan *Sulh ve Selâmet-i Osmaniye Fırkası* ile *İngiliz Muhibler Cemiyeti*'dir.(199) İşgalcilerle işbirliğinin kötünün iyisi olduğunu ve Osmanlıların yasamak için Wilson ilkelerinin uygulanmasına güvenmeleri gerektiğine inananlar da vardı. İttihat ve Terakki'nin eski sosyal ve ekonomik programlarına sadık kalanlar içlerinde *Selâmet-i Amme Heyeti, Wilson İlkeleri Cemiyeti* de bulunan çeşitli gruplar kurdular. Bunların arasında daha önce Robert Kolej'de çalıştığı için İngilizlere yakın olan ve bu yüzden sürgünden kurtulan Halide Edip, Refik Halit, Celâl Nuri, Hüseyin Avni, Yunus Nadi ve Ahmet Emin Yalman ve eski Jön Türk liderlerinden Ahmet Rıza tarafından kurulan ve yönetilen *Vahdet-i Milliye Heyeti* de bulunuyordu.

Bu grupların üyeleri itilâf kuvvetlerine Türk davasını anlatıyorlar, eski imparatorluğun Türk olmayan halklarına tanınan 'kendi kaderini tayin' hakkının kendilerine de tanınmasını istiyorlardı. Ancak hükümetin kendi liberal politik düşüncelerine ve işgalcilerin de Müslüman geçmişlerine düşman olmaları yüzünden bunlar da Türkleri düşmanlarından kurtarmak isteyen daha radikal gruplara katılmak zorunda kaldılar.(200)

4. BÖLÜMÜN NOTLARI:

(1) Edib, *Memoirs,* s. 258.
(2) Edib, *Memoirs,* s. 260.
(3) *Düstur*[2], I, 9-14.
(4) Ahmad, s. 19-20; Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, *Hatırat-ı Siyasiye,* İstanbul, 1336/1917-1918. s. 10-12,
(5) *Sabah,* 16 Ağustos 1908; Ahmad, s.21-23; Kâmil Paşa, s.241-253.
(6) *Düstur*[2] I, 1-105.
(7) Tunaya. s. 171-181, 206-210, 239-254.
(8) E. F. Knight, *The Awakening of Turkey,* Londra 1909, s. 228-293.
(9) Danişmend, IV, 368-369; Ahmad, s.24-28; Tunaya, s.165 n. 4; Bayur, *Kâmil Paşa,* s.296.
(10) TV, 18 Aralık 1908; çev. Ahmad, s. 29
(11) *Düstur*[2], I, 105-108.
(12) Bayar I, 167-171; Farhi, s. 275-316: Celal Nuri, *İttihad-ı İslam,* İstanbul, 1918.
(13) Tunaya, s. 254-261.
(14) Bayar, II, 344, 388, 391, 399, 402, 407, 631, 632
(15) Tunaya, s. 261-275; Bayar, I, 167-171
(16) Tunaya, s. 271-72; Farhi, s. 283
(17) Bayar, I, 291-293, 297-298.
(18) Farhi, s. 286-288.
(19) Bayar, I, 141-166, 184-214.
(20) Bayar, I, 267-288, 297-299.
(21) TV, 28 Nisan 1909; *Düstur*[2], I, 166-167
(22) Karşı-ihtiâl olayları için: Sina Akşin, *31 Mart Olayı.* İstanbul, 1972; Ahmet Refik, *İnkılab-ı Azim,* İstanbul, 1324/1908-1909; Ali Cevat - Faik Reşit Unat, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi,* Ankara, 1960; Tarık Tuna'ya, *Hürriyetin İlânı,* İstanbul, 1959.
(23) Tunaya, s. 206-212.
(24) Tunaya, s. 294-302.
(25) Tunaya, s. 275-276.
(26) Tunaya, s. 277-285.
(27) Bayar, II, 449-454; Tunaya. s. 315-344
(28) Tunaya. s. 285-294.
(29) Ahmed, s. 69n.
(30) *Düstur*[2], I. 638-644; A. Şeref Gözübüyük ve Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri,* Ankara, 1957, s.70-73; Aristarchi, 7-18; Ahmad, s.59-61.
(31) *Düstur*[2], I., II., III. Ciltler.
(32) *Düstur*[2], I, 357-363.
(33) *Düstur*[2], I, 383-385.
(34) *Düstur*[2], I, 624-629.
(35) *Düstur*[2], I, 749-751.
(36) *Düstur*[2], I, 752.
(37) *Düstur*[2], II, 300-311.
(38) *Düstur*[2], I, 169-174; Bayar I, 306; Lewis, s. 213
(39) *Düstur*[2], I, 327-329.
(40) *Düstur*[2], I. 604-608.
(41) *Düstur*[2], I, 395.
(42) *Düstur*[2], I, 404-406.
(43) *Düstur*[2], III, 410-416.

(44) *Düstur*^{2}, III, 467-479.
(45) *Düstur*^{2}, II, 33-37.
(46) *Düstur*^{2}, I. 665-66.
(47) *Düstur*^{2}, I, 658-663.
(48) *Düstur*^{2}, II, 189-190.
(49) *Düstur*^{2}, II, 89, III, 643.
(50) *Düstur*^{2}, I, 240, 637.
(51) *Düstur*^{2}, III, 30.
(52) *Düstur*^{2}, II, 22.
(53) *Düstur*^{2}, I, 790, II, 77. III, 395.
(54) *Düstur*^{2}, I, 268.
(55) *Düstur*^{2}, I, 281.
(56) *Düstur*^{2}, I, 322.
(57) *Düstur*^{2}, III, 73.
(58) *Düstur*^{2}, I, 634, 666.
(59) *Düstur*^{2}, I, 742.
(60) *Düstur*^{2}, II, 171.
(61) Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi,* II/4, s. 400-404.
(62) Bayar, II, 439-449; Lewis, s. 214.
(63) Bayar, II, 487-496, 644-648.
(64) Bayar, II, 488-496, 654-659.
(65) Bayar, II, 486-502.
(66) Tunaya, s. 186-188.
(67) Tunaya, s. 187; Lewis, 216.
(68) Bayar, II, 508-515.
(69) Bayar, II, 457-474.
(70) Bayar, II, 474-482.
(71) Ahmad, s. 106; Bayar, II, 482-483; Lewis, s. 217-218.
(72) Tunaya, s. 345-358.
(73) Bayar, II, 517-550.
(74) Ahmad, s. 107-108; İnal, s. 1812-1815; Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* 3 cilt, İstanbul, 1940-1941, III, 47-48.
(75) Bayar, II, 558-569.
(76) *Düstur*^{2}, VII, 4-7; TV 119, 23 Şaban 1330.
(77) Stavrianos, s. 532-533; Miller, s. 500-501; *Mufassal Osmanlı Tarihi,* VI, 3485-3487.
(78) Skendi, s. 434-438; Bayar, III, 781-784.
(79) *Düstur*^{2}, VII, 8-14; Bayar, II, 648-653.
(80) Bayar, III, 796-802.
(81) Bayar, III, 846-879; Miller, s. 501-504; *Mufassal Osmanlı Tarihi,* VI, 3492-3497.
(82) Bayar. III, 802-814, 846-847, 881-886.
(83) Bayar. III, 986-993.
(84) Bayar, III, 914-932; Ahmad, s. 114-115.
(85) Ocak 17, 1913; Bayar, III, 954-970.
(86) Ahmad, s. 116-119.
(87) Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s. 87-88; Bayar, IV, 1069-1103.
(88) Bayar, IV, 1107, 1112.
(89) Bayar, IV, 1115-1117.
(90) Bayar, IV, 1200-1202; Ahmad, s. 123-124.
(91) Ahmad, s. 126-129.

(92) Ahmad, s. 130-131; Bayar, IV, 1202-1222; Stavrianos, s. 537.
(93) Bayar, IV, 1238-1250; Ahmad, s. 129-130; Türkgeldi, s. 103-105; Cemal Paşa, Hâtırat, s. 47-53.
(94) Bayar, IV, 1250-1251.
(95) Bayar, IV, 1312; *Düstur*², VII, 15-74.
(96) Faik Reşit Unat, "Talat Paşa," *Aylık Ansiklopedi,* II, 442-444.
(97) D. Rustow, "Djemal Pasha," EI2, II, 531-532; Cemal Paşa, *Hâtırat;* Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman,* 1913-1919, Londra, n.d.
(98) D. Rustow, "Enver Pasha," EI2, II, 698-702.
(99) Lewis, s. 222.
(100) Bayar, II, 421-439; Tunaya, s. 206-218.
(101) Ziya Gökalp'ın yaşam ve mesleği için bkz.: Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism,* Londra, 1950; Niyazi Berkes, "Gökalp, Ziya," EI², II, 1117-1118; Kâzım Nami Duru, *Ziya Gökalp,* İstanbul, 1949; Ziyaeddin Fahri, *Ziya Gökalp, sa vie sa sociologie,* Paris, 1935; Ali Nüzhet Göksel, *Ziya Gökalp: Hayatı ve Eserleri,* İstanbul, 1949; Osman Tolga, *Ziya Gökalp ve İktisadi Fikirleri,* İstanbul, 1949; ve Cavit Tütengil, *Ziya Gökalp Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi,* İstanbul, 1949.
(102) Tunaya, s. 261-275.
(103) Berkes, s. 340-341.
(104) Berkes, s. 341-343.
(105) Lewis, s. 230-232; Berkes, s. 338-340.
(106) *Düstur*², V, 370, 514, 830, 843; VI, 73, 130, 167, 173, 220, 238, 513, 601, 820, 858, 1036, 1342, 1369, 1409.
(107) *Düstur*², V, 665; VI, 578, 961.
(108) *Düstur*², VI, 304.
(109) *Düstur*², VI, 660.
(110) *Düstur*², VI, 1369.
(111) *Düstur*², V, 186-217.
(112) *Düstur*², V, 217, 232, 660.
(113) *Düstur*², V, 309, 385.
(114) *Düstur*², V, 244; Lewis, s. 224.
(115) *Düstur*², VI, 50-58.
(116) Ergin, Belediye, I, 849-1338; *Düstur*², V, 377; Lewis, s. 223-234.
(117) *Düstur*², V, 352.
(118) *Düstur*², VI, 146.
(119) *Düstur*², VI, 207, 1027.
(120) *Düstur*², VI, 207.
(121) *Düstur*² VI, 1335.
(122) *Düstur*², IX, 270-271.
(123) *Düstur*², IX, 272-274.
(124) *Düstur*², IX, 692-694.
(125) *Düstur*², IX, 745-753.
(126) *Düstur*², X, 505-508.
(127) *Düstur*², X, 554-557.
(128) *Düstur*², IX, 762-781; X, 52-57.
(129) Berkes, s. 390-391.
(130) *Düstur*², VIII, 853-857.
(131) Berkes, s. 385-388; Lewis, s. 224-225.
(132) *Düstur*², IX, 99-104.
(133) *Düstur*², IX, 185-186.

(134) Berkes, s. 421-426.

(135) Liman von Sanders, *Five Years in Turkey,* Annapolis, Md., 1927; Carl Mühlmann, *Deutschland und die Turkei,* 1913-4, Berlin, 1929; Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire,* 1914-1918, Princeton, N.J., 1968.

(136) Cemal Paşa, *Hâtırat,* s. 94-106.

(137) Cemal Paşa, *Hâtırat,* s. 109-124.

(138) E. Jackh, *The Rising Crescent,* New York, 1944, s. 10-21; Mühlmann, s. 15-16; Trumpener, s. 15-20; Mahmut Muhtar Paşa, *Maziye Bir Nazar,* İstanbul, 1341, s. 233.

(139) Cemal Paşa, *Hâtırat,* s. 124-129; Bayur, III/I, s. 194-274.

(140) 2 Ağustos, 1914; *Düstur*[2], VI, 1412.

(141) *Düstur*[2], VI, 1022, 1023, 1025, 1026, 1030, 1036 ve devamında.

(142) İrfan ve Margarite Orga, *Atatürk,* Londra, 1962, s. 57.

(143) Trumpener, s. 23-25.

(144) Trumpener, s. 29-31.

(145) Trumpener, s. 23-40.

(146) *Düstur*[2], VI, 554.

(147) Trumpener, s. 39.

(148) *Düstur*[2], VI, 558.

(149) Trumpener, s. 46-47.

(150) Trumpener, s. 49-51.

(151) Trumpener, s. 55-57.

(152) *Düstur*[2], VII, 125-127; Bayur, III/1, s. 317-348.

(153) Mühlmann, s. 326; Trumpener, s. 373.

(154) Richard Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence,* Berkeley ve Los Angeles, 1967, s. 41-42; Bayur, III/3, s. 1-35; FO 2488/58350, 127233,

(155) *Horizon,* Tiflis, 30 Kasım 1914; Hovannisian, *Road to Independence,* s. 45; FO 2485, 2484/46942, 22083.

(156) Hovannisian, *Road to Independence,* s. 45-47; Bayur, III/l, s. 349-380; W. E. D. Allen ve P. Muratoff, *Caucasian Battlefields,* Cambridge, 1953, s. 251-277;Ali İhsan Sabis, *Harb Hatıraların,* 2 cilt, Ankara, 1951, II, 41-160; FO 2146 no. 70404; FO 2485; FO 2484; no. 46942 ve 22083.

(157) Hovannisian, *Road to Independence,* s. 47-48; FO 2146/70404; 2130/31341.

(158) BVA, Meclis-i Vükela Mazbataları, Mayıs 14/27 ve Mayıs 17/30 kararları, 1331/1915; Bayur, III/3, Ankara, 1957, s. 35-40; *Düstur*[2], VI, s. 609; Mayıs 27, 1915; FO 371/9158, 4376/P.I.O. 206.

(159) *Düstur*[2], VII, 737-740, 788; FO 371, Dosya 4241, No. 170751.

(160) Ermeni hareketleri Ve istekleri için bkz.: Richard Hovannisian, "The Ebb and Flow of the Armenian Minority in the Arab Middle East," *Middle East Journal,* 28 (1974), 20, ve *Republic of Armenia,* I, 126; Osmanlı İmparatorluğu'ndan ABD'ye göç rakamları için bkz.: U.S. Department of Justice, *1975 Annual Report,* Immigration and Naturalization Service, Washington, D.C., 1975, S, 63-64.

(161) Anadolu'daki Ermenilerin sürülmesi ve genel durumlarıyla ilgili en iyi inceleme, savaş sırasındaki Osmanlı kabine toplantılarının gizli evrakını da açıklayan Bayur'un eseridir; II/3, s. 18-100, III/3, s. 35-59. Aynı evrakın dikkatle incelenmesi sonucu, Bayur'un önemli bir noktayı atladığı ya da abarttığına raslanmadığı gibi, resmî makamların olana bitene göz yumduğu iddialarını destekler bir kanıt da bulunamamıştır. Ayrıca bkz.: BVA, Bab-ı Âli Evrak Odası, dosya no. 176908, 189354, 196578, 203987 ve 148765 ile FO 2130/11985, FO 2488/108070. Ermeni davasının en güvenilir açıklaması Hovannisian'ın *Road to Independence,* s. 48-55, adlı eserinde bulunmaktadır. Ayrıca bakınız FO 371/4241/170751.

(162) Hovannisian, *Road to Independence,* s. 56; FO 2488, no. 127223 ve 58350.
(163) BVA, Meclis-i Vükela mazbataları, 15-17 Ağustos 1915; Bab-ı Âli Evrak Odası, no. 175, 321, "Van ihtilâli ve Katl-i Aml" 1 Zilkade 1333/10 Eylül 1915.
(164) Hovannisian, *Road to Independence,* s. 56.
(165) Bayur, III/3, s. 30-34; Ali İhsan Sabis, *Harb Hatıralarım,* II. 185-196; Hovannisian, *Road to Independence,* s. 53-58; Trumpener, s. 204-233.
(166) M. Gilbert, *Winston S. Churchill,* III, 1914-1916, Londra, 1971, s. 219-223.
(167) *Mufassal Osmanlı Tarihi,* VI, 3531-3549; M. Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale,* Paris, 1926; C. F. Aspinall-Oglander, *Military Operations. Gallipoli,* Londra, 1929; Alan Moorehead, *Gallipoli,* Londra, 1956; Gilbert, *Churchill,* III, 248-275, 317-417.
168) *Times,* 6 Ocak 1918.
(169) *Pravda,* 13 Ocak 1918.
(170) BVA, Bab-ı Âli Evrak Odası, no. 256103; Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum,* Ankara, 1945, s. 25.
(171) BVA, Bab-ı Âli Evrak Odası no. 316745, 363467; Hovannisian, *Road to Independence,* s. 163-168.
(172) *Türk İstiklâl Harbi, I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı,* Ankara, 1962, S. 27-41.
(173) *Mondros Mütarekesi,* s. 57-74.
(174) Ocak, 1919; *Mondros Mütarekesi,* s. 77-106.
(175) *Mondros Mütarekesi,* s. 107-167.
(176) *Mondros Mütarekesi,* s. 173-174,
(177) *Mondros Mütarekesi,* s. 128-149.
(178) *Mondros Mütarekesi,* s. 107-128.
(179) Bayar, V, 1421-1423.
(180) Calthorpe'tan Curzon'a, 6 Haziran 1919, FO 406/41, s. 131-133, No. 58; Şimşir, I, 6-10.
(181) Edib, *Turkish Ordeal,* s. 7-11, 16-18; BVA, Bab-ı Âli Evrak Odası, no. 116235, 314567, 103465.
(182) HTVD, no. 4 (3 Haziran 1953), no. 64, 65, 68, 69, 71, 77, 83; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* I, Ankara, 1949; s. 188.
(183) Gilbert, *Churchill,* IV, 1916-1922, Londra, 1975, s. 472-489; Hovannisian, *Republic of Armenia,* I, 276-283.
(184) Hovannisian, *Republic of Armenia,* I, 283-291.
(185) Amerika'nın katılmasının tam açıklaması için bkz: Harry N. Howard, *Turkey, the Straits, and U.S. Policy,* Baltimore ve Londra. 1974, s. 51-129.
(186) Weiker, 6. 43.
(187) Tunaya, s. 412-414; Weiker, s. 42.
(188) Tunaya, s. 406-407; Weiker, s. 41-42.
(189) Tunaya, s. 417-420; Weiker, s. 43.
(190) *Düstur*², XI, 72; Bayar. V. 1435-1458, 1544-1545.
(191) *Düstur*², XI, 117-119.
(192) *Düstur*², XI, 24, 183.
(193) *Düstur*², XI, 299-300.
(194) *Düstur*², XI, 351-352; XII, 69-70.
(195) *Düstur*², XI, 401-409.
(196) *Düstur*², XII, 128-132.
(197) *Düstur*², XII, 280.
(198) *Düstur*², XII, 435.
(199) Bayar, VII, 2179-2217, 2384-2390.
(200) Bayar, V, 1440-1443, VI, 1865-1890.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TÜRK BAĞIMSIZLIK SAVAŞI, 1918-1923

İttifak Devletleri içinde İtilâfçıların Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra zorla kabul ettirdikleri intikam almaya yönelik anlaşmaları derhal tersine çevirenlerin başında Türkler gelir. Türk direnişinin Mustafa Kemal tarafından başarıya ulaştırılması nedeniyle bu direnişi onun yarattığı varsayılmaktadır. Gerçekten de Mustafa Kemal Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerine Türkiye Cumhuriyetini yaratmakta herkesten çok katkısı olan insandır, ancak bunu zaten var olan çeşitli direniş unsurlarını bir araya getirerek yapmıştır. Onların çabalarını koordine etmiş, hedeflerini belirlemiş, emellerini kendisinde gövdeleştirmiş ve onları zafere ulaştırmıştır.

Ulusal Direniş Güçleri

İşgalin ilk günlerinde, Mustafa Kemal henüz Kilikya'dayken direniş başlamıştı. İlk hareket İstanbul hükümeti içinde görülmüş, ateşkesten hemen sonra bazı memurların kurduğu gizli Karakol Cemiyeti, üyelerinin etkinliklerinden yararlanarak Anadolu'ya silah ve cephane göndermeye başlamıştı. Bunun için başkentte gece karanlığında doldurulan küçük tekneler değerli yüklerini teslim etmek üzere Ege ve Karadeniz'e gönderiliyordu.[1] Talât Paşa'nın ülkeden kaçmadan önce Trakya'da ilk direniş hareketini başlattığı ve İstanbul'daki direnişin de Dışişleri Bakanlığı'nda örgütlendiğini belirleyecek önemli kanıtlar vardır.[2] Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir ve diğer ileri gelen subaylar ordunun terhis emrini protesto etmek için İstanbul'a döndüklerinde padişah tarafından kabul edildikten sonra doğrudan doğruya Osmanlı egemenliğinde kalan bölgelerde önemli görevlere gönderildiler. Buralarda İtilâf Devletlerinin hemen yanıbaşında muhalefete öncülük edebileceklerdi. Hareket ülke çapına yayılınca İstanbul'daki memurlardan çoğu bunu işgal kuvvetlerinden saklamak için ellerinden geleni yaptılar.[3]

Ne var ki, Türk halkının çoğunluğunun eyleme aktif olarak katılmaması halinde merkezî hükümetin bu insanları hiçbir şey yapamazlardı. Ortadoğu'nun kendine yardım geleneği, bir toplumun etkili bir hükümet yokluğunda kendini yönetmek ve savunmak için örgütlenmesi burada da bir anda can-

landı. Örgütlenmiş direnme ilk olarak yabancıya da azınlık işgali tehlikesi olan bölgelerde görüldü, yerel çıkarları savunmak için *Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri* kuruldu. Bunlar önceleri bölgelerindeki işgalci güçlere bulundukları bölgede Türk halkının yaşadığını ve yabancı bir egemenliğin zorla kabul ettirilmesinin insan haklarını çiğnemek olacağını belirttiler. Bu tür iddialar reddedilince de yerel otoriteyi ele alıp *Kuvayi Milliye* adı altında kendi direniş kuvvetlerini örgütlediler. Gerilla çetelerinden yerel politik komitelere bağlı gönüllü milis kuvvetlerine kadar değişen Kuvayi Milliye'de yalnız askerler değil, memurlar, toprak sahipleri, işadamları, zanaatkarlar, dinî liderler, köylüler, göçebeler, ittihatçılar ve diğer partilerin üyeleri, kadınlar ve çocuklar da bulunuyordu, işgale tepki olarak ve özgürlük kararıyla bir araya gelmişlerdi.(4)

Bu ilk günlerde direniş hareketini kuvvetle destekleyenlerden biri de, ilk kez Rusların elindeki Osmanlı savaş tutsakları tarafından örgütlenen Türk Komünist Partisiydi. Bunlardan bazıları Bolşevikler tarafından 1919 Nisan ayında Moskova'da toplanan Uluslararası Savaş Tutsakları Kongresine katılmışlar, daha sonra zamanın Osmanlı elçisinin itirazlarını dinlemeyerek orada Türk Radikal Sosyalistleri Kongresini kurmuşlardır (25 Temmuz). Türk Komünistlerinin lideri, savaştan az önce Jön Türk polisinden Çarlık Rusyasına kaçmış bir Türk aydını olan Mustafa Suphi'ydi.(5) Bunların savaş sonrasında Türkiye' deki çalışmaları, İtilâf devletlerinin İstanbul'u ve Boğazları Bolşeviklere karşı çıkanları desteklemek amacıyla güney Rusya'ya gemi, silah, cephane ve insan göndermek için kullanmalarına karşı tepki olarak ortaya çıkıyor; ayrıca Türkiye'deki karışıklıktan yararlanarak ülkede Komünist bir rejim kurmak istiyorlardı. 1919 sonlarında Bolşevikler Komünist Enternasyonal'in otoritesi altında Doğu Halkları Komünist Örgütleri Merkez Bürosu'nu kurdular; Mustafa Suphi, Fransızlar tarafından boşaltıldıktan sonra bir süre Kırım'da, Mayıs 1920'den sonra da Baku'da basılan *Yeni Dünya* gazetesinde Türkçe olarak propaganda makaleleri yazıyordu. Ruslar daha sonra binlerce Osmanlı Komünistinin milli mücadeleye katıldığını iddia etmişlerse de, bu eldeki kanıtlara uymamaktadır; Anadolu'da olsa olsa, 'küçük bir grup işçi ve eski Türk savaş tutsakları vardı, bunlar sayıca çok olmamakla birlikte çok yoğun bir çalışma içindeydiler.(6) 1920 sonlarında Mustafa Suphi'nin Komünist Partisi'nin Türkiye'deki üye sayısı 200 kişi olup bunlar genellikle İstanbul'da, Zonguldak'ta, Trabzon ve Kafkasya'daydılar. Bolşevikler, güneylerindeki İtilâf kuvvetlerinin baskısını hafifleteceği umuduyla Türk direniş hareketine genel bir propaganda desteği sağlamışlardır.

Bağımsızlık Savaşının Başlaması

Mustafa Kemal'in yakın arkadaşlarından olan Ali Fuat Cebesoy'un 1919 Martında Ankara'daki Yirminci Kolordu komutanlığına atanıp bölgedeki milli

savunma güçlerini koordine etmek için ajanlar yollamasıyla direniş hareketi tam bir Bağımsızlık Savaşına dönüştü. 13 Nisan'da Kâzım Karabekir Paşa Erzurum'daki Onbeşinci Kolordu'nun komutasını almak üzere İstanbul'dan gemiyle ayrılırken komutasındaki bölgede askerler ve halk arasında direnişi başlatmak kararındaydı.(7) Kâzım Karabekir Paşa görevi başına gelince Anadolu'yu düşman işgalinden kurtarmak için çalışacağını ve Kars, Ardahan, Batum ve Kafkasya'nın Türk bölümlerini yeniden ele geçireceğini bildirdi.(8) 18.000 kişilik birliği teslim alınca ilk işi İngilizlerin İstanbul'a gönderme hazırlığında oldukları savaş malzemesine el koymak oldu.(9) İngilizlerin Kars'ı yeni Ermeni Cumhuriyeti'ne devrettiklerini ve Ermenilerin de Anadolu'yu işgal için yeni bir birlik oluşturduklarını duyunca Doğu Vilayetleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine katıldı ve Anadolu Türklüğünü korumak için sonuna kadar çarpışmaya ant içti.(10)

Bundan sonraki ikinci adım, savaştan çıkan en büyük Osmanlı askerî kahramanı Mustafa Kemal'in 5 Mayıs 1919'da merkezi Samsun'da olan Dokuzuncu Orduya genel müfettiş olarak atanmasıdır.(11) Mustafa Kemal'in aldığı emir, düzen ve güvenliği sağlamak, Osmanlı askerlerinin bıraktığı silah ve cephaneyi toplamak, hükümete karşı örgütlenmiş direnişi önlemekti. İşgalci kuvvetler de İstanbul hükümetinden bunları istiyorlardı. Mustafa Kemal'e bu görevini başarabilmesi için ordunun dışında, bölgedeki bütün sivil memurlara da emir verebilme yetkisi verilmişti.(12) Mustafa Kemal'in böyle olağanüstü yetkilerle donanmış olarak silah toplamaktan daha başka şeyler için düşünüldüğü açıkça görülmektedir. Bu atamanın bir raslantı olduğu; işgal güçlerinin ve hükümetin kendisinin ateşkese olan muhalefeti yüzünden İstanbul dışına çıkmasını istedikleri ve o sırada tek boş yerin bu görev olduğu ileri sürülmüştür. Daha başkaları bu görevi, başarısız olacağı ve ününe leke sürüleceğini düşünerek rakiplerinin sağladığını söylemişlerdir. Oysa Harbiye Bakanlığındaki üstlerinin ve bir olasılıkla sadrazam ve padişahın kendisinden direnişi örgütlemesini beklemiş oldukları açıktır.(13) Neden ne olursa olsun, Mustafa Kemal'in atanmasını ya da aldığı görevi işgal kuvvetleri duymadan İstanbul'dan çıkması gerekiyordu ve o da 15 Mayıs 1919'da bunu yaptı.

Yunan İşgali

Mustafa Kemal'in Anadolu'ya atanmasının ardından Türk İstiklâl Savaşının başlamasının en büyük nedenlerinden biri oluştu: Yunanlıların Anadolu'yu işgali. Birleşik Devletler ve İtalya, İngiliz ve Fransızların barış konferansında Yunanlılar için İzmir bölgesini koparmak istemelerine karşı çıkarlarken; Venizelos, Lloyd George ve Clemencau'dan önceden, ve İtalya'nın emellerinin boşa çıkacağını ve 'self determinasyon'un kabul edileceğini uman Wilson'dan da son anda izin kopararak istediğini elde etmek için asker gönderdi. Karaya çıkmak için hukuksal gerekçe Mondros Anlaşmasının 7 maddesinde bulundu: İti-

lâf devletleri kendilerinin 'güvenliğini tehdit eden bir durumun ortaya çıkması halinde stratejik noktaları işgal' edebilirlerdi. Ulusal Direniş yeterli bir gerekçe oluşturuyordu ve Venizelos'un bunu kullanmak için fazla düşünmesine gerek yoktu. 14 Mayıs 1919'da İngiliz, Fransız ve Amerikan gemilerinden oluşan bir filo İzmir limanına bir Yunan tümeni getirdi. Askerler yerel Rum halkın çılgınca tezahüratıyla, kilise çanları çalınarak, papazlar askerleri öperek, kadınlar ve erkekler 'kurtarıcıların' önünde diz çökerek karşılandılar. Karaya çıkmanın ardından Türk halkının kıyıma uğratılması başladı. Rum çeteleri sokaklarda dükkanları yağma edip önlerine çıkanı öldürüyorlardı. Paris'te İtilâf devletleri İzmir ve çevresinin Yunan mandasına verilmesini kabul ettiler, İtalyan bölgesi daha güneye itildi. İstanbul hükümetinin protestoları dikkate alınmadı. Yunan ordusu Anadolu içinde ilerlemeye başladı. Ordu girdiği yeri yakıp yıkıyor, kadınların ırzına geçiyor, Türkleri öldürüyordu. Kıyıma katılmak için fırsat arayan yerel Rum halkı da onlarla birlikte hareket ediyordu. Temmuz sonunda Yunan kuvvetleri yerel Türk savunma kuvvetlerini dağıtmış. Büyük ve Küçük Menderes vadilerini kontrolleri altına alarak İtilâf devletlerinin düşündüklerinden daha büyük bir ilerleme kaydetmişlerdi. Kısmen devletlerin ısrarıyla kısmen de yeni bir saldırıya geçmeden bu beklenmedik fetihleri pekiştirmek nedeniyle saldırı durduruldu.(14)

İstiklâl Savaşının Birinci Dönemi, Mayıs 1919 - Mart 1920

Türk İstiklâl Savaşı kesin hatlarla ayrılabilen çeşitli dönemlerden geçmiştir. Bunlardan birincisi Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak basmasıyla başlar ve bir yıl kadar sürer. Bu dönemde Mustafa Kemal'in başlıca düşüncesi genel müfettiş olarak görevini ve kendi saygınlığını, önderliğini genel olarak kabul ettirmek için kullanabilmekti. Samsun'a varışından az sonra güneybatıdan ayrı olarak Trabzon'da da Rum vahşetinin hikâyelerini dinlemişti. Pontus Rum Devleti taraftarları Yunan ordusunun gelişini beklerlerken Türk halkını eksiltmek için kendileri cinayetlere başlamışlardı.(15) Mustafa Kemal yalnızca bir müfettişti. Bölgedeki milli grupların kendi komutanları vardı ve bunlar onun yetkisini tanımıyorlardı. Herkes önderliği ya Erzurum'daki Kâzım Karabekir Paşa'dan, ya da Ankara'daki Ali Fuat Cebesoy'dan bekliyordu. Mustafa Kemal, kendisini Gelibolu ve Suriye'de büyük bir komutan ve hem Jön Türkler hem Almanlar için de idaresi güç bir subay yapan özgüveniyle kısa zamanda sanki Türkleri en karanlık saatlerinden çıkartacak kişi kendisiymiş gibi davranmaya başladı. Mayıs ayı sonlarında yerel direniş kuvvetlerine ve valilere Yunanlılara nasıl direneceklerini gösteren notlar yazıyor(16) ve sadrazamı bu konuda hiçbir şey yapmadığı için eleştiriyordu.(17) Samsun'daki İngiliz subaylarını, Türklerin yabancı işgalini kabullenmeyecekleri konusunda uyardı ve kendi emrindeki kolordu komutanlarına gizli bir mektup göndererek sa-

vunma için düzenli bir ordu hazırlanana kadar bir gerilla gücünün yaratılması gereğini belirtti. Mustafa Kemal, İngilizlerin sıkı gözetimi altında olduğu Samsun'dan ayrılarak tutuklanma olasılığının daha az olduğu içerilere gitti. Mustafa Kemal'in İstanbul'dayken Kâzım Karabekir ile doğrudan doğruya ilişkide olup olmadığı bilinmiyorsa da, şimdi Karabekir Paşa'dan birlikte hareket etme onayını almış ve Karabekir'in ordusunun silahlarını henüz İngilizlere teslim etmediğini öğrenmişti.[18] Bu durumdan cesaret alan Mustafa Kemal doğu bölgelerindeki komutanlara, valilere, belediye başkanlarına ve yerel direniş güçlerine bildiriler yayınladı. Bu arada Yunanlıların Menderes'e ulaşmaları hem kendi kararlılığını hem de tepkisini güçlendirmişti.[19] İngilizler Mustafa Kemal'in neler yaptığını öğrenince İstanbul hükümetince görevden alınması ve Anadolu'daki memur ve subayların onun sözlerini yerine getirmemeleri için emir çıkarttılar. Ancak Mustafa Kemal sadrazamı kötü durumdan kurtarmak için istifasını verdi. Böylece resmen isyancı durumuna geçtiyse de İstanbul'daki bazı önemli kişilerle ilişkisi sürüyordu.

Amasya Tamimi

Mustafa Kemal resmi görevinin kendisine verdiği yetkinin yerini alacak yeni bir destek temeli hazırlamaya başlamıştı. 19 Haziran 1919'da Amasya'da milli harekette kendisine katılacak kişilerden bazılarıyla buluştu: Eski Donanma Bakanı ve Mondros'ta Osmanlı delegesi olan Rauf Orbay, Ankara komutanı Ali Fuat Cebesoy ve Samsun yakınlarındaki kolordunun komutanı Refet Bele. Bu üçünün de 21 Haziranda imzaladıkları ve bir süre sonra Kâzım Karabekir tarafından da kabul edilen Amasya Tamimi işgale karşı milli bir hareket için ilk çağrıdır. Tamimin duyurusu çok basitti:

1. Vatanın bütünlüğü ve milli bağımsızlık tehlikededir.
2. İstanbul hükümeti sorumluluklarını yerine getirememektedir.
3. Milli bağımsızlık ancak milletin çabası ve kararlılığıyla kazanılacaktır.
4. Milletin durumunu saptamak ve adalet isteğini tüm dünyaya duyurmak için her türlü dış etkiden ve kontroldan uzak bir milli kurulun varlığı gereklidir.
5. Anadolu'nun en güven verici yeri olan Sivas'ta acele olarak bir Milli Kongre toplanması kararlaştırılmıştır.
6. Her vilayetten üç temsilci derhal Sivas Kongresi'ne gönderilecektir.
7. Her olasılığa karşı bu konu milli bir sır olarak saklanacaktır.[20]

Mustafa Kemal durumu İstanbul'da bulunan bazı ileri gelen kişilere de mektupla bildirip kendilerini milli mücadeleye katılmaya çağırdı, 'Bundan

sonra İstanbul Anadolu'ya egemen olmayıp onu izleyecektir,' diyerek daha sonraki olaylar için toplayıcı bir slogan ortaya atmış oldu.[21]

Mustafa Kemal milli mücadele hareketine başlarken dışardan da yardım sağlamaya çalışıyordu. Amasya toplantısından önce Havza'da Albay Semen Budenny başkanlığında bir Bolşevik heyetiyle buluştu. Albay Budenny hem Kafkaslardaki Ermeni yayılmasını önlemek hem de İtilâf devletlerinin Karadeniz yoluyla güney Rusya'ya girmelerini engellemek umuduyla silah ve cephane vermeyi önerdi. Budenny Mustafa Kemal'e yeni Türkiye'de Komünist ideolojisini kabul etmesi için ısrar ettiyse de, Mustafa Kemal bu tür sorunların Türk bağımsızlığı sağlanana kadar söz konusu edilemeyeceğini bildirdi. Böylece milli mücadele hareketi örgütlendikten sonra çok önem kazanacak olan yardım temelleri de atılmış oldu.

Erzurum Kongresi, 23 Temmuz - 7 Ağustos 1919

Sivas Kongresi henüz toplanmadan *Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti,* doğudaki Ermeni saldırganlığı tehdidine bir karşılık olarak Temmuz ayında Erzurum'da bir bölge toplantısı yapılmasını kararlaştırmıştı. Mustafa Kemal de kongreye katılarak Kâzım Karabekir ile diğer milliyetçi liderlerin desteğini kazandı. İstanbul hükümeti Kâzım Karabekir Paşa'ya Mustafa Kemal'i tutuklamasını emretmişti. Ancak Karabekir Paşa bu emri yerine getirmeyi reddedince kendi başkaldırmasıyla Mustafa Kemal'in liderliğini kabul ettiğini de açıklamış oldu.[22] Ana sorunu doğu vilayetlerinin korunması olmasına karşın Erzurum Kongresi'nde hazırlanan deklarasyon bundan sonra gelecek olan milli paktın demelini oluşturdu. On maddelik kararda bağımsızlık savaşının nasıl yapılıp kazanılacağının ilkeleri ortaya konulmuştu:

1. Trabzon vilayeti, Samsun sancağı ve 'altı vilayet' olarak anılan Erzurum, Sivas, Diyarbekir, Elazığ, Van ve Bitlis vilayetleri bir bütün olup herhangi bir nedenle ne birbirlerinden ne de Osmanlı toprağından ayrılabilirler.
2. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü, milli bağımsızlığı, padişahlık ve halifeliği korumak için milli güçlerin geliştirilmesi ve milli iradenin egemen kabul edilmesi gerekir.
3. Tüm işgal ve müdahaleler Yunan ve Ermeni Devletleri kurulmasına yönelik olarak kabul edileceğinden birleşik savunma ve direnme ilkesinin benimsenmesine karar verilmiştir. Hıristiyanlara siyasal denetim ve sosyal dengeyi değiştirecek biçimde yeni ödünler verilmesi kabul edilmeyecektir.
4. Merkezi hükümet dış baskılarla ülke topraklarının bir kısmını terk etmek zorunda bırakılırsa, padişahlığı ve halifeliği olduğu gibi kendi milli haklarımızı savunacak karar ve önlemler alınacaktır.

5. Osmanlı devletinin yasalarında da belirtildiği üzere vatanımızı paylaştığımız Müslüman olmayan kişilerin yasal haklarını tanıdığımızı beyan ederiz. Bunların can, mal ve şereflerinin korunması dinimizin, milli geleneklerimizin ve yasal ilkelerimizin temel öğelerini oluşturmaktadır. Bu politika Kongremizin oybirliğiyle de onaylanmıştır.
6. Biz hak ve adalete dayanan, tarihi, kültürel ve dini haklarımıza saygı gösteren bir karar istiyoruz. 30 Ekim 1918'de İtilâf Devletleri tarafından imzalanan ateşkesin belirlediği sınırlar içinde olan ve Doğu Anadolu ile diğer bölgelerde çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu, kültürel ve ekonomik bakımdan Müslümanların egemen bulundukları yerlerde yasayan insanları ayırmak ve toprağı bölmek kuramını reddediyoruz.
7. Halkımız insancıl ve ilerici gelişmelere saygı göstermekte ve kendi bilimsel, sınai ve ekonomik durum vb. ihtiyacının bilincinde bulunmaktadır. Bu yüzden, halkımız ve devletimizin iç ve dış bağımsızlığı ve ülkemizin toprak bütünlüğü olduğu gibi kalmak koşuluyla ülkemize emperyalist eğilimler beslemeyecek ve 6. maddede belirtilen milliyetçilik ilkelerine saygı gösterecek her devletin bilimsel, sınai ve ekonomik yardımını kabul edebiliriz. Büyük milli hedefimiz olarak kabul ettiğimiz bu adil ve insancıl koşullara dayanan bir barışın bir an önce imzalanmasını insanlık ve barışın korunması adına bekliyoruz.
8. Milletlerin kendi yazgılarını saptadıkları bu tarihi dönemde merkezi hükümetimizin milli iradeye tabi olması gereklidir. Geçmiş olaylar ve bunların sonuçlarının gösterdiği gibi milli iradeye dayanmayan hükümet kararları halk için geçerli değildir ve yabancı milletlerce de saygı görmez. Bu yüzden, millet acısını dindirmek için çare aramayı ele almadan merkezi hükümetimiz bir an geçirmeksizin millet meclisini toplamalı ve milletin ve vatanın yazgısına ilişkin kararların alınmasını bu kuruluşa bırakmalıdır.
9. Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ülkemizin çektiği acılardan ve felâketlerden doğmuş olan toplulukların birleşmesidir. Bu cemiyet her türlü parti çıkarının üstündedir. Tüm Müslüman yurttaşlar bu topluluğun doğal üyeleridir.
10. Kongrenin seçtiği bir Temsilciler Heyeti köyden vilayete kadar tüm düzeylerde Kongre adına milli birliği sağlamağa çalışacaktır.[23]

Böylece Mustafa Kemal ve arkadaşları bu noktada hâlâ Osmanlı milletinin varlığını korumaya çalıştıklarını belirtiyorlar, Müslüman ve Müslüman olmayan tüm halkın eşit haklara sahip olacaklarını söylüyorlar; İstanbul hüküme-

tinin işgalcilerin denetiminde olması nedeniyle Anadolu'daki milli hareketin milletin haklarını korumayı üstlendiğini açıkça dile getiriyorlardı. Ancak bütün bunlar padişah - halife adına, onu kurtarmak ve özellikle doğu vilayetlerini korumak için yapılıyordu. Bundan kısa bir süre sonra yerel savunma örgütlerinin milli hareketi desteklediklerini ilan edebilmeleri için Alaşehir'de milli bir kongre toplandı (16-25 Ağustos 1919) Burada hedefin milli hareketi, milletin yüz yüze olduğu tehlikeler karşısında birleştirmek ve düşmanı tümüyle süpürüp atmak olduğu belirtiliyordu.[24] Bunu diğer yerel kongreler izledi ve şimdi artık başında Mustafa Kemal'in bulunduğu harekete karşı genel destek sağlandı.

Sivas Kongresi, 4-11 Eylül 1919

Harbord Komisyonu İstanbul'a geldiği sıralarda Mustafa Kemal de Sivas Kongresini açtı. Ülkenin her yanından hatta Trakya'dan bile temsilciler gelmişti. Erzurum'da alınan kararlar bir milli çağrıya dönüştürülüp örgütün adı da *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* olarak değiştirildi. Erzurum kararları küçük bazı eklerle kabul edildi. Örneğin üçüncü maddeye Aydın, Manisa ve Balıkesir sınırlarında bağımsız bir Yunanistan kurulmasının kabul edilemeyeceği eklendi. Kapsam ve ruh bakımından Sivas Kongresi, Erzurum Kongresinde, takınılan durumu desteklemekteydi.[25]

Milliyetçiler Sivas Kongresi'nden sonra, henüz İstanbul'la bağlarını koparmadan, ancak böyle bir ayrılmanın kaçınılmaz olduğunu belirleyecek biçimde politik ve askeri güçlerini bir araya toplayarak garip bir beklenti dönemine girdiler. 22-23 Eylül'de General Harbord başkanlığındaki Amerikan araştırma heyeti Sivas'a gelip Mustafa Kemal'le görüşerek Anadolu'nun gerçekten Türk olduğunu, mandanın kabul edilemeyeceğini öğrendi. Hareketin çalışmalarını merkezileştirmek için özellikle Konya, Bursa ve Batıda diğer yerlerde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kuruldu. Milli direnişin giderek artması üzerine Damat Ferit sadrazamlıktan alındı ve yerine Ali Rıza Paşa getirildi (2 Ekim 1919). Ancak Ali Rıza Paşa'nın Mustafa Kemal ve arkadaşlarıyla kendisinden önceki liderlerden daha yakın bir işbirliğine girdiği anlaşılmaktadır. Ali Rıza Paşa 1919 Ekiminde donanma bakanı Salih Paşa'yı Mustafa Kemal'le milli hedefler konusunda bir anlaşmaya varmak için gönderdi; İstanbul hükümeti bunun karşılığında milliyetçilerle işbirliği yapmaya söz veriyordu. Konuşmalar 20-22 Ekim 1919'da Amasya'da yapılarak ikinci Amasya Tamimi ile sonuçlandı. Hükümetten Erzurum ve Sivas Kongreleri kararlarının kabul edilmesi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin tanınması, ayrıca yabancı egemenliğinden özgür olabilmek için Meclis toplantısının İstanbul'da yapılmaması isteniyordu. Türklerin oturduğu iller yabancılara verilmeyecekti. Manda kabul edilmeyecek, Türk anavatanının bölünmezliği ve bağımsızlığı güvence

altına alınacaktı. Müslüman olmayanlara milli bağımsızlığı ve toplumsal dengeyi bozacak ayrıcalıklar verilemeyecekti. İtilâf devletleri ile barış konferansına yalnızca Temsilciler Heyeti tarafından onaylanan delegeler katılabilecekti.[26] Ne var ki, Salih Paşa İstanbul'da kabineye bu anlaşmayı kabul ettiremedi. Ali Rıza Paşa da kısa bir süre sonra yeni Meclis için seçim yapılacağını, ancak meclisin Ocak ayında İstanbul'da toplanacağını bildirerek Amasya Tamimi'ne açıkça aykırı davranmış oldu.

Arkadan seçimler yapıldı. Ancak Anadolu ve Trakya'nın çoğu gerçekte milliyetçilerin denetiminde olduğundan seçimde onların adayları kazandılar, Mustafa Kemal de Erzurum milletvekili seçildi. Böylece İstanbul hükümeti bir anlamda, İtilâf Devletlerinin burunlarının dibinde parlamentoya milliyetçi hareketi sokmuş oluyordu. Hükümet Mustafa Kemal'in askerlikten atılmayıp yalnızca istifa ettiğini söyleyerek rütbe ve nişanlarını da geri verdi (29 Aralık).

Milliyetçiler kendilerine 1919 Kasımında ulaşan Harbord Komisyonu raporundan da cesaret almışlardı. Raporda bir Amerikan mandası öneriliyorsa da, tüm gelir denetiminin Türklere verilmesi, Türkiye'nin mali mekanizmasından ve bu arada Düyun-u Umumiye Komisyonundan yabancıların çekilmesi de isteniyordu. Eski Osmanlı topraklarının paylaşılmasıyla oluşan devletler imparatorluğun dış borçlarını ve tazminat yükümlülüklerini üstlenmeliydiler. Kapitülasyonlar da içinde olmak üzere tüm ticari anlaşmalar feshedilecekti. Tüm yabancı hükümet ve askerler ülkeden çıkacaklardı. Üstesinden gelinecek manda yönetimi dışında bu, milliyetçiler için gerçekten kısmi bir zafer demekti.[27]

Son Osmanlı Parlamentosu

Mustafa Kemal İtilâf Devletlerinin Harbord raporunu kabul etmelerini ya da İstanbul'a gittiği takdirde kendisinin parlamenter dokunulmazlığını tanımalarını beklemiyordu. Bu yüzden Anadolu'da kalıp İstanbul'a giden milletvekilleriyle görüşebilmek ve bağlantı kurabilmek için Temsilciler Heyeti'nin merkezini Erzurum'dan Ankara'ya nakletti. Burada hem Türkiye'ye hem de dış dünyaya hareketin sesini duyurmak için *Hakimiyet-i Milliye* gazetesini de kurdu (10 Ocak 1920).

Son Osmanlı Mebuslar Meclisi 12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplandı. Padişahın açış konuşması okunduktan sonra Temsilciler Heyeti adına Mustafa Kemal'in bir kutlama telgrafı okununca Temsilciler Heyeti Türkiye'nin gerçek hükümeti olduğunu ortaya koydu. İngilizler bir oyuna getirildiklerini ve İstanbul hükümetinin milliyetçileri bastırmak için tüm gücüyle çalışmadığını fark etmişlerdi. Bu yüzden Harbiye Bakanı ile Genelkurmay Başkanının azledilmelerini sağladılar. Genelkurmay Başkanlığına yetenekli ve nisbeten tutucu olarak bilinen, ordunun en ileri gelen kumandanlarından olan ve kısa bir süre sonra da milliyetçi hareketin ileri gelen askeri liderlerinden biri olacak olan

Fevzi Çakmak (1876-1950) getirildi. Milletvekilleri 28 Ocak'ta gizli bir oturum yaptılar. Mustafa Kemal'in Meclis başkanlığına getirilmesi istendiyse de, Meclisin daha baştan planlandığı gibi Sivas Kongresi'nin kararlarını kabul etmesine fırsat kalmadan İngilizlerin padişaha meclisi kapattıracağı ileri sürülerek bu öneri kabul edilmedi. Meclis 17 Şubat'ta bu karar doğrultusunda *Misâk-ı Milli* (Ulusal Ant) adı ile Sivas Kongresi kararlarını onayladı ve böylece Türk halkının tam bağımsızlık ve milli bütünlüğünü kazanması konusundaki iradesini parlamento tutanaklarına geçirtti:

> Osmanlı Mebuslar Meclisi üyeleri, devletin ve milletin geleceğinin haklı ve sürekli bir barışa kavuşmak için göstereceği fedakârlığın en son sınırı olan aşağıdaki esasların hepsinin uygulanabileceğine emin bulunduklarını ve sözü geçen esaslar dışında Osmanlı saltanat ve toplumunun varlığının olanaksız olduğunu kabul etmiş ve onaylamışlardır:
>
> 1. Osmanlı devletinin yalnızca Arap çoğunluğunca oturulan ve 30 Ekim 1918 tarihli ateşkes imzası sırasında düşman ordularının işgali altında kalan bölgelerinin geleceği, halkın özgür biçimde verecekleri oylara göre saptanmak gerekir. Sözü geçen ateşkesin çizdiği sınır içinde, dince, ırkça ve asılca birlik, birbirine karşı saygı ve fedakârlık duygularıyla dolu, gelenekleriyle toplumsal çevrelerine tüm olarak bağlı Osmanlı Müslüman çoğunluğunca oturulan bölgelerin tamamı gerçekten ya da hükmen, hiçbir nedenle ayrılmaz bir bütündür.
> 2. Halkı özgürlüğüne kavuştuğunda (Rus işgalinden) kendi istekleriyle anavatana katılmış olan Kars, Ardahan ve Artvin için gerekirse yeniden halkoyuna başvurulmasını kabul ederiz.
> 3. Geleceği Türkiye ile yapılacak barışa bırakılan Batı Trakya'nın hukuksal durumu da, özgürce yapılacak halkoyu sonucuna uygun biçimde ortaya konulmalıdır.
> 4. İslam halifeliğinin merkezi ve Osmanlı saltanatının başkenti İstanbul ile Marmara denizinin güvenliği her türlü tehlikeden uzak olmalıdır. Bu esas saklı kalmak koşuluyla Akdeniz ve Karadeniz boğazlarının dünya ticaretine ve ulaşımına açılması hakkında biz ve diğer bütün ilgili devletlerin oybirliği ile vereceğimiz karar geçerlidir.
> 5. İtilâf devletleriyle düşmanları ve bazı ortakları arasında yapılan antlaşmalardaki esaslar çerçevesinde, azınlıkların hakları, çevredeki ülkelerde bulunan Müslüman halkın da aynı haklardan yararlanmaları koşuluyla tarafımızdan güvence altına alınacaktır.
> 6. Her ülke gibi, siyasal, adli ve mali işlerimizi geliştirmemize yarayacak daha etkin ve düzenli bir yönetim sağlamak için bizim de yaşamamız ve geleceğimizin temel koşulu olarak tam bir bağımsızlık ve egemenliğe ihtiyacımız vardır. Bu nedenle siyasal, adli ve mali

gelişmemizi önleyecek sınırlamalara karşıyız. Borçlarımızın ödenmesi de bu ilkelere aykırı olamaz.[28]

İngiliz yetkilileri bu bildiriyi hiç de hoş karşılamadılar. Seçimler ve parlamento kendilerine İstanbul Hükümetinin milletçe desteklendiğini göstermek üzere sunulmuştu. Ancak seçimle iş başına gelen bu parlamento şimdi zamanın en kötü insanı olarak gördükleri Mustafa Kemal'i desteklediğini açıklamış oluyordu.

Cevap gecikmedi. Ali Rıza Paşa milli direniş hareketini resmen suçlayarak buna karşı çıkacak çetelerin kurulması için Anadolu'ya para göndermeye başladı.[29] Bundan kısa bir süre sonra Anzavur Ahmet adında bir Çerkez çetecinin başında bulunduğu ve İngilizler tarafından silah ve para yardımıyla desteklenen büyük bir ayaklanma başladı, çeteciler Balıkesir'in kuzeyini ele geçirdiler.[30] İtilâf devletleri Ali Rıza Paşa'yı İstanbul'daki milliyetçi taraftarlarının tutuklanması, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının kınanması için zorladılar, sadrazam bunu yapmayı reddedince istifa zorunda bırakıldı (3 Mart 1920), yerine idaresi daha kolay olan Salih Hulusi Paşa getirildi. Hükümet şimdi ilk kez olarak tüm gücüyle milliyetçilere yüklenmişti. 15 Mart 1920'de İstanbul'da 150 yüksek memur ve subay tutuklanıp Malta'ya sürgüne gönderilmek üzere İtilâf kuvvetlerine teslim edildiler. Bunların içinde bu olay nedeniyle dağılan Karakol Örgütü üyeleri de vardı.[31] Ertesi gün başkentte sıkıyönetim ilan edildi, kentin denetimi Osmanlı polisinden İtilâf askerlerinin eline geçti. Polis parlamentoya girip ileri gelen üyelerini tutukladı, ardından da 18 Mart'ta Parlamento kapatıldı.[32] Salih Paşa'nın yerine bir kere daha, şimdi İtilâf devletlerinin milliyetçileri bastırma isteğini uygulamaya kararlı olan Damat Ferit Paşa geldi (5 Nisan). Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının dinsiz oldukları ve görüldükleri yerde vurulmaları gerektiği yolunda fetva verdi.[33] Bir süre sonra da İstanbul'da kurulan Divan-ı Harb-i Örfi gıyaplarında ölüm kararı verince iç savaş için sahne hazırlanmış oldu.

Bağımsızlık Savaşının İkinci Dönemi, Mart 1920 - Mart 1922

İstanbul hükümetince milliyetçilere karşı takınılan bu sert tavır üzerine Türk İstiklâl Savaşında yeni bir dönem başlamış oldu. Milliyetçiler ilk kez olarak Türk halkını yönetme hakkını istediler. Mustafa Kemal Ankara'daki Temsil Heyeti'nin Türkiye'nin tek yasal hükümeti olduğunu ve tüm sivil ve askeri memurların İtilâf Devletleri denetimindeki İstanbul hükümetine değil, bu yeni hükümetin emirlerine uymalarını istedi.[34] Mustafa Kemal herkesin kendisinin hâlâ padişah adına, onu düşman elinden kurtarmak için çalıştığından emin olmaları için tüm İslam Dünyasına kâfirlere karşı yardım çağrısında bulundu (1 Mart).[35] Ankara'da yeni hükümet ve parlamentoyu kurma hazırlık-

ları başladı, padişahtan bu hükümetin yetkisini tanıması istendi.[36] İtilâf Devletleri kaçış yollarını kapatmadan İstanbul'dan Anadolu'ya akın başladı. Kaçanlar arasında Halide Edip, kocası Adnan Adıvar, Mustafa Kemal'in Harbiye Bakanlığı'ndaki en yakın dostu İsmet İnönü ve son Mebuslar Meclisi Başkanı Celâlettin Arif de vardı. Calâlettin Arif'in kaçışının önemi büyüktü. Son Osmanlı Meclisinin yasal seçimle işbaşına gelmiş başkanının parlamento'nun yasadışı olarak feshedildiğini ve Anayasa'nın çiğnendiğini söylemesi Mustafa Kemal'in Ankara rejimine tam bir hükümet gücü sağlamasını kolaylaştırdı. 19 Mart 1920'de Türk milletinin Ankara'da *Büyük Millet Meclisi* adıyla kendi parlamentosunu kurduğunu ilan etti.[37] İtilâf kuvvetlerinin elinden kaçan İstanbul Meclisinin 100 üyesi milli direnişçi gruplar tarafından seçilen 190 üye ile birleştiler. Meclis 23 Nisan 1920'de toplandı, Mustafa Kemal'i başkanlığa Edirne milletvekili İsmet Paşa'yı da Genelkurmay Başkanlığına getirdi. Yeni rejimin padişaha değil İstanbul hükümetine karşı çıkmaktaki kararlılığı hemen açıklandı:

1. Hükümetin kurulması kesinlikle gereklidir.
2. Geçici bir devlet başkanı tanınması ya da naiplik kurulması kabul edilemez.
3. Ülkedeki gerçek yetkinin Meclis tarafından temsil edilen milli irade olduğunu kabul temel kuraldır. Büyük Millet Meclisinin üstünde bir güç yoktur.
4. Türkiye Büyük Millet Meclisi yasama ve yürütme işlevlerini kendinde toplamıştır. Meclis üyeleri arasından seçilen bir Devlet Kurulu devlet işlerini yürütür ve meclise karşı sorumludur. Meclis başkanı bu kurulun da başıdır. Padişah ve halife, altında bulunduğu baskıdan kurtulduğu zaman, Meclis'in düzenleyeceği meşruti düzen içinde yerini alacaktır.[38]

Böylece Meclis gerçek hükümet oluyor, hükümetin günlük işlerini de Kurul yürütüyordu. Padişahlığın geleceğini kararlaştırma daha uygun bir zamana, büyük bir olasılıkla bağımsızlığın elde edilmesine bırakılmıştı. Anayasayı hazırlaması için bir parlamento komisyonu oluşturuldu.

Ankara Hükümeti olarak Büyük Millet Meclisi: 1921 Anayasası

Meclisçe *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu* adıyla kabul edilen Türk milletinin ilk anayasasına 20 Ocak 1921'de yeni bir düzenleme getirilmişti. Yürütme ve yasama yetkisi "milletin tek ve haklı temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi'nde toplanmıştır." Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi hükümeti aracılığıyla Meclis tarafından yönetilecekti. Meclis bir yasama kurumu olarak yasa çıkarabilecek ve yürürlükten kaldırabilecek, yabancı ülkelerle antlaşmalar yapabile-

cek, savaş ilan edebilecekti. Yürütme yetkisini de 'hükümeti oluşturan bakanlıklara seçilen bakanlar aracılığıyla kullanacaktı. "Bakanlara yön verecek, gerektiğinde de değiştirebilecekti." Meclis Başkanı Mustafa Kemal, görevi gereği Bakanlar Kurulu'nun da başkanıydı; ancak o da, bakanları da, her konuda Meclis'in iradesine tabiydiler. 1876 Anayasasının vilayet, kaza ve nahiye bölünmesi aynen kalıyordu. Vilayetler güçlü ve özerk hale getiriliyordu; idarî meclislerinin, "Büyük Millet Meclisi'nin çıkardığı yasalara uygun olarak vakıflar, şeriat okulları, devlet okullarıyla ilgili; sağlık, ekonomi, tarım, bayındırlık ve sosyal yardım alanlarına giren işleri örgütleme ve yönetme hakları" vardı. "Dış ve iç politik işler, dinî hukuk, adalet ve askeriye, uluslararası ekonomik ilişkiler, genel vergilendirme ve bir vilayetten daha fazlasını ilgilendiren konular" TBMM'ye bırakılmaktaydı. Kaza yöneticileri TBMM tarafından atanılıyorsa da valilerin emirleri altındaydı. 'Yerel yaşamın özerkliğe sahip birimleri" olarak tanımlanan nahiyeler yerli halk tarafından seçilen idarî kurullarla yönetilecek, bunlar genellikle yerel adlî, ekonomik ve malî işlere bakacaklardı. Vilâyetler 'ekonomik ve sosyal ilişkilerine göre' genel müfettişliklere ayrılmışlardı. Genel müfettişler 'genel teftiş bölgelerinde bakanlıkların çalışmalarını denetlemek ve genel olarak kamu güvenliğinin sağlanmasıyla yükümlü' bulunduklarından TBMM'nin yetkisiyle vilayetleri ve vilayet meclislerini denetim altında bulundurmaktaydılar.

Tüm milliyetçi kuvvetler de merkezi bir komutanlığa sahip birleşik bir ordu içine alınıyordu. Bakanlar Meclis tarafından seçilecek ve Meclise karşı sorumlu olacaklardı. Millet ve vilayet meclisleri seçimleri iki yılda bir, iki yıl süreli olarak yapılacak, olağanüstü durumlarda toplantılar bir yıl uzatılabilecekti. Yeni yasanın kapsamadığı tüm alanlarda 1909'da değişikliğe uğramış 1876 Anayasası geçerli olacaktı.(39)

Kısa bir süre sonra Meclis'in temel hedefi olarak *Misâk-ı Milli* benimsendi. Buna göre 16 Mart 1920'den sonra İstanbul hükümetinin imzaladığı tüm antlaşmalar, kontratlar ve diğer yükümlülükler iptal edilip geçersiz sayılıyor, Türk milleti adına antlaşma ve yasa yapmak hakkı yalnızca TBMM'ye ait oluyordu. TBMM, diplomatların ve diğer yurt dışına gidecek görevlilerin atanmalarını onaylama hakkını da elinde bulundurmaktaydı. Bu hüküm Anayasa'da belirtilmemesine karşın, Ankara'da eğitilmiş diplomatik personel bulunmayışı bu kişilerin milletvekilleri arasından seçilmelerini gerektiriyordu. Yeni meclis tarafından ilk kabul edilen yasalardan biri de *Hıyanet-i Vataniye Kanunu*'dur. Buna göre millete ihanet edecek herkes ölümle cezalandırılacaktı. Bu yasayla hüküm giyenlerin başında Damat Ferit ve arkadaşları gelmişlerdir.(40) Böylece Ankara hükümeti sağlam bir biçimde kurulmuş ve kurumlaşmış, yetkisi ülkenin büyük bir bölümünce kabul edilmiştir.

Meclis'e bu kadar çok yetki verilmesinin nedenleri üyeden üyeye değişiyordu. Mustafa Kemal TBMM'nin üstünlüğünde, padişahın yerini alacak bir

yürütme organının sahibine duyulan ihtiyacın ortadan kaldırılmasını görmekteydi: "Mücadelemizin ilk hedefi padişahlığı halifelikten ayırmak kararında olan düşmanlarımıza milli iradenin bunu kabul etmeyeceğini göstermektir... Bu yüzden geçici de olsa, bir devlet başkanı ya da Anadolu'da bir naip sultan bulunması söz konusu olamaz. Bu nedenle başkanı olmayan bir hükümet kurmak zorundayız."[41] Diğer yandan Mustafa Kemal'in Meclis'teki rakipleri de Meclis'in üstünlüğünü Mustafa Kemal'in gücünü kısıtlamak ve hatta engellemek ve milli hareketin başına kendilerinin geçmesini sağlamak için desteklemekteydiler. Nedenleri ne olursa olsun, Meclis üyelerinin seçimindeki özgürlük daha önce Osmanlı yasama kurumlarında hiç görülmemiş ölçüde değişik çıkarların temsilini sağlamış, ayrıca bu çıkarların kendilerini açığa vurup isteklerini belirtmelerine olanak vermiştir. Meclis eski ve yeni asker ve sivil hükümet memurlarından (yüzde 40), çeşitli meslek üyelerinden (yüzde 20), yerel toprak sahipleri ve zengin işadamlarından (yüzde 20) ve Müslüman din liderlerinden (yüzde 17) oluşuyordu.[42] Üyeler çok geniş bir siyasal ve toplumsal inanç yelpazesini de temsil etmekteydiler:

> Dini duygularla laiklik, gericilikle radikalcilik, Türkçülükle Osmanlıcılık arasında bir çatışma vardı. İslam dini toplumuna karşı ırksal çıkarlar ve birlik ideali... bunların her biri kendi çevresi içinde birbirleriyle ilişkisiz ve birbirlerine zarar vermeden var olurlarken, şimdi Meclis'te bir araya gelmişler, her gün yeni bir çatışma içine giriyorlar, sonunda su ya da bu galip çıkıyordu.[43]

İstiklâl Savaşı sırasınca bu ayrılıklar Türk milletinin geleceğini ilgilendiren iki konu üzerinde toplanıyordu: Ülke nasıl örgütlenecek ve sola yönelmesi karşılığında daha çok yardım vaat eden Rus Bolşeviklerine karşı tutumu ne olacaktı? Görüşleri çevresinde toplayan iki ana fikir akımına 'Doğu ideali' ve 'Batı ideali' adları verilmişti. Birincisinin destekçileri Doğu'nun, imparatorluğu ve diğer bütün İslam ülkelerini boğan Batı emperyalizmine karşıt olduğunu savunuyorlardı. Batı emperyalizmiyle savaştığı ve çarlık rejimini yeni bir devrimci düzenle değiştirebildiği için Bolşevik Rusya örnek alınıyordu. Doğu idealinde padişah-halife rejiminin yerine halkın egemenliği ve iktidarına dayanan yeni bir cumhuriyetçi rejim yatmaktaydı.[44] Diğer yandan Batı ideali yanlıları genellikle Batılı temellere dayalı olan Jön Türklerin meşruti rejim düşüncesini benimsemişlerdi. Bunun dışında, kısmen Doğuculara tepki olarak da olsa, padişahlık-halifelik temeline dayanan eski Osmanlı düzenini, bir anayasa tarafından kısıtlı ve denetim altında olmak üzere, savunuyorlardı. Bunlar Sovyetlerle yakın işbirliğinin yanı sıra her türlü köklü politik, toplumsal ve ekonomik reformlara da karşıydılar. Bu yüzden Doğucuların kadınlara oy hakkı verilmesi gibi radikal önerilerine, bunların Bolşeviklikten başka bir şey olma-

dığını söyleyerek karşı çıkıyorlardı.[45] Bu iki grubun Bolşeviklik lehinde ve aleyhinde tutumlarının fazla üstünde durulmaması da gerekir. Doğucuların çoğu, rakiplerinin iddia ettikleri gibi Komünist sempatizanları değil, Jön Türk geleneklerine göre yetişmiş Türk yurtseverleri ve reformcularıydılar. 1921 Anayasası büyük bir ölçüde bunların eseri olup Sovyet düzeninden çok Rousseau ile Fransız Devrimini yansıtmaktadır.[46]

Diğer yandan Batıcılar, Batının eski rejime olan tepkisini ve halkın egemenliği idealine giderek bağlanmakta olduğunu görmezlikten gelmek istiyorlardı. Aksine onlar, Batı'nın monarşik geleneklerini ve eski sosyal ve ekonomik düzenlerini vurguluyorlardı. Batıcılar İslamın politik ve yapısal yanlarını korumak istiyorlar, Doğucular ise kendi düşüncelerinin İslâmlığın temel sosyal öğretilerine uygun olduğunu kanıtlamaya çalışıyorlardı. İslam din adamları her iki yanda da yer almışlar, zaman zaman dengeyi sağlıyorlardı. Sonunda bunların aralarındaki çatışmadan birinin zaferle çıkmasıyla değil de, birbirleriyle dinamik birleşmeleri sonunda Türkiye Cumhuriyeti idealleri ortaya çıkmış oldu.[47] Mustafa Kemal savaştan neredeyse diktatörce denilebilecek bir iktidar elde edebilmek için yararlandı, yeni Türkiye için programlar hazırlarken Bolşevikliğe kaçmadan Doğucuların radikal programlarıyla, padişahlığı almadan Batıcıların anayasal liberalizmini benimsedi. Bu sentez 13 Eylül 1920'de getirilen halkçı bir programla başarılmış oldu.

İç Savaş

İstanbul hükümeti hâlâ iş başında bulunup da tüm ülkenin kendi yetki alanına girdiğini ileri sürerken sahne bir iç savaş için hazırlanmış durumdaydı. Durum I. Bayezit'in Timur tarafından Ankara Savaşında yenilmesinden sonra on beşinci yüzyıl başlarında Anadolu'yu andırıyordu. Her iki durumda da Türkler üzerinde egemenlik Anadolu ve Avrupa'da hüküm süren hükümetlerce paylaşılamıyor, imparatorluk dış güçlerin işgal tehdidi altında bulunuyor, ülke yerel isyanlar ve çapulcu çeteleriyle karışmış bulunuyordu. Her iki durumda da galibi belirleyen Türk yaşam ve geleneklerinin vatanı olan Anadolu oldu.

TBMM'nin bildirilerine karşılık olarak İstanbul hükümeti, haklarını korumak ve milliyetçilerle savaşmak üzere yeni bir *Kuvayı İntizamiye* kurdu, bir *Anadolu fevkalâde müfettiş-i umumi*'si atadı. 1920'de kurulan ve Halife Ordusu adını alan bu orduya İngilizler büyük yardımlarda bulundular.[48] Diğer çapulcu çeteler de kâh Yunanlıların, kâh İngilizlerin ve hatta Komünistlerin özendirmeleriyle, kimi zaman büyük toprak ağalarını, kimi zaman da eski güçlerine sahip olmak isteyen derebeylerini temsil ederek ve yabancı işgal güçleriyle birleşerek ayaklandılar. Bunların çoğu yerlerinden atılmış köylüler, Kırım ve Orta Asya'dan gelen Tatarlar, iktidarda olanın yanında çarpışmaya

her zaman hazır olan Kürt göçebelerden oluşmuş soyguncu çetelerden başka bir şey değillerdi. Bu ordular öyle güçlendiler ki, TBMM 29 Nisan 1920' de 'millete karşı suçları' yasaklayan bir yasa çıkardı ve yerinde karar verip hükmü infaz edecek İstiklâl Mahkemeleri kurdu. Bağımsızlık elde edildikten uzun bir süre sonra da Ankara hükümeti muhalefeti ezmek için başlıca araç olarak bu mahkemeleri kullandı.[(49)]

İç savaş sırasında Anadolu'da çarpışan özel orduların en ünlüsü her iki yan için de bir tehdit oluşturan Yeşil Ordu'dur. Yeşil Ordu 1920 kışında 'Asya'dan Avrupa emperyalizmini atmak ve işgaline son vermek' için kurulmuştu. Üyeleri içinde Mustafa Kemal'in tanıdığı ve saygı duyduğu kişiler, gazetesi *Yeni Gün* İngilizler tarafından kapatılan ve daha sonra 1924'te cumhuriyetçi Türkiye'nin ileri gelen gazetesi *Cumhuriyet*'i kuracak olan Yunus Nadi ile genel sekreterliğinde bulunan Hakkı Behiç Bey bulunuyorlardı.

Yeşil Ordu'nun kuruluştaki ilk amacı İstanbul Hükümeti ile İtilâf devletlerinin ajanlarının Anadolu'da yaydıkları gerici propagandayı önlemek, Türk köylüsünü milli hareketi desteklemek üzere seferberliğe çağırmaktı. Bu yönüyle Mustafa Kemal tarafından da destekleniyordu.[(50)] Ancak üyelerinin daha radikal bir amaçları da vardı: "Rus Devrimini değişikliğe uğratarak İslâm dünyasında bir sosyalist birlik kurmak için" sosyalizmi, Pan İslâmizmi ve ittihatçılığı birleştirmek.[(51)] Bu yönüyle de Ankara hükümetine karşı olan grupları, İstanbul hükümeti yanlıları ile, anti-Kemalist ittihatçıları ve Üçüncü Enternasyonal ile ilişkili Komünistleri saflarında toplamaya başladı. Mustafa Kemal, 1921 sonlarında Hakkı Behiç'i örgütü dağıtmaya yöneltmesine karşın çeşitli anti-Kemalist unsurlar bundan sonraki iki yıl boyunca kendi adlarına eylemlere girmeyi sürdürdüler.[(52)]

Çerkezler tarafından yönetilen ve Ruslar yüzünden Anadolu'ya göç zorunda bırakılan Tatar ve Çerkez göçmenlerinden destek alan diğer iki bağımsız ordu da bu sırada eyleme geçmişlerdi. Çerkez Ethem'in başında bulunduğu sol eğilimli bir gerilla hareketi 1919'da İzmir bölgesinde Yunanlılara karşı başarılı oldu ve bir süre Halife Ordusuna ve bunun 1920'de doğu Marmara bölgesinde Ankara'ya karşı kışkırttığı gerici harekete karşı milliyetçi hareketi destekledi. Ancak Çerkez Ethem sonunda Müslüman, Müslüman olmayan ayrımı gözetmeksizin sivil halka karşı çok acımasız davranmaya başladı. Yeşil Ordu ile birleşti, zaman zaman ortalıkta dolaşan çeşitli Komünist manifestolarını benimsedi, Ankara'nın kurmakta olduğu yeni milliyetçi ordunun başarısı için gerekli merkezî denetim altına girmek istemedi. Sonunda Mustafa Kemal'in gönderdiği önemli bir kuvvet 1921 Ocak ayında Çerkez Ethem kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Çerkez Ethem Yunanlılara sığındı, daha sonra da İtalya'ya kaçtı.[(53)]

Bundan daha tutucu bir hareket de yine bir Çerkez olan Ahmet Anzavur'un İstanbul hükümeti ile İngilizlerden silah ve para yardımı alarak Ekim-Aralık 1919 ve Şubat-Haziran 1920'de Balıkesir ve Gönen dolaylarında milliyetçilere

karşı başlattığı iki büyük ayaklanmaya neden olmuştur. Anzavur çeteleri bir süre Halife Ordusunun da başına geçerek ülkeyi kasıp kavurmaya başladıklarından Mustafa Kemal bunlara da karşı çıktı. Anzavur, 1920 Nisanında, Çerkez Ethem henüz Ankara hükümetine yardım ederken, Çerkez Ethem tarafından yenilgiye uğratıldı. Yeni bir ordu kurmayı başaran Anzavur sonunda 15 Mayıs 1920'de milliyetçiler karşısında kesin bir yenilgiye uğradı, öldürüldü, ordusu dağıtıldı.(54)

Yerel ayaklanmaların en güçlüleri Bolu, Yozgat ve Çapanoğlu derebeyi ailesi liderliğinde Düzce'de başlayanlardır. Çapanoğlu ayaklanması 1920 Ağustos'unda yine milliyetçiler tarafından bastırılmış, liderleri Amasya'da asılmıştır.(55) Bu tür hareketler, iç savaşın yeniden canlandırdığı eski aile güçlerinin bastırılması süreci boyunca cumhuriyet dönemine kadar Anadolu'nun huzurunu kaçırmaya devam etmiştir.

Bunların dışında, Mustafa Kemal'in karşısında olduğu, ancak Rus yardımına ihtiyacı olduğu için dağıtamadığı Komünistler de vardı. Mustafa Suphi Rusya'dan Anadolu'ya propaganda broşürleri göndermeyi sürdürüyordu. Onun isteklerine karşılık olarak Mustafa Kemal de 1920 yılında bazı Komünist çalışmalarına izin vermiş, Ankara'da Yeşil Ordu'yla ilişkili bulunan ve Komünist - ittihatçı örgütü olan *Türk Halk İştirâkiyun Fırkası* kurulmasına göz yummuştu.(56) Bu örgüt Komünistlerin ilk kez Türkiye'de kamuoyu önüne çıkabilmelerini sağladı. Mustafa Kemal 18 Ekim 1920'de ayrı bir *Türk Komünist Fırkası*'nın kurulmasına izin vermişse de bu partinin başında Meclis'teki en yakın arkadaşları bulunuyordu.(57) İştirâkiyun Fırkasından daha az aktif ve radikal olan bu grup aslında Komünistlerle destekleyicilerini şaşırtmak ve bölmek için bir hükümet aracıydı. Türk Halk İştirâkiyun Fırkası kısa sürede kapatılmasına neden olacak kadar eylemci bir tutum içine girdi. Çerkez Ethem ve Yeşil Ordu ile ortak bildiri yayınlaması bardağı taşıran son damla oldu. Bildiride "Üçüncü Enternasyonal'de kabul edilen Bolşevik parti programını onayladıklarını... ve ülkenin tüm sosyal ihtilâlci hareketlerini bir araya toplamak için birleştikleri" belirtiliyor, ayrıca partinin adı *Türk Halk Kollektivist Bolşevik Partisi* olarak değiştiriliyordu.(58) Komünist ajanlar Ankara ve Eskişehir çevresinde etkin oldular, İstiklâl Savaşı süresince Enver Paşa taraftarlarının merkezleri olan Erzurum ve Trabzon'da ittihatçı gruplarla birleştiler.(59) Mustafa Kemal Komünistleri milletin organı olan TBMM dışında çalışmakla suçladı. Çerkez Ethem yenilip Yeşil Ordu dağıtılınca Komünistleri de yakalatıp liderlerini mahkeme önüne çıkardı. Ancak 1921 Mart'ında Moskova Anlaşması imzalanana kadar dava hüküm aşamasına gelmedi ve cezalar da hafif oldu. Türk Komünistlerine karşı tek şiddetli darbe Mustafa Suphi ile birkaç arkadaşı 28 Aralık 1920'de Kars yoluyla Anadolu'ya girdiklerinde indirildi. Gelenler Ocak 1921 başlarında Kars'ta Ali Fuat Cebesoy ve Kazım Karabekir'le buluştularsa da, kısa bir süre sonra tutuklandılar. Yargılanmak üzere Erzurum'a gönderilir-

lerken, Mustafa Suphi'nin Enver Paşa'nın çalışmalarını zedeleyeceği korkusuyla bir grup Enver Paşa taraftarı Trabzonlu tarafından öldürüldüler.[60]

Bu arada Enver Paşa ile taraftarları ne olmuşlardı? Enver, Cemal ve Talât Paşalar 2 Kasım 1918 gecesi Odesa'ya giden bir Alman yük gemisiyle İstanbul'dan kaçmışlardı. Buradan Berlin'e gittiler. İtilâf devletleri rejimlerinin, 'suçları' yüzünden kendilerinin sınır dışı edilmelerini istediğinden bir süre burada takma ad altında yaşadılar. Karl Radek kendilerini çalışmalarına devam etmek için Moskova'ya çağırdı, 'Türk milli mücadelesi' için tam bir Bolşevik desteği sağlanacağını bildirdi.

Talât Paşa Almanya'da 15 Mart 1921'de bir Ermeni katil tarafından öldürüldü. Cemal ve Enver Paşalar Moskova'ya, daha sonra Orta Asya'ya geçip milli mücadeleciler yenildiklerinde Türkiye'de yeniden iktidara gelmek için Bolşevikleri kullanma politikasıyla bir dizi harekete giriştiler. Enver Paşa Bolşeviklerin özendirmesiyle *İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı* ile buna bağlı *Halk Şûralar Fırkası*'nı kurdu. Bunlardan birincisi uluslararası Müslüman, ikincisi de Türk ihtilâlci örgütleriydi.

Enver Paşa 1-9 Eylül 1920 tarihinde Baku'da toplanan Doğu Halkları Kongresi'ne katıldı, burada Kemalist bir delege ile görüştü. Mustafa Kemal Bolşevik yardımı almak umuduyla Enver Paşa'nın çalışmalarını teşvik eder gibi görünmüşse de hiçbir zaman kendisini herhangi bir sözle bağlamamıştır. Enver Paşa'nın, çoğunluğu Trabzon'da olmak üzere Anadolu'da küçük bir taraftar grubu vardı. Ayrıca TBMM'de zamanı gelince Mustafa Kemal'in yerine Enver Paşa'yı geçirmek için çalışan 40 gizli ittihatçı da bulunuyordu. Enver Paşa Yunan saldırısı başladığı sıralarda Moskova'dan Batum'a geldi; Mustafa Kemal yenildiği takdirde buradan kolaylıkla Anadolu'ya geçebilecekti. Ancak Mustafa Kemal'in Yunan ordularını Sakarya'da yenmesi üzerine (Eylül 1921) Enver Paşa Türkiye konusundaki planlarından vazgeçerek Orta Asya Müslümanlarını İngiltere ve Rusya'ya karşı ayaklandırmak için Orta Asya'ya geçti. Bu amacını gerçekleştirmek için çetesiyle birlikte Çeken yakınlarında Rus kuvvetleriyle giriştiği çatışmada öldürüldü.[61]

Bu sırada Cemal Paşa da Mustafa Kemal'in Bolşeviklerle bağlantılarını sağlıyordu. Bir süre sonra da Afgan ordusunu yetiştirme görevini üstlendi. Moskova'ya giderken Tiflis'te iki Ermeni terörist tarafından öldürüldü (21 Temmuz 1922).[62]

Padişahın Rolü

Bütün bu çatışma ve güçlüklerin ortasında padişahın etkin bir liderlik sağlayıp sağlayamayacağı sorunu da ortaya çıkmaktadır. İstanbul'daki İngiliz Elçisinin raporuna göre padişah milliyetçilerin eylemleri ve geçmişleri konusunda hareket için horgörülü bir yorum getirmektedir:

Bir avuç serseri üstünlük elde etti. Sayıca azdılar ama halkın uysallığından ve utangaçlığından yararlanıp üzerlerine çöktüler. Bunların güçleri, hareketi kendi çıkarları için destekleyen 16.000 subayın varlığında yatar... Ankara liderleri ülke ile hiçbir kan ve başka türden bağları olmayan kişilerdir. Mustafa Kemal kökeni bilinmeyen bir Makedon ihtilâlcisidir. Damarlarında Bulgar, Yunan ya da Sırp kanı olabilir. Daha çok bir Sırpa benzer. Bekir Sami Çerkez'dir. Hepsi de Arnavuttur, Çerkezdir, Türkten başka her şeydir. Aralarında bir tane bile gerçek Türk yoktur. Padişah ve hükümeti buna karşın onlar karşısında güçsüz kalmaktadır. Gerçek Türklere propaganda yoluyla bile ulaşma olanağı kalmamıştır. Gerçek Türkler padişaha sadıktır, ancak padişahın tutuklu bulunduğu gibi inanılmaz hayâl ürünü hikayelerle uyutulmaktadır. Bu çeteciler aradıkları dış yardımı Bolşeviklerden sağlamıştır. Ankara liderleri hâlâ Bolşeviklerle oynamaya çalışmaktadır. Türkiye'ye Azerbaycan'ın yazgısını getirdiklerini çok geç ve pişmanlıkla fark edeceklerdir. Dinleriyle uyuşmadığı için Müslüman Türklerin Bolşeviklikle bir ilgileri yoktur, ancak bu rejim kendilerine zorla kabul ettirilirse ellerinden ne gelir ki?[63]

Son padişahın en güç anlarında halkına sağladığı liderlik ancak bu kadardı. Sözlerinin İtilâf devletlerinin milliyetçi harekete duydukları öfkeyi yatıştırmaya yönelik olduğu ileri sürülebilirse de, ülkeyi kurtarmaya çalışanlar için hiçbir sevgi kıvılcımı taşımadığı da açıktır.

Ankara'nın Savaş Hazırlığı

Mustafa Kemal bu arada ordusunu gelecek zorlu günler için hazırlama çabası içindeydi. Eğitim görmek, disipline sokulmak ve silahlandırılmak üzere milliyetçi güçler Ankara'ya çağırıldı, yeni bir subay okulu kuruldu. Moskova'ya elçi gönderilince Karadeniz'den giderek artan miktarlarda Rus silah ve cephanesi yağmaya başladı. İtilâf devletlerince İstanbul'daki Karakol Örgütü dağıtılınca geri kalan memur ve subaylar *Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı* adı altında yeni ve daha geniş tabanlı bir örgüt kurdu. Örgüt üyeleri yeniden milliyetçilere silah ve malzeme gönderirken posta memurları da milliyetçi hareketin kuvveti konusunda düşmanı şaşırtan bilgiler verdi.

Sevr Antlaşması, 10 Ağustos 1920

Ankara ile İstanbul arasındaki son bağ da İstanbul'un Sevr Antlaşmasını resmen kabul etmesiyle koptu. Bu gerçekten de İtilâf devletlerinin Türklere karşı nasıl davranılmasını istediklerini belirten ve intikam amacı güden bir

belgeydi. San Remo'da kararlaştırıldığı gibi Arap vilayetleri imparatorluktan ayrılıyordu. Yunanistan, Bulgaristan'dan aldığı batı Trakya dışında, Edirne de içinde olmak üzere, Osmanlı başkentinden yalnızca 40 kilometre ötedeki Çatalca hattına kadar doğu Trakya'yı da alıyordu. İzmir ve dolayları beş yıl süreyle Yunan idaresine bırakılıyor, bu süre sonunda Yunan devleti istediği takdirde bölgeyi kendi topraklarına katabiliyordu. Ege Adaları Yunanlılara verilecek, Rodos da içinde olmak üzere, Oniki Ada'yı İtalyanlar alacaklardı. Sınırları Başkan Wilson'un hakemliğinde kararlaştırılacak Ermenistan'ın bağımsızlığı kabul ediliyordu. Fırat'ın doğusunda Kürdistan adı verilen topraklar Kürtlerin özerkliğine terk ediliyor, Kürtler istedikleri takdirde bir yıl sonra burada bağımsızlıklarını ilân edebiliyorlardı. Boğazlar uluslararası denetime girecek, kıyılar askerden arındırılacak, ancak İstanbul ismen Osmanlı denetiminde kalacaktı.

Geri kalan Osmanlı devleti ne olacaktı? Ek hükümler Türk egemenliğinin pek kısıtlı kalacağını gösteriyordu. Osmanlı ordusu 50.000 askerden fazla olamayacak ve bunlar da yabancı subayların danışmanlığına tabi olacaktı. Kara ve deniz ordusunun silahları sınırlandırılacaktı. Kapitülasyonlar yeniden yürürlüğe konulacak, Düyun-u Umumiye için yeni bir komisyon kurulacak, Osmanlı devlet bütçesi, vergileri, gümrük resimleri, parası da bu komisyonca denetilecek ve yönlendirilecekti. Hükümete politikasını saptaması konusunda fazla bir alan bırakılmıyordu. Son olarak da Osmanlılar ülkede kalan Müslüman olmayan azınlıklara büyük ödünler verecekti.

Böylece geri kalan Türk devleti yabancı devletlerin mali ve askeri denetiminde olacak, bu ülkelerin uyrukları imparatorluğu sömürmeyi sürdüreceklerdi. Bu, Türkler için çok karanlık bir gelecekti.(64) Ne var ki, İstanbul hükümetinin bu antlaşmayı kabul etmesi Türk milliyetçileri için yeni bir silah demekti. TBMM, sadrazam da içlerinde olmak üzere bu antlaşmayı imzalayanların tümünü vatan haini olarak ilan etmekte gecikmedi.(65)

Türk - Ermeni Savaşı

Ankara hükümeti çeşitli çetelerle çarpışmanın yanı sıra Anadolu'nun her yanında savaşmak zorundaydı. Güneydoğuda kimi zaman Ermeni çetelerle birlik olan Fransızlar Kilikya'dan yukarı çıkıp gerilla savaşları başlatıyorlardı. Bu, genellikle bir yıpratma savaşı olup iki taraf da büyük bir ilerleme ya da gerileme kaydetmiyor, ancak çarpıştıkları bölgeyi yerle bir ediyorlardı.

Bundan daha önemlisi de Kafkasya'da yeni kurulan Ermeni Cumhuriyeti ile girişilen savaştı. Ermeni Cumhuriyeti 1919'da kazandığı sınırlarla yetinmiş olsaydı büyük bir olasılıkla savaş olmayacak ve Ermeniler daha sonraki Bolşevik istilâsına karşı daha güçlü bir direniş gösterebileceklerdi. Ancak Ermeniler doğu Anadolu'yu işgal etme emelinde olduklarından Türk milliyetçileri daha büyük olan Yunan tehlikesine karşın, onlara karşı harekete geçmekten başka

çare bulamadılar. Ermeniler 1920 yılının Mayıs ayında Türk sınır köylerine saldırmaya başladı. Kazım Karabekir 15 Haziran 1920'de doğu cephesi komutanlığına getirildi. Ermenileri püskürtmek için bir ordu hazırladı ve TBMM'ye saldırıyı onaylaması için başvurdu.[66] Türk köylülerinin çektiği acılara karşın, Meclis Yunan tehdidini de göz önünde tutarak duraksadı ve diplomatik protestolarda bulunmakla yetindi.[67] Bu ertelemenin ne kadar yerinde olduğu kısa bir süre sonra ortaya çıktı. Yunan saldırısı 22 Haziran 1920'de başladığı için Türk kuvvetlerinin bir bölümü doğu cephesine gönderilmiş olsaydı en kritik anda Yunanlıları önlemek mümkün olmayabilirdi.

Aynı yılın sonbaharında Yunan tehlikesi savuşturulduktan sonra Karabekir Ermenilere karşı, ama ancak Kars'a kadar, yürüme onayını alabildi (7 Ekim). Fakat daha harekete geçmeden daha ilerilere gitmeyi kararlaştırmıştı.[68] 30 Ekim'de Kars alındı. Kazım Karabekir bunun üzerine 1877 sınırını geçerek Erivan hükümetini ateşkes istemeye zorladı, 2-3 Aralık gecesi Gümrü'de barış imzalandı. Bu barış, Ermeni Cumhuriyeti'nin kısa bir süre sonra Bolşeviklerin eline geçmesiyle onaylanamadı ve yerine 1921 Mart'ında imzalanan Türk - Rus Moskova Antlaşması yapıldı. Bu antlaşmayla çizilen sınırların günümüze kadar değişmeden bundan sonraki tüm antlaşmalarla korunması çok önemlidir. Ermeniler Türk toprakları üstündeki tüm iddialarından vazgeçti, silahlı kuvvetlerinin sayısını indirmeyi kabul etti, Türklerin kuzeydeki topraklarına geçmek için kendi demiryollarından yararlanmalarına izin vereceklerini vaat etti. Türkler Gümrü'yü işgal ederek ilerde Ruslarla yapacakları konuşmalarda iyi bir stratejik noktayı ele geçirmiş oldular. Yenik Ermeni kuvvetlerinin bıraktıkları silahlar batı cephesine gönderildi.[69] Türkiye'nin Ermeni Cumhuriyeti'ne saldırısının, ileri sürüldüğü gibi Kızıl Ordu ile birlikte yürütülmediğine dikkat edilmelidir. Ermeniler Türklerle savaşırken Bolşevikler de Azerbaycan'a girmişlerdi. Barış anlaşmasından sonradır ki Erivan'a girip hükümetini Sovyetleştirdiler ve böylece daha sonraki Türk - Sovyet Dostluk Antlaşması'nın temelini attılar.

İlk Yunan Saldırısından Birinci İnönü Savaşına, Haziran 1920 - Ocak 1921

Türk İstiklâl Savaşının odağında her şeyden çok Yunan işgali bulunmaktadır. Anadolu'yu istilâ etmeye çalışanlar Yunanlılardı; diğer işgalcilerin yurttan atılması için yenilmesi gerekenler yine Yunanlılardı. İngilizlerce Milne Hattı olarak adlandırılan ilk Yunan işgali, İzmir ile kuzeyde Ayvalık, içeri doğru Akmaz, güneyde Aydın, ve yine batıda Bakir, Gediz, Büyük ve Küçük Menderes vadilerini kapsayarak Selçuk'a kadar olan bölgeyi kapsıyordu.[70] Yunanlılar 1919-1920 kışını hatlarını pekiştirip Türk köylülerini öldürerek geçirirlerken, Kemalistler de güçlerinin büyük bir bölümünü eğitim için Ankara'ya

çekmişlerdi. Geri kalan küçük kuvvetin başında Mehmet Efe bulunuyor, eylemci direnişler de Çerkez Ethem'inki gibi çetelerle yapılıyordu.(71)

San Remo Konferansı (19-26 Nisan 1920) manda düzeninin yanı-sıra Aydın vilayetinin tümü ile, doğu Trakya'nın da Yunan işgaline girmesini öngördüğünden 1920 Haziran sonlarında Yunan saldırısının yeniden başlamasını mümkün kıldı. Ali Fuat Çebesoy Yunanlıların karşısındaki milliyetçi orduların komutanlığına getirildi, ancak elindeki sınırlı insan ve silahla yapacağı çok bir şey yoktu. İlk Yunan saldırısı Temmuz ortalarına kadar sürdü. Alaşehir, Balıkesir, Bandırma ve Bursa birbiri ardından hızla düşerken İngilizler de Gemlik ve İzmit'i aldılar (6 Temmuz). Yunanlıların doğu Trakya harekâtı bir haftada tamamlandı (20-27 Temmuz) ve İstanbul'u almalarını yalnızca İtilâf devletlerinin baskısı önledi. Ağustos ayında Gelibolu'yu (4 Ağustos), Uşak'ı (29 Ağustos) aldılar, güneybatının en önemli demiryolu hattı olan Aydın - İzmir - Eğridir hattını kestiler (26 Ağustos). Bu noktada Kazım Karabekir, İtilâf Devletlerinin Yunanlıların San Remo'da çizilen sınırların ötesine geçmelerini önleyeceklerini düşünerek Ermenilere karşı harekâta girdi.

Ancak Yunanlılar doymamıştı. Ekim sonlarında üçüncü bir saldırıyı başlattılar. TBMM paniğe kapılarak Sivas'a taşınma sorununu görüştü. Ali Fuat Paşa batı cephesi komutanlığından alınarak Moskova büyükelçiliğine gönderildi, cephe ikiye bölündü. Genelkurmay Başkanı İsmet Paşa batı cephesi, Albay Refet Bele güney cephesi komutanlıklarına getirildiler. İsmet Paşa Yunanlılara karşı bağımsız olarak çalışan tüm kuvvetleri birleştirme çabasına girişti.(72) İsmet Paşa'nın kuvvetleri Çerkez Ethem'inkilerle çatışırken Yunanlılar Eskişehir - Bursa - Uşak hattında saldırıya geçti (6 Ocak 1921). İsmet Paşa'nın kuvvetleri Kütahya'nın kuzeyinde İnönü yakınlarında direndi. Birinci İnönü Savaşı adını alan şiddetli bir çatışmadan sonra Yunanlılar Bursa yönünde gerilemeye başladı (10 Ocak). Böylece savaşın ilk önemli Türk zaferi kazanılmış oldu. Düşmanı kovalamak için bazı çabalar gösterildiyse de, yorgunluk ve malzeme eksikliğinin yanısıra Çerkez Ethem ve Yeşil Ordu'yu bastırma gerekliliği olduğundan buna devam edilemedi.(73)

Londra Konferansı

İtilâf Devletleri Türk milliyetçileriyle bir anlaşmaya varma gerekliliğini görüyorlardı. Sevr Antlaşmasını kurtarmak için Londra'da bir konferans toplandı (21 Şubat - 12 Mart 1921). Milliyetçilerle İstanbul Hükümetinin arasını bulmak için İstanbul'dan da temsilci çağırıldı. Ancak Ankara temsilcisi Bekir Sami toplantıya başlamak için İstanbul temsilcisinin toplantıdan çıkarılmasında ısrar ettiğinden ve İtilâfçıların tartışmaya temel olarak Sevr Antlaşmasını almalarını kabul etmediğinden konferanstan bir sonuç alınamadı. Tek olumlu sonuç Türklerin Fransız Dışişleri Bakanı Franklin-Bouillon ile konuşmaları

oldu. Bunun sonunda Fransa, İtilâfçıların somut cephesini çatlatan ilk ülke olarak Ankara hükümetini tanıdı.[74]

Türk - Sovyet Antlaşması

Türk - Sovyet Dostluk Antlaşması da 16 Mart 1921'de Moskova'da imzalanmıştı. Ankara hükümeti bu antlaşma ile İtilâf devletlerinin kendisini ittiği yalnızlıktan kurtulmaya başladı. Hükümet, Türkiye'nin tek temsilcisi olarak kabul ediliyordu. Türk milliyetçi istekleri "Misak-ı Milli'nin Türkiye olarak belirlediği topraklar" olarak tanımlanıp kabul ediliyordu. Gümrü Antlaşması ile üç istisna dışında doğu sınırı çizilmiş olmaktaydı. Batum Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine bırakılacak, ancak Türkiye buradan serbestçe yararlanabilecekti; Türk nüfusu çok olan Nahcivan, Azerbaycan himayesinde özerk bir Sovyet Cumhuriyeti olacaktı; Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki egemenliği kabul ediliyorsa da, son durum Karadeniz kıyı devletleri ile daha sonra yapılacak bir anlaşmayla belirlenecekti. Taraflar içlerinden herhangi biri tarafından kabul edilmeyen uluslararası anlaşmaları tanımayacaklar, Sovyetler Birliği de Sevr Antlaşmasını kabul etmeyecekti. Her iki devlet de Osmanlı İmparatorluğu ile Rus çarlığı arasında yapılan tüm anlaşmaların ve bu arada Kapitülasyonların geçersizliğini kabul etmekteydiler. İki ülkenin tüm ilişkilerini düzenlemek için yeni anlaşmalar yapılacaktı. Her iki taraf da 'diğerlerinin topraklarında yıkıcı faaliyette bulunmamak için' söz veriyorlardı. Böylece Mustafa Kemal de Türk Komünistlerini ezmek için istediği hukuksal gerekçeyi elde etmiş oluyordu.[75]

İkinci Yunan Saldırısından Sakarya Savaşına, Mart - Temmuz 1921

Yunanlılar Birinci İnönü Savaşından sonra Bursa ile Uşak arasındaki eski hatlarına çekilmişti. Londra Konferansı'nın sonucunu aldıktan sonra 23 Mart 1921'de yeniden saldırıya geçtiler. Adapazarı ve Afyon ardarda düştü. İsmet İnönü kuvvetlerini yeniden İnönü'nde topladı. Bu kere Yunanlılar saldırılarını sürdürdükleri için İkinci İnönü Savaşı 27 Mart'tan 1 Nisan'a kadar devam etti. Yunanlılar nehirden geri püskürtüldükten sonra da bastırmaya devam ettiler, sonunda 6-7 Nisan gecesi kesin olarak geri çekilerek ikinci Türk zaferinin kazanılmasını sağladılar. İnsan ve malzeme yetersizliği nedeniyle Türkler kaçan düşmanın ardından gidemediler.[78]

1921 yazı Türk İstiklâl Savaşı'nın en kritik dönemiydi. Yunanistan'da Venizelos 1920 Kasım'ındaki seçimlerde düşmüştü; Yunan politikası şimdi daha gerici ve romantik görüşlere sahip Kral Konstantin ile Kralcılar tarafından belirleniyordu. Yeni bir saldırıya hazırlanmak üzere Kral ve hükümeti İzmir'e

gitti (13 Haziran 1921), karaya limanda değil de yüzyıllarca önce Haçlıların çıktığı yerde ayak bastılar. Bu ana kadar Türkiye'ye Sovyet askeri yardımı çok kısıtlıydı, Türklerin silahları gibi paraları da yoktu. Meclis'in bütçesinin yarısı savunmaya harcanıyor, para bulunmadığı takdirde askerler ve memurlar aylarca aylık alamıyordu.[77] Ancak şimdi yeni antlaşmanın sonucu olarak Sovyetler büyük miktarlarda silah ve para yardımına başlamıştı.[78] Yine de Türk kuvvetleri insan ve silah bakımından Yunanlıların çok gerisindeydi.[79]

Mustafa Kemal'in yurt içinde de siyasal sıkıntıları vardı. TBMM üyelerinin hepsi de *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*'ne bağlılıklarını bildirmişlerse de, bu tarihlerde zaten daha ilk baştan beri milli hareket içinde var olan siyasal ayrılıklar nedeniyle çeşitli parlamenter gruplar oluşturmaya başlamışlardı. Sağ gruplar içinde dinî ve ekonomik tutucular, Enver Paşa'nın İttihatçı taraftarı arasında ulema, bazı memurlar ve işadamları da bulu-nuyordu. Ilımlı solcu olan ve Doğucularla Batıcıları içine alan çoğunluk ise Mustafa Kemal'in çevresinde toplanmıştı. Aşırı solda da küçük bir radikal Komünist grubu vardı.[80] Tutucuların çoğu padişahlığın kaldırılmasına karşı çıkıyor, Ankara hükümetini zafer kazanılınca çekilecek olan geçici bir grup olarak görüyordu. Mustafa Kemal ve arkadaşları ise savaşı yalnız bir dizi askeri sefer olarak değil, 1921 Anayasası'nda öngörülen yeni devletin kurulması için kullanılacak bir yol olarak görmekteydi. Mustafa Kemal bu muhalefete Meclis'te kendi *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu*'nu kurarak karşılık verdi (Mayıs 1921). Artık politika Meclis'in onayına sunulmadan önce kendi liderliği altında bu grupta saptanıyordu.[81] Çeşitli muhalif gruplar da padişaha ve 1876 Anayasası'na bağlılıklarını bildirerek ve padişah-halife'nin liderliğinde din temeline dayalı bir Osmanlı devletinin sürdürülmesinde ısrar ederek *Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti*'ni kurdular.[82] Mustafa Kemal'in mecliste çoğunluğu vardı; İtalya ile yaptığı anlaşma sonunda (Mayıs 1921) İtalyanlar güneydeki toprakları milliyetçilere terk edince durumu daha da güçlendi. İzmit'in Yunanlılar tarafından baştanbaşa yakılıp binlerce insanın öldürülmesinden sonra milliyetçi kuvvetler tarafından düşmandan alınmasıyla (28 Haziran 1921) bu gücü biraz daha artmış oldu.[83]

Sakarya Savaşı

Altı aylık bir hazırlıktan sonra yenilenmiş ve yeniden silahlanmış olan Yunan ordusu 13 Temmuz 1921'de yeni bir saldırıya girişerek Kütahya ile Eskişehir arasında ilerlemeye başladı. Hedef Türk sol kanadının Ankara ile bağlantısını kesmekti. Bir kuşatma tehdidi altında bulunan İsmet İnönü ordunun geri çekilmesini emrederek Afyon, Kütahya ve Eskişehir'i düşmana bıraktı (23-25 Temmuz 1921). Savunma planını Ankara'dan önceki son doğal sınır olan Sakarya Nehrine dayandırmıştı. Meclis paniğe kapıldı. Ermeniler karşısında

büyük bir zafer kazanmış olan Kazım Karabekir, Mustafa Kemal'in milliyetçi harekette sivrilmesini uzun süredir hazmedemediği için muhaliflerin başına geçti. Yunanlıların durdurulmalarının olanaksız olduğunu söyleyerek yeni bir politika oluşturulması için Mustafa Kemal'in yetkilerinin kısıtlanmasını istedi. Mustafa Kemal'in muhalifleri ordunun kaçınılmaz olan yenilgisinde tüm suçun üzerinde kalması için kendisinin başkomutanlığa getirilmesini istediler. Mustafa Kemal normal olarak Meclis'e verilen tüm yetkileri üç ay süreyle dilediği gibi kullanmak koşuluyla bu öneriyi kabul etti (4 Ağustos 1921). Her iki öneri de kabul edildi ve Mustafa Kemal Yunan saldırısına karşı koymak için hazırlıklara başladı.[84]

Sovyetlerin yardımına karşın Türk ordusunun elindeki malzeme çok azdı. Her evin bir çift çamaşır, çorap ve ayakkabı sağlaması istendi. Mağazalardaki tüm erkek giyecekleri parası sonra ödenmek üzere orduya devredildi. Tüm yiyecek ve benzin stoklarının yüzde kırkına el konuldu. Nakil araçları sahipleri ordu için ücretsiz taşıma yapmak zorundaydı. Tüm çiftlik hayvan ve arabalarının yüzde yirmisi yine orduya verilecekti. Elinde tabanca, tüfek ve cephane bulunduran herkes bunları orduya vermek zorundaydı.[85] Tüm yedek kuvvetler Sakarya'ya gönderilecekti. Mustafa Kemal başkomutan olunca genelkurmay başkanı olarak Fevzi Çakmak'ı yanına aldı, İsmet İnönü de savaş hattındaki askerlerin komutanlığına getirildi.

13 Ağustos'ta Yunanlılar Ankara'yı hedef olarak seçerek Sakarya'ya doğru saldırıya geçti. Halide Edip gönüllü yazılarak batı cephesinde onbaşılığa getirilince bu, Türk kadınları için önemli bir adım oldu.[86] Savaş Sakarya yakınlarında başladı ve üç hafta sürdü. Top sesleri Ankara'dan duyuluyordu. Türk milleti için çarpışmak üzere orada toplanan halkın çoğu ile politikacılar, Yunanlılar savununa hatlarını yardıkları takdirde savaşa devam için Anadolu'nun içlerine çekilmeye hazır bekliyorlardı. Yunan ordusu Ankara'nın 40 kilometre güneyindeki Haymana'ya kadar geldi. 21 Ağustos ile 2 Eylül arasında on bir gün saldırılarını sürdürdüler, kasabada taş üstünde taş bırakmadılar; ancak Türkler dayanmaya devam etti. Bir yıpratma savaşı başlamıştı ve bundan Yunanlıların galip çıkacakları anlaşılıyordu. Ancak onların da sorunları vardı. Anadolu içinde ilerlemeleri ikmal ve haberleşme hatlarını zayıflatmıştı. Geçtikleri yerleri yakıp yıkmaları ve Türk köylülerini toptan öldürmeleri nedeniyle yiyecek bulamıyorlardı. Cephaneleri de eksilmeye, yüz tutmuştu. Taraflardan birinin pes etmesi ancak bir zaman sorunuydu. Beklenen an 8 Eylül'de birden ortaya çıkıverdi. Düşmanın sol kanadına karşı küçük bir Türk saldırısı öylesine başarılı oldu ki, Mustafa Kemal düşmanın en zayıf noktasının burası olduğuna karar vererek oraya yüklendi. Yunanlılar 13 Eylül'de kaçmaya başlamışlardı. Savaş kazanılmış, Türk, milleti kurtulmuştu.[87] Mustafa Kemal Ankara'ya zaferle dönünce kendisine minnet duyan Meclis, Müşir rütbesiyle 'gazi' unvanını verdi.[88]

Türkler yine zaferlerinin ardını kovalayacak durumda değildiler, bu yüzden bir yıl kadar savaştan uzak kaldılar. Bu arada Türk ordusu yeniden düzenlendi ve silahlandı. Dış dünya artık bir Türk zaferinin kaçınılmazlığını anlamış ve ona göre gerekli düzeltmelere başlamıştı. Gelen diplomatlardan ilki olan Franklin-Bouillon kendi adını taşıyan anlaşmayı imzaladı (20 Ekim 1921). Buna göre Fransızlar Kilikya'dan çekileceklerdi ve gerçekten de kısa bir süre içinde anlaşma hükümlerini yerine getirdiler. Fransızların Ankara hükümetini tanımaları üzerine milliyetçiler güney ordusunu dağıtıp asker ve silahlarını batıya gönderdiler. Fransa, Sevr Barışı yerine Misak-ı Milli'yi de kabul ediyor, Türkiye ile Suriye arasındaki sınırı geleceği sonradan saptanacak Hatay dışında bugünkü hatta kadar çekiyordu. Daha sonra Hatay da 1938'de yapılan bir halkoylaması sonunda Türkiye sınırları içine alınacaktı.

Sevr Antlaşmasının böylece değiştirilmesi üzerine Türkler diğer devletlerle olan konuşmalarında da bu örneği kullandılar. Fransa, barış antlaşmasını protesto eden Arapların ayaklanmasıyla uğraşmak üzere Suriye'ye çekildi.[89] İngilizler Fransızların bu tek taraflı hareketlerini protesto ettiyse de, kendileri Ankara hükümetiyle savaş tutsaklarının değiştirilmesi için bir anlaşma imzalayıp Malta'ya sürülenleri serbest bıraktılar. 22 Mart'ta İngiltere, Fransa ve İtalya dışişleri bakanları İstanbul, Ankara ve Yunan hükümetlerine barış çağrısında bulundular. Ancak Mustafa Kemal böyle bir çağrıya tüm düşman askerlerinin Türkiye'den çekilmelerinden sonra uyabileceği cevabını verdi. Yunanlılar hâlâ Anadolu'daydılar ve Türk ordusunun henüz onları kovmaya hazır olmadığı anlaşılıyordu.

Ankara'da Politik Oyunlar

Yunanlıları kovmadaki bu gecikme yüzünden Ankara'da yine Mustafa Kemal'e karşı bir muhalefet belirmişti. Kazım Karabekir, Rauf Orbay ve Refet Bele gibi önemli askeri liderler askerlikten istifa edip milletvekili olarak Meclis seçimlerini kazandılar ve Mustafa Kemal'in askerî politikasını eleştirmeye başladılar. Parlamenter muhalefet *İkinci Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*'ni oluşturdu. Bu grupta İttihatçılar, Batıcılar, halife taraftarları ve kişisel nedenlerle Mustafa Kemal'e karşı çıkan insanlar vardı. Grubun açıklanan amacı otokrasiyi önlemek, Mustafa Kemal'in kişisel yönetimine karşılık hukuk egemenliğini getirmek, Meclis'te herhangi bir grubun değil, tümünün iktidar olmasını sağlamaktı. Vatana ihanet edenleri yargılamak için kurulan özel İstiklâl Mahkemelerinin kaldırılması, hükümete zorlayıcı güç veren yasaların iptal edilmesi, seçim yasalarının liberalleştirilmesi, Meclis başkanı ile bakanların herhangi bir politik gruba bağlı olmalarını önleyen hükümler getirilmesi istendi.[90] 437 üyenin yalnızca 118 üyesine sahip olan yeni grubun çoğunluğu olmamasına karşın Mustafa Kemal taraftarlarının görevli olarak Ankara dışında bulunmalarından dolayı grup zaman zaman çoğunluğu ele geçiriyor ve Bakanlar Kuru-

lunu eleştiriyor ya da çalışmalarını engelliyordu, 8 Temmuz 1922'de böyle bir andan yararlanarak Mustafa Kemal'in Meclis'in onayına sunmak üzere bakanları aday göstermesi hakkını sona erdirip, bakanların meclis içinden gizli oyla seçilmesini öngören eski yönteme dönülmesini sağlayan bir yasa çıkarıldı. Ayrıca Bakanlar Kurulu başkanlığı Meclis başkanlığından ayrıldı, Meclis başkanı olarak kalan Mustafa Kemal Bakanlar Kurulu başkanlığına eski dostu Rauf Orbay'ın seçilmesini destekledi (12 Temmuz 1922). Mustafa Kemal'in yetkileri büyük ölçüde kısıtlanmasına karşın yine de çok genişti; Türk ordusu hazır olur olmaz Yunanlıları ülke topraklarından kovacağı konusunda Meclis'e söz verdi.[91] Rakipleri, açıkça ortaya çıkmalarının Yunanlılara karşı milli hareketi tehlikeye düşüreceği korkusuyla ancak perde arkasından muhalefeti destekledikleri için, tüm değişikliklere karşın Mustafa Kemal yetkilerinin büyük bir kısmına sahip olmayı sürdürdü.[92]

Yeni Barış Önerileri

Türklerin başarısının ölçüsüne bakılırsa, İtilâf devletlerinin bir barış anlaşmasıyla neler kazanacaklarını umduklarını anlamak güçtür. Mart'ta Londra'da toplanan İtilâf dışişleri bakanları yeniden önerdikleri ateşkesle, Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulmasını, Boğazlardan Türk askerlerinin çekilmesini, İzmir ve Trakya'nın Edirne de içinde olmak üzere Yunanlılara bırakılmasını, Sevr antlaşmasının Türk ordusuna tanıdığı asker sayısının 85.000'e çıkarılmasını, Sevr Antlaşması ile Avrupalıların Türk hükümeti üzerinde elde ettikleri mali denetimin kalkmasını, ancak Kapitülasyonların ve Düyun-u Umumiye'nin devamını öngörüyorlardı. Bu öneriler Misak-ı Milli'ye öylesine ters düşüyordu ki, Meclis'teki tüm grupların, bunların reddedilmesi ve anlaşmaya oturmadan önce Mustafa Kemal'in ülkenin boşaltılması isteğinin tekrarlanması konusunda fikir birliğine varmaları güç olmadı.[93]

Büyük Taarruz

Türk askerî hazırlıkları 1922 yazı boyunca sürerken Ankara'da Mustafa Kemal'in askerî liderliği konusundaki eleştiriler de giderek artıyordu. Sonunda Türk ordusu 26 Ağustos sabahı Büyük Taarruz diye anılan saldırıya başladı. İznik'ten Afyon'a kadar 100 kilometre boyunca cepheye yayılan ordu düşmanın üzerine yürüdü. Bellibaşlı Yunan savunma hatları 26 Ağustos'ta yarıldı, İzmit de aynı gün düştü. Yunan ordusu 30 Ağustos'ta Dumlupınar'da ağır bir yenilgiye uğradı, askerin yarısı öldü ya da tutsak düştü. Binlerce Yunan askeri İzmir'e doğru kaçarken Mustafa Kemal 1 Eylül'de Türk ordusuna en ünlü emrini verdi: "Ordular ilk hedefiniz Akdenizdir. İleri!"[94] Millî kuvvetlerin zaferi için İstanbul'da Fatih ve Ayasofya camilerinde dualar edildi. 2 Eylül'de Eskişe-

hir ele geçirilince Yunan hükümeti İngiltere'nin bir ateşkes sağlayarak hiç olmazsa İzmir'in elinde kalmasını mümkün kılmasını istedi.[95] Mustafa Kemal öneriyi kabul etmedi. 6 Eylül'de Balıkesir, ertesi gün Aydın ve Manisa alındı. Yunanlılar kentten çıkmadan önce Manisa'yı baştan başa yakmışlardı. Atina'da hükümet istifa etti. İki gün sonra, 9 Eylül'de Türk süvarileri İzmir'e girdi. 10 Eylül'de Bursa alındı. Mustafa Kemal'in orduları bir gün sonra da Boğaziçi, Marmara ve Çanakkale'ye yöneldi. Çanakkale'deki İtilâf garnizonları İstanbul' daki İngiliz, Fransız ve İtalyan birlikleriyle takviye edildi. Gemlik ile Mudanya 11 Eylül'de düştü, bir Yunan tümeni teslim oldu. Anadolu'dan kaçan binlerce Yunan askeri İzmir'e doldu, buradan İtilâf devletlerine ait nakliye gemileriyle Yunanistan'a taşındılar. Sivil hükümet İzmir'de şimdi yine Türklerin elindeydi, düzeni sağlamak ve yağmayı önlemek için önlemler alındı. Ancak 13 Eylül'de kentin Ermeni kesiminde yangın başladı; yangın büyük bir hızla üzerlerine gaz dökülmüş diğer binalara sıçradı, kentin itfaiye hortumları kesildiği ve su depoları boşaltıldığı için yangını söndürmek kolay olmadı. Bir gün içinde 25.000 ev yandı, kentin yarısı kül haline geldi. Savaşın Batılı basının da benimsediği son küstahlığı, imparatorluğun bu ikinci büyük kentinin yangınından Türk ordusunun sorumlu olduğu söylentisiydi. Bunun gerçek sorumlusu hiçbir zaman ortaya çıkarılamamıştır.[96]

Bu sırada ordular ilerlemeye devam ediyordu. 14 Eylül 1922'de Bergama ile Kuşadası Türklerin eline geçti, Fransız hükümeti doğu Trakya'yı geri verme önerisinde bulundu, İstanbul hükümeti Mustafa Kemal'e bir telgraf göndererek "Osmanlı(!) tarihinin en büyük zaferlerinden birini" kutladı.[97] 18 Eylül'de Mustafa Kemal Anadolu'daki Yunan ordusunun kesin olarak yok edildiğini bildirdi.[98] Aynı gün İtilâf komutanları Türk kuvvetlerinin Boğazlardan geriye çekilerek İstanbul'un ve Boğazların tarafsızlığına saygı göstermelerini istedi. İngiliz ordusu Londra'dan yedek kuvvet isteyerek savaşa hazırlandı. Ancak İngiliz Genelkurmayı yılın bu mevsiminin "sahra harekâtı için uygun olmadığını, doğa koşullarına alışkın Türkler karşısında İngiliz askerlerinin daha çok zahmet çekecekleri" yolunda bir rapor verdi.[99] İngiliz kabinesi gerekirse Çanakkale'de Türklere karşı direnme kararı verdi ve Yunanlıların doğu Trakya'da kalabilmeleri için Fransız ve İtalyanlardan yardım istedi.[100]

Ancak 19 Eylül'de Fransızlar Çanakkale Boğazındaki mevzilerini terk ederek İngilizleri Türkler karşısında yalnız bıraktılar. Türk askerleri 24 Eylül'de Boğaz bölgesine girdiler, İngilizlerin çekilmeleri isteklerini kabul etmediler; çatışma bir an sorunuydu. İngiliz kabinesi konu üzerinde fikirbirliği içinde değildi. İstanbul'da İtilâf devletleri komutanı olan İngiliz Generali Harrington kendi askerlerinin Türklere ateş açmalarını engelledi, kabineyi gereksiz bir serüven konusunda uyardı ve Mustafa Kemal'e bir çatışma çıkarmadığı takdirde istediklerini bir barış konferansında elde edebileceğini bildirdi. Onun uyarıları sonunda 27 Eylül'de Yunan donanması İstanbul'dan ayrıldı. Aynı gün Kral

Konstantin de devrildi ve Atina'da yeni bir rejim başa geçti, İngiliz kabinesi Yunanlıları Trakya'da Meriç Nehri gerisine çekilmeye zorlama kararı aldı. Yunanlılar çekilmeye başladılar. Bunun üzerine Mustafa Kemal İngilizlerle ateşkes konuşması açılmasını kararlaştırdı (29 Eylül), böylece de bunalım atlatılmış oldu. Misak-ı Milli artık gerçekleştirilmiş sayılırdı. Yunanlıların bundan sonra zafer kazanmaları için büyük bir müdahale gerekirdi ki, İngiltere artık bunu göze alamazdı. Türk İstiklâl Savaşı hedefine erişmişti. Anadolu düşmandan temizlenmiş, doğu Trakya boşaltılıyordu. Mustafa Kemal 2 Ekim'de Ankara'ya döndü. Savaş bitmiş, Türkler zafere ulaşmışlardı.

Mudanya Mütarekesi

Ateşkes konferansı 3 Ekim 1922'de Mudanya'da başladı. Mondros'un aksine şimdi muzaffer batı ordularının komutanı İsmet İnönü başkanlık makamında bulunuyordu; İngiliz ve Yunanlılar da yenik durumdaydı. Ancak İngilizler hâlâ Mustafa Kemal'in ödün vermesini bekledikleri için Misak-ı Milli'nin yerine getirilmesi istemiyle karşılaşınca çok şaşırdılar ve konferans beklenenden de uzun sürdü. İstanbul'daki İngiliz askerleri Türk saldırısını beklerken Türk ordusu İstanbul'a girmeyip Trakya'yı temizleme işlemine girişti. İsmet İnönü'nün İngilizlere verdiği tek ödün, askerlerinin Çanakkale'ye doğru daha fazla ilerlemeyecekleri konusundaki sözüydü. Sonunda İngilizler boyun eğmek zorunda kaldılar. Mudanya Ateşkes'i 11 Ekim'de imzalandı.

Anlaşmaya göre Yunan ordusu Meriç'in batısına çekilecek, Trakya'daki yerlerini İtilâf devletlerine bırakacak, onlar da bu toprakları Türklere teslim edecekti. İtilâf devletleri Meriç'in sağ kıyısını işgal edecek, düzenin sağlanmasını güvence altına almak için bir ay süreyle Trakya'da kalacaktı. Buna karşılık Türkler de son antlaşma imzalanana kadar İngilizlerin Boğazlar bölgesindeki işgalini tanıyacaktı. İstanbul da bu anlaşma içinde kaldığından, kurtarılması için bir süre daha beklemek zorunda kalacaktı.[101]

TBMM'nin özel temsilcisi olarak Refet Bele Trakya'nın geri alınmasını düzenlemek üzere gönderildi. 19 Ekim'de İstanbul'a geldiğinde, zaferden sonra başkente gelen ilk milliyetçi temsilci olarak büyük coşkunlukla karşılandı. İngilizler kendisiyle gelen yüz jandarmanın karaya çıkmasına ancak ertesi gün izin verdi. Bu yüzden Sirkeci'den Divanyolu'na kadar olan tören bir gün geç yapıldı. Ayasofya'da Türk zaferi için dua edildi. Eski kent uzun tarihinde hiç görülmemiş bir duygululukla bu sahneyi izledi.[102]

Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu

İtilaf devletlerinin Lozan'da toplanmasını istedikleri barış konferansı için her tarafta hazırlık başlamıştı. İngiltere'de Muhafazakâr Parti Başbakan Lloyd

George'un istifasını sağladı, ancak Yunan dostu olan Lord Curzon dışişleri bakanlığında kaldı. İstanbul'da rejim değişiklikleri daha da başka oldu. İtilâf devletleri muzaffer Ankara hükümeti ile Mudanya Mütarekesi'ni imzalamışlardı, ancak İstanbul'da başında padişahın ve sadrazam Tevfik Paşa'nın bulunduğu bir Osmanlı hükümeti vardı ve bu hükümet Mustafa Kemal ile diğer milliyetçi liderleri ölüme mahkum etmişti. Mustafa Kemal bağımsızlık kazanılana kadar padişahlık sorununu geri plana atmayı yeğlemişti. Kendisinin en güçlü destekçileri bile hâlâ padişaha saygı duydukları için gerçekten bir sorunla karşı karşıyaydı. Şu halde ne yapılması gerekiyordu?

Sorun bir bakıma İngilizler tarafından çözümlendi. İngilizler hem İstanbul hem Ankara hükümetlerini Lozan Konferansına çağırdılar (27 Ekim, 1922). Ankara hükümeti çağrıyı kabul ettikten sonra Tevfik Paşa Türkiye'yi barış konferansında temsil etmekten mutluluk duyacağını bildirdi. Savaş sona erdiğine göre İstanbul hükümeti yeniden eski gücüne kavuşacak mıydı? Böyle bir şey söz konusu değildi. Diğer düşünceler bir yana bırakılsa bile bu hareket yüzlerce milliyetçi politikacı ve idarecinin Ankara'da geçirdikleri sıkıntılı yıllarda elde ettikleri makamları ve gücü kaybetmeleri demek olurdu. Mustafa Kemal, Ankara'nın en karanlık günlerinde yapamadığı şeyi yapmaya yetecek desteğe sahip olduğuna inanıyordu. 31 Ekim'de bir kabine toplantısında tek çözümün padişahlığı ve böylece İstanbul rejimini kaldırmak olduğunu söyledi. Kendisine karşı çıkan olmadı. TBMM, 1 Kasım 1922'de çıkardığı bir yasayla padişahlığı halifelikten ayırdı ve padişahlığı kaldırdı. Halife, Millet Meclisi tarafından seçilecek ileri gelen bir Müslüman din adamının dışında başka hiçbir güce sahip değildi.[103] Bu yasayla İstanbul hükümeti yasal dayanağını kaybetmiş oldu. Görevleri padişah tarafından verilen Osmanlı yönetici sınıfı böylece tüm makam ve görevlerinden alınmış oluyordu. Refet Bele İtilâf Devletlerine İstanbul'un bundan böyle TBMM yönetiminde olacağını bildirdi. 4 Kasım'da Tevfik Paşa kabinesi istifa etti ve resmî Osmanlı gazetesi *Takvim-i Vekayi*'nin son sayısı basıldı. Refet Bele ertesi gün İstanbul bakanlıklarının çalışmalarını durdurmalarını emretti. İstanbul hükümeti de tarihe karışmış oldu.[104] TBMM' de, İstanbul'da hâlâ hizmet eden memurlar için tazminat ve emekli aylıkları ödenmesi için yasalar çıkarıldı. Bunlardan çoğu kısa bir süre sonra memur sıkıntısı çeken Ankara'ya gideceklerdi. Diğerleri ise İstanbul'da kalabilmek için istifa etmişlerdi.

Osmanlı tarihinin son sahnesi yaklaşıyordu. Sultan Vahdettin yaşamının tehlikede olduğunu öne sürerek yanına oğlunu, baş mabeyincisini, bir iki uşak ve haremağasını alıp bir İngiliz savaş gemisiyle İstanbul' dan kaçtı (16 Kasım), önce Malta'ya, sonra da yaşamının sonuna kadar kalacağı San Remo'ya gitti.[105] Ertesi gün toplanan Meclis, Vahdettin'i halifelikten attı. Mustafa Kemal'in "Egemenlik kayıtsız şartsız Türk milletinindir. Halifenin herhangi bir biçim, yol ya da araçla iktidara ortak olmasını Türk milleti kabul edemez".[108]

demesinden sonra Abdülaziz'in oğlu II. Abdülmecit (1868-1944) halifeliğe seçildi.[107] Yeni halife dünya Müslümanlarına bir genelge yayınlayarak liderliğini kabul etmelerini istedi. Aynı gün Topkapı sarayında geleneksel biat töreni yapıldı. Başka koşullar altında Ankara hükümetinin karşısına çıkacak olanları yatıştırma aracı olarak ele alındığında, halifenin varlığının yeni düzenle bağdaşabilme olasılığı belirdi.

Lozan Konferansı ve Antlaşması

Lozan Konferansı 21 Kasım 1922'de başladı. İsmet İnönü'nün başkanlığındaki Ankara hükümeti temsilcilerinin işleri çok güçtü. İsmet İnönü Sevr barış antlaşmasını altüst eden bir milletin temsilcisi olarak gelmişse de, İtilâf Devletleri kendisini hâlâ yenik bir milletin temsilcisi olarak görüyordu. İsmet İnönü Mudanya'daki sert tutumu yüzünden seçilmiş, ancak hiçbir ödün vermemesi için de yanına Sağlık Bakanı Rıza Nur katılmıştı. Ne var ki, bu önleme hiç gerek yoktu. İtilâf Devletlerince işine gelmeyen öneriler yapıldığında, uzun zamandır kulağı ağır işiten İsmet İnönü söylenenleri duymazlıktan geliyordu. İsmet İnönü Ankara hükümetinin, konferanstaki diğer devletlerle eşit, bağımsız ve egemen bir devlet olarak kabul edilmesini istedi. Türk maliye ve adaletini, azınlıkların korunmasını, Kapitülasyonları, Boğazları ve buna benzer konuları tartışırken Türk bağımsızlığını zedeleyecek herhangi bir noktada ödün vermekten dikkatle kaçındı. İngiliz delegesi Lord Curzon "çoğunlukla aptal bir öğrencisini azarlayan yorgun bir öğretmen gibiydi. Amerikalı gözlemci, iki temsilciyi Türkiye'deki adlî kapitülasyonları tartışmak üzere bir araya getirdiğinde İsmet Paşa tam bağımsızlıktan söz ediyor ve bu işlerin düzenlenmesinin zaman aldığını söylüyordu."[108] İngiliz temsilcilerinden birinin sözlerine göre "aksi yüzlü Türkler tarafından çevrili olan İsmet Paşa konu hakkındaki tüm tartışmalarla ilgisiz gibi görünüyordu. Onun direnişi ve inatçılığı tüm İtilâf temsilcilerinin sabırlarını taşırmıştı."[109] İsmet Paşa sağırlığından yararlanarak zaman kazanıyor, cevaplarını düşünecek zaman buluyor, diğer delegelerin canlarını sıkıyorsa da istediklerini elde ediyordu, İtilâf devletlerinin Bolşevizm korkusunu Türklerin yararına kullanmayı bildi. Konferans sürerken Mustafa Kemal de doğu Trakya'daki son kentleri ele geçirerek Türklerin daha güçlü bir duruma gelmelerini sağladı. 6 Aralık'ta *Halk Fırkası*'nı kurarak ülkedeki politik durumunu da sağlamlaştırdı.[110] Mustafa Kemal Lozan'a Yunanlıların Trakya ve Anadolu'daki vahşetlerini sergileyen kalın bir cilt kitap da gönderdi. Türk ekonomik ve mali bağımsızlığına olan ihtiyacı vurgulamak için İzmir'de bir iktisat kongresi toplandı.

Uzun süren sonuçsuz tartışmalardan sonra Lozan Konferansı tatil edildi (4 Şubat 1923), İsmet Paşa Ankara'ya dönünce verdiği birkaç ödün yüzünden ağır eleştirilere uğradı. TBMM bunun üzerine kendi barış önerilerini hazırladı

(8 Mart 1923)[111] İsmet Paşa bunları 23 Nisan'da toplanan konferansa götürdü. Üç aylık bir pazarlık boyunca İsmet Paşa basını ve kamuoyları barış isteyen muhaliflerini bezdirerek çok gerekli ödünler dışında istediklerini elde etti.[112]

24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalandı. Türk milletinin Misak-ı Milli ile belirtilen toprak bütünlüğü, Musul hariç olmak üzere, kabul edildi. Türkiye Meriç'e kadar doğu Trakya'yı ve batı kıyısında Karaağaç istasyon kasabasını alacak, Yunanistan'dan savaş tazminatı istemekten vazgeçecekti. Yunanistan, halklarının Rum olmaları nedeniyle Ege adalarını alıyor, ancak Çanakkale girişindeki stratejik önemlerinden dolayı imroz ve Bozcaada Türklerde kalıyordu.

Suriye ile sınır Franklin-Bouillon anlaşmasına göre çiziliyor, Hatay ve Antakya şimdilik bu sınırın dışında tutuluyordu.

Bölgede yasayan halkın çoğunlukla Türk ve Kürt olmalarına karşın Musul, Irak'ın mandateri olarak İngiltere'ye kalıyordu. Musul'un son durumunu taraflar sonradan karşılıklı anlaşmalarla saptayacaklardı. Ancak sonunda Milletler Birliği bölgeyi Irak'a vermiştir.

Antlaşmada Ermenistan ve Kürdistan'dan söz edilmemiş, söz konusu bölgeler kendi kaderini tayin ilkesine dayanılarak Türkiye'ye verilmişti. Türkiye de buna karşılık "bu Antlaşma ile çizilen sınırlar dışında tüm haklarından vazgeçecekti." Böylece başlatılan kendi topraklarından başka toprak istememe politikası Türkiye Cumhuriyeti'nin o günden sonra temel ilkesi olarak süregelmiştir.

Lozan Antlaşması Türkiye'ye kendi sınırları içinde tam egemenlik tanınmasını sağlamışsa da, hükümler pek bulanık ve gerçekleştirilmeleri zaman alıcıydı. Örneğin, "Taraflar Türkiye'de Kapitülasyonların tam olarak kaldırılmasını kabul ederler" deniyordu. Ancak Türkiye 20 Ekim 1914'ten önce yürürlüğe girmiş tüm ödüncü anlaşmaların sürdürülmesini kabul zorundaydı. Kendi gümrük politikası üstünde tam olarak söz sahibi olması için de 1929 yılına kadar bekleyecekti. Daha önce yabancılara verilen ödünler ve ayrıcalıklar da ancak Türk hükümetinin sert politikası sonucu kaldırılabilmiştir. Düyun-u Umumiye konusunda da antlaşma, borcu Türkiye ile Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı diğer ülkeler arasında bölüştürüyordu. Düyun-u Umumiye Komisyonu ile borcun parasal değeri konferans sırasında öylesine ateşli tartışmalara neden olmuştu ki, sonunda bunlar antlaşma dışı bırakılmışlardı. Savaş boyunca Düyun-u Umumiye Komisyonu kaldırılmamıştı, ancak tüm düşman temsilcileri ve memurları ülkeyi terk etmişler ve Mihver Devletleri dışındaki tüm bono sahiplerine borç ödemeleri durdurulmuştu. İtilâf Devletleri İstanbul'u alınca Komisyonu kendi temsilcileriyle yeniden canlandırmışlar, bu kez Mihver Devletleri temsilcileri ülkeyi terk etmişler ve durum tam tersine dönmüştü. Uzun konuşmalar sonunda eski imparatorluğun borcu 129.4 milyon Türk lirası olarak saptandı. Yıllık ödemeler 8.66 milyon lira olacaktı. Bundan

Türkiye Cumhuriyeti'ne toplam 84.6 milyon lira borç ve 5.8 milyon lira yıllık ödeme düşüyordu Ancak Türkiye Cumhuriyeti, Abdülhamit'in bu ödemeleri yapmak için gelirlerin Düyun-u Umumiye Komisyonu'na verilmesini öngören Muharrem Fermanı'nı kabul etmeyi reddedince Lozan Antlaşmasına bu konuda bir hüküm getirilmedi. Türkiye antlaşmanın saptadığı yükümlülüğüne itiraz etti ve 1929'a kadar hiçbir ödeme yapılmadı. Sonunda Milletler Birliği'nin aracılığıyla bir uzlaşma yapıldı: buna göre Türkiye'nin borcu 8 milyon altın liraya (80 milyon kağıt lira) ve yıllık ödemesi de 700.000 altın liraya indirildi. 1933'te başlayan ödemelerle Türkiye 1944 yılında borcunun tümünü ödedi.[113]

Lozan Antlaşması'nın ekonomik olmayan maddeleri daha kesindir. Yabancı ve karma mahkemeler kaldırılmıştı, yabancı uyruklular Türk mahkemelerinin yetkisini kabul zorunda bırakıldı. Yabancı gözlemciler Türk mahkemelerini izleyebilecek, ancak gerektiği durumlarda yalnız rapor etme ve şikayet hakları bulunacaktı. Türkiye'deki tüm yabancı posta hizmetleri kaldırılıyordu. Türkiye hiçbir kısıtlamaya tabi olmaksızın askerî gücünü artırabilecekti. Ancak sınır olaylarını önlemek için Trakya'da Yunan sınırı boyunca askerden arınmış bir bölge bırakılacaktı.

Yunanistan, "Savaş yasalarına aykırı olarak Yunan ordu ve sivil idaresinin Anadolu'da neden olduğu hasarı ödeme yükümlülüğünü" kabul edip, Türkiye de, "savaşın uzamasından ve sonuçlarından Yunanistan'ın içine düştüğü malî durumu gözönüne alarak" tazminat isteklerinden vazgeçince savaş tazminatı sorunu da çözümlenmiş oldu. Türkiye ve İtilâf Devletleri savaş tazminatı isteklerinden karşılıklı olarak vazgeçtiler. Yabancıların Türkiye'deki azınlıkları denetleme hakları kaldırıldı. Türkiye doğum, milliyet ve dil farkı gözetmeksizin tüm halkın yasam ve özgürlüklerini koruyacağını taahhüt etti. Dili Türkçe olmayan Türk uyruklular özel konuşmalarında, kamuya açık yerlerde ve hatta mahkemelerde kendi dillerinde konuşabileceklerdi.

Son olarak da, Müslüman olmayan Türklere istedikleri yardımsever, dinî, sosyal ve eğitim kurumlarını kurma ve işletme izni veriliyordu. Türk hükümeti tarafından kabul edilen bu hükümler günümüzde de geçerliliğini korumaktadır.

İtilâf Devletleri uyruklarının savaşta el konulan malları da geri veriliyor, bu konudaki anlaşmazlıkları çözümlemek için yeni karma mahkemeler kuruluyordu. Mâli alan dışında Türk egemenliğine tek kısıtlama Boğazlar konusunda getirilmişti: Boğazlar, başkanı her zaman bir Türk olan karma bir komisyonun denetimi altında olmak üzere uluslararası statüye sokuluyordu. Boğazların iki yakası askerden arındırılacak, ancak Türkiye tarafsız bölgelerden asker nakletme ve İstanbul'da 12.000 kişilik bir kuvvet bulundurma hakkına sahip olacaktı. Türkiye Boğazlar üzerindeki tam denetimi ancak 1936 Montrö Antlaşmasıyla elde edebilmiştir.

En son olarak da ayrı bir anlaşmayla Türkiye ile Yunanistan arasında, 1.3 milyon Rum ile yarım milyon Türkü kapsayan zorunlu yer değiştirme (mübadele) düzenlenmişti. 1918'den önce İstanbul'da yaşayanlar dışında Anadolu ve Trakya'da yaşayan tüm Rumlar Yunanistan'a gönderilecek, Batı Trakya dışında Yunanistan'da yaşayan tüm Türkler de Türkiye'ye getirilecekti. Bu değiştirme işlemi zaten İstiklâl Savaşı'nın son günlerinde binlerce Rum'un İzmir'den Yunanistan'a gönderilmesiyle başlamış bulunuyordu.

Lozan Antlaşması böylece Türk İstiklâl Savaşı ile kazanılan zaferi belgeliyor ve yasallaştırıyordu. Milli sınırlar çok kesin çizilmişti. Yeni Türkiye'de artık yabancı hakları ve ayrıcalıkları yoktu. Ankara'da milletvekillerinin bazıları Musul ve Hatay'ın terk edilmesini eleştirmişlerse de, TBMM antlaşmayı 23 Ağustos'ta 14'e karşı 227 oyla kabul etmiştir.[114]

Lozan başarısı Mustafa Kemal'e yeni bir devlet kurma işini bitirmek için gerekli saygınlık ve yetkiyi vermişti. Ancak önce İtilâf kuvvetlerinin ülkeden çıkmaları gerekiyordu. İngilizlerin İstanbul'dan son askerlerini 2 Ekim 1923 günü çekmeleri planlanmıştı. Dolmabahçe Sarayı önündeki alan bu son tören için hazırlandı. Çeşitli İtilâf ordularını temsil eden muhafız birlikleri yürüyüşe geçtiler, İngiliz birlikleri Türk bayrağını selamlarlarken Türk seyirciler nöbetçi hatlarını yarıp törene katıldılar. İngiliz Coldstream Muhafız Alayı gemilerine doğru yürürken Türkler onların yürüyüş tempolarına göre el çırpıp ıslık çalmaya başladılar. Coldstream bandosu 'Mustafa Kemal Komutanımızdır' parçasını çaldı, Türkler alkışa başladı. Bir İngiliz bandosu 'Auld Lang Syne' parçasını çalarken askerler motorlara binip Boğazın ortasında kendilerini bekleyen gemilerine yollandı. Müslüman İstanbul'un ilk ve son yabancı işgali sona ermişti.[115]

6 Ekim'de Türk ordusunun bir tümeni coşkun bir kutlama töreniyle İstanbul'a girdi.[116] Yugoslavya'ya kaçmış olan Damat Ferit Paşa da aynı gün Niş'te doğal nedenlerle öldü. TBMM 13 Ekim'de çıkardığı yasa ile Ankara'yı yeni devletin başkenti ilan etti.[117] 29 Ekim'de kabul edilen yeni anayasayla devletin, egemenliğin halkta bulunduğu bir cumhuriyet olduğu ilan edildi. Mustafa Kemal Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı ve İsmet İnönü de ilk başbakanı seçildiler.[118]

Şimdi son bir adım daha kalmıştı: Halifeliğin kaldırılması. Abdülmecit görevini ortalığa zarar vermeden yürütmeye çalışıyordu. Ancak Lozan heyecanı geçer geçmez halife-padişahlığı ve padişahı yeniden başa geçirmek isteyen yeni rejim muhaliflerinin merkezi oldu. Halife Mustafa Kemal'den ayrıcalık isteyince Mustafa Kemal şu cevabı verdi: "Halife ve tüm dünya bilsinler ki, bugüne kadar korunmuş olan halife ve halifeliğin gerçek bir anlamı ve gerçek bir varlığı yoktur. Halifeliğin varlığıyla Türk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına bir tehlike oluşturmasına izin veremeyiz. Halifeliğin bizim için tarihî bir anıdan başkaca bir önemi yoktur."[119]

Abdülmecit 29 Şubat'ta son Cuma Selâmlığına katıldı. Bu, Osmanlı hanedanından birinin resmen katıldığı son resmî törendi. Dört gün sonra 3 Mart 1924'te TBMM halifeliğin kalktığını bildirerek Osmanlı hanedanı ve imparatorluğunun sonunu ilan etmiş oldu.[120] Abdülmecit de ertesi gün İstanbul'dan ayrıldı. Osman Bey'in hanedanı kurmasından 640 yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu kesin olarak son bulmuştu. Türk tarihinde artık yeni bir çağ başlıyordu.

5. BÖLÜMÜN NOTLARI:

(1) Samih Nafiz Kansu, *İki Devrin Perde Arkası,* İstanbul, 1957, s. 217-221; Tunaya, s. 520-533.
(2) Selek, I, 82; T. Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele,* 2 cilt, Ankara, I, 124; Rifat Mevlanazade, *Türk İnkılâbının İçyüzü,* Halep, 1929.
(3) Bayar, V, 1572-1582.
(4) Midilli Ahmet, *Türk İstiklâl Harbinin Başında Milli Mücadele,* Ankara, 1928; Bayar, VII, 2368-2383.
(5) Tunaya, s. 358-361; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele,* İstanbul, 1956, s. 548-550; O dönemde Moskova'da başka bir Türk'te Kuran'dı. İlhan E. Darendelioğlu, *Türkiye'de Komünist Hareketleri,* 1910-1973, Ankara, 1973.
(6) E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution,* 1917-1923, III. cilt, Londra, 1952, S. 299.
(7) Karabekir, s. 2-9, 16-17.
(8) Karabekir, s. 19-23.
(9) Rawlinson, *Adventures in the Near East* 1918-1922, Londra ve New York, 1923; Karabekir, s. 161-162.
(10) 30 Mayıs 1919; Karabekir, s. 31, 48, 65, 78; Hovannisian, *Republic of Armenia,* I, 426-428.
(11) Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da,* s. 47-48; HTVD no. I; *Tar. Ves.,* 11/12, s. 402.
(12) HTVD, Eylül 1952, no. 3-6; Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da,* s. 42-46; Selek. I, 172-180.
(13) Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da,* s. 43; Lord Kinross, *Atatürk,* New York, 1965. S. 149-153, 156-157; HTVD, Eylül, 1952. s. 6.
(14) *Türk İstiklâl Harbi.* II/2, s. 120-124; Bayar. VI. 1768-1818. 1903-2046, VII, 2253-2263. VIII, 2474-2567.
(15) Bayar, V, 1457-1465. VIII, 2581-2589, 2752-2755.
(16) HTVD, no. 4, Haziran, 1953, bel. 64-65, 69, 71, 77; no. 5, Eylül 1955, no. 92.
(17) *Atatürk TTB,* s. 23-24.
(18) Karabekir, s. 35-36, 43; F. Kandemir. *Milli Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal, Arkadaşları ve Karşısındakiler,* İstanbul, 1964, s. 35-36.
(19) *Speech,* s. 28-30.
(20) Kili, *Kemalism: Speech,* s. 30-34; Nutuk, I. 30-34.
(21) Bayar, VIII, 2595-2602; *Nutuk, I,* 35, III, 916-917.
(22) Bayar, VIII, 2632-2656. 2760-2763.
(23) Goloğlu, *Erzurum Kongresi,* s. 201-203; Bayar. VIII. 2670-2681. 2764-2778.
(24) Şerafettin Turan, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Milliye Hatıraları,* İstanbul, 1967, s. 44, 161, 212; *Türk İstiklâl Harbi,* II/l, s. 21; Bayar, VIII, 2718-2736.
(25) Goloğlu, *Sivas Kongresi,* s. 232-234; İngilizce çevirisi için bakınız E.G.Mears, Modern Turkey, New York 1924, s. 624-627. Tar. Ves. I/l, Haziran 1941.

(26) Kili, *Kemalism,* s. 15-16; Nutuk, I, 243; *Türk İstiklâl Harbi,* II/2, s. 62; Selek, I, 310.
(27) Mears, s. 631-633; *New York Times,* 18 Ekim 1919.
(28) Meclis-i Mebusan, *Zabıt Ceridesi,* 4 devre 11 inikad, 17 Şubat 1336/17 Şubat 1920, s. 114; Gologlu, *Üçüncü Meşrutiyet,* 1920, s. 80-1; Bkz. İngilizce çevirisi için Mears, s. 629-631. New York Times, 1 Ekim 1922; bkz. Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele,* I, 195; *Türk İstiklâl Harbi,* II/2, s. 95, 100, II/6, kp. IV, 15; Ahmed Emin (Yalman), *Turkey in the World War,* New Haven, 1930, s. 276-277: Kili, *Kemalism,* s. 224-225.
(29) *Documents on British Foreign Policy,* First Series, XVII, 59-60.
(30) Nutuk, II, 443; *Türk İstiklâl Harbi,* II/2, 41, VI, 27.
(31) *Türk İstiklâl Harbi,* II/6 kp. IV, s. 16; Türkgeldi. *Görüp İşittiklerim.* S. 259.
(32) *Türk İstiklal Harbi,* 11/2, s. 97, 101, II/6, kp. IV, 16; Söylemezoğlu, s. 197; Kansu, I, 553; Mears, s. 631.
(33) Söylemezoğlu, s. 216; Ahmet Hilmi Kalaç, *Kendi Kitabım,* İstanbul, 1960, s. 169.
(34) *Nutuk,* I, 417-419; Kansu, s. 568; *Türk İstiklal Harbi,* II/2, s. 101; Yalman, *Yakın Tarihte,* II, 54.
(35) *Atatürk TTB,* IV, 258.
(36) *Documents on British Forcing Policy,* First Series, XVII, 49-50, 7 Şubat 1921.
(37) HTVD, no. 13 Eylül 1955, bel. 337; Nutuk, I, 421; *Türk İstiklâl Harbi,* n/2, s. 158; Nurettin Peker, *İstiklâl Savaşının Vesika ve Resimleri,* 1955, s. 159-160.
(38) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* 70-79; Webster, s. 86.
(39) Kili, *Constitutional Developments,* s. 160-162; Şeref Gözübüyük ve S. Kili, haz. *Türk Anayasa Metinleri,* Ankara. 1947, s. 86-87; *Atatürk Söylev,* I, 206-210.
(40) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* 1/1, s. 145; *Türk İstiklâl Harbi,* II/2, s. 340.
(41) *Atatürk Söylev,* I, 58-59.
(42) F. W. Frey, *The Turkish Political Elite,* Cambridge, Mass., 1965, s. 181; T. Bıyıklıoğlu, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukuki Statüsü ve İhtilâlci Karakteri," *Belleten,* 24 (1960), 658n; Gologlu, *Üçüncü Meşrutiyet,* s. 295-303.
(43) Samet Ağaoğlu, *Kuvayı Milliye Ruhu,* İstanbul, 1944, s. 31-32.
(44) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* I, 11 Mayıs 1920, V, 18 Kasım 1920, s. 364-365; Berkes, s. 438-440.
(45) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* V, 368-369, XIV, 22.
(46) *Atatürk Söylev,* I, 209.
(47) Edib, *Turkish Ordeal,* s. 170-173; Halil İbrahim Karal, "Turkish Relations with Soviet Russia During the National Liberation War of Turkey, 1918-1922," basılmamış doktora tezi. University of Claifornia, Los Angeles, 1967, s. 160-166.
(48) HTVD, no. 11 (Mart 1955), bel. 271; *Türk İstiklâl Harbi,* II/2, 83; VI. 76; Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da,* I, 58, 85; Gologlu, *Üçüncü Meşrutiyet,* s. 143.
(49) Kılıç Ali, *İstiklâl Mahkemesi Hatıraları,* İstanbul, 1955.
(50) Speech, s. 401-402; Edib, *Turkish Ordeal,* s. 172-174; Kılıç Ali, *İstiklâl Mahkemesi,* s. 1-52.
(51) Yunus Nadi, *Çerkez Ethem Kuvvetlerinin İhaneti,* İstanbul, 1955, s. 11.
(52) *Speech,* s. 404; Cebesoy, *Hatıraları,* s. 466.
(53) Selek, I, 317-319; *Speech,* s. 423-466; Cemal Kutay, *Çerkes Ethem Dosyası,* 2 cilt, İstanbul 1973; Edib, *Turkish Ordeal,* s. 231-237; Özalp, I, 166-170.
(54) *Türk İstiklâl Harbi* II/2, s. 84, VI, 71; Özalp, I, 65-71, 108-116.
(55) Halis Asarkaya, *Ulusal Savaşta Tokat,* Ankara, 1936, s. 121.
(56) Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist,* s. 184-190; Tunaya, s. 532.
(57) Cebesoy, *Hatıraları,* s. 507, 509; Tunaya, s. 531, *Atatürk TTB,* II, 358; Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist,* s. 184, 303; Hikmet Bayur, "Mustafa Subhi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başı Dışarda Akımlar," *Belleten,* 35 (1971), 587-654.
(58) *Yakın Tarihte,* I, 297.

(59) Karabekir, s. 929-930; *Speech,* s. 412-414.
(60) Fethi Tevetoğlu, *Açıklıyorum,* Ankara, 1965, s. 195; Karabekir, s. 114; Sami Sabit Karaman, *İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa,* İzmit, 1949.
(61) D. Rustow, "Enver Pasha," EI², II, 700-702.
(62) D. Rustow, "DJemal Pasha," EI², II, 531.
(63) *Documents on British Foreign Policy,* First Series, XVII, s. 89-90.
(64) Mears, s. 634-642. Reşat Ekrem Koçu, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitulasiyonlar,* 1300-1920..., İstanbul, 1934, s. 274-281.
(65) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* I Devre III, 299: *Türk İstiklâl Harbi,* II/6, kp. IV, 17.
(66) *Türk İstiklâl Harbi;* III, 92, 273. FO 5042/E692, FO 5211/E15253, FO 5045/E2809, FO 5045/E2736. FO 4963/E14103, FO 5041/E357.
(67) Cebesoy, *Moskova Hatıraları,* İstanbul, 1955, s. 33-35, 91-92; *Atatürk* TTB, S. 337-340.
(68) Karabekir, s. 840.
(69) Karabekir, s. 950-952.
(70) *Türk İstiklâl Harbi,* II/2, s. 120-124 ve 6 no.lu harita.
(71) Bayar, VII, 2075-2105, 2137-2179.
(72) *Nutuk,* II, 544; Yunus Nadi, Çerkes Edhem, s. 97.
(73) *Türk İstiklâl Harbi,* II/2, s. 194-343.
(74) *Türk İstiklâl Harbi,* II/3, s. 260; Şimşir, s. 15; Selek, II, 203.
(75) Webster, s. 93; *Nutuk.* II, 460; Karabekir. s. 884; *Türk İstiklâl Harbi,* II, 225, 255.
(76) *Türk İstiklâl Harbi,* II/3, s. 249-585.
(77) Selek, I, 106-115, II, 151-158.
(78) Karabekir, s. 882, 1165; Cebesoy, *Moskova Hatıraları,* s. 82.
(79) Selek, II, 189, 232-236, 283.
(80) Kili, *Kemalism,* s. 27; Webster, s. 97.
(81) Tunaya, 553-559; *Tar. Ves.,* III/13 (1949), 12-15.
(82) Selek, I, 592; Kili, *Kemalism,* s. 29.
(83) Rahmi Apak, *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu,* Ankara, 1942, s. 143; *Türk İstiklâl Harbi,* V, 33, 35; Özalp, I, 179.
(84) TBMM, *Zabıt Ceridesi, XII,* 19-21; *Nutuk,* II, 612, *Speech,* s. 515-517; *Türk İstiklâl Harbi,* II/6, kp. 1., s. 194, IV, 229.
(85) *Nutuk,* II, 616; *Atatürk TTB,* IV, 394-400.
(86) *Atatürk Söylev,* 135.
(87) Özalp, I, 213; TV, II/8, 92; *Nutuk,* II, 618, Selek, I, 287.
(88) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* 1/12, 264; *Nutuk,* II, 620; *Türk İstiklâl Harbi,* II/2, 584; *Tar. Ves.,* II/8, 96; *Düstur*³, II, 143.
(89) *Düstur*³, II. 98-107; Hurewitz, *Diplomacy*¹, II, 98-100; *Nutuk,* II, 624; Selek. I, 667; *Türk İstiklâl Harbi,* II/6, kp. 1, s. 10, IV, 249, 252.
(90) Tunaya, s. 533-539; Weiker, s. 45; TV, III/13 (1949), s. 12-15.
(91) *Nutuk,* II, 633; Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru,* s, 255; Karabekir, s. 440-443; TBMM, *Zabıt Ceridesi,* I/21, s. 359.
(92) Weiker, s. 46.
(93) *Türk İstiklâl Harbi,* II/6, ktb. 1, s. 325 II/6, ktb. 4, s. 37; Şimşir, s. 377.
(94) *Türk İstiklâl Harbi,* II/6, kp. 2, s. 277, Atatürk TTB, IV, 450.
(95) Şimşir, s. 479.
(96) *Türk İstiklâl Harbi,* II/6, kp. 3, s. 156; Edib. *Türkün Ateşle İmtihanı,* S. 292.
(97) M. Sertoğlu, "Atatürk'le İlgili Üç Belge," Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 1/1 (1967), 3-7.
(98) *Türk İstiklâl Harbi,* II/6, kp. 3, s. 226.
(99) David Walder, *The Chanak Affair,* Londra, 1969, s. 281.

(100) Walder, s. 281.

(101) *Nutuk,* II, 679; Turk İstiklâl Harbi, II/6, kp. 4, s. 36, 83; Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele,* I, 450-454; Reşat Ekrem (Koçu),*Osmanlı Muahedeleri,* S. 312-317.

(102) Fethi Tevetoglu, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar,* s. 77-81.

(103) *Nutuk,* II, 683, 689, 691; TBMM, *Zabıt Ceridesi,* 1/24, s. 314-315; *Türk İstiklal Harbi,* II/6, kp. 4, s. 111-112; *Düstur*[3], III, 152.

(104) *Türk İstiklâl Harbi,* II/6, kp. 4, s. 112-113; Tevetoğlu. *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar,* s. 86.

(105) Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da,* s. 49-59; Walder, s. 333-334; *Nutuk,* II, 692; TBMM, *Zabıt Ceridesi,* I/24. s. 562; *Türk İstiklâl Harbi,* II/6, kp. 4, s. 112.

(106) *Nutuk,* II, 699-700.

(107) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* I/24, s. 564-565; *Türk İstiklâl Harbi,* II/6, kp. 4, 113.

(108) Davison, "Lausanne," s.. 201-202.

(109) *Documents on British Foreign Policy,* 1919-1939, First Series, XVIII, Londra, 1972, no. 478, s. 690.

(110) *Nutuk,* II, 718.

(111) *Türk İstiklâl Harbi,* II/6, kp. 4, s. 213; Sabis, V, 362; Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti,* Ankara, 1971, s. 139.

(112) *Documents on British Foreign Policy,* First Series, XVIII, 688-1064; Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler,* Ankara, 1969; Roderic Davison, "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne," G. A. Craig ve F. Gilbert, haz. *The Diplomats,* 1919-1939; Princeton, N. J.. 1967, s. 172-209; Ali Naci Karacan, *Lozan,* İstanbul, 1971; M. Cemil Bilsel, *Lozan,* 2 cilt, Ankara, 1933.

(113) Hershlag[1], s. 27-30; I. Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi,* İstanbul, 1964, s. 113-358.

(114) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* II/1, s. 264-284; Davison, "Lausanne," s. 208.

(115) Walder, s.'349-352; Yalman, *Yakın Tarihte,* III, 79-80; Ali Fuat Erden, *Atatürk,* Ankara, 1952, s. 91.

(116) Yalman, *Yakın Tarihte,* III, 86-87.

(117) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* II/2, s. 665, 670; *Nutuk,* II, 796.

(118) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* II/3, s. 99, 103.

(119) *Nutuk,* II, 846-848.

(120) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* II/7, s. 7, 24, 27. 69; *Nutuk,* II, 849.

ALTINCI BÖLÜM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ, 1923-1975

Türkler bağımsızlıklarını kazanmışlardı ama on yıl süren savaş ve ihtilâl, kıyım ve karşı kıyım, çapulculuk, ablukalar ve düşman işgali nüfusu büyük ölçüde azaltmış, yeni Türkiye'yi oluşturan toprakların ekonomisini paramparça etmişti.

1923'te Türk Toplumu ve Ekonomisi

Toplum müthiş bir karışıklığın içindeydi. Müslüman olmayanların çoğu ülkeyi terk etmiş, Rum topluluğu 1.8 milyondan 120 bine, Ermeniler 1.3 milyondan 100 bine düşmüştü. Savaşta en az 2.5 milyon Türk ölmüş, Anadolu ve doğu Trakya nüfusu 13.269.606'ya inmişti.(1) Dış ticarette de korkunç düşüşler olmuş, ihracat 1911 ile 1923 arasında 25 milyar kuruştan 800 milyon kuruşa, ithalât da 4.5 milyar kuruştan 1.4 milyar kuruşa inmişti. Devlet gelirleri 2.87 milyar kuruştan 1.8 milyar kuruşa düşmüşse de, İstanbul bürokrasisinin daraltılmasıyla giderler 1.72 milyar kuruş olduğundan böylece yıllardır ilk kez bir gelir fazlası sağlanabilmiştir.(2) Perakende fiyat endeksi 1914'te 100'den 1923'te 1279'a çıkmış, ve 1920'li yılların sonuna kadar fiyatlar yükselmeye devam etmiştir.(3)

Savaşın sıkıntıları ardından ekonomik geleceğin de parlak olmaması genç Cumhuriyetin milliyetçilerini on yıl önceki Jön Türk liderleri gibi militarist bir politikaya yöneltebilirdi. Ya da Nazi Almanyasında olduğu gibi, milletin başına gelen felâketleri vurgulayarak aşırı milliyetçi, intikamcı ve diktatörce bir rejime dönebilirlerdi. Oysa Türkiye Cumhuriyeti, millet olarak geleceğine güvenen ve olumlu bir kişiliği benimseyen yapıcı bir politika izlemiştir. Bu davranışın başarısı için çok önemli olan bir nokta da istiklâl Savaşının kazanılmış olması ve yeni millet - devletin kuruluş yıllarında sahip olduğu liderin niteliğidir. Kendisine minnettar olan milleti tarafından *Atatürk* adı verilen Mustafa Kemal savaş alanlarındaki zaferinden elde ettiği ünü halkının saygısını kazanmak için kullanmış ve onlara savaşı izleyen barış ve yeniden kurma yıllarında yön göstermiştir.

Tarihin sağladığı deneylerin bilincinde olan *Atatürk*'ün yaşamı ve mesleği, alçak gönüllü geçmişinden eğitimi ve askerliğine kadar bir tek belirli amaca yöneliktir: Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden yeni bir Türk milleti çıkarmak. 1881'de Selanik'te doğan Atatürk'ün babası küçük bir Osmanlı memuruydu. Böylece kendisi yönetici sınıf üyesi oluyordu ama bu kökeniyle, toplumsal düzenin daha yüksek basamaklarında bulunan diğer milliyetçilerin yaşamları boyunca geleneklere karşı besledikleri sadakat ve saygıyı beslemiyordu.

Mustafa Kemal, sıradan insanların ihtiyaçları ve düşünceleri konusunda arkadaşları arasında bir eşi daha olmayan bir duyarlığa sahipti. Okul yıllarında, Selanik'te kendisine öğretmeninden Kemal adını kazandıran zekâsını gösterdiği askeri rüştiyede, 1899'da girdiği İstanbul'daki harp okulunda, daha sonra Şam ve İstanbul'daki askeri hizmetleri sırasında kendisini geçinmesi güç bir meslektaş ve ast, ama sonraları üstün bir milli lider olarak belirleyen kişisel niteliklerini ortaya vurmuştur. Geçinmesi gerçekten çok güç bir insandı: Dostlarının ya da üstlerinin yanlışlıklarını yüzlerine vurmaktan çekinmez, kendisi haklı çıktığı zaman da bunu yüzlemekten kaçınmazdı. Kendi zekâsını kabul etmeyenlere karşı olduğu gibi budalalıklar karşısında da aşırı sabırsızdı. Astları yanında çok otoriterdi, ancak üstlerinin otoritesine saygı göstermek istemezdi. Bu yüzden gerek Jön Türk hareketinde, gerekse askerlikte yetenek ve deneylerinin gerektirdiği mevki ve rütbelere getirilmemiş ve belki de böylece ülkeyi felâkete sürükleyen Jön Türkler arasından sıyrılarak politik yaşamını kurtarabilmiştir.

Jön Türkler iktidara gelince Mustafa Kemal'i önce Libya'ya (1911 - 1912), sonra askerî ataşe olarak Bulgaristan ve Berlin'e göndermişlerdir. Birinci Dünya Savaşı'nda Gelibolu'ya (1915), Kafkaslar'a (1916) ve son olarak da Suriye'ye (1917) atanması çoğunlukla üstlerinin kendisinin İstanbul'da varlığıyla, sürekli eleştirilerinden kurtulmak istemelerinden kaynaklanır. Mustafa Kemal Alman askeri etkinliğine hayran kalmışsa da, Alman danışmanlarının küstahlık olarak nitelendirdiği davranışlarını hazmedememiş, buna karşılık yanındaki Alman ve Avusturyalılar arasında da kendisi buna benzer bir ün yapmıştır. Ancak temel askerlik bilgisi, adamlarını anlama ve onları yönlendirme yeteneği yüzünden her gittiği yerde başarılı olmuş, savaştan sonraki karışıklık yıllarında üst düzeye yükselecek askeri ünü elde etmesini sağlamıştır.

İstiklâl Savaşında da aynı nitelikleriyle Türkleri zafere ulaştırmıştır. Yerel lider ve generaller otoritesini kabule yanaşmadıkları zaman doğrudan doğruya halka başvurmuş, ve onların liderlerini kendilerine katılmaları için zorlamaları sonucunu yaratmıştır. Otoriter tabiatı, yalnız kendisinin haklı olduğuna inancı, muhalefeti kabul edemeyişi, doğrudan doğruya sıradan halka hitap

edebilmesi gibi kendisini kötü bir meslektaş ama iyi bir asker yapan nitelikleri bu kez Türk zaferi için gerekli birliği sağlayabilmişti. Mustafa Kemal bu sırada daha önce hiç ortaya çıkmamış yanlarını göstermiş, uzun vadeli ilkeleri kısa vadeli sorunların çözümünün sonuna bırakabileceğini, politik güçleri analiz edip kullanabileceğini, yol ve yöntemlerini hazırlamadan radikal değişiklikleri erteleyebileceğini göstermiştir.

Bu yolla İstiklâl Savaşı sırasında padişahı başa geçirmek için savaştığını söyleyerek padişaha saygı duyan herkesin milli hareketi desteklemelerini sağlamıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi halk adına kurulduktan sonra bile bunun padişahın düşman elinde olduğu ve Türk milletini kurtarmak için önderliği alamayacağı için yapıldığını söylemiştir. Yunanlıları denize döktükten sonra arkasına topladığı halk yığınları Mustafa Kemal'in padişahlığı kaldırmasını mümkün kılmıştır. Ve Lozan'da Misak-ı Milli zaferinden emin olduktan sonradır ki halifeliği kaldırmış ve Türkiye Cumhuriyetini kurmuştur. Bu sabır ve zamanlama yeteneği Cumhuriyet yıllarında kendisine aynı başarıyla hizmet edecektir.

Mustafa Kemal Türk milleti için neler düşlüyordu? İstiklâl Savaşının ilk günlerinden 1938'de ölümüne kadar yüzlerce konuşma, program ve yasada geliştirilen temel fikir ve politikalarına toplam olarak *Kemalizm* adı verilmektedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk günlerinde Doğucularla Batıcılar arasındaki çatışma ve tartışmalarda ortaya çıkan ve savaş sırasında ilan edilen anayasanın yerine geçen 1924 Anayasası'nda yer alan bu düşünceler, daha sonra Mustafa Kemal'in bunları sağlamak için başlıca araç olarak yarattığı *Cumhuriyet Halk Partisi*'nin politik programları içine de sokulmuştur. 1937 Şubat'ında bunlar Anayasa'nın ikinci maddesine geçirilen altı ideoloji altında toplanmışlardır: Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, İnkılâpçılık, Laiklik ve Devletçilik. Mustafa Kemal ile haleflerinin 1923'ten günümüze kadar geliştirdikleri programların temelini bu ilkeler oluşturur. İlk dört ilke yeni politik yapının ideolojik temelini meydana getirmekte, son iki tanesi de reformlar için düşünsel bir çerçeve sağlama politikasını belirlemektedirler.

Cumhuriyetçilik

Cumhuriyetçilik yalnızca padişahlığın yerine Cumhuriyet rejiminin geçmesi değil, küçük bir yönetici sınıfın iktidarda bulunduğu ve büyük halk kitlelerinin onu ayakta tutmak için var oldukları anlamına gelen tüm Osmanlı toplumu düzenini ortadan kaldırmaktır. Mustafa Kemal'in padişahlık ve halifeliği kaldırma hareketi eski Osmanlı reform düşüncesini de sona erdirmiştir. Tanzimatçılar ve II. Abdülhamit eski kurumların yenileriyle yer değiştirmesi kavramını genellikle imparatorluğun politik örgütü için kullanmışlar, ama bunu toplumsal temellerine yaygınlaştırmamışlardır. Şimdi padişahlık, halifelik ve yönetici sınıf yerini bir cumhuriyete bırakmış, halkın kendini kendi yararına

yönetme hakkını ve egemenliğini ortaya çıkarmıştı. Yeni slogan *Hakimiyet Milletindir* idi. Cumhuriyet halk için ve halk tarafındandı. Halk kendi çıkarlarının Cumhuriyetinkilerle eş olduğunu anlamış, Cumhuriyetin var oluş ve refahının kendisinin var oluş ve refahı demek olduğunu öğrenmişti.

Milliyetçilik

Milliyetçilik, özellikle Türk milliyetçiliği istiklâl Savaşı ve Cumhuriyet için başlıca birleştirici çağrı olmuştur. Toprak kayıpları ve azınlıkların kendi milliyetçi emellerinden vazgeçip çokuluslu bir Osmanlı devletine yanaşmamaları Osmanlıcılığı Türk milliyetçiliğine döndürmüştür. Savaşlar sırasında azınlıkların kaçmaları 1927'de toplam nüfusun yüzde 97.3'ünü Müslüman Türk olarak bırakınıştı ki, böylece Cumhuriyet etnik ve kültür bakımından homojen bir duruma erişiyor ve Türk milliyetçiliği amaç ve hedeflerini yerine getirecek duruma girmiş oluyordu.

Milliyetçilik doktrinleri devlet tarafından basın, okullar ve çeşitli hükümet daireleri, Cumhuriyet Halk Partisi, Türk Ocağı örgütü aracılığıyla yayılıyordu. Üstesinden gelinecek başlıca engel yüzyıllardır Osmanlılar ve yabancılar tarafından 'Türk'e karşı duyulan horgörü duygusuydu. Kemalistler Türklerin dünyanın en büyük istilâcı ırkından geldiklerini, dünya uygarlığının kurulmasında ve gelişmesinde önderlik ettiklerini, Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük olan her şeyin Türk katkısıyla başarıldığını ileri sürdüler. Türklere tarihte neler yaptıklarını öğretmek için 1925'te *Türk Tarih Kurumu* kuruldu. Milliyetçi dil ve tarih kuramları ortaya atıldı. Türkçenin yeryüzünün ilk dili olduğu ve bütün dillerin bundan türediğini ileri süren *Güneş Dil* kuramı geliştirildi. İlk insanların Türkler oldukları ve insanlığın tüm ilerlemesinin Türk kökenli olduğu, Anadolu'da onbirinci yüzyıldan sonra değil de, insanlığın başlangıcından beri kesintisiz bir Türk tarihi bulunduğu, Türklerin tarih sahnesinde ilk kez Sümerler ve Hititler olarak görüldükleri ortaya atıldı.

Türk milliyetçiliğinin önemli bir öğesi de 1926'da kurulan *Türk Dil Kurumu*'nun liderliğinde dilin Türkçeleştirilmesi olmuştur. Okul programlarından Arapça ve Farsça dersleri çıkarıldı. Yabancı kökenli sözcükler yerine halk dilinde kullanılan saf Türk kökenli sözcükler kullanıldı ya da Türk morfolojisine uygun olarak yenileri türetildi. Yeni Türkçenin aracı olarak Arap harfleri yerine Latin alfabesi alındı. Dilde milliyetçilik iki yönlüydü: hem halkın okuma yazma öğrenmesi kolaylaşacak, hem de Jön Türkler Osmanlı geçmişinden kopartılarak tutucu zihniyet yerine çağdaş ve liberal bir zihniyetle yetiştirilecekti. Mustafa Kemal ırkıyla gurur duymanın yanı sıra ihtiyaçlara göre reform ve değişiklikleri doğal gören, pek çok Osmanlı reformcusunun geçmişte yaptığı gibi 'eski iyi günlere' özlemle bakmayacak yeni bir Türk kuşağı yetiştirmek istiyordu.

1920 ve 30'lardaki bu Türk milliyetçiliği kuramları aşırıydı, ancak bunlar bir gerçeğin aranması için yaratılmış değildi. Bunlar daha çok Cumhuriyet'in amaçlarını gerçekleştirecek silahlardı; nitekim hedefe varıldıktan sonra çoğu terk edilmiştir. Türk milliyetçiliği bölgeciliğin yerine geçmiş ve Türk halkını ortak hedefler çevresinde birleştirmiştir. Milliyetçilik Osmanlılığın ve Pan-İslamcılığın gözden düşmüş ideolojileri yerine bir milli dayanışma duygusu yaratmıştır. Böyle bir hızlı değişim döneminde çıkacak olan sınıf çatışmaları ve ideolojik bölünmeler önlenebilmiştir. Türk milliyetçiliği Türkleri saldırgan emeller gütmeden kendi ülkelerini kalkındırmaları için özendirmiştir. Türk milliyetçiliği emperyalist değildi; önemli Türk azınlıklarının hâlâ yaşadıkları bölgeler de içinde olmak üzere bir zamanlar Osmanlıların egemenliğinde olan toprakları yeniden ele geçirerek büyüme arzusunu gütmüyordu. Jön Türklerin Pan Türkçülüğe verdikleri önem de artık geçmişte kalmıştı. Şimdi Lozan Antlaşması ile yaratılan Cumhuriyet'in sınırları içinde Türkler için modern bir devlet yaratılması vurgulanmaktaydı. Cumhuriyet'in kaybedilen topraklar konusundaki tek hedefi buralarda yaşayan Türklere dürüst ve adil davranılmasını güvence altına almaktı.

Türkiye 5 Haziran 1926'da İngiltere'yle yaptığı anlaşmayla Musul üzerindeki haklarından vazgeçti. Buna karşılık bölgede üretilen petrolün yüzde 10'unu alacak, ayrıca İngiltere de Kürtleri ve Ermenileri kışkırtmaktan vazgeçecekti. Böylece iki ülke arasındaki eski dostluk yeniden kurulacak ve İngiltere Türk ekonomisine katkıda bulunacaktı. Türk miliyetçiliği, en yakın zamanlarda savaştıkları da içinde olmak üzere komşularına düşman değildi. Şimdi başlıca amaç ortak çıkar için işbirliğiydi. Yunanistan ile Türkiye 30 Aralık 1930'da imzaladıkları bir dostluk anlaşmasıyla sınır ve nüfus değiştirme sorunlarını çözümledi, doğu Akdeniz'de deniz eşitliği konusunda anlaştılar, kısmen Bulgarların batı Trakya yoluyla Ege'ye yeniden açılma tehdidi altında statükonun sürdürülmesine karar verdiler.[4]

1930'da İngiltere, Macaristan, Almanya, Bulgaristan ve diğer ülkelerle imzalanan ticaret ve dostluk anlaşmaları Türkiye'nin 18 Temmuz 1932'de Milletler Cemiyeti'ne girmesiyle sonuçlandı.[5] İtalyanların Habeşistan'a saldırması ve Ortadoğu'da da buna benzer hareketlere kalkışması korkusu üzerine Türkiye Milletler Cemiyeti'yle Balkan komşularını destekledi ve İngiltere ile Fransa'ya yaklaştı. Türkiye 9 Şubat 1934'te Atina'da Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya ile *Balkan Antantı*'nı imzaladı; bu ülkeler birbirlerinin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığına saygı göstermeyi, aralarındaki anlaşmazlıkları çözümlemek için görüşme yolunun açık tutulmasını kararlaştırdılar.[6] Makedonya'da, batı Trakya'da ve Dobruca'da hâlâ toprak emelleri olan Bulgaristan, Türkiye ile gelişen ilişkilerine karşın Antant dışında kaldı. Dünya ile yakınlaşmayı önleyen iki önemli sorun kalmıştı artık: Boğazlar ve Hatay. Türkiye 11 Nisan 1936'da Lozan Antlaşması'na imza koyan devletlerden Boğazları tahkim

etmek ve tam egemenliğini üstlenmek için izin istedi. 20 Temmuz 1936 Montrö Antlaşmasıyla İtalya dışında diğer devletler Türk önerilerini kabul ettiler, İtalya da daha sonra ayrı bir anlaşmayla durumu kabul etti (2 Mayıs, 1938).[7]

Nüfusu Türk ve Araplar arasında eşit bölünmüş ve başka bir ülkenin (Fransız mandası altındaki Suriye'nin) işe karıştığı Hatay sorununun çözümlenmesi daha güçtü. Franklin-Bouillon Anlaşması (1921) burada Fransız yönetiminde özerk bir rejim kurmuştu. Türkler 1936'ya kadar bu duruma ses çıkarmadılar. Ancak bu tarihte Fransızlar, Hatay da içinde olmak üzere Suriye'ye tam bağımsızlık vereceklerini bildirdiler. Atatürk Hatay'a da bağımsızlık verilmesini istedi (9 Ekim 1936). Ayrıca Hatay dışında yaşayan Hataylıların çalışmalarını merkezileştirmek ve protestolarını kamuoyuna duyurabilmek için İstanbul'da *Hatay Erginlik Cemiyeti*'ni kurdu.[8] Türkiye bundan sonra konuyu Milletler Cemiyeti'ne getirdi, varılan anlaşmayla Hatay'a bağımsızlığını verecek, askerden arındıracak ve Türk halkının haklarını güvence altına alacak özel bir düzenleme getirildi.[9] Türkiye bu sonuçtan memnun kalarak İran, Irak ve Afganistan'la *Sâdabat Paktı*'nı imzaladı (8 Temmuz 1937). Bu pakta göre imzacı devletlere batıdaki Balkan Antantında olduğu gibi toprak bütünlüğü ve karşılıklı yardım güvencesi tanınıyordu.[10] Ancak yeni Hatay rejimi yürürlüğe girip de 29 Kasım 1937'de seçimler yapılınca, Suriye'nin baskısında kalan Fransa Türklerin hükümet ve parlamentoda azınlık olarak temsil edilmelerini kararlaştırdı. Türkiye bu durum karşısında Suriye ile 1926'da imzaladığı dostluk anlaşmasını iptal etti, olayı Milletler Cemiyeti'ne götürdü (15 Aralık 1937). Sonunda Fransa ile yapılan bir anlaşmayla (3 Temmuz 1938) vilayet Fransız - Türk himayesi altına alındı; ve her iki devletin askerlerinin güvencesi altında geleceğini saptayacak seçimlerin yapılmasına karar verildi.[11] Bir yaz boyu süren seçim kampanyasından sonra 21 Temmuz'da yapılan seçimlerde Türkler parlamentoda 18'e karşı 22 sandalye ile çoğunluğu aldılar. *Hatay* adı verilen yeni devlet Türk bayrağını kullanmaya başlayıp birleşme için Ankara'ya başvurdu. Fransızlar ülkede kaldığı sürece buna olanak yoktu. Ancak Fransızlar da Türklerin bir saldırmazlık paktı imzalaması durumunda (23 Temmuz 1939) bu ilhaka razı oldular. Bunun ardından İngiltere ile de böyle bir anlaşma imzalandı. Böylece o sıralarda Nazi Almanyası'yla başlamış olan çatışmaya karşı Türk desteğini elde etme karşılığında Fransa ile İngiltere, nüfus yapısına göre her iki komşusuna da yönelme olasılığı bulunan yeni devletin Türk egemenliğine girmesine rıza gösterdiler.

Türkiye Cumhuriyeti'nin milliyetçiliğinin zararlı bir yanı varsa bu, kişilerin kendi istekleriyle kendilerini dünyadan tecrit etmeleri ve her şeye Türkiye açısından bakılmasıdır. Batı kuruluş, uygulama ve fikirleri kabul ediliyorsa da, okullarda yabancı dil ve dünya tarihi dersleri, kısmen Birinci Dünya Savaşı'ndan önce bunlara verilen aşırı önem, kısmen de resmi dil ve tarih kuramlarının kuşkuyla karşılanmaması için, azaltıldı. Yabancı ve azınlık okulları eğiti-

me devam ettilerse de bunların büyümesi önlendi, toplumsal bilimler konusunda programlar Milli Eğitim Bakanlığı tüzüklerine göre hazırlandı. Türk gazeteleri sürekli olarak iç haberleri vurguladılar. Böylece dünyadan pek haberi olmayan, Batı yayınlarını izlemeyen ve dünyayı genellikle Türkiye ile ilişkisi açısından gören aydın bir kuşak yetişti. Bu tecrit ve kendine dönüklüğün İkinci Dünya Savaşı sırasında ve daha sonra nasıl çöktüğü ileride görülecektir.

Halkçılık

Kemalist Halkçılık doktrini Türk milliyetçiliğiyle yakından ilişkili olup hükümetin yönetici sınıfın değil halkın hükümeti olduğu konusunda Cumhuriyetçiliğin ortaya çıkardığı bir sonuçtur. Bu fikrin çeşitli görünümleri vardı. Bunlardan birincisi Cumhuriyet'in tüm yurttaşlarının sınıf, rütbe, din ve meslek ayrımı gözetilmeksizin eşit olduklarıydı. 1924 Anayasası "Türk halkının, din ve ırk ayrımı gözetilmeksizin Türk vatandaşı" olduklarını belirtiyordu (madde 88). "Bütün Türkler yasalar karşısında eşittirler. Grup, sınıf, aile ve kişisel ayrıcalıklar kaldırılmış ve yasaklanmıştır" (madde 69). Kökeni ne olursa olsun her Türk "bağlı bulunduğu dinî, felsefî görüşü, ya da doktrini" uygulamakta aynı hakka sahipti (madde 75). Böylece yurttaşlara millet topluluklarına göre çeşitli haklar ve mevkiler artık verilemeyecekti. Lozan Antlaşması millet topluluklarının özerkliklerini onaylamışsa da, Cumhuriyet rejiminde eşitlik vaadi üzerine Yahudiler ayrı hukukî statülerinden ve haklarından feragat etti (8 Ekim 1925), onları üç hafta sonra Ermeniler ve uzun tartışmalardan sonra 7 Ocak 1926'da Rumlar izledi. Millet toplulukları kendi dinlerinden olanlara dinsel ve toplumsal liderliğin yanı sıra ayrı hastaneler, okullar ve diğer sosyal kurumlar sağlamayı sürdürdüler. Hükümet yalnızca tüm millet toplulukları çocuklarının ilk öğrenimlerini ya devlet okullarında yapmalarını ya da kendi okullarında Milli Eğitim Bakanlığın hazırlanan ders programlarını uygulamalarını istiyordu; böylece Türk yaşamına tam olarak katılmak için gerekli ortak bağları elde edebileceklerdi (23 Mart 1931).[12]

Eşitliğe doğru ikinci bir adım da 1928'de 1924 Anayasasının devlet dininin İslâm olduğunu, resmî yeminlerde Allah adını anma ve TBMM'nin Şeriat yasalarını uygulama gerekliliğini belirten maddesinin din ve devlet işlerini ayıran ve Türkiye Cumhuriyeti'nin laik bir devlet olduğunu belirten bir maddeyle değiştirilmesiyle atıldı.[13] O günden sonra Türkiye Cumhuriyeti'nde Müslüman olmayanlar da tam eşitliğe sahip olmuşlardır.

Halkçılığın ikinci temel ilkesi hükümetin halk tarafından ve halk için var olmasıdır. Cumhuriyet yurttaşlarının iktidara katılmaları için yeni kurumların geliştirilmesi gerekiyordu. Bu resmen TBMM aracılığıyla başarılmıştı. Meclis kurulduğu anda yasama ve yürütme erklerine sahip olmuş, yürütme erkini kendi seçtiği Cumhurbaşkanı aracılığıyla kullanmıştı. Yasama erkini de cum-

hurbaşkanı tarafından seçilen ve ona karşı sorumlu olan Bakanlar Kurulu aracılığıyla yürütmüştü. Adli işlevler, yasalara uygun olarak, Meclis adına, ancak ondan bağımsız olan mahkemelerce yürütülmekteydi.

Seçim hakkı önceleri 18 yaşını bitiren Türk erkeklerine verilmişse de, 1934'te kadınlar da seçme ve seçilme haklarına kavuşmuşlardır. Milletvekilleri 1946 yılına kadar dolaylı seçim yoluyla dört yıl için seçilirken, bu tarihten sonra doğrudan doğruya seçime geçilmiştir. Milletvekili dokunulmazlığı ancak TBMM'nin kararıyla kaldırılabilirdi, Meclis kararıyla bağımsız mahkemelerde yargılanmasına izin verilen bir milletvekili suçlu bulunursa cezasını ancak dönem sonunda çekerdi. Meclis herhangi bir makamın çağırmasına gerek duyulmadan 1 Kasım'da toplanırdı. Kendini dağıtmak ve yeni seçime gitmek konusunda karar yalnızca Meclis'e aitti. Yasa önerileri ya üyeler ya da kabine tarafından yapılabilirdi. Meclis yılda altı aydan fazla tatil yapamazdı; ancak tatil zamanında acil bir durum gerektirdiğinde Cumhurbaşkanı ya da Başbakan Meclisi toplantıya çağırabilirdi. Ayrıca üyelerinin beşte birinin isteği üzerine toplanma zorunluğu vardı. Meclis çalışmaları kamuoyuna açıktı, tutanaklar tam olarak yayınlanacak, ancak Meclis gizli oturum da yapabilir ve bu oturum tutanaklarının yayınlanıp yayınlanmamasına karar verebilirdi.

Cumhurbaşkanı dört yıllık dönem için seçilirdi, bu süre sonunda yeniden seçilme hakkı vardı. Cumhurbaşkanının yetkileri en azından kağıt üzerinde sınırlıydı. Meclis üyesi olmasına karşın tartışmalara karışamaz, oy veremezdi. Bir yasanın çıkmasından sonra on gün içinde bunu veto etmeye hakkı vardı, ancak milletvekilleri oy çoğunluğuyla onun bu vetosunu reddedebilirlerdi. Cumhurbaşkanı tarafından yürürlüğe konulan yasalarda başbakan ve ilgili bakanın da imzaları bulunur, ancak yasanın yürütülmesinden yalnızca başbakanla, ilgili bakan sorumlu bulunurdu. Cumhurbaşkanının gücü başbakanı Meclis içinden seçebilmesinden gelirdi. Diğer bakanlar başbakanca seçildikleri halde Meclis'in onayına sunulmadan önce Cumhurbaşkanının onayını almaları gerekirdi. Ancak bir kere onaylandıktan ve bakanlıklara getirildikten sonra hükümet politikası ve programları konusunda Cumhurbaşkanına değil Meclis'e karşı sorumluydular.

Meclisin yetkinliği anayasanın bütçeye ilişkin maddeleriyle uygulamaya konuyordu. Hükümet her yıl Meclis'e bütçe sunmak zorundaydı. Bütçeler yıllık olarak onaylanıyordu; hükümet Meclis'in ek onayı olmadan bütçeyi aşan harcama yapamazdı. TBMM, "Meclis adına devlet gelir ve giderlerini denetlemek üzere" kendi Sayıştay'ını kurabilirdi (madde 95-101).

Cumhuriyet döneminde Tanzimat'tan kalan birkaç kurumdan biri de, üyeleri Meclis tarafından 'önemli görevlerde bulunmuş, deneyimli, uzman ya da yetenekli olanlar arasından' seçilen Şurayı Devlet'tir (daha sonraları *Danıştay*). Şurayı Devlet'in görevleri idari uyuşmazlıklarda karar vermek, yasa önerilerinin içerikleri konusunda danışmanlık yapmak, tüzük tasarılarını ve imti-

yaz şartlaşma ve sözleşmelerini incelemek, idarî hukuk konularında temyiz mahkemesi görevini üstlenmektir (madde 51-52). Böylece Şurayı Devlet pek çok bakımdan *Anayasa Mahkemesi*'ne dönüşmüş, hem yasama hem yürütme süreçlerine katılarak diğer ülkelerin benzer kurumlarından daha etken bir rol oynamıştır.

Anayasa, 'yargıçların yargılama ve karar verme sürecinde bağımsız olduklarını, her türlü müdahaleden korunacaklarını ve yalnız yasalara tabi olacaklarını, onların kararlarını ne TBMM, ne de kabinenin değiştiremeyeceğini, düzeltemeyeceğini, erteleyemeyeceğini ve etkileyemeyeceğini' belirtmekteydi (madde 54). Herkes mahkemede hakkını korumak için gerekli tüm hukuk araçlarından yararlanabilirdi. On bir üyesi Temyiz Mahkemesi'nden, on üyesi de Şurayı Devlet'ten oluşan 21 üyeli Divan-ı Ali de kabine üyelerini, Şurayı Devlet üyelerini ve Temyiz Mahkemesi üyelerini 'görevlerinin yapılmasına ilişkin tüm konularda' yargılamak üzere kurulmuştu (madde 61).

Eski mahalle ve bucaklar korunmakla beraber Tanzimat'ın eski büyük vilayetleri şimdi 62 yeni il biçiminde bölünmüştü. Valilere on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı seleflerinden daha çok özerklik verildiyse de, bu uygulamada büyük bir önem taşımamaktaydı. Anayasa genel müfettişlik bölgeleri de kurmuştu. Bunların her biri 10 ila 14 ili kapsıyor, tüm askeri ve sağlık konularıyla milli eğitim ve maliye konularının da büyük bir kısmını kapsıyordu. Ayrıca her ilin Ankara'daki bakanlıklar tarafından atanan ve onlara karşı sorumlu askeri, mali ve eğitim memurları bulunduğundan valilerin bunların çalışmalarını koordine etmekten ve idari yönden başbakanlığı temsil etmekten başka bir işleri kalmıyordu.

Anayasa'da birden fazla parti olması yasağı yoktu. Ancak Kemalizm, halkın çıkarlarına en iyi hizmet edebilmek için Mustafa Kemal'in Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinden ilk önceleri *Halk Partisi* ve Cumhuriyet'ten sonra da *Cumhuriyet Halk Partisi* adını alan partide tüm enerjinin odaklaştırılmasının daha doğru olacağını öngörmekteydi. Daha önce de görüldüğü gibi istiklâl Savaşı sırasında çeşitli muhalif gruplar bulunuyordu. Mustafa Kemal'in yakın arkadaşlarının bulunması nedeniyle bunlar içinde önemli olan ikinci Grup'tu. Ancak bunlar Meclis'te Batıcıları temsil ettiklerinden ve partide Kemalizmin temel öğelerine, özellikle laikliğe karşı olan kişilerin bulunması yüzünden Mustafa Kemal 1923 Ağustosunda yapılan ikinci TBMM seçiminde bu grup üyelerinin seçimi kazanmamalarını sağlayarak tüm gücü kendi partisinde topladı.[14] Mustafa Kemal'in daha sonraki yıllarda rakip partileri siyasal yaşama sokmamasının nedeni, laiklik ve moderncıliğe karşı çıkışları olmuştur. Halifelik kaldırıldıktan kısa bir süre sonra aralarında Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele ve Rauf Orbay gibi ihtilâlin ileri gelen askeri kişileri hükümetin laik ve modern politikasına karşı saldırıya geçtiler. Mustafa Kemal buna karşılık olarak onların ya askerlikten ya da milletvekilliğinden çekilmeleri-

ni istedi. Hem askerlikten hem milletvekilliğinden çekilen bu kişiler (26 Ekim -9 Kasım 1924), İkinci Grup'la birleşerek *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'nı kurdular. Bu yeni partide Adnan Adıvar ve eşi Halide Edip gibi saygın sivil milliyetçiler de bulunuyordu. Yeni parti Batıcıların ve İkinci Grup'un ruhunu sürdürdü. Ancak onlar da kendi yollarında reformcuydu. Parti, halifeliğin kaldırılmasına ve hükümetin laik politikasına karşı çıktı. Hükümetin ekonomik politikasını aşan bir özel teşebbüsçülük ve yabancı sermaye yatırımcılığını istiyor. Cumhuriyetçilik, Demokrasi ve Liberalizmi tam olarak desteklediklerini ilan ediyordu. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası CHP'yi taklit ederek taraftar toplamak için milli bir örgüt kurdu. Mustafa Kemal'in hükümetle CHP'yi birleştirmesini eleştirerek kendisinin partilerüstü olmasını istedi. Mustafa Kemal ilk başlarda yeni grubun varlığını, halkın demokrasinin uygulanmasında deneyim kazanması ihtiyacıyla bağdaştırmaya çalıştı; hatta, eleştirilerin hedefi olan Başbakan İsmet İnönü'yü yerinden alarak başbakanlığa Ali Fethi Okyar'ı getirdi. Mustafa Kemal'in partinin büyümesine göz yummasının bir nedeni de Cumhuriyet'e muhalefetin çok zayıf olması yüzünden halk kitlelerini ardından sürükleyemeyeceğine olan inancıydı. Ancak yeni parti politik yelpazenin her yanından öylesine coşkun bir taraftar kitlesi topladı ki Mustafa Kemal ve arkadaşları kısa zamanda yanıldıklarını anladılar. Parti' nin sonunu hazırlayan bu başarısı oldu. Ortaya çıkan şiddet yanlısı muhalif gruplar yüzünden hükümet tüm partileri kapattı.[15]

1925 başlarında güneydoğu Anadolu'da Kürtlerin başlattığı ciddi bir ayaklanma görüldü. Bölücülük aracı olarak Ermenileri kullanamayan Rus Komünistleriyle hükümetin dini ve laik politikalarına muhalefetlerini göstermek isteyen Türk Muhafazakârları isyanı kışkırtmışlardı. Şeyh Sait'in önderliğinde Diyarbakır bölgesini yakıp yıkan isyancılar Elazığ ile diğer küçük kentleri de yağma ettiler. Hareket İstanbul ve diğer bölgelerdeki tutucu gruplar arasında sempati uyandırmaya başlayınca Mustafa Kemal bunun Cumhuriyet'e karşı genel bir tepki odağı olmaması için kararlı bir biçimde üstüne yürüdü. 3 Mart'ta Ali Fethi Okyar yerine başbakanlığa İsmet İnönü getirildi. Meclisten çıkarılan *Takrir-i Sükûn* yasasıyla (4 Mart 1925) iki yıl için hükümete diktatörce güçler tanındı, Ankara ile doğu illerinde yeniden kurulan İstiklâl Mahkemeleri, isyancıları suçlarının ağırlığına göre yargılama, tutuklama ya da idam etme yetkileriyle donatıldı.[16] İsyancılar kısa zamanda dağıtıldı. Şeyh Sait ile baş yardımcısı yakalandı (15 Nisan), Doğu İstiklâl Mahkemesi'nde hüküm giydiler (25 Mayıs) ve idam edildiler (29 Haziran). Böylece o an için Kürtlerin ve gericilerin hareketleri önlenmiş oldu.[17]

Bu deney, Atatürk'ü, muhalif partilerinin varlıklarının bu ve diğer hoşnutsuzluk kaynaklarını daha derinleştireceğine inandırmıştı. Bu yüzden 3 Haziran 1925'te Bakanlar Kurulu, kurucularının zorlanmalarından ve bu zorlamayı reddetmelerinden sonra, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kapattı.[18] 12

Ağustos'ta Vatan gazetesi kapatıldı, kurucusu ve başyazarı Ahmet Emin Yalman tutuklandı, ancak daha sonra her iki işlem de geri alındı.[19] Aynı gün Ankara İstiklâl Mahkemesi ünlü komünist şair Nâzım Hikmet ile bazı arkadaşlarını komünizm propagandası yapmaktan mahkum etti. Bu durum da Atatürk'ün, Rusların Türk dostluğundan yararlanmalarının bir sınırı olduğu düşüncesini yansıtıyordu.[20] Bu hareketlerin hükümetin yeni kıyafet yasasıyla tekkelerin kapatılması yasasını çıkarmasından kısa bir süre önce yer alması, hedefi açıkça belli ediyordu: Gerici kışkırtıcılar azınlığı, laikliğe karşı halkı ayaklandırmak için yeni demokrasiyi kullanamayacaklardı. Bu süreç içinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın temsil ettiği siyasal muhalefetin de feda edilmesi gerekiyordu.

Takrir-i Sükun Yasası ve İstiklâl Mahkemeleri kısa bir süre sonra kaldırıldıysa da (2 ve 7 Mart 1927), 1927 ve 1928 yaz aylarında, Komünistlerin ve gerici grupların desteğiyle başlayan yeni Kürt isyanları, Avrupalıların bu konudaki eleştirilerine karşın hükümeti yeni siyasal muhalefete izin vermemeye yöneltmiştir. Takrir-i Sükun Yasası 1927 sonlarında yeniden yürürlüğe konulmuş, ve 4 Mart 1929'da son Kürt isyanı da bastırıldıktan sonra, Mustafa Kemal Meclis'e bundan böyle bu yasaya gerek kalmadığını söyleyebilecek güvenceye erişebilmiştir.

Atatürk başlangıç reformlarının temel amacına ulaştığını, Cumhuriyet ve Laikliğin genel kabul gördüğüne inanınca, ortak yarar için daha etkin ve hızlı çalışmaları için Meclis'e, hükümete, halka ve hatta CHP'ye karşı yeni bir muhalif parti çıkarma gerekliliğini duydu. Depresyon ve ekonomik bunalım, bir çıkış yolu verilmediği takdirde ihtilâlci bir içerik kazanacak olan iç eleştiriyi artırdığı için Atatürk; hoşnutsuzluğu, denetim altında tutabileceği zararsız bir harekete yönelterek sınırlı bir muhalefet yaratmayı amaçladı. Muhalefetin başına 1925'te başbakanlıktan alındıktan sonra Paris elçiliği yapan Ali Fethi Okyar'ı getirdi. Atatürk'le uzun bir toplantıdan sonra Ali Fethi Okyar *Serbest Cumhuriyet Fırkası*'nın kuruluşunu ilan etti. Yeni partinin yalnızca ekonomik ve mali politikası hükümetinkilerden değişik olup diğer konularda aynı temel ilkeleri paylaşıyordu. Fethi Okyar kısa sürede ulus çapında bir örgüt kurdu, halk desteğini elde etmek için ülke içinde gezilere çıktı, devlet tekeline son verilmesini, özel teşebbüs ve yabancı sermayeyi, düşük vergileri, Türkiye'nin Balkan komşuları ve Milletler Cemiyeti ile daha sıkı işbirliğini ve daha özgür bir politik havayı savundu.[21] Atatürk, partiye önemli bir muhalefet oluşturacak yeterli parlamenter güç tanımakla, hükümeti yıpratmasından korkarak, rolünü sınırlandırma arasında tereddüt ediyordu. Sonunda partiye yalnızca 15 CHP'li milletvekili katıldı. Bunların arasında partinin sözcüsü olan gazeteci Ahmet Ağaoğlu, ilk genel sekreteri Nuri Conker ve 'İhtilâlin Şairi' Mehmet Emin Yurdakul da vardı. Herkesi çok şaşırtan bir olay da, Atatürk'ün kızkardeşi Makbule Hanım'ın Atatürk'ün partiye 'Armağanı' olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası'na girmesiydi.[22]

Sonunda Serbest Cumhuriyet Fırkası da selefleri gibi, yalnız CHP rejiminin yanlışlarını eleştirmek isteyen cumhuriyetçi taraftarların muhalefetlerini değil, Fethi Okyar'ın kaçınmasına karşın hareketi kullanmak isteyen gericilerin ve komünistlerin muhalefetlerini de kışkırtmadaki başarısı yüzünden kaçınılmaz sonuyla karşı karşıya geldi. Fethi Bey batı Anadolu'da dolaşırken toplantılarda sayısız olay çıkıyor, radikal gruplar CHP binalarına saldırıyordu. Yeni partinin halk tarafından büyük destek görmesi hükümeti yine korkutmaya başlamıştı.[23] Buna ek olarak yeni partinin genellikle haklı olan yetersizlik, başarısızlık ve yolsuzluk eleştirilerini yüklenen bakanlar ve diğer siyasal liderler bu durumdan hoşnutsuzluk duyarak, cumhurbaşkanına yakınlarından yararlanıp partinin kapatılması gerektiği fikrini işlemeye başladılar. Ülkenin çeşitli yerlerindeki tutucular kendi yasadışı partilerini kurmaya başladıklarında Atatürk durumun elden çıkmak üzere olduğunu fark etti.[24] 15 Kasım 1930'da Meclis'te Fethi Bey son seçimlerde partisine pek çok sandalyeye mal olan büyük çaplı yolsuzluklardan şikayet edince CHP üyelerinin pek çoğu buna partinin kendi eksikliklerinin neden olduğu yolunda karşılık verirlerken bir üye de kalkıp Fethi Bey'i istiklâl Savaşı'nda vatan hainliği etmekle suçladı. Fethi Bey buna CHP'ye saldırarak cevap verdi, tartışma çığırından çıktı, Atatürk Türkiye'nin henüz sorumlu bir muhalefete hazır olmadığı kararına vararak partinin mümkün olduğu kadar çabuk dağılmasını emretti (17 Kasım 1930).[25] Parti liderleri cumhurbaşkanının isteğini hemen yerine getirdiler ve parti bakanlar kurulu kararıyla kapatıldı (21 Aralık 1930). Böylece Atatürk'ün bu ikinci muhalefet yaratma çabası da boşa çıkmış oluyordu. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın bazı üyeleri daha bir süre Meclis'te resmi olmayan bir dayanışmayı sürdürdüler. [26]

Kemalist programlar böylece yalnızca tek bir parti aracılığıyla yürütülmeye başlandı. Mustafa Kemal parti aracılığıyla Meclis'i ve bu yolla da hükümeti denetimi altında bulunduruyordu. Partinin Atatürk'ün daimi genel başkanlığında 'cumhuriyetçi, halkçı, milliyetçi bir politik örgüt' olduğu ilân edildi. Üyelik Türk toplumunun seçkin tabakasıyla kısıtlandı. Üyeler karmaşık bir sunuş ve sınav düzeniyle partiye alınıyorlar, parti disiplinine uymaları, toplantılara düzenli devam etmeleri ve partinin buyruklarına göre çalışmaları gerekiyordu. Cumhuriyetin amaçlarını destekleyen bellibaşlı politik, ekonomik ve sosyal grupların temsilcilerini içine alan parti şubeleri ülkenin her yanında açıldı. Böylece parti yaklaşım ve yöntemde var olan ayrılıkları birleştirme aracı oldu; öyle ki, Meclis'te yürürlüğe konan parti kararları milletin çeşitli birleşmiş görüşlerini, ya da en azından Kemalizm ideallerini benimseyen millet çoğunluğunun görüşlerini temsil eder duruma geldi.

Serbest Cumhuriyet Fırkası döneminde ortaya çıkan eksiklikleri gidermek için CHP kitle eğitimi ve Cumhuriyet ideallerinin öğretimi için hükümetin başlıca aracı oldu. Bu tür yetişkin eğitimi, Türk milli duygularını barış antlaşması-

na ve İtilâf devletlerinin işgaline karşı uyandırmada önemli rol oynamış olan Türk Ocağı hareketi ile daha önce başlatılmıştı. Ancak Türk Ocağının tüm enerjisi milli hareket tarafından benimsendiği için dernek Cumhuriyetin ilk yıllarında o başlangıç canlılığını kaybetmiş durumdaydı. Bu yüzden 1932'de kapatıldı, yurt düzeyine yayılmış şubeleri CHP'nin yeni kuruluşu olan *Halkevleri* tarafından alındı. Önceleri kentlerde ve büyük kasabalarda kurulan Halkevleri daha sonraları *Halkodaları* biçiminde küçük kasaba ve köylere de yayıldı.[27] Yeni örgütün başlıca amacı halkı Kemalist idealler konusunda eğitmek, partiyi ve Meclisi yöneten aydın seçkinlerle halk kitleleri arasında ideolojik birlik yaratmaktı. Böylece Cumhuriyet'in muhalifleri yıkıcı fikirlerini yaymak için halk desteği bulamayacaklardı. Halkevleri ve Halkodaları çeşitli düzeylerde çalışıyorlardı. Her yaştan Türk için politik eğitim okulları olduğu gibi, yetişkinler için de öğrenim merkezi haline getirildiler. Spor, sinema ve kültür etkinlikleri programlarıyla toplum merkezleri oldular. Kendi eğitim kurslarını, özellikle Türk tarihi, dili ve forklorunda olmak üzere Kemalist doktrinleri desteklemek için gerekli araştırma ve yayınları da geliştirdiler. Güzel sanatlar bölümleri oyunlar sergiledi, modern müzik ve sanatın gelişmesinde halkın katkısını sağladı. Spor bölümleri ortak çabaya yönelik bir işbirliği duygusunu geliştirecek takım oyunları üzerinde durdu. Sosyal bölümleri muhtaçlara yardım etti. Yetişkin eğitim bölümleri okuma yazma, el sanatları, güzel sanatlar, sağlık ve diğer konularda kurslar verdi. Hareketin başlıca organı, Ankara Halkevi tarafından 1932'de yayınlanan *Ülkü* dergisiydi. Derginin ilk yazı işleri müdürü CHP genel sekreteri Recep Peker ve ondan sonra da 1941 yılına kadar ünlü tarihçi Fuat Köprülü'ydü. Pek çok halkevi kendi dergi ve kitaplarını basıyor, bunların içinde yerel tarih, folklor ve toplum konularında gerekli bilgiler bulunuyordu. Ayrıca 1927'den sonra yazı işleri müdürlüğünü forklorcu Pertev Naili Boratav'ın yaptığı *Halk Bilgisi Haberleri* dergisi de vardı. Boratav dergiyi sosyal ve dinsel grupların, göçebe aşiretlerin, tarım yöntemlerinin ve köylerle ilgili diğer konuların araştırılması için önemli bir araç haline dönüştürdü. Halkevleri hareketi 1940'larda 130.000 üyesiyle kentte ve kırsal alandaki kamuoyunu geliştirmede çok önemli bir rol oynamıştır.[8]

Halkçılık ilkesinin olanak verdiği parti ve başkanlık diktatörlüğüyle, devletin tüm çıkarlarının partide vücut bulduğu ve genel başkan tarafından temsil edildiği savı, Türk halkının kendisini yönetmesine olanak vermediği iddiasıyla eleştirilmiştir. Eğer Atatürk'ün totaliterliği halkı kötü yönetmede, kayıp toprakların ele geçirilmesinde ya da azınlıkları ezmekte kullanılmış olsaydı bu eleştiri geçerli olabilirdi. Oysa hükümetin politikası milleti modernleştirmek ve yurttaşların refahını artırmaktı. Halkın ve politikacıların kullanımını öğrenmeleri için demokrasi biçimleri sağlanmıştı. Atatürk döneminin büyük bir bölümünde muhalif partilerin bastırılmasına karşın, Atatürk önemli konuların kamuoyu önünde konuşulmasını teşvik etmiş, kendisini eleştirenlere Mec-

lis'te, basında ve halkla konuşmak için ülkeyi gezerken, sık sık cevap vermiştir. Düzenin istendiği gibi bir işlerliğe kavuştuğu, Türk demokrasisinin Atatürk'ün ölümünü izleyen yıllardaki başarısıyla da açıkça görülmektedir.

İnkılâpçılık

Değişimin düşünsel temelini yansıtan diğer bir Kemalist doktrin de inkılâpçılıktır. Bu, geleneksel Osmanlı toplumunu radikal ve zorla uygulanan önlemlerle, bir kuşak içinde modern bir topluma dönüştürmek için hazır olmayı gerektiriyordu. Bu yöntem milleti düşmanlarına karşı korumak ve Cumhuriyeti kurmak için alınan radikal önlemleri haklı kılma gerekliliğinden doğmaktaydı. İnkılâpçılık, 1919'da başlayan ihtilâlin hedeflerine ulaşması için gereken her yolun kullanılmasını amaçlıyordu. Bu yüzden CHP, 1935'te kendisinin ve devlet yönetiminin gelişme yolunda evrimci ve ağır adımlarla sınırlı olamayacağını ilan etti. Kendini inkılâpçılığın bir bölümü olarak geliştirilen ilkeleri savunmaya adadı.[29]

Milliyetçilik hedeflerine varmak için, inkılâpçı teknikler yoluyla Cumhuriyetçilik ve Halkçılıktan geliştirilecek olan kurumlar aracılığıyla elde edilecek modernleşme hareketine iki Kemalist doktrin daha eklendi: Laiklik ve Devletçilik.

Laiklik

Laiklik yalnızca devletin İslam kurumlarından ayrılması değil, kişinin düşüncesinin geleneksel İslam kavram ve uygulamasının getirdiği kısıtlamalardan kurtarılması ve İslam gelenek ve görenekleriyle yoğurulmus devlet ve toplumun modernleştirilmesidir. Devletin kurtuluşu başta geliyordu. Halifeliğin kaldırılmasının ardından Osmanlı İmparatorluğu'nu niteleyen din ve devlet birliğini sona erdirmek için bir dizi reform yapıldı. Şeyhülislam ve Vakıflar Bakanlığı makamı kaldırılarak yerine başbakanlığa bağlı Diyanet işleri Müdürlüğü ve Evkaf Müdürlüğü kuruldu. Evkaf malları ayrı bir yönetim altına alındıysa da gelirleri hazineye aitti. Hazine camilerin ve diğer dinî binaların bakımı ve pek az sayıda din görevlisinin aylıklarının ödenmesi dışında bu gelirlerin geri kalan bölümünü genel amaçlar için kullanıyordu. Ulema sınıfının pek çok üyesi de emekliye ayrıldı (3 Mart 1924).[30] Din okulları düzeni de tümden kaldırıldı, mektep ve medreseler Milli Eğitim Bakanlığı yönetiminde birleştirilmiş bir milli eğitim düzenine sokuldular *(Tevhid-İ Tedrisat)*.[31]

Müslüman tutucularının zaman zaman başgösteren ayaklanma ve karışıklıkları, genellikle kendilerinin eski güç kaynaklarını ortadan kaldıran bu ve bunun gibi önlemlere doğrudan doğruya verdikleri cevaplardı. 8 Nisan 1924'te

Adlî Teşkilat Kanunu Şeriat mahkemelerini kaldırdı. yargıçlarını emekliye ayırdı, yetki alanlarını laik mahkemelere kaydırdı.[32] Bundan kısa bir süre sonra Mecelle ve Şeriat'ın yerine *Türk Medeni Kanunu* (4 Ekim 1926).[33] *Türk Ceza Kanunu* (1 Temmuz 1926)[34] ve *Türk Ticaret Kanunu* getirildi. Bu yasalar sırasıyla İsviçre, İtalyan ve Alman hukukuna dayandırılmışlardı, TBMM 30 Kasım 1925'te tekke, zaviye ve türbeleri kapattı, tarikat unvanları kaldırıldı, cenaze gibi özel durumlar dışında din kıyafetleri de yasaklandı.[35] Anayasa'da 1928'de yapılan değişiklikle devlet dininin İslam olduğunu ve hükümetin Şeriat'ı destekleme zorunluğunda bulunduğunu ifade eden maddelerin kaldırılması, gerçekte zaten yapılmış olan şeylerin resmileştirilmesiydi. Ancak din liderlerinin halk kitleleri üzerindeki etkileri, özellikle kırsal alanda olmak üzere, bir süre daha devam etti.

Cumhuriyet yurttaşlarının tümünün beyinlerine ve yüreklerine bir moderncilik ruhu yerleştirerek dinci sınıfların etkisinin dolaylı yoldan kaldırılmasına da çalışıldı. Çok kadın almak yasaklandı, mahkeme yoluyla boşanma için yasa çıkarıldı, kadınlara kocalarını boşamak için geniş kapsamlı gerekçeler tanındı. Sarık ve fes giyilmesi yasaklandı, resmi başlık şapka oldu. Böylece sınıf, rütbe ve din ayrımının geleneksel belirtici simgeleri dönemi sona erdi (25 Kasım 1925).[36] Özellikle kentlerde peçe hiçbir zaman yasadışı olarak kabul edilmedi. Medeni nikâh zorunlu oldu, isteyenler bunun dışında dini nikâh da kıydırabilirlerdi (1 Eylül 1926). Müslüman kadınları ilk kez güzellik yarışmalarına katılmaya başladı, 1929'da ilk Türk güzellik kraliçesi seçildi.[37] Kadınlar, önce belediyelerde (3 Nisan 1930), sonra köy ihtiyar heyetlerinde (26 Ekim 1933) ve son olarak da TBMM'de seçme ve seçilme hakkını elde etti (Aralık 1934).[38]

1925'te on dokuzuncu yüzyıl' sonlarında kısıtlı bir kullanıma indirilen geleneksel İslam saat ve takvim düzenleri uluslararası saat vs takvim düzenine çevrildi (26 Aralık 1925).[39] Altı yıl sonra da eski ağırlık ve uzunluk ölçülerinden metrik düzene geçildi (26 Mart 1931).[40] Tüm binalar numaralandı, sokaklara ad verildi 10 Nisan 1927).[41] Müslümanlara alkollü içki satışı serbest bırakıldı; bunların üretim ve satış tekelleri hükümetin elinde bulundurulmaya devam edilerek tüm kârın hazineye akması sağlandı (22 Mart 1926).[42] 1926 Ekim'inde Atatürk heykel ve resimleri kamu yerlerinde belirmeye başlayarak yaşayan insanların tasvir edilmesine karşı olan eski İslam geleneği de bırakılmış oldu. Hükümet kararlarıyla kamu binalarının yüzlerindeki tuğralar ve dinî konulu yazılar kaldırıldı ve bunların özel binalarda kullanılmaması için gerekli işlemler yapıldı (5 Mayıs 1927).[43]

Eski din geleneklerini kopartmanın dolaylı ama çok etkin bir adımı da dil alanında atıldı, 1 Kasım 1928'de çıkarılan bir yasayla bütün Türklerin yeni yıldan başlayarak geleneksel Arap harfleri yerine yeni Latin alfabesini öğrenip kullanmaları hükmü getirildi. Herkes ya sınavdan geçecek ya da bu iş için

açılmış millet mekteplerine devam edecekti. 1929 ortalarında tüm yayınlar yeni harflerle çıkıyor, dinsel kitaplar için olsa bile Arap ve Fars alfabesi yasaklanıyordu.[44] Okullarda bu dillerde öğretim yapılması da yasaklandı (Eylül 1929). Hükümetin özendirmesiyle yapılan Kuran çevirileri 22 Ocak 1932'de ilk kez kamu önünde okununca büyük bir yankı uyandırdı. Birkaç gün sonra Süleymaniye camiinde ilk kez Türkçe Kuran okundu[45]; tüm camilerde ezanın Türkçe okunması zorunluluğunun konulması üzerinden ancak bir yıl geçmişti.[46] Yabancıların genel olarak kullandıkları yabancı yer sözcükleri yerine (Constantinople ve Edirne için Adrianople gibi) bunların Türkçelerinin kullanılmasını yabancı şirket ve elçilikler olumlu karşıladı. Soyadı yasası çıktı (21 Haziran 1934), TBMM Mustafa Kemal'e *Atatürk* adını verdi; bu adın başkaları tarafından kullanımını yasakladı. Atatürk de yakın arkadaşlarına ve bu arada eski dostu ve başbakanı İsmet Bey'e İnönü soyadını verdi.[47] Paşa, Bey ve Efendi gibi resmi unvanlar yasaklandı ve bu unvanlara ilişkin tüm mevki ve makamlar kaldırıldı.[48] Batı giyiminin ve tatil günü olarak Cuma yerine Pazar'ın kabulü ile son adımlar da atıldı.[49]

Laikliğin önemli bir unsuru da Cumhuriyet'in her yanında modern eğitim düzeninin geliştirilmesidir. Bu konuda yönetim Maarif Şurası yardımıyla Milli Eğitim Bakanlığına bırakıldı. Maarif Şurasında bulunan bakanlık yetkilileri ve çeşitli öğretim kademelerinin temsilcileri, öğretmen ve yöneticiler belirli dönemlerde toplanıp ders programları ve okul yönetmelikleri konusundaki politikayı geliştiriyorlardı. Ülke ilk başlarda 12 milli eğitim bölgesine ayrılmış, her birinin başına bakanlık tarafından atanan ve ona karşı sorumlu birer *maarif emini* getirilmişti. Ancak zamanla eğitimdeki bu merkezî denetimden uzaklaşıldı, daireler kapatıldı, her ile bir *maarif müdürü* atandı. Maarif müdürleri valiler tarafından atanıyor ve yalnız bakanlığın yönergelerini uygulamaktan değil, bunları yerel sorun ve ihtiyaçlara göre değiştirmekle de sorumlu bulunuyorlardı.

Eğitim artık dinden tümüyle ayrılmış, din dersleri yasaklanmıştı. Din eğitimi aileler ya da genellikle küçük köylerde olmak üzere özel hocalar tarafından veriliyordu. İlk öğrenim tüm çocuklar için zorunlu ve parasızdı. Herkesin ortak eğitimden geçmesi için, din ayrımı gözetilmiyordu. On dokuzuncu yüzyıldan kalma ilk, orta ve lise eğitim temeli korundu. Bir süre sonra aralarında John Dewey de olmak üzere yabancı eğitim uzmanları Türkiye'ye getirtilerek değişiklik önerileri alındı. Yeni öğretmen yetiştirmek ve yeni okul yapmak için hazırlanan geniş kapsamlı programlar kısa sürede zorunlu ilk öğretim idealini tüm ulus için erişilebilir bir gerçek haline getirdi. Ancak eskiden olduğu gibi uzak kırsal bölgelere yeterli sayıda öğretmen sağlama sorununu yine sürüyor ve yüksek düzey eğitiminin yaygınlaşmasını kısıtlıyordu. Teknik ve mesleki eğitime ağırlık verilmek istenmesine karşın okulların çoğu pek çok kişinin, özellikle kırsal alanlarda yaşayanların işlerine yaramayan klasik ve edebî

öğretim yapıyorlardı. Genellikle iyi yetişmiş olan öğretmenler, öğrenciyi yenilik ve meraka özendirmeyen eğitimci bir bürokrasinin parçaları olarak Türkiye'ye özgü olmayan bu sorunu kısa sürede burada da yarattılar. Hükümetin çabalarıyla 1923 ile 1940 arasında okul sayısı 5.062'den 11.040'e çıktı. Öğretmen sayısı yüzde 133 bir artışla 12.458'den 28.298'e, öğrenci sayısı yaklaşık yüzde 300 artışla 352.668'den 1.050.159'a çıktı. Okur yazarlık ağır da olsa yaygınlaşıyordu. 1927'de nüfusun yalnızca yüzde 10.6'sı (kadınların yüzde 4.7'si, erkeklerin yüzde 17.4'ü) okur yazardı. 1940'da bu oran yalnızca yüzde 22.4'e yükselmişti (erkeklerin yüzde 33.9'u, kadınların yüzde 11.2'si). İstanbul milli ortalamanın çok üstünde olup kent halkının yarısı okur yazardı.[50] Kentlilerle köylüler, kadınlarla erkekler arasındaki bu okuma yazma eşitsizliği sürmekte devam etti, pek az köy çocuğu gerek ailelerinin karşı koymasından gerekse de ekonomik durumlarından dolayı ilkokul düzeyinden yukarı çıkabildi.

Daha yüksek düzeylerde de Tanzimat'ın başlattığı hareket korundu ve yabancı uzman ve öğretmenlerin yardımlarıyla modernleştirildi. Dar-ül Fünun 1933'te *İstanbul Üniversitesi*'ne dönüştürüldü. Ancak bu süreç içinde Milli Eğitim Bakanlığı denetimi daha çok ele geçirdi, eski öğretim üyeleri yerine mülteci Alman profesörleri getirildi, eğitim düzeyi yükseldiyse de ileriki yıllarda daha fazla hükümet müdahalesinin de temeli atıldı. 1936'da yeni Ankara Üniversitesi'nin çekirdeği olarak *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi* açıldı. İstanbul'un eski Mekteb-i Mülkiye'si *Siyasal Bilgiler Okulu* olarak yeniden düzenlenip Ankara'ya taşındı. Mesleki, teknik ve öğretmen okullarının sayısı çoğaltıldı, teknik akademiler açıldı. Harp Akademisi Ankara'ya taşındı. 1923 ile 1940 arasında fakülte ve teknik okulların sayısı 9'dan 20'ye, öğretmenleri 328'den 1.013'e, öğrencileri de 2.914'ten 12.147'ye çıktı. Yeterli değilse de önemli bir gelişme görülüyordu.[51]

Cumhuriyet'in laikliği, din adamlarının etkisini azaltmak ve insanın katı kurallara uymak zorunda kalmadan kendi dinsel inancını rahatça koruyacağı bir ortam yaratmaya yönelikse de, hiçbir zaman bazı muhaliflerinin ileri sürdükleri gibi İslamlığı terk etmekte kararlı görülmemektedir. Laik program, dine karşı böyle bir amaçla çıkmış değildi. Sovyet örneğinde olduğu gibi dinsiz kurumlar yoktu. Ulema reformlara müdahale etmedikçe devlet dine karşı değildi. Camilerde ibadet yasaklanmamıştı. Dini liderlerin dini işlevlerini yerine getirmeleri önlenmemişti. Ancak Halkevlerinde ve laik okullarda dervişlerin mistisizmine ve Müslüman din adamlarının bilgisizliklerine karşı çıkan bir eğitim yürütülmekteydi. Gençler geleneksel din törenlerinin değerini tartışıyorlar, din adamlarının öğretimlerine ilgisiz davranıyorlardı. Mustafa Kemal döneminde ulemanın etkisinin hâlâ büyük olduğu köyler dışında, camilere gidenler çoğunlukla yaşlı kuşaktı.

Bir bütün olarak ele alındığında, II. Dünya Savaşı başlangıcında hükümetin laik politikası amacına varmıştır. Din liderlerinin kentlerdeki halk kitleleri

üzerinde etkileri hiç denecek kadar azalmış, haberleşme kolaylaşıp da köylüler eğitimden ve ekonomik gelişmeden yararlandıkça ve köyden kente akın arttıkça buralardaki güçlü durumları da zayıflamaya yüz tutmuştu. Halk dünya işlerinin din adamları yerine hükümet memurları tarafından daha iyi görüleceği fikrine alışmıştı. Ulemanın yaymaya çalıştığı geleneksel İslam doktrinleri de çağdaş yaşamın sorunlarını çözmeye yetmiyordu. Ancak Cumhuriyet'in diğer programlarında olduğu gibi Laiklik'teki başarı da bir bedel karşılığında elde edilmiştir. Bir kuşak Müslüman Türk, ana babaların ve birkaç hocanın şurada burada verdikleri eğitim dışında, dinlerinin değeri konusunda eğitim görmemişlerdi. Milliyetçilik bir zamanlar dine ayrılmış olan ruh varlığını koparıp alabilmişse de, İslamiyetin sağladığı gönül huzurunu ve filozofça görüşü verememiştir. Hızlı laikleştirmenin yarattığı gerilim azalıp da bir denge ortaya çıktıkça, milliyetçiliğin ve ruhsal ihtiyaçların uzlaşması yavaş da olsa gerçekleşecekti.

Devletçilik ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik Gelişmesi

Türkiye Cumhuriyeti'nin Atatürk dönemi ekonomik politikası devletçilik adıyla tanımlanan kısmen başarılı bir özel teşebbüs ve hükümet denetimi ve katılması programıyla yürütülmüştür.

Türk ekonomisinin en büyük bölümü olarak kalan tarım alanında Cumhuriyet rejimi Jön Türk dönemi politikasını benimsemiş, çiftçileri özendirici önlemler almış, yardımlarda bulunmuştur. 1924 Silah Altına Alma Yasasıyla ordunun askere alınan köylülere askerlik hizmetleri sırasında tarım makineleri ve yeni yöntemleri öğretmeleri öngörülüyordu.[52] Köy Yasası da yerel girişimciliği ve modern yöntemlerin kullanılmasını teşvik ediyor, çiftçilere yaşama düzeyini yükseltmeleri ve yararlı ev tezgâhlarını geliştirmeleri konusunda destek sağlıyordu (18 Mart 1924).[53] Yeni ürün, yöntem ve makineler konusunda bilgi vermek, tarım eğitimi sağlamak ve daha iyi bir işlerliğe kavuşturulmak için Tarım Bakanlığı da yeniden düzenlendi (3 Mart 1924).[54] Ziraat Bankası tarımsal gelişmenin başlıca aracı haline getirildi. Bankanın büyük toprak sahiplerine olduğu kadar küçük toprak sahiplerine de kredi verebilmesi için *Mahalli İhtiyaç Komisyonları* kuruldu (24 Şubat 1924).[55] Bankanın sermayesi artırıldı, pay dağıtımı durduruldu, kredi olanakları sermayesinin yüzde 100'üne çıkarıldı. Kredi verme dışında, fiyatları sabit tutmak için tarım ürünleri satın alması kararlaştırıldı, köylülere en az kârla tarım araçları sattı, ekilebilir alanları artırmak için toprak satın alıp geliştirmesi, tarımla ilgili özel şirketlere yatırım yapabilmesi sağlandı. Bu önlemler sonunda köylülere verilen kredilerde büyük artış görüldü. 1923'te 4.8 milyon kuruş olan krediler 1929'da 25.9 milyon kuruşa çıkmasına karşın yine de tüm istemleri karşılayamıyordu [56] Kredi istemlerini karşılamak için 1929 Temmuz'unda Ziraat Bankası denetiminde *Zirai Kredi Kooperatifleri* kuruldu. Ülke çapındaki 572 kooperatif

pek çok köylüyü tefeci elinden kurtardıysa da, bu program sonuçta sermaye eksikliğinden başarısını sürdüremedi.[57]

Çiftçilere yardım için başka yaklaşımlara da başvuruldu. Köylünün sömürülmesi anlamına gelen aşar vergisi binde 6'lık yeni bir vergiye dönüştürüldü.[58] Daha sonra tarım vergisi yasası çıkarılarak çiftçilerden daha az vergi alınmaya başlandı (Mart 1926). Ancak bu yeni düzen hükümetin yükünü ağır satış, gelir ve gümrük vergileriyle hemen hemen tümüyle kentlilere yüklediğinden, kent ticaret ve endüstrisi güç duruma düştü. Ne var ki, bu yollarla Cumhuriyet rejimi ilerki yıllardaki laik reformları için köylülerin büyük bir kısmının desteğini olmasa bile, onayını kazanmış oldu.

Mülkiyet konusunda da önemli reformlar yapıldı. Dinî vakıfların çok büyük toprakları doğrudan doğruya devlet denetimine alınarak buralarda yasayan köylülerin diğer çiftçiler düzeyine çıkarılması sağlandı. 1926 *Medeni Kanunu* 1858'de belirlenen eski Osmanlı mülkiyet kategorilerini birleştirerek hiç olmazsa kağıt üzerindeki feodal mülkiyetin son kalıntılarını da kaldırdı. Ancak yine de özellikle güneybatı ve kuzeydoğuda pek çok büyük toprak sahibi, büyük çiftliklerdeki mülkiyetlerini ve köylülerin üzerindeki denetimlerini sürdürebildi. 1920'lerde çıkarılan çeşitli yasalarla devlet toprakları, özellikle ev ve tarlaları Yunanlılar ve Ermeniler tarafından yakılanlarla Balkanlar ve Orta Asya'dan gelen göçmenlere olmak üzere, köylülere dağıtıldı.[59] Ancak bu yolla dağıtılan toprak istekleri karşılamaktan çok uzak olduğu için topraksız köylü sorunu günümüze kadar geçerliliğini korumaya devam etti.[60]

Tarım Bakanlığı köylüleri araç gereç kullanımı ve yeni tarım yöntemleri konusunda eğitmek için Jön Türkler'den miras kalan uzmanlar ve vilayet tarım istasyonlarından yararlanarak 1927 yasasıyla hazırlanan programı genişletti. Ankara ve diğer illerde tarım ve veterinerlik Kurumları kuruldu.[61] Tanzimat döneminde kurulan Ziraat Odaları da Birinci Dünya Savaşı'ndan az önce yeniden düzenlenmiş ve genişletilmişti;[62] bunların yeni araç gereci tanıtma, tohumluk dağıtma görevleri de gümrüksüz mal ithali ve diğer bakanlık fonlarıyla desteklenerek yaygınlaştırıldı.[63] Tarım bakanlığı fındık, limon, çay, sebze ve patates gibi yeni ürünlerin yetiştirilmesini de özendirdi, sulama kanalları açtırdı, çiftçilerin çalışma yeteneklerini kısıtlayan sıtma gibi hastalıklarla savaştı.[64] Ülkenin çeşitli yerlerinde açılan deneme istasyonlarında tohum ıslahı ve çiftçilerin yeni tohumlukları kullanma yöntemleri geliştirildi. Tarım uzmanları yeni yöntemleri öğrenmek üzere Avrupa ve Amerika'ya gönderildi. On dokuzuncu yüzyıldaki kötü kullanımdan geri kalan ormanları korumak için yeni teknikler geliştirildi. Kırsal bölgede yollar açıldı: 1923'te 14.000 kilometre taş ve 14.450 kilometre toprak yola karşılık 1941'de sırasıyla 18.378 ve 23.112 kilometre yol vardı. Çiftçilerin ürünlerini pazara götürüp kendilerine gerekeni almaları artık kolaylaşıyordu.[65] Bunun sonucunda 1923 ile 1932 arasında tarımda genel olarak yüzde 58 bir artış görüldü; tahıl yüzde

100, tütün yüzde 57, pamuk yüzde 67 artmıştı.[66] 1934'ten 1941'e kadar tarıma ayrılan toprak 6.55 milyon hektardan 8.2 milyon hektara, sebze ekimine ayrılan toprak 408.694 hektardan 428.755 hektara, pamuğa 248.961'den 327.785 hektara, patatese ayrılan toprak 55.075 hektardan 72.899 hektara yükseldi.[67]

Cumhuriyet'in ilk on yılında sanayi gelişmesi tarımdan da geri kalmıştır. Türk sanayii çok daha az gelişmiş bir düzeyden başlamak zorundaydı. Jön Türkler vergi bağışıklıkları, ithal edilen makinelerden gümrük vergisi almamak gibi önlemlerle sanayi gelişmesini özendirmişlerse de, ortaya çıkan sanayi de daha sonraki savaş yıllarında tümüyle ortadan kalkmıştı.[68] Üstelik yabancı kapitalistler ve azınlıklar tarafından uzun sömürü yıllarından sonra Türk girişimcileri deneysiz, kararsız, ürkek ve sermayesizdiler. Mustafa Kemal ile çevresindekiler ilk önce özellikle kamu hizmeti ve doğal kaynakları değerlendirme alanlarında olmak üzere ülkede kalan yabancı girişimlerini satın almakla işe başladılar. Hükümet Türklerin elinde bulunan sermaye ve iş alanlarını da seferber etmek için çalışmalar yaptı. Atatürk'ün emriyle fabrika ve iş kurmak isteyen Türklere sermaye sağlamak üzere özel mülkiyette ama kamu denetiminde olan *İş Bankası* 1924 Ağustosunda kuruldu.[69] Banka küçük girişimlere de yatırım yaptıysa da 1920 ve 1930'larda tüm gücünü ülkenin ağır sanayii için gerekli Zonguldak kömür madenlerinin işletilmesine verdi.[70] İhracat sanayii ve tarım için ithal edilen makinelerden gümrük vergisi alınmadı.[71] 19 Nisan 1925'te çıkartılan bir yasayla hükümete devlet sanayiini geliştirecek sermaye sağlamak üzere *Türk Sanayi ve Maadin Bankası* kuruldu.[72] Abdülhamit döneminde kurulan Ticaret ve Sanayi Odaları'na da yeni hukuki statü verilerek sanayide gelişme yoluna gidildi.[73]

1920'lerin en önemli sanayi yasası 28 Mayıs 1927'de çıkartılan *Teşvik-i Sanayi Kanunu*'dur.[74] Fabrika ve madenlere parasız toprak veriliyor, bunların özel denetim altına kolay girebilmeleri için emlak, arazi ve kâr vergileri ile telefon ve telgraf ücretlerinden de bağışık tutulmaları öngörülüyordu. Fiyatı yabancı malından daha pahalı ve kalitesi daha düşük de olsa hükümet dairelerinin yerli malı satın almaları gerekiyordu. Hükümet her fabrikaya üretiminin yüzde 10'u kadar yardım sağlamaya yetkiliydi. Buna karşılık yalnız Türk işçiler istihdam edilecekti; yabancı işçilerin çalışmalarına bazı çok sıkı kısıtlamalar altında izin veriliyordu. Bu yeni yasa uyarınca fabrika kuranlar 15 yıl süreyle alanlarında tekel olarak kalacaklar, yasayı uygulama dışında hükümetin hiç bir müdahalesiyle karşılaşmayacaklardı.[75]

1920'lerde sanayide bir gelişme görüldüyse de hükümet özel teşebbüsün elde ettiği büyüme oranından tatmin olmamıştı. Bu yüzden 1930'dan başlayarak devletçiliğe, yani sınai üretimde devletin giderek artan denetimine ve yönlendirmesine dönüldü. O dönemin uluslararası ekonomik bunalımıyla Serbest Fırkası'na yönelen eleştirileri, Türk ekonomisinin yaşaması için sert önlemlerin alınmasını gerekli kılmıştır. 1931 CHP programında belirtilen Devletçilik doğru-

dan doğruya ve kesindi. Özellikle sınai alanda milletin çıkarları gerektirdiği zaman refahı sağlamak için devlet aracılığı kullanılacaktı. Ancak yine de özel teşebbüse izin verilecekti: "Devletin hangi alanlara gireceğinin saptanması duruma bağlıdır. Böyle bir müdahalenin gerekliliği kararlaştırılırsa ve o alanda özel teşebbüs varsa, özel bir yasayla o işin hükümetçe devir alınması sağlanır..."[(76)]

1929'da Lozan Antlaşması yürürlüğünü kaybedip de yeni doğan Türk endüstrisini korumak için bir dizi koruyucu gümrük resmi getirildiğinde Devletçi programın ilk adımı atılmış oldu.[(77)] 11 Haziran 1930'da, daha önce devlet hazinesi ile özel Osmanlı Bankası tarafından yürütülen para basma ve denetim altında bulundurma yetkisini sağlamak amacıyla *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası* kuruldu.[(78)] Böylece hükümet ilk kez olarak para politikasını tam olarak ele geçirdi. Yeni bankaya o sıralarda uluslararası parasal ve ekonomik bunalıma karışmaya başlamış olan Türk parasının dengesini sağlamak üzere para basma, faiz oranlarını değiştirme ve diğer malî önlemleri alarak 'ülkenin ekonomik kalkınmasına katkıda bulunma' yetkisi verildi.[(79)]

Devletçi ekonomik politika Sovyetlerin 1930'lardaki örneği üzerine iki Beş Yıllık Plan biçiminde geliştirildi. Planlar tarım yerine sanayi alanında gelişmeyi vurguluyor ve yeni sanayiin geliştirilmesi için hükümet sermaye, girişimcilik ve denetimi kullanmayı öngörüyordu. Ülkenin düşük yaşam düzeyi yüzünden hükümet Sovyet örneğinde olduğu gibi tüm kaynaklarını hem sermayeyi desteklemeye hem de hammadde üretimine yatırmadı. Bunun yerine tüketici malı ile bir dereceye kadar ağır sanayi için makine sağlayacak sanayiler üzerinde duruldu. Ticari dengeyi korumak için ithalâtı azaltmayı; yerel ihtiyacı, yerli sanayileri geliştirerek karşılamayı amaçlıyordu. Sanayileşme ülkenin hammaddeleri için de bir pazar yaratacaktı.

Birinci Beş Yıllık Plan kimya, demir, kağıt, kükürt, sünger, pamuklu ve yünlü kumaş sanayilerinin gelişmesini öngörüyordu. Buna daha sonra ekonomiye olan önemi yüzünden zaten kurulmuş olan şeker sanayii de eklendi. Ulaştırma giderlerini azaltmak, bölge ekonomisinde çeşitlilik yaratmak ve çiftçiler için başka bir iş seçeneği doğurmak için yerel sanayi fabrikalarını gerekli hammaddeyi üreten bölgelerde kurmak için özel çaba gösterildi. Daha önce de görüldüğü gibi Osmanlı ticaret açığının yaklaşık olarak tüm tekstil ürünlerinin ithalinden doğmuş olduğu göz önüne alınarak tekstil sanayiine ayrı bir yer verildi. Hükümetin genel denetimi altında planı gerçekleştirecek ajanlar olarak büyük devlet bankaları geliştirildi. Türk Sanayi ve Maadin Bankası ikiye ayrıldı: devlet fabrikalarının çalışmalarını hazırlayacak ve denetleyecek olan Devlet Sanayi Ofisi ve özel sanayi teşebbüslerine kredi sağlayan *Sanayi Kredi Bankası.*[(80)] Bunlar daha sonra Sümerbank olarak birleştiler (3 Haziran 1933). *Sümerbank* ağır ve hafif sanayinin gelişmesinde öncülük etti, devlet fabrikalarını işletti, plana uygun olarak yeni fabrikalar açtı, özel sermayeyle birlikte başka alanlara girdi; böylece işadamları için bir kredi bankası olarak da iş-

lev yüklendi.[81] Daha sonraları sanayinin her alanında yatırım yaptı, pamuklu ve yünlü kumaş, kok kömürü, çimento ve deri üretiminin büyük bir bölümünü üstlendi, sentetik elyaf, demir, fosfat, çelik ve makine yağları sanayiinde tekel kurdu. Bunların dışında belli başlı sanayi dallarıyla bağlantılı olarak meslek okulları açtı, yurt içinde ve dışında öğrencilere burs verdi.[82] Sümerbank daha sonraki yıllarda kendi fabrikalarının ürünlerini satmak için bir mağazalar zinciri kurarak ülkenin ileri gelen tüccarları arasına da girmiş, özel teşebbüs ve tüccarlarla rekabete girerek fiyatları düşük tutmakta yardımcı olmuştur.

Gerek Atatürk döneminde gerekse daha sonra diğer devlet bankaları da Türkiye'nin ekonomisinin geliştirilmesinde önemli roller oynamışlardır. *Etibank,* Cumhuriyet'in doğal zenginliklerini değerlendirmek üzere 1935 Haziranında kurulmuştu. Banka; maden ve petrol arama, elektrik enerjisi, kömür madenciliği ve kömür dağıtımıyla bu ürünlerin ülke içi ve dışında satımına yatırım yapmıştı.[83] 27 Aralık 1938'de kurulan *Denizcilik Bankası* ise Cumhuriyet'in millileştirilmiş ticaret gemilerini, limanlarını ve rıhtımlarını işletecekti.[84] Ziraat Bankası yalnızca tarım ürünleri ile araç gereç işletmelerine yatırım yapmakla kalmıyor, sigortacılık, pamuklu dokuma, elektrik, pamuk ipliği ve odun sanayilerine de yatırım yapıyordu. Devlet sermayesiyle 1927'de kurulan fakat hisselerinin yüzde 45'i özel kişilerin elinde bulunan *Emlâk Kredi Bankası* hem özel hem kamu inşaatları için kredi veriyordu, bu banka da daha sonraları çeşitli ticari ve sınai girişimlerde bulunmuştur. Vilayet, belediye ve köy idarelerinin vergi gelirlerinin yüzde 5'leriyle kurulan *İller Bankası* (1933) bu idarelerin gelişme planlarında yer alan projelerin parasal kaynağını sağlamaktaydı. Daha sonra *Vakıflar Dairesi* de, Vakıflar Bankası'nı kurarak bu vakıflardan gelen gelirle topladığı mevduatı ülke içi ve dışında çeşitli sanayi alanlarına yatırmıştır.

Bunlara ek olarak, banka biçiminde olmasa bile, iki önemli devlet şirketi daha kurulmuştu. *Toprak Mahsulleri Ofisi* ve *İnhisarlar.* Toprak Mahsulleri Ofisi belirli ürünleri satın alarak ya da satarak tarım fiyatlarını dengede tutuyordu (24 Haziran 1938).[85] İnhisarlar da Fransızların elindeki Regie tütün şirketini devir almış, daha sonra da alkollü içkiler ve ispirto, kibrit, çay, tuz ve bir süre için yağ ve benzin olmak üzere diğer devlet tekellerini işletmiştir.[86]

Özel bankalar içinde en önemlisi Mustafa Kemal'in girişimiyle 1924'te kurulan *İş Bankası*'dır. Banka Türk demiryollarının, kereste, kömür, şeker, tekstil, cam, çimento, elektrik ve sigortacılığın geliştirilmesinde önemli rol oynamış, çeşitli girişimlerde Sümerbank'la işbirliğinde bulunmuştur. İş Bankası dış ticaretle ilgilenen Türk tüccarlarına kredi vermiş, yurt dışında ihracat şirketleri ve şubeler kurmuştur. 1924'te özel sermayeyle kurulan *Türk Ticaret Bankası* büyük mağazalar, sigortacılık, elektrik ve pamuk ipliği alanlarına yatırım yapmıştır. Bu bankalar Türk ekonomik gelişmesinde büyük güçler olarak varlıklarını günümüze kadar sürdürmüştür.

Eski düyun-u umumiye borçlarının son ödemelerinde uzun süreli bir gecikme olduğu için yabancı yatırımcılar Türk kredi piyasasına girmekte isteksiz kalmışlardı. Ancak Türk hükümeti 1930 Haziran'ında Amerika'dan, 1934'te de Sovyet Rusya'dan dış borç alabilmiş, bunu İngiltere, Fransa ve Almanya'dan alınan ve millileştirilen demiryollarıyla diğer kamu hizmetlerinde kullanılan borçlar izlemiştir.(87) Türkiye maliyesinin genel tablosunda önemli olmayan bu borçlar, hükümetin 1930'ların sonlarında kamu hizmeti alanlarında yabancı denetiminden kurtulmasını sağlamıştır.

18 Eylül 1936'da bakanlar kurulu tarafından kabul edilen *İkinci Beş Yıllık Plan* büyük sanayii geliştirme konusunda birincisinden daha geniş bir alanı kapsıyor ve planda madencilik, elektrifikasyon, limanlar ve ağır makine fabrikaları vurgulanıyordu. Birinci planın fikir ve mali yardımının Rusya'dan karşılanmasına karşılık, ikincinin gerçekleştirilmesi için İngiltere yardım etmiştir. Ağır sanayi yerel hammaddelere dayandırılacağı için Zonguldak ve Karabük çevresinde demir çelik fabrikalarıyla, bunlara enerji verecek elektrik fabrikaları ve ürünü gereken yere taşıyacak demiryollarına gerek vardı. Doğu Türkiye iplik, çimento, şeker ve et ürünleri fabrikaları ve Trabzon'da yeni bir liman yapılmasıyla sanayileşecekti. Tarım araçları, alüminyum ve tekstil fabrikaları kurularak Türkiye'nin bu alanlarda ithalata bağımlılığı azaltılacaktı. Savaş yıllarının yarattığı korkunç konut sıkıntısı yeni toplu konut projeleriyle karşılanacak, tarım ihracatını artırmak için çalışmalar yapılacaktı.(88) Planın gerçekleştirilmesine başlandığı sırada II. Dünya Savaşı patlak verdi.

Devletçilik ve Beş Yıllık Planlar özel teşebbüsü yasaklamıyordu, ancak bunların ele alınış biçimleri bu alanlarda özel yatırımcıları ürkütecek gibiydi. Devlet iktisadi teşebbüsleri sınai gelişmeye büyük katkıda bulunmuşsa da, verimli değildi. Bu durum hükümeti, KİT'lerde verimliliği artırmak için özel teşebbüsü rekabete özendirme yoluna itti. 17 Haziran 1938'de çıkartılan iktisadî meselelerin teşkilâtlandırılması, idaresi ve murakabesi hakkındaki yasayla devlet bankalarının ve diğer devlet kuruluşlarının girişimleri ayrı *müessese*'lere, bunlar da *teşekküller*'e ayrıldılar. Mali ve idari özerkliği olan ve sermayeye oranla sınırlı bir sorumluluğu olan teşekküller müesseselerin denetiminde olacaklardı. Teşekküller şimdi özel yasalara tabi olup kendilerinden kâr etmeleri bekleniyordu. Ancak tüm stokları ve genel denetim yine bankaların elinde kalıyordu. Zaman zaman bunların anonim şirketlere dönüşmesi de kabul ediliyor, özel sermaye ve duruma göre yönetimin de kabulü yasallaştırılıyordu.(89) Örneğin Sümerbank yeni yasaya dayanarak iplik ve Dokuma Birliği, Deri ve Kundura Sanayii Birliği, Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Birliği ve Çimento Sanayii Birliğini kurdu.

Ticari çalışmalar 29 Mayıs 1926'da çıkartılan *Ticaret Yasası*'na göre yürütülüyordu.(90) Yabancı uyruklular ve kadınlar (kocalarının izniyle) da içlerinde olmak üzere sözleşme yapmaya hukuksal bir engeli olmayan herkes ticaret

yapabilirdi. Ancak hükümet memurları ve yargıçların ticaret yapmaları yasaktı. Şirketler bölgelerdeki Ticaret Mahkemesine başvururlar, ayrıca yerel sanayi ya da ticaret odasına kaydolurlardı.

Devletçi programın önemli bir eksikliği Türk vergi sistemini modernleştirmedeki başarısızlığıdır. Vergi sistemi, aşarın toprak vergisiyle değiştirilmesi dışında on dokuzuncu yüzyılda olduğu gibi bırakılmıştı. Bu yeni vergi hazine gelirlerini kısmen karşılamış ve buna artırılan hayvan vergisinin katkısı olmuşsa da, şimdi hükümetin giderlerini ödeyenler kentlerde yaşayanlar oluyorlardı. Oysa Osmanlı sistemi içinde hükümet gelirlerinin ana kaynağı tarım ürünlerinden alınan vergiydi. Kentlere salınan vergilerde de gelirin çoğunu eski kâr ve satış vergileri oluşturuyordu. Düzenli bir gelir vergisi ancak II. Dünya Savaşından sonra getirilebilmiştir.

Türkiye'nin 1930'lardaki sınai gelişmesi çeşitli toplum ve işçi yasalarının çıkartılmasını gerektiren bir işçi sınıfı yaratmıştı. Cumhuriyet'in bu alandaki programları, toplumun çeşitli gruplardan oluştuğu ve hükümetin ana görevinin bunların çıkarlarını birleştirerek toplumsal birliği ve düzeni sağlamak ve sınıf çatışmalarından kaçınmak olduğu yolundaki halkçı düşünceyi yansıtmaktaydı. İşçiler böylece amaçlarına devletin eylemleriyle varabileceklerdi. Ancak sınai gelişmeyi özendirmenin her şeyin üstünden gelmesinden dolayı devlet çok ağır hareket ediyordu. Bu arada işçiler bunun sonuçlarına katlanmak zorunda kalıyor, çok yetersiz olan çalışma ve ücret koşullarını değiştirmek için bir şey yapamıyordu. İlk büyük iş yasası 1924 Ocak ayında çıkarıldı; buna göre işverenler işçilerine haftada bir gün tatil (Cuma) vereceklerdi. Ancak haftalık çalışmayı 60 saatle sınırlamaya ilişkin daha sonraki tasarıların çoğu TBMM'de kabul edilemedi. İşçileri gerçekten koruyan bir yasa ilk kez Sağlık Bakanlığı tarafından çıkarıldı.(91) 1930 *Kamu Sağlığı Yasası* genel sağlığı korumak için il ve belediye düzeylerinde sağlık kurulları kurulması hükmünü getiriyor, hem kamu hem özel kuruluşlarda sağlık standartlarını belirliyordu. Hamile kadın ve küçük çocukların çalışma saatleri kısıtlandı, gerçekten uygulanmasa bile sanayiye sağlık ve güvenlik ölçütleri getirildi.(92) Zanaatkar ve küçük tüccarın *esnaf odaları* biçiminde örgütlenmesi kabul edildi, ancak bu odalar ticaret odalarının denetimindeydi; ticaret odalarıysa genellikle işverenlerin çıkarları doğrultusunda çalışıyordu, işçilerin 'sınıf temellerine dayanan' sendikalar kurmaları yasaktı. Ceza Yasası'nda işçilere grev hakkı verilmiyor, ancak işverenlere de anlaşmazlık durumunda lokavt hakkı tanınmıyordu.(93)

Yabancı işçiler de aynı yasalara tabiydi; bunlar ayrıca 1932'de çıkarılan bir yasayla tıp, diş hekimliği, veterinerlik ve hukuk gibi mesleklere giremiyor, bu alanlarda yabancı uzman kullanmak özel izin gerektiriyordu. Berberlik, fotoğrafçılık, matbaacılık, terzilik, kunduracılık, devlet tekeli tarafından üretilen malların satışı, kamu taşımacılığı gibi meslek ve işlerde çalışmak da Türklerin tekelindeydi. Müzisyenler, inşaat işçileri, demir ve kereste işçileri, kapıcılar,

kamu yerlerinde çalışan garson ve hademeler, gece kulüplerinde dansözlük ve şarkıcılık da bunların arasındaydı.[94] Bu kısıtlamalar çok sert gibi görünüyorsa da, Osmanlı İmparatorluğu'nda pek çok kişinin Osmanlı yasalarından kaçmak için yabancı uyruğuna geçtikleri ve yabancılar ya da azınlıklar tarafından işletilen ya da bunların sahip oldukları pek çok işyerinde Müslümanlara ve Türklere karşı bir ayrım gözetildiği unutulmamalıdır. Yabancıların taşınmaz mal sahibi olmaları, bunları satma, bağışlama ya da devir hakları vardı, ancak bunun için Türklerin de onların ülkesinde aynı haklara sahip olmaları gerekiyordu. Yabancılar bunun dışında uçak makinistliği ve pilotluk gibi, yeterli sayıda Türk'ün bulunmadığı uzmanlık isteyen mesleklerde çalışabilmekteydi.

İlk geniş kapsamlı Türk işçi yasası 1936'da çıkarılabilmiştir. Ancak bu yasa da on ya da daha fazla işçi çalıştıran yerleri kapsıyor (o günkü toplamın yalnızca yüzde 15'i) ve tarım işçileriyle memurları içine almıyordu.[95] Yasa, sermayeyle emek arasındaki dengeyi vurgulayarak grev ve lokavtları yasaklıyor, durumundan hoşnut olmayan işçileri temsil etmesi için 'işçi delegelerine yetki veriyor, uyuşmazlık halinde her iki tarafın uzlaşmasını, gerekirse arabulucu kabul etmesini hükmediyordu. Yasanın genel amacı işçilere greve gitmelerini gereksiz kılacak bir refahı sağlamaktı. Haftalık çalışma saati ilk kez 48 saate indirildi, resmi hafta tatili Cumartesi öğleden sonradan Pazartesi sabahına kadar uzanan bir süreye çıkartıldı. Fazla çalışma ancak işçinin rızası olması koşuluyla günde 3, yılda 90 saatle, sınırlandı. Buna karşılık yüzde 25-50 zamlı ücret getirildi. İşlerinden ayrılanlar işverenden bonservis almaya hak kazandılar. Hamile kadınların doğumdan önce ve sonra, aynı işyerinde altı ay çalışmış olmak koşuluyla, yarım ücretle izinli sayılmaları kabul edildi.[96]

Atatürk'ün ekonomik politikalarının sonuçtan hükümetin ileri sürdüğünden daha az, ama muhaliflerinin iddialarından kesinlikle çok daha iyidir. 1930 ila 1940 arasında kömür üretimi 1.59 milyon tondan 3.019 milyon tona çıkarak yüzde yüze yakın bir artış göstermiştir. Aynı süre içinde krom üretimi 28 bin tondan 170 bin tona çıkmış (yüzde 600), Karabük'te demir üretimi sıfırdan 1940'da 130 bin tona; toplam maden üretimi 1930 yılı 100 olarak alınırsa, 1935'te 157'ye ve 1940'da 232'ye yükselmiştir.[97] Tekstil sanayii ülkenin tekstil ihtiyacının yüzde 80'ini karşılar hale gelmiş, tekstil ürünleri ithalâtı 1927'de 51.1 milyon Türk lirasından 1939'da 11.9 milyon Türk lirasına düşmüştür.[98] 1924 ile 1929 arasında pamuk ürünleri üretimi 70 tondan 3.773 tona, yün 400 tondan 763 tona, ipek 2 tondan 31 tona çıkmıştır.[99] 1926'da başlayan şeker üretimi 1927 ile 1930 arasında 5.162 tondan 95.192 tona çıkmıştır.[100] Demiryolu 1927'den 1940'a kadar 4.637 kilometreden 7.381 kilometreye, karayolları ise yine aynı dönem içinde 22053 kilometreden 41.582 kilometreye çıkmıştır.

1927 yılı 100 olarak alınırsa, net milli gelir 13 yılda 125.8'e yükselmiş, dış ticaret de 1920'lerde açık verirken 1930'ların büyük bir bölümünde gelir faz-

ları elde edilmiştir.[101] Atatürk döneminin normal devlet bütçesi genellikle denkleştirilebilmiştir. Hızla artan vergi gelirleri devletçiliğin getirdiği giderleri karşılamış, bunda şimdi bütçenin yalnızca yüzde 30'unu oluşturan askeri giderlerdeki önemli kısıntının da rolü olmuştur. Türk mali rezervleri yaklaşık altı kat artarken, ülke dışındaki para hareketinin denetimiyle hükümet Türk lirasının dünya pazarlarındaki değerini dolara karşı artırmıştır (1930'da bir dolar 2.12 lira, 1939'da bir dolar 1.28 lira).[102]

Atatürk'ün Son Yılları ve Ölümü

Yaşam boyu cumhurbaşkanlığı onaylanan Atatürk giderek otokratik bir yönetime dönmüş, en küçük bir muhalefeti bile isyan olarak nitelemiş, politikalarını eleştirdikleri için en yakın arkadaşlarını, bu arada Rauf Orbay'ı, Halide Edip ve Adnan Adıvar'ı sürgüne göndermiştir. İsmet İnönü de Atatürk'le 20 yıllık bir işbirliğinden sonra başbakanlıktan istifa zorunda kalmış (25 Ekim 1937) yerine maliye bakanı Celâl Bayar getirilmiştir. Bu değişikliğin nedeninin devlet başkanıyla olan küçük anlaşmazlıklar olduğu söylenirse de, bazı çevrelere göre Atatürk'ün ölümünden sonra kendisine karşı bir tepki uyanacak olursa, İnönü'nün bundan zarar görüp devlet başkanlığına getirilmemesi olasılığını ortadan kaldırmak için düzenlenmiş bir oyundu bu.

Atatürk çok yoğun bir çalışma içindeydi; sürekli olarak ülke içinde trenle yolculuk ederek Cumhuriyet'in ideallerini yalnız kendisinin yapabileceği bir biçimde halk kitlelerine iletmeye çalışırdı. Ancak bu yalnızlığı ve ağır çalışması özel yaşamını da etkilemişti, kamuoyuna ilk kez 11 Mart 1938'de kendisinin sirozdan rahatsız olduğu bildirildi. Türk hükümeti 24 Mart'ta kendisi için İngiltere'den Savarona yatını satın aldı. Atatürk bundan sonra zamanının büyük bir bölümünü bu yatta geçirdi, bakanlar kurulunu bile orada topladı. Durumu kötüleşince 5 Eylül'de Dolmabahçe Sarayı'na kaldırıldı. Burada vasiyetini yazarak tüm varlığını milletine bıraktı. 17 Ekim'de girdiği komadan ancak iki gün sonra güçlükle çıkabildi. Hastalığının ciddi olduğu kamuoyuna ilk kez bu tarihte duyuruldu. Günde iki kere yayınlanan tıbbi bültenlerle artık bir 'ölüm bekleyişi' başlamıştı. Cumhuriyet'in 15'inci yıldönümünde Kuleli Askeri Lisesi öğrencileri sarayın önünden geçerek istiklâl Marşı'nı okudular. İki gün sonra Celal Bayar TBMM'nin açılışında Atatürk'ün açış konuşmasını okudu. Meclis kurulduğundan bu yana ilk kez Atatürk Meclis'i kendisi açamamıştı. 8 Kasım 1938'de yeniden komaya girdi ve 10 Kasım'da henüz 57 yaşındayken öldü. Ölümü, Türk tarihinde görülmemiş çapta bir üzüntü yarattı. Atatürk'ün cenazesi 30 Kasım 1938'de Ankara'ya getirilerek Etnografya Müzesine geçici kabrine konuldu. 10 Kasım 1953'te de özel olarak yaptırılan Anıtkabir'e taşındı. 'Türk Milletinin Babası' sonunda milletinin bağrına gömülmüştü.

İnönü Yılları, 1938 - 1950

Atatürk'ün halefinin kim olacağı konusunda hiçbir kuşku yoktu. Onun yurdu kurtarmasında ve çağdaşlaştırmasında en yakın yardımcısı olan İsmet İnönü TBMM'ce 11 Kasım 1938'de oybirliğiyle Cumhurbaşkanlığına, iki hafta sonra da yaşam boyu CHP Genel Başkanlığına seçildi. İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde başlıca iki büyük bunalım görülür. İktidara geldikten bir süre sonra başlayan İkinci Dünya Savaşı ve savaşın bitiminden sonra ortaya çıkan liberal reform istekleri.

İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Tarafsızlığı

İnönü, arkadaşları ve millet Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na sürüklenerek nasıl ortadan kalktığını, Türk milletinin nasıl yok olma tehlikesiyle karşı karşıya geldiğini çok iyi hatırlıyorlardı. Ne var ki, durum gereği Türkiye'nin şimdi de bazı uluslararası İttifaklara girmesi gerekiyordu. İtalyan tehdidi karşısında 1930'larda İngiltere ile ilişkiler düzelmiş, hatta Akdeniz'de yatıyla bir gezintiye çıkmış olan Kral VIII. Edward İstanbul'a gelmiş (4 - 5 Eylül 1936), İnönü de VI. George'un taç giyme törenine katılmak üzere Londra'ya gitmişti (9-10 Mayıs 1937). Bunu yeni kredi anlaşmaları izlemiş (27 Mayıs), İngiltere İkinci Beş Yıllık Planın sınai gelişme bölümüne katılmış, iki ülke 12 Mayıs 1939'da bir karşılıklı güvence antlaşması imzalamışlardı. Bunu Hatay sorununun çözümlenmesi üzerine bir Fransız - Türk Antlaşması izledi (23 Haziran 1939). Türkler bu anlaşmalara Almanya ve İtalya'nın korkusuyla girerken nazizm ve faşizme karşı olması nedeniyle Sovyetler Birliği ile bir güçlük çıkmayacağını düşünüyorlardı. Ancak Nazi-Sovyet İttifakı (23 Ağustos 1939) ve ardından iki ülkenin Polonya'yı işgalleri Türkiye'nin de böyle bir tehdit olasılığı karşısında bulunduğunu gösterdi. Türkiye İngiltere ve Fransa ile eski antlaşmalarının açık bir ittifaka dönüşmesi için toprak bütünlüğü konusunda Rus güvencesi sağlamaya çalıştı. Ancak İngiliz ve Fransızların Romanya ve Yunanistan'la yapmış oldukları anlaşmalar sonunda (Nisan 1939) güneyden sarılma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Almanya bunu önlemek ve Türk dostluğunu, ya da en azından tarafsızlığını sağlamak için çalıştı. Böyle bir durumda İngiltere Romanya'ya Türk toprakları üzerinden asker gönderemeyecekti. Rusya Alman politikasını destekledi ve Müttefikleri Balkanlar'dan uzak tutmak için Türkiye'yi tehdit etmeye devam etti. Türkiye'nin Boğazları yabancı savaş gemilerine kapalı tutmasını ve bir karşılıklı yardım anlaşmasıyla Boğazlarda Rus askeri bulundurmayı istedi (2 Ekim 1939). En azından Montrö Antlaşmasının getirdiği yükümlülükleri çiğneyerek Müttefiklere karşı bir savaşa yol açabileceği nedeniyle, Türkler bu istemi kabul edemezlerdi.

Türkiye 19 Ekim 1939'da İngiltere ve Fransa ile ortak yardım anlaşması imzaladı. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin çıkarları doğrudan doğruya ihlâl

edilmedikçe Türkler savaşa katılmayacaktı. Bu gibi bir durumda, örneğin bir Avrupa devletinin Akdeniz'de savaşa girmesi halinde Müttefikler Türkiye'ye yardım edecekti. Böylece Türkiye'nin savaş öncesi Balkan Paktı ile Yunanistan ve Romanya'ya yardım yükümlülüğü de yerine getirilmiş olacaktı. Diğer bütün yükümlülüklere karşın Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı bir hareketi söz konusu olmayacaktı. Fransa ile İngiltere Türkiye'ye ticari borçlarını ödemek ve silahlanmak için borç vereceklerdi. Kendilerinin taraf olmayacaklarının belirtilmiş olmasına karşın Ruslar anlaşmayı şiddetle eleştirdi. Ancak önce Polonya'ya girmeleri, ardından da Almanya'ya savaş açmaları onların bu düşmanlıklarını açık bir saldırıyla göstermelerini önledi.

İkinci Dünya Savaşı başladıktan sonra meydana gelen değişiklikler Türkiye'nin Müttefiklere katılmasını engelledi. Türkiye Almanya ile bir çatışmaya da girmeyince tarafsız kalabildi. İtalya; Yunanistan (Ekim 1940) ve Arnavutluk'u işgal ederken Almanya da Yugoslavya, Yunanistan, Romanya ve Bulgaristan'ı aldı, Girit'i ele geçirdi. 1941 başlarında Kuzey Afrika'ya ayak bastı. Böylece Türkiye ile müttefiklerinin bağlantısı kesilmişti, Türkiye ancak durumu henüz kesinlik kazanmamış olan Rusya'dan yardım görebilirdi. Almanya şimdi Ankara'da, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'na von Falkenhayn'ın yaveri olarak gelen Franz von Papen tarafından temsil edilmekteydi. Von Papen'in görevi Müttefikler savaşta üstün oldukları sürece Türkiye'nin onlara doğru kaymasını önlemekti. Ancak Almanya Avrupa'da kazanmaya başlayınca Türkiye ile ilişkileri çeşitli yollardan sıkılaştırma çabasına girdi. Türklerin 1941 başlarında Boğazları tüm ülkelerin gemilerine kapatmasıyla, Almanya'yla savaşa tutuşmuş bulunan Rusya'ya Müttefiklerin yardımını önleyince ilk başarısını elde etmiş oldu. Bunun ardından Alman ordularının Irak, Suriye ve İran'daki İngiliz ve Fransız kuvvetleriyle çarpışmak üzere Türk topraklarından geçmelerine izin verilmesini istedi. Karşılığında Türkiye'ye Trakya'da kaybettiği toprakları ve Türkiye'nin güvenliğinin korunması güvencesini önerdi. Türkiye böyle bir anlaşmanın Müttefiklere savaş ilan etme anlamına geleceğini düşünerek Almanya ile bir saldırmazlık anlaşması imzaladı (18 Haziran 1941). Almanya, Rusya'yı işgal ettikten sonra (22 Haziran 1940) Türkiye'den isteklerini artırdı, başta manganez ve krom olmak üzere çeşitli ham maddeler istedi. Türkler bu maddeleri İngiltere'ye göndermek üzere anlaşma yapmış bulunduklarını ileri sürerek böyle bir bağlantıdan kaçındılar. Ancak sonunda her iki tarafla da bozuşmamak için bu madenlerini her ikisine de çok yüksek fiyatlarla sattılar. Almanya ile yapılan bir ticaret anlaşmasıyla (9 Ekim 1941) savaş araç gerecine karşılık bir miktar krom satıldı. Von Papen 1942'de doğuya geçiş hakkı için Türkleri yeniden sıkıştırdı, Almanya'nın müttefikiyken Rusya'nın Boğazlar konusundaki istemlerini açıkladı, ayrıca Türkiye'de kalmış olan Pan Türkçüleri Sovyet Rusya'daki Türk azınlıklarını isyan ettirmeleri için kışkırttı. Ancak Türkiye, hükümet açıkça desteklediği takdirde

böyle hareketlerin, özellikle Komünist partisinde güçlendikten sonra Ermenilerin Rusları tüm Türk nüfusu öldürmeye yönelteceğini ileri sürerek, bu isteklere de karşı koydu. Sonunda Almanya yeni ticaret anlaşmalarıyla yetindi, Türkiye de Batılı Müttefiklerle arasını açacak bir durumdan kaçınmış oldu. Bu arada Müttefikler de, savaşa girdiği takdirde yardım edemeyecekleri çok kesin olduğundan, Türkiye'nin tarafsızlığını destekliyordu.[103]

Türkiye bu huzursuz tarafsızlığını korurken savaş nedeniyle ekonomik durumu da hızla çözülmekteydi. Önce Rusya, ardından Alman işgali tehdidinden dolayı İnönü Türk ordusunu seferberliğe sokmuş, bir milyon askeri silahlandırmış, bütçede ordu payını iki katına çıkarmıştı. Zaten başlangıçta güçlü olmayan bir ekonomi için seferberlik çok ağır bir yüktü. Binlerce insanın iş alanlarından çekilmesiyle tarımsal ve sınai üretim düşmüş, savaş ve Akdeniz'deki ablukalar dolayısıyla ithalat ve ihracat önemli ölçüde azalmış, büyük bir mal ve yedek parça darlığı ortaya çıkmış, Türkiye dış pazarlarından çoğunu kaybetmişti. Silahlı kuvvetler pazarda yeni bir rekabet kaynağı yaratmış, sivillerin ihtiyacı olan mallar bu alana kaymaya başlamıştı. Sonuç olarak enflasyon baş göstermiş, İstanbul'da genel fiyat endeksi 1939'da 101.4'ten, 1942'de 232,5, 1945'te 354.4'e çıkmış, gıda maddeleri fiyat endeksi de 1938'de 100'den 1944'de 1113'e çıkmış, savaşın son yıllarında Akdeniz'in açılmasıyla 1945'te 568.8'e düşmüştür.[104] Yine savaş sırasında toplam milli hasıla 7690.3 milyon Türk lirasından 5941.6 milyon liraya düşmüş, kişi başına düşen net gelir aynı yıllarda 431.53 liradan 316.22 liraya düşmüştür.[105]

Hükümet mali sorunlara çeşitli çözümler aradı. 1940 Milli Savunma Yasası maden ve fabrika işçilerinin zorunlu çalışmaları gerekliliğini getirerek hoşnutsuzluk doğurduysa da, hiç olmazsa ordunun ihtiyaçlarını karşılayabildi.[106] Askeri giderler arttıkça üretim, dış ticaret ve devlet gelirleri de düşüyordu. Bu yüzden hükümetin savaş bütçeleri sürekli açık vermeye başladı.[107] Bunalımı gidermek için para basılması ve iç borçlanma ise enflasyonu körüklemekten başka bir işe yaramıyordu. 1942'de tarımsal üretime konulan yüzde 10'luk vergi bir dereceye kadar yararlı olduysa da, bu da başlı başına yeterli bir önlem olamadı. Satıcılar ve alıcılar denetimden kaçma yollarını bulup giderek gelişen bir karaborsa yarattıklarından karne yöntemi de başarılı olamadı. Esnaf ve toptancılar, sabrının sonuna gelmiş halkın aleyhine büyük kârlar peşinde koşuyorlar, bundan da en çok hükümetin giderini gelirine uydurabilmesi için aylıkları düşürülmüş olan memurlar zarar görüyordu.

Bütün bu sıkıntı ve güçlükler, 11 Kasım 1942'de kabul edilen *Varlık Vergisi* ile sonuçlandı. Vergi daha önce vergilendirilmemiş ticari serveti vergilendirmek ve enflasyonu önlemek amacını güdüyordu. Yöntem, o sıralarda Avrupa'da pek çok ülkede uygulanan vergilerin bir benzeriydi: Tüm taşınmaz mal sahiplerine, iş adamlarına, çiftçilere, şirketlere ve yıllık gelir vergisini ödeme yükümlülüğünde olan diğerlerine salınan bir tek sermaye vergisi. Sermaye

sahiplerinin kendilerinden dürüst bir beyanname sağlama güçlüğünden dolayı vergiler hükümetin mali uzmanlarından ve belediyeler tarafından atanıp ve onlara karşı sorumlu olan yerel mülk sahiplerinden oluşan yerel komisyonlar tarafından salınıyordu. Bunların kararlarına itiraz edilemiyordu; vergilerini ödemeyenler para cezalarına çarptırılıyor bunu ödemedikleri takdirde de mallarına el konuluyor, tutuklanıyor ve çalışma kamplarına gönderiliyordu. Müslüman Türklerin çoğu vergiyi bir vatan borcu olarak kabul edip ödedi. Müslüman olmayan yurttaşların çoğu ve Türkiye'de oturan yabancılar ülkeyi hiçbir zaman vatanları kabul etmediklerinden servetlerini saklamak ve vergiden kaçınmak için her yolu denediler. Bu durum üzerine vergi takdir komisyonları Müslüman olmayanların servetlerini, nasıl olsa sakladıklarını düşünerek, görünen servetlerinin çok üstünde saptadılar. Müslüman olmayanlardan çoğu paylarına düşen vergiyi Müslümanlarla aynı oranda öderlerken, saklı servetleri vergiyi ödeyemeyecek kadar az olanlar, ya da servetlerini ortaya çıkarmak istemeyenler vergilerini ödeyebilmek için işlerini ve taşınmaz mallarını satmak zorunda kaldılar. Sonuçta, İstanbul ticareti toplumunun çoğunluğunu azınlıklar oluşturduğundan bunlar toplam 315 milyon lira verginin yüzde 53'ünü ödediler. Müslümanlar yüzde 36.5, yabancı uyruklular ise yüzde 10.5'luk bölümünü ödediler. Müslümanları hiç vergi ödememekle ya da çok az oranlarda ödemekle suçlayan yabancılar, hükümeti de taraf tutmakla suçladılar, dış dünya da bu gerçeğe dayanmayan suçlamayı hemen kabul etti. Varlık vergisinin uzun vadede etkisi Müslüman olmayanların yatırım ve ticari faaliyetlerini savaştan sonra fırsat bulur bulmaz başka ülkelere kaydırmaları oldu; bundan sonraki yıllarda da ticaretin büyük bir bölümü Müslümanların eline geçti.[108]

Savaşın tek olumlu ekonomik sonucu son iki yılda (1943-1945) Türkiye'nin Batılı Müttefiklere yaklaşarak ödünç verme-kiralama düzeninden yararlanması oldu. Türkiye bu yolla hem üretim ve ihracatını artırdı, hem de savaş sonrası ekonomisini düzeltmek için yeterli dış kredi sağlayabildi. İngilizler 1942 Aralık ayında Türkiye'yi Müttefikler safında savaşa girmesi için sıkıştırmaya başladı. Ancak Churchill bunun için ilk olarak Türkiye'nin silahlanması gerekliliğini kabul ediyordu. 1943 yılında Türkiye'ye Müttefik silahları ve havacılık danışmanları gelmeye başladılar. Fakat İnönü, Almanların bir Müttefik misillemesinden çekinmeden İstanbul'u bombalayacaklarından haklı olarak korkmaktaydı, bu yüzden çekimser kaldı. Müttefikler Türkiye'nin bu duraksamasını haklı buldular, ancak Moskova ve Tahran konferanslarında (Ekim - Kasım 1943) Türklerin mümkün olan ilk fırsatta savaşa girmesi için baskı yapma kararı aldılar. İnönü Müttefikleri 1944 ilkbaharına kadar oyaladı; ancak o zaman Almanya'nın giderek çökmeye başlaması üzerine von Papen'in o güne kadar kurduğu tüm ekonomik ve siyasal bağları koparttı ve 23 Şubat 1945'te Almanya'ya savaş ilan etti. Bu davranışıyla da Birleşmiş Milletler'in kurucu üyeleri arasında yer aldı.

Savaş Sonrası Bunalımı

Avrupa'da savaşın sona ermesi Türkiye için de aynı anlama gelmiyordu. Cumhuriyet II. Dünya Savaşından sonra kendini çarların emperyalist planlarını gerçekleştirmek isteyen Sovyetler'e karşı savunmak zorundaydı. Türkiye daha Almanya'ya savaş ilan etmeden önce Boğazları Ruslara ikmal malzemesi taşıyan Müttefiklere açmıştı (12 Ocak 1945). Ancak Ruslar Türkiye'nin dost bir ülke olduğundan çok, daha önce kapalı olan Boğazları hatırlama eğilimindeydi. Ruslar 21 Mart 1925'te imzalanan dostluk ve saldırmazlık paktını iptal ettiler. Aynı zamanda, Doğu Avrupa ülkelerinde egemenliklerini kurarken doğuda Kars ve Ardahan'ı, batıda da şimdi komünist denetiminde olan Bulgaristan'a Trakya'nın bazı bölümlerinin verilmesini istediler. Sovyetler savaş zamanında olduğu kadar barış zamanında da Boğazlardan geçebilmek için Montrö Antlaşmasının yeniden gözden geçirilmesini, Boğaziçi ve Çanakkale'de askeri üsler kurmalarını sağlayacak yeni hükümler getirilmesini de istediler. Sovyet hükümeti Türklere baskı yapmak için, Türklerin Nazilere sempati duyduklarını belirten belgeler de yayınladı. Türk hükümeti Rus istemlerini reddedince ülkedeki Komünist gruplar ödün verilmesi için kışkırtmalara başladı ve bastırıldı. Ruslar Yunanistan'da da komünist gerillaları desteklemeye başlayınca daha önce Balkanlar'da ve İran'daki taktiklerini uyguladıkları ve bunun ardından Türkiye'ye saldırabilecekleri olasılığı ortaya çıktı.

Türkiye Batı ile Birleşiyor

Durum böyleyken ABD Başkanı Harry S. Truman 12 Mart 1947'de Türkiye ile Yunanistan'ın Ruslara karşı savunmasına yardım için Kongre'ye bir askeri ve ekonomik yardım tasarısı sundu. Tasarı, Amerika'nın güvenliğini sağlamak için Sovyet emperyalizmine karşı direnmeyi sağlamak üzere oluşturulan *Truman Doktrini*'nin bir parçasıydı. Amerikan Kongresi'nin istenen yardımı onaylama kararı Amerika'nın Türk güvenliği ve ekonomik gelişmesine müdahalesinin başlangıcı oldu ve bundan sonraki otuz yıl içinde iki ülkenin politikalarında temel unsur haline geldi. Ankara'ya gelen Amerikan askeri uzmanlarıyla görüşmeler sonunda 1 Eylül 1947'de Ankara tarafından onaylanan Türk-Amerikan askeri yardım ve işbirliği anlaşması hazırlandı. Türkiye 1948' den başlayarak askeri araç gereç ve ulaştırma düzeni için yardım aldı, Türk ordusu kısa bir sürede büyük bir askeri güç haline geldi. 5 Haziran 1947'de ilan edilen *Marshall Planı* ve Türkiye'nin *Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü*'ne alınması (16 Nisan 1948} Birleşik Devletler'le olan ekonomik bağlarını güçlendirdi, iki ülke arasında imzalanan ekonomik anlaşma (8 Temmuz 1948) ilişkilerinin dayandığı ikinci destek oldu.

Türkiye'nin 1950'de Kore'deki Birleşmiş Milletler gücüne asker vermesi ve ardından NATO'ya girmesi (18 Şubat 1952) Türkiye'yi Batılı milletlerin kendi-

lerini bir Rus genişleme politikasından korumak için sarf ettikleri ortak çabanın ayrılmaz bir bütünü yaptı ve ülkenin Batı İttifakının tam üyesi olduğunu ortaya koydu. Böylece II. Dünya Savaşı sırasında başlayan yalnızlık sona ermişti. O günden beri Türkiye'nin dış politikasının temelini Batı ile ekonomik ve askeri işbirliği oluşturmaktadır ve Türkiye Batı savunmasının temel direklerinden biridir.

Yeni Liberalizm

Türkiye'nin savaştan sonra Batı dünyasına girmesi ülke içinde yeni ve daha liberal politik, ekonomik ve sosyal tutum ve politikaları gerektirdi. Savaş Türk toplumu içinde öylesine çeşitli sınıf ve gruplar geliştirmiş ve ortaya çıkarmıştı ki, bunların tümünü bir parti içinde ve Atatürk'ün otoriter iktidarı altında tutmak olanaksızdı. Eski devletçilik politikası ve savaş sırasında denetimi sıkı biçimde elde tutmak gerekliliği memur sayısını artırarak bunları önemli bir politik güç haline dönüştürmüştü. Bunun yanı sıra, savaş sonunda toplam okur yazar oranı yüzde 30'a yükselmiş, kentlerde ise bunun iki katına çıkmıştı. Türkiye'nin artık, genellikle üniversite temeline dayanan önemli bir aydın sınıfı vardı. Bu sınıf kamuoyunu ve hükümet politikasını etkileyebiliyordu. 1930'ların ekonomik gelişmesinden sanayiciler ve tacirlerden oluşan yeni bir orta sınıf da doğmuş bunlar da hükümetin Müslüman olmayanları olduğu kadar servetleri oranında Müslümanları da etkilemiş olan savaş dönemi mali politikasına karşı ortak bir çıkar belirmişti. Kırsal bölge toprak sahipleri de kendi orta sınıflarını oluşturmuşlar ve kârlarını sınırlayan hükümet denetimini ortadan kaldırabilme umuduyla kısmen kentlerdekilerle birleşmişlerdi. Fabrika işçisi sayısı da 1923'te 25 binden 1946'da 300 bine çıkmış, tarım ve küçük sanayide de bunun en az iki katı kadar işçi istihdam edilmeye başlanmıştı. Bu grupların tümü de savaştan kendi varlıklarının ve çıkarlarının bilincinde olarak çıkmışlar, politik eylemlerle geleceklerini düzeltmeye karar vermişlerdi.[109]

Bu durumun doğurduğu baskılar hükümeti olduğu kadar CHP'yi de etkiledi. Bunların yanıtı, varolan rejimin Cumhuriyet kurulduğundan beri olduğu gibi, tüm çıkar gruplarının ihtiyaçlarının gözetilebileceğini göstermek için bir dizi liberal önlem almak oldu. Kent işçilerini tatmin etmek için sendika kurma yasakları kaldırıldı, 1947 *Sendika Yasası* ile bunların hukuksal durumları yasalaştırıldı.[110] Yasa işçi ve işveren sendikalarına izin veriyor, ancak grev ve lokavt konusundaki eski yasaklayıcı hükümleri kaldırmıyordu. İşçilerin ortak hareket etmeye karşı duydukları ilgi kısa bir sürede bu tür yüzlerce örgütün kurulmasından da anlaşılabilir. 1949'da 75.000 işçi sendikalara girmişti, toplamın henüz çok küçük bir bölümü olmasına karşın bu yine de önemli bir başlangıç sayılırdı.[111] Bunun dışında işçilerin çıkarlarını korumak için bir de *Ça-*

lışma Bakanlığı kuruldu.[112] Bakanlık kaza sigortası, analık sigortası, hatta sekiz saatlik iş günü ve ücretli tatil konularında bir dizi yasanın çıkmasını sağladı.[113]

Yapılan işlerin en önemlilerinden biri de gelir vergisi düzeninin değiştirilmesiydi (3 Haziran 1949).[114] Eski kâr vergisi kaldırılıyor, yerine ücretler, aylıklar, ticaret, taşınmaz mal ve özel yatırım gelirlerinden alınan yüzde 15 ila 45 oranında değişen bir vergi getiriliyordu. Ancak tarım, ev hizmetçileri, telif hakları gibi bağışıklıklar getirildiğinden vergi yükü yine kentlilerin sırtına yüklenmekteydi. 7 Haziran 1949 *Şirketler Vergi Yasası* tüm şirketlerin net kârlarını yüzde 35 vergilendiriyordu.[115] Petrol şirketleri kârlarının yüzde 50'si oranında vergilendiriliyordu; gümrük, miras, tüketim vergileri de vergi yükünü Türk toplumunun çeşitli gruplarına eşit dağıtmak için yükseltilmişti.[116] Son olarak 11 Haziran 1945'te çıkartılan *Toprak Yasası* ile topraksız köylüye devlet ve vakıf toprakları ile 200 dönümden büyük özel mülkiyet topraklarının bu miktar üzerindeki toprakları dağıtılacaktı. Köylülere makine ve yeterli miktarda tohumluk da verilecekti. Bu önlemler kırsal orta sınıfla, ancak çok uzun ve karmaşık bir süreç sonunda kamulaştırılan toprağının karşılığını alacak olan büyük toprak sahiplerini zayıflattı.[117] Başka alanlarda da liberalizasyon görülmeye başlandı. Özel mülkiyette olan mağazalarda satılan mallar üzerindeki hükümet denetimi gevşetildi. Devlet kuruluşlarının ürünlerinin özel mağazalarda satılmasına izin verildi. Basın Yasası değiştirilerek hükümetin adli kanallardan geçmeden kendi kararıyla gazete kapatması önlendi.[118] Dernekler Yasası 'sınıf temeline dayalı' derneklerin kurulmasını ve bunlar yasaları çiğnedikleri takdirde, bunları kapatma yetkisinin hükümete değil mahkemelere ait olduğunu belirledi.[119] İşçiler, çeşitli meslek üyeleri ve daha da önemlisi gazeteciler böylece geçmişte olduğu gibi hükümet denetiminde olan odalar ve sendikalar yerine kendi meslekî örgütlerini kurabileceklerdi.[120] Üniversitelere iç yönetimde, eğitim ve disiplin konularında özerklik verildi. Yine üniversiteler kendi rektörlerini kendileri seçecekler, seçimle gelmiş üniversite senatoları aracılığıyla üniversiteyi yönetecekler, üniversite yönetmeliğine aykırı davranışları görülen öğrenci ve öğretim üyelerini yargılamak için kendi disiplin kurullarını oluşturacaklardı. Hükümet 1948 yılında Marksist görüşleri nedeniyle Ankara Üniversitesinden dört sosyoloji profesörünü uzaklaştırmak isteyince üniversite konseylerinin karşı koyması üzerine ancak dolaylı yola başvurmuş, dersler ve öğretmenler için bütçeye ödenek koymamıştır. Bu durum ilerki yıllarda üniversite özgürlüğüne müdahale için bir örnek oluşturmuşsa da, o an için bu bir istisnaydı ve Türk üniversitelerini, Türkiye'nin Balkan komşularının bağımsızlıklarından eden türde komünist sızmasından korumak amacını güdüyordu.[121]

Bu önlemler Türkiye'nin işçi ve aydınlarına yardımcı oluyor, ancak aynı zamanda hükümetin karşılamaya hazır olmadığı yeni beklentiler yaratıyordu. Kentli işçiler yeni sendikalarından ve elde ettikleri haklardan memnundular, ancak daha yüksek ücret ve grev hakkı istiyorlardı. İşverenler ise verilen ödünlere karşı çıkmaktaydı. Kırsal kesimde toprak sahipleri yasanın öngördüğü toprak dağıtımına karşı çıkıyorlardı. Özellikle üniversitedekiler olmak üzere aydınlar sahip olduklarından daha çok politik ve kültürel özgürlük istiyorlar, memurlar ise geleneksel ayrıcalıklı durumlarını kısıtlayacak her önleme muhalefetlerini belirtiyorlardı. Sonuçta, önce CHP içinde, sonra da dışındaki siyasal eylemde bir artış görüldü. Bağımsız basının da ortaya çıkması çeşitli grupların görüşlerini kamuoyuna açıklayıp ülke çapında destek sağlamalarına olanak verdi.

CHP'nin otokratik yönetimine karşı muhalefet Atatürk'ün ölümünden hemen sonra başlamış, ancak savaş sırasındaki ivedi ulusal gereksinimler karşısında pek sesini çıkaramamıştı. Barıştan sonra partinin modernleştirme aracı olarak ayrıcalıklı durumunun korunmasını isteyen tutucularla, Türkiye diğer ileri ülkeler arasında yer alacaksa daha fazla demokratikleşme ve modernleşme gerekliliğine inanan daha liberal bir grup arasında ikiye bölündü. Alınan tüm liberal önlemlere karşın daha ileri gidilmesini isteyenler vardı. Dört ünlü parti üyesinin (Celâl Bayar, Fuat Köprülü, Adnan Menderes ve Refik Koraltan) liderliğinde bunlar 1945'te CHP'den ayrıldılar. Ahmet Emin Yalman'ın *Vatan* gazetesinin çabalarıyla geniş destek buldular. 7 Ocak 1946'da fikirlerini yaymak için *Demokrat Parti*'yi kurdular. Demokratlar kendi ulusal örgütlerini kurma çabasına giriştilerse de, hükümetle organik bağı olan ve Halkevleri aracılığıyla halka ulaşabilen CHP'nin örgütü ile boy ölçüşemediler. CHP'lilerden bazıları yeni partinin hemen kapatılmasını istedilerse de, İsmet İnönü partinin örgütlenme hakkını savundu ve seçim yasalarında gizli oyu sağlayacak önlemler aldı. Demokratlar bunun yeterli olmadığını, hükümetin seçim mekanizmasını ve oy sayımını hâlâ elinde bulundurduğunu ileri sürdülerse de, kamuoyundan gördükleri büyük destek karşısında 1946 seçimlerine katılmaya karar verdiler.

1946 Genel Seçimi

Türkiye'nin bu ilk gerçek seçim kampanyasına halk büyük bir heyecanla katıldı. Demokratlar kısa sürede ülkedeki hoşnut olmayan grupların desteğini kazandı. Sürekli enflasyondan ve uzun CHP döneminde yer almış olan bürokratik yolsuzluklar ve baskılardan şikayetleriyle Demokratlar, daha iyisini vaat etmenin dışında sistematik bir program geliştirecek zamandan yoksundular. İstiklal Savaşı'nı yaşayan birkaç büyük kahramanından biri olan Mareşal Fevzi

Çakmak da, hükümetin 23 yıllık bir hizmetten sonra 1944'te kendisini emekliye ayırmasına gücenerek Demokratlara katıldı.

Tüm heyecana karşın 21 Temmuz 1946'da yapılan seçimi CHP büyük bir çoğunlukla kazandı; CHP 395, Demokratlar 64 ve bağımsızlar da 6 milletvekili aldılar. Demokratlar İstanbul'un 27 milletvekilliğinden 18'ini almışlar, CHP ise kırsal kesimde yaptığı propagandanın ve vergilerden verdiği ödünlerin karşılığını elde etmişti. Seçimlere yolsuzluk karıştığına dair, haklı da olabilecek iddialar vardı. CHP politik bir örgütten daha üstün bir şeydi; üyelerinden çoğunun diniydi, yaşamıydı, milletti. Bu yüzden İnönü'nün aksine emirlerine karşın, bunlardan bir kısmı mevkilerinden yararlanarak seçim sonuçlarını değiştirdiler. Demokratlar da zaten ülke çapında bir örgüt kurup adaylarını kamuoyuna tanıtamamışlardı. Bu yüzden seçimler tam bir dürüstlük içinde yapılmış olsaydı bile büyük bir çoğunlukla kaybedecekleri olasıydı.[(122)]

Demokratların Yaşam Savaşı

Demokratlar artık bir sonraki seçimlerde daha başarılı bir sonuç alabilmek için kendi program ve örgütlerini kurmaya başlamışlardı. Muhalefetin varlığı CHP içindeki daha radikal gruplar tarafından sürekli tehdit altındayken çok güç bir dört yıl geçirildi. Yeni Başbakan *Recep Peker* (1946-1947) muhalefetin varlığını istemeyenlerin başında geliyordu. Demokratların programlarının gereksizliğini kanıtlamak için daha önce sözü edilen liberal önlemlerinin pek çoğunu o almıştı. Ayrıca ekonomiyi dengelemek ve fiyatları düşürmek için savaş zamanı ithalat kısıtlamaları kaldırılmış, savaşta krom ve manganez satışından sağlanan döviz ithalat için kullanılmıştır. Savaş sonu dünyasının döviz kurlarını düzenleyen ve dengeleyen *Bretton Woods* anlaşmasına uygun olarak Türk lirası dolar karşısında düşürüldü (1 dolar 2.80 lira). Böylece savaş nedeniyle artan fiyatların üstüne yeni bir yükselme daha eklendi, halk çok huzursuzlandı. Tüccar yine büyük paralar kazandı; ithalatın büyük bir bölümü lüks tüketim maddelerine dönüştü.[(123)] Bu durum TBMM'deki Demokrat milletvekillerine Menderes'in önderliğinde hükümete saldırarak isim yapma olanağını sağladı. Sorumlu bir muhalefet geleneği olmadığı için tartışmalar her zaman yapıcı olamıyordu. Demokratlar kimi zaman gerçek konuları önemsemeden politik üstünlük peşindeydi. Recep Peker bu duruma baskıcı önlemlerle karşılık verdi, sıkıyönetim ilan etti; sosyalist ve komünistleri bastırırken, Demokratları da onların arasına katıyordu ama, İnönü kendisini önledi. İsmet İnönü Birleşik Devletler'le kurulan yeni ilişkiden yararlanarak kendi partisi için ne sonuç doğurursa doğursun liberal rejimi destekleme kararındaydı. Sonunda partide yeterli destek bularak Peker'i istifaya zorladı (1 Eylül 1947). Onun yerine geçen *Hasan Saka*'nın daha liberal ve hoşgörülü rejiminde bütün partilere eşit davranışla gerçek demokratik düzen kurulmasına çalışıldı. Buna

karşılık partiler de hükümetin temel kurumlarına ve ideallerine saygılı olacaklardı.[124]

CHP de artık liberalleşmişti. Halkevlerinin parti merkezlerinden çok halkın genel kullanımına açık kültür merkezleri olduğu vurgulanıyordu. İnönü CHP genel başkanlığını koruyorsa da, gerçek yönetim parti ile hükümeti ayırma sürecine başlanmak üzere bir genel sekretere verildi. Daha önce cumhurbaşkanı ile başbakanın yakın arkadaşlarından oluşan CHP yönetim kurulu artık üyeler arasından ve üyelerce seçiliyor, kurul da genel sekreter ile Merkez İcra Kurulu'nu seçiyordu. CHP kurultaylarına katılacak delegeler parti merkez sekreterliği yerine yerel örgütler tarafından seçilmeye başlandı. Parti içinde tutucularla liberaller arasındaki bölünmenin sürmesine karşın kamuoyu önem kazandıkça halk temsilcilerinin de etkileri arttı. CHP, tarihinde ilk kez otokrat bir başkanın otokrasi aracı olmak yerine iktidarını koruyabilmek için kamuoyunun onayını kazanmak zorundaymış gibi harekete başladı.

Hükümetin harekete geçme tehdidi ortadan kalkınca Demokrat Parti içinde de çatışmalar çıkmış, istifalar ve kovulmalar başlamıştı. Parti kurucularının liderliğinde olan çoğunluk, muhaliflerini silmek için parti disiplinini uyguladı, ardından da ülke çapında güçlü bir örgüt kurma yoluna gitti. Demokrat Parti'den çıkarılanlar, Osman Bölükbaşı ve Fevzi Çakmak önderliğinde Millet Partisi'ni kurdular. *Millet Partisi* diğer iki partinin daha tutucu ve dinci unsurlarını çekmek için devlet kapitalizminin sona erdirilmesini, vergi indirimini, özel teşebbüsü, dinci ve milliyetçi bir eğitim programıyla, evi ve aileyi vurgulayarak ortaya çıktı.[125]

Millet Partisi'nin ortaya çıkışı ve CHP'nin liberalleşmesi Demokrat Parti'yi programını kesinleştirme zorunda bırakmıştı. Demokrat Parti hükümetten seçim mekanizmasının adli mercilere devrini, daha fazla politik ve ekonomik özgürlük ve Amerikan yardımının silahlı kuvvetler yerine yaşam düzeyinin yükseltilmesinde kullanılmasını istedi.[126] CHP buna karşılık olarak 1949'da yeni *Şemsettin Günaltay* kabinesini iş başına getirdi. Yeni hükümet serbest seçimlerin yanı sıra muhalefetin istediği şeyleri, bu arada ilk okullarda seçime tabi olarak din dersleri konacağını, özel teşebbüsün teşvik edileceğini, vergi reformları ve halk kitlelerine yardım için ekonomik projeler yapılacağını vaat etti.

1950 Seçimleri

Yeni seçim yasaları hükümetin muhalefeti baskı altında tutmasını önlüyor, böylece bütün partiler günün sorunlarını ele alarak seçim kampanyası yapabiliyorlardı. CHP, devletçiliğin katı kalıplarını değiştirmeyi, özel girişimciliği canlandırmayı, tarım kredilerini artırmayı, yabancı sermayeyi teşvik etmeyi, vergi sisteminde reform yapmayı ve enflasyonu sınırlı tutmayı vaat ediyordu. Ayrıca bir Senato kurulmasını ve Anayasa'dan Kemalizmin altı ilkesini çıkar-

mayı da öneriyordu. Bunlar bundan böyle yalnızca partinin kendi hedefleri olarak kalacaktı. CHP, artık rekabet halinde bir parti olarak halkın isteklerini de gözönünde bulundurmaktaydı: Daha çok okul. kredi, tarım araçları, kırsal kesimde tohumluk ve su, ev, yol, telefon ve kentlerde de elektrik. Demokratlar ise CHP'yi eleştirmeyi sürdürüyorlardı. Ayrıca devlet tekelinin sona erdirilmesini, özel girişimciliğin özendirilmesini, ülkenin ekonomik sorunlarının çözümlenmesi için bütçenin denkleştirilmesini ve vergi oranlarının indirilmesini istiyorlardı. TBMM'ye verilen yetkiyi kaldıracaklarını, daha adil bir demokrasi için, Amerikan örneğinde olduğu gibi idare ve yargıyı Meclis'le eşit duruma getireceklerini bildiriyorlardı. Özel girişimcilik kampanyasını Demokratlara kaptıran Millet Partisi de daha tutucu ve dinci bir yaklaşım içindeydi.[127]

1950 seçim kampanyası 1946 yılındakinden daha düzenli ve güvenli geçti. Muhalefete müdahale edilmeyince Demokratlar ilk kez olarak köylerde örgütlenip uzun CHP yılları boyunca sıkıntı çekmiş olanların desteğini kazandılar. Köylüler daha çok toprak, toprak sahipleri daha az kısıtlama, işçiler daha geniş kapsamlı sosyal yasalar ve daha yüksek ücret, işverenler hükümet denetiminden özgür olmak, aydınlar da tam özgürlük istiyorlardı. Böylece bunların hepsi aradıklarını Demokratik platformda bulmaktaydı.

14 Mayıs 1950'de yapılan seçimin sonuçları Demokratları bile şaşırttı. Seçime katılma oranı yüzde 90 olmuş. Demokrat adaylar geçerli oyların yüzde 53.3'ünü, CHP 39.9'unu, Millet Partisi yüzde 3'ünü, bağımsızlar da yüzde 3.8'ini almışlardı. (Tablo 6.1) Ancak o dönemde kullanılan bölge sistemi yüzünden çoğunluğu alan parti bölgenin tüm milletvekilliklerine sahip oluyordu. Böylece TBMM'nin 487 milletvekilliğinden yüzde 86.2'sini Demokrat Parti, yüzde 12.9'unu CHP aldı. Millet Partisine de yalnızca bir milletvekilliği düştü.[128] Demokratların bu zaferi pek çok unsura, bu arada Amerikan etkisine, daha iyi örgütlenmeye ve hatta 1949'daki kötü mahsule bağlanmışsa da, bunun gerçek nedeni 25 yıllık CHP iktidarı döneminde biriken düş kırıklıkları ve düşmanlıklardır. Nedeni ne olursa olsun politik bir ihtilâldi bu. Milletin istiklâlini kazanmış ve çeyrek yüzyıl yazgısına egemen olmuş bir parti seçim yoluyla iktidardan indirilmiş ve o parti de bu değişikliği hiçbir itirazda bulunmadan kabul etmişti. Partinin bazı inatçı üyeleri, belki de bir ordu müdahalesiyle yerlerini korumayı ummuşlarsa da İnönü büyük prestijini kullanarak böyle bir yola başvurulmasını önledi. Halkın iradesinin kabul edilmesinde ısrar ederek böylece Atatürk'le birlikte uzun zaman düşünü kurdukları demokratik rejimin temelini atmış oldu.

Demokrat Parti Dönemi, 1950 - 1960

29 Mayıs 1950'de TBMM *Celal Bayar*'ı Cumhurbaşkanlığına, İstanbul milletvekili *Adnan Menderes*'i Başbakanlığa ve Fuat Köprülü'yü de Dışişleri Bakan-

lığına getirdi. Üç lider sırasıyla eski kuşak bürokratları, yeni orta sınıfı ve aydınları temsil etmekteydi. Mecliste Demokratların tüm sözlerini yerine getirmelerini sağlayacak çoğunluk vardı. Güçlü Amerikan ekonomik ve askeri yardımıyla da yeni hükümetin geleceği parlak görünüyordu. Gerçek iktidar ve liderlik Başbakan Menderes'in elinde olduğundan böylece hükümetin, temsilcileri aracılığıyla gerçekten halka karşı sorumlu olacağı bir rejim başlatılmış olmaktaydı.

Ancak gerçek demokrasinin yerleşmesi bu kadar kolay olmadı. Hükümeti şaşkına çeviren, şimdi muhalefete geçmiş olan CHP ile arasında çok büyük bir düşmanlık yaratan ve sonunda baştan beri eleştirdiği aynı tür otokratik yönetime iten üç önemli sorun ortaya çıktı. Bunlardan ilki ekonomikti. Demokratlar geçmişin devletçilik politikasının sıkı denetimini gevşeterek ve özel girişimciliği özendirerek başarılacak hızlı bir ekonomik büyüme öngörmüşlerdi, önceleri bunda başarılı da oldular. Engeller kaldırılınca kamu ve özel kaynakların yatırımları birden arttı, ekonomi hızlı bir büyüme sürecine girdi. Örneğin banka kredileri 1950'de 1.275 milyar lira iken 1957'de 7.787 milyara ve 1960' da 9.522 milyara yükseldi, ekonominin tüm sektörlerine yatırım akmaya başladı.[129] Üretim de inanılmaz derecede yükseldi. Tarım alanında ekili alan 1940 ile 1950 arasında 14.5 milyar hektar civarında iken 1960'ta 23.264 milyar hektara yükseldi.[130] Traktör sayısı da 1949'da 1.756 iken 1960'da 42.136'ya yükseldi.[131] Toplam tarım üretimi yaklaşık iki katına çıkarak, 1950 endeksi 100 olarak alındığında 1960 - 61'de 130'a yükseldi.[132]

Sınai üretim 1948'de 100 endeksinden 1960'da 256'ya çıktı; bunun imalât bölümü 279'a, gıda sanayii 311'e, elektrik gücü üretimi ise 390'a yükseldi![133] Kömür üretimi iki katına çıktı. Fabrika, konut ve diğer bina sayılarında, özellikle küçük kent ve kasabalarda çok büyük artışlar görüldü. 1948'de 9093 kilometre olan karayolları 1961'de 23.826 kilometreye, ticari araçlar 14.100'den 68.400'e, özel araçlar 8 binden 45.800'e çıktı.[134]

Nüfus da iki katına yükselmişti: 1945 ve 1950 arasında 100'de 24 olan artış, 1955'e kadar olan dönemde binde 57'ye bundan sonraki beş yıl içinde de binde 50'ye vardı. Böylece 1927'de 13.64 milyon olan nüfus, 1950'de 20.947 milyona, 1955'te 24.065 milyona ve 1960'da 27.755 milyona çıkarak gerek doğum oranında gerekse sağlık ve tıbbi alanlarda büyük gelişmeleri yansıtmış oldu.[135]

Bu on yıl içinde okul sayısı da 18.282'den 25.922'ye, öğrenci sayısı 1.785 milyondan 2.932 milyona çıktı.[136] Okuryazarlık yüzde 33.5'tan yüzde 43.7' ye yükseldi.[137] Gayri safi milli hasıla on yıl içinde 496 liradan 1836 liraya yükseldi; sabit para değeri üstünden hesaplanan net milli gelir de (1927 ile 1950 arasında iki katına çıkmıştı) Demokratların iktidarda bulundukları on yıl içinde yüzde 50 artış kaydederek 434 liradan 601 liraya çıktı. Kişi başına gelir günün fiyatlarıyla 1938'de 50, 1950'de 428, 1960'da da 1.598 liraya çıktı. Sabit fiyatlarla bu üç rakam 432,434 ve 601 liradır.[138]

Tablo 6.1. Türkiye Büyük Millet Meclisi seçim sonuçları, 1950 - 1973, belli başlı partiler

Partiler	1950	1954	1957	1961	1965	1969	1973
Adalet Partisi							
Oylar				3,527,435	4,921,235	4,229,712	3,197,897
Oy yüzdesi				34.8	52.9	46.5	29.8
Sandalye				158	240	256	149
Cumhuriyet Halk Partisi							
Oylar	3,176,561	3,161,696	3,753,136	3,724,752	2,675,785	2,487,006	3,570,583
Oy yüzdesi	39.9	34.8	40.6	36.7	28.7	27.4	33.3
Sandalye	63	31	178	173	134	143	185
Demokrat Parti						*(Demokratik Parti)*	
Oylar	4,241,393	5,151,550	4,372,621				1,275,502
Oy yüzdesi	53.3	56.6	47.3				11.9
Sandalye	420	505	424				45
Güven Partisi							
Oylar						597,818	564,343
Oy yüzdesi						6.6	5.3
Sandalye						15	13
Milli Selâmet Partisi							
Oylar							1,265,771
Oy yüzdesi							11.8
Sandalye							48
Yeni Türkiye Partisi							
Oylar				1,391,934	346,514	197,929	
Oy yüzdesi				13.7	3.7	2.2	
Sandalye				65	19	6	
Türkiye İşçi Partisi							
Oylar					276,101	243,631	
Oy yüzdesi					3.0	2.7	
Sandalye					14	2	
Millet Partisi							
Oylar		250,414			582,704	292,961	62,377
Oy yüzdesi		3.1			6.3	3.2	0.6
Sandalye		1			31	6	–
Köylü Partisi / Cumhuriyetçi Köylü Partisi							
Oylar			434,085		1,415,390	208,959	
Oy yüzdesi			4.8		14.0	2.2	
Sandalye			–		54	11	
Kayıtlı seçmen sayısı	8,905,743	10,262,063	12,078,623	12,924,395	3,679,753	14,788,552	16,798,164
Seçime katılanlar	7.953,055	9,095,617	9,250.949	10,522,716	9,748,678	9,516,035	11,223,843
Seçime katılma yüzdesi	89.3	88.6	76.6	81.0	71.3	64.3	66.8

Kaynak: Türkiye İstatistik Yıllığı 1973, Ankara, 1974, s. 145.

Bu istatistikler gerçekten etkileyicidir ve Türk halkının çoğunluğu bunlardan yararlanmıştır. Ancak bu büyük ekonomik gelişme, sonunda rejimi sarsan ve hatta demokrasiyi ciddi bir tehlikeye atan bir bedel karşılığında elde edilmiştir. 1940'ların sonlarında aşağı yukarı dengeli olan devlet bütçesi artık yılda ortalama 296.5 milyon lira açık veriyordu. Bu da ortalama gelirin yüzde 20'sine yakındı.(139) 1950 ile 1960 arasında kamu borçları 2.565 milyon liradan 9.342 milyon liraya yükselmiştir.(140) Para hacmi yüzde 408 artışla 1.594 milyar liradan 9.256 milyara çıkarken milli gelir sabit rakamlarla yalnız yüzde 200 artış göstererek 8.815 liradan 16.312 liraya çıkmıştır.(141)

Böylece sabit rakamlarla kişi başına düşen gelir artmışsa da, bu yalnızca halkın bir kısmı için geçerliydi, çoğunluk korkunç bir enflasyonun pençesinde kıvranıyordu. Toptan fiyatlar genel endeksi 46'dan 126'ya, aynı on yıl içinde İstanbul'da geçim endeksi 54'ten 133'e yükseldi.(142) 1930'dan 1946'ya kadar sürekli olarak lehte olan dış ticarette CHP'nin son dört yılında hükümetin tüketici isteklerini karşılamak cabası yüzünden açık görülmüştü. Demokrat Parti döneminde bu açık giderek arttı. İhracâtın 263.4 milyon dolardan 320.7 milyon dolara çıkmasına karşın ithalât da 278.4 milyon dolardan 468.2 milyon dolara çıktı. İthâl edilen bu mallar içinde ülkenin ekonomik gelişmesini sürdürecek petrol ve makine bulunduğunu belirtmek gerekir. Demokratların iktidardan düşmesinden sonra bu açık giderek arttı ve 498 milyon dolardan 1963'te 2.903 milyon dolara yükseldi.(143)

Kısacası, Demokratlar yılda yüzde 5 gibi önemli bir büyüme hızını başarmışlardı. Ancak bunu öylesine gelişigüzel bir şekilde yapmışlardı ki, millet sonucun yararlarını göremeden tüm ekonomi altüst olmuştu. Uzun vadeli planlar gerçekten başarılıydı, ve hükümet sonuçlar görünene kadar yan etkileri kontrol altına alabilseydi, çok daha uzun bir süre iktidarda kalabilirdi. Ancak hükümetin bu reddedilmesi olanaksız başarılarını gölgeleyen iki önemli tartışma alanı daha vardı.

Demokrat Parti'nin karşılaştığı ikinci büyük güçlük, hükümetin Kemalizmin laik politikasını bozma girişimiyle suçlandığı din alanındadır. Gerçekte, liberalizasyon çabaları ile 1949'da, anaların babaların isteğine bağlı olarak devlet okullarında din öğretimine izin veren CHP idi. Ne var ki, Demokrat Parti' nin yandaşları arasında daha fazla din eğitimi sözleriyle Millet Partisi saflarından çekilen büyük bir kitle vardı ve şimdi bunlara verilen sözün tutulması gerekiyordu. Menderes rejimi din eğitimini bütün okullarda yaygınlaştırdı ve ana baba yazılı olarak çocuklarının din derslerine girmesini istemediklerini belirtmedikleri takdirde tüm Müslüman çocuklarının din dersine girmeleri gerekliliğini getirdi. CHP eski *İlahiyat Fakültesi*'ni yeniden açmıştı. Demokratlar fakültenin bütçesini genişlettiler, daha fazla öğretmen ve burs sağladılar. Ayrıca 1951'de imam hatip okullarını kurdular, ezanın Türkçe okunmasına son verdiler, dini bayramların kutlanmasını teşvik ettiler. Bu

hareketlerin çoğu, CHP'nin yerine gerçek bir seçenek koymadan, milli inançları zayıflatmakta fazla ileri gittiği konusundaki genel duyguyu yansıtmaktaydı. Ancak burada din liderlerinin Atatürk reformlarının kendilerinden aldığı etkinliği yeniden kazanma arzularının var olduğu de bilinmektedir. Dinsel kitap ve broşürler yeniden ortaya çıktı, belirli kitabevleri din temelli hareketlerin merkezleri oldular. Din liderleri kamuoyu önüne çıktılar ve bir kez daha laiklik aleyhine vaaz verdiler. Derviş tarikatlarına da yeni bir ilgi uyanmıştı. Hükümet eski camileri onarıp yenilerini inşa etmek için büyük paralar harcamaya başladı.

Bu hareketlerin önemli bir etkisi olup olmadığı kuşkuludur. Hocalara karşı ilgi duymayan yeni bir kuşak yetişmişti. Hocalar etkinliklerini yeniden kazanmayı istiyorlarsa da taraftarlarını zaten var olan ve her an azalmakta olan tutucu gruplar içinde bulabiliyorlardı. 'Dinsel canlanma' Türk gençliğine en fazlası dinleri konusunda bir fikir vermiş, hızlı değişim döneminde tarihi perspektif ve ruhsal yönlenme sağlamıştır. Ancak hükümetin dini bu biçimde desteklemesi muhalefet için politik bir konu oldu, laiklik ilkesinin çiğnendiği suçlamalarını getirdi.

Sonunda Demokrat Parti rejimini yıkan ve Türkiye'nin demokrasi yolundaki tüm ilerlemesini tehdit eden üçüncü büyük sorun da politik özgürlüğü içermektedir. Ne Demokratlar ne de CHP sorumlu bir muhalefet yapmayı ve muhalefeti kabul edebilmeyi öğrenmişti. Sonuçta CHP hükümetin ekonomi ve din politikalarını çok şiddetle eleştirmiş, Demokratlar da buna karşı çok duyarlı davranıp, muhalefeti baskı altına alarak karşılık vermişlerdir. Sorunun başlangıcında 1946'da kendilerine verilen özerkliği politik hareket üssü için kullanmak isteyen üniversiteler vardı. 1946 *Üniversite Yasası* üniversiteleri Alman sistemine göre düzenlemişti; enstitü ve profesörlük az, buna karşılık bir boşluk bulana kadar uzun yıllar bunlara düşük aylıkla hizmet edecek alt kadrolar çoktu. Emeklilik yasaları olmadığı ve emekli aylıklarının, ücretlerle kıyaslanınca çok düşük olması yüzünden profesörlerin çoğu ölene kadar kürsülerinden ayrılmıyor, böylece yükselme fırsatlarını kısıtlıyor ve kürsü boşalınca da çok şiddetli çatışmalara neden oluyorlardı. Düşük ücretli ve mutsuz alt düzey fakülte kadroları bunun sonucunda gruplar oluşturdu, bir bölümü emellerini şu ya da bu parti aracılığıyla gerçekleştirmek için politikaya atıldı ve içlerinde çok yükselenler oldu. Durumun sonuçlarından biri de politikanın üniversite sınıflarına sokulmasıydı. Özellikle hukuk ve siyasal bilimler fakültelerinde fakülte üyeleri yurttaş olarak politikaya atılma haklarının dışına çıkarak üniversitedeki yerlerini öğrencilere kendi fikirlerini aşılamak için kullandılar. Üniversiteler muhalefet politikasının huzursuzluk kaynağı oldu. Fakülte üyelerinin çoğu, ekonomik sorunlar karşısında devletçi çözümleri benimsediklerinden bunların çoğu CHP'ye katıldı ve iktidardaki partiye karşı giderek artan eleştirinin liderliğini ele aldı.[144]

Demokratların Meclis'te tüm muhalefetin üstesinden gelecek çoğunlukları vardı. Ancak eleştiriler 1953'ün ortalarında başlamıştı ve bir yıl sonra yeni seçimler yapılacaktı. Kendileri üniversiteden gelmiş olan hükümet liderleri aydınların kamuoyunu nasıl oluşturduklarını biliyordu. Bu yüzden bir baskı çabasına girişildi. Bu, yalnızca CHP'ye yönelik olmadı, basın ve diğer partilere de aynı baskı uygulandı. 12 Temmuz 1953'te Cumhuriyet'i yıkmak için dini kullandığı gerekçesiyle Millet Partisi kapatıldı. Atatürk reformlarına düşman gerici unsurları sakladıkları iddiasıyla partinin çeşitli il başkanları tutuklandı.(145) TBMM 21 Temmuz'da Üniversite Yasası'nda değişiklik yaparak üniversitelerin kendi bütçelerini ve böylece de öğretim ve personel politikalarını denetimini kısıtladı.(146) 14 Aralık'ta çıkartılan yeni bir yasayla "Cumhuriyet Halk Partisi'nin tüm taşınır ve taşınmaz mallarının, paralarının ve diğer değerli maddelerinin... Hazineye gelir kaydedileceği... CHP'ye ancak parti binaları olarak kullanılan yerlerdeki taşınır malların bırakılması" öngörülüyordu.(147) Görünüşte bu hareketin amacı CHP'nin 'geçmişte kamu parasını kötüye kullanması yüzünden milletin uğradığı zararı tazmin etmekti, ancak partinin borcu varlığının çok üstünde olduğundan her şeyine el konuldu, parti gazetesi Ulus kapanmak zorunda bırakıldı. Halkevleri'ne de el konulup kapatılmıştı. Hükümetin bunların yerine Türk Ocaklarını geçirme çabası başarılı olamadı ve tüm örgüt kaybolup gitti. Halkevleri daha sonra yeniden açılmıştır.

2 Şubat 1954'te Millet Partisi'nin halefi olarak daha sonra *Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi* adını alacak olan *Köylü Partisi* kuruldu. Parti programında dini ve medeni haklar için anayasal güvence ve TBMM'nin çıkardığı yasaların hukuksallığını onaylayacak bir anayasa mahkemesi isteniyordu. Parti, kısa sürede CHP ile işbirliğine başlayınca hükümet çıkardığı yasalarla bu işbirliğini yasakladı, 'devletin siyasi ya da mali prestijine zararlı olan' ya da zarar gören taraf şikâyette bulunmasa bile 'özel yaşamın ihlâli' olan yazılarından dolayı gazetecilere para ve hapis cezaları yağdırmaya başladı.(148)

Yeni yasalar 1954 seçimlerine kadar geniş bir biçimde uygulamaya koyulmadı. Ancak seçimde Demokratların kendi kuvvetlerini küçümsemiş oldukları ortaya çıktı. Siyasi durumdaki bu gerginlik yeni rejimden memnun olanlar arasında kazandıkları prestiji zedelemiş değildi. 1954 seçimini Demokrat Parti kazandı (2 Mayıs 1954). CHP'nin yüzde 34.8 ve Köylü Partisi'nin yüzde 4.8'ine karşılık yüzde 56.6 alarak çoğunluğunu daha da artırdı. Mecliste 541 milletvekilliğinin 505'ine sahip oldu. (Tablo 6.1). Ancak yeni Meclis toplanır toplanmaz muhalefet çok sert bir tutum takınınca iktidar da aynı karşılığı verdi, üniversite profesörleri ve yargıçlar da içlerinde olmak üzere tüm devlet memurlarının 25 yıllık hizmet süresi sonunda ya da 60 yaşında emekli olmalarını gerektiren yasa kabul edildi (21 Haziran 1954). Oysa bu daha önce 30 yıllık hizmet ve 65 yaşı kapsayıp üniversite profesörlerini bu sınırların dışında bırakıyordu.(149) Aynı devlet memurları şimdi 'görülen lüzum üzerine'

işten çıkarılabiliyor ya da emekliye ayrılabiliyordu. Bu durumda hizmet sürelerine göre aylıklarının yarısından dörtte birine kadar bir emekli aylığına hak kazanıyorlardı (4 Temmuz 1954).[150] Üniversite öğretim üyelerinin çalışmalarını 'bilimsel ve eğitsel yazılarla' sınırlamaları, durumlarından yararlanarak 'aktif partici politika' yapmamaları isteniyordu. Adnan Menderes bu sınırlamaları "devlet hizmetindeki yeteneksiz memurların yarattıkları korkunç bürokrasi hastalığına karşı" çareler olarak niteliyordu.[151]

Yasalar kısa bir sürede uygulanmaya konuldu. 13 Temmuz 1954'te 4 yargıç ve Ankara Üniversitesinden 17 profesör emekliye ayrıldı. Yıl sona ermeden üç gazeteci hapsedilmiş, dört tanesi de benzer nedenlerle işten atılmıştı.[152] CHP genel sekreteri Kasım Gülek 1955'te yaptığı bir politik konuşmada hükümete hakaret ettiği gerekçesiyle tutuklandı. Kıbrıs konusunda güçlükler çıktığında sansür yasalarına muhalefetten CHP organı Ulus ve diğer dört gazete kapatıldılar. 1955 Eylül'ünde İstanbul Üniversitesinden ekonomi profesörü Osman Okyar Amerikan yardımının değer ve süresini tartışan bir makalesi yüzünden üniversiteden atıldı. Demokrat Parti döneminin geri kalan yıllarında bu durum giderek şiddetlendi. Üniversiteler CHP politik çalışma ve propagandasının eylem merkezleri oldular, hükümet de bunlara işten el çektirmeler, kısıtlamalar ve hapis cezalarıyla karşılık verdi. 1955 Ekim' inde parti disiplinine uymadıkları için bir grup Demokrat Parti üyesi partiden atıldılar, parti liderleri ile uyuşamayanlar da bunları izledi. 11 Mayıs'ta bunların çoğu birleşerek *Hürriyet Partisi*'ni kurdular, Parti, liberalizm ve Devletçilik gibi 'modası geçmiş doktrinlere' bağlı kalmayacağını, demokratik rejim ve anayasal güvence altında yasama süreci ile birleşik bir ekonomik planlama programını benimseyeceğini ilan etti.[153]

Hükümet muhalif partilerin çoğalması üzerine çıkardığı yeni Seçim Yasası ile parti koalisyonlarını yasaklayarak kendisine karşı birleşik cephe kurulmasını önledi; yine aynı yasanın getirdiği hükümle bir partinin bir seçim bölgesinde çoğunluğu almasa bile oy çokluğunu aldığı durumlarda o seçim bölgesinin tüm milletvekillerini çıkarmasını sağladı.[154]

Bu politik kargaşalık içinde Demokrat Parti ve aydınlar birbirlerinden uzaklaşırken hükümetin ekonomik başarıları da halkın desteğini sağlamasında partiye yardımcı oluyordu. Bu, özellikle en çok oy potansiyeline sahip kırsal kesim için geçerliydi. Kasaba ve köylere yeni yollar, kanallar, elektrik götürülüyor, konutlar, okullar ve hastaneler yapılıyordu. Büyük kentler hızlı nüfus artışına hizmet götürmekten yoksundular. Menderes'in iktidarında köylüye dağıtılan toprak da artmıştı. 1949'da 8.359 aileye 389.212 dekar dağıtılmışken, 1956'ya kadar yılda ortalama 2 milyon dekar 45.000 aileye dağıtılmış, sonra 1960'a kadar yıllık 1.3 milyon dekar dağıtılmıştır.[155] Çiftçiler yılda dağıtılan 50 000 traktörden kredi kooperatiflerinden ve geniş elektrifikasyon projelerinden de yararlanmıştır. Kentlerde çalışan işçiler, küçük esnaf, küçük

fabrika sahipleri, gelişen kentlerin diğer sakinleri de eskisinden yüksek bir yaşama düzeyine kavuşmuş ve bundan hoşnut bulunuyorlardı. Kısacası, enflasyon ve mal darlığının çok huzursuz kıldığı sabit gelirli memurlar ve aydınlar dışında büyük halk kitleleri durumdan çok hoşnuttu, 1957 Ekim'inde yapılan seçimlerde Demokrat Parti yine oyların çoğunluğunu alarak iktidara geldi. Bu seçimde Demokrat Parti yüzde 47.2, CHP 40.6, Cumhuriyetçi Millet Partisi yüzde 7 ve Hürriyet Partisi yüzde 3.8 oy almışlardı. Seçim sistemi yüzünden, Demokratlar milletvekillerinin çoğunu aldılar: Demokrat Parti yüzde 70 (424 milletvekilliği), CHP yüzde 29 (178 milletvekilliği) ve Millet Partisi 6 milletvekilliği aldı. (Tablo 6.1). Bir milletvekilliği bile kazanamayan Hürriyet Partisi bir süre sonra CHP ile birleşti.(156)

Seçim sonuçları politik karışıklığı artırmaktan başka bir işe yaramadı, iktidar olmayı özleyen ve milletvekili sayısını artırmış olan CHP, Menderes ile arkadaşlarına karşı saldırılarını artırdı ve şiddetlendirdi. Hükümet buna daha baskıcı yöntemlerle karşılık verdi. Meclis içinde ve dışında şiddet olayları arttı, her iki taraf da sorumsuzlukla politik üstünlük sağlama çabasına girdi. 1959 Mayıs'ında İnönü bir gezi sırasında ve daha sonra İstanbul'a dönüşünde Demokratlar tarafından saldırıya uğradı. Hükümet yeni çıkan olayları basının yazmasına engel oldu. Ekonomik durum giderek kötüleşti. Hükümetin sanayileşmekte ısrarı üzerine enflasyon çok büyük boyutlara ulaştı ve ülke uluslararası boyutta bir iflasın eşiğine geldi.

Uluslararası bir konsorsiyumdan alınan borçlara karşılık hükümet 1960 yılında enflasyonu azaltmak ve parasal düzeni sağlamak için ekonomik istikrar programını kabul zorunda kaldı. *Uluslararası Para Fonu*'nun yardımıyla yeni bir program hazırlandı. Program açık bütçeye ve kredi hacminin genişletilmesine karşı çıkıyor, Türk lirasının değerinin düşürülmesini, kamu borçlarının konsolidasyonunu, fiyat denetimine son verilmesini ve iç yatırımlarda daha akılcı bir yöntem uygulanmasını öngörüyordu.(157) Programın uygulanmasıyla enflasyon oranı düşürüldü, bütçe ve dış ticaret açık vermedi ve bunalım sona erdi. Ancak ne hükümet ne de muhalefet durumdan memnun değildi. Hükümetin temel felsefesi büyümeye dayandığından, kısa süre sonra zorla kabul ettirilen programı uygulamaktan kaçınmaya başladı. Zaten harcamaların kısılması kentlerde ve kırsal kesimdeki taraftarların arasında huzursuzluk yaratmış bulunuyordu. CHP ise uzun zamandır beklediği zaferi elden kaçırmak üzere olduğunu anladığından hükümete karşı çıkmak için yeni yollar aradı. Basın, üniversite ve CHP, hükümeti geçmişteki ekonomik hatalarından ve yeni stabilizasyon politikasının sonuçlarından dolayı eleştirmeye başladılar. 1960 Şubat'ında bir dizi yüksek memuru yolsuzlukla suçladılar. İnönü ile arkadaşlarının eylemlerini önlemek için ordu ve polis kullanıldıysa da, bu durum muhalefetin şiddetini daha da artırdı. 18 Nisan'da iki Demokrat milletvekili, Meclis'e CHP ve basın hakkında soruşturma açılması için bir yasa önerisi

sundu. İnönü tasarının ve hükümetin aleyhinde çok şiddetli bir konuşma yapınca tartışma kişisel suçlamalara kadar vardırıldı. CHP milletvekilleri Meclis'i terk edince Demokratlar geçici çoğunluklarından yararlanarak tüm siyasal faaliyetleri yasakladı ve Demokrat milletvekillerinin en partizanlarından oluşan bir Soruşturma Komisyonu kuruldu. (18 Nisan 1960).

27 Mayıs 1960 Devrimi

CHP'nin meclisten çekilmesi ve Soruşturma Komisyonu'nun kurulması büyük kentlerde çok şiddetli gösterilere yol açtıysa da, ordu ve polisi denetiminde bulunduran ve İstanbul ile Ankara dışında çoğunluğun desteğine sahip olan hükümet düzeni sağlayabildi. Ancak hükümetin muhalefeti baskı altına alma kararlılığı sonunda halkı açık bir başkaldırıya zorladı. Soruşturma Komisyonu'na 27 Nisan'da yurttaşları tutuklama, gazete kapatma ve komisyonun çalışmasıyla çelişen yasaları iptal yetkisi verildi. Buna karşılık olarak İstanbul üniversitesi'nin politik eylemci öğrencileri ve öğretim üyeleri bir gösteri yürüyüşü yaptılar (28 Nisan), Ankara'dakiler de bir gün sonra onları izledi. Üniversite çoğunluğu göstericilere sempati duyuyorsa da, kan dökülmesini önlemek ve çalışmalarına devam edebilmek için karışıklıktan uzak durdu. Ancak, her zaman olduğu gibi radikallerin istedikleri oldu. Polis ile asker işe karıştı, kanlı çatışmalar oldu, çok kişi yaralandı, bir öğrenci öldü. Hükümet 29 Nisan'da bütün üniversiteleri kapatarak birkaç militanın eylemlerinden çoğunluğun zarara uğramasına neden olunca pek çok kişi göstericilere katıldı. Soruşturma Komisyonu görevini sürdürdüğü için gizli tutuklama ve sorgu söylentileri gerilimi daha da artırdı. Gazetelerin çoğu artık kapatılmış, durumu yansıtan yabancı dergilerin yurda sokulması yasaklanmıştı.(158)

Sonunda patlak veren 1960 ihtilâli bir sokak eyleminin sonucundan çok, yarım yüzyıl önce, modernleşmiş bürokrasi ve ordu liderliğinde başarılan Jön Türk ihtilâlini yaratan, aynı sosyal güçlerin ürünü sayılabilir, ihtilâl, Harp Okulu ve Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyeleri ve öğrencileri tarafından planlanmış ve örgütlenmiştir. Bunlar, Demokrat Parti'nin iktidara getirdiği yeni orta sınıflara karşı reformların savunuculuğunu yüklenerek harekete karar verdiler. İhtilâlcilerin liderliği 3 Mayıs 1960'da Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel tarafından üstlenildi. Gürsel önce başbakana mektup yazarak reformların gerçekleştirilmesini istedi, daha sonra da ihtilâlin planlama aşamasında bulunabilmek için görevinden izinle ayrıldı. Sokaklardaki kargaşalığın yeni boyutlara vardığı 27 Mayıs günü Gürsel'in komutasındaki İstanbul ve Ankara'nın kilit askeri birlikleri ve harp okulu öğrencileri Menderes, Bayar ve kabinenin diğer üyeleri ile, Demokrat milletvekillerinin çoğunu tutukladılar. Silahlı kuvvetlerin geri kalan bölümü hareketi desteklediğini bildirdi. Sıkıyönetim ilan edildi. Darbe, ülke içinde Menderes rejimini savunanlar tarafından bile çok az bir muhalefetle karşılaştı.

Böylece on yıl önce öylesine iyimserlikle başlayan Demokrat Parti dönemi sona ermiş oluyordu. Otokrat CHP'nin serbest seçimlere izin verip bunun sonucunu kabul etmesiyle iktidara gelen hükümet artık yönetim yeteneğini kaybetmişti. Muhalefeti baskı altına alma çabaları Ordunun Jön Türk döneminden bu yana ilk kez Türk politikasına el atmasına neden olmuştu. Hızlı ekonomik gelişme ile politik liberalliği birleştirme çabası sonunda çok büyük sorunlar yaratmıştı. Çektikleri sıkıntılara karşın genellikle hükümetin politikasından memnun olan bir ulusun sözcülüğünü aydınlar kendi kendilerine almış bulunuyorlardı. Hükümet de, nasıl iktidar olduğunu unutmuş ve eleştiriye karşı gereksiz bir duyarlık içine girmişti. Oysa bu tutumu takınmasaydı eleştiriler sonunda kendisini deviren o muhalefeti hiç yaratmayabilirdi. Türk demokrasisinin evrimi çok ağır bir darbe yemişti. Şimdi sorun, diğer modernleşme sürecinde olan ülkelerde olduğu gibi ordunun iktidarı mı üstleneceği, yoksa Türk demokrasisinin gerçekte düzenli bir seyir izleyen ilerlemesinin devam mı edeceğiydi.

Milli Birlik Komitesi, 1960-1961

Gerçek ihtilâlin üniversitelerdeki aydınların doğrudan doğruya katkıları olmadan askerler tarafından başarılmış olduğu ihtilâli izleyen günlerde açıkça ortaya çıktı. Orgeneral Gürsel ve silahlı kuvvetlerin tüm dallarını temsil eden 38 subay *Milli Birlik Komitesi* adı altında 12 Haziran 1960'da çıkardıkları geçici bir yasayla yönetimi ele aldılar. Yürütme yetkisi MBK'nin atadığı ve denetim altında bulundurduğu sivil Bakanlar Kuruluna verildi.

MBK ihtilâlin "herhangi bir kişi ya da gruba yönelik olmadığını... kişiliği ve hangi partiye bağlı olduğu göze alınmaksızın herkese adalet ilkelerine ve yasalara uygun olarak davranılacağını" bildirdi. Yeni anayasayı hazırlamak için çağırılan sivil aydınlar bunu otokrasi aracılığıyla sosyal reformları gerçekleştirme umutları için bir fırsat bildiler. Ancak Milli Birlik Komitesi Türk demokrasisine ihanet edenleri yargılamak ve cezalandırmak ve milleti gelecekte benzer bir durumdan koruyacak yeni bir anayasayı hazırlamak için gerekli süreden fazla iktidarda kalmayacağını belirterek karşılık verdi.[159]

Ne var ki, MBK içinde de aydınlarla aynı düşünceyi paylaşan ve komitenin iktidarda kalma süresini kısıtlı tutmasına karşı çıkanların bulunduğu kısa sürede anlaşıldı. Milli Birlik Komitesi üyelerinden 14'ü komiteden atılarak, çoğu dünyanın çeşitli yerlerindeki Türk elçiliklerinin askeri ataşeliklerine atandı (13 Kasım 1960).

MBK bir yıldan kısa bir süre iktidarda kaldı. Komite esas olarak Demokrat Parti liderlerini yargılamak ve yeni bir anayasa hazırlamak olan amaçlarına uyduysa da, kendisinden sonra gelecek rejimi yeni bir yola oturtmak için ekonomi ve maliye alanlarında önemli politika değişiklikleri getirdi. İlk iş olarak geçmiş yıllarda milli birliği bozan enflasyon durdurulmaya çalışıldı. Büyük in-

şaatlar ve kent yapım projeleri durduruldu. Bankalar kapatıldı, ileri gelen politikacıların ve işadamlarının özel hesapları donduruldu, krediler kaldırıldı. Kredi artışını önlemek için kredi faizleri yüzde 12'ye çıkarıldıktan sonra banka çalışmalarına kısmen izin verildi. Piyasada isteği azaltmak için ücretlilerin aylıklarından zorunlu Tasarruf Bonosu kesintisi yapıldı. Fiyat kontrolleri ile gıda maddelerinin fiyatları düşürüldü. Ticaret ve sanayi odaları ile esnaf birlikleri daha önce Demokratlarla işbirliği yapan yönetim kurullarını feshedip yeni seçimlere gittiler. Arazi vergisi on katına, inşaat vergisi iki ila altı katına çıkarıldı, gelir vergisi yüzde 100 artırıldı. Gelir vergisine tabi olanlardan servet beyanı istendi. Ancak zaman ilerledikçe bu önlemlerin bir kısmı normal çalışmanın sağlanması için değiştirildiyse de, yarattıkları etki değişmedi.[160]

Milli Birlik Komitesi kendi sosyal reformlarını da uygulamış, ancak bunlar aydınların hayâl ettikleriyle bağdaşamamıştır. Subay ve asker aylıkları artırıldı. Piyasada bol bulunmayan malları ucuz fiyatla satan özel ordu pazarları kuruldu. Diğer yan ödemelerle birlikte bir subay aylığı bürokrasinin eş kademelerindeki memurların yüzde 60 üstüne çıktı. Demokrat Parti destekçileri ve sempatizanları ordu ve memurluklardan atıldı. Doktor, mühendis gibi 147 üniversite öğretim üyesi zamanlarının çoğunu kendi özel işlerinde harcadıkları gerekçesiyle üniversiteden çıkarıldı. Ancak bu listede akademik yükümlülüklerini yerine getirdikleri halde politik, kişisel ve akademik rakipleri tarafından ihbar edilen kişiler de bulunuyordu.[161] Üniversite özerkliğini yeniden kurmak ve güçlendirmek ve aynı zamanda fakültelerin kendilerinin kabul etmeye hazır olmadıkları iç reformları getirmek için yeni bir Üniversite Yasası çıkarıldı. Genç fakülte üyelerine üniversite konusunda daha çok söz hakkı tanındı. Fakülte öğretim üyelerinin çalışma günlerinde, çalışma saatleri içinde üniversitede bulunmaları gerekliliği gibi gerçekten köklü bir yenilik getirildi.[162] Milli Birlik Komitesi'nin bir yıllık iktidarında Demokrat Parti rejiminin yaptığı zararları örtmek ve sosyal ilerlemeyi hızlandırmak için de bir dizi yasa çıkarıldı. *Devlet Planlama Teşkilâtı,* Halkevlerinin yerini alacak *Türk Kültür Dernekleri* kuruldu. Her iki kurum da daha sonra Anayasa'ya alındı. Suçlanan Demokratları yargılamak üzere Yüksek Adalet Divanı yeniden düzenlendi.[163] Askerler enerji ve heyecanla işe sarılmışlardı, ancak aldıkları bazı önlemler öylesine sertti ki, ekonomi durma düzeyine geldi ve işadamları dışında işçiler ve köylüler de kendilerini temsil olanağı sağlayan ve çıkarlarını koruyacak olan sivil rejimin bir an önce gelmesi için huzursuzlanmaya başladılar.

29 Eylül 1960'ta Demokrat Parti kapatıldı ve mallarına el konuldu. Kısa bir süre sonra da ileri gelen üyelerinden 592'si Yassıada'da yargılandı (14 Ekim 1960 - 15 Eylül 1961). Suçlamalar arasında Demokrat Parti hükümetlerinin çeşitli üyelerinin yolsuzluklarının yanısıra Kıbrıs bunalımı sırasında 1955'te İstanbul'da Rumlara karşı halkı kışkırtmak, devlet radyosunu partizan amaçlar için kullanmak, CHP liderlerine saldırı düzenlemek, yasalara aykırı olarak üni-

versiteye girmek, bir sınıf üzerine diğer bir sınıfın egemenliğini kurmak. Anayasa'yı çiğnemek bulunuyordu. Sonunda sanıklardan 15'i ölüme mahkum edildi. Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan idam edildi (16 Eylül 1961); MBK, Celâl Bayar'la diğer 11 sanığın ölüm cezalarını yaşam boyu hapse çevirdi. Ayrıca 31 sanık yaşam boyu hapis cezasına çarptırıldı. Bunlar arasında 4 eski bakan, Soruşturma Komisyonu'nun 8 üyesi, eski İstanbul valisi ve bazı Demokrat Parti milletvekilleri bulunuyordu. Dört yüz partiliye daha hafif cezalar verildi, yüz yirmi üç kişi ve bu arada rejimden soğuyup çökmesinden önce partiden ayrılan Fuat Köprülü suçsuz bulunup salıverildi.[164]

1961 Anayasası

Yeni Anayasa 272 üyeden oluşan ve MBK döneminde Parlamento görevini üstlenen bir Kurucu Meclis tarafından hazırlanmıştı. Üyelerden 10'u devlet başkanı, 18'i de Milli Birlik Komitesi'nce seçilmişti. İllerden 75, CHP'den 49, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nden 25 kişi seçilmiş, diğer üyeler de çeşitli meslek ve esnaf grupları arasından seçilmişti.[165] Demokrat Partililer Meclis'e alınmadıklarından seçilenlerin çoğu geçmişte CHP ile ilişkisi olan insanlardı. Ancak buna karşın mülkiyet sahibi sınıfı temsil eden liberallerle, hedeflerine varmak için bir tür otokratik rejim yanlısı olan ve aydın çevrelerden çıkan sosyal reformcular arasında kesin ayrılıklar vardı. Sonunda ortaya çıkan Anayasa, liberal ve anayasal bir rejimin bölünmez bir parçası olarak insan ve mülkiyet haklarını olduğu gibi, daha radikal ekonomik ve sosyal programları da içererek iki grubun görüşlerini yansıttı. 9 Temmuz 1961'de halkoyuna sunulan yeni Anayasa yüzde 61 lehte (6.348.191), yüzde 39 aleyhte (3.934.370) oyla kabul edildi. Oylamaya katılmayan yüzde 19 (2.412.840) Anayasa'dan çok MBK'ye karşı duyulan hoşnutsuzluğun belirtisi sayılabilir.

1961 Anayasası temeline dayanan yeni hükümet İstiklâl Savaşı sırasında kurulan ve 1924 Anayasası'na alınandan çok değişiktir. Bu anayasada yetkilerin ayrılması ve otokrasiye engel olmak için denetimler ve dengeler bulunmaktadır. TBMM iki kuruluştan meydana gelmiş olup, yasa yapma, uluslararası antlaşmaları onaylama ve silahlı kuvvetlerin kullanılmasına izin verme görevlerini üstlenmiştir (madde 63-66) Millet Meclisi genel oyla 4 yıl süre ile seçilen 450 milletvekilinden oluşur' (madde 67). Her ilin milletvekili sayısı nüfusuna oranla saptanır, her parti belirli bir ilde aldığı oy oranına göre o ilin milletvekillerinden payına düşeni alır.

Cumhuriyet Senatosu, genel oyla seçilen 150 üye ile Cumhurbaşkanınca çeşitli alanlarda seçkin hizmetleriyle tanınmış ve en az onu bağımsız olan" 15 üyeden oluşur. Üyelik süresi altı yıldır, seçilen üyelerin üçte biri iki yılda bir yenilenir (madde 70, 72). Herhangi bir partiye kaydolmadıkları sürece MBK

üyeleri Senato'nun tabiî üyesidirler. Senato üyeliklerinin illere dağılımı, her il için nüfuslarına oranla bir ila altı arasında değişir. İstanbul ve Ankara dışında diğer illerde çoğunluğu alan parti, il senatörlüklerinin tümünü alır. Seçimler yargı organlarının genel yönetim ve denetiminde yapılır. Seçimin hükümet denetiminden bağımsız olarak yapılması için yerel seçim kurulları ve Yüksek Seçim Kurulu kurulmuştur (madde 75).

TBMM her yıl Kasım ayının ilk günü kendiliğinden toplanır ve yılda en çok beş ay tatil yapabilir (madde 83). Millet Meclisi ve Senato başkanları meclislerin üyeleri arasından seçilir ve bu görevlerdeyken parti çalışmalarıyla meclis tartışmalarına katılamazlar (madde 84). Her iki Meclis çalışmalarını kendi yaptıkları içtüzüklerin hükümetlerine göre yürütürler, ancak siyasi parti 'grupları Meclislerin bütün faaliyetlerine kuvvetleri oranında katılırlar (madde 84, 85). Her iki meclis parlamenter soruşturma açabilirler, ancak gensoru yoluyla bakan düşürme yetkisi yalnız Millet Meclisi'nindir (madde 89). Yasa teklif etmeye Bakanlar Kurulu ve TBMM üyeleri yetkilidir (madde 91). Ancak yasama konusunda son söz Millet Meclisi'nindir. Yasa tasarı ve teklifleri Önce Millet Meclisi'nde görüşülür. Burada tartışılan tasarılar Cumhuriyet Senatosu'na gönderilir. Senato gönderilen tasarıyı değişiklik yapmadan kabul ederse, metin yasalaşır. Cumhuriyet Senatosu, kendisine gelen metni değiştirerek kabul ederse, Millet Meclisi'nin bu değişikliği benimsemesi halinde metin yasalaşır. Cumhuriyet Senatosu'nca üye tamsayısının salt çoğunluğuyla tümü reddedilen bir metnin Millet Meclisi tarafından kabulü için, üye tamsayısının salt çoğunluğunun oyu gerekir (madde 92). Cumhurbaşkanı da Millet Meclisince kabul edilen bir yasayı veto edebilir. Ancak Millet Meclisi geri gönderilen yasayı yine kabul ederse yasa Cumhurbaşkanınca yayınlanır (madde 93). Bütçe yasası daha değişik bir süreçten geçer. Bakanlar Kurulu'nun hazırladığı tasarı iki meclisin üyelerinden oluşan karma bir komisyona gönderilir, Millet Meclisine gelmeden önce Senato'da görüşülüp kabul edilir (madde 94).

Cumhurbaşkanı, TBMM'ce, kırk yaşını doldurmuş ve yüksek öğrenim yapmış kendi üyeleri arasından, üye tamsayısının üçte iki çoğunluğuyla ve gizli oyla yedi yıllık bir süre için seçilir. İlk iki oylamada bu çoğunluk sağlanamazsa, salt çoğunlukla yetinilir. Cumhurbaşkanı seçilenin partisi ile ilişiği kesilir, TBMM üyeliği sona erer, arka arkaya iki kez Cumhurbaşkanı seçilemez (madde 95). Cumhurbaşkanı, gerekli gördükçe Bakanlar Kurulu'na başkanlık eder, devlet başkanı olarak görevini yürütür, kararları Başbakan ve ilgili Bakanlarca imzalanır. Cumhurbaşkanı, vatan hainliğinden dolayı, TBMM üye tamsayısının en az üçte birinin teklifi üzerine, üye tamsayısının en az üçte ikisinin Meclislerin birleşik toplantısında vereceği kararla suçlanabilir (madde 98, 99).

Başbakan TBMM üyeleri arasından Cumhurbaşkanınca atanır. Bakanlar, TBMM üyeleri veya milletvekili seçilme yeterliğine sahip olanlar arasından Başbakanca seçilir ve Cumhurbaşkanınca atanır (madde 105). Bakanlar

Kurulu Millet Meclisinden üç kere güvensizlik oyu alınca düşer (madde 89, 104), Cumhurbaşkanı seçimlerin yenilenmesine karar verir (madde 108). Bu takdirde Başbakan geçici bir Bakanlar Kurulu kurar. Geçici Bakanlar Kuruluna Adalet, İçişleri ve Ulaştırma Bakanları TBMM'deki bağımsızlardan olmak üzere Millet Meclisindeki siyasal parti gruplarından, bu Meclisteki oranlarına göre üye alınır (madde 109).

Bu durumda gerçek yürütme kurumu Bakanlar Kuruludur. Başbakanın görevleri arasında bakanlıklar arası işbirliğini, hükümet politikasının yerine getirilmesini sağlamak bulunur. Cumhurbaşkanı daha uzun görev süresi, yeniden aynı göreve seçilemeyişi, siyasal tarafsızlığı ve Bakanlar Kuruluna başkanlık etme hakkı ile partilerüstü bir duruma getirilerek Atatürk ve İnönü devirlerinde olduğundan çok başka bir statüye sahip olmuş, partiler arasında uzlaştırmacı durumuna getirilmiştir.

Cumhuriyet Türkiyesi'nin tüm karışıklıkları arasında günümüz gelen tek Osmanlı kurumu *Danıştay*'dır (Devlet Şurası). Hükümetin Demokrat Parti'nin iktidar döneminde yasadışı hareketlere ya da memurların gerekçesiz olarak görevden alınmalarına karşı etkin bir müdahale yapabilmesini önlemiş olmasına karşın, 1961 Anayasası Danıştay'a yasama ve hükümetten bağımsızlık sağlayarak hükümeti denetleme hakkını yeniden vermiştir. 114. madde, 'idarenin hiçbir eylem ve işlemi, hiçbir halde yargı mercilerinin denetimi dışında bırakılamaz' hükmünü getirmiştir. 'Danıştay Başkan ve üyeleriyle Başkanın sözcüsü, yasada gösterilen niteliklere sahip kimseler arasından, Anayasa Mahkemesinin asil ve yedek üyelerinden meydana gelen kurulca gizli oyla seçilirler' maddesi (madde 140) Danıştay'ın bağımsızlığını sağlamaktadır. Danıştay idari uyuşmazlıkları ve davaları görmek ve çözümlemek, Bakanlar Kurulunca gönderilen yasa tasarıları hakkında düşüncesini bildirmek, tüzük tasarılarını ve imtiyaz şartlaşma ve sözleşmelerini incelemek ve yasayla gösterilen diğer işleri yapmakla görevlidir.

Mahkemelerin bağımsızlığını güvence altına almak için de hükümler getirilmiştir: "... Hakimler görevlerinde bağımsızdırlar ... hiçbir organ, makam, merci veya kişi yargı yetkisinin kullanılmasında mahkemelere ve hakimlere emir ve talimat veremez..." (madde 132). Yargıçların atama, terfi, nakil ve emekliye ayrılma işlemleri yargıçlar tarafından seçilen Yüksek Hakimler Kurulunca yapılır. Askeri mahkemeler, asker olmayan kişileri ancak özel yasada belirtilen askeri suçlarından dolayı yargılar (madde 138). Yargılama alanında getirilen en büyük yenilik yasaların Anayasa'ya uygunluğunu denetlemek, görevleriyle ilgili suçlarından dolayı cumhurbaşkanını, başbakanı, bakanları, yargıtay ve danıştay başkan ve üyelerini yargılayan Anayasa Mahkemesi'nin kurulmasıdır (madde 145-147).

Türk yurttaşlarının temel hak ve görevleri Anayasa'nın ilk bölümünde belirtilmiştir. 1924 Anayasası'nda olduğu gibi Türk Devletine vatandaşlık bağıy-

la bağlı olan herkes, din ayrımı gözetilmeksizin, Türktür (madde 54). Herkes kişi özgürlüğüne (madde 14), özel yaşamın gizliliğine (madde 15), konut dokunulmazlığına (madde 16), haberleşme hürriyetine (madde 17), seyahat hürriyetine (madde 18), vicdan ve dini inanç ve kanaat hürriyetine (madde 19) sahiptir. Basın özgürdür ve sansür edilemez (madde 22). Basın ve haberalma hürriyeti, ancak ulusal güvenliği veya genel ahlâkı korumak, kişilerin haysiyet, şeref ve haklarına tecavüzü, suç işlemeye kışkırtmayı önlemek ve yargı görevinin amacına uygun olarak yerine getirilmesini sağlamak için yasayla sınırlanabilir (madde 22).

Gazete ve dergi çıkarılması önceden izin alma ve mali teminat yatırma şartına bağlanamaz (madde 23, 24). Herkes önceden izin almaksızın, silahsız ve saldırısız toplanma ve gösteri yürüyüşü yapma hakkına sahiptir... Herkes önceden izin almaksızın dernek kurma hakkına sahiptir. Bu hak, ancak kamu düzenini veya genel ahlâkı korumak için yasayla sınırlanabilir (madde 28, 29). Suçluluğu hakkında kuvvetli belirti bulunan kişiler tutuklamayı zorunlu kılan ve yasayla gösterilen hallerde yargıç kararıyla tutuklanabilir... Yakalanan veya tutuklanan kimselere, yakalama veya tutuklama nedenlerinin ve haklarındaki iddiaların yazılı olarak hemen bildirilmesi gerekir... yakalanan kişi mahkeme kararı olmaksızın yirmi dört saatten fazla hürriyetinden yoksun kılınamaz (madde 30).

Vatandaşlar, yasada gösterilen şartlara uygun olarak, seçme ve seçilme hakkına sahiptir. Seçimler serbest, eşit, gizli, tek dereceli genel oy, açık sayım ve döküm esaslarına göre yapılır (madde 55). Siyasi partiler önceden izin almadan kurulur ve serbestçe faaliyette bulunur. Siyasi partiler, ister iktidarda, ister muhalefette olsunlar, demokratik siyasal yaşamın vazgeçilmez unsurlarıdır (madde 56). Ancak bunların tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve laik Cumhuriyet ilkelerine ve Devletin ülkesi milletiyle bölünmezliği temel hükmüne uygun olmak zorundadır. Bunlara uymayan parti temelli kapatılır (madde 57). Siyasi partiler gelir kaynakları ve giderleri hakkında Anayasa Mahkemesi'ne hesap verirler (madde 57). Din ve cinsiyet ayrımı gözetilmeksizin her Türk devlet okullarına, kamu hizmetlerine girme ve yurt savunmasına katılma hakkına sahiptir (madde 58, 59, 60).

1961 Anayasası'nın en ilginç yanı Kurucu Meclis'in daha radikal üyelerinin istedikleri sosyal ve ekonomik hakların çoğunu içermesidir. Aile, Türk toplumunun temelidir... devlet ananın ve çocuğun korunması için gerekli önlemleri alır (madde 35). Herkes mülkiyet ve miras haklarına sahiptir (madde 36), ancak Devlet toprağın verimli olarak işletilmesini gerçekleştirmek ve topraksız olan veya yeterli toprağı bulunmayan çiftçiye toprak sağlamak amaçlarıyla gereken önlemi alır (madde 37). Devlet gerçek karşılıklarını peşin ödemek şartıyla özel mülkiyette bulunan taşınmaz malları kamulaştırabilir ve

devletleştirebilir (madde 38, 39). Özel teşebbüsler kurmak serbesttir, ancak bu hak kamu yararına kısıtlanabilir, gerektiğinde gerçek karşılığı ödenmek üzere millileştirilebilir (madde 39, 40), Devlet özel teşebbüslerin milli iktisadın gereklerine ve sosyal amaçlara uygun yürümesini, güvenlik ve kararlılık içinde çalışmasını sağlayacak önlemleri alır (madde 40). İktisadi ve sosyal yaşam adalete, tam çalışma esasına ve herkes için insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşam düzeyi sağlanması amacına göre düzenlenir (madde 41). Çalışma herkesin hakkı değil aynı zamanda ödevidir. Devlet, çalışanların insanca yaşaması ve çalışma hayatının kararlılık içinde gelişmesi için sosyal, iktisadi ve mali önlemlerle çalışanları korur, çalışmayı destekler, işsizliği önleyici önlemleri alır (madde 42). Kimse yaşına, gücüne ve cinsiyetine uygun olmayan bir işte çalıştırılamaz. Çocuklar, gençler ve kadınlar çalışma koşulları bakımından özel olarak korunur (madde 43).

Her çalışan dinlenme hakkına sahiptir. Ücretli hafta ve bayram tatili ve ücretli yıllık izin hakkı yasayla düzenlenir (madde 44). Devlet çalışanların yaptıkları işe uygun ve insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşam düzeyi sağlamalarına elverişli adaletli bir ücret elde etmeleri için gerekli önlemleri alır (madde 45). Çalışanlar ve işverenler önceden izin almaksızın, sendika ve sendika birlikleri kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten ayrılma hakkına sahiptirler. Sendika ve sendika birliklerinin tüzükleri, yönetim ve işleyişleri demokratik esaslara aykırı olamaz (madde 46). İşçiler, işverenlerle olan ilişkilerinde, iktisadi ve sosyal durumlarını korumak veya düzeltmek amacıyla toplu sözleşme ve grev haklarına sahiptirler. Grev hakkının kullanılması ve istisnaları ve işverenlerin hakları yasayla düzenlenir (madde 47). Herkes sosyal güvenlik hakkına sahiptir. Bu hakkı sağlamak için sosyal sigortalar ve sosyal yardım teşkilatı kurmak ve kurdurmak Devletin ödevlerindendir (madde 48). Halkın öğrenim ve eğitim ihtiyaçlarını sağlama Devletin başta gelen ödevlerindendir. İlköğrenim, kız ve erkek bütün vatandaşlar için zorunludur ve Devlet okullarında parasızdır. Devlet, maddi olanaklardan yoksun başarılı öğrencilerin, en yüksek öğrenim derecelerine kadar çıkmalarını sağlamak amacıyla burslar ve başka yollarla gerekli yardımları yapar (madde 50). Devlet kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak önlemleri alır (madde 51). Halkın gereği gibi beslenmesini, tarımsal üretimin toplumun yararına olarak artırılmasını sağlamak, toprağın kaybolmasını önlemek, tarım ürünlerini ve tarımla uğraşanların emeğini değerlendirmek için gereken önlemleri alır (madde 52).

Devlet Planlama Teşkilâtı da ekonomik, sosyal ve kültürel gelişme için planlar yapar (madde 129). Tabii servet ve kaynaklar devletin hüküm ve tasarrufu altındadır. Arama ve işletmenin özel teşebbüs eliyle yapılması, yasanın açık iznine bağlıdır (madde 130).

Anayasa'da il ve yerel hükümet kurumları eski biçimiyle korunmuştur, ancak 'illerin idaresi yetki genişliği esasına dayanır' (madde 115). Disiplin ko-

vuşturmalarında memurlar yasaların koruması altındadır (madde 118), memurlar siyasi partilere giremez (madde 119) ve vatandaşlar arasında siyasi kanaatlarından dolayı bir ayrım yapamaz.

Üniversiteler ancak devlet eliyle ve yasayla kurulur, bilimsel ve idari özerkliğe sahip kamu tüzel kişileridir, kendileri tarafından seçilen yetkili öğretim üyelerinden kurulu organları eliyle yönetilir ve denetilir (madde 120). Üniversite öğretim üyeleri ve yardımcıları, her ne suretle olursa olsun, görevlerinden uzaklaştırılamazlar. Üniversite öğretim üyeleri ve yardımcıları serbestçe araştırma ve yayında bulunabilirler. Siyasi partilere üye olma yasağı üniversite öğretim üyeleri ve yardımcıları hakkında uygulanmaz. Ancak bunlar partilerin merkezleri dışında yönetim görevi alamazlar (madde 120).

Radyo ve televizyon istasyonlarının idaresi, özerk kamu tüzel kişiliği halinde yasayla düzenlenir, radyo ve televizyon yayımları tarafsızlık esaslarına göre yapılır (madde 121).

Anayasa'ya getirilen son yenilik de kanunsuz emirler konusundadır: Kamu hizmetlerinde herhangi bir sıfat ve suretle çalışan bir kimse, üstünden aldığı emri, yönetmelik, tüzük, yasa ve Anayasa hükümlerine göre aykırı görürse yerine getirmez ve bu aykırılığı o emri verene bildirir. Ancak, üstü emrinde ısrar ederse ve bu emrini yazı ile yenilerse, emir yerine getirilir. Bu halde, emri yerine getiren sorumlu olmaz (madde 125).

Anayasa'nın tüm maddeleri Meclislerin ayrı ayrı üye tam sayılarının üçte iki çoğunluğunun oyuyla mümkündür, ancak Türk devletinin Cumhuriyet olduğu birinci madde değiştirilemez (madde 155).[166]

Böylece 1961 Anayasası daha öncekilere kıyasla önemli değişiklikler getirmiştir. Ancak bunun yürütülmesi bakanlıkların kararnamelerine ve cumhuriyetçi dönem boyunca geliştirilmiş hukuksal örneklere dayandığından, bu değişikliklerin etkisi yer yer çok zayıf olmuştur. Özellikle bazı bürokratların yeni Cumhuriyetin yasaları ve ruhuyla bağdaşmayan eski zihniyet ve görenekleri korumaları bunun böyle olmasının başlıca etkenidir.

1961'den bu yana İkinci Cumhuriyet'in Politikası

Demokrat Parti'nin yükselmesi ve on yıllık iktidarı boyunca Türk toplumunun sınıfsal bölünmesi Demokrat Parti'nin düşmesine ve İkinci Cumhuriyet'e yol açan olaylar tarafından da sürdürülmüştür. 1961 Anayasa'sı kabul edileli on yıldan fazla bir süre geçmiş olmasına karşın bu bölünmeler canlılıklarını korumuş ve daha da derinleşmiştir. Atatürk döneminde devlete egemen olan hükümet-ordu bürokrasisi, kendi çıkarlarını yansıtan ve destekleyen politikalarını sürdürmüştür. Ancak iktidar tekelini ellerinde bulundurmadıklarından amaçlarına varmak için yeni politik çıkar ve gruplarının biriyle birleşme gerekliliğini duymuştur. 1961 Anayasasının tüm liberal ekonomik ve sosyal

isteklerini sağlayacağını uman aydınlar, var olan anayasal yapıdan uzaklaşıp, amaçlarına ihtilâlci değişimle varmayı umdukları daha radikal bir sosyalist harekete kaymıştır. Kentlerde ve kırsal kesimdeki yeni orta sınıf, genellikle sahip olduğu refah düzeyini korumak ve ilerletmek amacıyla sosyal reformları sınırlamak ve özel teşebbüsü geliştirmek isteyen gruplarla işbirliğine yanaşmıştır. Dini milliyetçiler ve tutucular, halk kitleleri arasında sınırlı ama tehlikeli olabilecek radikal gruplara ayrılmıştır. İçlerinde liberal ve muhafazakâr unsurlar bulunduran silahlı kuvvetler ise genellikle sivil rejimleri ilerici doğrultuda tutmaya çalışmış, ancak kendi aşırı uçları ordudan koparak, toplumdaki daha liberal ya da muhafazakâr gruplara katılmışlardır (Tablo 6.2).

Ancak 1961 hükümet yapısı içinde bu çıkar gruplarının siyasal partiler aracılığıyla var olmaları mümkündü. Demokrat Parti kapatılınca, siyasi yaşamda var olan en güçlü parti CHP idi. CHP 1950'de kaybettiği gücü kazanacağından emindi. Oysa 1960 darbesinden sonra, Demokrat Parti döneminde refaha kavuşmuş olan yeni tüccar sınıfı ve köylüler, CHP zaferinin kendilerini geçmişte ezen Devletçiliği getirmek demek olacağını düşündüklerinden 1960'lı yıllarda CHP bu emeline kavuşamadı.

Yine de 1961 CHP programı herkesi tatmin edecek genel önerileri içeriyordu, özel ve kamu teşebbüsü özendirilecek, daha adil bir vergi düzeni getirilecek, köylüye toprak verilecek, tüm işçilere sosyal güvenlik ve sosyal hizmetler sağlanacaktı. Güçlü bir hükümet denetimi altında olma koşuluyla yabancı sermaye ülkeye çekilecek. Batı ile ittifaklar korunacaktı. CHP böylece eskisinden daha sosyalist fakat hâlâ ılımlı ilerici, ama temelinde bir orta sınıf liberal partisi olarak ortaya çıkıyordu.

Tablo 6.2. Senato Seçim Sonuçları, 1961-1968

	1961		1964		1966		1968	
Parti	Oy	Sena.	Oy	Sena.	Oy	Sena.	Oy	Sena.
Adalet Partisi	3.560.675	71	1.385.655	31	1.688.316	35	1.656.802	38
CHP	3.734.285	36	1.125.783	19	877.066	13	899.444	13
Güven Partisi							284.234	1
Yeni Türkiye P.	1.401.637	27	96.427	—	70.043	1		
Türkiye İşçi P.					116.375	1	157.062	—
Millet P.					157.115	1	200.737	1
CKMP	1.350.892	16	83.400	—	57.367	1	66.232	—
Seçmen sayı.	12.926.837	—	4.668.865		5.466.284	—	5.420.255	—
Seçime katılan	10.519.659	—	2.808.592		3.072.393	—	3.595.976	—
Katılma oranı	81.4	—	60.2		56.2	—	66.3	—

Kaynak: Türkiye İstatistik Yıllığı, 1973, s. 147.

Demokrat Parti çevresinde toplanmış olan ve şimdi çıkarlarını ve siyasal emellerini ifade edecek yeni bir araç arayan gruplar için bu kabul edilebilir bir yaklaşım değildi. Demokrat Parti'nin mirasına konmak için çeşitli partiler ortaya çıktı. 1961 Şubat'ında kurulan *Yeni Türkiye Partisi*'nin kurucuları arasında 1957'de Demokratlardan ayrılıp Hürriyet Partisi'ni kuranlar da bulunuyordu. Ekonomik gelişme için özel teşebbüsü ve hızlı sanayileşmeyi öngören YTP, bu hedefe varmak için hükümetin liderliğini savunuyor, ancak milletin malî kapasitesiyle üretim verimliliği arasında eskiden olduğundan daha çok denge istiyordu. Din eğitimiyle Türk gençliğine geçmişi konusunda bir fikir verilecekti, ancak temel ilke olarak laiklik benimseniyor ve tüm dinlere özgürlük tanınıyordu. Yabancı sermaye hükümet denetimi altında olmak üzere getirilmesi öngörülüyordu. Toprak köylü arasında dağıtılacak, ancak küçük işletmelerin çokluğunun üretime zarar vermemesi sağlanacaktı. Devlet planlaması ekonominin tümünü denetim altında bulundurmayacak, ancak çeşitli unsurlarını koordine ederek uyum sağlayacaktı.

Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi Yeni Türkiye Partisi'nden daha tutucu olarak ortaya çıkmışsa da, 1962 Haziranında kurucusu ve lideri Osman Bölükbaşı'nın partiden ayrılıp yeni *Millet Partisi*'ni kurmasıyla sağ kanattaki durumu daha kesin bir yer aldı. 1965 Mart'ında da parti MBK üyelerinden Alpaslan Türkeş'in liderliğindeki bir milliyetçi grup tarafından devralındı. Temelinde laik ve milliyetçi olan CKMP savaş öncesi Almanya ve İtalya'sının Nasyonal Sosyalist hareketlerini örnek olarak almıştır. 1961'de kurulan demokratik rejimi kabul ediyor, ancak hedeflere varılabilmesi için güçlü devlet katkısını savunuyordu. İşçilere sosyal güvenlik hakları verilecek, yönetime katılmaları sağlanacak; sendika kurup grev yapmalarına imkân verilecekti. Diğer yandan parti ve hükümet sınıf farklılıklarını uzlaştıracaktı. Özel teşebbüs özendirilecek, ancak kapitalistçe sömürü ve aşırı kâra göz yumulmayacaktı. Toplumun kendi yararı için örgütlenme; denetilmesi için planlama gerekliydi. Millet eğitilmeli ve tüm yaşamı boyunca yönetilmeliydi. Türk milliyetçiliği ve İslamiyet, Cumhruiyet toplumunun temel taşları olacaktı.

1962'de Osman Bölükbaşı tarafından canlandırılan Millet Partisi de özel teşebbüsü ve ekonomik planlamayı vurguluyor, ancak CKMP'nin aksine politik demokrasiyi kuvvetle savunuyor ve hem sağın hem de solun savunduğu siyasal ve sosyal aşırılıkları reddediyordu. Din vurgulanıyor, dinsiz yaklaşımlarından dolayı sosyalizm ve komünizm reddediliyordu. Dış politikayı Türk milliyetçiliği belirlemeliydi. Türkiye'nin davranışları Batılı müttefiklerinin beklediklerinden çok, Arap ülkeleri ve Kıbrıs'la olan ilişki ve çıkarlarıyla belirlenmeliydi. Sovyetler Birliği ile her türlü işbirliğinden kaçınılması gerekiyordu. Türk toplumunu yönlendirmek için din ve ahlâka gereken önem verilmeliydi.

Sonunda eski Demokrat Parti'nin oylarının büyük bir bölümü, MBK'ce emekliye ayrılan subaylardan Orgeneral Ragıp Gümüşpala tarafından 1961'de

kurulan ve Gümüşpala'nın 1964'te ölmesi üzerine Süleyman Demirel'in başına geçtiği *Adalet Partisi*'nce ele geçirildi. 1961 seçimlerinde MBK'nin denetimi sürdüğü için Adalet Partisi'nin bağımsız bir program geliştirmesi gerekiyordu, bu yüzden Demokrat Parti'nin mirasçısı olarak ortaya çıkamamıştı. Ancak gerçekte olan buydu ve Adalet Partisi ülke boyunca Demokrat Parti'nin seçmenlerini ele geçirmişti. Programa göre özel teşebbüs desteklenecek, ancak gerektiği zaman devlet teşebbüsü de kabul edilebilecekti. Parti, tarımsal gelirin vergi dışı bırakılması ve küçük esnaf ve tüccarın vergilerinin indirilmesini desteklemesiyle kırsal kesimin desteğini sağlamaya çalışıyordu. Programda toprak reformu vurgulanıyor, ancak toprak sahiplerine küçük de olsa bazı yerler bırakılıyor, üretimin düşürülmemesi için küçük işletmeler özendirilmiyordu. İşçilere grev hakkı verilecek, hükümet sosyal güvenlik, sosyal sağlık programlarıyla kendilerine yardımcı olacaktı. Aydınlar arasında seçkinliğe son vermek için eğitimde reform yapılacak; kendi ihtiyaçlarına uygun programlar geliştirmekte köy ve kasabalara daha fazla özerklik tanınacaktı. Yabancı sermaye özendirilecek, genel milli hedeflere varana kadar mümkün olduğu kadar az denetim altında bulundurulacaktı. İşsizlik sigortası çıkarılacak, işsizlere iş sağlanacaktı. Öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde üniversite reformları yapılacak, hükümet akademik danışmanlığa mümkün olduğu kadar yer verecekti. Parti liberal ve muhafazakâr kanatlara ayrılmışsa da, Demirel liberalleri tutuyordu.

1960'ların en güçlü sol kanat grubu 1961'de İstanbul sendika liderleri tarafından kurulan Türkiye işçi Partisi oldu. Parti, kuruluşundan bir yıl sonra, ünlü sosyalist Mehmet Ali Aybar'ın başkanlığa gelmesiyle tam bir sosyalist parti kimliğine büründü. İşçi Partisi diğer bütün partileri gerici olarak niteleyerek Amerikan emperyalizmini eleştirmekte Marksist yaklaşımı benimsedi. Amerikan yardımı sağlanması uğruna Türk çıkarlarının feda edildiğini ileri sürdü. Aybar bağımsız bir dış politikayı savunurken Türkiye'nin yakın komşularıyla ve bu arada Sovyetler Birliği'yle işbirliği yapmasının Atatürk'ün geleneğini gerçekleştirmek olduğunu ileri sürdü. Aday listesinde hem işçilere hem aydınlara yer veren İşçi Partisi ağır sanayide ve üretimin temel birimlerinde devlet denetiminin getirilmesini, özel teşebbüsün kendi halinde bırakılıp, bir sosyalist devlette yararsız kalması nedeniyle doğal sonucuna bırakılmasını savundu. Bankalar, sigorta şirketleri, dış ticaret ve yabancı sermayenin kullanımı ile doğal kaynakların işletilmesi devletleştirilecekti. Kişi başına 500 dönümden fazla toprağa sahip olunamayacak, büyük topraklara el konulacak, yerel seçimde iş başına gelecek köylü grupları toprak yasalarını uygulayacaktı. Tüm partilerin işçiler için sosyal reformları kabul etmesine karşın İşçi Partisi lokavta karşı çıkıyor ve haftada 40 saatlik, 5 günlük çalışmayı savunuyordu. Yetişkinlerin eğitimi ve denetimi altında bulundurulması için Halkevleri yeniden düzenlenip geliştirilecek, gençlik sosyalist devlet ideallerini tanıyacak

ve koruyacak biçimde örgütlenip eğitilecekti. Ancak güçlü bir mülkiyet kavramına sahip bir devlette İşçi Partisi'nin muhalefetteyken daha radikal fikirleri benimseme olanağı yoktu. Bu yüzden sahipleri sömürü aracı olarak kullanmadıkça özel mülkiyet haklarının korunacağı hükmü de getiriliyordu. Azınlık haklarına saygı gösterilecek, demokratik rejim korunacaktı. Demokrasi yalnız seçimde kalmayacak, halkın yerel ve il yönetimleriyle fabrika ve işyerlerinde söz sahibi olması sağlanacak, ancak bu özgürlüklerin geçmişteki 'sömürüyü' sürdürmesine olanak vermemek için güçlü bir parti denetimi kurulacaktı.(167)

1961'den bu yana Türk politikasında Anayasa'nın yarattığı yeni demokrasinin yansıtıldığı görülmektedir. Atatürk ve İnönü tarafından CHP altında birleştirilen çeşitli sosyal sınıflar ve politik gruplar, Demokrat Parti döneminde birbirlerinden kopmaya başladıktan sonra artık kendi kişisel çıkarlarını yansıtacak biçimde ortaya çıkmaya başlamışlardır. Büyük partiler çeşitli grupların desteğini kazanmak için kapsamlarını genişlettikçe giderek eski CHP'yi taklide başlamışlardır. Büyük partiler hemen hemen dengeli bir duruma gelmiş ve iktidara gelmek için gerekli çoğunluğu küçük partilerle koalisyon anlaşmalarına girerek sağlamayı başarmışlardır. Geri plana çekilen MBK etkisini daha çok Cumhurbaşkanı seçimlerinde hissettirmiş, seçilen cumhurbaşkanlarının hepsi eski subaylardan olmuştur.(168)

15 Ekim 1961'de yapılan seçimler tam bir özgürlük içinde geçmiş, MBK'nin başta bulunmasına karşın seçimlere hükümet ve ordu müdahalesi görülmemiştir. MBK, CHP'ye moral desteği vermiş ve diğer partiler henüz örgütlenmemişlerse de, seçimde CHP oyların yalnızca yüzde 36.7'sini ve milletvekilliklerinin yüzde 38'ini alabilmiştir. Adalet Partisi oyların yüzde 34.8'i ile milletvekilliklerinin yüzde 35'ini, Yeni Türkiye Partisi oyların yüzde 13'ü ile milletvekilliklerinin yüzde 14.5'ini, CKMP ise oyların yüzde 14'ü ile milletvekilliklerinin yüzde 12'sini almışlardır (Tablo 6.1).

Diğer yandan Senato'da eski seçim sistemi yürürlükte olduğundan Adalet Partisi Meclis seçimlerinde aldığı oy oranına karşılık senatörlüklerinin yüzde 47'sini, CHP yalnızca yüzde 24'ünü, YTP yüzde 14'ünü ve CKMP ise yüzde 13.6'sını alabilmişlerdir. Bu durumda bir koalisyon hükümeti gerekeceğinden, MBK hiçbir partinin etkin bir iktidar olamayacağı düşüncesiyle seçimleri iptal etmeyi düşünmüştür. Komite sonunda durumu kabul etmiş, CHP ile Adalet Partisi İsmet İnönü'nün başbakanlığında bir hükümet kurmaya razı gelince sahneden çekilmiştir. M8K başkanı Cemal Gürsel de oybirliğiyle Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

İnönü'nün başbakanlığı süresince (1961-1964) MBK'nin korktuğu çıkmaz ortaya çıkmış ve İnönü üç ayrı koalisyon hükümetiyle çalışmak zorunda kalmıştır. Bunlardan birincisi, kişilik ve emelde olduğu kadar politikada da çok ayrı iki politik lideri bir araya getirdiği için zaten uzun zaman iş başında kalamazdı. Sonunda Adalet Partisi'nin daha liberal ekonomik politikanın benim-

senmesi ve Demokrat Parti liderlerinin serbest bırakılmalarını istemesi, CHP' nin devletçi görüşleri ve ordunun, ihtilâlin sonuçlarını zayıflatmak ve eleştirmek anlamına alınacak herhangi bir harekete karşı çıkması yüzünden hükümet dağıldı. Bu dönemde aydınların çoğu parlamentonun çalışamaması yüzünden İşçi Partisi'ne dönerken, sağcı gruplar da Albay Türkeş ve arkadaşlarının liderliğinde birleştiler. Ancak demokrasi işlemeye devam etti. 1962 Haziran'ında bozulan birinci koalisyondan sonra İnönü küçük partilerle ikinci koalisyonunu kurdu. Koalisyon Yeni Türkiye Partisi'nin belediye seçimlerinde oylarının yarısını beklenmedik bir biçimde kaybetmesine kadar devam etti, YTP bunun üzerine hükümetten çekildi. 1964 Ocak ayında kurulan yeni koalisyon bir yıl kadar sürdü. Ancak bu sırada Adalet Partisi, ilk seçimde çoğunluğu kazanacağı kesinleşecek bir şekilde kamuoyunu ele geçirmekteydi. Çoğunluğu olmayan İnönü, ülkeyi ihtilâlle başlayan ekonomik durgunluktan çıkaracak kesin hareketlerle bellibaşlı reformların hiçbirini yapamadı. Rejimin karşı karşıya bulunduğu en büyük sorun, geçmişte Demokratların desteğini almak için sağladıkları çok büyük yardımlardan yararlanan, ancak genel verginin pek küçük bir bölümünü yüklenen kırsal kesimin ayrıcalıklı durumuydu. Bu durumdan hem hazine büyük yük altına giriyor, hem de köylüler verimliliği artıracak özendirmeden yoksun bulunuyorlardı. İnönü ancak 1964'te çok küçük bir tarım vergisi kabul ettirebildi, toprak dağıtımı gibi diğer reform tasarıları yasalaşamadı. İsmet İnönü tutuklu bulunan 283 Demokrat Partilinin 1962'de, geri kalanların 1964'te salıverilmelerini sağladı, görevlerinden alınan 147 öğretim üyesini görevlerine iade etti, büyük toprak sahiplerine topraklarını geri verdi; böylece bu hareketlerin toplumda yarattığı büyük bölünmeleri bir ölçüde azaltmış ve politik yaşamı normalleştirmiş oluyordu. Bu çabalarında da siyasi görüş ve cesaretini göstermiş, üyeleri ve destekleyicileri için itici gelen bu önlemler için gerek kendi partisinden gerekse ordudan destek alabilmiştir.

Bu sırada Süleyman Demirel de Adalet Partisi'nin başına geçmiş, partiyi eski Demokrat Parti bağlarından ve ideolojisinden kopararak yeni bir görünüş verme çabasına girmişti. Demirel mühendis olduğu için modası geçmiş politik felsefeleri uygulamak yerine ülkeyi zamanın ihtiyaçlarına göre yönetecek etkin bir teknokrat görünümü içindeydi. Parti mekanizmasının denetimini profesyonel ve teknik uzmanlara verip Demokrat Parti'den gelen eski tutucu politikacıları bir yana atarak bu görünümünü daha da güçlendirdi. Ordunun ve kendi destekleyicilerinin isteklerini karşılayacak yeterli bir modernleşme politikası geliştirirken, köylü taraftarlarını yabancılaştırmamak için kırsal ve dinsel yaklaşımlardan da kaçınmadı. Meclis'teki parti bağlılıkları çok esnek bir duruma gelmişken 1965 Şubatında İnönü hükümetini bir güvensizlik oyuyla düşürdü; anayasa hükmü gereğince yeni seçime kadar idare tüm partilerden oluşan bir hükümete verildi.

Seçim kampanyasında Adalet Partisi ülkeyi ileri götürecek olumlu bir politikaya sahip dinamik bir grup görüntüsü içindeydi. Diğer yandan hâlâ yaşlı İnönü'nün liderliğinde bulunan CHP ise, enerjik genç sekreter Kasım Gülek'in yardımına karşın, Adalet Partisi'ni iktidardan uzak tutmak için bir araya gelmiş uyuşmaz grupların oluşturduğu bir birlik görüntüsüne girmişti. CHP'nin aydın kesimdeki destekleyicilerinden çoğu İşçi Partisi'ne geçmiş, kalanlar da hem partinin hem ülkenin yönetimi için parti liderleriyle çatışma içindeydi. 1964 Seçim Yasası milletvekillerinin dağılımında 'milli bakiye' sistemini getirmişti; buna göre belirli sayıda milletvekilliği partilerin genel oyları oranında dağıtılacaktı. Yasanın amacı küçük partilere yardımsa da, çok kimse bunu hükümetin Adalet Partisi'nin hakkı olan sayıyı alamaması için bir oyun olarak kabul etti. Böylece Adalet Partisi'ni tutanların sayısı arttı. 10 Ekim 1965 seçimlerinde Adalet Partisi oyların yüzde 52.9 ve milletvekilliklerinin yüzde 53'ünü alarak çoğunluğu sağladı. CHP yüzde 28.7 ve yüzde 29.7, Bölükbaşı'nın yeni Millet Partisi yüzde 6.3 ve 6.8 aldı. Aynı yıl yapılan Senato seçimlerinde Adalet Partisi oyların yüzde 59.4'ü ile boş bulunan 52 senatörlüğün 35'ini aldı. CHP 13 senatörlük ve oyların yüzde 29'unu alabildi (Tablo 6.1).[169]

1965 ile 1970 arasında Meclis çoğunluğuna sahip olan Demirel Hükümeti İnönü'nün koalisyon rejimleriyle başaramadığı bir biçimde programlarını gerçekleştirmeye koyuldu. AP politikası ekonomik gelişme ve sosyal adaleti gerçekleştirme isteğiyle saptanmıştı. Bununla radikal sol kanat gruplarının giderek artan ısrarlı isteklerini karşılama amacı da güdüyordu. Sendikalar ve askeri öğrencilerin oluşturduğu bu gruplar muhalefetlerini sokak gösterileriyle ve daha şiddetli eylemlerle belli etmeye başlamışlardı. Ekonomik politikada anayasada öngörülen karma yaklaşım öngörülüyordu. Demirel Hükümeti, Devlet Planlama Teşkilatının planları aracılığıyla büyümeyi ve refahı gerçekleştirmek için hem özel hem devlet denetimini kullandı.

Artık üniversite öğretim üyelerini, öğrencileri ve pek çok meslek kuruluşlarını içeren sol örgütler hükümeti daha hızlı adımlar atılmadığı gerekçesiyle eleştiriyor, halkın çoğunluğu ise Menderes yıllarının aşırılıklarına gidilmeden refahlarını artıran politikalardan memnun bulunuyordu. Demirel'in Gürsel'in ölümünden (1966) sonra Cumhurbaşkanlığına Orgeneral Cevdet Sunay'ın seçilmesi için partisinin onayını sağlaması üzerine, orduyla hükümet arasındaki ilişkiler beklenenden daha olumluydu. Demirel orduyu da modernleştiriyor, subay ve erlerin yaşam koşullarını düzeltiyor, ordunun içişlerine doğrudan doğruya müdahale etmiyordu. Cevdet Sunay da subayların politikaya aşırı karışmamalarına özen gösteriyordu. Ordu ile hükümet arasındaki başlıca sorun İnönü tarafından cezaevinden çıkarılan ve içlerinde Celal Bayar'ın da bulunduğu Demokrat Parti politikacılarına siyasal haklarının yeniden verilmesi konusuydu. Bu konuda Meclis tarafından çıkarılan bir yasa taslağı 1969'da, yeni seçimlerinden hemen önce Senato tarafından geri çevrildi.

Ancak seçimlerden sonra af yasası ordunun önemli bir tepkisi olmadan çıkarıldı. Celâl Bayar anılarını yazmaya yönelirken, diğer Demokratlar Adalet Partisi ile diğer grupların artık güçlü liderliğe sahip olduklarını ve kendi varlıklarıyla bunları etkileyemeyeceklerini gördü.

Bu arada hükümetin CHP ile olan ilişkisi giderek bozulmaya yüztutmuştu. AP Demokratların cami yapımı, okullarda din dersi ve hatta kentlerde ezanın hoparlörler aracılığıyla okunması politikalarını benimseyerek dine dayalı oy tabanına ödünler vermesi yüzünden CHP'nin şiddetli eleştirileriyle karşılaştı. Ancak laiklik Cumhuriyet'in artık kabul edilmiş bir ilkesi olduğundan, kamuoyu bu konuyla fazla ilgilenmiyordu, bu yüzden bu konu bir dava haline getirilemezdi.

Diğer yandan CHP'nin yeni, dinamik genel sekreteri Bülent Ecevit'in liderliğinde Parti eskisinden daha solcu bir program uygulamaya başlamış, daha aşırı partilere giden aydınların çoğu geri dönerek partiyi sosyal demokratik bir gruba dönüştürmüşlerdi. Hükümet ekonomik programlarının başarısıyla etkinliğini bir süre daha devam ettirebildi. Dış ticaret ve bütçede açık yeniden başlamıştı; ancak buna karşın Demokrat Parti döneminde sağlanan yüzde 5 büyüme oranı yeni Beş Yıllık Plan döneminde (1962-1967) yüzde 6.6'ya çıkarıldı. Bu sırada nüfus da yılda yüzde 2.5-3 bir artış göstermekteydi. Sanayi üretimi yılda yüzde 9 artıyordu. Özel teşebbüs bu büyümeye büyük katkıda bulunuyordu. Ekonominin tarım kesiminin hedeflerinden bazılarını elde edememesine karşın bu kesimde de yine önemli bir büyüme ve refah gözlenmekteydi.

1962 ila 1970 yılları arasında nüfus 28.9 milyondan 35.2 milyona çıkmış, sabit rakamlarla kişi başına gelirde yüzde 35.3 artış (2.546'dan 3.445 liraya) görülmüştü. Halkın anlayabileceği gerçek rakamlarla bu artış yüzde 109'du (1.905 liradan 3.982 liraya). Tarım üretimi 25.143 milyar liradan 32.65 milyar liraya; sanayi üretimi 13.01 milyar liradan 28.25 milyar liraya (yüzde 117) çıktı. Diğer kesimlerdeyse şöyle bir tablo ortaya çıktı: inşaat kesimi 4.48 milyardan 8.3 milyara (yüzde 81); ticaret 6.275 milyardan 12.048 milyara (yüzde 92); devlet hizmetleri 7.35 milyardan 12.257 milyara (yüzde 66.7); yurt dışında çalışan Türk işçilerinin ve dışsatımın gelirleri 275 milyon liralık açıktan 1.47 milyar liraya (yüzde 634); ve toplam milli gelir 73.65 milyardan 121.376 milyara (yüzde 64.8).[170]

Aynı on yıl içinde okul sayısı 25.922'den 41.667'ye (yüzde 60.7) ve öğrenci sayısı 2.984 milyondan 6.492 milyona (yüzde 117) çıkmıştır.[171] Sanayi işçileri hem artan gelirlerinden, hem de sendikacılığın gelişmesi ve grev hakkını elde etmelerinden (1963) hoşnuttu. Özellikle kısıtlı vergileri ve artan hükümet yardımıyla, her zamandan çok para sahibi olan tarım kesimi memnundu. MBK reformlarıyla sağlanan liberalleşme ve özerklik üniversitenin politik olmayan unsurlarını da olumlu bir şekilde etkilemişti.

Tek sorun, tıpkı Demokrat Parti döneminde olduğu gibi, malî idi. Şimdi Birleşik Devletler'in yanısıra Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun oluşturduğu bir

konsorsiyumdan, Dünya Bankası'ndan ve hatta Sovyetler Birliği'nden çok miktarda yatırım sermayesi geliyordu. Bir milyona yakın Türk işçisinin Batı Almanya ve diğer Batı Avrupa ülkelerinden gönderdikleri paralar da önemli bir döviz kaynağı yaratmıştı. Ancak iç talebin hızla artmasının ve hızlı yatırımların getirdiği enflasyon da çok hızlanmaktaydı. İstanbul'da tüketici fiyat endeksi 1958'de 100'den 1970'de 148'e, Ankara'da 155'e çıkmıştı.[172] Halkın büyük bir çoğunluğu yeni bolluk içinde yaşarken, enflasyonun hükümet üzerinde, ideolojik tutumlu aşırı solcular ve aşırı sağcılar ile politik tutumlu CHP'nin eleştirilerinin artması dışında, bir etkisi yoktu. CHP zaman zaman muhalefet yapmak için aşırı solla birleşiyor, iktidarı kendi eline alabilmek için hükümetin programlarını engelliyordu. Ancak parti içindeki daha muhafazakâr unsurlar bu tutumdan dolayı liderleri eleştiriyor, solcular ise kendi amaçlarına varmak için partiyi elverişsiz bir araç olarak görerek, muhalefetlerini sürdürüyordu.

Diğer yandan Adalet Partisi CHP taklitlerine ideolojik formüllerle sunulan sosyal fikirleri suçlamakla tepki gösteriyor, ancak bu arada kendi aydınlarıyla teknik uzmanlarını yabancılaştırdığından desteğini giderek kentlerin ve kırsal kesimin proleter taraftarları arasında arıyordu. Sonunda CHP yeniden aydınların ve teknokratların partisi haline dönüşürken AP ise Demirel'in başlarında bulunduğu modernleşme yanlıları ile kendisini partinin başından atılmasını isteyen tutucu dinci ve kırsal kesim grupları arasında huzursuz bir denge içine itildi. Buna ek olarak, özellikle sağda olmak üzere ve aralarında Güven Partisi'nin de bulunduğu bir dizi yeni küçük parti ortaya çıkmıştı.

12 Ekim 1969'daki genel seçimlerde her iki büyük parti de oy kaybına uğradı. Adalet Partisi, Meclis'teki sandalye sayısını yüzde 56.8'e çıkarmakla birlikte oylarında 52.9'dan yüzde 46.5'a bir düşüş oldu. CHP oyların yüzde 27'sini ve milletvekilliklerinin de yüzde 3.7'sini aldı. Eski küçük partiler büyük ölçüde silinirken Güven Partisi oyların yüzde 6.6'sını ve birkaç milletvekilliği aldı (Tablo 6.1). Böylece bir anlamda Türkiye iki partili sisteme giriyor, küçük partiler büyük bir çoğunlukla ortadan siliniyordu.[173]

Türk politika yaşamının 1969 seçimlerindeki bu kutuplaşması Bülent Ecevit'in 1970 yılında CHP içinde büyük bir düzenleme hareketine girişmesine neden oldu. İsmet İnönü de içlerinde olmak üzere partinin yaşlı üyeleri partiden çekilme zorunda bırakıldı, parti daha liberal ve ilerici bir görünüm aldı. (İnönü bunun üzerine yaşam boyu senatörlüğe getirildi, ülkesine yarım yüzyıl hizmetten sonra 1974'ten ölümüne kadar politika üstü bir devlet adamı kişiliğini korudu).

Hâlâ Demirel'in başında bulunduğu Adalet Partisi ülkenin ekonomik gelişmesini yönlendirmeyi sürdürüyordu; ancak parti içinde tutucu unsurlar güçlerini artırdıkları için Demirel daha fazla sosyal ve ekonomik reformlara gidemiyordu.

Bu arada solkanat radikalleri daha çok sokaklara dökülmeye başlamış, Türk toplumunun yapısında temel değişiklikler istiyor, saldırılarının hedefi

olarak Amerikan askeri varlığını ve Türkiye'nin NATO'ya bağımlılığını kullanıyor, hükümeti ve her iki büyük partiyi daha bağımsız bir dış politikaya doğru itiyordu. Radikallerin çok eskiden azınlık teröristlerinin geliştirdikleri bu taktikleri kullanmaları üzerine CHP de hükümetin bunları bastıramamasını bir eleştiri konusu yapmakta gecikmedi.

Solun bu ortaya çıkışı karşısında başlıca tutucu partiler olan Güven, Millet ve Yeni Türkiye Partileri bir koalisyon oluşturdu (17 Ekim 1970). Ancak bunların içlerindeki daha dinci unsurlar tutucu *Milli Selâmet Partisi*'ni kurdu, eski Demokratlardan bazıları da bulundukları çeşitli partilerden ayrılarak yeni *Demokratik Parti*'yi oluşturdu.(174)

Hükümetin aşırı solun şiddet eylemlerini denetim altına alamaması, giderek artan gelişme ve refaha karşın, desteğini sarsmaya başlamıştı. Enflasyon da hızla büyüyordu. Meclis'te milletvekillerinin partiden ayrılmaları nedeniyle AP 1971 Ocak ayında çoğunluğu kaybetti. CHP, herhangi bir koalisyona girmemekte direnince, AP önemli karar ve politikaları uygulayamayarak etkin bir iktidar olmaktan uzaklaştı. Sonunda silahlı kuvvetler Demirel hükümetinin istifasını sağladı (12 Mart 1971). Yeni seçimlere kadar hükümet parti dışı bazı koalisyonlarla yürütüldü: Nihat Erim hükümeti (26 Mart - 21 Mayıs 1971), Ferit Melen hükümeti (22 Mayıs - 10 Nisan 1973), Naim Talu hükümeti (15 Nisan - Ekim 1973).

Ordunun baskısıyla her iki büyük parti de yeni rejimle işbirliği yaptı, ancak Ecevit CHP'sini ortanın solunda ilerici bir güç olarak yeniden düzenleme çabasına girince hükümetin bir sağ koalisyon olduğu gerekçesiyle üyelerini çekti (4 Kasım 1972). Adalet Partisi henüz tutucularla liberaller arasında bölünmüş bulunduğundan ve partilerüstü hükümetler teröristlerle başedemeyip yeni büyük reform programları getiremediklerinden kamuoyu CHP ile daha radikal partilere kaydı. Artık bir tek partinin değil uyumlu bir hükümet kurup rasyonel bir politika izlemesi, mecliste çoğunluğu bile sağlaması olanaksız duruma gelmişti.

14 Ekim 1973 seçimlerinde CHP oyların yüzde 33.3'ünü, Adalet Partisi yüzde 29.8'ini, Demokratik Parti yüzde 11.9'unu, Millî Selamet Partisi yüzde 11.8'ini ve Güven Partisi yüzde 5.3'ünü aldı. CHP 185 ve AP 149 sandalyesiyle hükümet kurabilmek için azınlık partileriyle bir koalisyona gitmek zorundaydılar. (Tablo 6.1). CHP en çok oya sahip olduğundan ve küçük partilerin hepsi daha uçta partiler olduklarından ilk başta koalisyona yanaşmadı. En uygun koalisyon AP ile CHP arasında olabilirdi. Politikaları benzer olan bu iki parti kişisel politika ve rekabetlerden dolayı uzun süredir bir araya gelemiyordu. Silahlı kuvvetlerin baskısıyla CHP, Milli Selâmet Partisiyle yalnızca altı ay devam edebilen huzursuz bir koalisyona girdi (Şubat - Eylül 1974), sonunda partilerin hem iç hem dış politikalardaki uzlaşmaz görüşleri yüzünden koalisyon bozuldu. Uzun bir partisiz hükümetler döneminden sonra Demirel küçük tutucu partilerle bir koalisyon kurabildi (31 Mart 1975).

Dış Politika, 1950-1975

Yeni Türkiye'nin en parlak görünümlerinden biri de, tüm büyük partilerin dış politikanın temel çizgileri üstünde görüş birliğinde olmalarıdır. 1946'da Sovyetlerin ülkenin önemli kesimlerini ele geçirmek istemesi milleti savaş sonrasında Batı ile bir ittifaka itmiş ve bu ittifak günümüze kadar temelinde değiştirilmeden korunmuştur. CHP, Marshall Planından hemen sonra NATO'ya katılmak için gerekli adımları atmıştı. Ancak NATO politikası yüzünden bir süre çabaları boşa çıkmışsa da, Türkiye'nin Birleşmiş Milletler'in Kore'deki girişimlerini destekleme fırsatı ortaya çıkınca Demokrat Parti Kore'ye asker göndermeyi kabul etmiş ve böylece de daha sonra Türkiye'nin NATO'ya alınması kesinleşmişti (18 Şubat 1952).

Sonraları ülkenin Avrupa ve Balkanlarla bağlarının sıklaştırılması yoluna gidildi. Türkiye, azgelişmiş ekonomisi yüzünden ancak 1995'te tam üye olmayı umabileceği Ortak Pazar'a alındı. 1930'ların bölgesel antlaşmaları Yunanistan ve Yugoslavya ile yenilendi, 1954'te Pakistan'la karşılıklı savunma antlaşması imzalandı. Bu antlaşma daha sonra İngiltere ve bir süre de Irak'ın katılmalarıyla *Bağdat Paktı*'na dönüştürüldü. Amerika Birleşik Devletleri bu paktın üyesi olmamakla birlikte, 1959 Mart'ında Türkiye ile imzaladığı iki taraflı savunma anlaşmasıyla pakta güçlü bir destek oldu. Arap ülkeleri din birliği temeli üzerine Türkiye ile daha yakın ilişkilere girmek istedilerse de, savaş sonrası Türk hükümetlerinin tümü, yurt içindeki din politikaları ne olursa olsun, bu yaklaşımlara milli ve laik temele dayanan karşılıklar verdi. Türkiye bu yüzden, Hatay'a olan istekleri nedeniyle zaman zaman çatıştığı Suriye dışında tüm Arap ülkeleriyle dost kaldı. Türkiye ile İsrail arasında da, 1967 Arap-İsrail savaşı dönemi dışında, normal diplomatik ve ekonomik ilişkiler süregelmişti. CENTO'nun Müslüman üyeleri Türkiye, İran ve Pakistan da 1964'te RCD örgütü içinde bir araya gelmişlerdir. Diğer yandan, Irak'ın Rusya'ya yakınlığı ve ülkenin kuzey bölgesindeki Kürt isyanı ile uğraşması sonucunda bu ülkenin Türkiye ile ilişkileri diğerlerinden daha güçlükle sürdürülmüştür. Iraklılar zaman zaman Türkleri Kürtleri kışkırtmakla suçlamıştı. Oysa Türkiye benzer bir hareketi kendi sınırları içinde başlatmak niyetinde olmadığından herhangi bir hareketten dikkatle kaçınmış, Kürtler gerekli desteği İran'dan sağlamıştır.

Ermeni ve Rum göçmenleri ve bunları destekleyenler yerleştikleri ülkelerin, özellikle Amerika Birleşik Devletleri, Fransa ve İngiltere'nin siyasi yaşamlarına Müslüman aleyhtarı duygularını ve kendi milliyetçi emellerini aşılamaya çalışmışlarsa da, Türkiye sözü edilen kıyımların geçmişte ve azınlık terörizmine karşı yapıldığını ve bunun hükümet politikası olmadığını, zaten Komünist Rusya'nın çarların baskıcı politikalarından suçlu tutulamayacağı gibi Türkiye Cumhuriyeti'nin de padişahların eylemlerinden sorumlu olamayacağını söyleyerek bunlara gereken karşılığı vermiştir. Türkiye'nin NATO için-

deki kilit stratejik durumu nedeniyle müttefikleri de gerçekçi ulusal çıkarlarını azınlık şikayetlerinin üstünde kabul etmişlerdir.

1950'den sonra Türkiye'yi huzursuz eden en büyük dış sorun Kıbrıs'a ilişkin olandı. Türkler adayı ilhak etmek istemiyor, ancak adada egemen bulunan Rum çoğunluğu Türk azınlığını adanın politik ve ekonomik yaşamından silip atmak istiyor ve militan bir Rum azınlığın çabalarıyla Yunanistan'la birleşmek (Enosis) amacını güdüyordu. Bu yolda kışkırtmalar adanın İngiliz denetiminde bulunduğu dönemde başlamıştı. Rumların Türk azınlığına sürekli saldırıları 1955'ten başlayarak Türkiye ile Yunanistan'ın arasını açmıştır. 1959 Şubat'ında sorun Türkiye, İngiltere ve Yunanistan arasında önce Zürih, sonra da Londra'da yapılan anlaşmalarla geçici olarak çözümlendi. Ada 16 Ağustos 1960'da bağımsız bir cumhuriyet oldu, Türk azınlığının korunması üç imzacı devletin güvencesine bırakıldı; bu devletler adaya küçük askeri birlikler yerleştirdiler. Türkiye'nin 1959'dan sonra Kıbrıs'a karşı tutumu bu anlaşmanın tam olarak uygulanmasını sağlamakla sınırlıydı. Ancak ada hükümetinin kilit noktalarında Rumlar bulunuyor, yine Rumlar ticaret ve ekonomiye egemen kalıyor, en kötü toprak ve işleri Türklere bırakıyordu. Bunun dışında yeni bir Enosis istemi 1964'te adada bir iç savaş başlatmıştı. Basında çıkan kıyım haber ve fotoğraflarıyla heyecana kapılan Türk kamuoyu ada Türklerini korumak için adaya silahlı kuvvetlerin müdahalesini istiyordu. Yunanlıların Batı Trakya'da Türk azınlıklarına yaptıkları unutulmadığından Ağustos ayında Türk uçakları kıyı mevzilerine saldırdılar. Ancak başlarında Birleşik Devletlerin bulunduğu, NATO müttefikleri iki Nato üyesi arasındaki çatışmayı önlemek için araya girdi, Türk hükümetinin son anda istilâ kuvvetini geri çekmesini ve uyuşmazlığı Birleşmiş Milletler'e bırakmasını sağladı. Türkiye'de yaşayan Yunan uyruklular Enosis'i destekledikleri için ülkeden çıkarıldılar; ikili anlaşmalar çerçevesinde Birleşik Devletler'in Türkiye'yi desteklemesi gerektiği yolundaki genel inançtan yararlanan Türk radikalleri yeniden Amerikan aleyhtarı kışkırtmalara başladı.

Bunun üzerine Türkiye ile Birleşik Devletler arasındaki ilişkiler bozulmaya başladı. Radikal kışkırtmalar sonucunda Türk hükümeti Amerikan üslerini sınırladı, Birleşik Devletler'in Akdeniz filosunun İzmir'deki ana üssüne ve İstanbul'a girişini yasakladı, ülkedeki diğer Amerikan tesislerini belirli bir süreç içinde azalttı. 1965'te Kıbrıs yeniden barışa kavuşmuştu, ancak kesin bir anlaşma olmadığından Türk azınlığı eskisi gibi baskı altındaydı. Cumhurbaşkanı Başpiskopos Makarios'un başında bulunduğu Kıbrıs Rum hükümeti General Grivas'ın başkanlık ettiği radikal Enosis yanlılarını bastırdıysa da, hükümetin üçüncü dünya ülkelerine katılarak dünya işlerine karışması ve adada Rum Ortodoks kilisesinin durumunu yükseltmeye kalkışması, dini bir başkanın egemenliğinde yaşamaktan zaten 'huzursuzluk duyan Türkleri ciddi bir kuşkuya itti. 1967 yazında Türk azınlığına karşı başlatılan yeni saldırılar Demirel'i

Türklerin çıkarlarını güvence altına almak için bir anlaşma yolu aramaya zorladıysa da Amerikan baskısı bir çözüm sağlayacak olan Türk müdahalesini yine önledi. Amerika Birleşik Devletleri Yunanistan'ın adadan askerlerini çekmesini sağladıysa. da Kıbrıs Milli Muhafız Alayı komutanlıklarına 'gönüllü' giden Yunan subaylarını engellemedi. Atina'da Yunan cuntası başa geçince General Grivas Enosis yolunda çalışmak üzere yeniden adaya döndü. Bir türlü çözülemeyen durum Amerika ile ilişkilerini zayıflatıp Sovyet Rusya'ya yanaşması için Türk hükümetinin üzerindeki iç baskıyı artırdı. 1970 sonlarında Rusya ile ekonomik ve kültürel anlaşmalar imzalandı. Ancak Türkiye bir Sovyet askeri saldırısı olasılığını gözden uzak tutmuyordu. Bu yüzden NATO ile güçlü bağlarını korumakla birlikte askeri kuvvetlerini hazır bulundurmaya ve Amerikan askeri yardımı almaya devam etti.

1974 yazında Milli Muhafızlar, Yunan subaylarının liderliğinde bir darbe yapınca Kıbrıs'ta yeni bir sayfa açılmış oldu. Makarios adadan kaçmak zorunda kaldı, yerine radikal Yunan milliyetçisi Nikos Sampson'un başında bulunduğu bir rejim kuruldu. Sampson adayı Yunanistan'la birleştirmek amacını açıkladı. Birleşmiş Milletler ve Birleşik Devletler duruma bir kez daha barışçı bir çözüm aradıysa da, darbeyi ve ardından belki de Enosis'i bir oldubitti olarak kabul etme eğilimleri ve Rumların Türkleri yeniden öldürmeye başlamaları üzerine, Türkiye sonunda adaya asker gönderdi. Türk birlikleri Milli Muhafızları yenilgiye uğratıp adanın kuzey kesimini ele geçirdiler. Yunanistan'ın Kıbrıs'a açık müdahalesi ve daha da önemlisi bundaki başarısızlığı Yunan cuntasının devrilmesine yol açtı. Başa Konstantin Karamanlis başkanlığında sivil bir hükümet geçti. Sivil yönetim ve göstermelik bir demokrasinin Yunanistan'ı eleştirenleri susturacağı ve hükümetin Türkiye'ye karşı Batının eski dini önyargılarını sömürerek Türkleri adadan attırabileceği umuluyordu. Ancak Türkiye adadaki kuvvetinden yararlanarak ada halkının bölünmesini sağladı, adanın kuzeyini alıp bir *Kıbrıs Türk Federe Devleti*'nin kurulduğunu bildirdi ve yeni düzen kabul edildiği takdirde adadan ayrılacağını açıkladı. Türkiye Kıbrıs'ın uluslararası güvenceler altında bağımsızlığını destekliyor, ancak Türk azınlığının bir daha Makarios rejimi altındaki ekonomik ve politik boyunduruğa girmemesi, can ve mal güvenliğine sahip olması için tam özerk olmasını istiyordu.

1970'lerde Türkiye'nin Batılı dostları ile arasını açan tek sorun ülkede yetiştirilen haşhaş sorunudur. Türkiye 1971'de aldığı bir kararla uluslararası stokları azaltmak için afyon ekimini sınırlamaya razı gelmişti. Ancak bu politika 1973 seçimlerinde şiddetli iç eleştirilere neden oldu. Birleşik Devletler karardan zarar gören köylüler için Türk hükümetine tazminat ödediyse de, bu paranın pek azı üreticinin eline geçti. Amerika'nın Kıbrıs'ta kendilerine yardım etmemelerini göz önüne alınca Türkler bu hareketin ülkenin iç işlerine karışmak olduğu yolunda bir tepki gösterdiler. Amerika kendi ülkesindeki sağlığa

zararlı tütün ekimini yasaklamazken ve Amerikan şirketleri yasal sağlık hizmetlerinde kullanılandan çok uyuşturucu ilaç üretim ihraç ederlerken Amerikanın bu uyuşturucu madde sorununa çözüm bulmanın yükünün neden Türklerce taşınması gerektiği pek çok Türk'ün anlayamadığı bir şeydi. Türkiye'de uyuşturucu madde kullanımı bir sorun olmadığı için halkın çoğunluğu afyon ekiminin yeniden serbest bırakılmasını istiyordu. Böylece'1973 seçimine katılan tüm partiler eski anlaşmanın kaldırılmasını istedi. Ecevit koalisyon hükümetinin ilk işlerinden biri tohumluk dağıtıp afyon ekimine devam edilmesini sağlamak oldu. Ancak yasadışı uyuşturucu trafiğini önlemek için de çok sıkı hükümet denetimi sağlandı. Uluslararası Narkotik Kontrol Bürosu ve Birleşmiş Milletler Sekreterliğinin 13 Temmuz 1976'da tamamladıkları bir araştırma raporunda bu denetimlerin tam başarılı olduğu ve 'yasadışı pazara hiçbir sızma' olmadığı bildirildi.(175)

Kıbrıs ve afyon sorunu Türkiye'nin Batı'yla ilişkilerini zedeleyecek kadar ciddi değildi. Ancak özellikle Birleşik Devletler'de olmak üzere, yabancı ve azınlık politik faaliyet, bunu olduğundan büyük gösterdi. Türk-Amerikan seçmenin bulunmadığı Birleşik Devletler'de Yunan-Amerikan ve Ermeni-Amerikan seçmenler Kongre'yi kolaylıkla etkileyebiliyordu. Bu tür baskıların bir sonucu 1975 başlarında Türkiye'ye tüm Amerikan askeri yardımının kesilmesi oldu. Görünürde bu, Türklerin Kıbrıs'tan çıkmalarını ve adaya yeniden Rum egemenliğini sağlamak için alınmış bir karardı. Ancak Amerika'nın Yunanistan'a da benzer baskı uygulamaması üzerine (Yunanistan'a Amerikan askeri yardımı sürdürülüyordu) Yunanlılar yeni isteklerde bulunacak cesareti buldular. Türkiye'nin batı ve güney kıyılarında bulunan ve Lozan Antlaşmasıyla Yunanistan'a geçen adaların kıta sahanlığında bulunduğunu ve Ege Denizinin bir Yunan denizi olduğunu söyleyip daha önce Türk suları ya da uluslararası sular olarak kabul edilen yerlerde petrol aramaya giriştiler. Bunun üzerine Türk hükümeti Kıbrıs'taki tutumunu sertleştirdi, Ege'deki karasularına sahip olmakta ısrar etti. NATO yükümlülüklerini terketmeden ülkedeki önemli hava üslerini ve dinleme üslerini Amerikan denetiminden aldı, Sovyetler Birliği ile daha yakın ekonomik ve politik ilişkilere girdi. İslam ülkeleri ile bir gruplaşma içinde birleşme yolları aradı. Bu durum Türkiye'nin dış politikasında büyük bir değişiklik yapılması olasılığını artırdı. NATO'dan çıkmak ve uluslararası konularda bağlantısız ülkelerin oluşturduğu üçüncü dünyaya katılmak söz konusuydu.

Bunalım Türkiye içinde politik aşırı uçların güçlenmelerini sağladı. Milli Selâmet Partisi'nin temsil ettiği tutucular ve gericiler iç ve dış ilişkilerde islamlığın üzerinde durdular. Daha radikal sol kanat grupları içte sosyalizmi ve dışta Sovyet bloku ile daha yakın ilişkiye dönüşü sağlamaya çalıştılar.

Böylece dış politika Türkiye'nin dış ve iç politikasında önemli değişiklikleri yaratma tehdidini getirmişken, yirminci yüzyılın son çeyreğinin başında Tür-

kiye ilk Anayasasının yüzüncü yıldönümünü kutladı. Türkiye, mütecanis nüfusu, modernleşme ve demokrasiye olan bağlılığıyla Cumhuriyet'in daha yarım yüzyıl önce kurulmasıyla başlayan değişikliklerin sürdürülmesine güvenle bakabiliyordu.

6. BÖLÜMÜN NOTLARI:

(1) Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı,* IY, V (1931-1932), 35-99; Republique Turque. Office Central de Statistique, *Population dela Turquie par vilayets et cazas par villes et villayes d'upres le reccensement du 28 Ekim 1927,* Angora, 1928.
(2) 1911 yılı rakamları *İhsaiyat-ı Maliye,* III: 1923 ve 1926 rakamları IY. V, 237-272, 337
(3) IY, V, 302-333.
(4) *Düstur*[3], XV. 124.
(5) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* IV/9. s. 537, 543.
(6) *Düstur*[3], XX, 119.
(7) *Cumhuriyet,* 22 Temmuz 1936; *Düstur*[3], XVII, 665; RG, 3374.
(8) *Cumhuriyet,* 28 Aralık 1936
(9) *Düstur*[3], XX. 893; RG 4255: *Cumhuriyet,* 29-30 Mayıs 1937,
(10) *Düstur*[3], XIX, 151; RG 3819.
(11) *Cumhuriyet,* 4 Temmuz 1938
(12) T.C. Maarif Vekâleti, *Maarif İlgili Kanunlar,* Ankara, 1947, s. 144.
(13) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* III/3, 104, 112, 125.
(14) Selek, l, 601; Kili, *Kemalism,* 118
(15) Yalman, *Yakın Tarihte,* III, 152; Fethi Tevetoğlu. *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar,* s. 99-100; Goloğlu, *Devrimler ve Tepkiler,* s 81: Cebesoy, *Siyasi Hatıralar,* II, 111; Weiker, s. 47-50; Tunaya, s. 606-672.
(16) Behçet Cemal, *Şeyh Sait İsyanı,* İstanbul, 1955, s. 25-29, 55-56, 60; Yalman, *Yakın Tarihte,* III, 162-163; Cebesoy, *Siyasi Hâtıralar,* II, 145-146. TBMM, *Zabıt Ceridesi,* II/15, s. 156, 166; Neşet Çağatay, *Türkiye'de Gerici Eylemler,* Ankara, 1972, s. 30.
(17) Cemal, s. 112-114; Cemal, *Şeyh Sait İsyanı,* s. 112-114; Yalman, *Yakın Tarihte,* III, 166; Cebesoy, *Siyasi Hatıraları,* II, 171-172.
(18) Cebesoy, *Siyasi Hâtıraları,* II, 161; Yalman, *Yakın Tarihte,* III, 162; Tevetoğlu, *Atatürk'le,* s. 104-105.
(19) Yalman, *Yakın Tarihte,* III, 171.
(20) Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist,* s. 392-394.
(21) Weiker, s. 70-71.
(22) Weiker, s. 76-80; Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları,* Ankara, 1969; Goloğlu, *Devrimler ve Tepkiler,* s. 279-280.
(23) Weiker, s. 107-127.
(24) Tunaya, s. 622-635; Goloğlu, *Devrimler ve Tepkiler,* s. 297-280.
(25) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* II/22, s. 16-73.
(26) Weiker, s. 128-140; Kili, *Kemalism,* s. 120-122; Goloğlu, *Devrimler ve Tepkiler,* s. 298.
(27) Tunaya, s. 597; Weiker, s. 171.
(28) Weiker, s. 168-183; Kemal Karpat, "The People's Houses in Turkey, Establishment and Growth," *Middle East Journal,* 17 (1963), 55-67; Karpat, "The Impact of the People's Houses on the Development of Communication in Turkey, 1931-1951," *Welt des Islams,* 15

(1974), 62-84; Hasan Taner, *Halkevleri Bibliyografyası,* Ankara, 1944; *XV. Yıldönümünde Halkevleri ve Halkodaları,* Ankara, 1947.
(29) Webster, s. 307-309; Kili. *Kemalism,* s. 79.
(30) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* II/7, s. 24.
(31) TBMM *Zabıt Ceridesi,* II/7, s. 27; *Nutuk,* II. 849.
(32) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* II/8, s. 49.
(33) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* II/22, s. 334
(34) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* II/23. s. 4.
(35) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* II/19, s. 311-312.
(36) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* II/19, s. 247.
(37) *Cumhuriyet,* 3 Eylül 1929.
(38) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* IV/25; *Hakimiyet-i Milliye.* 24 Ekim 1933
(39) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* II/19, s. 115, 133.
(40) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* III/26, s. 106.
(41) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* II/31, s. 54-55.
(42) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* II/23, s. 356.
(43) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* II/32. s. 336.
(44) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* III/5. s. 12.
(45) *Cumhuriyet,* 7 Şubat. 1932.
(46) *Cumhuriyet,* 8 Şubat 1933.
(47) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* IV/23. s. 259.
(48) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* IV/25, s. 50-52.
(49) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* V/3, s. 115. 304.
(50) IY, 1959, s. 79, 145; Türkiye Cumhuriyeti, Devlet İstatistik Enstitüsü. *Milli Eğitim Hareketleri,* 1942-1972, Ankara, 1973, s. 11.
(51) IY. 1959. s. 163; A. Kazamias, *Education and the Quest for Modernity in Turkey,* Londra, 1966; Webster, s. 210-239.
(52) *Düstur*[3], V, 292.
(53) *Düstur*[3], V, 336. 54. *Düstur*[3], V, 324. 53 *Düstur*[3], V, 302.
(56) *Hershlag*[1], s. 56-57.
(57) TBMM, *Zabıt Ceridesi,* III/12, s. 131, *Düstur*[3] X, 691; RG 1208; Hershlag[1], s. 146.
(58) *Düstur*[3]. VI, 57; RG 84; 17 Şubat, 1925.
(59) *Düstur*[3], V, 336 (1924), VI, 191 (1925).
(60) Ömer Lütfi Barkan. "La Loi sur la distribution des terreaux agricul tures, etc," *Revue de la Faculté des Sciences Economiques,* Universite d'Istanbul. Octobre. 1944. Janvier, 1945; Reşat Aktan, "Problems of Land Reform in Turkey," *Middle East Journal* 20. 317-344.
(61) *Düstur*[3], V, 292, Hershlag[1], s. 54.
(62) *Düstur*[3], IV, 541-544.
(63) *Düstur*[3], Ill, yasa no. 1457.
(64) *Düstur*[3], VII, 116, XI. 540, XXIII, 116.
(65) IY, XIII (1941-1942), 359.
(66) Hershlag[1], s. 57.
(67) IY, XIII (1941-1942), 157.
(68) Richard Robinson, *The First Turkish Republic,* Cambridge. Mass. 1963, s. 102, Hershlagı, s. 61.
(69) *Düstur*[3], VII. 1145, VIII, 1734, VIII, 2062; Hüsamettin Toros, *Türkiye Sanayii,* 2 cilt., Ankara, 1954, I, 263.
(70) Robinson, *Republic,* s. 105.
(71) *Düstur*[3], IV, 86.

(72) *Düstur*[3], VI, 212.
(73) *Düstur*[3], VI, 274-276; Hershlag[1], s. 61-62; 22 Nisan 1925.
(74) *Düstur*[3], VIII, 655; Hershlag[1], s. 62-64.
(75) Robinson, *Republic*, s. 105-106.
(76) Weiker, s. 250-251.
(77) *Düstur*[3], VI, 9, VII, 1440, 1466, VIII, 654, 953, X, 724, XI, 9, 79, 185, 455, 684. 694, XII, 197.
(78) *Düstur*[3], XI, 671; RG 1533.
(79) Hershlag[1]. s. 111-112.
(80) *Düstur*[3], XIII, 920-925, 3 Temmuz 1932, XIII, 936-943, 7 Temmuz 1932.
(81) *Düstur*[3], XIV, 433. 3 Haziran 1933; Hershlag[1], s. 118-119.
(82) Herslag[1], S. 120.
(83) *Düstur*[3], XVI, 704; RG 3035, TBMM, V/4, s. 274; Herslag[1], s. 119-121.
(84) *Düstur*[3], XIX. 116; RG 3796; TBMM. V/21, s. 129.
(85) *Düstur*[3], XIX, 661; RG 3958; TBMM, V/26, s. 318.
(86) Hershlag[1], s. 68; *Düstur*[3], VI. 442, VIII. 993, XI. 449, XI. 4654; RG 645, 1509, V. 2425.
(87) Hershlag[1], s. 121-124; Robinson, *Republic*, s. 107.
(88) Türkiye Cumhuriyeti İktisat Vekâleti. Sanayi Tetkik Heyeti. *2 nci Beş Yıllık Sanayi Planı*, Ankara, 1936; Hershlag[1], s. 106-108.
(89) RG 3950; Hershlag[1], s. 178.
(90) *Düstur*[3], VII, 1217; RG 406,
(91) *Düstur*[3], VIII, 666.
(92) *Düstur*[3], XI, 143-178; RG 1489; TBMM. *Zabıt Ceridesi*, III/18, s. 121, 123; 24 Nisan 1930.
(93) *Düstur*[3], VII, 519; RG 320.
(94) R. Robinson, *Investment in Turkey*, Washington. 1956. s. 44-45; *Düstur*[3], XIII, 519-520.
(95) *Düstur*[3], XVII, 448; RG 3330; TBMM. *Zabıt Ceridesi*, V/12, s. 114; 8 Haziran 1936.
(96) Webster, s. 255-257.
(97) IY, 1942-1945. s. 292-293; Hershlag[1], s. 125-131.
(98) IY, XIII, 220; Hershlag[1], s. 133,
(99) Weiker, s. 27.
(100) IY, 1941-1942, s. 205; IY. 1959, s. 296; Hershlag[1]. s. 135.
(101) IY, XIII, 210.
(102) IY, XIII, 259-280; Webster, s. 117; Hershlag[1]. s. 109-117.
(103) *Documents on German Foreign Policy*, 1918-1945, Series D. cilt V-X, Washington. D.C., 1953-1964.
(104) IY, XVII (1949), s. 220. 228.
(105) IY, 1963, s. 42.
(106) *Düstur*[3]. XXI, 443; RG 2892.
(107) IY, XVII. 249; Hershlag[1], s. 201.
(108) Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul, 1951, E. C. Clark, "The Turkish Varlık Vergisi Reconsidered," *Middle Eastern Studies*, 7 (1972), 205-206; L. V. Thomas ve R. N. Frye. *The United States and Turkey and Iran*, Cambridge, Mass., 1952, s. 94-95.
(109) Kemal Karpat. *Turkey's Politics*, s. 98-133.
(110) *Düstur*[3], XXVIII, 929; RG 6542.
(111) Hershlag[1], s. 294; Karpat. *Turkey's Politics*, s. 110.
(112) *Düstur*[3]. XXVI. 1228. XXVII, 860; RG 6042, 6219.
(113) *Düstur*[3], XX. 218, XXII, 3, 200, XXVI. 1262, XXXII, 5837; RG 4658. 7885, 4165, 4736, 6051.
(114) *Düstur*[3], XXX, 1125; RG 7228.

(115) RG 7229.
(116) Hershlag[1], s. 199-200.
(117) *Düstur*[3], XXVI, 1169; RG 6032.
(118) *Düstur*[3], XXVII, 1322; RG 6336.
(119) *Düstur*[3], XXVII, 1253; RG 6329.
(120) *Düstur*[3], XXVII; 1320.
(121) Bu dört kişi arasında Pertev Naili Boratav ve Niyazi Berkes gibi seçkin bilim adamları da yer almaktaydı; bkz. Walter Weiker, *Revolution, Turkey's Politics,* s. 372-373.
(122) Karpat, *Turkey's Politics,* s. 160-164.
(123) Karpat, *Turkey's Politics,* s. 172-173.
(124) Karpat, *Turkey's Politics,* s. 188-203.
(125) Tunaya, s. 712-715; Karpat, *Turkey's Politics,* s. 219-220.
(126) Karpat, *Turkey's Politics,* s. 220-228.
(127) Karpat, *Turkey's Politics,* s. 220-241,
(128) IY, 1971, s. 143; Karpat, *Turkey's Politics,* s. 241, rakamları biraz değişiktir.
(129) Türkiye İş Bankası, *Review of Economic Conditions,* March-April. 1966; Hershlag, *Challenge,* s. 333.
(130) IY, 1971, s. 180.
(131) IY, 1963, s. 197,
(132) Hershlag, *Challenge,* s. 350-352.
(133) Hershlag, *Challenge,* s. 361.
(134) Hershlag, *Challenge,* s. 366.
(135) IY, 1963, s. 42.
(136) IY, 1971, s. 113.
(137) *Milli Eğitim Hareketleri,* 1927-1966. Ankara, 1967; *Milli Eğitim Hareketleri, 1942-1972,* Ankara, 1973.
(138) *Türkiye Milli Geliri, Toplam Harcamaları ve Yatırımları, 1938, 1948-1970,* Ankara, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1972, s. 20.
(139) IY, 1963, s. 315; Hershlag, *Challenge,* s. 336-337.
(140) Hershlag, *Challenge,* s. 338.
(141) Hershlag, *Challenge,* s. 285.
(142) IY, 1963, s. 295-312; Hershlag, *Challenge,* s. 334.
(143) IY, 1963, s. 237; Hershlag, *Challenge,* s. 369-370.
(144) Weiker, *Revolution,* s. 50.
(145) *Cumhuriyet,* 13 Temmuz 1953.
(146) *Düstur*[3], XXXIV, 1963; RG 8469.
(147) *Düstur*[3], XXV, 78.
(148) *Düstur*[3], XXV, 144-145; RG 8660.
(149) *Düstur*[3], XXV, 1939; RG 8738.
(150) *Düstur*[3], XXXV, RG 8649.
(151) Richard Robinson, *Developments Respecting Turkey, July 1953 - October 1954,* New York, 1954, s. 15.
(152) Weiker, s. 10; Robinson, *Developments,* s. 16-19.
(153) Robinson, *Developments,* III, 15.
(154) Weiker, *Revolution,* s. 11.
(155) Robinson, *Developments,* IV, 224; Hershlag, *Challenge,* s. 359.
(156) IY, 1971, s. 143.
(157) Weiker, *Revolution,* s. 13; E. J. Cohn, *Turkish Economic, Social, and Political Change,* New York, 1970, s. 24.

(158) Ali Fuad Başgil, *La révolution militaire de 1960 en Turquie,* Geneva, 1963; G. S. Harris, "The Causes of the 1960 Revolution in Turkey," *Middle East Journal,* 24 (1970), 438-454.
(159) Weiker, *Revolution,* s. 20-21; haz. Sabahat Erdemir, *Milli Birliğe Doğru,* Ankara, 1960, s. 293.
(160) K. Karpat, *Social Change and Politics in Turkey,* Leiden, 1973, s. 235-237.
(161) Weiker, *Revolution,* s. 53-55.
(162) Weiker, *Revolution,* s. 52-55.
(163) *İnkılâp Kanunları,* 2 cilt, İstanbul, 1961; *Düstur: Dördüncü Tertib,* 2 cilt, Ankara, 1961; K. Karpat, "Political Developments in Turkey, 1950-1970," *Middle Eastern Studies,* 8 (1972), 359-360.
(164) Weiker, *Revolution,* s. 25-44.
(165) Server Feridun, *Anayasalar ve Siyasi Belgeler,* İstanbul. 1962, s. 91-107; Karpat, *Social Change,* s. 238.
(166) RG 10859, 20 Temmuz 1961; Walter Weiker, *Revolution,* s. 72-81; C. II, Dodd, *Politics and Government in Turkey,* Berkeley ve Los Angeles, 1969, s. 107-127; Rona Aybay, *Karşılaştırmalı 1961 Anayasası Metin Kitabı,* İstanbul, 1963.
(167) Dodd, s. 135-162; Karpat, *Social Change,* s. 243: ayrıca bkz. Weiker. *Revolution,* s. 84-105; J. Landau, *Radical Politics in Modern Turkey,* Leiden, 1974.
(168) Kemal Karpat, "Ideology in Turkey After the Revolution of 1960; Nationalism and Socialism," TYIR, 6 (1965), 68-118.
(169) Landau, s. 247-264.
(170) IV, 1971, s. 41.
(171) IY, 1971, s. 113.
(172) IY, 1971, s. 438.
(173) IY, 1971, s. 142; M. Hyland, "Crisis at the Polls: Turkey's 1969 Elections," *Middle East Journal,* 24 (1970), 1-16; Landau, s. 276-286.
(174) J. M. Landau, "The National Salvation Party in Turkey," *Asian and African Studies,* 3 (1976), 1-57.
(175) U.N. Press Section, Office of Public Information, Press Release SOC/NAR/199, 21 Temmuz 1976; *Washington Post,* 5 Temmuz 1976.

EK : 1

Osmanlı Sadrazamları 1839-1922

Adı	*Dönem*	*Tarih*
1. Koca Hüsrev Mehmet Paşa	1	2 Temmuz 1839 - 8 Haziran 1840
2. Mehmet Emin Rauf Paşa	3	8 Haziran 1840 - 4 Aralık 1841
3. Topal İzzet Mehmet Paşa	2	4 Aralık 1841 - 30 Ağustos 1842
4. Mehmet Emin Rauf Paşa	4	30 Ağustos 1842 - 28 Eylül 1846
5. Koca Mustafa Reşit Paşa	1	28 Eylül 1846 - 28 Nisan 1848
6. İbrahim Sarım Paşa	1	29 Nisan 1848 - 12 Ağustos 1848
7. Koca Mustafa Reşit Paşa	2	12 Ağustos 1848 - 26 Ocak 1852
8. Mehmet Emin Rauf Paşa	5	26 Ocak 1852 - 5 Mart 1852
9. Koca Mustafa Reşit Paşa	3	5 Mart 1852 - 5 Ağustos 1852
10. Mehmet Emin Ali Paşa	1	6 Ağustos 1852 - 3 Ekim 1852
11. Damat Mehmet Ali Paşa	1	3 Ekim 1852 - 13 Mayıs 1853
12. Mustafa Naili Paşa	1	14 Mayıs 1853 - 8 Temmuz 1853
13. Mustafa Naili Paşa	2	10 Temmuz 1853 - 29 Mayıs 1854
14. Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa	1	29 Mayıs 1854 - 23 Kasım 1854
15. Koca Mustafa Reşit Paşa	4	23 Kasım 1854 - 2 Mayıs 1855
16. Mehmet Emin Ali Paşa	2	2 Mayıs 1855 - 1 Kasım 1856
17. Koca Mustafa Reşit Paşa	5	1 Kasım 1856 - 6 Ağustos 1857
18. Mustafa Naili Paşa	3	6 Ağustos 1857 - 22 Ekim 1857
19. Koca Mustafa Reşit Paşa	6	22 Ekim 1857 - 7 Ocak 1858
20. Mehmet Emin Âli Paşa	3	11 Ocak 1858 - 18 Ekim 1859
21. Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa	2	18 Ekim 1859 - 23 Aralık 1859
22. Mehmet Rüştü Paşa	1	24 Aralık 1859 - 27 Mayıs 1860
23. Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa	3	28 Mayıs 1860 - 6 Ağustos 1861
24. Mehmet Emin Âli Paşa	4	6 Ağustos 1861 - 22 Kasım 1861
25. Mehmet Fuat Paşa	1	22 Kasım 1861 - 2 Ocak 1863
26. Yusuf Kâmil Paşa	1	5 Ocak 1863 - 1 Haziran 1863
27. Mehmet Fuat Paşa	2	1 Haziran 1863 - 5 Haziran 1866
28. Mehmet Rüştü Paşa	2	5 Haziran 1866 - 11 Şubat 1867
29. Mehmet Emin Âli Paşa	5	11 Şubat 1867 - 7 Eylül 1871
30. Mahmut Nedim Paşa	1	8 Eylül 1871 - 31 Temmuz 1872
31. Midhat Paşa	1	31 Temmuz 1872 - 19 Ekim 1872
32. Mehmet Rüştü Paşa	3	19 Ekim 1872 - 15 Şubat 1873
33. Ahmet Esat Paşa	1	15 Şubat 1873 - 15 Nisan 1873
34. Mehmet Rüştü Paşa Şirvanizade	1	15 Nisan 1873 - 13 Şubat 1874
35. Hüseyin Avni Paşa	1	15 Şubat 1874 - 25 Nisan 1875
36. Ahmet Esat Paşa	2	26 Nisan 1875 - 26 Ağustos 1875
37. Mahmut Nedim Paşa	2	26 Ağustos 1875 - 11 Mayıs 1876
38. Mehmet Rüştü Paşa	4	12 Mayıs 1876 - 19 Aralık 1876
39. Midhat Paşa	2	19 Aralık 1876 - 5 Şubat 1877

Adı	Dönem	Tarih
40. İbrahim Ethem Paşa	1	5 Şubat 1877 - 11 Ocak 1878
41. Ahmet Hamdi Paşa	1	11 Ocak 1878 - 4 Şubat 1878
42. Ahmet Vefik Paşa	1	4 Şubat 1878 - 18 Nisan 1878
43. Ahmet Sadık Paşa	1	18 Nisan 1878 - 28 Mayıs 1878
44. Mehmet Rüştü Paşa	5	28 Mayıs 1878 - 4 Haziran 1878
45. Mehmet Esat Saffet Paşa	1	4 Haziran 1878 - 4 Aralık 1878
46. Hayreddin Paşa	1	4 Aralık 1878 - 29 Temmuz 1879
47. Ahmet Arifi Paşa	1	29 Temmuz 1879 - 18 Ekim 1879
48. Mehmet Sait Paşa	1	18 Ekim 1879 - 9 Haziran 1880
49. Mehmet Kadri Paşa	1	9 Haziran 1880 - 12 Eylül 1880
50. Mehmet Sait Paşa	2	12 Eylül 1880 - 2 Mayıs 1882
51. Abdurrahman Nureddin Paşa	1	2 Mayıs 1882 - 11 Temmuz 1882
52. Mehmet Sait Paşa	3	12 Temmuz 1882 - 30 Kasım 1882
53. Ahmet Vefik Paşa	2	30 Kasım 1882 - 3 Aralık 1882
54. Mehmet Sait Paşa	4	3 Aralık 1882 - 25 Eylül 1885
55. Mehmet Kâmil Paşa	1	25 Eylül 1885 - 4 Eylül 1891
56. Ahmet Cevad Paşa	1	4 Eylül 1891 - 8 Haziran 1895
57. Mehmet Sait Paşa	5	8 Haziran 1895 - 1 Ekim 1895
58. Mehmet Kâmil Paşa	2	2 Ekim 1895 - 7 Kasım 1895
59. Halil Rifat Paşa	1	7 Kasım 1895 - 9 Kasım 1901
60. Mehmet Sait Paşa	6	18 Kasım 1901 - 14 Ocak 1903
61. Mehmet Ferit Paşa	1	14 Ocak 1903 - 22 Temmuz 1908
62. Mehmet Sait Paşa	7	22 Temmuz 1908 - 4 Ağustos 1908
63. Mehmet Kâmil Paşa	3	5 Ağustos 1908 - 14 Şubat 1909
64. Hüseyin Hilmi Paşa	1	14 Şubat 1909 - 13 Nisan 1909
65. Ahmet Tevfik Paşa	1	14 Nisan 1909 - 5 Mayıs 1909
66. Hüseyin Hilmi Paşa	2	5 Mayıs 1909 - 28 Aralık 1909
67. İbrahim Hakkı Paşa	1	12 Ocak 1910 - 29 Eylül 1911
68. Mehmet Sait Paşa	8	30 Eylül 1911 - 30 Aralık 1911
69. Mehmet Sait Paşa	9	31 Aralık 1911 - 16 Temmuz 1912
70. Ahmet Muhtar Paşa	1	22 Temmuz 1912 - 29 Ekim 1912
71. Mehmet Kâmil Paşa	4	29 Ekim 1912 - 23 Ocak 1913
72. Mahmut Şevket Paşa	1	23 Ocak 1913 - 11 Haziran 1913
73. Sait Halim Paşa	1	12 Haziran 1913 - 3 Şubat 1917
74. Mehmet Talât Paşa	1	4 Şubat 1917 - 8 Ekim 1918
75. Ahmet İzzet Paşa	1	14 Ekim 1918 - 8 Kasım 1918
76. Ahmet Tevfik Paşa	2	11 Kasım 1918 - 12 Ocak 1919
77. Ahmet Tevfik Paşa	3	13 Ocak 1919 - 3 Mart 1919
78. Damat Ferit Paşa	1	4 Mart 1919 - 16 Mayıs 1919
79. Damat Ferit Paşa	2	19 Mayıs 1919 - 20 Temmuz 1919
80. Damat Ferit Paşa	3	21 Temmuz 1919 - 1 Ekim 1919
81. Ali Rıza Paşa	1	2 Ekim 1919 - 3 Mart 1920
82. Salih Hulusi Paşa	1	8 Mart 1920 - 2 Nisan 1920

Adı	Dönem	Tarih
83. Damat Ferit Paşa	4	5 Nisan 1920 - 30 Temmuz 1920
84. Damat Ferit Paşa	5	31 Temmuz 1920 - 17 Ekim 1920
85. Ahmet Tevfik Paşa	4	21 Ekim 1920 - 4 Kasım 1922

Kaynak: İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkânı*, İstanbul 1971, s. 75-108; Maria Todorova, "Composition of the Ruling Elite of the Ottoman Empire in the Period of Reforms (1826-1878)", *Etudes balkaniques*, 12 (1976), 103-113; Ezel Kural Shaw. "Midhat Pasha, Reformer or Revolutionary? His Administrative Career and Contribution to the Constitution of 1876," basılmamış doktora tezi, Harvard University, 1975, s. 390.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanları

Adı	Tarih
1. Mustafa Kemal Atatürk	29 Ekim 1923 - 10 Kasım 1938
2. İsmet İnönü	11 Kasım 1938 - 14 Mayıs 1950
3. Celâl Bayar	22 Mayıs 1950 - 27 Mayıs 1960
4. Cemal Gürsel	27 Mayıs 1960 - 28 Mart 1966
5. Cevdet Sunay	28 Mart 1966 - 28 Mart 1973
6. Fahri Korutürk	6 Nisan 1973 - 6 Nisan 1980

T.B.M.M. Hükümeti ve Türkiye Cumhuriyeti Başbakanları

Adı	Tarih
1. Mustafa Kemal Atatürk	3 Mayıs 1920 - 24 Ocak 1921
2. Fevzi Çakmak	24 Ocak 1921 - 9 Temmuz 1922
3. Rauf Orbay	12 Temmuz 1922 - 13 Ağustos 1923
4. Fethi Okyar	14 Ağustos 1923 - 27 Ekim 1923
5. İsmet İnönü	30 Kasım 1923 - 21 Kasım 1924
6. Fethi Okyar	21 Kasım 1924 - 2 Mart 1925
7. İsmet İnönü	4 Mart 1925 - 25 Ekim 1937
8. Celâl Bayar	25 Ekim 1937 - 25 Ocak 1939
9. Refik Saydam	25 Ocak 1939 - 8 Temmuz 1942
10. Şükrü Saraçoğlu	8 Temmuz 1942 - 5 Ağustos 1946
11. Recep Peker	5 Ağustos 1946 - 9 Eylül 1947
12. Hasan Saka	9 Eylül 1947 - 14 Ocak 1949
13. Şemsettin Günaltay	15 Ocak 1949 - 22 Mayıs 1950
14. Adnan Menderes	22 Mayıs 1950 - 27 Mayıs 1960
15. Cemal Gürsel	28 Mayıs 1960 - 20 Kasım 1961
16. İsmet İnönü	20 Kasım 1961 - 21 Şubat 1965
17. Suat Hayri Ürgüplü	21 Şubat 1965 - 22 Ekim 1965
18. Süleyman Demirel	27 Ekim 1965 - 19 Mart 1971

19.	Nihat Erim	19 Mart 1971 -17 Nisan 1972
	Ferit Melen (vekâleten)	17 Nisan 1972 - 29 Nisan 1972
20.	Suat Hayri Ürgüplü	29 Nisan 1972 - 13 Mayıs 1972
21.	Ferit Melen	15 Mayıs 1972 - 7 Nisan 1973
22.	Naim Talu	12 Nisan 1973 -25 Ocak 1974
23.	Bülent Ecevit	25 Ocak 1974 - 17 Kasım 1974
24.	Sadi Irmak	17 Kasım 1974 - 31 Mart 1975
25.	Süleyman Demirel	31 Mart 1975 - 12 Eylül 1980

EK : 2

S. Shaw ve E.K. Shaw'un, ikinci cildin ikinci baskısında değiştirdikleri, Ermeni azınlıklarla ilgili paragraf, birinci baskıdaki haliyle (bkz: sayfa 376) aşağıya alınmıştır (Y.N.):

> İtilaf propagandası ve Ermeni milliyetçileri savaşta bir milyon Ermeninin öldürüldüğünü ileri sürdüler. Bu varsayım savaş öncesi Ermeni nüfusunun 2.5 milyon olduğu savına dayanmaktaydı. Oysa savaş öncesinde imparatorluğun tüm Ermeni nüfusu Osmanlı nüfus sayımlarına göre 1.300.000'di. Bunların yarısı söz konusu bölgelerde oturuyorlarsa da, kentlerde oturanlara dokunulmadığına göre, savaş başlar başlamaz kentlerden toplanan bazı kışkırtıcı ve teröristler de dahil olmak üzere sınırdışı edilen Ermeni sayısı ancak 400.000'dir. Bunun dışında savaş süresince yarım milyon kadar Ermeni de Kafkasya ile Batı Avrupa ve ABD'ye kaçmışlardır. İmparatorlukta, savaş sonrasında 100.000 Ermeni bulunduğuna göre, 150-200 bin Ermeni'nin de Birleşik Devletler'e ya da Avrupa'ya göç ettiği hesaplanırsa, ölen Ermeni sayısının 200.000 civarında olduğu anlaşılır.
>
> Bunların hepsi de nakil sırasında değil, en az 2 milyon Müslümanı da öldüren açlık, hastalık ve savaş sonucunda ölmüşlerdir.[160] Osmanlı kabinesinin o zamana ait gizli tutanaklarının dikkatli bir incelenmesinden ne İttihatçı liderlerin ne de merkezi hükümette başka birinin kıyım emri verdiği anlaşılmaktadır... Aksine, vilayetlerdeki kuvvetlere verilen emirlerle can kaybına neden olabilecek baskınların ve toplum karışıklıklarının önlenmesi istenmiştir.[161]

EK : 3

Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye'nin yazarları Stanford J. Shaw ve eşi Ezel Kural Shaw'un, görevli bulundukları üniversite'de maruz kaldıkları Ermeni baskısıyla ilgili basında çıkan haberlerden bir örnek olarak 12 Şubat 1982 tarihinde Milliyet gazetesinde çıkan bir haberin fotokopisi aşağıda verilmiştir. (Y.N.)

Los Angeles Üniversitesi Türk Tarihi Profesörü ailesi ile birlikte korumaya alındı.

Ermeniler, Prof. Shaw'u öldürme kararı aldı

LOS ANGELES, ÖZEL

FEDERAL Soruşturma Bürosu (FBI)'nin Los Angeles'de bir Türk profesörünün Ermenilerce katledileceğini haber alması üzerine Los Angeles Üniversitesi Türk Tarihi Kürsüsü Başkanı Profesör Stanford Shaw, eşi ve kızıyla birlikte korunma altına alınmış ve bilinmeyen bir yere götürülmüştür.

Daha önce de Ermeni öğrencilerce dersi basılan ve Türk Tarihi dersi vermesi engellenen ve bir başka üniversitede görevli Türk profesör ile evli olan Profesör Shaw'a Los Angeles Üniversitesi süresiz izin vermiştir.

Üniversite Senatosu Prof. Shaw'u görevinden aldıktan sonra Ermeni öğrenciler ile kentte yaşayan Ermenilerin isteğine uyarak Türk Tarihi Kürsüsüne Prof. James Reip'i getirmiştir.

- FBI, bir Türk profesörünün öldürüleceğinin haber alınması üzerine Prof. Shaw, profesör olan Türk eşi ile kızını silahlı muhafızların koruması altında bilinmeyen bir yere götürdü.
- Prof. Shaw'un yerine atanan James Reip, ilk dersinde Türklerin aleyhine konuşunca, Ermeni öğrencilerce alkışlandı.

PROF. SHAW'UN İŞİNİ BİTİRECEĞİZ

Türk Tarihi Kürsüsü Başkanı Prof. Stanford Shaw'un görevinden alınıp izinli sayılmasından kısa bir süre sonra Los Angeles Üniversitesi günlük gazetesine bir demeç veren Ermeni Öğrenciler Birliği Başkanı Jim Amilkhan açıkça, "25 nisana kadar Prof. Shaw'un işini bitireceğiz" demiştir.

YERİNE ATANAN ERMENİ YANLISI

Prof. Shaw'un yerine atanan James Reip ise verdiği ilk derste Türklerin aleyhine konuşmuş, Ermeni tedhiş örgütlerinin de haklı olduklarını söylemiştir. Reip'in bu sözleri Ermeni öğrencilerce uzun süre alkışlanmıştır. Türkiye aleyhinde çeşitli sloganlar atılmıştır.

KAYNAKÇA

I. Genel Tarih Eserleri

En yararlı eser, Bernard Lewis'in *The Emergence of Modern Turkey,* Londra ve New York, 1961, 2. baskı, 1968 adlı kitabıdır. Niyazi Berkes'in *The Development of Secularism in Turkey,* Montreal, 1964 adlı eseri laiklikle ilgili entelektüel ve siyasal gelişmelerin gayet iyi kavrandığı bir çözümleme oluşturmaktadır. M. S. Anderson'un *The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations,* Londra ve New York, 1966, adlı eseri Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Avrupa diplomasisini en iyi inceleyen çalışmadır. 1922'ye kadar geçen dönemin en iyi Türkçe incelemesi, Midhat Sertoğlu'nun *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi,* 5. cilt, İstanbul, 1962 ve 6. cilt, İstanbul, 1963, adlı eseridir.

II. Kaynakçalar

Hans Jürgen Kornrumpf, *Osmanische Bibliographie mit Besonderer Berücksichtigung der Türkei in Europa,* Leiden, Köln, 1973. Enver Koray, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası,* 2 cilt, İstanbul, 1959, 1971. Fehmi Ethem Karatay, *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi. Türkçe Basmalar,* 2 cilt, İstanbul 1956; Türkiye'de 1729'dan yeni harflerin kabul edildiği 1928'e değin basılan tarih eserlerinin çoğunu kapsamaktadır. J. D. Pearson, *Index Islamicus, 1906-1955,* Cambridge, 1958 ve ekleri. Muzaffer Gökman, *Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası: Bibliography of the History of Atatürk and His Reforms,* İstanbul, 1968. F. Başbuğoğlu ve bşk. *Cumhuriyet Döneminde Bibliyografyaların Bibliyografyası,* Ankara, 1973.

III. Başvuru Kitapları

İ. A. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi,* İstanbul, 1946. Şemsettin Sami, *Kamus el-Alâm. Tarih ve Coğrafya Lugatı,* 6 cilt, İstanbul, 1306-16/1888-98. Ahmet Rıfat, *Lugat-ı Tarihiye ve Coğrafiye,* 7 cilt, İstanbul, 1299-1300/1882-3. Osman Nebioğlu, *Türkiye'de Kim Kimdir,* İstanbul, 1961-1962. Mehmet Süreyya, *Sicil-i Osmani,* 4 cilt, İstanbul, 1890-1893; G. Oransay. *Osmanlı Devleti'nde Kim Kimdi? I. Osmanoğulları.* Ankara, 1969. Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri,* 3 cilt, İstanbul, 1915-1928; Ahmet Ramzi'nin *Miftah el-Kutup ve Esami-i Müellifin Fihristi,* İstanbul, 1928 adlı diziniyle birlikte: her iki kitap da latin alfabesiyle A. F. Yavuz ve I. Özen tarafından, *Osmanlı Müel-*

lifleri adıyla basılmıştır, (İstanbul, 2 cilt, 1972). Osmanlı idari ve teknik terimlerinin en kapsamlı sözlüğü M. Z. Pakalın'ın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* 3 cilt, İstanbul, 1946-1956, adlı eseridir. Ayrıca bkz. M. Sertoğlu. *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi,* İstanbul. 1952.

IV. Resmi Yasa ve Evrak

Bu çalışmada adı geçen tüm Osmanlı Yasaları vesikaları Başvekâlet Arşivi (İstanbul)'ndedir. Bkz. M. Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi,* Ankara, 1955, ve S. J. Shaw, "Archival Sources for Ottoman History: The Archives of Turkey," JAOS, 80 (1962) 1-12; "The Yıldız Palace Archives of Abdülhamid II," *Archivium Ottomanicum,* 3 (1971), 211-237; "Turkish Source Materials for Egyptian History," *Political and Social Change in Modern Egypt,* haz. P. Holt, Londra ve New York, 1968, s. 28-48 ve "Ottoman Archival Materials for the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: The Archives of İstanbul" IJMES, 6 (1975) 94-114. Yasaların çoğunun metni 1831-1923 arasında üç seri halinde yayınlanan Osmanlı resmi gazetesi *Takvim-i Vekayi*'de bulunmaktadır. 1921'den sonra tüm yasa ve nizamnameler Ankara hükümeti tarafından *Resmi Gazete*'de yayınlatılmıştır. İlaveten, yürürlükte bulunan yasalar *Düstur*'da toplanmıştır. Bu derlemenin ilk cildi 1863'te, sonraki ciltleri eklerle birlikte 1865 ve 1872'de basılmıştır. II., III., ve IV. ciltler de sırasıyla 1873, 1876 ve 1872'de basılmıştır. 1879 ve 1884'te yeni yasaların ve eski yasalardaki değişikliklerin de eklenmesiyle dört *zeyil* (ek) daha yayınlanmıştır. 1872-1907 arasında eklenen yasaları içeren *Mütemmim* adlı bir cilt de 1919'da çıkmıştır. Bu dizi, ek olarak *Düstur: Birinci Tertib* başlıklı ve 1883-1908 arasını kapsayan, yeni alfabeyle Ankara'da 1937-1943 yıllarında basılmış dört ciltle tamamlanmıştır. Jön Türk döneminin yasa ve nizamnameleri 11 cilt halinde *Düstur: Tertib-i Sani,* Ankara, 1911-1928'de yayınlanmıştır; *Düstur*[2] olarak kısaltılan bu kaynak İstanbul'da 30 Ekim 1922 tarihine kadar yayınlanmış yasaları içermektedir. Ankaradaki TBMM tarafından 23 Nisan 1920 ile 31 Ekim 1970 arasında çıkarılmış yasalar 41 cilt halinde, *Düstur: Tertib-i Salis* adıyla (*Düstur*[3] olarak kısaltılmıştır.) Ankara'da 1921'den 1971'e kadar yayınlanmıştır. Bu dizinin tam bir dizini 38. ciltte (1957) bulunmaktadır: *Üçüncü Tertip Düsturun 1-38'inci ciltlerinde münderiç Kanun, Tefsir, Nizamname, Talimatname ve Kararlara ait Umumi Tahlili Fihristi,* Ankara 1958, Milli Birlik Komitesince 27 Mayıs 1960 ile 1 Kasım 1961 arasında çıkarılan yasalar da *Düstur; Dördüncü Tertib* (*Düstur*[4] olarak kısaltılmıştır) adıyla 3 cilt olarak Ankara'da 1961'de yayınlanmıştır. 1961 Anayasası döneminde çıkarılan yasalar ise *Düstur: Beşinci Tertib* (*Düstur*[5]) adıyla 1961 Kasımından bugüne dek yayınlana gelmiştir, üçüncü *Düstur*'un 39-41. ciltleri, dördüncünün tüm ciltleri, beşincinin 1-9. ciltleri, *Üçüncü Tertip Düsturun 39-41'inci. Dördüncü Tertip Düsturun 1'inci Beşinci Tertip Düsturun 1-9 ciltlerinde münderiç mevzuata ait Genel Tahlili Fihrist*'te dizinlenmiştir, Ankara, 1972.

1908'den bu yana çıkarılan yasa, nizamname ve diğer idari kararlar Osmanlı parlamentosunun *Zabıtname*'sinde ve Büyük Millet Meclisi'nin *Zabıt Ceridesi*'nde; ayrıca BMM'nin, Senato'nun (1961'den bu yana) ve Bakanlar Kurulu'nun *Zabıtname*'lerinde ve ayrı ayrı bakanlık ve müdürlüklerin idari genelgelerinde yayınlanmıştır.

19. yüzyılda çıkarılan yasaların bazılarının çevirileri yapılmıştır: G. Aristarchi Bey, *Législation Ottomane, ou recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations,*

et autres documents officiels de l'Empire Ottoman, 7 cilt, İstanbul, 1873-1888; G. *Young Corps de droit ottoman; recueil des codes, lois, règlements ordonnances et actes les plus importants du droit intérieur, et d'études sur le droit coutumier de l'Empire Ottoman,* 7 cilt, Oxford, 1905-1906; Gabriel Noradounghian. *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman,* 4 cilt, Paris, 1897-1903: W. E. Grigsby, *The Medjelle or Ottoman Civil Law,* Londra. 1895: C. R, Tyler. *The Mejelle,* Lefkoşe, 1901; C. G. Walpole, *The Ottoman Penal Code,* Londra, 1888. Ne var ki, yasa çevirilerinin çoğu eksikli ve tarihsel konulardaki yorumlar yanlıştır. Osmanlı maliye nizamnamelerinin çoğu Maliye Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır. *Kavanin ve Nizamat ve Muharrerat-ı Maliye Mecmuası*'nda 6 cilt, İstanbul 1326/1910 ve 3 cilt İstanbul 1338/1922. Bunların ilgili mali istatistiklerle birlikte aynı bakanlığın *İhsaiyat-ı Maliyesi*'nde 3 cilt halinde özetlerini bulmak mümkündür; İstanbul, 1327-30/1911-14. Osmanlı antlaşma metinleri *Muahedat Mecmuası,* 5 cilt İstanbul 1294-1298/1877-1881 ve I. de Testa'nın *Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissances etrangères depuis 1536,* 11 cilt, Paris, 1864-1911'de yayınlanmıştır.

Birçok yasa ve nizamnameyle birlikte başka önemli bilgiler hem imparatorluğun bütünü için *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye* adıyla yıllık olarak 1263/1846-7'den başlayarak yayınlanan, hem de daha düzensiz olarak ayrı ayrı eyaletler, bakanlıklar ve diğer devlet kurumları için yayınlanan *Salname*'lerde bulunmaktadır. Yayınlanan tüm yıllıkların tam bir listesi için bkz. H. R. Ertuğ, "Osmanlı Devrinde Salnameler", *Hayat Tarih Mecmuası,* IX (7), no. 103 (1973), 15-22 IX (8), no. 104 (1973), 10-16. 11 yıllıkları da benzer bilgiler içermekte ve cumhuriyet döneminde çoğu eyalet için arada bir yayınlanmış bulunmaktadır.

V. II. Mahmut dönemi, 1808-1839

Bayraktar Mustafa Paşa dönemi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa,* İstanbul, 1942, A. F. Miller, *Mustapha Pasha Bayrakdar,* Moskova, 1947; Juchereau de St. Denys, *Histoire de l'Empire Ottoman depuis 1792 jusqu'en 1844.* 4 cilt, Paris, 1844; a.g.y.'ın *Les Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808,* 2 cilt, Paris, 1819; Ottokar von Schlechta Wssehrd, *Die Revolutionen in Constantinopel in den Jahren 1807 und 1808,* Viyana, 1882; Ahmet Asım Efendi, *Tarih-i Asım,* 2 cilt, İstanbul, tarihsiz. Bu dönem ve Mahmut'un sonraki yılları için bkz. Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet,* 1. baskı (*Cevdet*[1]) 12 cilt İstanbul, 1854-1883; 2. baskı (*Cevdet*[2]) 12 cilt, İstanbul 1884-1891; Mehmet Ataullah Şanizade, *Şanizade Tarihi,* 4 cilt, İstanbul, 1290-1/ 1873-4; Ahmet Ata, *Tarih-i Ata,* 5 cilt, İstanbul, 1292-3/1875-6. Yeniçeri birliklerinin lağvedilmesi ve sonuçları için bkz. Avigdor Levy, "The Military Policy of Sultan Mahmut II., 1808-1839," yayınlanmamış doktora tezi. Harvard University, 1968; H. A. Reed, "The Destruction of The Janissaries by Mahmud II in June 1826," yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1951; Ahmet Cevat, *Tarih-i Asker-i Osmani.* I. Yeniçeriler, İstanbul, 1297/1880, çev. G. Macridès, *Etat Militaire Ottoman depuis La Fondation de l'Empire jusqu'en nos jours, Tome I. Libre I: Le Corps des Janissaires,* İstanbul, 1882; Mehmet Esat Efendi, Tarih-i Esat Efendi, 2 cilt, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, MS TY 6002-6005 ve *Üss-ü Zafer,* İstanbul, 1243/1877, 2. baskı, 1293/1876, çev. Caussin

de Perceval, *Précis historique de la destruction du corps des janissaires par le Sultan Mahmoud en 1828.* Paris, 1833.

Tepedelenli Ali Paşa ve Yunan ihtilali ile, Rus savaşı konusunda bkz. Dennis N. Skiotis, "The Lion and The Phoenix: Ali Pasha and the Greek Revolution, 1819-1822", yayınlanmamış doktora tezi, Harvard University, 1974, ve "From Bandit to Pasha: First Steps in the Rise of Power of Ali of Tepelen, 1750-1784," IJMES, 2 (1971) 219-244; G. Remérand, *Ali de Tébélen: Pacha de Janina, 1744-1822,* Paris, 1928; W. Plomer, *All the Lion,* Londra, 1936; J. W. Baggally, *Ali Pasha and Great Britain,* Oxford, 1938; A. Boppe, *L'Albanie et Napoléon,* Paris, 1914; N. G. Svoronos, *Histoire de la Grèce Moderne,* Paris, 1953; C. W. Crawley, *The Question of Greek Independence,* Londra, 1931; L S. Stavrianos, *Balkan Federation: A History of the Movement Toward Balkan Unity in Modern Times,* Northampton, Mass, 1944; C. K Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh, 1815-1822,* Londra, 1925; H. Temperley, *The Foreign Policy of Canning, 1822-1827,* Londra, 1925; C. K. Webster, *The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1840,* 2 cilt, Londra, 1951; N. Botzaris, *Visions Balkaniques dans la préparation de la Révolution grecque, 1789-1821,* Cenevre, 1962; E. M. Edmonds. *The Greek War of Independence, 1821-1833,* Chicago, 1968; C. A. Frazee, *The Orthodox Church and Independent Greece, 1821-1852,* Londra, 1969; Fahrettin ve Seyfi, *1820-1827 Mora İsyanı,* İstanbul, 1934; Col. F. R. Chesney, *The Russo-Turkish Campaign of 1828 and 1829,* New York, 1854; W. E. D. Allen and P. Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921,* Cambridge, 1953; Ahmet Muhtar Paşa, 1244 (1828) *Türkiye Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi,* 2 cilt, Ankara, 1928; Celal Erkin, *Türk-Rus Harbi, 1828 (Kafkas Cephesi)* İstanbul, 1940; H. von Moltke, *The Russians in Bulgaria and Rumelia in 1828 and 1829,* Londra, 1854.

Mehmet Ali Paşa'nın reformları hk. bkz. H. A. B. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad 'Ali in Egypt,* Cambridge, Mass, 1961; P. M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922,* Ithaca, N. Y., 1966; s. 176-192; G. Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950,* Londra ve New York. 1962; Abdurrahman al-Rafi'i, *Asr Mohammad 'Ali, Kahire, 1954;* H. Dodwell, *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad Ali.* Cambridge, İngiltere, 1931. 1831-1833 ve 1838-1841 yıllarındaki Mısır bunalımları hk. bkz. M. Sabry, *l'Empire Egyptien sous Mohamed Ali et la question d'Orient, 1811-1849,* Paris, 1930; Şinasi Altındağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi, 1831-1841,* I, Ankara, 1945; F. Rodkey, *The Turco-Egyptian Question in the Relations of England, France and Russia,* Urbana, 1921; C. K. Webster, *The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1841,* 2 cilt, Londra, 1951; ve P. E. Mosely, *Russian Diplomacy and the Opening of the Eastern Question, 1838-1839,* Cambridge, Mass, 1934.

II. Mahmut'un reformları hk. bkz. Avigdor Levy, "The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-1839," IJMES, 2 (1971), 21-39; C. V. Findley, "From Reis Efendi to Foreign Minister, Ottoman Bureaucratic Reform and the Creation of the Foreign Ministry," yayınlanmamış doktora tezi. Harvard University, 1969, "The Legacy of Tradition to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry," IJMES, 1 (1970), 334-357, ve "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry: The Beginnings of Bureaucratic Reform Under Selim III and Mahmud II," IJMES, 3 (1972). 388-416, başlıkları altında kısmen yayınlanmıştır; E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi, V. Cilt, Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856,* Ankara, 1947; Lewis, *Emergence,* s. 75-103;

Berkes, *Development,* s. 89-135; F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853,* Cambridge, Mass., 1942; J. Bastelberger, *Die Militärischen Reformen, unter Mahmud II,* Gotha, 1874; Ahmet Cevad Eren, *Mahmud II Zamanında Bosna-Hersek,* İstanbul, 1965; Georg Rosen, *Geschichte der Türkei von dem Siege der Reform in Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom 1856,* 2 cilt. Leipzig, 1866-1867; ve Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat,* Ankara, 1954, s. 63-98, 120-160, 317-502. Dönemin en önemli tarihçileri: Ahmet Lütfi, *Tarih-i Lütfi,* 8 cilt, İstanbul, 1290-1328/ 1873-90, ve Hızır İlyas Efendi, *Vekayi Letaif-i Enderun,* İstanbul, 1276/1859. İmparatorluktaki Batılıların yazdıklarından yararlı olanları için bkz. General Comte Antoine Francois Andreossy, *Constantinople et le Bosphore de Thrace,* 3. baskı, Paris, 1841; Ami Boué, *La Turquie d'Europe...,* 4 cilt, Paris, 1840; Sir Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece, Etc, in the Years 1829, 1830 and 1831,* 2 cilt, Philadelphia, Pa., 1833; Rev. Robert Walsh, *A Residence at Constantinople,* 2 cilt., Londra, 1836; ve Charles White. *Three Years in Constantinople,* 3 cilt, Londra, 1846.

II. Mahmut'un politikası hk. bkz: M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Halet Efendi," IA, V, 123-125; Orhan Köprülü, "Gâlib Paşa," IA, IV, 710-714; Uriel Heyd, "The Ottoman Ulemâ and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II," *Scripta Hierosolymitana,* IX (Kudüs, 1961), 63-69; Fevziye Abdullah, "İzzet Molla," IA, V. 1264-1267; M. Münir Aktepe, "Esad Efendi," IA, IV. 363-365; Halil İnalcık, "Husrev Paşa, Mehmed," IA, V, 609-616; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (Mustafa Reşit Paşa and the Tanzimat). Ankara, 1954; Orhan Köprülü. "Hüseyin Paşa, Amcazade," IA, V, 646-650; Ercüment Kuran, "Reşid Paşa, Mustafa," IA. IX, 701-705; Ercüment Kuran, "Halet Efendi," EI[2], III, s. 90-91; Faik Reşit Unat. "Başhoca İshak Efendi." Belleten, 28 (1964). 89-116.

VI. Tanzimat Reformları, 1839-1876

Tanzimat döneminin genel tarihi için bkz. A. Cevad Eren, "Tanzimat," IA, XI, 709-765; E. K. Karal, *Osmanlı Tarihi, V. Cilt, Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856;* Ankara, 1956; R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876,* Princeton, N. J., 1963; Berkes, *Secularism,* s. 137-223; Lewis, *Emergence,* s. 104-125; ve T.C. Maarif Vekaleti, *Tanzimat.* I, İstanbul, 1940; E. Engelhardt. *La Turquie et le Tanzimat, ou histoire des reformes dans l'Empire ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours,* 2 cilt, Paris, 1882-1884 eski olmakla beraber hâlâ yararlıdır. Dönemin resmi tarihi olan Ahmet Lütfi, *Tarih-i Lütfi,* cilt IX-XIII, 1846-76 yıllarını içermekte ve elyazması olarak yalnız Türk Tarih Kurumu'nda, MS 531/1-7, 5032-4, 4812; ve İstanbul Arkeoloji Müzesinde, MS 1340-5, 1349, bulunmaktadır.

Tanzimat'ın önemli kişileri hk. bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde son Sadrâzamlar,* 14 kısım 6 cilt, İstanbul, 1940-1953; Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller,* 5 cilt, İstanbul, 1940-1948; Mehmed Zeki Pakalın, *Tanzimat Maliye Nazırları* 2 cilt, İstanbul, 1939-1940; Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz, Hayatı, Hal'i Ölümü,* İstanbul, tarihsiz: Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat,* Ankara. 1954; Ercümend Kuran, "Reşid Faşa," IA, IX, 701-705; Ali Fuat, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye,* İstanbul, 1928; M. Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa'nın Siyasi Yazıları" *Tarih Dergisi,* 6 (1954), 39-52, 10 (1959), 59-70, 11 (1960), 121-142,

12 (1961), 43-62; Mehmet Salâhettin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi,* İstanbul, 1306/1888-1889; Şerafeddin Turan, "Pertev Paşa," IA, 554-556; A. H. Ongunsu, "Ali Paşa," IA, I, 335-340; O. F. Köprülü, "Fuad Paşa," IA, IV, 672-681; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahebeleri,* İstanbul, 1339; Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir* haz. Cavid Baysun, 4 cilt, Ankara, 1953-1967; Ali Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa," IA, III, 114-123; R. L. Chambers, "The Education of a Nineteenth Century Ottoman *Âlim,* Ahmed Cevdet Paşa," IJMES, 3 (1973). 440-464; Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı,* İstanbul, 1332/1914; Ebül'ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa,* İstanbul, 1946; M. Cavid Baysun, "Cevdet Paşa, Şahsiyetine ve ilim sahasındaki faaliyetine dair", *Türkiyat Mecmuası,* 11 (1954), 213-230; Ezel Kural Shaw, "Midhat Pasha, Reformer or Revolutionary? His Administrative Career and Contributions to the Constitution of 1876," yayınlanmamış doktora tezi, Harvard University. 1975; Ali Haydar Midhat, haz. *Midhat Paşa. Hayat-i Siyasiyesi, Hidamatı, Menfa Hayatı,* 2 cilt, İstanbul, 1325, kısmen çev. Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha* Londra, 1903; I. H. Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi* (Midhat Paşa and the Yıldız Trial), Ankara, 1967; Kâmil Paşa, *Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye.* 3 cilt, İstanbul, 1325-1327/1907-1909.

Tanzimat döneminin çeşitli yanları hk. bkz. Z. F. Fındıkoğlu, "Tanzimatta İçtimai Hayat" *Tanzimat,* I, 619-659; T. Gökbilgin, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilâtına Etkileri, *Belleten,* 31 (1967), 93-111; H. N. Howard, "President Lincoln's Minister Resident to the Sublime Porte: Edward Joy Morris," *Balkan Studies, 3* (1962), 1-28; Halil İnalcık, "Tanzimat'ın uygulanması ve sosyal tepkileri", *Belleten,* 28 (1964), 623-690, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (The Tanzimat and the Bulgarian Problem), Ankara, 1943, "Bosnada Tanzimatın tatbikine ait vesikalar", Tar. Ves., 1/5 (1942), 374-389; G. L. Iseminger, "The Old Turkish Hands: The British Levantine Consuls, 1856-1876", MEJ, 22 (1968), 297-316; David Finnie, *Pioneers East,* Cambridge, Mass., 1965; E. Z. Karal, "Tanzimat devri vesikaları. Rüşvetin kaldırılması için yapılan teşebbüsler" Tar. Vcs., I/1 (1941). 45-65, ve "Zarif Paşa'nın hatıratı, 1816-1862" (The Memoires of Zarif Paşa, 1816-1862), *Belleten,* 4 (1940), 443-494; E. Kırşehirlioğlu, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri, İstanbul,* 1963; E. de Leone, *L'impèro ottomano nel primo* periodo *delle* riforme *(Tanzimat) secondo fonti italiani,* Milano, 1967; Moshe Maoz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine,* Oxford, 1968; W. Miller, *The Ottoman Empire and Its Successors, 1801-1927.* Londra, 1966; S. J. Shaw, "Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth Century Ottoman Reformers," ve A. Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables,"in *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century,* haz. W. Polk ve R. Chambers, Chicago 1968, s. 29-39, 41-68.

Malî ve idarî reformlar hk. bkz: Maliye Nezareti, *İhsaiyat-ı Maliye. Varidat ve Masarif-i Umumiyeyi Muhtevidir* cilt I (1325/1909-1910), İstanbul, 1327/1911-1912; S. J. Shaw, "The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement Before 1876," IJMES, 1 (1970), 51-84, ve "The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: The Provincial Representative Councils, 1839-1876," Near *Eastern Round Table, 1967-1968,* haz. R. Winder, New York, 1969, s. 53-142: R. H. Davison, "The Advent of the Principle of Representation in the Government of the Ottoman Empire," Beginnings of Modernization, s. 93-108; ve Halil

İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı *Hümayunu", Belleten,* 28 (1964), 603-622. Osmanlı maliyesi ve reformlar hk. bkz. S. J. Shaw, "The Nineteenth Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System," IJMES, 6 (1975), 421-459; Abdurrahman Vefik Bey, *Tekalif Kavaidi* (Tax Principles), 2 cilt, İstanbul, 1330/1914-1915; Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesit, 3* cilt, İstanbul, 1307/1891-1892; A. du Velay, *Essai sur l'Histoire Financiére de la Turquie,* Paris, 1903; C. Morawitz, *Les Finances de la Turquie,* Paris, 1902; D. C. Blaisdell. *European Financial Control in the Ottoman Empire,* New *York,* 1929; I. Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi, İstanbul,* 1944; C. Işıksal, "Türkiye'de ilk bankacılık hareketi ve Osmanlı Bankasının kurulması", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi,* 10 (1968), 72-79; H. Mutluçağ, "Düyun-u umumiye ve reji soygunu", *Belgelerle Türk Tarih* Dergisi, 2 (1967), 33-39; R. Ş. Suvla. "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat,* 263-288.

Belediye reformları için bkz. Osman Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediye,* 5 cilt, İstanbul, 1914-1922; B. Lewis, "Baladiyya; (1) Turkey," *EI²,* *I,* 972-975; C. Orhonlu, "Mesleki bir teşekkül olarak kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir yollan hakkında bazı düşünceler" *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* l, 93-138; ve "Osmanlı Türkleri devrinde İstanbul'da kayıkçılık ve kayık işletmeciliği" *Tarih Dergisi,* 16 (1966), 109-134; Ş. Turan, "Osmanlı teşkilatında hassa mimarlar" *Tarih* Araştırmaları *Dergisi,* I (1963), 157-202.

Tanzimat dönemi yazarlarının eserlerinden yararlı olanlar: Ahmet Midhat Efendi, *Üss-ü İnkılap,* 2 cilt. İstanbul, 1294-5/1877-8, 1856-76 arasının olaylarını anlatmaktadır. B. C. Collas, *La Turquie en 1861,* Paris, 1861, ve *La Turquie en* 1861, Paris, 1864; F. Eichmann, *Die Reformen des osmanischen Reiches...,* Berlin, 1858; J. L. Farley, *Modern Turkey,* Londra, 1872, *Turkey,* Londra, 1866, ve *The Decline of Turkey, Financially and Politically,* Londra, 1875; Cyrus Hamlin, *My Life and Times,* Boston, 1893, ve *Among the Turks,* New York, 1878; Mahmut Celaleddin, *Mirat-i Hakikat (Mirror of the Truth), 3* cilt, İstanbul, 1326-1327/1908-1909; Osman Seify Bey (F. Millingen), *La Turquie sous le règne d'Abdul Aziz, 1862-1897,* Paris, 1868; A. D. Mordtmann, *Anatolien,* Skizzen und Reisebriefe, 1850-1859, haz. F. Babinger, Hannover, 1925, ve *Stambul und das moderne Türkenthum: politische, sociale und biographische bilder,* von *einem Osmanen,* 2 cilt, Leipzig, 1877-1878; G. Rosen, *Geschichte der Türkei von dem Siege der Reform in jahre 1826 bis zum* Pariser *Tractat vom Jahre 1856,* 2 cilt, Leipzig, 1866-1867; J. H. Ubicini, *La Turquie actuelle,* Paris, 1855 ve *Letters on Turkey,* 2 cilt, Londra, 1856; J. H. Ubicini and Pavet de Courteille, *Etat Présent de 1'Empire ottoman ....,* Paris, 1876.

Eğitimde modernleşme hk. bkz. *Türkiye Maarif Tarihi* (History of Turkey's Education), 5 cilt, İstanbul, 1939-1943; Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış* (A Historical Survey of the Modernization of Turkey's System of Education), Ankara, 1964; Mahmut Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, İstanbul* 1338/1919-1920; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyesi,* cilt I (1316/1898-9), II (1317/1899-1900), III (1318/1900-1), IV (1319/1901-2); A. M. Kazamias, *Education and the Quest for Modernity in Turkey,* Londra. 1966; F. Isfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi,* I (İstanbul. 1952); Ali Çankaya. *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler,* 2 cilt, Ankara, 1954; Mehmet Esat, *Mirat-ı Mektep-i Harbiye, İstanbul,* 1310/1892; Dr. Galip Ata (Ataç), *Tıp Fakültesi, İstanbul.* 1341/1925; Osman Nuri Ergin, *İstanbul Tıp Mektepleri, İstanbul,* 1940 ve Rıza Tahsin (Gencer). *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye,* İstan-

bul, 1328/1910. İlkokullarda modernleşme hk. bkz: Aziz Berker, *Türkiye'de ilk öğretim,* I, 1839-1908, Ankara, 1945; Vedat Günyol, "Mektep", IA, VII, 655-659. Tanzimat döneminin medreseleri hk bkz: M. Şerafettin Yaltkaya, "Tanzimattan evvel ve sonra Medreseler," *Tanzimat,* I (İstanbul, 1940), 463-467; Orta eğitim hk. bkz: S. Celâl Antel, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat,* I, 441-462; M. Lütfü, "Tanzimattan sonra Türkiye'de Maarif Teşkilatı, TTEM, no. 17 (94), 302-317; İhsan Sungu, "Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin tesisi" *Tar Ves.,* 1/3, 212-225; ve Hasan Ali Yücel, Türkiye'de Orta Öğretim, İstanbul, 1938. Yüksek eğitim hk. bkz: Mehmet Ali Ayni, Darülfünun Tarihi, İstanbul, 1937; ve Cemil Bilsel, İstanbul Üniversitesi Tarihi, İstanbul, 1943. Mühendislik ve teknik okulları hk. bkz: Mehmet Esat, Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun, İstanbul, 1312/1894, ve Çağatay Uluçay ve Enver Kartekin, Yüksek Mühendis Okulu, İstanbul, 1958.

Adli ve hukuki reformlar hk. bkz. Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma hareketi ve Tanzimat", *Tanzimat,* I, 139-209; Mustafa Reşit Belgesay, "Tanzimat ve Adliye Teşkilatı", *Tanzimat,* I, 211-230; Tahir Taner, "Tanzimat devrinde ceza hukuku" *Tanzimat,* I, 221-232; Ebül'ulâ Mardin, "The Development of the Shari'a under the Ottoman Empire," S. S. Onar, "The Majalla," ve H. Liebesny, "The Development of Western Judicial Privileges," *Law in the Middle East,* haz. M. Khadduri ve H. Liebesny, I, *Origin and Development of Islamic Law,* Washington, D.C.. 1955, s. 279-333. O. öztürk, Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle, İstanbul, 1973.

İmparatorluğa sığınan mülteciler konusunda bkz. Ahmet Refik (Altınay). "Mülteciler meselesine dair" TTEM, sene 12/89, 13/90; Ahmet C. Eren, Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri, İstanbul, 1966; M. Pinson, "Ottoman Colonization of the Circassians in Rumeli after the Crimean War," *Etudes Balkaniques,* 3 (1975), 71-85, ve "Demographic Warfare: An Aspect of Ottoman and Russian Policy, 1854-1866," yayınlanmamış doktora tezi, Harvard University, 1970; T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler,* Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan, İstanbul, 1957; Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri: Emigrations Turques des Balkans. Belgeler - Documents,* 2 cilt, Ankara, 1968-1970, ve Contribution à l'Histoire des Populations Turques en Bulgarie 1876-1880, Ankara, 1966; Adam Lewak. *Szieje emigracj polskiej w Turcji,* 1831-1878, Varşova, 1935; Mehmet Eroz, "Türkiye'de İslav Muhacirleri ve Kazaklar etrafında bazı kaynaklar", Sosyoloji Konferansları, 1964, s. 121-136; F. Z. Fındıkoğlu, "Türkiye'de Slav Muhacirleri", *Sosyoloji Konferansları,* 1964, s. 1-30; ve *"Türkiye'de İslav Muhacirlerine dair" İktisat Dergisi,* 1 (1966), 39-55; Feyzi Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri,* İstanbul, 1948; A. Cebeci, "Bulgaristan Türkleri'nin Göçü hakkında" Türk Kültürü, 6 (1968), 189-199; B. Cvetkova, "Changements intervenus dans la condition de la population des terres bulgares," *Etudes Historiques* (Sofya), 5, 291-318; A. Deliorman, "Birinci Cihan Savaşı'nın sonuna kadar Makedonyada Türk nüfusu meselesi", *Türk Kültürü,* 3 (1965), 589-593, 4 (1966), 246-253, ve "Die Frage des Anteils der türkischen Bevölkerung in Mazedonien." Cultura Turcica, 2 (1965), 199-212; S. Hodzic, "Migracije muslimanskog stanovnistva iz Srbije u sjeveroistocnu Bosne izmedu 1788-1863," *Clanci i gradja za kulturnu istoriju Istocne Bosne,* 2 (1958), 65-143; C. Orhonlu, "Balkan Türklerinin durumu", Türk Kültürü, II/21 (1964), 49-60; D. Pantazopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece,* Lahey, 1962; ve Andrew Gould, "Pashas and Brigands: Ottoman Provincial Reform and Its

Impact on the Nomadic Tribes of Southern Anatolia, 1840-1885," yayınlanmamış doktora tezi, University of California, Los Angeles, 1973.

19. yüzyıl Osmanlı ekonomik gelişmesi tam olarak incelenmemiştir. En yararlı kaynaklar: Z. Y. Hershlag, *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East,* Leiden, 1964; Charles Issawi, haz. *The Economic History of the* Middle East, 1800-1914, Chicago ve Londra, 1966; Afet İnan, *Aperçu général sur l'histoire économique de l'Empire turc-ottoman,* İstanbul, 1941; M. A. Cook, haz. *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day,* Londra, 1970. Tarım konusunda bkz. Donald Quataert, "Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908," yayınlanmamış doktora tezi, University of California, Los Angeles, 1973; Ziraat Bakanlığı, *Türk ziraat tarihine bir bakış, İstanbul,* 1938; Reşat Aktan, "Agricultural Policy of Turkey," yayınlanmamış doktora tezi, University of California, Berkeley, 1950; Y. S. Atasağun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, 1888-1939, İstanbul,* 1939; V. Cuinet, *La Turquie d'Asle...* 4 cilt, Paris, 1891-1894; Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi şartları hakkında bir tetkik,* Ankara, 1970; E. F. Nickoley, "Agriculture," *Modern Turkey, haz.* E. Mears, New York, 1924, s. 280-302; Mustafa Rasim, *Çiftçilik,* 2 cilt, İstanbul, 1302. Sanayi hk. bkz. Ömer Celal Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat,* I (1940), 423-440; F. Dalsar, *Türk sanayi ve ticaret tarihinde Bursa'da ipekçilik,* İstanbul, 1960; N. V. Mihov (Michoff), *Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie. III. Rapports consulaires français, Documents* officiels et *autres documents,* Svichtov, 1950; O. Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı,* İstanbul, 1969; Y. K. Tengirsenk, "Tanzimat devrinde Osmanlı devletinin harici ticaret siyaseti", *Tanzimat,* I, 289-320; Hakkı Nezihi, *50 Yıllık Oda Hayatı, 1882-1832,* İstanbul, 1932; Celal Aybar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaret muvazenesi, 1878-1913,* Ankara, 1939; L. Gordon, *American Relations with Turkey, 1830-1930,* Philadelphia, 1932; R. Hoffman, *Great Britain and the German Trade Rivalry, 1875-1914,* repr., New York, 1964; E. G. Mears, "Levantine Concession Hunting," *Modern Turkey,* haz. E. Mears, New York, 1924, s. 354-383; D. Platt, *Finance, Trade and Politics in British Foreign Policy, 1815-1914,* Oxford, 1968; V. J. Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East, Stanford,* Calif., 1935.

Osmanlı posta ve telgraf hizmetleri konusunda bkz: Aziz Akıncan, *Türkiye'de Posta ve Telgrafçılık,* Edirne, tarihsiz; Şekip Eskin, *Posta Telgraf ve Telefon Tarihi,* Ankara, 1942; ve Ali Nusret Pulhan, *Türk Pulları Kataloğu,* XII, İstanbul, 1973. Demiryolları hk. bkz. E. M. Earle, *Turkey, the Great Powers and the Bagdad Railway,* New York, 1923; H. Hecker, "Die Eisenbahnen der asiatischen Türkei," *Archiv für Eisenbahnwesen,* 1914, s. 744-800, 1057-1087, 1283-1321, 1539-1584; J. M. Landau, *The Hejaz Railway and the Muslim Pilgrimage: A Case of Ottoman Political Propaganda,* Detroit, 1971; Ahmet Onar, *Türkiye Demiryolları Tarihi,* 1860-1953, İstanbul, 1953; V. Pressel, *Les Chemins de Fer en Turquie d'Asie,* Zürih, 1902; ve E. G. Mears, "Transportation and Communication," *Modern Turkey,* haz. E. Mears, New York, 1924, s. 201-237.

Azınlıklar ve reformların onlar üzerindeki etkisi konusunda bkz. R. Davison, *Reform in the Ottoman Empire,* s. 52-80, 114-135; Leon Arpée, *The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church, 1820-1860,* Chicago, 1909; A. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885, Urbana,* III., *1938;* Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,* Ankara, 1950; C. A. Frazee, *The Orthodox Church and Inde-*

pendent Greece, 1921-1951, Londra, 1969; L. Hadrovacs, *Le peuple serbe et son église sous la domination turque,* Paris, 1947; D. Hopwood, *The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914,* Oxford, 1969; G. Jäschke, "Die Turkische-Orthodoxe Kirche." *Der Islam, 39* (1964), 95-124; B. R. Özoran, "Turks and the Greek Orthodox Church," *Cultura Turcica,* 2 (1965), 28-41; S. Runciman, *The Great Church in Captivity,* Cambridge, 1968; Stavro Skendi, *"Religion in Albania During the Ottoman Rule," Südost Forschungen,* 15 (1956), 311-327; and Crypto-Christianity in the Balkan Area Under the Ottomans," *Slavic Studies,* 26 (1967), 227-246; M. Ş. Tekindağ, "Osmanlı idaresinde patrik ve patrikhane", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* 1 (1967), 52-55, 2 (1967), 91-104; B. Uşaklıgıl, "La Turquie et la Patriarcat d'istanbul," *Cultura Turcica,* 1/2 (1964), 286-304; Avram Galante, *Histoire des Juifs d'Istanbul,* 1942, *Histoire des Juifs d' Anatolie,* İstanbul, 1939, *Documents officiels turcs concernant les Juifs de Turquie,* İstanbul, 1941, *Recueil de nouveaux documents* concer-rant les juifs *de Turquie,* İstanbul, 1949 ve *Appendice à l'histoire des Juifs d'Anatolie, İstanbul,* 1948; M. Franco, *Essai sur l'historie des Israelites de 'Empire ottoman depuis les* originés *jusqu'a nos jours,* Paris, 1897.

19. Yüzyıl Osmanlı kültürel gelişmesi ve Yeni Osmanlılar hareketi kısmında bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX Asır Türk Edebiyatı Tarihi,* İstanbul, 2. baskı, 1956; Nihat Sami Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi,* İstanbul, tarihsiz; Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas,* Priceton, N. J., 1962; Kenan Akyüz, "La Litterature Moderne de la Turquie," *Philologiae Turcicae Fundamenta,* haz. L. Bazin ve bşk, II. haz, Pertev Naili Boratav, Wiesbaden, 1964 s. 465-634; İsmail Habib (Sevük), *Türk Teceddüt Edebiyatı Tarihi, İstanbul,* 1924, ve *Edebi yeniliğimiz, Tanzimattan beri,* 2 cilt. İstanbul, 1940; İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat* I, 777-857; Cevdet Perin, *Tanzimat* Edebiyatında *Fransız Tesiri,* İstanbul, 1942; Kamuran Birand, *Aydınlanma devri devlet felsefesinin Tanzimata Tesiri,* Ankara, 1955; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Gazeteciliği, 1831-1881,* 1931; Refik Ahmet Sevengil, *Türk Tiyatrosu Tarihi,* III, *Tanzimat Tiyatrosu,* İstanbul, 1961, ve *Türk Tiyatrosu Tarihi,* IV, *Saray Tiyatrosu,* İstanbul, 1962; Metin And. *A History of Theater and Popular Entertainment in Turkey,* Ankara, 1963-1964; N. Martinovitch. *The Turkish Theater,* New York, 1933.

Lübnan bunalımı konusunda bkz. Col. Churchill, *The Druzes and the Maronites Under the Turkish Rule from 1840 to 1860,* Londra, 1862; M. Tayyip Gökbilgin, "1840' tan 1861'e kadar Cebel-i Lübnan meselesi ve Dürziler", *Belleten,* 10 (1946), 641-703; A. L. Tibawi, *A Modern History of Syria Including Lebanon and Palestine,* Oxford, 1966; Y. al-Hakim, *Beyrut wa Lübnan fi ahd Âl Osman,* Beyrut, 1964; M. Ş. Tekindağ, "XVIII. ve XIX. asırlarda Cebel Lübnan Şihab Oğulları", *Tarih Dergisi,* " (1958), 31-44; L. Hatir, *Ahd al-mutasarrifin fi Lübnan, 1861-1918,* Beirut, 1967; ye A. Tarabain, *Lübnan mund 'ahd al-mutasarrifin ilâ bidâyat al-intidab* Kahire, 1968.

19. Yüzyılda Suriye ve Filistin hk. bkz: H. L. Bodman, *Political Factions in Aleppo,* 1760-1826, Chapel Hill, N.C., 1963; Y. al-Hakim, *Suriye wal-ahd al-Usmani,* Beirut, 1966; D. Hopwood, *The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914,* Oxford, 1969; Moshe Maoz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861,* Oxford, 1968; T. Stavrou, *Russian Interests in Palestine, 1882-1914,* Selânik 1963; A. L. Tibawi, *American Interests in Syria, 1800-1901,* Oxford, 1966. Irak hk. bkz. A. al-Allâf, *Bağdat al-*

kadima, 1286/1869-1335/1917, Bağdat, 1960; Abbas al-'Azzawi, *Tarih al-Irak bayn al-Ihtilalayn,* 7 cilt, Bağdat 1955; Ş. Dumlugi, *Midhat Paşa,* Bağdat 1952; A. Jwaideh, "Municipal Government in Baghdad and Basra from, 1869 to 1914," yayınlanmamış tez, Oxford University, 1953; S. Longrigg, *Four Centuries of Modern Irak,* Oxford, 1925, yeni basım 1968. Arap Yarımadası konusunda bkz. R.B. Winder, *Saudi Arabia in the 19th Century,* New *York, 1965; T.* Marston, *Britain's Imperial Role in the Red Sea Area, 1800-1878,* Hamden, Conn., 1961; J. Plass ve U. Gehride. *Die Aden Grenze in der Südarabienfrage, 1900-1967,* Opladen, 1967; H. St. John Philby, *Saudi Arabia,* Londra, 1955. Daha çok Avrupalı kaynaklardan alınmakla beraber, prenslikler konusunda bir dizi iyi araştırma bulunmaktadır: R. W. Seton-Watson, *A History of the Roumanians from Roman Times to the Completion of Unity,* Cambridge, 1934, yeni basım 1963; N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes,* 2 cilt, Gotha, 1905; A. D. Xenopol, Histoire *des Roumains de la Dacie Trajane depuis les origines jusqu'à l'union des principautés en 1859, 2* cilt, Paris, 1896; M. M. Alexandrescu-Dersca, "Sur le regime des ressortissants ottomans en Moldavie, 1711-1829," *Studia et Acta Orientalia,* 5-6 (1967), 143-182; D. Berindei, *L'union des principautés Roumains,* Bükreş, 1967; G. G. Florescu and M. E. Florescu, "L' Agence des Principautés Unies â Constantinople, 1859-1866," *Studia et Acta* Orientalia, 5-6 (1967), 221-243; R. N. Florescu, "The Rumanian Principalities and the Origins of the Crimean War," *Slavonic and East European Review,* 65 (1967), 324-342; J. C. Campbell, "The Transylvanian Question in 1849," *Journal of Central European Affairs,* 2 (1942), 20-34; T. W. Riker, *The Making of Roumania: A Study of an International* Problem, *1856-1866,* Oxford, 1931; R. N. Florescu, "The Uniate Church: Catalyst of Rumanian National Consciousness," *Slavonic and East European Review,* 45 (1967), 324-342; B. Jelavich, *Russia and the Rumanian National Cause, 1858-1859,* Bloomington, Ind., 1959; I. Matei, "Sur les relations d'Ahmed Vefik Pacha avec les Roumains," *Studia et Acta Orientalia,* 7 (1968), 95-131.

Kırım Savaşı ve Paris Barış Antlaşması konusunda bkz. H. Temperley, *England and the Near East: The Crimea,* Londra, 1936; V. J. Puryear, *England, and the Straits Question, 1844-1856,* Berkeley, Calif., 1931; C. Rousset, Histoire *de la guerre de Crimée,* 2 cilt, Paris, 1877; G. B. Henderson, *Crimean War Diplomacy and Other Historical Essays,* Glasgow, 1947; G. H. Bolsover, "Nicholas I and the Partition of Turkey," *Slavonic and East European Review, 27* (1948), 115-145; B. Jelavich, *A Century of Russian Foreign Policy, 1814-1914,* New York, 1964; Bekir Sıdkı Baykal, "Makamat-ı Mubareke Meselesi ve Babıâli" *Belleten, 23* (1959), 241-266; W. E. Mosse, *The Rise and Fall of the Crimean System,* Londra, 1963. İngiliz istilasına kadar 19. yüzyılda Mısır konusunu en iyi inceleyen eserler: P. M. Holt. *Political and Social Change in Modern Egypt: Historical Studies from the Ottoman Conquest to the United Arab Republic,* Londra, 1968, and *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922,* Ithaca, N.Y., 1966; Abdurrahman al-Rafi'i, Asr İsmail, 2 cilt, Kahire 1948.

Sırbistan'ın bağımsızlığına kavuşması konusunda bkz. E. Gaumant, *La Formation de la Yougoslavie, XVe-XXe* siècles, Paris, 1930; H. W. V. Temperley, *History of Serbia,* Londra, 1917; G. Yakschitch, *L'Europe et la résurrection de la Serbie, 1804-1834,* Paris, 1907; C. Jirecek, *Geschichte der Serben,* 2 cilt, Gotha, 1911-1918, yeni basım, Amsterdam, 1967; C. Jelavich, *Tsarist Russia and Balkan Nationalism,* Berkeley, Calif., 1959; H. Kaleshi ve H. J. Kornrumpf, "Das Wilajet Prizren," *Sudöst Forschungen,* 26

(1967), 176-238; D. MacKenzie, *The Serbs and Russian Pan-Slavism, 1875-1878,* Ithaca, N. Y., 1967; S. K. Pavlowitch, *Anglo Russian Rivalry in Serbia, 1837-1839,* Paris/Lahey, 1961; D. Slijepcevic, *The Macedonian Question: The Struggle for Southern Serbia,* Chicago, 1968.

Bosna-Hersek hk. bkz. A. C. Eren, *Mahmud II Zamanında Bosna-Hersek,* İstanbul, *1965; B. DJurdjev,* "Bosnia," EI², I, 1261-1275; J. V. A. Fine, "The Bosnian Church: Its Place in Medieval Bosnia from the Twelfth to the Fifteenth Century," yayınlanmamış doktora tezi, Harvard University, 1969; Halil İnalcık, "Bosna'da Tanzimatın tatbikine ait vesikalar." *Tar. Ves.,* 1 (1942), 374-389; G. Jaksic, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu,* Belgrad, 1955; A. Suceska, "Die Rechtstellung der Bevölkerung in den Städten Bosniens und der Herzegowina unter den Osmanen (1463-1878)." *Südost-Europa Jahrbuch,* 8 (1968), 84-99.

Girit'teki Osmanlı yönetimi konusunda bkz: Cemal Tukin, "Girit" (Crete), IA, IV, 791-804; *Salname-i Vilayet-i Girit,* Hanya, 1310/1892-1893; Hüseyin Kami Hanyevi, *Girit Tarihi,* İstanbul, 1288/1871. Girit'teki isyan ve sonucunda çıkan Osmanlı-Yunan savaşı konusunda bkz. Süleyman Tevfik ve A. Zühdi, *Devlet-i Aliye-i Osmaniye-Yunan Muharebesi,* İstanbul, 1315; A. Turot, *L'Insurrection crétoise et la guerre Gréco-Turque,* Paris, 1898; W. Stillman, *The Cretan Insurrection of 1866-1867-1868,* New York, 1874; Münir Aktepe, *Mehmed Salâhî: Girid Meselesi,* 1866-1889, İstanbul, 1967; T. C. Gn.kur. Bşk., Harb Tarihi Dairesi, *1897 Osmanlı Yunan Harbi,* Ankara, 1965; K. Bourne, "Great Britain and the Cretan Revolt, 1866-1869," *Slavonic and East European Review,* 25 (1956), 74-94; R. E. Kasperson, *The Dodecanese: Diversity and Unity in Island Politics,* Chicago, 1966; G. Markopoulos, "King George I and the Expansion of Greece, 1875-1881," *Balkan Studies,* 9 (1968), 21-40, ve "The Selection of Prince George of Greece as High Commissioner in Crete," *Balkan Studies,* 10 (1969), 335-350; A. A. Pallis, haz; *The Cretan Drama. The Life and Memoires of Prince George of Greece, High Commissioner in Crete (1898-1906),* New York, 1963; L. Sigalos, *The Greek Claims on Northern Epirus,* Chicago, 1967; B. Sutter, "Die Grossmächte und die Erhaltung des europäischen Friedens zu beginn der Kreta-Krise von 1897," *Südost Forschungen,* 21 (1962), 214-269; C. Tukin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Girit İsyanları", *Belleten,* 9 (1945), 163-206; D. Xanalatos, "The Greeks and the Turks on the Eve of the Balkan Wars," *Balkan Studies,* 3 (1963), 277-296. Girit'te Ali Paşa'nın reformları konusunda bkz. A. H. Ongonsu, "Âli Paşa," IA, I, 335-339.

1875-78 Balkan bunalımı konusunda bkz. W. Langer, *European Alliances and Alignments, 1871-1890,* 2 bas., New York, 1950; D. Harris, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878: The First Year,* Stanford, Calif., 1939/1968; M. D. Stojanovic, *The Great Powers and the Balkans, 1875-1878,* Cambridge, England, 1938; B. H. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870-1880,* Oxford, 1937; S. Goriainov, *La question d'Orient à la veille du traité de Berlin, 1870-1878,* Paris, 1948: W. Medlicott, *The Congress of Berlin and After,* Londra, 1938, and *Bismarck, Gladstone, and the Concert of Europe,* Londra, 1956.

Bulgaristan'daki Osmanlı yönetimi ve Bulgar isyanı hk. bkz. Ezel Kural Shaw, "Midhat Pasha, Reformer or Revolutionary?" yayınlanmamış doktora tezi. Harvard University, 1975, s, 77-172; M. Macdermott, *A History of Bulgaria, 1393-1885,* Londra, 1962; Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi,* Ankara, 1943; D. Kosev, "Les rapports

agraires et le mouvement paysan en Bulgarie de la fin du XVIIIe siècle à nos jours," *Etudes Historiques,* 5 (1970), 57-99; M. Leo, *La Bulgarie et Son Peuple Sous la Domination Ottomane,* Sofya, 1948; Bilal Şimşir. *Rumeliden Türk Göçleri,* 2 cilt, Ankara, 1968; G. D. Todorov ve N. Zecev, "Documents ayant trait aux luttes des Bulgares pour une église et des écoles nationales en Macédoine vers le milieu du XIXe siecle," *Etudes Historiques,* 3 (1966), 173-239; R. Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation, 1876,* Londra, 1963; David Harris, *Britain and the Bulgarian Horrors of 1876,* Chicago, 1939.

Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, V. Murat'ın kısa hükümdarlığı, Çerkez Hasan olayı, Abdülaziz'in ölümü ve II. Abdülhamit'in tahta oturması konularında bkz. Davison, s. 317-346; *Mufassal Osmanlı Tarihi,* VI, 3253-3263; H. Şehsuvaroğlu. *Sultan Aziz, Hayatı, Hal'i, Ölümü,* İstanbul, 1949, s. 86-205; İ. H. Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi,* Ankara, 1967; Mahmut Celaleddin, *Mirat-ı Hakikat,* 3 cilt, İstanbul, 1326-1327/1908-1909; Ahmet Midhat Efendi, *Üss-ü İnkılap,* İstanbul, 1294/1877; Ahmet Saip Bey, Vaka-yı *Abdul-Aziz,* Kahire, 1326/1910, Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılap,* İstanbul, 1326/1910; İ. H. Uzunçarşılı, "Murad V," İA, VIII, 647-651, "Beşinci Murad'ı Avrupa'ya kaçırma teşebbüsü", *Belleten,* 10 (1946), 195-209, "Beşinci Sultan Murad'ın tedavisine ve ölümüne ait rapor ve mektuplar, 1876-1905", *Belleten,* 10 (1945), 317-367, "Çerkes Hasan vak'ası" (The Çerkeş Hasan Affair), *Belleten,* 9 (1945), 89-133, *Midhat Paşa ve Taif Mahkumları,* Ankara, 1950, *Midhat ve Rüştü Paşaların tevkiflerine dair vesikalar,* Ankara, 1946; ve "Sultan Abdülaziz vak'asına dair vak'anü-vis Lütfi Efendinin bir risalesi", *Belleten,* 7 (1943), 349-373.

VII. II. Abdülhamit Dönemi, 1876-1909

Bu konudaki kapsamlı tek eser olan, Osman Nuri, *Abd ul-Hamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı: Hayat-ı Hususiye ve siyasiyesi,* 3 ciltten ilki, İstanbul, 1327/1911, Abdülhamit'in tahttan inişinin hemen ardından yazılmış ve çok eksiklidir. Ahmet Saip, *Abdülhamidin evail-i saltanatı,* Kahire, 1326/1910, adlı eser de padişaha karşı çok düşmanca bir tavırdadır. Abdülhamit konusundaki Avrupa dillerinde yazılmış tüm eserler, önyargılı, yanlış ve genellikle yararsızdır: E. Pears, *Life of Abd* ul-Hamid, Londra, 1917; Joan Haslip. *The Sultan: The Life of Abdul Hamid II,* Londra, 1958; V. Berard, *La Politique du Sultan,* Paris, 1897; A. Wittlin, *Abdul Hamid, Shadow of God,* Londra, 1940; G. Dorys, *Abdul Hamid Intime,* Paris, 1902; G. Roy, *Abdul Hamid le Sultan Rouge,* Paris, 1936; Mourad Bey, *Le Palais de Yildiz et la Sublime Porte,* Paris, 1897; ve Paul Regla, *Les Secrets de Yildiz,* Paris, 1897.

Abdülhamit dönemindeki imparatorlukla ilgili en kapsamlı eser E. Z. Karal'ınkidir: *Osmanlı Tarihi, VIII. Cilt. Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri, 1876-1907,* Ankara, 1962. Bu dönemle ilgili anılar da tamamlayıcı olmaktadır: Selek Yayınevi, *İkinci Abdülhamid*'in *Hâtıra Defteri,* İstanbul, 1960; İsmet Bozdağ, *İkinci Abdülhamid'in Hatıra Defteri,* Bursa, 1946; Vedat Urfi, Hatırat-ı *Sultan Abdülhamit Han-ı Sani,* İstanbul, 1340/1921; ve Ali Vehbi Bey, Pensées *et Souvenirs de l'Ex Sultan Abdul-Hamid,* Paris, 1910. Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları,* İstanbul, 1931; ve Ayşe Osmanoğlu. *Babam Abdülhamid,* İstanbul, 1960. Kâmil Paşa, Hâtırat-ı *Sadr-ı* Esbak Kâmil *Paşa,* İstanbul, 1329-1913; Sait Paşa, *Hatırat-ı Sait Paşa,* 3 cilt, İstanbul,

1328/1912; *Kâmil Paşanın Ayan Reisi Sait Paşa'ya Cevapları,* 2. baskı, İstanbul, 1328/1912; *Sait Paşanın* Kâmil *Paşa hâtıratına cevapları. Şarki Rumeli, Mısır ve Ermeni meseleleri,* İstanbul, 1327/1911; İsmail Müştak Mayakon, *Yıldızda Neler Gördüm,* İstanbul, 1940; Ali Haydar Midhat, *Hâtıralarım, 1872-1946,* İstanbul. 1946: Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım,* 2 cilt, İstanbul, 1968; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* Ankara, 1951, ve *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye,* 2 cilt, Ankara, 1957-1960; Ziya Şakir, *Sultan Hamid'in Son Günleri,* İstanbul, 1943; İsmail Kemal, *The Memoires of İsmail Kemal Bey, haz.* Sommerville Story, Londra, 1920.

Dönemin önde gelenlerinin biyografileri de bilgi kaynağıdır: İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıâzamlar,* 14 kısım, 6 cilt. İstanbul, 1940-1953; M. Z. Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller,* 5 cilt, İstanbul, 1940-1949; Djemaleddin Bey, *Sultan Murad V. The Turkish Dynastic Mystery, 1876-1895,* Londra, 1895; İbrahim Alaeddin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi, İstanbul,* 1946; Comte E. de Kératy, *Mourad V: Prince Sultan Prisonnier d'Etat, 1840-1878,* 2 bas. Paris, 1878; Midhat Cemal Kuntay, *Namık Kemal devrinin insanları ve olayları arasında, 3* cilt, İstanbul, 1944-1949; Ahmet Saip, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis,* Kahire, tarihsiz; Ercümend Kuran, "Said Paşa," IA, X, 82-86; Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kamil Paşa - Siyasi Hayatı,* Ankara, 1954; Ercümend Kuran, "İbrahim Edhem Paşa," EI², III, 993; Ahmed Hamdi Tanpınar, "Ahmed Vefik." IA, I, 207-210; Murat Uraz, *Ahmed Vefik Paşa,* İstanbul, 1944; ve Ercümend Kuran, "Küçük Said Paşa (1840-1914) as a Turkish Modernist," IJMES, 1 (1970), 124-132.

Abdülhamit dönemindeki yabancı diplomat ve gezginlerin raporları dinsel ve ırksal önyargılarla ve çok belirgin yanlışlarla dolu olmakla beraber, bazıları yanlış bilgiler de vermektedir: Paul Fesch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid,* Paris, 1907; A. Vambéry, *La Turquie d'aujourd'hui et d'avant* quarante ans, çev. G. Tirard, Paris, 1898; F. von der Goltz and W. Foerster. General-feldmarschall *Colmar Früherr von der Goltz Denkwürdigkeiten,* Berlin, 1929; E. Lindow, *Freiherr Marshall von Bieberstein als Botschafter in Konstantinopel, 1897-1912,* Danzig, 1934; C. Smith, *The Embassy of Sir William White at Constantinople, 1886-1891,* Londra, 1957; C. Kuentzer, *Abdulhamid II und die Reformen in der Türkei,* Leipzig, 1897; Paul de Regla, *La Turquie officielle: Constantinople, son gouvernement ses habitants, son présent et avenir, Cenevre,* 1891; H. O. Dwight, *Turkish Life in War Time,* New York, 1881; Cyrus *Hamlin, My Life and Times,* Boston, 1893; Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople,* Londra, 1916; R. Davey, *The Sultan and His Subjects, 2* cilt. New York, 1897; C. Hecquard, *La Turquie sous Abdul-Hamid II ...* Brüksel, 1901; A. D. Mordtmann, *Stambul und das Moderne Türkenthum,* 2 cilt, Leipzig, 1877.

1876 Anayasasının İngilizce metni ve evrimi konusunda bkz. Ezel Kural Shaw, "Midhat Paşa, Reformer or Revolutionary," yayınlanmamış doktora tezi Harvard University, 1975, s. 287-364; R. Davison, s. 358-408. ve B. Lewis, "Düstur," EI², II, 640-644; R. Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament,* Baltimore, 1963. Azimzade Hakkı, *Türkiye'de Meclis-i* Mebusan, Kahire 1907, ve Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusan, 1293:1877 Zabıt Ceridesi,* 2 cilt, İstanbul, 1940-1954, Parlamento tartışmalarını zamanın gazete haberlerine dayanarak yeniden canlandırmaktadırlar; asıl meclis kayıtları yanmıştır. Ayrıca bkz. Bekir Sıdkı Baykal, "Birinci Meşrutiyete dair belgeler", *Belleten,* 21 (1960), 601-636, ve

"93 Meşrutiyeti", *Belleten, 6* (1942), 45-83; A. Soydan, *La Constitution* Turque de 1293 (1876) *et les modifications apportées par celle de 1329* (1909), Paris, 1955; ve A. Ubicini, *La Constitution ottomane du 7 silhidjé 1293, İstanbul*, 1877. Anayasa metni için bkz. Düstur[1], IV, 2-20, Düstur[2], I, 11, 638, VI, 749, VII, 224. Yıldız Sarayı Arşivleri, İstanbul, bkz. (S. J. Shaw, *"Yıldız Palace, Archives, "Archinium Ottomanicum,* 3(1971), 214-216, 224).

Tersane Konferansı hk bkz. Langer, *European Alliances and Alignments, s. 89-120;* Y. T. Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği,* Ankara, 1968; ve I. H. Uzunçarşılı, "Tersane Konferansının mukarreratı hakkında Şura mazbatası" *Tarih Dergisi,* 6 (1954), 123-140. 1877-1878 Rus Savaşı konusunda bkz. Y. T. Kurat, "1877-78 Osmanlı-Rus harbinin sebepleri", *Belleten,* 26 (1962), 567-592; T. Y. Öztuna, *Resimlerle 93 Harbi. 1877-78 Türk-Rus Savaşı,* İstanbul, 1969; P. Fortunatow, Der Krieg *1877-78 und die* Befreiung Bulgarites, Berlin, 1953. Ermenilerin Ruslara yardımı. W. E. D. Allen ve P. Muratoff, *Caucasian Battlefields,* Cambridge, 1953, ve C. B. Norman, *Armenia and the Campaign of 1877,* Londra, 1878'de belgelenmektedir.

Fransızların Kuzey Afrika'yı işgali hk. bkz. Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra*'da *Türk-Fransız Rekabeti, 1858-1911,* Erzurum, 1970, "L'Entente italo-turque de 1863," *Les Cahiers de Tunisie,* 53-56 (1966), 41-52, "İtalya'daki Tunus konsoloslukları meselesi ve 1863 Osmanlı-İtalyan anlaşması", *Belleten,* 30 (1966), 603-611, "İtalya'nın Tunus'ta üstünlük teşebbüsü", *VI. Türk Tarih Kongresi,* Ankara, 1967, s. 497-519; *La question tunisienne et la politiqueottomane 1881-1913,* Erzurum, 1963; G. Esquer, *Histoire de l'Algérie, 1830-1860,* Paris, 1960; E. Kuran, *Cezayir'in Fransızlar tarafından işgali karşısında Osmanlı siyaseti, 1827-1847,* İstanbul, 1957; ve J. Ganiage, *Les origines du protectorat français en Tunisie, 1861-1881,* Paris, 1959. İngilizlerin Mısır'ı işgali hk. bkz: F. Charles Roux, *Les origines de l'expeditior d'Egypte,* Paris, 1910; David Landes, Bankers and *Pashas in Egypt,* Cambridge, Mass., 1965; M. Kleine, *Deutschland und die ägyptische Frage,* 1875-l890, Griefswald, 1927; L. Ragats, *The Question of Egypt in Anglo-French relations, 1875-1904,* Edinburgh, 1922; Lord Cromer. *Modern Egypt,* Londra, 1908; J. Marlowe, *Anglo-Egyptian Relations, 1800-1953,* Londra. 1954; Bab-ı Âli, Hariciye Nezareti, *Mısır Meselesi,* İstanbul, 1334; ve Langer, *European Alliances and Alignments,* s. 251-280.

Berlin Kongresi sonrasında Bulgaristan, Doğu Rumeli'de Osmanlı reformları, ve Bulgaristan tarafından işgali hk. bkz. K. Kratchounov, *La Politique extérieure de la Bulgarie, 1880-1920,* Sofya, 1932; Hilmi Kâmil Bayur. "Şarki Rumeli meselesine dair". *Belleten,* 20 (1946), 527-530; J. V. Königslöw, *Ferdinand von Bulgarien,* Münih, 1970; K. K. Sarova. "L'union de la Bulgarie du Nord et de la Bulgarie du Sud (1885)," *Etudes Balkaniques,* 6 (1967), 97-121: ve J. Mitev, "L'attitude de la Russie et de l'Angleterre à l'égard de l'union de la Bulgarie en 1885," *Etudes Historiques, 1* (1960), 347-377. Arnavut Milliyetçiliği hk. bkz. Stavro Skendi. *The Albanian National Awakening, 1878-1912,* Princeton, NJ., 1967; S. Story, haz. *The Memoirs of İsmail Kemal Bey,* New York. 1920; H. İnalcık, "Arnavutluk," EI[2], I, 650-658; P. Bartl, *Die albanischen Mus*lime *zur Zeit der nationalen Unabhändigkeitsbewegung, 1878-1912,* Wiesbaden. 1968; Kâzım Nami Duru, *Arnavutluk ve Makedonya hatıralarım,* İstanbul, 1959: ve P. Pipinellis. *Europe and the Albanian Question.* Chicago, 1963.

Ermeni sorununun en objektif incelemesi, W. L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism,* New York, 1956, s. 145-166, 321-350 adlı eserdir. Ermeni terörist eylem-

lerinin, Ermeni terör örgütlerinin ele geçirilmiş vesikalarına dayanılarak yapılmış mükemmel bir tutanağı, Nazım Paşa'nın elyazmasıdır: *Ermeni Tarih-i Vukuatı,* Yıldız Sarayı Arşivi, BVA, İstanbul, K36/Z131/no. 139 (80). Ayrıca bkz, E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi,* VIII, 126-145. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin rolü hk. bkz, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953,* İstanbul, 1953. Ermeni bakış açısını en iyi veren, L. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement,* Berkeley ve Los Angeles, 1963; ve A. O. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885,* Urbana, III., 1938, adlı eserlerdir. Makedonya Sorunu için bkz. H. R. Wilkinson, *Maps and Politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia,* Liverpool, 1951; Huey Kostanick. "Macedonia, A Study in Political Geography," yayınlanmamış doktora tezi, Clark University, 1948; Langer, *Diplomacy of Imperialism,* s. 303-354; D. Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia. 1897-1913.* Selanik, 1966, E. Barker, *Macedonia: Its Place in Balkan Power Politics,* Londra, 1950; C. Anastasoff, *The Tragic Peninsula: A History of the Macedonian Movement for Independence-Since 1878,* St. Louis, 1938; K. Kyriakidis. *The Northern* Ethnological Boundaries *of Hellenism,* Selanik, 1955; Münir Aktepe, "Mehmed Salâhı Bey *ve* II. Abdülhamid'e Selanik hakkında sunduğu rapor" *Tarih Dergisi,* 17 (1967), 79-96; S. S. Papadopoulos, "Ecoles et associations grecques dans la Macedoine du nord durant le dernier siecle de la domination turque," *Balkan Studies,* 3 (1962), 397-442; ve D. Slijepceviç. *The Macedonian Question: The Struggle for* Southern *Serbia,* Chicago, 1958.

Abdülhamit'in reform planları Yıldız Arşivlerinde bulunan bir dizi anıda belirtilmektedir: S. J. Shaw, "A Promise of Reform: Two Complimentary Documents," IJMES, 4 (1973), 359-365. Askeri reformları için bkz. M. A. Griffeths. "The Reorganization of the Ottoman Army Under Abdülhamid II, 1880-1897," yayınlanmamış doktora tezi, University of California, Los Angeles, 1966; ayrıca bkz. von der Goltz, *Generalfeld-marschall Colman Freiherr von der Goltz-Das Leben eines grossen Soldaten,* Göttingen, 1960; Pertev Demirhan, *Goltz Paşanın Hatırası ve Hal Tercümesi,* İstanbul, 1949; İzzet Pasha, *Denkwürdigkeiten des Marshalls İzzet Pasha,* Leipzig, 1927; I. Felgerhaurer, *Die Militäer Bildungsanstalt der Türkei und ihre jünsten* Reformen. Berlin, 1887, Hajo Holborn, *Deutschland und die* Türkei, *1878-1890,* Berlin, 1926; L. Lamouche, *L'Organisation militaire de l'Empire Ottoman,* Paris. 1895; L. von Schlözer, *Das Türkische Heer,* Leipzig, 1901. Osmanlı donanması. O. Öndeş. "Abdülhamid devrinde donanma" *Belgelerle Türk Tarih Dergisi,* no: 19 (1969), 68-78; no: 20 (1969), 71-75; no: 21 (1969), 70-73; no: 22 (1969), 78-80; no: 24 (1969), 64-88.

Jön Türk hareketi hk. bkz. E. E. Ramsaur, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908,* Princeton, N. J., 1957; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908,* Ankara, 1964; Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt II, Kısım IV. Fikir cereyanları, inkılâp hareketleri, iç didişmeler. Birinci genel savaşın patlaması,* Ankara, 1952; P. Fesch, *Constantinople aux dernier jours d'Abdul Hamid,* Paris, 1907; Ahmed Bedevi Kuran. *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler,* İstanbul. 1945. *İnkilâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki,* İstanbul, 1948, ve *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkilap Hareketleri ve Milli Mücadele,* İstanbul, 1956; İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin* Teşekkülü, Mecidiye, Romanya. 1939; Tarık Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler, 1859-1952,* İstanbul, 1952.

Laikliğin, Pan-İslâmizmin ve Türk Milliyetçiliğinin gelişmesi konusunda bkz. Berkes, s. 253-333; David Kushner. *The Origins of Turkish Nationalism,* Londra, 1977;

H. N. Orkun, *Türkçülüğün Tarihi,* Ankara, 1944; Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism,* Londra, 1950; C. W. Hostler, *Turkism and the Soviets,* Londra, 1957; Niyazi Berkes, haz. *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp,* New York, 1959; Kâzım Nami Duru. *Ziya Gökalp,* İstanbul, 1948; Ziyaeddin Fahri, *Ziya Gökalp, sa vie et sa sociologie,* Paris, 1935; Ali Nüzhet Göksel, *Ziya Gökalp, Hayatı ve Eserleri,* İstanbul, 1948; D. E. Lee, "The Origins of Pan-Islamism," *American Historical Review, 38* (1942), 278-287; ve G. Arnakis, "Turanism, an Aspect of Turkish Nationalism," *Balkan Studies,* 1 (1960), 19-32.

VIII. Jön Türk Dönemi

En kapsamlı inceleme Yusuf Hikmet Bayur'un *Türk İnkılabı Tarihi* (History of the Turkish Revolution), 3 cilt, 10 kısım, Ankara, 1940-1967 adlı eseridir. Feroz Ahmad, *The Young* Turks: *The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914,* Oxford, 1969; dönem politikasının tarihi olup, şu iki eserle tamamlanmaktadır: Lewis, *Emergence,* s. 206-233 ve Berkes, *Secularism,* s. 325-428. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi,* VI (1963), 3414-3525, mükemmel bir eserdir.

Anı ve biyografiler bu dönemi de aydınlatmaktadır: H. K. Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa Siyasi Hayatı,* Ankara, 1954; Cemal Paşa, Hâtırat, *1913-1922,* İstanbul, 1922; Yeni alfabeyle Cemal Paşa, *Hâtıralar,* haz. B. Cemal, İstanbul, 1959; Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım, 1872-1946,* İstanbul, 1946; Ahmet Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi,* İstanbul, 1326/1910; Cemaleddin Efendi, *Hatırat-ı Siyasiye,* İstanbul, 1336/1920; Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım,* İstanbul 1957; Ahmet Bedevi Kuran, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi,* İstanbul, t.y.; Enver Bolayır, *Talat Paşa'nın Hatıraları,* İstanbul, 1946, 1958; D. A. Rustow, "Enwer Pasha," EI[2], II, 698-702; Ş. S. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* 3 cilt, İstanbul, 1970-1972. Samih Nafiz Tansu, *2 Devrin Perde* Arkası, İstanbul, 1957; Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* 2 cilt, İstanbul, 1940-1941; Celal Bayar, *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Giriş, 8* cilt, İstanbul, 1972-1976; Sir Andrew Ryan, *The* Last *of the Dragomans,* Londra, 1951; Liman von Sanders, *Five Years in Turkey,* Annapolis, 1927; E. F. Tugay *Three Centuries: Family Chronicles of Turkey and Egypt,* Oxford, 1963; Fahri Bey, *Ibretnüma, Mabeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve ilgili bazı belgeler,* Ankara, 1968; Dr. Rıza Nur, *Hayat ve* hâtıratım, İstanbul, 1967; Şadiye Osmanoğlu, *Hayatım, Acı ve Tatlı* Günleri, İstanbul, 1966.

1908 Anayasasının ilânı konusunda bkz. İ. H. Uzunçarşılı, "1908 yılında İkinci Meşrutiyetin ne suretle ilân edildiğine dair vesikalar" *Belleten,* 20 (1956), 103-174. 31 Mart vak'ası: David Farhi, "The Şeriat as a Political Slogan - the 'Incident of the 31st Mart,'" *Middle Eastern Studies,* 7 (1971), 275-316; Sina Akşin, *31 Mart Olayı,* İstanbul, 1972; Faik Reşit Unat, haz. "İkinci Meşrutiyet devri üzerine bazı düşünceler" *Belleten,* 23 (1959), 267-285; I. Ilgar, "31 Mart ve Hareket Ordusu" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* 6 (1968), 23-31; Bedi Şehsuvaroğlu, "İkinci Meşrutiyet ve Atıf Bey" *Belleten,* 23 (1959), 307-334; ve Faik Reşit Unat, "Atatürk'ün II. Meşrutiyet inkılâbının hazırlanmasındaki rolüne ait bir belge" *Belleten,* 26 (1962), 601-624.

Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı hk. bkz. B. E. Schmitt, *The Annexation of Bosnia,* 1908-1909, Cambridge, Mass.. 1937; W. D. David, *European Diplomacy in the Near Eastern Question,* 1906-1909, Urbana, III., 1940; ve G. Wittrock, *Österrike-Ungern i*

Bosniska krisen 1908-09, Uppsala. 1939. Arnavutluk isyanı hk. bkz. S. Skendi, *The Albanian National Awakening, 1878-1912,* Princeton, N.J., 1967. Trablus Savaşı konusunda bkz. W. C. Askew, *Europe and Italy's Acquisition of Libya,* Durham, N.C., 1942; A. J. Cachia, *Libya Under the Second Ottoman Occupation, 1835-1911,* Trablus, 1945; ve Emir Ali Haydar, *1327-1328 Türkiye-İtalya Harbi Tarih-i Bahrisi,* İstanbul. 1329/1913. Balkan savaşları: Bayur, *Türk İnkilabı Tarihi, II/*1-3, Ankara, 1943-1951; E.C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913,* Cambridge, Mass, 1938; T. C. Gn.kur. Bşk. Harb Tarihi Dairesi, *Balkan Harbi Tarihi* 7 Cilt. İstanbul/ Ankara, 1938-1965. Almanların açışından, I. Dünya Savaşı öncesi Osmanlı askerî organizasyonu hk. bkz: Ulrich Trumpener. *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918,* Princeton, N.J., 1968; C. Mühlmann. *Deutschland und die Türkei, 1913-1914,* Berlin, 1929; ve Liman von Sanders, *My Five Years in Turkey,* Annapolis, Md., 1927.

IX. I. Dünya Savaşı 1914-1918

Türkiye'nin savaşa girişi hk. bkz: Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, III/1, s.* 194-274; E. Jackh, *The Rising Crescent,* New York ve Toronto. 1944. s. 10-21; Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire,* s. 15 20, ve "Turkey's Entry into World War I, An Assessment of Responsibilities," *Journal of Modern History, 34* (1962), 369-380; Midhat Sertoğlu, "Birinci Cihan Savaşına girişimizin gerçek sebebleri" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* 15 (1968), 3-13 E. R. Vere Hodge, *Turkish Foreign Policy, 1914-1918,* Cenevre, 1950; B. W. Tuchman. *The Guns of August,* New York, 1962, s. 137-162; H. N. Howard. *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913-1923,* Norman, Okla., 1931; ve F. G. Weber, *Eagles on the Crescent: Germany, Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance, 1914-1918.* Ithaca. N.Y., 1970.

Osmanlıların savaş çabaları konusunda bkz: General Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi* (The Turkish War During the First World War), 5 cilt, Ankara, 1963-1967; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi,* III/1-4. Ankara, 1953-1967; M. Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale,* Paris, 1926, ve Trumpener, Howard, Weber, a.g.e. Savaş sırasında, imparatorluktaki iç koşullar hk.: Ahmed Emin (Yalman), *Turkey in the World War,* New Haven, Conn. ve Londra. 1930. Halide Edib, *The Memoires of Halide Edib,* Londra, 1926, ve İrfan Orga, *Portrait of a Turkish Family,* Londra 1950; K. T. Helfferich, *Die deutsche Türkenpolitik,* Berlin, 1921; ve Lewis Einstein. *Inside Constantinople,* Londra, 1917.

Balkan cephesi hk.: C. Theodoulou, *Greece and the Ententre, August 1,* 1914 - *September 25, 1916* Selanik, 1971; F. Feyler, *La Campagne de Macédoins. 1916-1918,* 2 cilt, Cenevre, 1920-1921, ve *Les Campagnes de Serbie, 1914 et 1915.* Cenevre ve Paris, 1926; A. J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey,* 2. bas., Londra, 1923: A. Palmer. *The Gardeners of Salonica: The Macedonian Campaing, 1915-1918,* Londra, 1965; M. B. Petrovich, *Russian Diplomacy and Eastern Europe 1914-1917,* New York. 1963, ve C. Falls ve A. F. Becke, *Military Operations in Macedonia,* 2 cilt, Londra, 1933.

Doğu Anadolu cephesi hk.: Belen ve Bayur. a.g.e.: W. E. D. Allen ve P. Muratoff, *Caucasian, Battlefields,* Cambridge, 1953; Ali İhsan Sabis, *Harb Hatıralarım,* 2 cilt, İstanbul, 1943-1951; ve Arif Baytin, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi,* İstanbul, 1946. Ermenilerin yorumu hk. bkz.: R. G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence,*

1918, Berkeley ve Los Angeles, 1967; ve Trumpener. *Germany and the Ottoman Empire,* s. 204-233. Türk vesikalarının çok iyi bir derlemesi: Salahi R. Sonyel, "Yeni Belgelerin Işığı altında Ermeni Tehcirleri" *Belleten, 36,* (1972), 31-69.

Ayrıca bkz: F. Kazemzadeh. *The Struggle for Transcaucasia, 1914-1921,* New York, 1951. F. Gusee, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg,* Leipzig, 1940. Ermeni sorunu konusunda ayrıca bkz.: R. H. Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914," *American Historical Review,* 43 (1948), J. B, Gidney, *A Mandate for Armenia,* Kent, Ohio, 1967; S, E. Kerr. *The Lions of* Marash: *Personal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922.* Albany, N.Y.. 1973; Milli Kongre, *The Turco-Armenian Question: The Turkish Point of View,* Londra, 1919; C. Korganoff, *La participation des* Arméniens *à la guerre mondiale sur le front du Caucase, 1914-1918,* Paris, 1927; Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien, 1914-1918,* Potsdam, 1918, *Der Todesgang des armenischen Volkes,* Potsdam, 1930, ve "The Armenian Question." *Muslim World,* 10 (1920). 341-355; A. Poidebard, *Le rôle* militaire *des Armeniens sur le front du Caucase,* Paris, 1920; ve Gwynne Dyer, "Turkish 'Falsifiers' and Armenian 'Deceivers': Historiography and the Armenian Massacres," *Middle Eastern Studies,* 12 (1976). 99-107.

Gelibolu savaşları hk. en son araştırmalar için bkz.: R. James, *Gallipoli: The History of a Noble Blunder,* New York, 1965; Alan Moorehead, *Gallipoli,* New York, 1956; T. Higgens, *Winston Churchill and the Dardanelles,* New York, 1963; M. Gilbert, *Winston S. Churchill, III, 1914-1916, The Challange of War,* Boston, 1971, s. 188-223, 351-447; Celal Erikan, *Çanakkalede Türk Zaferi,* Ankara, 1954; Cemil Conk, *Çanakkale Conkbayırı Savaşları,* Ankara, 1959; Kadri Ener, *Çanakkale'den hatıralar* (Memories of Çanakkale), İstanbul, 1954; ve Mustafa Kemal, *Anafartalar Muharebatına ait Tarihçe,* Ankara, 1962. Almanların görüşü hk. bkz.: H. Kannegiesser, *The Campaign in Gallipoli,* Londra, 1928; Liman von Sanders, *My Five Years in Turkey,* Annapolis. Md., 1927; H. Lorey, *Der Krieg in den türkischen Gewassern,* I, Berlin, 1928; ve C. Mühlmann *Der Kampf um die* Dardanellen Oldenburg, 1927.

Irak savaşları hk. bkz.: A. J. Barker, *The Bastard War,* New York, 1967; A T. Wilson, *Loyalties: Mesopotamia,* 1914-1917, Londra. 1930 ve *Mesopotamia, 1917-1920: A Clash of Loyalties,* Londra, 1931; C. V. Townshend, *My Campaign in Mesopotamia,* Londra, 1920; A. Kearsey. *A Study of the Strategy and Tactics of the Mesopotamian Campaign. 1914-1917,* Londra, 1934; H. von Kiesling. Mit Feldmarshall *V.* d. *Goltz Pacha in Mesopotamia und Persien,* Leipzig. 1922, ve F. J. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia, 1914-1918,* 4 cilt, Londra, 1923-1927. *Yıldırım Ordusu* hk. bkz: Ahmed Sedat Paşa (Doğruer), *Yıldırım Akıbeti,* İstanbul, 1927; Hüseyin Hüsnü Emir, *Yıldırım,* İstanbul, 1337/1919; ve Dr. Steuber, *'Yıldırım,' Deutsche Streiter auf heiligem Boden,* Berlin, 1922. çev: Nihat, *Yıldırım,* İstanbul, 1932.

Mısır ve Suriye savaşları hk. bkz: Elie Kedourie. *England and the Middle East. The Vital Years, 1914-1921,* Londra, 1956; H. M. Sacher. *The Emergence of the Middle East, 1914-1924,* New York, 1959; G. Antonius. *The Arab Awakening,* Londra, 1938; Zeine N. Zeine, *Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism,* Beyrut, 1959; Kress von Kressenstein, *Mit den Türken zum Suezkanal,* Berlin, 1938; A. Wavell, *Allenby: Soldier and Statesman,* Londra, 1940; M. G. E. Bowman-Manifold, *An Outline of the Egyptian and Palestine Campaigns 1914 to 1918,* Chatham, 1922; Richard Aldington, *Lawrence of Arabia,* Londra, 1955; Brian Gardner, *Allenby of Arabia,* New

York, 1966; T. E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom,* Londra, 1935, ve *Revolt in the Desert,* Londra, 1927; Suleiman Mousa. *T. E. Lawrence: An Arab View,* Londra, 1966; Sir Ronald Storrs, *Orientations,* Londra, 1937; ve J. Nevakivi, *Britain, France and the Arab Middle East, 1914-1920,* Londra, 1969. Vecihi, *Filistin ricatı,* İstanbul, 1337/1921; Djemal Pasha. *Memoires of a Turkish Statesman, 1913-1919,* New York, 1922; ve Halide Edib, *Memoires of Halide Edib,* Londra, 1926. N. Z. Ajay, Jr., "Political Intrigue and Suppression in Lebanon During World War I," IJMES, 5 (1947), 140-160; ve A. Yammime, *Quatre Ans* de Misère: *Le Liban et la Syrie Pendant la Guerre,* Kahire, 1922.

Osmanlı İmparatorluğu'nu bölen gizli anlaşmalar hk. bkz: H. N. Howard, *The Partition of Turkey,* Norman, Okla., 1931 ve *Turkey, the Straits and* U.S. *Policy,* Baltimore, 1974; L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey, 1914-1924,* Baltimore, 1965; R. Bullard, *Britain and the Middle East,* Londra, 1951; W. W. Gottlieb, *Studies in Secret Diplomacy During the First World War,* Londra, 1957; L. Stein, *The Balfour Declaration,* Londra, 1961; A. Pingaud, *Histoire Diplomatique de la France pendant la grande guerre,* 2 cilt, Paris, 1938-1940; Hüseyin Rahmi, *Cihan Harbi esnasında Avrupa hükümetleriyle Türkiye. Anadolu'nun taksimi,* İstanbul, 1927, Yeniden *Sovyet Devleti Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Planı,* İstanbul, 1972; ve R. Albrecht-Carré, *Italy at the Paris Peace Conference. The Paris Peace, History and Documents,* New York, 1938.

X. Türkiye'nin İşgali ve İstiklâl Savaşı 1919-1923

Tevfik Bıyıklıoğlu, *Türk İstiklâl Harbi, I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı* Ankara, 1962, ve "Birinci Dünya Harbinde (1914-1918) ve Mondros Mütarekesi sıralarında (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922) Boğazlar problemi" *Belleten,* 24 (1960), 79-83; Halide Edib (Adıvar), *The Turkish Ordeal,* Londra, 1928, ve *The Daughter of Smyrna,* Lahore, 1940; A. A. Pallis, *Greece's Anatolian Venture-and After,* Londra, 1937; Prince Andrew of Greece. *Towards Disaster: The Greek Army'in Asia Minor in 1921,* Londra, 1930, ve War Memoires, Londra, 1928; R. Albrecht-Carré, *Italy at the Peace Conference,* New York, 1938; H. H. Cummings, *Franco-British Rivalry in the Post-War Near East,* New York, 1938; Harry N. Howard. *The Partition of Turkey,* Norman, Okla., 1931, and *The King-Crane Commision,* Beyrut, 1963; R. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918,* Berkeley ve Los Angeles, 1967, ve *The Republic of Armenia,* cilt I, *The First Year, 1918-1919,* Berkeley ve Los Angeles, 1971; ve Firuz Kazemzadeh. *The Struggle for Trans-Caucasia, 1917-1921,* New York, 1951.

İstiklâl savaşı kronoloji ve kaynakçaları: G. Jäschke, *Die Türkei seit dem Weltkriege: Geschichteskalender, 1918-1928,* Berlin, 1929, ayrıca *Welt des Islams,* 10, (1927-1929)'da yayımlanmıştır. Türkçe çev: *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi: Mondros'tan Mudanya'ya kadar 30 Ekim 1918-11 Ekim 1922,* Ankara, 1970 ve Türk *Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mudanya Mütarekesinden 1923 sonuna kadar,* Ankara. 1974. Ayrıca bkz. Utkan Kocatürk. *Atatürk ve Türk Devrimi* Kronolojisi, 1918-1938, Ankara, 1973; ve Muzaffer Gökman, *Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası,* İstanbul, 1968.

İstiklâl Savaşı tarihi hk. bkz. Gn. Kur. Bşk., Harp Tarihi Dairesi, *Türk İstiklâl Harbi* 6 cilt Ankara, 1962-1968; Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele,* 2 cilt, Ankara, 1955-1956, ve *Atatürk Anadolu'da, 1919-1921,* Ankara, 1959; G. Jäschke, *Kurtuluş*

Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri, Ankara, 1971; Kâzım Özalp, *Milli Mücadele, 1919-1922* (The National Struggle, 1&19-1922), 2 cilt, Ankara, 1971-1972; Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi, 5* cilt: (I) *Erzurum Kongresi* Ankara, 1968; (II) *Sivas Kongresi,* Ankara, 1969; (III) *Üçüncü Meşrutiyet, 1920,* Ankara, 1970; (IV) *Cumhuriyete Doğru, 1921-1922* (Toward the Republic, 1921-1922) Ankara, 1971; (V) *Türkiye Cumhuriyeti, 1923* Ankara, 1971; Mustafa Kemal, *Nutuk, Gazi Mustafa Kemal tarafından,* 2 cilt, Ankara, 1927; T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken,* 2 cilt, Ankara, 1959-1965; Sabahattin Selek, *Milli Mücadele. Anadolu İhtilâli,* 2 cilt, Ankara, 1963-1965.

Savaş anıları: Celal Bayar, *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Giriş,* 8 cilt, İstanbul, 1965-1972; Kemal Arıburnu, *Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri,* Ankara, 1955; Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları,* İstanbul, 1955, ve *Atatürk'ün Hatıraları, 1914-1919,* Ankara, 1965; Ş. Turan, *Balıkesir ve Alaşehir* Kongreleri *ve Hacım Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Milliye Hatıraları, 1919-1920,* Ankara,. 1967; Ali Fuat Cebesoy, *Milli MUcadele Hatıraları, I,* İstanbul, *1953, Moskova Hâtıraları,* İstanbul, 1955, ve *General Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hâtıraları,* 2 cilt, İstanbul, 1957-1960; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber,* 2 cilt, Ankara, 1966-1968; Sami Sabit Karaman, *İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa,* İzmit, 1949; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz,* İstanbul, 1960, ve *İstiklal Harbinde Enver Paşa,* İstanbul, 1967; Süleyman Külçe, *Mareşal Fevzi Çakmak,* İstanbul, 1953; Alfred Rawlinson, *Adventures in the Near* East, Londra, 1923; Ali İhsan Sabis, *Harb Hâtıralarım. İstiklâl Harbi,* İstanbul, 1951; Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler,* Ankara, 1967; İlhan E. Darendelioğlu. *Türkiye'de Komünist Hareketleri, 1910-1973,* Ankara, 1973. Ali Fuat Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi,* Ankara, 1648; Yunus Nadi, *Mustafa Kemal Samsun'da,* İstanbul, 1955, *Ankara'nın İlk Günleri,* İstanbul, 1955, ve *Çerkes Ethem Kuvvetlerinin İhaneti,* İstanbul, 1955; *Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti,* 3 cilt, Ankara, 1922; *Atrocités Greques. Documents et rapports officiels,* Constantinople, 1922; Cemal Bardakçı, *Anadolu İsyanları,* İstanbul, 1940; A. Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizm, 1848-1925,* İstanbul, 1968; Ömer Sami Coşar, *Milli Mücadelede Basın,* İstanbul, 1964; A. Gökoğlu, *İnkılâbımızda Posta ve Telgrafçılar,* İstanbul, 1938; Zühdü Güven, *Anzavur İsyanı,* İstanbul, 1948, ve *İstiklâl Savaşı hatıralarından acı bir safha,* Ankara, 1965; Midhat Işın, *İstiklâl Harbi denriz cephesi,* İstanbul, 1946; Sami Sabit Karaman, *Trabzon ve Kars Hâtıraları,* 1821-2. *İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa,* İzmir, 1949; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Vatan yolunda: Milli Mücadele Hâtıraları,* İstanbul, 1958; Cemral Kutay, *Çerkes Ethem Hadisesi,* İstanbul, 1955; Çerkes Ethem, *Hatırat,* İstanbul, 1962; Kadir Mısırlıoglu, *Kadir: Türkün siyah kitabı. Anadoluda Yunan Mezalimi,* İstanbul, 1966; Nurettin Peker, *1918-1923 İstiklâl Savaşının Vesika ve Resimleri,* İstanbul, 1955; Elaine D. Smith, *Turkey: Origins of the Kemalist Movement and the Government of the Grand National Assembly, 1910-1923,* Washington, 1959; Cemal Kutay, *Çerkez Ethem Dosyası,* 2 cilt, İstanbul, 1973; Rahmi Apak, *istiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu,* Ankara, 1942; Ahmed Emin Yalman, *Turkey in My Time,* Norman, Okla., 1956, ve *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim,* 4 cilt, İstanbul, tarihsiz. S. R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika,* I, Ankara, 1974; Salahi (Sonyel) Ramadan. "The Foreign Policy of the Turkish Nationalists, 1919-1923," yayınlanmamış doktora tezi, University of London, 1971; ve A. E. Montgomery, "Allied Policies in Turkey from the Armistice of Mudros, 30th October 1918 to the Treaty of

Lausanne, 24th July 1923," yayınlanmamış doktora tezi, University of London, 1969.

İstiklâl Savaşı sırasında yayınlanan belge ve mektuplar için bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, *Harb Tarihi Vesikaları Dergisi,* Ankara, 18 cilt, 68 sayı 1951-1969; 1510 belge; Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,* 4 cilt, Ankara, 1945-1964; IV cilt, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri,* Ankara, 1964; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz,* İstanbul, 1960; Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde* Atatürk *(1919-1938), Nisan* 1919-Mart *1920. British Documents on Atatürk* (1919-1938) Cilt I, *Nisan 1919-Mart 1920,* Ankara, 1973; W. N. Medlicott, D. Dakin, ve M. E. Lambert, *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939,* Birinci seri cilt XVII, *Greece and Turkey, January 1, 1921-September 2, 1922,* Londra, 1970, ve cilt XVIII. *Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923,* Londra, 1972.

Lozan Konferansı konusunda bkz. Medlicott ve bşk. *Documents on British Foreign Policy,* XVIII, 990-1064; Ali Naci Karacan, *Lozan,* İstanbul, 1971; M. Cemil Bilsel, *Lozan,* 2 cilt, Ankara, 1933; Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler.* Ankara, 1969; Great Britain, Cmd. 1814, Turkey No. 1 (1923), *Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, 1922-1923. Records of Proceedings and Draft Terms of Peace,* Londra, 1923; Jane Degras, haz., *Soviet Documents on Foreign Policy,* 3 cilt, Londra, 1951-1952; France, Ministère des Affaires Etrangères, *Documents diplomatiques. Conférence de Lausanne sur les affaires du proche-orient* (1922-3) *Recueil des Actes de la Conférence. Première serie, I-IV, Deuxième serie, I-II,* Paris, 1923; T. C. Hariciye Vekâleti, *Lozan Konferansı. 1922-1923,* 2 cilt, toplam 7 cilt, İstanbul, 1340-1924; R. Da-vison, "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne." *The Diplomats, 1919-1939,* G. A. Craig ve F. Gilbert, haz. Princeton, N.J.. 1953, ve "Middle East Nationalism; Lausanne Thirty Years After," *Middle East Journal,* 7 (1953), *324-348;* Harry J. Psomiades, *The Eastern* Question: *The Last Phase: A Study in Greek-Turkish Diplomacy,* Selanik, 1968; H. Howard, *Turkey, The Straits and U.S. Policy,* Baltimore, 1974, s. 113-126, ve *The Partition of Turkey.* Norman, Okla, 1931, Ali Naci Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa,* İstanbul, 1943; Ahmet Kayıhan, *Lozan ve Batı Trakya: 1913'de İlk Türk Cumhuriyeti,* İstanbul, 1967; Harold Nicolson, *Curzon: The Last Phase, 1919-1925. A Study in Post War Diplomacy,* Londra, 1934. Türkiye ile Yunanistan arasında Lozan'dan sonra yapılan anlaşmalar hk. bkz. Dimitri Pantzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact upon Greece,* Lahey, 1962; K. G. Andreades, *The Moslem Minority in Western Thrace,* Selanik, 1956; ve H. J. Psomiades, *The Eastern Question: The Last Phase. A Study in Greek-Turkish Diplomacy,* Selanik, 1968; Paul Helmreich, *From Paris to Sèvres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920,* Columbus, Ohio, 1974.

XI. Türkiye Cumhuriyeti, 1923-1975.

Cumhuriyet konusundaki genel eserlerin en yararlı olanları: Geoffrey Lewis, *Turkey,* Londra, 1955, ve *Modern Turkey,* Londra 1974; M. P. Price, *A History of Turkey; from Empire to Republic,* Londra, 1956; Andrew Mango, *Turkey,* Londra, 1968; ve L. V. Thomas ile R. N. Frye, *The United States and Turkey and Iran,* Cambridge, Mass. 1951 (yeni basım New York, 1971). Türkiye Cumhuriyeti'nin tek yeterli tarihi ise, Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* (History of the Turkish Republic), 1. bas. İstanbul 1945 (2. bas. İstanbul, 1954; 3. bas. İstanbul, 1960) adlı eserdir.

Atatürk dönemi için bkz. D. E. Webster, *The Turkey of Atatürk: Social Process in the*

Turkish Reformation, Philadelphia. Pa., 1939; Eleanor Bisbee, *The New Turks: Pioneers of the Republic, 1920-1950,* Philadelphia, Pa., 1951; Lord Kinross, *Atatürk: A Biography of Mustafa Kemal, Father of Modern Turkey,* New York ve Londra, 1965; İrfan Orga, *Phoenix Ascendant: The Rise of Modern Turkey,* Londra, 1958; İrfan ve Margarete Orga, *Atatürk,* Londra, 1962; H. C. Armstrong, *Grey Wolf, Mustafa Kemal. An Intimate Study of a* Dictator, Londra, 1935, Türkçe çev. Peyami Safa, *Bozkurt,* İstanbul, 1955; *Armstrong'tan Bozkurt: Mustafa Kemal ve İftiralara Cevap,* İstanbul, 1955; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam,* 3 cilt, İstanbul, 1963-1965; Suna Kili, *Kemalism,* Robert Kolej, Bebek, İstanbul, 1969; ve F. P. Latimer. "The Political Philosophy of Mustapha Kemal Atatürk," yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1960; Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi,* 1918-1938, Ankara, 1973; H. Jäschke, *Die Türkei seit dem Weltkriege,* II, *Türkischer Geschichtskalender 1918-1928,* Berlin, *Die Türkei seit dem* Weltkriege. II, *Türkischer Geschichtskalender für 1929 mit neuem Nachtrag zu 1918-1928,* Berlin, *Die Türkei seit dem Weltkriege,* III. *Geschichtskalender für 1930,* Berlin, *1931, Die Türkei seit dem* Weltkriege. IV. *Türkischer Geschichtskalender für 1931-1932,* Berlin, *1933, Die Türkei in den Jahren 1933 und 1934 (Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin,* 38/2, 1935, adlı seminer notlarından alınma), *Die Türkei seit dem* Weltkriege: Personen *und* Sachregister, *1918-1934,* Berlin, 1939 ve *Die Türkei in den Jahren 1935-1941:* Geşchichtskalender *mit Personen und* Sachregister, Leipzig, 1943. Ayrıca bkz: Dahiliye Vekâleti Matbuat Umum Müdürlüğü, *Ayın Tarihi,* Ankara, 1339/ 1923-1940.

Anayasal ve siyasal gelişmeler hk. bkz. Suna Kili, *Turkish Constitutional Developments and Assembly Debates on the Constitutions of 1924 and* 1961, Bebek, İstanbul, 1971; Ş. Gözübüyük ve Z. Sezgin, *1924 Anayasası Hakkındaki Meclis görüşmeleri,* Ankara, 1957; S. Kili ve S. Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri: Tanzimattan Bugüne Kadar,* Ankara, 1957; Kâzım Öztürk, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 3* cilt, Ankara, 1966; Rona Aybay, *Karşılaştırmalı 1961 Anayasası,* İstanbul, 1963; Abid A. Al-Maryati, *Middle Eastern Constitutions and Electoral* Laws, New York, 1968, s. 333-412; H. M. Davis, Constitutions, Electoral *Laws, Treaties of States in the Near and Middle* East, Durham, N. C., 1947.

Atatürk döneminin politikası hk. bkz. Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System,* Princeton, N. J., 1959; Tarık Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952,* İstanbul, 1952; Walter F. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and Its* Aftemath, Leiden, 1963; Dankwart A. Rustow, "The Army and the Founding of the Turkish Republic," *World Politics,* XI/4 (Temmuz 1959), ve "Politics and Islam in Turkey, 1920-1935," *Islam and the West,* haz. R. N. Frye, Lahey, 1957. Atatürk'ten bu yana Türk politika hayatı hk. bkz. C. H. Dodd, *Politics and Government in Turkey,* Berkeley ve Los Angeles, 1969; K. H. Karpat, haz. *Social Change and Politics in Turkey: A Structural-Historical Analysis,* Leiden, 1973; Jacob M. Landau, *Radical Politics in Modern Turkey,* Leiden, 1974; İsmet Giritli, *Fifty Years of Turkish Political Development, 1919-1969,* İstanbul, 1969; George S. Harris, *The Origins of Communism in Turkey,* Stanford, Calif., 1967; W. F. Weiker, *The Turkish Revolution, 1960-1961, Aspects of Military Politics,* Washington, D.C., 1963; G. Jäschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951,* Wiesbaden, 1955; Richard D. Robinson, *Developments Respecting Turkey, 1953-1957,* 4 cilt, New York, *1954-1957.* Türk bürok-

rasisi hk. bkz. Frederick W. Frey, *The Turkish Political Elite,* Cambridge, Mass., 1965; R. D. Robinson, *High Level Manpower in Economic Development: The Turkish Case,* Cambridge, Mass., 1967; L. L. ve N. P. Roos, *Managers of Modernization: Organizations and Elites in Turkey, 1950-1969* Cambridge. Mass., 1971; A. T. J. Matthews, *Emergent Turkish Administrators,* Ankara, 1955; ve J. B. Kingsbury ve Tahir Aktan, *The Public Service in Turkey: Organization, Recruitment and Training,* Brüksel, 1955. Hükümet teşkilâtı ve çalışmaları hk. bkz. Ernest Kurnow, The Turkish *Budgetary Process,* Ankara, 1956; A. L. Strum ve C. Mıhçıoğlu, *Bibliography on Public Administration in Turkey, 1928-57,* Ankara, 1958; A. Gorvine ve L. L. Barber, *Organization and Functions of Turkish Ministries,* Ankara, 1957; Fehmi Yavuz, *Problems of Turkish Local Administration,* Ankara, 1965; Doğan Dolmiz, *Turkish Government Organization Manual,* Ankara, 1959; ve Institute of Public Administration for Turkey and the Middle East, *Turkish Government Organization Manual,* 2. bas. Ankara, 1966.

Toplum ve din konusunda bkz. Halide Edib (Adıvar), *Turkey Faces West,* Londra, 1930, ve *Conflict of East and West in Turkey,* Lahor, 1935; H. E. Allen, *The Turkish Transformation: A Study in Social and Religious Development,* Chicago, 111., 1935; E. Bisbee, *The New Turks, Pioneers of the Republic, 1920*-1950, Philadelphia, Pa., 1951, 2. bas., 1956; Nermin Erdentung, *A Study on the Social Structure of a Turkish Village,* Ankara, 1959; İrfan Orga, *Portrait of a Turkish Family,* New York, 1950; J. E. Pierce, *Life in a Turkish Village,* New York, 1964; Firouz Bahrampour, *Turkey: Political and Social Transformation,* Brooklyn, N.Y., 1967; Selma Ekrem, *Turkey Old and New,* New York, 1963: Kaare Grønbech, *The Turkish System of Kinship,* Kopenhagen, 1953; Mahmud Makal, *A Village in Anatolia, Londra, 1954;* Kemal Karpat, *Social Change and Politics in Turkey: A Structural-Historical Analysis,* Leiden, 1973, *Political and Social Thought in the Contemporary Middle East,* Londra, 1968, ve "Social themes in Contemporary Turkish literature," *Middle East Journal,* 14 (1960), 29-44, 153-168; G. Jäschke, *Der Islam in der neuen Türkei,* Leiden, 1951; H. Reed, "The Religious Life of Modern Turkish Muslims," *Islam and the West,* haz. R. N. Frye, The Hague, 1957, s. 108-148, "The Revival of Islam in Secular Turkey," *Middle East Journal,* 8 (1954), 267-282, ve "Turkey's New Imam-Hatip Schools," *Die* Welt des Islams, n.s. 4 (1955), 150-163; Paul Stirling, "Religious Change in Republican Turkey," *Middle East Journal,* 12 (1958), 395-408; L. V. Thomas, "Recent Developments in Turkish Islam." *Middle East Journal,* 6 (1952). 22-40; Neda Armaner, *İslâm Dininden Ayrılan Cereyanlar: Nurculuk,* Ankara, 1964; Bekir Berk ve N. Polat, *İslâmî Hareket ve Türkeş,* İstanbul, 1969; F. Güventürk, *Din ışığı altında nurculuğun içyüzü,* İstanbul, 1964; Osman Turan, *Türkiye'de mânevi buhran: din ve lâiklik,* Ankara, 1964; ve Tarık Tunaya, İslamcılık *cereyanı,* İstanbul, 1962. Halkevleri konusunda bkz. Kemal Karpat, "The People's Houses in Turkey, Establishment and Growth," *Middle East Journal,* 17 (1963), 55-67, "The Impact of the People's Houses on the Development of Communications in Turkey, 1931-1951," *Welt des* Islams, 15 (1974), 69-84; *XV. Yıldönümünde Halkevleri ve Halkodaları,* Ankara, 1947; ve Hasan Taner, *Halkevleri Bibliyografyası,* Ankara, 1944. Eğitimde ilerleme konusunda bkz. Andreas Kazamias, *Education and the Quest for Modernity in Turkey,* Londra, 1966; İlhan Başgöz ve H. Wilson, *Educational Problems in Turkey, 1920-1940,* Bloomington, Ind., ve Lahey, 1968; Nevzat Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli* Eğitim, Ankara, 1948.

Türkiye'nin ekonomik gelişmesi hk. bkz. Z. Y. Hershlag, *Turkey: An Economy in Transition,* Lahey, 1958, ve *Turkey: The Challenge of Growth,* Leiden, 1968; E, J, Cohn, *Turkish Economic, Social and Political Change,* New York, 1970; Nermin Abadan, *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları,* Ankara, 1954; R. Aktan, *Analysis and Assessment of the Economic Effects of Public 480 Title I Program: Turkey,* Ankara. 1966; H. B. Chenery, G. E. Brandow, ve E. J. Cohn, *Turkish Investment and Economic Development,* Ankara, 1953; B. ve G. Helling, *Rural Turkey: A New Socio-Statistical Appraisal,* İstanbul, 1958; M. D. Rivkin, *Area Development for National* Growth: *The Turkish Precedent,* New York, 1965; F. Shorter, haz. *Four Studies of Economic Development in Turkey,* Londra, 1967; T. *C. DPT, I. 5 Yıllık Kalkınma Plânı,* Republic of Turkey 1963-1967, Ankara. 1963, ve II. *5 Yıllık Kalkınma Planı, 1968-1972,* Ankara, 1967; R. D. Robinson, *The First Turkish Republic,* Cambridge, Mass., 1965; R. W. Kerwin, "Etatism and the Industrialization of Turkey," Yayınlanmamış doktora tezi. School of Advanced International Studies, Johns Hopkins University, 1956; ve OECD, Economic Surveys, *Turkey,* Paris, 1972.

Dış politika hk bkz. E. R. Vere-Hodge, *Turkish Foreign Policy, 1918-1948,* Ambilly-Annemasse, 1950; Altemur Kılıç, *Turkey and the World,* Washington, D.C., 1959; Ferenc Vali, *Bridge Across the Bosphorus: The Foreign Policy of Turkey,* Baltimore, 1971, ve *The Turkish Straits and NATO,* Stanford, Calif., 1952; R. J. Kerner ve H. N. Howard, *The Balkan Conferences and the Balkan Entente, 1930-5,* Berkeley, Calif., 1936; H. N. Howard, *Turkey, the Straits and U.S Policy,* Baltimore ve Londra, 1974, ve *The Problem of the Turkish Straits,* Washington, D.C., Department of State, 1947; E. ve T. Aghjon, *Actes de Montreux,* Paris, 1937; S. R. Sonyel, Türk *Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika,* I, Ankara, 1973; A. E. Montgomery, "Allied Policies in Turkey from the Armistice of Mudros, 30th October, 1918 to the Treaty of Lausanne, 24th July 1923," yayınlanmamış doktora tezi, University of London, 1969; Salahi (Sonyel) Ramadan, "The Foreign Policy of the Turkish Nationalists, 1919-1923," yayınlanmamış doktora tezi, University of London, 1971; A. Akşin, *Atatürk'ün dış politika ilkeleri ve diplomasisi,* 2 kısım, İstanbul, 1964-1966; Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin dış siyasası,* İstanbul, 1938, 2 bas. 1942; R. S. Burçak, *Türk-Rus-İngiliz münasebetleri* 1791-1914, İstanbul. 1946; L. J. Gordon, *American Relations with Turkey, 1830-1930: An Economic* Interpretation. Philadelphia, Pa., 1932; A. N. Kurat, *Türk-Amerikan münasebetlerine kısa bir bakış, 1800-1959.* Ankara, 1952 H. F. Gürsel, *Tarih boyunca* Türk-Rus İlişkileri, İstanbul, 1968; H. W. Hartman, *Die auswaertige Politik der Türkei, 1923-1940,* Zürih, 1941; Haluk Ülman, *Türk-Amerikan diplomatik münasebetleri,* 1939-1947, Ankara, 1961; A. Gündüz Ökçün, *A Guide to Turkish Treaties,* 1920-1964, Ankara, 1966; R. L. Daniel, *American Philanthropy in the Near* East, 1820-1960, Athens, Ohio, 1970; J. A. DeNovo, *American Interests and Policies in the Middle* East, 1900-1939, Minneapolis, Minn., 1963; D. H. Finnie, *Pioneers* East: *The Early American Experience in the Middle* East, Cambridge, Mass., 1967; J. L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near* East: *Missionary Influence on American Policy, 1810-1927,* Minneapolis, Minn., 1971; G. S. Harris, *The Troubled Alliance: The United States and Turkey: Their Problems in Historical Perspective,* 1945-1971, Stanford, Calif., 1972; ve R. R. Trask, *The United* States *Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914-1939,* Leiden, 1971.

1960'dan bu yana Türk politik yaşamı ve sorunları konusunda bkz.: Jacob M.

Landau, *Radical* Politics *in Modern Turkey,* Leiden, 1974; Suna Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler,* İstanbul, 1976. C. H. Dodd, *Politics and* Government *in Turkey,* Manchester, England, 1969; Ahmet Taner Kışlalı, *Forces politiques dans la Turquie moderne,* Ankara, 1968; L.L. ve N.P. Roos, *Managers of Modernization: Organizations and Elites in Turkey (1950-1969),* Cambridge, Mass., 1971; Türkiye'nin genel durumu hk. en yararlı eserler: Richard N. Robinson, *Investment in Turkey: Basic Information for United States Businessmen,* Washington, D. C. Department of Commerce, 1956; T. D. Roberts ve bşk., *Area Handbook for the Republic of Turkey,* U.S. Government Printing Office, Nisan, 1970; Nagel's *Encyclopaedia Guide: Turkey,* New York, Cenevre, Paris, ve Münih, 1968; E. Fodor ve Kanık Arıcanlı, *Fodor's Turkey,* New York, 1969, ve sonraki baskıları; Hachette World Guides, *Turkey,* Paris, 1960 ve 1970; Shell Company of Turkey Ltd., *Motorist Guide to Turkey,* İstanbul, tarihsiz. İstanbul rehberleri arasında en iyileri: Hilary Sumner-Boyd ve John Freely, *Strolling Through Istanbul: A Guide to the City,* Redhouse Press, İstanbul, 1972; Ernest Mamboury, *İstanbul Touristique* (Istanbul, 1951) ve *Ankara Touristique,* İstanbul Belediyesi, *İstanbul, Şehir Rehberi, 1971, İstanbul,* 1972. Great Britain, Naval Intelligence Division, Georgraphical Handbook Series, *Turkey,* 2 cilt, Londra 1942.

Günümüze kadar gelen İstatistik bilgileri için bkz. Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, *Türkiye İstatistik Yıllığı* 1963, 1964-1965, 1968 ve 1971; *Aylık İstatistik* Bülteni; T. C. Merkez Bankası'nın *Yıllık Raporu* ve Türkiye İş Bankası'nın *Ekonomik Durum* raporu.

DiZiN

- A -

Abadan: 380.
Abalıoğlu, Yunus Nadi (1880-1945): 396-397, 418.
Abbas, Hilmi, I. (1813-1854): 94, 117, 184-185.
Abbas, Hilmi, II. (1874-1944): 373, 381.
Abdullah Cevdet (1869-1932): 309-311, 332, 335, 360, 365.
Abdullah Efendi, Dürrizâde (1867-1923): 413.
Abdullah Paşa, Deli (Ö. 1823): 34.
Abdullah Ramiz Efendi, Kırımlı (1765-1811): 28, 30.
Abdülaziz (1830-1876): 79, 86, 96, 99, 102, 116-117, 120, 167, 189, 193-195, 197-200, 209, 228, 262-263, 266, 279, 288, 298, 368, 433.
tahttan indirilmesi: 206-207.
ölümü: 207-208.
Abdülhak Hamit, Tarhan (1853-1937): 308.
Abdülhamit, I. (1725-1789): 86.
Abdülhamit, II. (1842-1918): 99, 102, 117, 129, 134-135, 152, 157-158, 167, 194, 199-200, 210, 216, 218, 220, 224-225, 257, 262-263, 265, 277, 291, 293, 322-323, 328-334, 336-339, 341, 343-344, 350-351, 353, 358, 360-361, 363-365, 370, 435, 443, 460.
Abdülmecit, I. (1823-1861): 50, 86-88, 96, 106, 109, 116-117, 146, 157, 159, 167, 194, 263, 389.
Abdülmect, II. (1868-1944): 433, 436-437.
Abdülvahap Efendi, Yasincizâde Seyit (1758-1833): 50.
Abdurrahman Paşa, Kadı (Ö. 1810): 26, 28, 30.
Abdurrahman Şeref Efendi (1835-1925): 396.
Acemioğlan (ocağı): 48, 58.
açlık salgını, kıtlık: 45, 60, 151, 210, 354, 377, 386, 388.
adalet, adli örgütlenme, adli reform, yargıçlar: 98-99, 102, 108-109, 111-115, 123-124, 155, 161, 195, 201-202, 219, 222, 227, 232, 237, 245, 249, 267, 270, 277, 299-301, 321, 334, 343, 345, 349, 351, 366, 367, 407, 415, 479, 483, 486-487, 490-491, 494, 496-502.
Adalet Bakanlığı: 98-99 109, 155, 195, 269-270, 301, 343, 349, 366.
Adalet Partisi: 479, 494, 496-502.
adam kayırma: 55, 297.
Adana: 63, 87, 160, 250, 278, 282, 285, 337, 383, 390, 391.
Adapazarı: 425.
ademi merkeziyetçilik: 188, 270, 303, 312, 316, 328, 332, 335, 340.
Adıvar, Abdülhak Adnan (1881-1955): 414, 450, 466.
Adıvar, Halide Edip (1884-1964): 361, 367, 369, 397, 414, 427, 450, 466.
Adliye Nezareti: bkz. Adalet Bakanlığı.
Adriyatik Denizi: 39, 243, 333, 355, 374.
el-Afgani, Cemaleddin (1839-1897): 199, 200.
Afganistan: 43, 382, 446.
afyon: bkz. haşhaş.
Afyonkarahisar: 158, 160, 425, 426, 429.
Agâh Efendi, Çayanzade (1832-1885): 169.
ağa: 30, 151, 203.
Ağa Hüseyin Paşa: 32, 33, 47, 50, 52, 60, 62.
ağaç, ağaç ürünleri; odun: 128, 287-288, 462.
Ağaoğlu (Agayev) Ahmet (1869-1939): 316, 346, 369, 451.
ağırlık ölçüleri: 76, 127, 128, 455.
ağnam resmi, adet-i ağnam: 130-132, 134.
Ahali Fırkası: bkz. Halk Parisi.
Ahıska: 60.
Ahmet Ağa, Laz: 40.
Ahmet Arifi Paşa (1830-1895): Ek.
Ahmet Celaleddin Paşa: 265, 311.
Ahmet Cevat Paşa (1850-1900): Ek.
Ahmet Cevdet Paşa: bkz. Cevdet Paşa.

Ahmet Esat Paşa (1828-1875): Ek.
Ahmet Fevzi Paşa: 75, 87.
Ahmet Hamdi Paşa (1826-1885): Ek.
Ahmet Haşim Efendi (1885-1935): 362.
Ahmet İhsan (Tokgöz) (1868-1942): 308.
Ahmet İzzet Paşa (1864-1937): 264, 390.
Ahmet Midhat Efendi (1844-1912): 305-306, 317.
Ahmet Midhat Paşa: bkz. Midhat Paşa.
Ahmet Muhtar Paşa: bkz. Muhtar Paşa.
Ahmet Niyazi, Resneli (1873-1912): 321, 344.
Ahmet Rasim Efendi (1864-1932): 306.
Ahmet Rıza (1859-1930): 310-312, 320, 332, 335, 337, 397.
Ahmet Tevfik Paşa (1845-1936): 240, 337, 395, 432.
Ahmet Vefik Paşa (1823-1891): 227, 233-234, 269-270, 318, 324.
Ahundzade, Mirza Fath Ali (1812-1878): 316.
Ahval-i Memurin Sicil Komisyonu: 266, 297.
Aile Yasası: 367, 397, 491.
Akabe: 381.
Akçura (oğlu) Yusuf (1876-1933): 316, 346, 361.
Akdeniz: 37, 44, 59, 89, 192, 217, 229, 237, 239, 346, 350, 372, 382, 384, 390, 393, 395, 412, 445, 467-469, 504.
Akif Efendi (Paşa) Mehmet (1787-1845): 49, 58, 65, 99.
Akka: 103, 172, 383, 386, 389.
Akkerman Antlaşması (1826): 58, 59.
Akmaz: 423.
Aksaray (İstanbul): 147.
Aladağ: 232.
alâmet: 137.
alay: 50-51, 53, 73, 76, 79, 192, 298.
Aleko Paşa: 246.
Alemdar Mustafa Paşa: bkz. Bayraktar Mustafa Paşa.
Aleksandr, I.: 40, 44, 45.
Aleksandr, II.: 174, 179, 189, 233, 245.
Aleksandr, III.: 245-247, 251.
Aleksandr von Battemberg: 245-247.
Aleksandropol (Leninakan): bkz. Gümrü.
Aleksandropolis: bkz. Dedeağaç.
Aleksinatz Savaşı (1876): 188, 216, 217.
alfabe reformları: 455, 456.
Ali Fuat Bey, Alipaşazade (1840-1885): 264.
Ali İhsan Saip: 388.
Ali Paşa, Ispartalı, Seyyit: 90.
Ali Paşa, Mehmet Emin (1815-1871): 93, 94, 96-98, 100, 101, 103, 105, 113, 120, 127, 146, 164, 167-169, 171, 180, 185, 193-197, 199, 289, 300.
Ali Paşa, Silahtar: 32, 34.
Ali Paşa, Tepedelenlioğlu (1741-1827): bkz. Yanyalı Ali Paşa.
Ali Rıza Paşa: 395, 410, 411, 413.
Ali Suavi: (1838-1878): 169, 200, 236, 311.
alkollü içkiler: 139, 140, 290, 455, 462,
Allenby, Sir Edmund (1861-1936): 386, 389, 391.
altın: 135, 151, 154, 286, 287, 373, 435.
sarraflığı: 249.
Altıncı Daire: 127, 128.
Altınköprü Savaşı (1918): 389.
alüminyum: 463.
Amasya: 158, 340, 391, 397.
Amasya Tamimi; Birinci (1919): 407, 408.
Amasya Tamimi, İkinci (1920): 410, 411.
Amasyan Efendi: 282.
Amedi Odası, Âmedi, Âmedci: 50, 66, 90, 268.
âmediye resmi (ithal vergisi): 138.
Amerika Birleşik Devletleri;
misyonerleri: 205, 303.
Osmanlılarla ticareti: 159, 284.
I. Dünya Savaşı'nda:
Paris Barış Konferansı'nda: 394.
Türkiye Cumhuriyeti'yle ilişkileri:
Türkiye'deki askeri üsleri: 471, 504.
haşhaş ve Kıbrıs konusundaki tutumu: 503-507.
Türkiye'deki yatırımları: 500.
Türkiye'ye siyasal baskısı: 506.
Amiens Barışı (1802): 34.
Anadolu: 26-27, 34, 37, 41-42, 50, 52-53, 56, 59-60, 63-65, 67, 69, 74,

81, 87, 98, 100, 106-108, 119-121, 128, 134, 136, 151-154, 157-158, 160, 164, 179-180, 188, 198, 203, 209, 224, 227-230, 232, 235-237, 243, 249-255, 257, 261, 278-280, 284-285, 292, 298, 317-318, 320-322, 335, 342, 344, 352, 354, 373, 375-378, 382-388, 391-396, 401, 403-411, 413-414, 416-420, 422-423, 426-431, 433, 435-438, 440-441, 444, 449-450, 452.
Anadolu Demiryolu: 157, 158, 278-279.
Anadolu Fevkelâde Müfettiş-i Umumi: 417.
Anadolu Milliyetçiliği: 317.
Anadolu Ordusu: 119, 120.
Anadolu ve Rumeli Mütafaa-i Hukuk Cemiyeti: 410, 426, 449.
Anafarta Limanı: 379.
Anapa: 60, 152.
Anayasa: 27, 45, 93, 97, 99, 164, 170-171, 175, 199, 206-209, 218-220, 222-224, 227-228, 231, 245, 266, 268, 272, 304-305, 309, 311, 320-322, 329-330, 333-334, 336, 338, 340-341, 343, 346-349, 398, 414-416, 438, 443, 449, 455, 476, 482, 486-488, 490-493, 497-498.
Anayasa Komisyonları (1876): 218, 223. (1961): 488, 489.
Anayasa Mahkemesi: 449, 482, 490-491.
Andrassi, Jül (1823-1890): 200.
Andrassi notası (1876): 201-202.
angarya: 136, 174, 201.
Ankara: 74, 84, 158, 214, 278-279, 324, 327, 361, 382, 398, 401-402, 404, 406-407, 411, 413-415, 417-419, 421-429, 431-433, 436-440, 446, 449-451, 453, 457, 459, 466, 468, 471, 473, 479, 483, 485, 489, 501, 507-511.
Ankara Üniversitesi: 457.
Antakya: 62, 434.
Antalya: 383, 392.
Anzavur, Ahmet (Ö. 1921): 413, 419.
arabacı ocağı: 31, 53.
Arabistan: 36-37, 42, 70, 89, 119, 125, 380-383, 385.
Arabistan Ordusu: 119.
Arap harfleri: 444, 455.
Arapça: 78, 144, 168, 248, 304, 306, 308, 314, 318, 362, 370, 444.
Araplar, arap eyaletleri: 26, 42, 62, 4, 103, 133, 134, 298, 314, 317, 319, 328, 334, 340, 377, 379, 383, 394, 446.
Arap milliyetçiliği: 370, 381-383, 389.
I. Dünya Savaşı'nda: 379-382.
isyanları: 383-384, 386.
barış görüşmelerinde bölünmeleri: 382-384, 393-395.
Aras Nehri: 43.
Aras, Tevfik Rüştü (1883-1972): 396.
arazi ve müsakkafat vergisi: 133.
Ardahan: 229, 231, 235, 238, 376, 387-388, 391, 405, 412, 471.
Arif Celâleddin: 414.
aritmetik: 78, 97, 143-144.
arkeoloji: 13, 78, 304.
Arnavutluk, dili, milliyetçiliği: 26, 35, 45, 62, 98, 243, 247-248, 252, 257, 298, 306-307, 310-311, 323, 340, 344-348, 350-353, 355-357, 374, 468.
Arnavutluk Birliği: 248.
arpa: 284.
arsenik: 287.
arşivler: 109, 112, 344.
Arta: 243.
aruz: 362.
Asâkir-i Mansure: bkz. Mansure Ordusu.
Asakir-i Muntazama: 72.
Asakir-i Nizamiye-i Şahane: 119.
Asar-ı Atika Nizamnamesi: 147.
askere alma: 37, 77, 92, 122, 124, 135, 144, 186, 189, 193, 245, 273, 298, 345, 386, 458.
askeri malzeme ikmali: 51, 53-54, 56, 59-60, 63, 71-72, 74, 108, 120, 267, 276, 331, 354, 374, 380, 385, 427, 471.
askeri örgütlenme, reformlar: 27, 28, 54, 71, 74, 80, 108, 344.
Askeri Tekaüt Sandığı Nezareti: 268.
askerlikten bağışıklık vergileri: bkz. bedel-i askeri, bedel-i nakd-i askeri, bedel-i şahs-i askeri.

âşâr: bkz. toprak vergileri.
Âşâr ve Ağnam Emaneti: 134.
aşiretler: 42, 98, 101, 150, 248, 249, 298, 317, 335, 345, 453.
Atatürk, Mustafa Kemal (1881-1938): 102, 319-320, 337-338, 347, 358, 365, 379, 384-386, 389, 391, 403-421, 425-433, 436-437, 441-444, 446, 449-458, 460, 462, 465-467, 472, 474, 477, 481-482, 490, 493, 496-497.
Atay, Falih Rıfkı (1894-1971): 361.
Atina: 45, 59, 193, 257, 430-431, 445, 505.
Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET): 500.
Avusturya, Avusturya-Macaristan: 39, 44, 62, 87-88, 94, 104, 146, 153, 156, 158-159, 173, 178-182, 187-193, 200, 202, 209, 217, 226, 228, 230, 233-236, 238-239, 243-244, 247, 258, 260-262, 275, 278, 280-281, 289, 303, 332-333, 347, 350-351, 353, 355, 371-372, 374, 391, 395.
Ayasofya Camii: 108, 117, 199, 227, 254, 334, 336, 429, 431.
âyan: 26-27, 40, 74, 97, 105, 114, 119-121, 128, 134, 154, 163, 182, 219, 221, 223-224, 227-228, 231, 245, 255, 268, 270, 283, 338, 340, 349, 359.
ayar damgası: 137.
Aybar, Mehmet Ali (1910): 496.
Aydın: 42, 74, 157-158, 160, 175, 288, 423-424, 430.
Ayıntap: 391.
aylıklar: 32, 56, 71-72, 133, 297, 313, 321, 342, 473.
Ayvalık: 423.
Azadlı barut fabrikası: 32.
Azapkapı: 142.
Azerbaycan Azeri Türkleri: 316, 387, 389, 393.
Azerbaycan SSC: 425.

- *B* -

Bab-ı Âli, Bab-ı Âsafi, Paşakapısı: 29, 32, 45-46, 48, 56, 58-59, 64, 66-68, 74-75, 78, 80, 87-91, 93-95, 100-106, 108-111, 114, 116-117, 121, 123-124, 135, 137, 141, 157, 161, 165, 168, 173-174, 176-177, 181-186, 188-194, 196-197, 200-204, 208-209, 216-219, 223-224, 226-229, 233-238, 240-241, 243, 245, 247-248, 253-254, 261-262, 268, 271, 274, 277, 281, 332, 338, 341, 347-348, 350-351, 353-355, 357-358, 370, 372, 385.
Bab-ı Âli Baskını: 353, 355, 358.
Bab-ı Âli Evrak Odası: 109, 268, 277.
Bab-ı Defteri, Bab-ı Defterdar: bkz. Maliye Bakanlığı.
Bab-ı Serasker: bkz. Serasker.
Bağdat: 34, 42-43, 101, 119-120, 143, 195, 278, 291, 305, 369, 380-381, 383-384, 503.
Bağdat Demiryolu: 278, 369.
Bağdat Paktı: 503.
bağlar: 284.
Bahriye Mektebi: bkz. Deniz Harp Okulu.
Bahriye Nezareti, Bahriye Nazırı: bkz. Donanma Bakanlığı.
bahşiş: 69.
bakan, (vekil, nazır, vezir): 32, 49, 51, 57, 67, 69, 71-72, 88, 91, 98, 100, 103, 195, 209, 264.
bakanların sorgulanması: bkz. gensoru.
bakanlıklar (nezaret, vekalet): 28, 56, 66-67, 70, 72, 98-99, 105-109, 111-112, 114-115, 126, 133, 182, 186, 195-196, 207, 220-221, 249, 264, 267-270, 273, 275-276, 283, 287, 330-331, 337, 342, 355, 359, 365, 392, 415, 448-449, 490-493.
bakanlık sorumluluğu: 207, 219-220.
bakır, bakır madenleri: 158, 160, 286, 290.
Bakır vadisi: 423.
bal: 203.
Balaklava Savaşı (1854): 156.
bale: 80.
Balfour, Arthur James (1848-1930): 384, 393, 395.
balık: 138, 290.
Balıkesir: 410, 413, 418, 424, 430, 437.

Balkan Dağları, Balkanlar: 40-41, 45, 60, 154, 187, 190, 203, 206, 217-218, 226, 228-229, 232, 236-237, 243-244, 247, 255, 313-314, 347, 350, 374, 459, 467, 471, 503.
Balkan Savaşları: 293, 318, 338, 369, 378.
Birinci Balkan Savaşı: 351, 358, 361, 368.
İkinci Balkan Savaşı: 355, 358.
Balta Limanı Antlaşması (1838): 81, 91.
Baltazzi: 132.
Bandırma: 424.
banka, bankerler: 137, 151, 254, 283-284, 369, 460, 462-463, 478, 487.
Banya Luka: 192.
barut, baruthane: 29, 30, 32, 72, 75, 141, 243.
Baruthane-i Amire: 75.
basın, basın yasası, basın denetimi: 65, 106, 108, 168, 186, 219, 231-232, 259, 265-266, 304, 313, 331, 339, 343, 347-348, 444, 473, 482, 484, 491.
Basiret: Tanzimat döneminin gazetesi (1870-77): 167, 200.
Basra: 158, 237, 278, 369, 375, 379-380, 383-384.
başıbozuklar: 54, 58, 120, 204.
baş kâtib-i şehriyari: 68.
başlık: 159, 455.
başvekil, başbakan: 67, 179, 200-201, 220, 241, 374, 393, 396, 431, 448, 450, 475, 478, 489-490, ayrıca bkz. Sadrazam.
Batı idealleri, Batıcılar: 417, 426, 428, 443, 449-450.
battaniye: 290.
Batum: 235-236, 238, 251, 376, 387-388, 391, 394, 405, 420, 425.
Bayar, Celâl (1884): 466, 474, 477, 488, 499-500.
Bayezit (Doğu Anadolu): 61.
Bayezit Meydanı (İstanbul): 43, 51, 147, 355.
Bayraktar (Alemdar) Mustafa Paşa (1775 -1808): 25-30, 33-34.
Bebek: 96.
bedel-i askeri: 135.
bedel-i nakdi-i askeri: 135.
bedel-i şahsi askeri: 298.
bedeviler: 42, 70, 346, 384.
Behiç, Hakkı (Ö. 1943): 418.
Behram Ağa: 218.
Behram Ağa, Hafız: 264.
Bekaa: 184.
Bekir Sami (Ö. 1932): 421, 424.
Bektaşiler: 48, 336.
Bele, Refet (1881-1963): 407, 424, 428, 431-432, 449.
belediyeler, yerel yönetim: 76-77, 85, 105, 114, 125-129, 142, 212-213, 223, 227, 231, 296, 301, 312, 326, 345, 366, 400, 462, 464, 498.
belediye başkanı: 125-126, 275, 296, 366, 407.
Belen: 62.
Belgrat: 40-41, 103, 157-158, 189, 216-217, 226, 313.
benzin: 427, 462.
Bingazi: 249, 298, 346-347, 351.
Berat (Arnavutluk): 345.
berat: 106.
Bergama: 430.
Berlin: 64, 85, 201-203, 209, 237, 240, 244, 251, 326, 358, 390, 401, 420, 442.
Berlin Kongresi ve Antlaşması (1878): 236-240, 243-246, 248, 251, 257, 259-260, 262, 265, 272, 274, 307, 332, 344.
Besarabya: 39, 40, 179-180, 202, 209, 217, 226, 233, 234, 236, 238, 244, 374.
Beş Yıllık Planlar: 461, 463, 467, 500.
Beşiktaş: 48, 52, 128.
Beşiktaş Sarayı: bkz. Dolmabahçe Sarayı.
Beşir el-Şihabi, II. (1767-1851): 42, 62, 89, 172, 182.
Beşir el-Şihabi, III. (1840): 172.
bey, beylik: 456.
Beyan ül-Hak: 364.
Beyatlı, Yahya Kemal: bkz. Yahya Kemal.
Beykoz: 159, 160.
Beylerbeyi: 116.
Beylerbeyi Sarayı: 338.
Beylikçi: 268.
Beyoğlu (Pera): 126-128, 167, 254, 266.

Beyoğlu Protokolu (1861): 183.
Beyrut: 62, 89, 158, 172, 183-184, 291, 369, 390.
Bibesku, Jorj: 175.
bidayet mahkemesi: 109, 269, 300-301.
bilad-ı erbaa mollası payesi: 69.
Bilecik: 160.
bilim dersleri: 78, 142, 146, 162.
binbaşı: 51, 54, 69, 119.
Birleşmiş Milletler: 470-471, 503-506.
Bismark, Prens Otto von (1815-1898): 187, 194, 217, 234, 236, 244.
Bitlis: 43, 250, 298, 376, 378, 383, 388, 408.
Bitola: 257.
Biyoloji: 304.
Bizans: 243, 249, 255, 258, 392.
Boğaziçi: 32, 48, 50, 53, 63, 156, 212, 270, 392, 430, 471.
Boğazlar: 39, 44, 58, 64, 89, 120, 180, 238, 244, 382, 390, 422, 425, 431, 435, 445, 468.
Boğazlar Antlaşması (1841): 89.
Boğazlar Antlaşması (1936): bkz. Montrö Antlaşması.
Rusların Boğazlar üzerindeki emelleri: 382.
Bolşevik İhtilâli, Bolşevikler, Osmanlılarla, Türkiye'yle ilişkiler: 387, 389, 404, 408, 416-417, 419-423.
Ermeni Cumhuriyeti'ni işgalleri: 422. Ayrıca bkz. Sovyetler.
Bolu: 419.
Bonaparte, Napolyon (1769-1821): 39-41, 43
boraks: 287.
Boratav, Pertev Naili (1907-): 453.
borç verme; borçlanma, kredi: 133, 151, 186, 210, 231-232, 273-274, 283-286, 359, 458, 461-463, 467, 469-470, 477, 483-484, 487.
Bosco: 167.
Bosno; Bosna Hersek: 35, 41, 62, 65, 98, 124, 153, 160, 190-192, 196, 200-203, 205-206, 208-210, 214, 217-218, 224, 226-227, 230, 233, 235-239, 243-244, 247, 252-253, 263, 281, 291, 314, 332-333, 347, 350-351, 371, 374.
Bostancı Ocağı, Bostancıyan: 52, 76.
boşanma: 219, 367, 455.
boyarlar: 174-175.
boykotlar: 348, 351.
Bozcaada: 434.
Böğürdelen: 217.
bölük: 28, 47, 51-52, 119.
Bölükbaşı, Osman (1911-): 476, 495.
Breslau krüvazörü: 372.
Brest-Litovsk Antlaşması (1918): 387-388.
Bretton Woods (B. M. Para ve Maliye Konferansı, 1944): 475.
Brindisi: 281.
Budapeşte: 173, 226.
Budapeşte Antlaşması (177): 228.
Budenny, Albay Semen (1883-): 408.
buğday: 284 290.
Buhara: 200.
buharlı gemiler: 109, 141, 156, 280, 293.
Bukovina: 374.
Bulgardağ: 286.
Bulgaristan, Bulgarlar: 26, 29, 152, 189, 203-205, 208, 217, 229-230, 237, 246-248, 258-260, 292-296, 320, 340, 350, 353, 357, 390, 421, 445.
Bulgaristan Sorunu (1876): 203-205.
Bulgar Piskoposluğu (1870): 204.
Burdur: 392.
Burhaneddin Efendi, Mehmet (1885-1949): 336.
Bursa: 32, 63, 69-71, 74, 91, 117, 125, 130, 133, 158, 160, 269, 282, 285, 288, 410, 424-425, 430.
Bükreş: 40, 58, 94, 157, 182, 309, 356.
bürokrasi: 38, 66, 68-70, 96, 125, 139, 141, 143, 165, 168-170, 195, 227, 263, 264, 266, 268, 270, 273, 303, 311, 331, 358, 370, 441, 457, 483, 485, 487, 493.
bütçe: 61, 107, 114, 132-133, 184, 197-198, 213, 221, 231-232, 261, 271-273, 276-277, 284, 319, 330-331, 341-342, 371, 448, 484, 489.
Büyük Britanya; İngiltere, İngilizler, Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri: 36, 38-39, 43, 58-59, 62, 64, 75,

80-81, 87-88, 93-94, 113, 138, 159, 163, 173, 175-185, 187, 192-193, 202, 217, 224-225, 228, 230, 233-234, 236-242, 244, 247, 254, 257, 261-262, 275, 278, 281, 284, 287-289, 303, 333, 343, 346-348, 353, 368-373, 379-380, 382-384, 387, 391, 393-395, 420, 428, 430-431, 434, 445-446, 463, 466-468, 503-504.
büyük meclis: 118, 119.
Büyük Millet Meclisi: 414-415, 438, 443, 479.
Büyük Taarruz: 429-431.
Büyükdere: 63.

- *C* -

Cahun, Leon (1841-1900): 315.
Calosso: 53, 57.
Calthorpe, Amiral Arthur: 390, 392.
cam: 159-160, 288, 290, 462.
camiler: 46, 314, 333, 367, 369, 454, 456-457, 481.
Canning, George (1770-1827): 59.
Canning, Stratford: bkz. Stratford de Redcliffe.
Capodistrias, John: 44, 60.
Cavaloff: 75.
Cavit Paşa, Midhat (1875-1926): 329, 339, 349, 373, 390.
Cebeciyan Ocağı: 54.
Cebeli: 55.
Cebesoy, Ali Fuat (1882-1968): 404, 406 - 407, 419, 424, 449.
Ceb-i Hümayun; Hazine-i Hassa: 67, 108, 116, 227, 279.
cebir: 97, 144, 304.
Celâleddîn Mehmet Ağa: 33.
Celâli isyanları: 150.
Cemal Paşa, Ahmet (1872-1922): 329, 355, 358-359, 368-373, 381, 383, 386, 400-401, 420.
Cemiyet-i Belediye: 129.
Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye: 364.
Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye: 146.
Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye: 147.
Cemiyet-i Umumi: 128.
Cenap Şehabettin (1870-1934): 308.
Cenevre: 259, 309, 310, 365.
CENTO: 503.
Ceride-i Askeriye (1863-1922): 167, 169.
Ceride-i Havadis (1840-1864): 167, 169, 305.
Cerrahane-i Amire: 78.
Cevdet Paşa, Ahmet (1822-1898): 96, 99-100, 114, 122, 124, 146, 155-156, 196, 202, 218, 266, 301, 317.
ceviz: 290.
Ceza Kanunnamesi: 69, 112, 155, 270, 455.
Cezair-i Bahr-i Sefid Eyaleti, bkz. Rodos.
Cezair-i Garp: bkz. Cezayir.
Cezayir, Fransız işgali ve ilhakı: 60, 90, 231, 240, 294, 313.
Chamberlain, Joseph (1836-1914): 242.
Churchill, William: 167.
Churchill, Winston; L.S. (1874-1965): 378-379, 470.
Cidde: 64, 384.
cihad: 373, 379.
cizvit misyonerleri: 163.
cizye: 118, 130, 132, 135, 139.
Clot Bey: 37.
coğrafya dersleri: 78-79, 143-144, 146, 203, 304, 307.
Cox, Sir Percy (1864-1937): 379.
Cromer, Lord (Evelyn Baring) (1841-1917): 242.
cuma namazı (selamlığı): 117, 254, 263.
cumhurbaşkanı: 447-448, 452, 476, 488-490, 497, 504.
Cumhuriyet gazetesi: 418.
Cumhuriyet Halk Partisi (Halk Fırkası): 433, 443-444, 449, 479, 482.
Cumhuriyet Senatosu: 488-489.
Cumhuriyet Köylü Millet Partisi: 482, 488, 495.
Cumhuriyetçilik: 443, 450, 454,
Curzon Lord (George Nathaniel) (1859-1925): 432, 433.

- *Ç* -

Çağatay Türkçesi: 316.
Çakmak, Fevzi (1876-1950): 412, 427, 474, 476.
Çalışma Bakanlığı: 472.

çanak-çömlek: 290.
Çanakkale: 39, 71, 91, 160, 229, 348, 353, 430, 431, 434, 471.
Çanakkale Boğazı: 59, 64, 175, 177, 234, 373, 375, 389-390, 392.
Çanakkale Barışı: 39.
Çanakkale Savaşı: 378-379.
Çapanoğlu: 26, 28, 41-42, 419.
Çatalca hattı: 234, 298, 352-354, 422.
çavuş: 119, 128.
çavuşbaşı: 66.
çay: 459, 462.
çelik: 462.
Çerkes Ethem: 418, 419, 424.
Çerkes Hasan: 208.
Çerkezler: 61, 186, 204, 224, 241, 271, 309, 413, 418.
Çernavoda: 157.
Çernayev: 209, 217.
Çırağan sarayı: 116, 207, 210, 344.
Çiftçiler, köylüler: 131, 133-134, 136, 140-141, 151-152, 154, 174, 188, 190, 224, 249, 253-254, 282-283,
çimento: 462-463.
çingeneler: 292.
çini: 288.
çivit: 37, 185.
çokeşlilik: 363.

- *D* -

Dağarcık: 305.
Dağıstan: 310.
dahili gümrük: 138.
Dahiliye Bakanlığı: bkz. İçişleri Bakanlığı.
daire: 105-106, 113, 127, 129, 196, 227-228, 267-269, 275, 277, 296, 350, 369.
Dalmaçya: 201.
damat: 103.
damga resmi: 137, 140.
damgalı varaka-ı sahiha: 138.
danışmanlar, uzmanlar: 56, 147.
Danıştay: 221, 448, 490.
Danilo, I: 191.
dantel: 290.
Dar-ı Şurayı Askeri: 68.
Dar-ı Şurayı Bab-ı Âli: 68, 110.
Dar ul Fünun-u Osmaniye: 306.
Dar ul-Hikmet ul-İslamiye: 367.
Dar ul-Hilâfe: bkz. İstanbul.
Dar ul-Muallimat: 145, 149.
Dar ul-Şafaka: 147, 149.
dar us-saade ağası: 264.
Darphane darphane-i Amire: 67, 72, 108, 137.
Davut Paşa, (1861-1868): 184.
Davut Paşa, Bağdat'ın Memlûk lideri (1813-1828): 42.
deavi nazırı, nezareti: 66, 109.
Dedeağaç: 158, 229, 235, 356.
defterdar: 72, 107, 122.
ayrıca bkz. Maliye Bakanlığı.
defter-i hakani: 115, 268.
de Hirsch, Baron: 158.
de Lesseps, Ferdinand: 185.
Deliyanis Teodorus: 255-256.
demir, demir madenleri: 160, 217, 238, 278, 280, 286, 289, 369, 392, 461-462-463-464-465.
Demirel, Süleyman (1924-): 496, 498-499, 501-502, 504.
demiryolları: 108, 141, 186, 244, 270, 278, 374.
Demokrat Parti: 474, 476-477, 479-480-481-482-483-484-485-486-487-488, 490, 493-494-495-496-497-498-499-500, 503.
Demokratik Parti: 479, 502.
Deniz Harp Okulu, Bahriye Mektebi: 56, 147.
Deniz Kuvvetleri Bakanlığı, Donanma Bakanlığı: 369.
deniz ticareti ve ulaşım: 44.
denizciler: 28, 32, 56.
Denizcilik Bankası: 156, 462.
Der Saadet, Dar üs-saade: bkz. İstanbul.
Der Saadet Ordusu: 119.
Derbent: 389.
derebeyleri: 417.
deri, dericilik: 462-463.
dernek kurma özgürlüğü: 351.
Dernekler Yasası: 343, 473.
ders kitapları: 144, 147, 303.
ders vekili: 108.
dervişler, dervişhaneler, derviş tarikatleri; tekkeleri: 48, 140, 316, 335, 367, 457, 481.

Derviş Paşa: 241.
Derviş Vahdeti, Hafız (1870-1909): 336.
Deutsche Bank: 278.
Devlet Planlama Teşkilatı: 487, 492, 495, 499.
Devlet Sanayi Ofisi: 461.
devletçilik: 158, 443, 454, 458, 460, 463, 472, 478, 483.
Dewey, John (1859-1952): 456.
dış ilişkiler (Türkiye Cumhuriyeti): 106.
Dışişleri Bakanlığı; Hariciye, Nezareti: 49, 67, 93, 106, 108, 214, 231, 265, 267, 403.
Dicle nehri: 141.
Dikimhane-i Amire: 74.
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi: 457.
din dersleri, okulları: 143, 144, 304, 456, 476.
din eşitliği, özgürlüğü: 151, 201, 222, 226.
Dinar: 158.
Dinyester: 202.
Distraeli, Benjamin (1804-1881): 202, 205, 217, 224-225, 228, 230, 234, 236-237.
Divan-ı Ahkâm-ı Adliye: 100, 113-114.
Divan-ı Âli: 449.
Divan-ı Harb-i Örfi: 413.
Divan-ı Hümayun: 34, 66-67, 99, 106, 109-110.
Divan-ı Hümayun Hacegâhı: 69.
Divan-ı Muhasebat: 107, 276.
Divanyolu: 431.
Diyanet İşleri Müdürlüğü Bakanlığı: 454.
Diyarbekir: 43, 250, 360-361, 388, 408.
Dobruca: 52, 60-61, 120, 152-153, 178, 229, 234-235, 238, 244, 374, 445.
Doğu Bayezit: 235, 238.
Doğu Halkları Kongresi: 420.
Doğu İdeali, Doğucular: 417.
Doğu Rumeli: 236-238, 244-247, 256, 270, 275.
Doğu Sorunu, Bunalımı: 87, 172-173, 175.
doğum oranı: 292, 478.
Dolmabahçe Sarayı: 116, 206-207, 216, 436, 466.
Donanma Bakanlığı: bkz. Deniz Kuvvetleri Bakanlığı. 369.
Donizetti, Giuseppi: 51, 57, 80.
dönme: 64, 261, 310.
Drina Nehri: 188, 234.
Dulcigno: 248.
Dumlupınar: 429.
Dunsterville, L.C.: 389.
Duru, Kâzım Nami: 309-310.
Duruy, Jean Victor (1811-1894): 143.
Dünya Bankası: 501.
Dünya Savaşı, I. (1914-1918): 12, 141, 243, 255, 257, 264, 279, 328, 357-358, 365, 370, 403, 442, 446, 459, 467.
Dünya Savaşı, II. (1839-1945): 12, 457, 463, 472.
Dürziler: 172, 182, 183.
Düstur: 17, 156, 277, 511.
Düyun-u Umumiye: 140, 186, 267, 270, 275-278, 284-285, 287, 310, 369, 411, 422, 429, 434-435, 463.
Düzce: 419.

- *E* -

Ebniye-i Hassa Müdürlüğü: 77.
Ebüzziya Tevfik (1848-1913): 307.
Ecevit, Bülent (1925-): 500-502, 506.
ecza: 290.
Eçmiyadzin: 163.
edebiyat: 142, 144, 145-146, 168, 169, 250, 304-308, 362.
Edip, Halide: bkz. Adıvar, Halide Edip: 142, 144-146, 168-169, 250, 304-308, 362.
Edirne: 13, 21, 41, 48, 60-62, 64, 69-70, 74, 125, 134, 152, 156, 158, 173, 174, 177, 187, 214, 229, 232-234, 243, 288, 293, 323, 325, 352-358, 395, 414, 422, 429, 456.
Edirne Antlaşması (1826): 61, 152.
efendi: 15, 17, 24, 28, 33-34, 42, 45-46, 49-50, 63, 66, 78, 82, 90, 99, 142, 167, 169, 206, 264-265, 282, 305-307, 310, 316-317, 325, 327, 336, 358, 386, 398, 413, 456.
Eflâk: 40, 44, 173-175, 180, 182, 188, 204.
(ayrıca bkz. Prenslikler.)
ehali: 150.

Ege Denizi ve Adaları: 32, 218, 234, 255, 257, 323, 352-355, 372, 422, 434, 506.
el koyma: 127.
el sanatları: 453.
Elazığ: 408, 450.
Elbistan: 42.
elektrik: 282, 344, 366, 368, 462-463, 477-478, 483.
Eleşkirt Vadisi: 238.
Elliot, Sir Henry: 225.
emekli aylıkları: 313, 432.
emeklilik yasaları: 481.
Emine Sultan (1898-   ): 358.
Eminönü: 282.
Emlak Kredi Bankası: 462.
emlak vergileri: 276.
Emniyet-i Umumi Müdürlüğü: 343.
Emtia Gümrük İdaresi: 139.
Encümen-i Adliye: 109.
Encümen-i Daniş: 97, 145-146, 318.
Enderun-u Hümayun: bkz. Sultan. Sultanlık. Sultan Sarayları.
Enez; Enez-Midye Hattı: 353, 355, 382.
enfiye: 139-140.
enflasyon: 234, 469, 484, 486, 501-502.
Enver Paşa (1881-1922): 19, 358-359, 368, 370-373, 375, 376, 378, 380, 385-386-387-388-389, 396, 419-420, 426, 439.
Epir: 189, 190, 193, 226, 230, 235, 237, 243, 255-256, 352, 356.
Ereğli: 286.
Erenköy: 307.
Erfurt Anlaşması: 39.
Ergani: 286.
Erim, Nihat (192-1980): 502.
Erivan: 43, 61, 377, 388, 389, 394, 423.
Erkân-ı Harbiye: bkz. Genelkurmay.
Erkân-ı Harbiye Mektebi: bkz. Harp Okulu, Harbiye.
Ermeni Cumhuriyeti, Türkiye'yle savaş: 252, 405, 422-423.
Ermeni milleti: 163, 251.
Ermeni milliyetçiliği, isyanları, terörizmi, sorunu: 163, 235.
Ersoy, Mehmet Akif: 362, 364.
Erzincan: 250, 385, 388.
Erzurum: 18, 19, 43, 60-61, 74, 120, 124, 133, 143, 178, 229, 232, 250-252, 298, 375-376, 383, 385, 388, 402, 405-406, 408, 410-411, 419, 437.
Erzurum Kongresi: 18, 408, 410, 437.
Esat, Dr. (Işık): 396.
Eskişehir: 286, 419, 424, 426, 429.
esnaf odası, loncalar: 76, 126, 128, 464.
eşitlik: 68, 91, 135, 171, 180, 183, 199, 222, 241, 246, 312, 321, 332, 334, 364, 447.
Eşkinciyan Birlikleri: 47, 48, 50.
eşkiya: 377.
eşraf: 150.
Et Meydanı: 48.
eteklik: 290.
Etibank: 462.
Evlâd-ı Fatihân: 55.
evlilik, kuralları: 243, 299, 367.
eyalet, vilayet: 27, 73-74, 113-114, 117-123, 300, 326.
eyaletler, vilayetler; idari örgütlenme: 122-125, 214, 515.
    eğitimsel örgütlenme: 301.
    mali örgütlenme: 157.
    valiler: 41, 70, 74, 100, 118, 120-121, 182, 227, 256, 275, 330, 352, 456.
    askeri örgütlenme: 54.
    reformlar: 25, 28, 47, 71, 87, 90, 99, 102, 125, 134, 142, 144, 154, 161, 165-166, 169, 171, 180, 192, 195, 202, 217-218, 223, 225, 235, 237, 251, 261, 267, 272, 276, 323, 331-332, 334, 352, 360-361, 365-367, 396, 443, 459.
    teftiş ve tetkikler: 54, 283, 297, 307, 325, 415, 509.
    Belediye Kanunu: 129.
Eyaletler Nizamnamesi (1958): 122.
    (1864): 123.
    (1876): 128, 132.
    (1877): 129, 134.
Ezher Üniversitesi: 38.

- *F* -

fabrikalar: 37, 71, 159-160, 288, 368, 461.
    (ayrıca bkz. sanayi).

fabri yâverân-ı ekrem: 117.
Falkeisen: 160.
Fao: 380.
Farsça: 144, 168, 304, 306, 308, 318, 362, 444.
Fas: 347.
Fath Ali Şah: 43.
Faysal, Emir: 384, 393.
Fehim Paşa (1873-1909): 265.
felsefe dersleri: 78, 141, 146, 304, 306, 360-362.
Fenerli Rumlar: 44.
Ferdinand, Saxe-Coburg (1861-1948): 185, 247.
ferik: 69.
Ferit Paşa; Damat Mehmet (1853-1923): 340, 349, 395-396, 413, 436.
ferman: 50-51, 67-68, 83, 89, 91-92, 155, 163, 185, 204.
fes: 372, 455.
fetva: 210, 338, 418.
fetva emini: 108.
Fetvahane-i Celile: 108.
Fevaid-i Osmaniye: 156.
fındık: 286, 290, 459.
Fırat nehri: 141, 381.
Filibe: 169, 205, 246.
Filistin: 175-176, 374, 383-384, 386, 393-394, 395.
Finkestein Antlaşması (1807): 43.
Firozvik: 322.
fiyatlar, denetimi: 441, 480.
fizik: 142, 144, 146.
Franklin-Bouillon, Henri (1872-1937): 424, 428, 434, 446.
Fransa: 9, 35, 39-40, 43, 59, 64, 75, 80, 87-88, 94, 96, 103, 138, 159-160, 169, 173, 175-185, 187, 193-194, 201-202, 217, 240, 244, 247, 250, 252, 254, 262, 275, 278, 281, 289, 303, 310, 333, 346-347, 368-371, 373, 382-383, 393, 395, 425, 428, 445 -446, 463, 467-468, 503.
Cezayir'i işgali: 60-61, 90, 239-240, 294, 313.
Kırım Savaşındaki rolü: 29, 44, 93, 96, 100, 103, 107, 112, 118, 121, 123, 126, 132, 141, 143, 145-146, 152, 154-159, 163, 165, 171, 173, 175, 177-178-179-180-181-182, 187-189, 191, 199, 200, 204, 239, 272, 278, 280, 298, 313-317, 377, 387, 404, 417.
Tunus'un işgali: 75, 94, 204, 210, 227, 239, 240, 249, 271, 274, 291, 313.
milliyetçi hareketlere önderlik etmesi: 328, 329, 333, 337, 339-340, 343-345.
Romanya'daki rolü: 153, 157, 174-175, 189, 203, 209, 217, 226-228, 230, 234, 238, 243-244, 258, 310, 356, 374, 395, 445, 467-468.
1876-78 bunalımındaki rolü: 202.
I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası etki alanı: 328.
Kilikya'yı işgali: 391, 393.
İstanbul'u işgali: 391, 393.
I. Dünya Savaşı Barış Konferanslarındaki rolü: 100, 180, 195, 233.
Türkiye Cumhuriyeti'yle ilişkisi: 434.
Fransız ihtilali: 44.
Fransız tiyatrosu: 167.
Fransızca: 65, 78, 80, 93-94, 144, 157, 168, 211, 215, 306, 310.
Franz-Joseph. I. (1830-1916): 233, 236, 260.
Fraşeri, Şemsettin Sami: bkz. Şemsettin Sami.
Fuat Paşa, Keçecizâde Mehmet (1815-1869): 94.

- *G* -

Galata: 28, 33, 50, 97, 108, 126-128, 274-275, 282.
Galatasaray: 78, 144, 146, 200, 309.
Galiçya: 178, 374.
Galip Dede derviş tekkesi: 33.
Galip Efendi/Paşa Mehmet Sait (1763-1829): 49.
Gani Ağa: 264.
Ganim, Halil: 309, 310.
Gayri Safi Milli Hâsıla: 478.
Gaspirali-Gasprinski, İsmail Bey (1851-1914): 316.
Gavril Paşa (Gavriel Krestoviç): 246.

gayri müslimler: 139, 140, 232.
gazi: 86, 229, 231-232, 236, 264, 297-298, 313, 349, 427.
Gedikpaşa: 167, 307.
Gediz nehri: 423.
Gelibolu: 70-71, 121, 130, 178, 379-380, 385, 406, 424, 442.
gelir vergisi: 127, 365, 464, 473, 487.
Gemlik: 109, 424, 430.
Jön Türk İhtilali: 320-322.
Jön Türkler: 12, 139, 265-266, 270, 309, 311, 320, 322, 329, 345, 358, 365, 369, 378, 406, 442, 444, 459-460.
gençlik: 360, 496.
gensoru: 341, 489.
geometri dersleri: 143, 144.
gerilla savaşı: 347, 350.
Gheg aşireti (Arnavutluk): 345.
gıda maddeleri, kıtlığı: 185, 325, 386, 389.
Giustiniani: 167.
giysi, giysi üretimi, nizamnameleri: 77, 200, 205, 285, 288.
Gladstone, William Eward (1809-1898): 205.
Goeben: 372.
Gorçakov, Prens Aleksandr Mihayloviç (1798-1833): 246, 247.
gospodarlar: 203.
Gökalp, Ziya (1876-1924): 18, 360-367, 397, 400.
Gönen: 418.
Gördes: 288.
Gregoryen Ortodoks kilisesi: bkz. Ermeni milleti.
grevler; grev yasaları: 304, 320, 464-465, 472, 474, 492, 495-496, 500.
Grey, Sir Edward (1862-1933): 353.
Grivas, General Geroge (198-1974): 504, 505.
gulam: 57.
Gülek, Kasım (1910-): 483, 499.
Gülhane Hatt-ı Hümayunu (1839): 91, 93-94, 103, 106, 135, 142, 154, 161.
Güllü Agop (Hagop Vartavyan, Güllüyan) (1840-1902): 167.
Gümrü (Leninakan, Aleksandropol): 388, 423, 425.
Gümrü Anlaşması (1920): 425.
gümrük vergileri, resmi: 139, 173, 193, 224, 372.
Gümülcine: 340.
Gümüş: 137, 160, 286.
gümüş, gümüş madenleri: 286.
Gümüşpala, Ragıp (1897-1964): 495.
Günaltay, Şemsettin (1893-1961): 396, 476.
Güney İran Alayı: 375.
Güneydoğu Avrupa: 212, 233, 248.
Güneş Dil Kuramı: 444.
Gürcistan, Gürcüler: 43, 61, 388-389, 425.
Gürpınar, Hüseyin Rahmi (1864-1943): 306, 485.
Gürsel, General Cemal (1895-1966): 485.
Güven Partisi: 479, 494, 501, 502.
güvenlik: 56, 74, 125, 184, 193, 204, 254, 366, 375, 464, 492, 494-496.
güzel sanatlar: 272, 344, 453.

- *H* -

haberleşme: iletişim, ulaşım: 108-109, 123, 125, 141, 156-157, 223, 264, 280, 297, 376, 391, 427, 458, 491.
Habeşistan: 186, 445.
Habsburg İmparatorluğu: bkz. Avusturya.
hece (hacegan): 362.
Hacıköy: 286.
Haçin: 250, 391.
Hademe-i Rikâb-ı Hümayun: 71.
hafiye: 265-266, 269, 282, 330, 512.
hahambaşı: 165.
hahamlar: 161.
Hakimiyet-i Milliye: 411, 508.
Halaskâr Zâbitan Grubu: 349.
Halep: 42, 63, 81, 98, 103, 124, 160, 252, 282, 288, 335, 384, 390, 437.
Halet Efendi, Mehmet Sait (1761-1823): 33.
halı, halı fabrikası: 160, 197, 288.
halı dokumacılığı: 160.
Haliç: 30, 33, 141, 223, 280, 344.
Halife, hilâfet, hilâfet ordusu: 200, 219, 239, 314, 333, 347, 373, 375, 408,

410, 412, 414, 416, 417-419, 426, 428, 432-433, 436-437, 443, 449-450.
Halil Ethem (Eldem): 269.
Halil Hamit Paşa: 86.
Halil (Kut) Paşa: 380.
Halil Rıfat Paşa (1830-1903): 66.
Halil Rıfat Paşa, Damat (Ö. 1856):103, 104.
Halk Bilgisi Haberleri: 453.
Halkevleri: 453, 474, 482, 496, 508.
Halk Fırkası bkz. Cumhuriyet Halk Partisi.
Halk İştirakiyûn Fırkası: 419
Halk Odaları: 508.
Halkalı Ziraat Mektebi: 149, 282.
Halkçılık: 443, 447, 453.
Hama: 384.
Hamidiye: 252-253, 298-299.
Hanya: 256.
hapishaneler: 482-483, 488.
Harar: 186.
Harbiye, Mekteb-i Ulum-u Harbiye, Mekteb-i Fünun-u Harbiye: 72, 79, 108, 143, 145, 206, 225, 229, 267, 298, 319, 330, 335, 337, 348-350, 354-355, 358, 366, 375, 385, 390, 397, 405, 411, 414.
Harbiye Nezareti, Milli Müdafaa Vekâleti, Milli Savunma Bakanlığı: 267.
Harbord, Jamesi G.: 394.
Hareket Ordusu: 338.
haremeyn bkz. Kutsal Kentler.
harameyn mollası payesi: 69.
Hariciye Evrak Odası: 106.
Hariciye Nezareti bkz. Dışişleri Bakanlığı.
harik tulumbaları: 77.
Harir Dar-ut Talim: 285.
Harput: 252, 385.
Harrington, General Tim: 430.
Hasan Paşa, Gazi (Ö. 1790): 86.
hastaneler: 124, 184, 447, 483.
Hassa, Hassa ordusu: 21, 52, 58, 71-73, 75, 77, 79-80, 103, 108, 116, 119, 120, 212, 277.
haşhaş, afyon: 160, 286, 289-290, 425-426, 429, 505-506.
Hatay: 428, 434, 436, 445-446, 467, 503.
Hatt-ı Hümayun, Hatt-ı Şerif: 67, 68, 88.
Gülhane (1839): 19, 88, 91, 93-94, 103, 106, 110, 118, 135, 142, 154, 161.
Islahat Fermanı (1856): 122, 180, 183.
Haydarpaşa: 128, 158, 278.
haydutlar: 203.
Hayfa: 62, 383, 389.
Hayreddin Paşa, Humuslu (1822-1890): 239, 271.
Hayrullah Efendi, Hafız Hasan (1834-1898): 206.
hayvancılık: 286.
hayvan vergisi: 298.
hazine, Hazine-i Amire: 47, 54, 56, 67, 72-73, 106-108, 116-117, 122, 127, 131-133, 136-139, 141, 197, 211, 267, 270, 274, 276-277-281, 285, 286-287, 313, 369, 373, 454, 464, 498.
Hazine-i Evrak: bkz. arşivler.
Hazine-i Hassa: 108, 116, 277.
Hersek: 98, 153, 190-192, 196, 200-201, 208-210, 217-218, 224, 226, 230, 233, 235-239, 243-244, 247, 291, 314, 332-333, 347, 351, 371, 374.
Heybeliada: 147.
Heydehane: 302.
Heyet-i Musavere-i Maliye: 276.
Heyet-i Müttefeka-i Osmaniye: 340.
Hicaz: 42, 249, 264, 267-268, 276, 279, 292, 298, 384, 385.
Hicaz demiryolu: 267-268.
hidiv: 185-186, 192, 199, 202, 241, 373, 381.
Hika, Aleksandr (1795-1862): 174.
Hikmet, Nazım (1902-1963): 451.
Hilal-ı Ahmer Cemiyeti: 276.
Hindistan: 39, 43, 230, 313, 380-381.
Hirsova: 178.
hisarlar, kaleler: 32, 226, 374, 390.
Hiva: 200.
Hizb-i Cedit: 348.
Hizb-i Terakki: 348.
Hobart, Amiral Augustus C. (1822-1886): 109.
Hollanda: 183, 275.
Humbaracıyan, Humbaracı Ocağı: 53.

hurma: 290.
Hurşit Ahmet Paşa (Ö. 1822): 41.
Hüsrev Paşa, Koca Mehmet (1756-1855): 32, 34, 43, 50, 52-56, 58, 60, 66, 71, 75, 79, 86-88, 91, 102-103, 106, 269.
Hüdavendigâr (Bursa): 70, 310.
Hünkar İskelesi Anlaşması (1833): 64, 188.
Hürriyet: 167, 319-320, 340, 348, 349, 351-352, 354-357, 396, 483-484, 495.
Hürriyet Partisi: 483, 484, 495.
Hürriyet ve İtilaf Fırkası: 348.
Hüseyin Ağa (Ağa Paşa): 32.
Hüseyin Ağa (Karaosmanoğlu): 42.
Hüseyin İbn Ali, Şerif (1854-1931): 383-384.
Hüseyin Avni Paşa (1820-1876): 120, 193, 195-197, 201, 206-208.
Hüseyin Cahit, bkz. Yalçın, Hüseyin Cahit.
Hüseyin Hilmi Paşa (1855-1922): 258-259, 335, 337, 349.
Hüseyin Hüsnü Paşa (1852-1918): 338.
Hüseyin Kâmil Paşa (1853-1917): 373.
Hüseyin Rahmi: bkz. Gürpınar.

- I -

Irak: 34, 42, 65, 101, 119, 375-377, 379-381, 383, 385-386, 388, 389, 394-395, 434, 446, 468, 503.
I. Dünya Savaşı'nda: 468.
T.C. ile ilişkiler: 503.
Islahat Fermanı: bkz. Hatt-ı Hümayun.
Islahat Komisyonu: 115, 196, 324.
Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası: 340.
Islahat-ı Maliye Komisyonu: 342.

- İ -

İane Vergisi: 302.
İane-i Umumiye: 132.
İbn Saud, Abdülaziz (1880-1953): 383.
İbrahim Ethem Efendi/Paşa (1818-1893): 216, 225, 269.
İbrahim Hakkı Paşa (1863-1918): 347, 397.
İbrahim Naci: 335.
İbrahim Paşa (1789-1848): 42, 46, 59, 62-64, 80, 81, 87, 89-90, 172, 182, 184.
İbrail: 32, 40, 60, 178, 203.
icar-ı zemin: 288.
icazet: 97.
İçel: 383.
İçişleri Bakanlığı: 70, 105, 129, 197, 267, 277, 296-297, 306.
İçtihat: 365.
İdadi: 143-144, 148-149, 302-304.
idare, idari örgütlenme: 124-125.
İdare-i Mahsusa: 279.
İgnatiev, Kont Nikolas: 198, 200-202, 205-206, 216-218, 235-236.
ihracat: 159, 287, 289-291, 441, 462, 469.
ihtilal (1848): 173-174.
ihtisap ağası (muhtesip), ihtisap nazırı: 77, 125-126, 128.
ihtisap resmi: 126.
ihtiyar heyeti, meclisi: 134.
ihtiyat: 135, 298.
İkinci Grup (ikinci Müdafaa-i Hukuk Grubu): 450.
İlâhiyat Fakültesi: 304, 380.
İleri, Celâl Nuri (1877-1939): 397.
İller Bankası: 462.
İlmiye: 68, 90, 98, 146, 161, 277, 364.
İltizam, mültezimler: 131, 134, 359.
İmam-Hatip Okulları: 51.
İmroz: 160.
imtiyazlar (yabancı şirketlere tanınan): 269.
İnceköy: 159.
İncir: 290.
İngiliz Muhipleri Cemiyeti: 397.
İnhisarlar: 462.
(ayrıca bkz. Tekel).
İnönü, İsmet (1884-1973): 414, 425-427, 431, 433, 436, 450, 466, 467, 474-475, 497-498, 501.
İnönü Savaşı, I.: 424, 425.
İntizam-ı Şehir Heyeti: 126.
ipekçilik: 285.
İpsilanti, Aleksandr (1725-1807): 44.
iptidaiye: 43.
irade: 68, 91, 211, 212, 277, 295, 325, 327, 357, 412, 414.

İrad-ı Cedit: 47.
İran: 42-43, 46, 59, 61, 101, 254, 374-375, 379-383, 387-389, 393, 446, 468, 471, 503.
Osmanlılarla ilişkiler: 59.
Türkiye Cumhuriyeti'yle ilişkiler: 446.
İran Körfezi: 43.
İshak Efendi, Hoca (1774-1835): 78.
İshak Sükuti (1868-1902): 309-311.
İskenderun: 62, 229, 291, 390, 395.
İslam: 34, 38, 78, 97-99, 137, 150, 168, 170, 199, 307, 310, 313, 314, 317, 332, 334-336, 363-365, 368, 370, 381, 392, 398, 412-413, 416-417, 445, 454-455, 458, 506.
Türkiye Cumhuriyeti'nde: 392, 455, 458, 496.
İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı: 420.
İslamcılık, İslamcılık Hareketi: 199, 313-314, 332, 334, 361-363, 369.
İsmail Galip (1848-1895): 269.
ayrıca bkz. İsmail Ethem.
İsmail Hakkı Paşa (1876-1913): 340.
İsmail Kemal (Vlora): 345, 355.
İsmail Paşa (1830-1895): 96, 185, 186, 187, 240, 373.
İsrail, Türkiye'yle ilişkileri: 503.
İstanbul: 12-13, 15-30, 33-37, 39-40, 45-48, 50-53, 56, 58, 63-66, 69-70, 73-77, 79-80, 83-84-85, 87-90, 94, 96-97, 99-100, 103, 106, 108-109, 113, 115, 117-129, 132, 134-135, 137, 139-144, 147, 149, 156-158, 163-164.
müttefik işgali: 59, 87, 89, 132, 179-180, 389, 470.
yangınlar: 30, 56, 77-78, 287, 430.
nüfusu: 73, 92, 122, 149, 153, 235, 249-250, 255, 257-258, 291, 294, 356-357, 391, 425, 441, 446, 469, 507.
taşra teşkilatı: 26, 31, 34, 70, 71, 73-74, 97, 100, 107, 151, 178, 188, 217, 282, 297, 319, 344.
limanı: 59, 81, 91, 184, 241, 291.
karışıklıklar: 33, 256, 348.
sağlık sorunları: 106, 164, 174, 185, 192, 267, 331, 366, 368, 415, 433, 449, 453, 464, 478, 496, 506.
maliyesi: 28, 72, 116, 133, 240.
Yunan emelleri: 32-34, 36, 39, 43-46, 58-62, 68, 90, 163, 164, 192-193, 203, 230, 237, 246, 249, 255-258, 261, 317, 321, 329, 333, 344, 350, 352, 374, 377, 383, 391, 393, 405-406, 408, 420-432, 435, 504-506.
Rus emelleri: 26, 29, 32, 39-44, 49, 52-53, 55, 58, 61-64, 71, 75, 77, 81, 87-90, 94, 96, 120, 152-153, 156, 168, 174-179, 181, 187, 189, 190-191, 193-194, 198, 200-201, 205-206, 208-209, 216-218, 226, 228-230, 233-238, 244-247, 251, 256, 260-262, 269, 273, 275, 280, 298, 307, 313-317, 347, 349, 372-373, 375-378, 380-382, 384-387, 389, 392-393, 412, 416, 418-421, 423, 425, 450, 467.
mülteci sorunları: 151-153, 457.
İstanbul Anlaşması (1915): 382.
İstanbul Bankası: 132.
İstanbul Ordusu: 119.
İstanbul Tersane Konferansı: 145-147, 199, 360-361.
İstanbul Müderrislik Payesi: 69.
İstanbul Ticaret Odası: 283.
İstanbul Üniversitesi: 17, 293, 323, 361, 397, 457, 485.
istatistikler: 298, 302, 480.
istihdam kısıtlamaları: 460, 472.
İstiklal Mahkemeleri: 76-77, 108, 114, 121, 124, 155, 223-224, 267-270, 299-301, 331, 343, 366-367, 370, 418, 450-451.
istinaf: 269, 301.
İsviçre: 160, 252, 455.
isyanlar: 40, 65, 81, 192, 377, 417.
iş adamları: bkz. tacirler.
İş Bankası: 460, 462, 510.
İşkodra: 119, 125, 191, 243, 248, 345, 352, 354.
İtalya: 159, 182, 187, 202, 275, 281, 289, 303, 315, 338, 346, 347-348, 350-351, 355, 382-383, 405, 418, 426, 428, 446, 467-468, 495.
Tunus'taki girişimleri: 75, 94, 204,

210, 227, 239-240, 249, 271, 274, 291, 313.
Trablus Savaşı: 62, 119, 125, 338, 348, 390.
Osmanlı borçları: 440.
ithalat, ithalat vergileri: 140, 159, 290, 369, 469, 475.
İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti: 336, 363.
İttihad-ı Osmani Cemiyeti: bkz. İttihat ve Terakki Cemiyeti.
İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası: 309-310, 318, 320, 322, 328-331.
İzmir: 13, 39, 65, 70, 74-75, 117, 120-121, 125, 156-158, 160, 195, 252, 261, 266, 271, 281, 285, 291, 293, 335, 369, 383, 392-393, 405- 406, 418, 422-425, 429, 430, 433, 436, 504.
İzmit: 32, 48, 109, 117, 121, 158, 278, 282, 288, 382, 424, 426, 429, 439.
İznik: 429.
İzzet Mehmet Paşa, Topal (1793-1885): 56.

- *J* -

Jandarma: 198, 224, 245, 252, 254, 260-261, 319, 342, 352, 366, 369.
Journal de la Chambre de Constantinople: 283.
jurnal: 265.
(La) Jeune Turquie: 309.

- *K* -

Kabatepe: 379.
Kaçar hanedan: 42.
kadastro: 37, 70, 121-122, 124, 126, 130, 144.
kadı: 26, 28, 30, 118, 119, 123.
kadınlar: 132, 328, 363, 367, 404, 406, 448, 455, 463, 492.
kadınların özgürlüğü: 367.
kâğıt, kâğıt sanayii: 116, 138, 210, 305.
kâğıthane: 27, 116.
Kahire: 36, 63, 69, 90, 117, 240, 242, 383.
kahve, kahvehane: 290.
kahya (kethüda): 76.
kaime, kaime-i mutebere, evrak-ı sahihe (kâğıtpara): 131, 132.
Kale-i Sultaniye Barışı (1809): 39.
kalemiye: 15, 68, 69, 98, 123, 213, 306.
kalyonlar katibi: 56.
Kâmil Bey: 266.
Kâmil Paşa, Kıbrıslı Mehmet (1832-1913): 15, 19, 323-324, 353-355, 398.
kamu (bayındırlık) hizmetleri: 13, 67, 76-77, 99, 114, 121, 123, 126-129, 137, 143, 145, 155, 157-158, 162, 199, 220, 222-223, 225, 240, 260, 265, 270, 272, 293, 305, 314, 339, 341-343, 346, 357, 359, 361, 368-369, 392, 396, 415, 455-456, 460, 462-465, 476, 478, 480, 482, 484, 491-494, 500.
kanalizasyon: 128, 366.
Kandiye: 256.
Kanlıca: 128.
Kanun-u Esasi: bkz. Anayasa.
kapıkulu: 35, 52, 54
kapitülasyonlar: 289, 359, 372, 411, 422.
kapudan-ı derya, kapudan paşa: 32, 34, 56, 66, 72, 87, 103, 109, 115.
Kapudan-ı Ticaret Mektebi: 302.
Karaağaç: 434.
Karabekir, Kâzım (1882-1948): 19, 403, 405-408, 449.
karaborsa: 469.
Karabük: 463, 465.
Karadağ: 189-191, 201-202, 208-209, 218, 224, 226-228, 229, 232, 234, 238, 243-244, 248, 274-275, 333, 345-347, 350-352, 355-357.
Karakol Cemiyeti: 403.
(ayrıca: bkz. Müdafaa-i Milliye).
Karaman: 26, 160, 439.
Karamanlis, Konstantin (1907-): 505.
karantina: 37, 306.
Karaosmanoğlu: 26, 28, 42.
kararname: 211, 326, 357, 366.
Karatodori Paşa, Aleksandr (1833-1906): 237, 256, 265.
Karay, Refik Halit: 397.

İkarayorgi, Corc Petroviç (1762-1817): 189.
Karlofça Antlaşması (1699): 44.
karne yöntemi: 469.
I. Karol (1839-1914): 209.
Kars: 60-61, 120, 178-179, 229-230, 232, 235-236, 238, 376, 385, 387-388, 391, 394, 405, 412, 419, 423, 471.
Kartal: 160.
kasaba: 118, 132, 143-144, 157-158, 162, 356, 376, 453, 483.
Kasımpaşa: 109.
Kastamonu: 158, 288.
katliamlar: 9, 254.
katolikos: 163.
Kavala: 356.
kavas: 76.
kaymakam: 52, 69, 145, 193.
Kayseri: 250.
kaza: 29, 119-122, 124, 136, 155, 158, 193, 223, 249-250, 304, 328, 367, 415, 473.
Kazaklar: 52, 152.
Kazan: 87, 245, 316.
kazasker: 67, 69, 108.
Kâzım Nami: bkz. Duru, K.
keçe: 290.
Keldani: 292.
Kemal, Mustafa, bkz. Atatürk.
Kemalizm: 443, 449, 452.
kent yaşamı: 128, 293.
kereste: 139, 202, 290, 462, 464.
Kerkük: 379, 389.
keten bez: 290.
kethüda: 76.
Kıbrıs: 88, 237, 240-241, 270, 275, 291, 314, 344, 354, 373, 375, 483, 487, 495, 504-506.
    Yunanlıların ilhak çabası: 192, 200, 245, 247, 257, 332, 347, 350, 352, 373, 504.
    Türk çıkartması: 372.
Kırklareli: 352.
kışlalar: 32, 51.
kıyafet kanunu: 451.
kibrit: 290, 462.
Kilikya: 63, 81, 87, 154, 376, 383, 385, 390-393, 403, 422, 428.
kiliseler: 184, 259.
kimlik cüzdanı: 249.
kimya bilimi, sanayii, eğitimi: 144, 146, 282, 304, 461.
King-Crane komisyonu: 394.
Kisselev, Kont Paul (1788-1872): 174.
kitap, kitap yayımcılığı: 166.
kneze: 41.
kocabaşı: 76.
Komanovo: 350, 352.
komiser: 237, 242.
Komünist Örgütleri Merkez Bürosu, Doğu Halkları: 404.
Komünistler, Türkiye'de Komünist faaliyeti: 419.
Konferanslar: 145-147, 199, 360, 361.
konserler: 80.
Konstantin, I. (1868-1923): 256, 374, 425, 431, 505.
konutlar, konutlandırma: 483.
konyak: 290.
Koraltan, Refik (1891-): 474.
Kore Savaşı: 471, 503.
Korent Kanalı: 45.
Kosova: 243, 257, 259-260, 345, 352.
Kossuth, Lajos: 173.
koyun derisi: 290.
Kozan: 98.
köleler, kölecilik: 37, 58.
Köprülü, Mehmet Fuat (1890-1966): 83, 361, 369, 397, 453, 474, 477, 488.
Köstence: 157, 178.
köyler, köyde ilerlemeler: 55, 124, 130, 136, 193, 457.
Köylü Partisi: 479, 482.
krom: 287, 465, 468, 475.
Krupp: 120, 298.
Kuban:152.
Kudüs: 18, 62, 103, 176, 319, 386.
Kuleli Kışlası; askeri lisesi: 100, 466.
kumaş: bkz. tekstil.
Kumkale: 379.
Kuran: 12, 68, 98, 136, 167, 184, 211, 304, 324, 339, 363, 437, 456.
kurena: 116.
kurşun, kurşun madenleri: 160, 287.
Kuşadası: 430.
Kutsal Kentler (Harameyn): 67, 108.
kutsal yerler (Kudüs'teki): 93, 96, 175, 176.

Kutuzoff, Prens Mihail (1745-1813): 40.
Kuvayı İntizamiye: 417.
Kuvayı Milliye: 437, 438.
Küçük Çekmece: 282.
Küçük Kaynarca: 97, 177.
Küçük Meclis: 119.
Küçük Mecmua: 361.
(ayrıca bkz. Ziya Gökalp.)
kültür, kültürel gelişme: 50, 68, 142-143, 147-148, 163, 166, 248, 269, 304, 307, 313-315, 327, 356, 360, 362, 444, 453, 476, 487, 492.
Kütahya: 33, 63, 90, 424, 426.
kütüphaneler: 12.

- L -

lağımcıyan, Lağımcı Ocağı: 126.
laiklik: 124, 199, 334, 346, 367, 416, 443, 449, 454, 458, 481, 495, 500.
laikliğe muhalefet: 123.
Latinler: 176.
Lawrence, T.E. (1888-1935): 384.
Layard, Sir Henry (1817-1894): 230.
Lenin, Nikolai: 316.
Leon: 132, 315.
Levantenler: 186.
Leventçiftlik, Levent: 28, 51.
Lionos et Cie: 281.
Libya: 35, 119, 292, 316, 381-382, 442.
liman tesisleri: 139, 158, 179, 238, 279, 325, 382, 463.
Liman von Sanders, Otto (1855-1929): 368, 373, 391, 401.
Limni Adası: 261.
limon: 290, 459.
Limpus, Arthur H.: 368.
liseler: 144, 351.
liva: 124.
Lloyd George, David (1863-1945): 156, 387, 394, 405, 431.
Londra: 13, 17-18, 20-22, 24, 50, 59-60, 83, 85, 88, 90-91, 94-95, 103, 117, 157, 167, 170, 176, 194, 214, 242, 274, 309, 315, 327, 353-355, 382, 398, 400-402, 424-425, 429-430, 437, 439-440, 467, 504, 508.
1827 Antlaşması: 59.
1840 Antlaşması: 89.
1871 Konferansı: 194.
1913 Konferans ve Antlaşması: 354.
1915 Antlaşması: 382.
1921 Konferansı: 424.
1922 Konferansı: 432.
1960 Konferansı: 504
Lozan Konferansı: 433.
Lübnan: 42, 62, 89, 96, 160, 172-173, 182-184, 227, 270, 291, 394.
Lüleburgaz: 352.
Lütfullah: 311.

- M -

Maadin Nezareti: bkz. Madenler Bakanlığı.
maarif emini: 456.
Maarif Hisse-i İanesi: 302.
maarif müdürü: 147, 456.
Maarif Nezareti, Maarif-i Umumi Nezareti: bkz. Milli Eğitim Bakanlığı.
mabeyn: 218, 236, 334.
mabeyn müşiri: 264.
mabeyinci: 264.
Macaristan: 44, 152, 173, 175, 181, 187-188, 190, 200-201, 275, 395, 445.
Osmanlılarla ilişkiler: 275, 395.
Paris Barış Antlaşması'nda rolü: 393.
Türkiye'yle ilişkiler: 445.
Maçka: 79, 216.
madenler, madencilik: 101, 137, 140, 160, 286, 463.
mağazalar: 126, 462.
Mahalli İhtiyaç Komisyonları: 458.
mahkemeler: 98, 124-125, 155, 186, 193, 224, 260-261, 267-268, 272, 330, 336, 338, 363, 435, 490.
Mahmut Celâleddin Paşa, Damat (1853-1903): 20.
Mahmut, II. (1785-1839): 7, 11, 16, 25-26, 28, 30-35, 38-41, 43, 46-50, 52-66, 69-81, 86, 88, 90-91, 103, 106-110, 116, 118, 125-126, 130, 132, 135,-136, 141-143, 150, 156, 159, 167-169, 188, 203, 211, 311.
Mahmut Şevket Paşa: bkz. Şevket Paşa.
mahreç mollası payesi: 69.

Makarios, III. (1913-   ): 504-505.
Makbule Hanım (1885-1956): 451.
Makedonya, Makedonya sorunu: 40, 45, 55, 65, 152-153, 189-190, 204, 237-238, 243-244, 247, 252, 255-262, 292-293, 319-321, 331, 333, 335, 337-339, 342, 344, 348, 350, 352-353, 356-358, 366, 374-375, 445.
Makedonya Dış İhtilâl Örgütü: 259.
Makedonya İç İhtilal Örgütü: 259.
Malatya: 160.
Malcolm, Sir John: 43.
mali örgütler: 157.
maliye, mali sorunlar, reformlar: 185, 197, 204.
Maliye Bakanlığı: 106, 122-123, 133-134, 139, 168, 268, 275-276, 349, 367, 369.
Maliye Hazinesi: bkz. Hazine.
maliye müsteşarı: 107.
Maliye Nezareti: bkz. Maliye Bakanlığı.
Malumyan, K: 320.
Malta: 397, 413, 428, 432.
Manastıı, manastırlar: 119-120, 158, 183, 234, 243, 248, 256-257, 259-260, 282, 321-323, 335, 345, 350.
mandalar: 394-395, 406, 410-411, 424, 434, 446.
manga: 119.
manganez: 160, 287, 388, 468, 475.
Manisa: 410, 430.
Mansure Ordusu, Muallem Asakir-i Muhammediye: 51-57.
Mansure Hazinesi: 67, 72.
mantık dersleri: 144, 304.
Marmara Denizi ve Adaları: 412, 127, 156, 279.
Marmaris: 392.
Marshall, Sir William: 381.
Marshall Planı: 471.
Marsilya: 281.
Maruni: 172, 182-184, 292, 309.
Masarifat Nezareti: 72.
masdariye resmi: 138.
Massis: 163.
Matbaa-i Amire: 269, 305.
matematik, matematik dersleri: 78-79, 142-144, 146, 166, 203, 282, 304.
Maude, Sir Frederick (1864-1917): 380.
Mavera-i Kafkas Cumhuriyeti: 388-389.
Mavrokordatos, Aleksandr (1791-1865): 45.
mazbata: 91.
McMahon, Sir Henry: 383.
Mecelle, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye: 17, 98, 102, 156, 455.
meclisler: 67-68, 105, 107, 118-119, 121-122, 124, 147, 164-165, 182, 201, 223, 231, 260, 296, 334.
Meclis-i Âyan: 221.
Meclis-i Ebniya: 125.
Meclis-i Emanet: 128.
Meclis-i Hass, Meclis-i Hass-ı Vükelâ: 67.
Meclis-i Hass-ı Umumi: 110.
Meclis-i Maarif-i Umumi: bkz. Maarif Şurası.
Meclis-i Maliye: 107.
Meclis-i Mebusan: 24, 221, 323, 438.
Meclis-i Meşayih: 367.
Meclis-i Muhasebe-i Maliye: 107.
Meclis-i Nafia: 67.
Meclis-i Tanzimat: 15, 211-214, 325-326, 327.
Meclis-i Ticaret: bkz. Ticaret Mahkemesi.
Meclis-i Umumi: 114, 124, 129, 338.
Meclis-i Umumi-i Milli: 338.
Meclis-i Umumi-i Vilayet: 124, 129.
Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye: 8, 68, 86, 94-95, 98, 100, 103, 110-113, 211-214, 324-325, 327.
Meclis-i Zabıta: 126.
Mecma-i Asâr-ı Atika: 147.
Mecmua-i Fünun: 146.
Medeni Kànun: 106, 455, 459.
Medine: 56, 135, 382, 384. (ayrıca bkz. Kutsal Kentler)
medrese: 48, 93, 94, 146, 366.
Mehmet, Akif: bkz. Ersoy, M. Akif.
Mehmet Ali Paşa, Damat (1813-1868): 42, 46, 57-58, 60, 62-65, 75, 80-81, 87, 89-90, 103, 184-185, 188, 192, 355.
Mehmet, VI. Vahdettin (264, 389): 264, 389.
Mehmet Efe: 424.

Mehmet Emin Paşa, Kıbrıslı (1813-1881): 103.
Mehmet Emin Rauf Paşa (1780-1859): 66, 86, 88.
Mehmet Fuat Paşa: bkz. Fuat Paşa.
Mehmet Murat: bkz. Mizancı Murat.
Mehmet Paşa, Hafız: 266.
Mehmet Reşat (1844-1918): 309, 338, 349, 389.
Mehmet Rüştü Paşa, Mütercim (1811-1882): 104, 195.
Mehmet Rüştü Paşa, Şirvanizade (1828-1874): 195.
Mehmet Sait Galip Paşa: bkz. Galip Efendi/Paşa.
Mehmet Sait Halet Efendi: bkz. Halet Efendi.
Mehmet Sait Paşa, bkz. Sait Paşa, Küçük.
Mehmet Tahir Efendi, Kadızade (1747-1838): 46.
Mehterhane: 54, 71.
Mehter-i Hümayun: 71.
Mekatib-i Umumiye Nezareti: 142.
Mekhitar, Petrosyan (1676-1749): 163.
Mekke: 56, 135, 382-384.
Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Fünun-u Harbiye, Mekteb-i Ulum-u Harbiye: bkz. Harbiye.
Mekteb-i Hukuk-u Şahane: 149, 300, 302.
Mekteb-i İrfaniye: 78.
Mekteb-i Maarif-i Adliyye: 78.
Mekteb-i Maarif-i Edebiye: 78.
Mekteb-i Mülkiye: 125, 145-146, 149, 227, 265, 271, 297, 457.
Mekteb-i Mülkiye-i Baytar: 149.
Mekteb-i Mülkiye-i Tıbbiye-i Şahane: bkz. Mekteb-i Şahane-i Tıbbiye.
Mekteb-i Sanayi: 149.
Mekteb-i Sanayi-i Nefise: 149.
Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi): 149.
Mekteb-i Şahane-i Tıbbiye: 78.
mektep: 78, 84, 108, 142, 168, 454, 514.
Mektub-i Sadr-ı Âli: 268.
Melen Ferit (1906-): 502.
Memlehe Müdürlüğü: 140.
Memleket Sandığı: 151, 283.
memur: 68, 70, 88, 104-105, 112, 121-122, 141, 145, 147, 169, 186, 188, 191, 196, 199, 231, 240, 248, 262, 265, 268, 271, 274, 296-297, 300, 305, 308-309, 311, 314, 331, 335, 343-344, 352, 358, 360, 407, 413, 421, 432, 472.
Memurin-i Mülkiye Komisyonu: 266, 297.
Menafi İane Hissesi: 283.
Menafi Sandığı: 136-137.
Menderes nehri: 158.
mendil: 290.
Menteşe: 383.
menzil: 70.
mercimek: 290.
Meriç nehri: 431.
merkezi hükümet: 66, 77, 105, 122, 123, 142, 312, 408.
Merzifon: 391.
Meşveret: 310.
metrik ölçü: 455.
Metternich, Klemens, Prens von (1773-1859): 58, 90.
Mevlevi Derviş Tarikatı: 33, 48, 335, 481.
meyve: 286.
Mezahib-i Gayr-ı Müslim Dairesi: 106.
mezarlıklar: 162.
Mısır: 26, 32, 35-39, 42, 46, 50, 52, 57, 59, 61-64, 67, 70, 75, 80, 81, 87-91, 94, 96, 104, 117, 125, 141, 147, 156, 170, 172, 176-177, 184-187, 192, 199, 210, 217, 227, 239-243, 249, 255, 257, 264, 270, 274, 279, 281, 285, 290-291, 309-310, 313-314, 323, 354, 373-376, 378-379, 381, 384, 386.
  Mehmet Ali Paşa dönemi: 46, 62-64, 75, 80-81, 87, 89.
  Osmanlı İmparatorluğu'nu istilası (1831-1833): 42.
  (1839): 81.
  I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı işgalleri: 309, 313, 314, 338, 347, 348.
Midhat Paşa, Ahmet Şefik (1822-1884): 21, 23-24, 42, 96, 99-103, 113, 115, 122-124, 136, 146, 194-197,

199, 201-202, 204-210, 218-220, 223-226, 231, 233-234, 262-263, 266, 269-270, 272, 283, 305, 309, 322.
anayasa savunucusu olarak: 101-102.
başvezir olarak: 195, 196.
azledilmesi ve mahkemesi: 100.
Midilli kruvazörü: 372.
Midilli Adası: 160, 261, 372, 437.
Midye: 353, 355, 382.
Mihran Efendi: 307.
Mihver Devletleri: 371, 374, 387, 434.
milis kuvvetleri: 224, 257.
millet (ulus): 23, 44-45, 76, 92, 106, 114, 119, 121, 124, 136, 141, 143-146, 148-149, 155, 161, 163-165, 170, 189, 203, 222-223, 225, 227, 233, 248-251, 259, 267, 299-300, 302-303, 306, 314, 317, 331, 334, 340, 355, 357, 361-363, 370, 409, 411, 414-415, 432, 438, 441, 443, 445-447, 452, 456, 467, 476-477, 479-480, 482, 484, 488-490, 494-495, 497, 499, 502.
millet (dini topluluk, cemaat): 161, 317.
millet mektepleri: 456.
Millet Partisi: 476-477, 479-480, 482, 484, 488, 495, 499.
Milletler Cemiyeti: 394, 445-446, 451.
Milli Birlik Komitesi: 486-488.
Milli Eğitim Bakanlığı: 447, 454, 457.
Milli Kongre: 396, 407.
Milli Selamet Partisi: 502.
Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti: 396.
milliyet: 162, 256, 267, 328, 344, 421, 435.
milliyetçilik: 44, 45, 168, 170, 171-172, 174-175, 181, 187, 241, 328, 343, 362, 409, 443-445, 454, 458.
Milne Hattı: 423.
mimarbaşı: 77.
Mınakyan, Mardiros (1837-1920): 167.
miralay: 52, 69, 119.
miras, veraset: 9, 11, 40, 87-89, 92, 155, 299, 459, 473, 491.
miri: 150.
Miri liva: 69.
Miri miran: 69.
Misak-ı Milli: 425, 428-429, 431, 434, 443.
Missolonghi: 45, 46.
misyonerler, misyoner okulları: 163, 205.
Mizan: 310.
Mizancı Murat, Mehmet (1853-1912): 310-312, 317, 333, 337.
modernleşme yanlıları: 364, 501.
Mondros Mütarekesi (1918): 21, 402.
Moniteur Ottoman: 65.
Montrö (Boğazlar Antlaşması) (1936): 435, 446, 467, 471.
Mora: 45-46, 50, 58-60, 90.
Morava Nehri: 258.
Moskova: 191, 404, 419-421, 423-425, 437, 439, 470.
Mostar: 191.
muhasebe, murakebe: 107, 144, 275-276, 304, 325, 342, 366.
Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye: bkz. Mansure Ordusu.
Muallem Bostaniyan-ı Hassa: 52.
Muallim Naci (1850-1893): 306.
Mudanya: 158, 160, 430-433.
Mudanya Mütarekesi (1922): 431-432.
Muhacirin Komisyon-u Ali: 268.
Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti: 426.
Muhammed Ali (Mehmet Ali) Paşa (1769-1849): 26, 32, 35-38, 42, 46, 50, 57, 58, 60, 62-65, 75, 78, 80, 81, 87-90, 93-94, 103, 184-185, 188, 192, 355, 496.
Muharrem Fermanı (1881): 274, 435.
Muharrir (Gazetesi): 307.
Muhasebat-ı Umumiye Dairesi: 196.
Muhasebe Kalemi: 107.
Muhassıl, Muhassıl-ı emval: 70, 118.
Muhbir (Gazetesi): 167.
muhtar: 21, 77, 84, 202, 209, 230, 232, 242, 297, 310, 332, 335, 349-353, 401.
Muhtar Paşa, Gazi Ahmet (1839-1918): 21, 202, 209, 230, 232, 242, 297, 310, 349-353, 401.
muhtesip: 76, 137.
mukataa: 182, 275.
Mukata'at Hazinesi: 57, 67.
Murray, Sir Archibald: 386.

Mustafa Asım Efendi, Mekkizade (1773-1846): 46.
Mustafa Fazıl Paşa (1829-1875): 156.
Mustafa IV. (1781-1808): 25, 30, 31, 33.
Mustafa Kemal: bkz. Atatürk.
Mustafa Reşit Paşa, Koca (1800-1858): 11, 20, 49, 66, 68, 81, 86-91, 93-103, 106, 109, 111-112, 118-120, 127, 130, 133, 138, 145, 168-169, 173, 175-177, 239, 265, 269.
Mustafa Sabri: 364.
Mustafa Suphi: 404, 419, 420.
Mustafa Suphi (Ö. 1921): 420.
Mustahfız: 135, 298.
Musul: 288, 376, 378-379, 381, 383, 389-391, 395, 434, 436, 445.
Muş: 378, 383, 385, 388.
mutasarrıf: 122, 183.
Mutedil Liberaller: 340.
Mübayn-i Hümayun: 102.
Müdafaa-i Hukuk-u Anadolu ve Rumeli Cemiyeti: 404-405, 408-410, 426, 428, 449.
Müdafaa-i Milliye Teşkilatı: 421.
Müdür: 12-13, 70, 105, 275, 282, 289, 296, 367.
müfettiş: 99, 106, 123, 258, 284, 301, 405-406, 417.
müftü: 67, 333, 356.
Mühendislik okulları: 78-79.
Mühendishane-i Bahr-i Hümayun: 78, 145.
Mühendishane-i Berr-i Hümayun: 78, 145.
Mühimme Odası: 268.
mühürdar: 90, 307
mülk: 77, 126, 129, 130, 150, 470.
Mülkiye Mektebi: 302, 310.
mülkiyet, mülk sahipliği: 92, 150, 151, 192, 459, 473, 488, 491, 497.
mülteciler: 94, 151, 153-154, 224, 294.
mültezim: bkz. iltizam.
mürettebat: 118, 392.
mürur tezkeresi: 70.
müruriye resmi: 138, 140.
Mürzteg Reform Programı (1903): 260.
müskirat resmi: 139-140.
müslümanlar, müslüman milleti: 9, 135, 144-145, 149, 154, 161, 166, 172, 183, 192, 201, 205, 253-254, 256, 258-259, 292, 295, 331, 333-334, 336, 364, 376, 470.
müsteşar: 72, 106-109.
müşir: 69, 74, 108-109, 120, 145, 264, 427.
müzakerât: 115.
Müze-i Hümayun: 147.
müzik, bando, mehter: 362, 453.

- N -

Nafia Nezareti: 282.
NATO: 471, 502-506.
Nubar Paşa (Nubaryan, 1825-1899): 240.
Nur, Rıza (1879-1943): 340, 433.
nurcu: 364.
Nursi, Said-i (1867-1960): 364.
nüfus istatistikleri: 17.
nüfus sayımı: 70, 84, 105, 107, 214, 377.

- O -

Obrenoviç hanedanı: Mihail (1823-1868): 41, 61, 188-190.
Milan: 88, 188, 189.
Miloş (1780-1860): 41, 61, 88, 188, 189.
Odessa: 178.
Ohri: 257, 321, 350, 356.
Okyar, Ali Fethi (1880-1943): 450-451.
Okyar, Osman: 483.
onbaşı: 58, 119.
ondalık sistem: 289.
Ondört İlke Deklarasyonu (1918): 387, 390, 394.
Oniki Ada: 422.
okullar, okul yapımı: 37-38, 78-80, 97, 108, 124, 142-146, 149, 162, 174, 184, 189, 192, 204, 254, 260, 269, 280, 297, 302-303, 359, 367, 381, 444, 447, 483.
okur yazarlık: 304, 457.
opera: 80, 166-167.
Orbay, Hüseyin Rauf (1881-1964): 390, 407, 428-429, 449, 466.
Organik yönetmelik: Romanya için: 256.
Girit için: 256.

Oriov, A.F.: 64.
Orman Nezareti: 268.
Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti: 268, 282.
ormancılık nizamnameleri: 288.
Orta Oyunu: 167.
orta sınıf: 141, 150-151, 255, 472, 494.
Ortodoks kilisesi: bkz. Rum Ortodoks Kilisesi.
Osman Hamdi (1842-1910): 269.
Osman Paşa, Gazi (1832-1897): 232, 236, 264, 313.
Osman Paşa, Topal: 192.
Osmanlı (Gazetesi): 251, 266, 304, 307, 310, 312, 316-317, 332, 335-337, 340, 343, 346, 353, 360-361, 396, 404, 411, 418, 432, 447, 451, 473-474, 482-483, 485.
Osmanlı Ahrar Fırkası: 332-333, 348.
Osmanlı Bankası: 132, 254, 261, 265, 274, 369, 461.
Osmanlı Demokrat Fırkası: 335.
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti: 320.
Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası: 396.
Osmanlı İmparatorluğu, Müttefik işgali: 59, 87, 89, 132, 179-180, 389, 470.
Ortadan kaldırılması: 87, 89, 132, 179, 180.
Osmanlı Liberalleri Kongresi (1902): 312.
(1907): 312.
Osmanlı Sosyalist Fırkası: 340.
Osmanlı Türkçesi: 13, 144, 269, 307, 310.
Osmanlılık: 165, 170, 199, 309, 314, 316-317, 328, 345, 361, 363.
Oteller: 126.

- Ö -

ödünç verme-kiralama anlaşmaları: 470.
öğretmenler, öğretmen yetiştirilmesi: 38, 136, 147, 200, 457, 473.
ölçüler: 32, 289, 297, 455.
Ömer Lütfü Paşa (1806-1871): 191.
Ömer Seyfettin (1884-1920): 361.
örfi: 70, 118, 138, 413.
örnek çiftlikler: 282, 284.
özel girişim: 150, 476-478.

- P -

Pakistan, Türkiye'yle ilişkileri: 503.
Palmerston, Lord (Henry John Temple 1784-1865): 62, 64, 80-81, 87, 89-90, 94, 179, 188.
pamuk, pamuklular: 37, 185, 242, 285-286, 288, 290, 460, 462, 465.
para: 43, 53-55, 57, 60, 70, 72, 74, 92, 109, 121-122, 125-126, 128, 130-133, 135-137, 140, 142-144, 146-147, 181, 186, 188-189, 197-198, 206, 210, 220, 229, 231, 235, 239-240, 259, 261, 267, 274, 276, 283-285, 304-305, 307, 320, 333, 339, 351, 359, 366, 367, 369, 381, 383-385, 413, 418, 422, 426-427, 434, 456, 460-462, 466, 469-470, 475, 478, 480-482, 484, 492, 500- 501, 505
Paris: 13, 17-19, 21, 23, 33-34, 50, 64, 90, 93, 95-96, 100, 117, 127, 157-158, 168-170, 175, 180-183, 189-191, 193-195, 211, 228, 238, 274, 309-310, 312, 315-316, 320, 323, 325, 329, 332, 340, 393, 395, 400, 402, 406, 451.
Konferansı ve Barışı: 193.
1869 Konferansı: 193.
1918-1919 Konferansları: 395.
parlamento: 115, 169-171, 199, 207, 218-221, 223, 225, 227-228, 230-231-234, 263, 268, 272, 300, 304, 310, 321-322, 329, 334, 338-344, 348-349, 357, 359, 371, 373, 412-414, 488.
pasaport: 70.
paşa: 11, 15-16, 18-30, 32-35, 40-46, 49-60, 62-66, 68, 71, 75, 79-81, 83, 85-91, 93-95.
Paşabahçe: 160.
patates: 459.
patent vergisi: bkz. gelir vergisi.
patrik: 161, 163-165, 203, 251.
Pazarcık: 205.

pazarlar, pazar nizamnameleri, vergileri: 184.
peçe: 455.
Peker, Recep (1888-1950): 453, 475.
Pertev Efendi, Mehmet Sait (1785-1837): 66, 90.
petrol, petrol imtiyazları, petrol kuyuları: 379-381, 383, 388-389, 391, 395, 445, 462, 473, 480, 506.
Petroviç, Nikola (1841-1921): 191.
Philiki Hetalria: 44, 45.
Pilevne Kuşatması: 264.
pirinç: 37, 290, 344.
pirot: 232, 238.
piskoposlar: 164, 165.
piyade: 37, 51-52, 58, 73, 75, 76, 108, 119, 120, 267, 344.
planlama: 369, 483, 485, 487, 492, 495, 499.
Polatkan, Hasan (1915-1961): 488.
polis: 50, 70, 76-77, 105, 115, 118-119, 125-127, 174, 254, 260-261, 265-266, 270, 277, 296, 309, 319, 321, 324, 330, 337, 342-343, 359, 366, 387, 392, 413, 484, 485.
gizli polis: 265.
Polonya: 152, 175, 181, 187, 387, 467, 468.
poligami: bkz. çokeşlilik.
Pomaklar: 204.
Pontus: 391, 406.
Portekiz: 62.
postane, posta sistemi: 70, 108, 141, 156-157, 204, 214, 246, 249, 251-252, 259, 268, 280-282, 293, 320, 325, 332, 342, 351, 358, 421, 435.
yabancı postaneler: 280, 281, 293, 358.
Poti: 152.
Preveze: 352.
Prenslikler: 44, 61, 174-177, 179, 182.
Priştina: 352.
Prizren: 125, 248.
profesörler: 457, 481-482.
Protestanlar: 163, 249-250, 255, 292, 294-295, 296, 303.
Prusya: Osmanlılarla ilişkileri: 53, 73, 75, 87, 120, 173, 178-179, 187, 189, 190, 192, 193.
Osmanlı hizmetindeki danışmanları: 75.
Kırım Savaşı: 93, 107, 112, 121, 123, 126, 132, 143, 146, 156, 163, 165, 171, 173, 177, 178, 181, 182, 189, 191, 239.
Prut Nehri: 44, 177.
psikoloji: 360.
pullar: 281.

- *R* -

radyo: 493.
Radloff, Vassili (1837-1919): 315.
raftiye resmi: 138.
Raglan, Lord (1788-1855): 178.
Ramla: 186, 386.
Raşit Paşa, Mehmet (1824-1876): 208.
RCD: 503.
reaya: tâbi sınıf: 170, 203, 318.
redif: bkz. yedekler.
Redif Paşa, Mehmet (Ö. 1905): 218, 231.
reform deklarasyonları, fikirleri, teklifleri: 7, 9, 11, 16, 21-23, 25-27, 32, 34-35, 38, 46, 48-50, 52, 55, 56-57, 64-66, 68, 72-73, 84-86, 88, 91, 94, 96, 100-102, 104, 106, 110, 112, 115, 121-123, 129-130, 132, 158, 162-165, 169-170, 180, 184, 194-197, 201-202, 206, 211, 219, 227, 238, 255, 259-261, 264, 269-272, 275-276, 296-297, 300-301, 310, 318, 324-327, 344, 351, 362, 366-367, 369, 396-397, 443-444, 454, 467, 476, 496, 498, 502, 508.
Reicstadt Anlaşması (1876): 209, 226.
reis: 33-34, 49, 56, 66, 90, 106, 127.
reis ül-küttap: 33-34, 49, 66.
resm-i damga: 138.
Reşadiye (gemisi): 369.
Reşit Mehmet Paşa (Ö. 1836): 62-63, 66.
Reşit Paşa, Mustafa: bkz. Mustafa Reşit Paşa.
Riggs, Elias: 163.
Rize: 251.
Robert Kolej: 270, 303, 397.
Rodos adası: 117, 305, 307, 351, 422.
Rodop dağları: 395.

romanlar: 166, 265, 308.
Romanya: 153, 157, 174-175, 189, 203, 209, 217, 226-228, 230, 234, 238, 243-244, 258, 310, 356, 374, 395, 445, 467, 468.
I. Dünya Savaşında: 356-357.
Makedonya sorunu: 357.
Türkiye'yle ilişkileri: 445.
ruhsatname: 140.
Rum Ortodoks milleti, kilisesi: 164, 258.
Rumeli: 18, 24, 26-27, 29, 55, 67, 69, 74, 99, 106-108, 117, 119, 121, 128, 134, 136, 151-153, 157-158, 160, 198, 217, 236-238, 244-247, 255-256, 259, 270, 275, 321, 352, 354, 410, 426, 449.
Rumeli Feneri: 128.
Rumeli Vilayetleri Reform Komisyonu: 158, 259.
Rusçuk: 15, 29, 32, 34, 40, 60, 71, 124, 157, 205, 229, 233.
Rusya: Osmanlılarla ilişkileri: 11, 21, 31, 36, 38-40, 43-44, 58-62, 64, 75, 84, 87-89, 94, 159, 173-181, 187-189, 193-194, 198-205, 209, 217-218, 224, 226, 228-230, 233-238, 244, 247-248, 252, 254, 260, 262, 274, 280, 289, 294, 303, 310, 313, 316, 323, 348, 350, 356, 370-376, 378, 382-387, 389, 391, 393, 404, 408, 416, 419-420, 463, 467-469, 503, 505.
İstanbul'a müdahalesi: 39.
Osmanlı hizmetindeki danışmanları: 44, 47, 48.
Kırım savaşı: 93, 107, 112, 121, 123, 126, 132, 143, 146, 156, 163, 165, 171, 173, 177-178, 181-182, 189, 191, 239.
Balkanlar'a müdahalesi: 374.
Ermeni isyanında rolü: 248-249.
Prensliklerin işgali: 58, 61, 177, 181, 203.
Osmanlılarla ticareti: 249.
Osmanlı İmp.'da posta hizmetleri: 156, 280, 281-282.
Balkan savaşlarında rolü: 293, 294, 313.
I. Dünya Savaşı'nda rolü: 243, 255, 262.
Rüstem Paşa: 184.
Rüsumat emaneti, emini: 139, 287.
rüsum-u sitte: 125, 130.
Rüşdiye: 142-144, 148-149.
rüşvet: 31, 36, 69, 70, 297, 299, 319.
rütbe: 54, 68-69, 105, 111, 170, 297, 337, 411, 447, 455.
rüus: 147.

- *S* -

Sâdabat Paktı: 446.
Sabah (Gazetesi): 307
Sabahattin, Prens (1887-1948): 311-312, 316, 320, 332, 355.
(ayrıca bkz. Damat Mahmut Celaleddin Paşa).
sadaret kethüdası: 66, 105.
sadaret müsteşarı: 105.
Sadaret-i Uzma, sadr-ı azam, sadrazam: bkz. başvezir.
Sadullah Paşa, Rami (1838-1890): 237.
Saffet Efendi, Paşa, Mehmet Esat (1814-1883): 216.
sağır dilsiz okulu: 149.
sağlık, sağlık tedbirleri, örgütleri: 106, 164, 174, 185, 192, 267, 331, 366, 368, 415, 433, 449, 453, 464, 478, 496, 506.
Saint Germaine Antlaşması (1920): 395.
Saint Jean de Maurienne Antlaşması (1917): 383, 392.
Saint Petersburg: 75, 93, 94, 193, 216, 234, 356, 376.
Saint Slava, Sırp Milliyetçi cemiyeti: 40, 259.
Sait, Şeyh Kürt Sait (1865-1925): 450, 507.
Sait Halim Paşa (1863-1921): 355, 358, 371-373, 386, 397.
Sait Mehmet Paşa: 66.
Sait Paşa, İngiliz Mehmet (1830-1895): 236.
Sait Paşa, Küçük Mehmet (1838-1914): 227, 264, 270, 271.
Saka, Hasan Hüsnü (1886-1960): 475.
Sakarya nehri: 382, 426.
Sakarya Savaşı: 426.

Salih Paşa, Salih Hulûsi Keyrak (1864-1939): 410, 411, 413.
Salisbury, Lord Robert Cecil (1830-1903): 224-225, 254, 322.
Samos: 117, 246.
Sampson, Nikos: 505.
Samsun: 23, 158, 369, 391, 405-407, 408, 440, 507.
San Remo Konferansı (1920): 424.
Ayastefanos (Yeşilköy) Konferansı ve Antlaşması (1876): 75.
sanat: 162, 308, 362.
sanayi, sınai gelişme, üretim: 37, 44, 67, 91, 107-108, 133, 138, 146, 149-150, 154, 159, 174, 184, 186-187, 197, 239, 283, 289, 295-296, 302, 460-464, 487, 500, 509.
sanayi bankaları: 278.
sanayi işçileri: 500.
Sanayi Kredi Bankası: 461.
Sanayi Mektebi, Mekteb-i Sanayi: 149.
sancak: 52, 73, 118-119, 121, 123-124, 131, 133, 155, 158, 172, 203, 223, 227, 345.
sansür: 199, 206, 304, 306-307, 309, 330, 339, 342, 371, 397, 483, 491.
Saraybosna: 191, 313.
sarfiyat resmi: 141.
sarık: 80, 455.
Sarıkamış: 376.
Saruhan: 42.
Sasun, Ermeni isyanı: 253.
Sebil-ür Reşad: 364.
sebzecilik: 286, 459-460.
seçim yasaları: 331, 476.
seçimler: 121, 182, 227, 232, 245, 333, 339, 411, 413, 446, 475, 482, 489, 491, 497.
(1876-1877): 132
(1908): 332-339.
(1912): 349.
(1919): 411.
(1923): 449.
(1946): 448,474, 475.
(1950): 476-477, 479
(1954): 482-483.
(1957): 484-485.
(1961): 487, 490-497.
(1964): 497-498.
(1966): 499-500.
(1968): 500.
(1969): 500.
(1973): 502, 506.
Sefer Efendi: 265.
Segban-ı Cedit: 28-29, 31.
Selâmet-i Âmme Heyeti: 397.
Selâmet-i Umumiye Kulübü: 335.
Selânik: 36, 158, 320, 338, 353, 356.
Selim Giray: 29.
Selim Melhame Efendi: 282.
Selim Paşa, Senderli (1771-1831): 58, 90.
Selim, III (1761-1808): 16, 25-26, 30-34, 37, 51, 53, 55-56, 66, 79, 81, 86, 101, 141, 200.
Selimiye kışlası: 178-179.
Senato: bkz. Meclis-i Ayan.
Senato: bkz. Cumhuriyet Senatosu.
sendikalar: 464, 473, 499.
Sened-i İttaat: 30.
Sened-i İttifak: 19, 26-28.
ser yâveran-ı ekrem: 117, 265.
serasker, serasker kapısı, bab-ı serasker: 50-51, 66, 68, 69, 72, 74-75, 102-104, 108, 115, 119-120, 195, 206, 218, 231, 264, 266.
Serbest Cumhuriyet Fırkası: 451, 452.
Serez: 257, 322.
serseriler, sanıklar hk. kanun: 15, 92, 113, 154-155, 213, 299, 326, 330, 342.
Servet-i Fünun: 308.
Sevakin: 186.
Sève (Süleyman Paşa): 42, 206, 229, 232.
Sevkiyat-ı Askeriye Komisyonu: 307.
Sevr Antlaşması (1920): 421, 424, 428, 429.
seyfiye: 68.
seymen: 77
Seymour, Amiral: 241.
sıbyan: 143.
Sıhhiye Nezareti: 268.
sıkıyönetim: 253, 331, 338-341, 355, 413, 475, 485.
sınırdışı edilenler:
(ayrıca bkz. mülteciler).
Sırbistan: 41, 58, 61, 153, 176, 179, 180, 187-190, 202-205, 208-209, 216-218, 224, 226-228, 230, 232, 234,

238, 243-244, 247-248, 251, 256, 258-259, 274, 333, 350, 355-357, 371, 374.
İhtilal: 41
Makedonya sorununda rolü: 153, 189, 190, 204.
Balkan savaşlarında rolü: 243, 244, 247.
Sıvastopol: 178, 179.
Siirt: 383.
Sikke: 72.
Silistre: 32, 52, 53, 60, 71, 124, 160, 167, 178, 199, 203, 229, 233.
Silivri: 71.
Sina Çölü: 384.
Sinop: 178.
Sipahiler: 31, 41.
Sirat-ı Müstakim: 364.
Sis: 163
Siva Vahası: 381.
Sivas: 18, 74, 119-120, 160, 250, 282, 385, 391, 407-408, 410, 412, 424, 437.
Kongresi:18, 407, 408, 410, 412,437.
Siyasal Bilgiler Fakültesi: bkz. Mekteb-i Mülkiye.
siyasal bilimler: 78, 316, 481.
Siyonizm, siyonistler: 383-384, 393.
Slav milliyetçiliği: 204.
(ayrıca bkz. Panislavizm).
Slivnitza Savaşı (1885): 247.
Sofya: 124, 157-158, 196, 203, 229, 232, 247, 259-260, 338.
softalar: 206.
sokakların aydınlatılması: 126.
sokak yapımı: 128.
sosyal güvenlik, sosyal hizmetler: 492, 494-495, 496.
Sosyalizm, Sosyalistler: 304, 495, 404.
sosyoloji: 360, 473.
Souchon, Amiral: 372.
Sovyetler Birliği: 425, 467, 468, 495, 496, 501, 506.
soyadı: 456.
sözlükler: 318, 362.
spor: 453.
Stratford de Redcliffe, Stratford Canning, I. Vikont (1786-1880): 62, 94, 96, 176.
Struma nehri: 350.
Sturza Mihael: 174.
subaşı: 76.
Sudan: 37, 140, 186, 242.
suikastler: 304.
su: 89, 125-128, 187
sulama: 37, 101, 121, 124, 186, 459.
Sulh ve Selâmet-i Osmaniye Fırkası: 397.
Sultan, sultanlık, otoritesi ve işlevleri: 11, 18, 20-22, 25, 29-30, 33-34, 52, 63, 65, 67, 78-79, 88, 91, 99, 103, 116-117, 120, 147, 161, 176-181, 189, 192-194, 197-198, 200-201, 206-207, 210, 215-216, 263, 266, 277, 326, 334, 336, 349, 358, 369, 372, 389, 416, 432.
hayatı ve adetleri: 15, 21, 215, 400.
saray ve görevlileri: 263-269, 271, 273, 288, 297, 301, 306-308.
hazine ve maliyesi: 47, 54, 56, 67, 72-73, 106-108, 116-117, 122, 127, 131-133, 136-139, 141, 197, 211, 267, 270, 274, 276-281, 285-287, 313, 369, 373, 454, 464, 498.
katipler: 107-108, 264.
gezileri: 96, 117, 451, 467, 484.
himayesindekiler: 49, 100, 104, 195, 269, 270, 446.
azli: 225.
ortadan kaldırılması: 84, 272, 312.
Sultanahmet (Camii): 199.
Sultan Osman (gemisi): 369.
Sultani: 369.
Suriye: 35, 37, 42, 56, 62-63, 80-81, 87-89, 99-100, 103, 119, 124, 152, 160, 183, 217, 266, 314, 319-320, 373, 376-377, 380-381, 383-386, 388-389, 391, 394-395, 406, 428, 434, 442, 446, 468, 503.
susam tohumu: 290.
Suudiler: 42.
Süleyman Ağa: 24, 28, 34.
Süleyman Askerî Bey (Ö. 1914): 380.
Süleyman Efendi, Buharalı: 316, 358.
Süleyman Nazif (1870-1927): 308.
Süleyman Paşa, Hüsnü (Ö. 1892): 42, 206, 229, 232.
Süleymaniye camii: 50, 108.
Sümerbank: 461, 462, 463.

sünni: 172.
Süreyya Efendi/Paşa: 264.
Süveyş Kanalı: 185, 372, 381.
Sykes, Sir Mark (1879-1919): 382.
Sykes, Percy: 375.
Sykes-Picot Anlaşması (1916): 382-385, 391.

- Ş -

Şahin, Taniyus: 183.
Şam: 62, 63, 89, 119-120, 125, 158, 160, 172, 178, 183, 195, 319-320, 383-384, 442
şapkalar: 79.
şarap, şarap vergisi: 139, 140, 284.
Şebin karahisar: 196.
Şefik Paşa (1879-1908): 266.
Şehir Emaneti Encümeni: 366.
şehir emini, şehremini, Şehir Emaneti: 76, 126-127, 129, 296.
Şehir Meclisi: 126.
Şehrizor: 43.
Şemsettin Sami (Fraşeri) (1850-1904): 306, 307, 318.
Şemsi Paşa: 321, 322.
şeriat: 18, 92, 121-123, 130, 137, 139, 146, 154, 156, 207, 220, 223, 267, 299, 300, 336-337, 340, 363, 366-367, 370, 397, 415, 447, 455.
Şerif Paşa, Boşerif (1865-1944): 340.
Şevket Paşa, Mahmut (1856-1913): 337-340, 345, 348-350, 354-355, 357-358.
Şeyhülislam: 33, 46, 50, 52, 67-69, 102, 108, 115, 210, 264, 330, 341, 363, 366, 367, 398, 413, 454.
Şinasi, İbrahim (1824-1874): 168.
Şipka Geçidi Savaşı (1877): 229.
Şiraz: 375.
şirket, şirket vergileri: 126, 156, 158, 212, 279, 281, 285, 359, 456.
Şirket-i Hayriye: 126, 156, 212, 279.
Şumadya: 41.
Şumnu: 60, 71, 74, 90, 120, 177-178.
Şurayı Askeri: 68, 343.
Şurayı Devlet: 100, 113-115, 125, 171, 196, 208, 213, 214, 218, 221, 268, 324, 326, 448, 449.

- *T* -

tabur: 52, 54-55, 58, 74, 76, 207, 380.
tacirler, ticaret örgütleri: 472.
tahıl, tahıl üretimi: 175, 203, 284-286, 459.
Tahran: 157, 470.
Konferansı: 470.
Tahrir-i emlak: bkz. kadastro çalışmaları.
Tahrir-i Emlâk Nezareti: 122, 133.
tahsilat müdürü: 275.
Tahsin Paşa: 264, 324.
tahvil, bono, tahvil sahipleri, borçlar: 274.
Takrir-i Sükun Yasası: 451.
takvim, takvim sistemi: 24, 65, 166, 305, 368, 432, 455.
Takvim-i Vekayi: 24, 65, 166, 305, 432.
Talât Paşa, Mehmet (1874-1921): 329, 349, 358, 359, 372, 386, 389, 390, 403, 420.
talimhane: 58.
Talu, Naim (1919-): 502.
Tanin: 337.
Tanzimat: 7, 11-12, 15, 19-21, 23, 47, 54, 65, 68-69, 74, 77, 79, 81, 86, 90-91, 95-98, 101-105, 107, 110-114, 118-119, 121-123, 126-129, 131-132, 134-135, 137-140, 142, 145, 150, 157, 159-161, 166-170, 181-182, 184, 186, 190-191, 194, 196, 199, 200, 204, 211-214, 216, 222, 225, 227-228, 231, 239, 246, 249, 262-263, 267-270, 272, 286-287, 299, 301, 313, 325-328, 331, 358, 361-363, 365, 448-449, 457, 459.
Tanzimatçılar: 90, 93, 102-104, 109, 111-112, 130, 138, 140, 142, 145, 151, 156-157, 170-171, 197, 239, 262, 299, 339, 443.
Tapu nizamnamesi: 150.
tarım: 37, 67, 91-92, 101, 107, 114, 124-125, 130-131, 137, 150-151, 154, 159, 185-186, 189-190, 197, 204, 227, 239, 245, 272, 279, 282-285, 287-290, 296, 304, 310, 331, 332, 344, 351, 415, 453, 458-465, 472-473, 476-478, 492, 498, 500.

kredisi: 476.
ürünleri: 290, 458, 462.
eğitimi: 458.
makineleri: 458.
fiyatları: 462.
işçileri: 465.
tarımcılık yöntemleri, vergileri: 150, 186, 459, 498,
tarih dersleri: 144, 163, 166.
Tarih-i Osmani Encümeni: bkz. Türk Tarih Kurumu.
Tarsus: 160, 391.
Taşkent: 200.
Taşnaklar: 252, 320, 333, 344, 377, 389.
tatar: 52, 152, 204, 418.
Tebriz: 43, 251.
Teceddüt Fırkası: 396.
Techizat-ı Askeriye Nezareti: 268.
Teftiş-i Umum-u Askeri Komisyonu Âlisi: 297.
tekâlif-i örfiye: 130.
tekâlif-i seriye: 118.
tekke, teke: 316, 455.
tekel, tekeller: 155.
tekstil: 185, 242, 289, 290, 367, 461-463, 465.
telefon: 214, 249, 282, 366, 368, 390, 460, 477.
televizyon: 493.
telgraf, telgraf hatları: 15, 108, 141, 156, 157, 186, 214, 246, 268, 280, 293, 325, 390, 430, 460.
temettuat vergisi (gelir vergisi): 130, 133.
temizlik işleri: 106.
Temo, İbrahim (1865-1939): 309-310, 335, 344.
temsilci kurumlar, temsilciler: 26, 98, 119, 121, 123-125, 129, 171, 182, 186, 193, 209, 220-221, 227, 246, 407, 424, 431.
Temyiz Mahkemesi: 114, 266, 268, 299, 366, 449.
Tensikat ve Tasarrufat Komisyonu: 196.
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası: 450-451.
Tercüman: 169, 305-307, 316.
Tercüman-ı Ahval: 169.
Tercüman-ı Hakikat: 305-306.
Tercüman-ı Şark: 307.
Tercüme Odası: 68, 106, 169.
Terhala: 256.
terör, terörizm, teröristler: 252-254, 260, 262, 311, 319, 323, 344, 354.
Tersane, tersane emini: 56, 57, 72, 109, 223.
Tersane Hazinesi: 57.
Tersane Konferansı: bkz. İstanbul Konferansı.
Tersane-i Amire: 109, 223.
tertip: 51.
Tesalya: 45, 190, 193, 226, 230, 235, 237, 243, 255-257.
Tesisat-ı Askeriye İane Komisyonu: 267.
Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet: 312.
Teşrifat Kalemi: 109.
Tevfik Fikret (1867-1915): 308, 365.
Tevfik Paşa (152-1892): 187, 240, 337, 395, 432.
tezakir: 16, 99, 111.
tezkereci: 66.
Thompson: 216.
tımar: 41, 54-55, 73, 118, 129-131, 135-136, 139, 150-151, 187, 192, 275.
tımarlı örgütü, tımarlı birlikleri: 54, 58.
Tıbhane-i Âmire; Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane: 71, 78, 94.
tıp, tıp eğitimi, tıpta ilerlemeler, reformlar: 302, 304, 309, 344, 360, 464.
Tırnova: 103, 124, 229.
ticaret: 19, 37, 44, 58, 61, 67, 81, 91, 99, 106-109, 114, 123, 124, 130, 133, 136, 138-139, 142, 145, 147, 149-150, 152, 154-155, 159, 180, 186, 192, 195, 203, 218, 223, 242, 245, 249, 267, 270, 272, 282-284, 288-289, 291, 295-296, 299, 300-302, 319, 331, 343-344, 359, 370, 382, 395, 445, 455, 459-465, 468-469, 473, 484, 487, 496, 500, 504.
ticaret filosu: 37, 395.
Ticaret Kanunu: 455.
Ticaret Mahkemesi: 123, 186.
Ticaret Mektebi: 302.
Ticaret Nezareti: 282.
Ticaret Odası: 283.
Ticaret ve Nafia Nezareti: 282.

Ticaret ve Sanayi Odaları: 283, 460, 487.
Tiflis: 375, 387-388, 394, 401, 420.
Tilsit Anlaşması (1807): 39.
Timok nehri: 188.
Tiyatro-i Osmani: 167.
Tolça: 124.
tomruk: 76.
toplar: 32, 73, 74, 120, 298, 343.
topçu, topçu birlikleri: 31-32, 37, 48, 53, 56, 58-59, 73, 108, 119-120, 168, 267, 379.
Topçu ocağı: 48.
Tophane: bkz. Tophane-i Amire.
Tophane-i Amire: 108.
Topkapı Sarayı: 12, 16-17, 23, 147, 207, 265, 269, 273.
toplantı yasası: 343.
toplu sözleşme: 492.
toplum, toplumsal örgütlenme, toplumsal sınıflar: 12, 76, 141, 161, 184, 249, 370, 373, 395, 441-442, 453, 464.
toprak dağılımı: 101, 474, 498.
yasaları: 496
vergileri: 27, 55, 107, 118, 130-131, 133, 134, 138, 150, 160, 184, 186, 188, 193, 201, 222, 274, 276, 286, 331, 354, 359, 397, 470.
Toroslar: 390.
Townshend, Sir Charles (1861-1924): 380.
Trablus (Lübnan): 62, 119, 125, 338, 348, 390.
Trablusgarp: 125, 195, 249, 298, 307, 338, 346-348, 350-351, 358.
Trablusgarp Savaşı (1911): 346, 350.
Trabzon: 41, 60, 125, 196, 250-253, 291, 383, 385, 388, 404, 406, 408, 419-420, 463.
tramvaylar: 293.
Travnik: 191.
Trianon Anlaşması (1920): 395.
Trikopis Karilaos: 255.
tuğla: 288, 290.
Tuluat Tiyatrosu: 167.
Tulumbacı Ocağı: 77.
Tuna (Uluslararası Komisyonu): 25, 32, 40, 52, 60-61, 100, 120, 124, 134, 136, 146, 152, 158, 174, 175, 178-180, 182, 188, 196, 204, 224, 229-230, 234-235, 237-238, 244, 283, 305, 398.
Tuna Ordusu: 120.
Tuna Vilayeti: 124, 146, 158, 196, 283.
Tuna'nın Demir Kapı Kaleleri: 238
Tunus: 75, 94, 204, 210, 227, 239, 240, 249, 271, 274, 291, 313.
tuz: 274-275, 287, 290, 462.
tüfek: 47, 74-75, 159, 289, 290, 427.
tüfenkçi: 56.
Tüfenkhane: 75.
tüketim vergileri: 473.
Türk: 7, 12-13, 15, 19-21, 23-24, 38, 52, 81, 133, 145, 152-153, 168, 186, 198, 200, 203, 205, 228, 241, 249, 255, 258, 262, 269, 270-271, 289, 298, 307-308, 310-318, 320-322, 324-325, 327-329, 332, 334-335, 339, 342, 344, 345-346, 349, 354, 358, 360-365, 369-370, 375, 385, 387-389, 392, 394-399, 402-406, 408, 410, 412-425.
Türk Derneği: 346.
Türk Dil Kurumu: 444.
Türk Halk İştirâkiyun Fırkası: 419.
Türk Halk Kollektivist Bolşevik Partisi: 419.
Türk Milliyetçiliği: bkz. Türkçülük.
Türk Ocağı: 361, 369, 444, 453.
Türk Radikal Sosyalistler Kongresi: 404.
Türk Sanayi ve Maadin Bankası: 460, 461.
Türk Tarih Kurumu: 13, 20, 444.
Türk Ticaret Bankası: 462.
Türk Yurdu Cemiyeti: 346.
Türk Yurdu Dergisi: 346
Türkçe, dil reformu: 356, 359, 362-363, 370, 404, 435, 444.
Türkçülük, Türk milliyetçiliği: 313-314, 328, 332, 362-363.
Türkeş, Alpaslan (1917-   ): 495.
Türkiye, Türkiye Cumhuriyeti: 7, 12-13, 15, 17-19, 21-23, 48, 78, 86, 102, 129, 156, 214, 303, 306, 317, 323, 325, 328, 335, 360, 376-377, 382, 387, 403-404, 408, 411-414, 417-421, 423, 425-426, 428, 432-438, 440-441, 443, 445-447, 451-452, 456-458, 461-464, 467-474, 479,

481, 494-498, 501-510.
kuruluşu: 12, 303, 328, 360.
iç sorunları, politikası: 39, 94, 434, 443, 448-449, 446, 451, 453, 457, 461.
dış ilişkileri: 506.
Türkiye (Gazetesi): 335.
Türkiye İşçi Partisi: 479.
Türkmenler: 298.
tütün: 125, 138-141, 224, 274-275, 284-286, 290, 367, 460, 462, 506.
Tütün Regie: 285.

- U -

uçaklar: 504.
Ukrayna: 387.
Ulahlar: 261, 303.
ulaşım: 37, 73, 108, 136-137, 156-157, 279, 289, 366.
ulema: 18, 30, 33-34, 38, 46, 50, 52, 56-57, 63, 65, 67, 78, 83-84, 94, 97-99, 102, 108, 142-143, 145, 155, 199, 206, 208, 218, 228, 264, 335, 356, 366, 367, 397, 426, 454, 457.
Uluslararası Maliye Komisyonu: 240, 261.
Uluslararası Para Fonu: 461, 484.
Umur-u Cihadiye Nezareti: 28.
Umur-u Hariciye Nezareti: bkz. Dışişleri Bakanlığı.
Umur-u Mülkiye Nezareti: bkz. İçişleri Bakanlığı.
Urabi Paşa: 241
Urfa: 288.
Uşak: 424-425, 432.
Uşaklıgil, Halit Ziya (1865-1945): 308, 399.

- Ü -

Üç İmparatorlar Birliği: 187, 194, 201-202, 246.
Üçlü Antlaşma: 347, 348, 351, 353, 370-371.
Üçlü İttifak: 244, 368, 373.
Ülkü (dergisi): 453.
üniversiteler: 473, 481, 483, 493.
ünvanlar, rütbeler: 54, 68-69, 105, 111, 170, 297, 337, 411, 447, 455.
Üsküdar: 28, 51, 74, 119, 127, 128, 178, 316, 338.
Üsküp: 248, 257, 260, 322, 350.
üzüm: 139, 284, 286, 289, 290.

- V -

vakanüvis: 97.
Vakayi Hayriye (1826): 83.
Vakıflar: 46, 98, 114, 357, 360, 363, 366, 415, 454, 462.
Vakıflar Bankası: 462.
Vakıflar Genel Müdürlüğü: bkz. Vakıflar.
Vakit (Gazetesi): 305.
vali: bkz. eyaletler.
Vambery, Arminius: (1832-1913):
Vardar nehri: 258, 356.
Varlık vergisi: 469, 509.
Vasa Paşa: 184.
vasaller: 52, 226, 232.
Vatan (Gazetesi): 451, 474.
Vatan ve Hürriyet Cemiyeti:319, 320.
veba: 37, 60.
vekil: 67, 100, 209.
vekilharç: 74.
Veleş: 356.
Venedik: 163.
Venizelos, Elefteryos (1864-1936): 374, 383, 391, 393, 405-406, 425.
veraset: bkz. miras.
vergi nüfus tezkeresi: 122.
vergiler, vergi tahsilatı, vergi yükümlülüğü: 27, 55, 107, 118, 130-131, 133-134, 138, 150, 160, 184, 186, 188, 193, 201, 222, 274, 276, 286, 331, 354, 359, 397, 470.
veterinerlik: 267, 344, 459, 464.
vezir: 32, 67, 69, 91, 103, 264.
vezir-i âzâm: bkz. başvezir.
Victoria (1819-1901): 210, 234.
Vidin: 32, 41, 48, 60, 62, 124, 160, 203, 229, 233.
Vilayet-i Selâse: 259.
vilâyet: 51, 73, 112, 124, 203, 204.
Vilson Prensipleri Cemiyeti:
Viyana: 13, 22, 90, 93, 157, 173, 177, 179, 226, 243, 244, 260, 280.
Notası (1853): 177, 179.
Vladika: 191.

Vladimirescu, Tudor: 44.
Vlora: 311, 345, 355.
Volga nehri: 316.
Volo körfezi: 257.
von Falkenhayn, Ergch Georg (1861-1922): 374, 385-386, 468.
von der Goltz, Colman (1843-1916): 297, 326, 373, 375, 380.
von Kressenstein, Friedrich Kress: 382.
von Moltke, Helmut (1800-1891): 24, 75, 297.
von Papen, Franz (1879-1969): 382, 468, 470.
von Sanders: bkz. Liman von Sanders.
von seeckt, General: 373.

- *W* -

Wellington, Duke of (Arthur Wellesley, 1769-1852): 59.
Wilhelm II (1858-1941): 386.
Wilson Prensipleri Cemiyeti: 397.
Wilson, Woodrow (1850-1924): 387.

- *Y* -

yabancı diller: 147.
yabancı okullar: 146, 303, 359.
yabancı uyruklular: 294, 435, 463, 470.
Yafa: 62, 319, 386.
Yahudiler, Yahudi milleti: 165, 295, 303, 328, 377, 447.
Yahya Kemal (Beyatlı, 1884-1958): 361, 362.
Yakup Bey: 200.
Yalçın Hüseyin Cahit (1875-1957): 308.
Yalman, Ahmet Emin (1881-1972): 24, 361, 397, 451, 474.
yamak: 48.
yangınlar, itfaiye: 30, 77, 287
Yanya: 45, 133, 160, 243, 248, 256, 293, 306, 323, 345, 352, 354, 356.
Yanyalı, Ali Paşa (Tepedenlioğlu): 26, 34, 44, 45, 46.
yasalar, yasama: 17, 65, 92, 97-98, 101, 112, 118, 155, 162, 165, 170, 184, 186, 188, 220-221, 301, 304-305, 314, 321, 334, 339, 341-343, 345, 359, 366, 371, 432, 447, 455, 477, 482-483.
Yassıada Mahkemesi: 487.
Yaveran-ı Ekrem: 117, 265.
Yavuz Sultan Selim (zırhlısı): 117, 372.
yedekler (redif): 109, 344.
Yedi Kule: 50.
Yediler Komitesi: 329.
Yemen: 119-120, 249, 259, 266, 292, 384.
Yeni Dünya (Gazetesi): 404
Yeni Saray: bkz. Topkapı Sarayı.
Yeni Türkiye Partisi: 479, 495, 497-498.
yeniçeri ağası: 47, 67.
yeniçeri ocağı: 48, 57.
ortadan kaldırılması: 50.
Yeniköy: 128.
Yenipazar sancağı: 350.
Yenişehir: 256.
yerbilim: 304.
yerel idare, belediyeler: 392.
Yeşil Ordu: 418-419, 424.
Yeşilköy: 75, 233, 338, 358.
yetimler, yetimhaneler: 128, 204, 392.
Yıldırım Ordusu: 385-386, 391.
Yıldız Sarayı: 212, 323-324.
yol yapımı, bakımı: 37, 121, 130, 136, 158, 279, 344.
yol yapımında zorunlu çalışma, yol vergisi: 365.
yolculuk, yolculuk izinleri: 136, 466.
yolsuzluk: 113, 136, 265, 300, 311, 319, 330, 359, 452, 475.
Yozgat: 419.
Yugoslavya: 395, 436, 445, 468, 503.
Türkiye'yle ilişkileri: 436, 468, 503.
Yunan (Rum) denizcileri: 32, 53, 56.
Yunan İhtilali: 58-59.
Yunanca: 144.
Yunanistan, Yunanlılar, Rumlar: 26, 37, 41, 44-46, 53, 58, 59, 61-62, 159, 189, 190, 192-193, 194, 204, 209, 226, 228, 237-238, 243, 247, 255-258, 275, 281, 292, 332, 352-353, 356, 357, 372, 374, 379, 393, 395, 410, 422, 425, 430, 434-436, 445, 467-468, 471, 503-506.
Osmanlılarla ticaret: 60-61.
Balkan savaşlarındaki rolü: 350.

Türkiye'yi işgali: 393, 405-406, 423-424
Lozan Antlaşması: 434-436, 445.
Türkiye Cumhuriyeti'yle ilişkileri: 447.
Kıbrıs'ı ilhak çabaları: 504-506.
Yunus Nadi: bkz. Abalioğlu.
Yurdakul, Mehmet Emin (1869-1944): 451
yurtsever örgütler: 397.
Yusuf İzzeddin Efendi (1857-1916): 208, 386.
Yusuf Ziya Paşa (Ö. 1819): 40.
yürütme organları: 115.
yüzbaşı: 57, 119.

- Z -

zabtiye: bkz. polis.
Zabtiye Meclisi, polis meclisi.
Zaptiye Nezareti: 265, 268.
zanaat, zanaat okulları: 58, 146, 159, 362.
Zarifi, Agop: 216, 265.
zecriye resmi: 139.
zeytin, zeytinyağı: 160, 286, 391, 289, 290.
ziraat: bkz. tarım.
Ziraat Bankası: 137, 276, 279, 283-284, 458, 462.
Ziraat Müdürü: 282.
Ziraat Nezareti: 268.
Ziraat Odası: 283, 459.
Zirai Kredi Kooperatifleri: 458.
Ziştoy: 229.
Zonguldak: 160, 404, 460, 463.
Zorlu, Fatin Rüştü (1910-1961): 488.
Zürih Anlaşması (1959): 504.

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MODERN TÜRKİYE

Elinizdeki kitap iki ciltlik Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye adlı yapıtın ikinci cildini oluşturmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın başlarındaki çağdaşlaştırma çabalarını, İmparatorluk ile tebası arasında milliyetçiliğin yayılmasını ve Osmanlı kurumlarında ve toplumunda yapılan devrimci değişikliklerle İmparatorluğun çöküşünü, bunun sonucunda Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşunu içermektedir.

Tanzimat, II. Abdülhamit ve Jön Türkler dönemlerinde Osmanlı reform çabalarını anlatan yapıt, Doğu Sorunu'nun yanı sıra, Kırım Savaşı, Lübnan'daki siyasal bunalımlar, Makedonya Sorunu, Rus Savaşı, Balkan Savaşları, Arap ve Ermeni İsyanları, Balfour Deklarasyonu gibi, Avrupalı emperyalist güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi çıkarlarına yönelik kullanma arzularından doğan olayları da incelemektedir.

Ezel Kural ve Stanford J. Shaw, ikinci ciltte Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü ve Türkiye Cumhuriyeti'nin yarım asırlık dönemini (1808 -1975) kapsayan, Atatürk'ün başlattığı devrimleri II. Dünya Savaşı'ndaki tarafsızlık politikasını, çok partili demokrasi sisteminin doğuşunu, Kıbrıs Sorunu'nu ve Türkiye'nin Batı dünyasıyla, NATO'yla olan ilişkilerini irdelemektedir. Yapıt, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasal ve siyasal yapılarının temel iç ve dış sorunlarının bir çözümlemesiyle sona ermektedir.

STANFORD J. SHAW - EZEL KURAL SHAW

Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye - II

ISBN 975-390-160-7